

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

№11/2021

ЗБАРАЖ – 2021

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

№11/2021

ЗБАРАЖ – 2021

Збірник містить матеріали наукових конференцій, проведених Національним заповідником «Замки Тернопілля» в 2021 році, а саме:

Наукова конференція «Шляхи вирішення проблем реставрації, пристосування та музеєфікації історико-культурних пам'яток Бучаччини» (15 квітня 2021 р.);

Наукова конференція «Відродження історико-культурних пам'яток, як невід'ємний елемент розвитку туризму на Тернопільщині» (27 травня 2021 р.);

Наукова конференція «Чортків крізь призму століть» (08 липня 2021 р.);

Науково-практична конференція «Фондові збірки та колекції: сучасні виклики і вимоги» (13 серпня 2021 р.);

Науково-практична конференція «Князі Вишневецькі та козацтво» (20 серпня 2021 р.);

Наукова конференція «Замки Тернопільщини: актуальні проблеми реставрації, пристосування та збереження» (23 вересня 2021 р.);

Науково-практична конференція «Князі Вишневецькі. Спадщина роду» (15 жовтня 2021 р.).

Видання розраховане для істориків, культурологів, фахівців з охорони пам'яток культурної спадщини, музейних працівників, викладачів, студентів, та всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Рецензенти:

Степан Павлюк	доктор історичних наук, академік НАН України, професор, директор Інституту Народознавства НАН України
Микола Бармак	доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук ТНПУ ім. В. Гнатюка

Редакційна колегія:

Анатолій Маціпура	генеральний директор НЗ «Замки Тернопілля»
Олег Заліщук	заслужений архітектор України, лауреат державної премії України в галузі архітектури, головний архітектор НЗ «Замки Тернопілля»
Володимир Місько	кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка
Тетяна Думська	заступник генерального директора з наукової і культурно-просвітницької роботи НЗ «Замки Тернопілля»
Богдан Строць	кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональної археології Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охорона археологічної служби України»» Інституту археології НАН України
Марина Ягодинська	кандидат історичних наук, директор Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини
Люба Шиян	кандидат історичних наук, науковий співробітник НЗ «Замки Тернопілля»
Надія Макаруч	учений секретар НЗ «Замки Тернопілля»
Зоряна Мазуранчик	завідувач сектору промоції та комунікації НЗ «Замки Тернопілля»
Наталія Марціаш Дир	молодший науковий співробітник НЗ «Замки Тернопілля»

*Рекомендовано до друку
Науково-методичною Радою Національного заповідника «Замки Тернопілля»
Протокол №11 від 11 листопада 2021 р.*

І. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ РЕСТАВРАЦІЇ, ПРИСТОСУВАННЯ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК БУЧАЧЧИНИ»

**Микола Бевз
м. Львів**

МАЛЯРСЬКА ДЕКОРАЦІЯ НА ЗОВНІШНІХ СТІНАХ ЗАМКІВ В ПОМОРЯНАХ, ЯЗЛІВЦІ ТА СТАРОМУ СЕЛІ

Анотація: У статті описано нововіднайдені фрагменти поліхромних розписів на верхніх ярусах південно-східної бапти замку в Поморянах. Розписи виявлено на зовнішній стіні бапти. Поліхромні розписи збережені фрагментарно. Вони творили малярську декорацію тинькованих стін замку у двох верхніх рівнях бапти. Датувати розписи можна орієнтовно XVII ст. Віднайдений фрагмент розпису на зовнішній північній стіні замку в Язлівці значно скромніший за розмірами, але багатіший кольористично. Декорування зовнішніх стін замків поліхромними розписами є рідкістю в Україні. Пропонується врятувати та законсервувати віднайдені фрагменти розписів.

Ключові слова: замок, малярські настінні розписи, місто Поморяни, місто Язлівець, XVII ст.

Вступ

Малярська декорація зовнішніх стін замкових будівель є рідкісним явищем. Оборонна функція зовнішніх замкових стін, прорізаних бійницями для ведення обстрілу противника, вимагала міцності та надійної товщини муру, але аж ніяк не декорування та ще й малярського. Мода на це входить лише у новітніший час, коли замки втрачають оборонне значення та перетворюються на палацові об'єкти. Зустрічаються розписи найчастіше з боку внутрішнього двору, де їх використовували для створення геральдичних мальованих композицій. Тому виявлення фрагментів таких декоративних розписів на зовнішніх стінах замку є надзвичайною подією і вимагає детального висвітлення та подальшого всебічного вивчення.

Мета статті: представити загальні дані про виявлені залишки розписів, провести аналіз їх параметрів та виконати гіпотетичну реконструкцію їх первісного вигляду.

Виклад матеріалу дослідження

Замок у Поморянах збудовано у XV ст. У той час він належав руській родині Кердеїв, зокрема, у 1462 р. перебував у власності подільського воєводи Грицька Кердейовича, а згодом належав його сину, тербовлянському старості Сигізмунду Кердею, який загинув у 1498 р., при його обороні від татарського нападу [1]. Окремі збережені, муровані з ламаного каменю фрагменти стін замку можуть належати до XV ст. Хоча більшість дослідників подають пізнішу дату заснування мурованого замку, вважаючи, що він виник у XVI ст. [2, с. 122, 3, 4]. Замок побудований на невисокому пагорбі серед заболоченої колись долини ріки Золотої Липи та її притоки Махнівки. Вода омивала замок з трьох сторін. Лише з боку міста можна було дістатися до замку сухоходом. За нашою гіпотезою, первісний замок був збудований у формі квадрату з внутрішнім двором та чотирма наріжними

баштами. З північного боку, від міста, замок було відділено ровом, через який перекинуто звідний міст.

З публікацій та історичних документів вирисовується наступна хронологія зміни власників замку: середина та кінець XV ст. – замок належить Кердеям та Кердейовичам; у 1490-ті рр. згадується шляхтич Микола Свинка як дідич та власник села і замку [1]; існує також згадка, що наприкінці XV ст. замок належить Зигмунтові Сененському з Олесниць (мабуть завдяки його одруженню з дочкою Яна Свинки Анною) [4]; на початку XVI ст. власником є львівський каштелян Ян Сененський [4]; в руках Сененських замок знаходиться протягом всього XVI ст.; від 1619 р. замок належить родині Собеських; в 1740 р. замок купує Михайло Радзивіл [4]; наприкінці XVIII ст. замок переходить у власність родини Прушинських; у 1879 р. будівлю купує Станіслав Потоцький; цій родині замок належав до 1939 р. [4]; у радянський час збережені двоповерхові північне та західне крила замку використовувалися під функцію навчальної установи. В останні роки замок перебуває в руїні.

На жаль, архітектурна історія замку досліджена поки що недостатньо. У дотеперішніх публікаціях зверталася увага на зміну власників та у дуже загальних рисах описано перебудови об'єкту. Архітектурна біографія замку, дати його перебудов залишаються невисвітленими. Збережені два крила замку мають різночасові будівельні субстанції, які належало би ретельно дослідити та датувати. Неясно, коли навколо замку збудовано пояс з чотирьох земляних бастионів. Коли закладено перший парк? На стінах замку видно сліди замурованих вікон та шви від добудов, які потрібно детально інвентаризувати та ідентифікувати. Перші кроки з ідентифікації замкової будівлі були зроблені кілька років тому при виконанні дипломного проекту з реставрації та пристосування замку (дипломант – А. Віхастий, керівник – доц. О. Рибчинський, кафедра РАМС «Львівської політехніки»). Проте ця робота все ще залишається неопублікованою.

Розписи виявлено нами у жовтні 2016 р. під час робіт з інвентаризації та фотофіксації замку у рамках керівництва магістерською дипломною роботою студентки Калини Гаврилів. Під час спільного виїзду на об'єкт зафіксовано відпадання верхніх шарів тиньку в багатьох місцях на стінах замку. З-під тиньку відкрилися, зокрема, замуровані вікна з ренесансними різьбленими розетами на другому ярусі (у галереї).

Розписи відкрилися на висоті другого та третього ярусу на зовнішній стіні південно-східної наріжної башти (рис. 1). Ця башта збереглася у перебудованому вигляді. Її північна стіна збереглася найкраще і має риси ренесансного характеру з залишками «сліпого» аркового поясу, над яким, мабуть, колись було аттикове завершення (ескіз на рис. 2). Верхня частина башти сьогодні має карнизне завершення, яке походить з часів перебудови замку за Яна III Собеського. Цегла та профілювання карнизу аналогічні до тих частин замку, які ідентифікуються з часами перебудови на королівський палац. Нижня частина башти має мурування з ламаного каменю-вапняку. Це, мабуть, найстаріша субстанція. Отже, досліджувана стіна башти має, за нашою гіпотезою, три різночасові елементи. Поліхромні розписи прикрашали умовні другий та третій яруси фасаду.

У розписах домінують червоні та сіро-голубі барви. Стан розписів є аварійним. Більша частина їх є втрачена, хоча збережені фрагменти можуть прислужитися для реконструкції цілісного образу. Другий ярус башти був розписаний майже двометрової величини розетами (рис. 2), між якими були мальовані ще якісь інші геометричні фігури та вертикальні тяги (рис. 3).

Над великими розетами під карнизом з поребриком було промальовано аркатурний поясок. Його ще можна було б дослідити детальніше, оскільки з під збережених верхніх шарів тиньку виринають лише його малі фрагменти. Решта захована під молодшим тинькуванням (іл. 2). Знявши обережно цей тиньк, можемо відкрити рисунок декорації.

Третій ярус башти, який був мурований зі сліпою аркадою, також був декорований поліхромними розписами. Їх рисунок відповідав аркатурному профілюванню стіни. Під арками були мальовані піврозети, подібні за стилем виконання до тих, що знайдені на 2-му ярусі (рис. 4). Пілястри мабуть мали мальовані канелюри. Їх сліди ще ледь читаються. Над арками в дуже докладний спосіб були мальовані смугасті архівольти (у 7 поясків). Міжаркові трикутні поля над пілястрами мали найцікавішу декорацію. Тут мальовано велику троянду (?) з симетрично розгалуженими вітками.

Замок в Язлівці має більш досліджену архітектурну історію [7]. Нарис його історії подав Олександр Чоловський [8], а у міжвоєнний час він був детально обстежений, досліджений археологічно, а його обміри було виконано під керівництвом Богдана Гверкена [9]. Проте жоден з дослідників не звернув увагу на збережені малі фрагменти поліхромії на північній зовнішній стіні замку. Фрагменти розписів виявлені та зафіксовані нами у 2011 р. завдяки уважності архітектора-реставратора Володимира Бевза.

На відміну від поморянського замку фрагменти розписів знаходяться у нижньому ярусі на прямій ділянці північної оборонної стіни між півкруглою баштою та наріжником (рис. 6).

На жаль, уціліли лише малі фрагменти поліхромії, тому реконструювати рисунок декорації навряд чи вдасться. Проте, вартувало б спеціально обстежити всі фрагменти ще збереженого тинькування замку на предмет залишків поліхромії. Збережений фрагмент демонструє геометричний візерунок (рис. 7) у кілька кольорів (червоний, сірий, голубий, білий та охристий кольори). Так виглядає, що це була ортогональна сітка з ліній різного кольору, яка була поєднана з іще якимись елементами рослинного чи фігуративного характеру.

Залишки малювання зовнішніх стін замку виявлено нами також в Старому Селі (рис. 8, 9). Тут на зовнішніх тинькованих стінах залишилося багато слідів розмітки під пофарбування з наданням фасадів ілюзорних ефектів декору – рустів, обрамувань, завитків, декоративних елементів. На жаль сьогодні можна спостерегти лише ледь чительні сліди від розграфлення рисунку під поліхромію. Дощі змили самі фарбовані шари.

Висновки

Наведені нами результати пілотажних досліджень поліхромних розписів у двох замках показують дуже цікаві способи декорування замкових фасадів. На основі візуальної оцінки мурованих субстанцій замків, ми датуємо ці розписи XVII ст. Виявлені розписи належить дуже ретельно інвентаризувати та дослідити, включаючи лабораторні проби. Малі фрагменти поліхромних розписів на двох замках вдалося зафіксувати в останній момент. Якщо не буде проведено рятувальних робіт, то ці фрагменти зникнуть за два-три роки. Базуючись на наших відкриттях, можемо висловити здогад, що подібний спосіб декорування міг бути й на інших західноукраїнських замках.

Наші дослідження показують, що архітектори у минулому не лише фарбували стіни будівель та їх елементи у різні кольори. Вони часто використовували поліхромію як засіб мистецького, художнього декорування. Наведені нами приклади розписів у замках в Поморянах та Язлівці вперше

продемонстрували, що такий спосіб декору застосовувався навіть в оборонних будівлях.

Збережені фрагментарно розписи Поморянського замку слід врятувати, як цікавий приклад декорування замкових фасадів у XVII ст. Більш детальні дослідження та консервацію розписів належало би виконати якнайшвидше.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. https://uk.wikipedia.org/wiki/Поморянський_замок (доступ 20.11.2016).
2. Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР. – Киев: «Будівельник», 1985. – Т. 3. – С. 139-140.
3. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicyi. Wydał Dr. Karol Kwieciński. – Lwów: 1919. – S. 122-123.
4. Вечерський В. Фортеці й замки України. – Київ, 2011. – С. 491.
5. https://pl.wikipedia.org/wiki/Zamek_w_Pomorzanach (доступ 20.11.2016).
6. Roman Aftanazy: Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo ruskie, Ziemia Halicka i Lwowska, T. 7, wyd. 2 przejrane i uzupełnione, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław, Warszawa: 1995, s. 494-502.
7. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom VIII. – S. 747-753.
8. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej. Teka Konserwatorska. Rocznik Koła C.K. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1892. – S. 83-85.
9. Bohdan Queguin. Zamek Jazłowiecki. Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki. – T. II. – Warszawa: PWN, 1960. – S. 113.

Рис. 1 - Північна стіна наріжної бапти Поморянського замку. Місця, в яких збережені поліхромні розписи позначено нами стрілками

Рис. 2 - Велика розета мальована на 2-му ярусі зовнішньої стіни наріжної бапти Поморянського замку

Рис. 3 - Вертикальна мальована тяга (стрілка 1) при закладеному старому віконному прорізі на 2-му ярусі зовнішньої стіни наріжної бапти Поморянського замку. Зліва від тяги збереглися дуже малі фрагменти ще якогось розмалювання (стрілка 2)

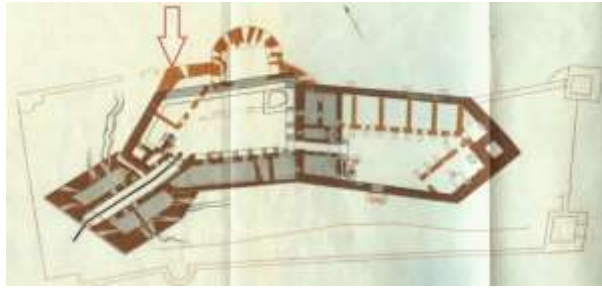

Рис. 4 - Мальовані архівольти та піврозети в аркутурному поясі на 3-му ярусі зовнішньої стіни бапти. Зліва від арки збереглися фрагменти рисунку трьоянди з вітками (?)

Рис. 5 - Мальована троянда з вітками (?) на 3-му ярусі зовнішньої стіни бапти

Рис. 6 - Місце розміщення віднайденого фрагменту поліхромного розпису на плані язловецького замку (план запозичено з публікації Б. Гверкена [9, с. 113])

Рис. 7 - Фрагменти розписів на зовнішній стіні замку в Язлівці

Рис. 8 - Замок у Старому Селі, західний фасад. Фото М. Бевз, 2019

Рис. 9 - Замок у Старому Селі. Залишки ліній розмітки під малярську декорацію наріжного рустування на південно-західній бапти. Фото М. Бевз, 2019

Марія Вельгій
м. Збараж

АВСТРИЙСЬКІ МАГНАТИ ГНЕВОШІ ТА ЇХ РОЛЬ В ІСТОРІЇ ЗАМКУ У СМТ. ЗОЛОТИЙ ПОТІК

Анотація: У статті йдеться про замок у смт. Золотий Потік, роль магнатів Гневошів у збереженні замку. Особлива увага приділена архітектурному опису фортеці. Висвітлено історію пам'ятки та описано сучасний стан об'єкту.

Ключові слова: фортифікаційна споруда, резиденція, замок, збереження, пам'ятка.

Історія нашого краю бере витoki із глибини віків. Плин часу, культурно-етнічні процеси, які відбувалися на території сучасної Тернопільщини, та визначні історичні події залишили по собі унікальні пам'ятки культурної спадщини, серед яких і замок у смт. Золотий Потік.

Замок зведено коштом брацлавського воєводи Стефана Потоцького та його дружини Марії Амалії Могилянки-Потоцької на рубежі XVI-XVII ст. за наказом короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази за так званою «форталіційною системою». Цікаво, що Марія Могилянка була дочкою молдавського господаря Ієремії Могили та родичкою київського митрополита Петра Могили. Будівництво фортифікаційного комплексу тривало протягом 1568-1631 рр. З тих пір і аж до кінця XVIII ст. в замку в різний час жили представники цієї магнатської родини. Навіть були роки, коли твердиня до свого зруйнування в 1676 р. була головною резиденцією Потоцьких.

Замок у Золотому Потоці має геометрично правильну форму нарису фортифікацій і п'ятикутні муровані наріжники, які розташовані в оборонному периметрі (рис.1).

Дослідники замків пропонували велику кількість варіантів класифікацій замків Західної України, які ґрунтувалися на таких фортифікаційних ознаках, як схема плану замку, спосіб розташування на місцевості, тип домінантних оборонних елементів, матеріал оборонних споруд замку тощо. На такі класифікації потрапляємо у працях дослідників оборонної архітектури Ю. Нельговського, Г. Логвина, О. Годованюк, В. Вечерського, О. Пламєницької, І. Могитича, О. Лесика. У виданні «Історія української архітектури» подано типологічний поділ замків України 2-ї половини XVI ст. за системою фортифікаційна: «протобастіонні, що склалися із оборонних мурів, башт або бастей, та бастіонні». Л. Прибєга, узагальнюючи класифікаційний поділ укріплень у працях дослідників, виокремлює такі типи мурованих замків на теренах України: однобаштові, баштово-стінові (одно- чи багатобаштові), бастейні, протобастіонні, бастіонні [4, с. 79].

Фортифікації найближчої до ядра замку лінії укріплень у замках у Жовкві, Збаражі, Золотому Потоці, Підзамочку неодноразово модернізували в період мілітарного функціонування. Вони також втратили багато рис, характерних для оборонних споруд, під час пізніших перебудов для не оборонних функцій. Розбіжності у визначенні типу фортифікацій досліджуваних замків є, насамперед, наслідком невраховування різночасових нашарувань у оборонних спорудах. У цій статті спробуємо ретельно проаналізувати планувальну структуру цих замків (як найкраще збережену складову першого етапу функціонування укріплень), щоб визначити за якими принципами були запроектовані і зведені фортифікації, найближчої до ядра лінії укріплень, і обґрунтувати належність цих фортифікацій до бастіонної оборонної системи у час їхнього мілітарного функціонування.

На сьогодні відчутний брак міждисциплінарних досліджень із науково-теоретичного обґрунтування та практичного використання замків, що потребує термінового вирішення. Питанням теоретико-методичної розробки й практичного обґрунтування шляхів пристосування замків для сучасних потреб приділяли значну увагу українські науковці. Так, проблеми теорії адаптації пам'яток історико-культурної спадщини знайшли часткове висвітлення в працях дослідників, серед яких – З. Лукомська, Р. Підставка; замків загалом – О. Лесик, О. Мацюк. Але очевидною залишається проблема комплексного підходу до вибору найбільш оптимальних і рентабельних методів реінтеграції вказаних пам'яток у сучасне життя, що свідчить про значну актуальність обраної теми та потребує подальших досліджень.

Споруди оборонного типу, або, як ми тепер їх називаємо, пам'ятки оборонного будівництва, зводили як для захисту від ворожих нападів, так і для оборони великих феодалів і магнатів від народного гніву і частих взаємних нападів феодалів-сусідів. Потреба в обороні краю з кожною наступною епохою видозмінювала архітектурну монументальність оборонних споруд краю. Завдяки цьому на місці давніх дерев'яно-земляних укріплень давньослов'янських градів з'являються кам'яні укріплення княжих резиденцій і палаців, а згодом – укріплені династичні замки і садиби господарів краю. У період пізнього середньовіччя оборонну роль в Україні відігравали не лише замки і фортеці, а й численні церкви і монастирі [6, с. 5].

Зараз Золотий Потік має вигідне географічне розміщення, адже через нього проходить шлях до гірськолижного курорту «Буковель». Тому так важливо створити тут умови для перебування туристів. Крім цього багата історія замку і його власників дозволяє залучити до співпраці іноземних партнерів, зокрема поляків, адже великий, дуже знаменитий і розгалужений рід Потоцьких, що дав Польщі більш як 30 senatorів, 4 великих коронних гетьманів, видатних політиків і дипломатів, вважав саме Золотий Потік своїм родинним гніздом [13].

За період незалежності України головним недоліком було те, що майже не проводилися заходи щодо елементарного фізичного збереження та впорядкування замкової території об'єктів, не кажучи про повноцінні реставраційні роботи. Серед збережених пам'яток замкової архітектури області найкраще відновленим (принаймні фрагментарно) є Старостинський замок у м. Галичі. Упродовж 1991-1992 рр. науковці Івано-Франківської філії Інституту «Укрзахідпроектреставрація» провели обміри збережених деталей та виготовили проект консервації. Повноцінне проведення реставраційних робіт відбувалося в рамках Державної програми збереження та використання замків на 2006-2011 рр., а також згідно з перспективними планами розвитку Національного заповідника «Давній Галич» на 2001-2005, 2006-2010 та 2011-2015 рр. Найбільший обсяг відновних заходів виконаний за 2001-2005 рр. через систему держзамовлень на основі науково-проектної документації, розробленої Львівським інститутом «Укрзахідпроектреставрація» [3, с. 141-142].

Значна кількість історичних фортифікаційних об'єктів Західної України на даний час є туристичними об'єктами, які відомі в Україні та поза її межами. Тому на базі таких об'єктів можливе створення масштабних туристичних центрів, та створення нових програм та маршрутів [4, с. 79].

В одному з перших досліджень, які стосуються оборонної архітектури замків Західної України, виконаному О. Чоловським, зазначено дату закладення замку в Золотому Потіці – перші роки XVII ст. [2, с. 102]. До цієї дати схиляються і сучасні дослідники. У літературних джерелах не знаходимо даних про перебудови

фортифікацій замку у XVII ст. Окрім того, не відомо, чи проводилася модернізація фортифікацій замку, коли Золотий Потік належав туркам у 1676-1683 рр. [10, с. 318]. Дослідники зазначають, що турки знищили замок у 1676 р., і після відбудови він проіснував до початку XIX ст. Втративши оборонне значення у кінці XVIII ст., замок продовжував функціонувати, виконуючи житлову функцію до середини XIX ст. [10, с. 320].

Сьогодні замок не чинний. У найближчій до ядра замку лінії фортифікацій збережені планувальна і частково об'ємно-просторова структура оборонного периметра. Відсутні завершення ярусів наріжників на період мілітарного функціонування і значна частина мурів. У першій пол. XX ст. цілком зруйнований північно-західний наріжник, три інші наріжники і в'їзна брама дійшли до наших днів.

У літературі 1928 р. йдеться про те, що замок оточений фосою і валами. На цей момент зберігся оскарпований рів біля західної куртини. Пониження рівня денної поверхні біля підніжжя мурів замку свідчить про існування в минулому фос по всьому оборонному периметру замку, залишки фоси видні на карті фон Міга [9, с. 193]. 1780 р. Зберігся фрагмент оскарпування валу перед пряслом із брамою, який ми ідентифікували як внутрішню частину равеліну. Збережена планувальна і частково об'ємно-просторова структура окремих прясел другої лінії земляних укріплень.

За час свого існування Золотопотіський замок поміняв багатьох господарів. Після смерті Стефана ним протягом століття володіли різні відомі державні та політичні діячі з роду Потоцьких: Микола, Василь, Ігнацій, Вінцентій і Александр. Потім Золотий Потік перейшов до Людвіга та Ігнація Скварчинських, а після них – до Ольшевських. Останні будують в 1840 р. поблизу замку маєток та реконструюють палац Потоцьких.

Врешті-решт Золотопотіський замок переходить у власність до родини Гневошів (до 1939 р.), які намагалися врятувати його від руйнування. Однак, Перша світова війна завдала значних руйнувань замку. Зокрема, російські війська розграбували палац. У міжвоєнний час Гневоші почали повертати привабливість замку. Знову відновилися бібліотека, запрацював ресторан, з'явилася кімната для гри в карти та шахи. Навіть зробили подвір'я під спортивний майданчик. Прихід радянської влади сумно відбився на Золотому Потоці та його пам'ятках. Це, враховуючи, що в 1935 р. ще згорів маєток-палац збудований Ольшевськими. За радянської влади в замку короткий час діяла катівня НКВС, а пізніше різні державні районні установи.

На початку XIX ст. маєток польських магнатів Потоцьких стає власністю місцевого діда Гната Скварчинського. В 1840 р. Скварчинський збудував палац у парку з липовими алеями (рис.2).

Одноповерхова будівля з високими напівпідвальними приміщеннями в плані має форму прямокутника, видовженого в напрямку північний схід-південний захід. Всі чотири фасади прикрашені відкритими ганками з колонами, верхні частини яких (крім південно-західного) завершують прекрасні Портики, щедро оздоблені архітектурними елементами та гіпсовими орнаментами. Крім того, південно-східний фасад має ще балюстраду.

Архітектурно палац виконано, в основному в стилі класицизму, а в оздобленні виконано багато неоготичних елементів. Серединою палацу проходив довгий наскрізний коридор, по обидва боки якого були спальні, великий і малий зали, вітальня та бібліотека. Приміщення взимку обігрівалося камінами

вбудованими в товстих стінах. Підвальні приміщення використовувалися в господарських цілях, а також були кімнати для гостей та прислуги.

Протягом ХІХ ст. часто мінялися власники замку і палац переходив з рук в руки. В 1887 р. маєток купив Володимир Гневош, австрійський камергер, активний громадський та політичний діяч, посол до державної ради у Відні. Заставши маєток пустим умеблював кімнати, прикрашає їх мистецькими виробами та родинними реліквіями. Гневош зібрав чимало історичних полотен відомих художників, копій відомих митців та картин його сучасників. Зібрав велику бібліотеку у 2000 томів виданих польською, англійською, німецькою та французькою мовами. Власниками палацу Гневоші залишалися до 1939 р., а з приходом радянської влади маєток перетворено в державний фільварок. Остаточних руйнувань палац зазнав під час війни. Після війни він був трохи відремонтований і тут розмістилась середня школа, а з побудовою нової школи, в 1988 р. приміщення палацу передано центру позашкільної роботи з учнівською молоддю.

Рід Гневошів походить з Олексова, що в центральній Польщі. Герб Гневошів – «Равіч» (рис.3), рицарський щит, подарований королем близько 1400 р. На щиті зображена дівчина у червоному вбранні на ведмеді.

Володимир Гневош (рис.4) – камергер австрійський, посол до державної ради у Відні, активний громадський і політичний діяч. В 1875 р. в Золотому Потоці він придбав маєток у попереднього власника, рабіна Садогури. Володимир Гневош багато допомагав у будівництві церкви Св.Трійці, був її колатором, фундатором, мав добрі стосунки з церквою і її парафіянами. Олександр Гневош (1872-1930 рр.) інженер-землероб, закінчив агрономічну академію в Баварії, а з 1909 р. займався сільським господарством в Золотому Потоці. Під час першої світової війни, як заручник, був висланий у Росію, де перебував два роки. Брав активну участь в діяльності гміни і повіту, жив скромно, відбудовував гуральню, паровий і водяний млин, а також малу цегельню (біля шляху до с. Костільники). Олександр Гневош допомагав бідним і нещасним людям незалежно від віри і національності.

За часів Володимира Гневоша (за описом 1914 р.) в палаці зберігалися родинні портрети, старе срібло та фарфор, переважно австрійського походження. Бібліотека складалася з 2000 томів класики й белетристики німецькою, польською, французькою та англійською мовами. Згодом у замку відкривається ресторан, а при ньому невелика бібліотека і кімната для гри в більярд, шахи.

У 1920-х рр. замкові мури починають розбирати на будівельний матеріал для спорудження паркового млина. Пожежа 1935 р. знищила палац на території замку. Та власники відбудовують споруду у 1938 р. Рештки самої фортеці піддали консервації. Цінну бібліотеку та більшу частину художньої збірки з палацу у 1918 р. було вивезено до Москви.

У травні 1772 р. австрійська армія під командуванням генерала Андреаса Гадіка перетнула межі Речі Посполитої і без опору дійшла до річки Збруч. Таким чином, Золотий Потік опинився в австрійській державі. Наприкінці ХVІІІ ст. родина Потоцьких продала Золотий Потік і почалася бідність. Втратна вартість майна змінила власників. За короткий час у нього було декілька власників: в т.ч. Скварчинський та Фрідманн (сім'я хасидських цадиків із Садогори), і нарешті в 1875 р. її перейняв Влодзіміж Іполіт Гневош (1838-1909). З цього часу і до 1939 р. Золотий Потік належатиме дуже цікавій родині, яка – як і сім'я Потоцьких – зробила великий внесок в історію міста [12].

Володимир Гневош, пан у Золотому Потоці, був видатним економічним активістом. Він також був будівельником палацу в Золотому Потоці, відомого як «палац Гневошів» – чудова споруда, яку ми знаємо з фотографій та описів Романа

Афтаназі. Були представницькі кімнати, прикрашені картинами Влодзімира Белецького – учня Мехоффера, стильні меблі та цікава колекція картин, особливо цінними картинами Юліана Фалата та Юліуша Коссака. Існувала серія картин, що відображали світле минуле родини та портрети найбільших Гневошів.

Володимир Гневош тричі був членом Віденської державної ради (1891-1907). Він був одним з активних учасників Польського гуртка з національними поглядами. Його популярність у Польщі викликав інцидент, який стався в листопаді 1898 р., коли під час парламентських дебатів німецький депутат Вольф назвав поляків «нацією паразитів».

Володимир Гневош у нападі роздратування назвав його «газсенбубом» – вуличним їжаком, який не має «моральної кваліфікації», щоб ображати поляків. Вольф негайно відправив секунди своєму полемісту. Поєдинок відбувся у Відні 10 листопада 1898 р. Гневош, якому вже було 60 років і з вадами зору, обрав шаблю замість пістолета, але у нього все ще не було шансів із набагато більш фізично підготовленим Вольфом. Він отримав дуже сильний поріз руки і був важко поранений та госпіталізований до Відня.

Через шість тижнів його відвезли до палацу в Золотому Потоці, де він поступово видужав. Тоді до нього завітало багато друзів, колег з парламенту та сусідів, які співчували та вітали його ставлення та громадянську мужність. Він помер у 1909 р. Його поховано на Личаківському кладовищі у Львові, у якому взяли участь три архієпископи та численні політики, був великою траурною демонстрацією.

Новим спадкоємцем став його син Олександр Гневош (1873-1930), який продовжив справу свого батька будівельником. Останніми польськими спадкоємцями були Олександр-молодший Гневош (1920-2003) – учасник битви під Монте-Кассіно (загинув у Бразилії) та Антоній Гневош (народився 1922), який після війни, втративши стан, поселився з родиною в Щецині.

Про місто та замок залишив свої враження мандрівник Ульріх Вердум, який проїздив через нього 9 січня 1672 р.: «Потік – це мале місто, розташоване над Дністром з подільського боку. Воно має папський костюл, збудований з каменю. Замок, розташований у південному кінці, також оточений кам'яним муром і захищений чотирма вежами. Крім того, греки або русини мають церкву на передмісті, а євреї божницю в місті. Весь рід Потоцьких дуже знаменитий в Польщі, виводить свій початок з цього місця, яке нині належить Брацлавському воєводі Потоцькому» [5, с. 91].

За першим поділом Польщі в 1772 р. Золотий Потік відійшов до Австрії. [7, с. 314-316]. Австрійські власті підтвердили герб, що вживався на волосних печатках: «У лазурному полі срібний трираменний патріарший хрест без правої частини нижнього рамена» [1, с. 185].

В кінці XVIII ст. Микола Потоцький, тодішній власник Золотого Потоку, почав продавати окремі села, що входили до його маєтку. У 1786 р. Золотий Потік разом із замком купив голова давнього шляхетського суду у Станіславові, таємний цісарський радник Гнат Скварчинський [11, с. 76].

В 50-60 рр. XIX ст. у містечку виробляли продукцію два напівкустарні підприємства – фабрика дренажних труб та гіпсу. З 1817 р. працювала одна двомовна школа, в якій впродовж багатьох років один вчитель навчав 40-50 дітей.

З початку XIX ст. Золотий Потік часто змінює власників: Ольшевські, Ян Стоєвський, Ізраєль Фрідман.

Коли власником замку стає магнат Ольшевський, то у 1840 р. буде біля замку великий палац [8, с. 126]. За переказами місцевих жителів він був

запроектований якимсь італійцем. Він не являв собою однорідну за стилем композицію. Це була прямокутна в плані будівля, одноповерхова, з дуже глибокими житловими пивницями, накрита невисоким чотирискхилим дахом. Головний фасад палацу був збудований у стилі класицизму, а дворовий і бічний лівий – мали неоготичні акценти. В центральному холі і житловій кімнаті, по сусідству з великим салоном, з правої сторони, стояли вирізьблені з тесаного білого каменю ренесансові каміни з замку Стефана Потоцького.

Великий парк, який оточував палац, займав площу біля 20 га. Він мав 200-річну липову алею, котра не мала собі рівних в цілій околиці. Цю алею з трьох сторін оточувала частина парку, звана «старим садом». Великою оздобою парку було кілька скульптур, перенесених зі старого замку. Парк також був закладений садівником Влохою. Перед 1914 р. його перекомпонував відомий львівський дендролог Кубів.

Золотопотіський замок нині пустує. Він перебуває в запущеному та напівзруйнованому стані. Але при цьому експерти відзначають, що в порівнянні з іншими замками Тернопільської області він гарно збережений. Стоїть ця твердиня, що збудована з червоного піщаника та вапняку, майже в центрі селища, на пагорбі, в долині маленької річки.

Варто додати, що замок нині є важливою пам'яткою архітектури національного значення і входить до 100 чудесних замків, палаців та фортець України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область. – К., 1973. – С.15, 185.
2. Лесик О.В. Замки та монастирі України/ О.В.Лесик// Л.: Світ, 1993.
3. Лисий І. Краєзнавчо-туристичний потенціал фортифікаційних пам'яток/ І.Лисий// Суспільно-туристична ревіталізація замків Івано-Франківської області: досвід і перспективи. – Івано-Франківськ, 2018. – С.140-151.
4. Лукомська З.В. Шляхи збереження історичних оборонних споруд XVII – XVIII ст. на території Західної України/ З.В.Лукомська// Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – К.: КНУБА. – Випуск 45, 2016. – С.75-86.
5. Матеріали у справі реєстрації історико-архітектурних пам'яток у Східній Галичині, 1921-1929. Львівська державна бібліотека ім.В.Стефаника. Відділ рукописів. Фонд УК-23, с.91.
6. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України/ О.Мацюк// 2-е вид., виправлене і доповнене. – Львів: Центр Європи, 2009. – 200 с.
7. Михальчук П. А., Куций І. П. Нова історія України. – Ч.ІІ. – Тернопіль, Видавництво Астон, 2007. – 480 с.
8. Наливайко О. Золотий Потік. Золотий Потік – минуле і сьогодення. – Тернопіль: Тернограф, 2003. – 140 с.
9. Петришин Г.П. «Карта Ф. фон Міга» (1779–1782 pp.) як джерело до містознавства Галичини. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – С. 193.
10. Rąkowski G. Podole: Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej – Pruszków: Oficyna Wydawnicza «Rewasz», 2006 – Część II. – S. 318.
11. Stupnicki H. Galicya pod względem geograficzno-topograficzno-historycznym. Lwow, 1849, s.76.
12. <https://nto.pl/moje-kresy-potok-zloty-blask-i-zaglada/ar/4175885>
13. <https://www.gazeta-misto.te.ua/yak-mozhe-vyglyadaty-restavrovanyj-zamok-u-zolotomu-pototsi-video>

Рис. 2.

Рис. 4.

Калина-Теодора Гаврилів
м. Львів

МІРА АРХІТЕКТУРНОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ В ЗАМОК В СТАНІ ТРИВАЛОЇ РУЇНИ

Анотація: У статті розкривається низка пропозицій збереження об'єктів культурної спадщини в стані тривалої руїни на прикладі замків, з використанням різної міри втручання в автентичну структуру пам'ятки. Розглянуто замки Кауділья (Іспанія), Донауштауф (Німеччина), Сатмарі (Угорщина), Хаапсалу (Естонія).

Ключові слова: замок, руїна, архітектурна інтервенція, автентичність, об'єкт культурної спадщини, збереження.

Гradient втручання в об'єкти культурної спадщини в стані тривалої руїни варіюється від повного ігнорування об'єкта як пам'ятки архітектури та історії, до невпинного її удосконалення з метою повернення первісного вигляду. Між даними позиціями стоїть ряд архітектурних інтервенцій, що несе як намагання показати велич первотвору, так і підкреслити період проведення реставраційних робіт.

Головний аспект пам'ятки – її автентичність. Тож в процесі прийняття рішень щодо виду інтервенції та безпосереднього втручання в пам'ятку має бути присутня повага до оригінальних матеріалів, конструктивних рішень, середовища пам'ятки, концептуального вирішення, значущих історичних втручань, врахування деформацій та недосконалостей, які внесли зміни в конструкцію будівлі та стали частиною її історії, за умови, що вони не порушують вимог безпеки [5, с. 11-12].

Консервація, реставрація, реконструкція, пристосування – всі дані позиції є видами втручання в архітектурний об'єкт. Та попри намагання досягнути ідеалу об'ємно-просторової довершеності, цінність все ж залишається в тих аморфних фрагментах, які несуть на собі патину часу.

Відтак в процесі дослідження були розглянуті приклади збереження замків в стані тривалої руїни із різним рівнем втручання в їх матеріальну структуру в європейській практиці, що можуть бути успішно застосовані для відродження культурної спадщини України.

Серед об'єктів з мінімальним втручанням в пам'яткову структуру – **замок Кауділья** (Caudilla-Val de Santo Domingo, España), побудований у XV ст. Руїна перебуває у повній недоторканності, за винятком упорядкування території довкола. Сьогодні від споруди залишилася лише кругла вежа та фрагмент муру. Уламки та каміння від зруйнованих частин так і залишилися лежати біля вцілілих фрагментів. Руїна обгороджена парканом із сітки, навколо розкинулися поля, що засіюються зерновими культурами, та сінокоси – завдяки цьому руїни замку добре проглядаються.

Дещо активнішим методом інтервенції є метод консервації, спрямований на підтримку існуючого вигляду споруди, реставрація ж передбачає відновлення втрачених або пошкоджених елементів. Консервацію та фрагментарну реставрацію спостерігаємо в **замку Донауштауф** (Burg Donaustauf, Deutschland). Будувався та перебудовувався у період X-XVII ст., далі почався занепад. Роботи спрямовані збереження об'єкта почалися з кінця XX ст. Був проведений ряд архітектурно-археологічних досліджень [2]. Станом на сьогодні руїни законсервовано. Проведено реставрацію частини приміщення другого поверху напівзруйнованої башти: дві збережені стіни та виступаючі з них романські колон. Над відреставрованими фрагментами влаштовано захисний дашок, так як решта приміщення, зокрема верхнього перекриття, не збереглося.

Цікавим прикладом збереження об'єкта в стані тривалої руїни з впровадженням сучасних форм та матеріалів є **замок Сатмарі** (Szatmáry Palace, Pécs, Hungary), що розташовується на території парку Тетті у місті Перч, що в Угорщині, які сьогодні успішно використовуються як частина громадського простору. Замок зведений на початку XVI ст. як літня резиденція у стилі ренесанс. У 2011 р. під час проведення реконструкції парку переосмислено і значення руїн. Провівши наукові та археологічні дослідження, було виконано консервацію існуючих мурів, укріплено аварійні ділянки та часткову просторову реконструкцію. Протрасовано фундаменти втрачених споруд та вирівняно територію в межах зовнішніх стін будівлі. На території, де колись був внутрішній дворик, влаштовано газон, а в межах колишніх закритих приміщень – дрібний щебінь, в зоні театральних дій – листи корошованого металу. На місці втраченої південно-східної частини замку встановлено металеву конструкцію, піднявшись на яку можна спостерігати панораму міста та внутрішній простір замку під іншим кутом зору. В нижній частині новобуду є приміщення для зберігання інвентаря, необхідного для театральних дій, які тут періодично проводяться. По всій території замку розташовані металеві паралелограми, призначені для відпочинку відвідувачів [3]. Замкова руїна підкреслює значущість та історичність території, на якій розташовується, і водночас є об'єктом монументального мистецтва.

В міру збільшення об'єму архітектурної інтервенції переходимо до огляду **замку Хаапсалу** (Haapsalu piiskopilinnus, Eesti), що датується XIII ст. У період XV-XVI ст. тривала розбудова укріплень оборонного характеру, а у XVII ст. – розпочалася перебудова у палацовий тип у стилі бароко. Та через пожежу трансформацію будівлі так і не було завершено, і замок почав занепадати. В кінці XIX ст. сакральну споруду, що є частиною замку, відновили, на решті об'єкту, що перебувала в руїні, з середини XX ст. провели консерваційні роботи. 2019 р. руїни набули іншого образу. Влаштовано металеву конструкцію сходів та галерей, що піднімають відвідувача на верхні рівні об'єкту та розкривають краєвиди місцевості і велич самого замку. Конструкція підтримується консолями, кріплення яких чітко розроблялося і обґрунтовувалося архітекторами та науковцями, щоб мінімізувати втручання в автентичну структуру. Консолі розташовані в місцях, де вже

відбувалося втручання в період реставраційних робіт у 1990-их рр. Облаштовано павільйон, що слугує входним пунктом на територію замку, надає доступ у підвальні приміщення та на другий поверх. У збережених приміщеннях першого поверху розташована експозиція музею, рівень другого поверху слугує оглядовою терасою (приміщення не відновлювали). Загалом нововведені легкі чорні металеві конструкції на контрасті з світлими масивними кам'яними стінами замку виглядають дуже органічно [4].

Найбільшою мірою втручання в замок в стані тривалої руїни є його повне відтворення та пристосування: руїни трансформують в повноцінні архітектурні об'єкти. Відомими прикладами застосування даного методу є замки П'єрфон (Франція), Тракай (Литва) [1]. Пристосування також має свою градацію, починаючи з використання приміщень як експозиційних площ, продовжуючи реконструкція втрачених інтер'єрів, і максимальною мірою – адаптацією під готель, ресторан.

Отже, ряд архітектурних інтервенцій спрямованих на збереження пам'ятки по наростанню: облаштування території, консервація руїни, фрагментарна реставрація, влаштування малих архітектурних форм, фрагментарне пристосування, відтворення/влаштування горизонтальних та вертикальних комунікацій, відтворення (реконструкція) об'єму замку / інтер'єрів, пристосування під готель / ресторан. Всі дані позиції плюсуються і складаються у найрізноманітніші комбінації (Див. табл. 1).

*Табл. 1. Варіативний ряд архітектурних інтервенцій
в об'єкт в стані тривалої руїни по наростанню*

Якою ж є допустима міра втручання? На українських теренах спостерігаємо в основному вид архітектурної інтервенції, що характеризується відтворенням замку з руїн на період найбільшого розквіту: відбудова в повному об'ємі, реконструкція інтер'єрів та подальше функціонування як музею (замки у Збаражі, Олеську). Також є приклади консервації з фрагментарною реставрацією замкових

руїн (Кременець, Звягель). Спектр інтервенцій надає значно ширший діапазон можливостей, який вже пройшов успішну апробацію в країнах Європи. Кожна замкова руїна є унікальною, неповторною та певною мірою самобутньою. Для кожної можна вдало підібрати саме той вид інтервенції, який представить максимально розкриваючи її характер та архітектурне рішення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаврилів К.-Т.М. Проблема реставрації замкових руїн в контексті становлення реставраційної діяльності // Current Issues in Research, Conservation and Restoration of Historical Fortifications : collection of scholarly articles. – 2020. – № 13. – С. 62-75.
2. Codreanu-Windauer S. Die Burg Donaustauf. Neue Erkenntnisse zur Baugeschichte / S. Codreanu-Windauer, H. Gieß, K. Schnieringer. // Regensburger Land. – 2009. – С. 63-76.
3. Griffiths A. Reconstruction of the Szatmáry Palace by MARP [Електронний ресурс] / Alyn Griffiths // Dezeen. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.dezeen.com/2012/09/11/reconstruction-of-the-szatmary-palace-by-marp/> [Дата звернення: 15 березня 2021].
4. Maggiora M. Haapsalu Episcopal Castle / KAOS Architects [Електронний ресурс] / Martita Maggiora // ArchDaily. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: https://www.archdaily.com/921162/haapsalu-episcopal-castle-kaos-architects?ad_medium=office_landing&ad_name=article [Дата звернення: 2 квітня 2021].
5. Roca P. Historic Construction and Conservation. Materials, Systems and Damage / P. Roca, P. B. Lourenco, A. Gaetani. – New York and London: Taylor & Francis. – 324 с. – 2020.

Рис. 1. Руїни замку Кауділья (Іспанія). Фото: Victor Rivera, 2015.

Джерело: <https://www.flickr.com/photos/locodelospitus/22398594412/in/photostream/>

Рис. 2. Руїни замку Донауштауф (Німеччина). Фото: Helinaut, 2017.

Джерело: <https://www.pedelecforum.de/forum/index.php?media/burgruine-donaustauf.7716/>

Рис. 3. Руїни замку Сатмарі (Угорщина). Фото: Tamás Török, 2012

Джерело: <https://www.dezeen.com/2012/09/11/reconstruction-of-the-szatmary-palace-by-marp/>

Рис. 4. Руїни замку Хаапсалу (Естонія). Фото: Tõnu Tunnel, Vendo Jugariu, 2019.

Джерело: https://www.archdaily.com/921162/haapsalu-episcopal-castle-kaos-architects?ad_medium=office_landing&ad_name=article

Наталія Ганусевич
м. Збараж

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ЗАМКОВИХ КОМПЛЕКСІВ БУЧАЦЬКОГО РАЙОНУ, ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ЇХ ЗБЕРЕЖЕННЯ

Анотація: *В статті досліджено варіанти пристосування Бучацьких замків. На основі аналізу історичних джерел була зроблена спроба дослідити і описати декілька варіантів використання замкових комплексів і адаптація їх під туристично-рекреаційні потреби.*

Ключові слова: *замок, рекреація, бійниці, підземелля, музеєфікація, реставрація, історико-культурна спадщина, пам'ятка оборонної архітектури.*

Унікальними об'єктами нашого краю є пам'ятки оборонної архітектури. Надзвичайно складна і бурхлива історія України, її особливе геополітичне розташування призвели до того, що наша держава має тепер на своїй території значну кількість пам'яток фортифікаційної архітектури. В силу історичних обставин більшість замкових комплексів збереглась тільки на території Західної України

Пам'ятки оборонного зодчества серед інших історико-культурних пам'яток України мають особливий статус, зумовлений їх унікальними історичними та архітектурними особливостями. Будучи найбільшими за розмірами історичними спорудами в забудові населених пунктів і, завдяки своїм масштабам, композиційними центрами багатьох міст і сіл України, замкові комплекси потребують окремих підходів у справі охорони та використання на сучасному етапі. Збереження замків України ускладнюється ще й тим, що до нашого часу переважна більшість з них дійшла у напівзруйнованому стані або лише у вигляді руїн, та знаходиться за межами населених пунктів.

Пам'ятки Бучацького району, які ми розглядаємо, у свій час були збудовані для певної цілі. Однак, подальші зміни військово-політичної ситуації, соціальної структури суспільства і умов життя призвели до того, що історичні будівлі перестали задовольняти практичні потреби. В результаті створилися умови для їх перебудови або й зносу. Цей процес прискорився через неможливість використання пам'яток по їх призначенню, що висуває постійну потребу у призначенні нової функції. А ця умова створює додаткові труднощі, оскільки при вирішенні цієї проблеми визначальними залишаються соціально-культурна та архітектурно-художня цінність пам'яток і вимоги до їх охорони як цілісного архітектурного організму. Саме тому сьогодні проблема використання замкових комплексів не тільки не втратила своєї актуальності, а навпаки, набула особливої гостроти.

На сучасному етапі з'являється багато комерційних пропозицій пристосування пам'яток фортифікаційної архітектури до сучасних потреб. Головною відміною таких пропозицій є розрахунок на те, що пристосування перш за все повинно приносити економічний прибуток, ніж сприяти збереженню пам'ятки, запобігаючи її фізичному знищенню. Це розміщення розважальних закладів (ресторанів, казино, дискотек), використання під складські приміщення, виробництво. Але з точки зору охорони історико-культурної спадщини таке пристосування не лише закриває доступ бажаним оглянути пам'ятку, а й згубно позначається на її стані.

Досвід реставрації [1, с.1 4] свідчить про те, що на всіх етапах – від розробки проекту до його реалізації – ще лишаються нерозв'язаними проблеми нового функціонального змісту пам'ятки фортифікаційної архітектури, створення

охоронних зон навколо об'єктів, які реставруються, збереження природного навколишнього ландшафту тощо.

Реставраційні роботи самі по собі не вирішують справи. Існують випадки, коли реставрована споруда залишається без використання, що призводить до занепаду і необхідності повторної реставрації

Виходячи з цього, виникає потреба у більш активному впровадженні в життя інших засобів використання замкових комплексів, щоб були прийнятними для всіх видів, незалежно від технічного стану, та відповідали усім вимогам ефективного збереження фортифікаційних пам'яток. За таких умов найкращим засобом пристосування і, відповідно, збереження буде **музеєфікація** – сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування та ін. культурно-освітнього використання.

В процесі музеєфікації можна виділити два напрямки: пристосування пам'яток під музеї; забезпечення екскурсійних відвідувань замкового комплексу з обов'язковим його включенням до екскурсійних та туристичних маршрутів без створення музею на території пам'ятки і з подальшим розвитком туристичної інфраструктури навколо замку.

Розглянемо перший шлях. Оскільки замкові комплекси потребують використання в інтересах суспільства з урахуванням економічної рентабельності, забезпечення активних технічних заходів збереження і відновлення, проведення профілактичних заходів з метою відокремлення об'єктів від агресивних факторів, що прискорюють процес їх старіння і руйнації, організація музеїв на їх базі буде найдієвішим засобом фізичного і духовного збереження цілого комплексу. До того ж музей піднімає актуальну значущість конкретної пам'ятки та більш повно розкриває її інформаційну цінність, стимулює дослідження історії замкового комплексу, проведення належної наукової діяльності.

Процес музеєфікації замкових комплексів на цьому не припиняється. На сучасному етапі існують розроблені інститутами «Укрпроектреставрація» та «Укрзахідпроектреставрація» проектні документації на реставрацію та подальше включення до музейного простору України замкових комплексів у Золотому Потопі, Язлівцю, Бучачі, Підзамочку (Поділля). Значну частину напівзруйнованих замків (а це майже 40 % від загальної кількості подібних пам'яток) вже забезпечено проектною документацією на реконструкцію та подальше пристосування. [7, с. 14].

Спочатку панувала думка, що туризм для музеїв, як і для всієї культурної (а також і природної) спадщини є загрозою. Він відволікає від науково-дослідницької діяльності, але він і спонукає наукових працівників для організації імпрез і освітньоінформаційної роботи. Туризм, треба визнати, створює для сфери культури нові шанси.

Таким чином, створення музею на базі замкового комплексу залучає пам'ятку архітектури до музейної мережі України. Але всі замки неможливо перетворити на музеї, їм підходить другий шлях розвитку, тому що більшість з них дійшли до нас у вигляді руїн. Рівень збереженості їх дуже низький. Подібні пам'ятки практично не підлягають реконструкції та відбудові, а ще складніше пристосувати їх до соціо-культурних потреб. Для напівзруйнованих споруд нерідко є лише один вид використання – створення умов для найбільш широкого ознайомлення з ними, їх музеєфікація, що передбачає консервацію таких залишків з включенням до туристичних і екскурсійних маршрутів. Досить перспективно залучати такі пам'ятки до сфери впливу створених та формуючихся музеїв-заповідників. При цьому потрібно відрізнати музеєфікацію пам'яток від

пристосування під музеї: у музеєфікованій споруді колекції не розміщуються, вона сама набуває значення основного, а іноді єдиного експоната. В такому випадку відбувається реальна охорона руїн комплексу і створення ансамблевого музею, де і забезпечується їх подальше існування та популяризація.

Ансамблеві музеї – музеї, діяльність яких базується в першу чергу на музеєфікованих ансамблях нерухомих пам'яток історії та культури. Вони будуються не на колекціях предметів, а на залучені до музейної мережі історико-культурних пам'яток (переважно архітектурних, які без належного використання здатні приходити до занепаду та руйнувань). В такому разі пам'ятка – це головний, а іноді навіть і єдиний об'єкт зберігання ансамблевого музею, його експонат-оригінал [4, с. 83].

Музеєфікація замкових комплексів, як створення умов для екскурсійного відвідування без організації музею на території пам'ятки, сприяє перетворенню комплексу на туристичний об'єкт. Значну роль при цьому відіграє економічний фактор, адже створення нового туристичного об'єкту обумовлює розвиток туризму та залучення інвестицій у подальшу музеєфікацію пам'яток. В свою чергу, ці умови сприяють збереженню, оскільки через залучення до сфери туризму з'являються реальна зацікавленість у збереженні пам'яток, посилюється їх відвідуваність і популяризація.

Ця робота повина проводитись на основі вивчення досвіду музеєфікованих замків України. Замкові комплекси, сучасне використання яких допомагає їхньому подальшому збереженню, ще активніше включаються у сучасне життя шляхом створення розгалуженої мережі туристичних послуг для ознайомлення з ними і пропаганди історико-архітектурної спадщини.

Яскравим прикладом подібних перетворень є система музейних комунікацій, створена в замку «Паланок» (XIV-XVI ст.), що в Мукачевому [3, с. 4]. І нам також по відношенню до Буцацьких замків потрібно прийняти такий план перетворення замку на об'єкт, який менше залежатиме від держави, в основному спираючись на власні сили. Так на об'єкті потрібно щоб з'явилася розгалужена сфера послуг для туристів та відвідувачів: відкрилися майстерні по виготовленню виробів декоративно-прикладного мистецтва, магазин-галерея з продажу виробів народних умільців, художників.

Деякі польські історики датують північну частину Буцацького замку останньою чвертю XIV ст. [5, с. 228]. До XIV та XV ст. відносяться знайдені археологами готичні деталі portalу – можливо, церковного. З південно-східної сторони замку була збудована замкова церква. Все інше – стіни товщиною в три з половиною метри, рештки башт, руїни ренесансного палацу – вже XVI ст. Якраз в той період замок неодноразово руйнувався та відбудовувався. Відбудована храмова споруда зможе відкрити нестандартний напрямок, розрахований на молодь: у відновленій церкві вінчатимуться молодята і в самому замку можна буде відгуляти весілля. Так комерційні проекти йдуть поряд із розширенням експозицій: у відбудованій вежі Буцацького замку можна створити картинну галерею, сформувати її з робіт українських, польських, російських художників; Мури південної частини укріплень були 4 м. завтовшки з бійницями, які були пристосовані для ведення перехрестного обстрілу. На мурах замку з внутрішнього боку збереглися кам'яні опори, які колись використовували для дерев'яних машин для стрільби (їх можна відновити). Ще в 1980-81 рр. інститутом «Укрзахідпроектреставрація» були проведені обміри та часткові дослідження замку на основі яких опрацьовано ескізний проект консервації та фрагментарної реставрації пам'ятки. Проектом передбачено консервацію оборонних мурів та

залишків споруд північного крила замку, консервацію оборонної стіни з напільного боку з відтворенням двоярусної галереї, реконструкцію східної оборонної вежі з можливістю розміщення в ній експозиційних приміщень [10, с. 28].

На одному з зовнішніх дворів влаштувати «парк садової скульптури», це актуально для замку у с. Підзамочок, де колись був парк. У 1807-1869 рр. у фортеці діяла папірня, ще працювала на енергії води. Чи не тому село відоме й паперовими витинанками – «Фіранки» і «Рушники», витяті ножицями, формою нагадують вишиті. Багаті уява і фантазія майстрів давали змогу творити чудові паперові прикраси у вигляді розеток. Розквіт цього народного мистецтва припав на 1930-1950-і рр. Саме тому проект по розвитку дельтапланеризму включатиме також і сприяння розвитку цього давнього ремесла, аби відновити культурні традиції. Для цього шукатимуться умільці на території сусідніх сіл і запрошуватимуться гості з-за кордону, хто займається іншими зникаючими видами рукоділля для обміну досвідом.

Цей проект, який прагне впровадити наш заповідник разом з іноземними та українськими партнерами, котрі мають великий досвід у дельтапланеризмі. А на території фортеці у Підзамочку потрібно створити умови для проживання туристів, спортсменів, прорекламувати та висвітлювати ці заходи в засобах масової інформації. Поряд з дельтапланеризмом туристичною атракцією стане стародавній замок, що є об'єктом Національного заповідника «Замки Тернопілля». Розроблений туристичний маршрут та екскурсійний матеріал в разі реалізації проекту забезпечать належним чином доставку туристів та проведення цікавих екскурсій [6, с. 212].

Палацові приміщення у Золотому Потоці можуть бути використані під реставровані зали феодального помістя (відтворюватиметься період XVII-XVIII ст.), а крім цього планується повне відтворення побуту селян та феодалів [6, с. 228]. А господарські приміщення під кузню-зброярню, ресторан, каретний двір з конюшнею, ремісничі майстерні, в яких сувеніри виготовлялися б на замовлення туристів прямо у них на очах. Окрім цього, у перспективі – відтворення укріплень, куртин і бастіонів, та впорядкування території та освоєння ресурсів паркового ансамблю [2, с. 17].

Проект реставрації Язловецького замку передбачає пристосування його під культурно-відпочинковий центр. [10, с. 29]. У перспективі комплекс буде складатися з палацу, замку, підземної каплиці з похованнями, терасного розарію, відтвореного палацового парку та оглядового майданчику [8, с. 20]. Існує міжнародний інвестиційний проект повного відродження замку як культурно-розважального туристичного комплексу. Проект передбачає відведення частини кімнат під «графські» готельні номери, відкриття в підземних казематах замку вишуканого ресторану, оформленого у лицарському стилі з оригінальною давньоруською й традиційною українськими кухнями, відкриття «лицарського залу», в якому будь-який турист міг би приміряти на себе лицарські обладунки та випробувати власну вправність у стрільбі з лука й арбалета. [9, с. 152].

Так чи можливо сьогодні здійснити музеєфікацію історико-архітектурних об'єктів Бучацького району? Теоретично так. А практично є дуже багато не вирішених економічних питань.

Тому одним із кращих шляхів, особливо на початковому етапі є музеєфікація пам'яток без організації музею, що сприятиме перетворенню архітектурного комплексу на туристичний об'єкт. Значну роль при цьому відіграє економічний фактор, адже створення нового туристичного об'єкту обумовлює розвиток туризму та залучення інвестицій у подальшу музеєфікацію пам'яток. В

свою чергу, ці умови сприяють збереженню пам'яток, оскільки через залучення до сфери туризму з'являється реальна зацікавленість у їхньому збереженні, посилюється їхня популяризація. Таким чином, цей шлях вбачається більш ефективним засобом збереження історико-архітектурної спадщини, яка завдяки забезпеченню екскурсійного відвідування перетворюється на туристичний продукт, потребує набагато менших зусиль і фінансових витрат, з подальшим пристосуванням пам'яток під музей.

Проаналізувавши ситуацію, існуючу на сьогоднішньому етапі у справі охорони та використання пам'яток місцевої архітектури, можна впевнено стверджувати, що незважаючи на наукові досягнення в галузі реставрації, окремі успіхи в пристосуванні, проблема включення їх до сучасного життя залишається невирішеною. Загалом реалізація масштабних завдань музеєфікації пам'яток історії й архітектури повинна мати серйозну правову і практичну базу у вигляді відповідних нормативних актів і постійних цільових капіталовкладень з боку держави та зацікавлених організацій і структур. Нові об'єкти музеєфікації повинні розраховуватися на широке коло відвідувачів, інтенсивне включення пам'яток до музейного простору України і культурного життя регіону.

Можемо ще раз наголосити, що музеєфікація замкових комплексів – один з найкращих засобів їх збереження. Організація мережі турбаз, готелів, будинків відпочинку з використанням замкових комплексів, будівництво нових об'єктів у місцях, де знаходяться різноманітні пам'ятки історії і культури, введення в експлуатацію численних музеїв, створення нових екскурсійних та туристичних маршрутів, щоб охоплювали усі замкові комплекси України, дасть змогу зберегти напівзруйновані замки, знайшовши їм раціональне використання; включити пам'ятки до музейної мережі України; популяризувати віддалені замки-музеї; залучити до цієї справи інвесторів, що в сучасних умовах, коли держава не виділяє коштів на повноцінну охорону пам'яток, принесе значну економічну користь; створити туристичну індустрію країни на основі існуючої архітектурної спадщини [4, с. 7].

Адже інтенсивне включення замків до музейного простору України, що сприяє розвитку туристичної галузі і сфери обслуговування, налагодження шляхів сполучення з обласними центрами і веде до вирішення питання збереження замкових комплексів і це, в свою чергу, сприятиме вирішенню багатьох гострих проблем, посталих перед пам'яткоохоронною справою на сучасному етапі.

Зважаючи на це, дослідження в напрямку музеєфікації конкретних замкових комплексів завжди матимуть перспективи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вечерський В.В. Реставрація пам'яток архітектури // Пам'ятки України. – 1997. – № 1. – С. 10-15.
2. Гайда О. Регенерація пам'ятки архітектури XVI – XVII ст. замкового комплексу в м. Бережанах Тернопільської області // Магістерська кваліфікаційна робота. – Львівська політехніка, 2003.
3. Де люди жили, там замки вижили // Старий замок. – № 15. – 2002. – с. 4.
4. Жукова О. Використання замків України шляхом їх музеєфікації як ансамблевих музеїв. /Замки України: дослідження, збереження, використання. – Галич: «Давній Галич», 2011. – 324 с. (83)
5. Замки та фортеці. Архітектурні перлини України. – Київ: «Мистецтво», 2007. – 352 с.
6. Наукові записки. Національний заповідник «Замки Тернопілля». – Збараж, 2011. №2 /2011. – 241 с.
7. Пламеницька О.А. Фортеці й замки в Україні // Пам'ятки України. – 1996. – № 2. – С. 13-17.
8. Проектні пропозиції реставрації та пристосування Язловецького замку XIV-XVIII ст. під культурно-відпочинковий центр. – Укрзахідпроектреставрація, 1989.
9. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження. Київ: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.

10. Фортифікація України.// Ред. О.Пламєницька, С.Трубчанінов, В.Фенцур. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 47с. (28)

**Тетяна Герасимчук
м. Кам'янець-Подільський**

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ, НА ПРИКЛАДІ ПРОСКУРІВСЬКОГО РЕАЛЬНОГО УЧИЛИЩА

Анотація: У статті подано історико-архітектурний аналіз дослідження пам'ятки історії місцевого значення і щойно виявленого об'єкту культурної спадщини Реального училища за адресою вул. Гагаріна, 3 в м. Хмельницькому.

Ключові слова: реальне училище, пам'ятка історії, щойно виявлений об'єкт культурної спадщини, історизм, міська рада, м. Хмельницький.

Культурна спадщина України відіграє важливу роль в духовному відродженні нації та є фундаментом національної культури, що включає пам'ятки історії, архітектури, монументального мистецтва, археології, садово-паркового мистецтва та ландшафтів. Ретельно збережена та пристосовані об'єкти культурної спадщини – це невмируще джерело розвитку нації та національної свідомості. Охорона, збереження, реставрація та пристосування об'єктів культурної спадщини є основним завданням пам'яткоохоронної галузі України. Важливу роль в пам'яткоохоронній роботі відіграє наукове вивчення та складання облікової документації на об'єкти культурної спадщини, що дасть можливість інвентаризувати та створити Державний реєстр нерухомих пам'яток України за категоріями національного і місцевого значення, а також реєстр щойно виявлених об'єктів архітектурної спадщини.

Вивченням та дослідженням культурної спадщини Хмельниччини займаються ряд наукових установ, історики, краєзнавці. Складання облікової документації, паспортизацію об'єктів культурної спадщини області здійснюють працівники Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», який є науково-дослідним та культурно-освітнім закладом. У сфері охорони пам'яток культурної спадщини Заповідник здійснює: проведення роботи з виявлення, наукового вивчення, фіксації та складання облікової пам'яткоохоронної документації на об'єкти культурної спадщини, пов'язаних з ними рухомих предметів, творів монументального, образотворчого, ужиткового мистецтва, підготовка документації для їх державної реєстрації.

Велика кількість пам'яток історії, архітектури, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини знаходиться в обласному центрі – місті Хмельницькому.

Місто Хмельницький (Плоскирів, Проскурів) вперше згадується в 1431 р. і до початку XIX ст. був невеличким населеним пунктом, чисельність мешканців якого не перевищувала 3 тисяч. В той час місто не мало регулярної забудови. Через Проскурів проходили поштові шляхи на Кам'янець та Летичів, що були й основними вулицями міста (сьогодні це вулиці Кам'янецька і Проскурівська). На початку літа 1822 р. місто постраждало від великої пожежі, яка знищила майже всі дерев'яні споруди Проскурова. Внаслідок цього постала піднялось питання з подальшої розбудови міста. За короткий період часу губернським землеміром В. Рудницьким був розроблений генеральний план забудови Проскурова, який був

доопрацьований головним містобудівничим Російської імперії архітектором В. Гесте і у 1824 р. був затверджений імператором Олександром І. Згідно з даним планом було прокладені всі основні вулиці центральної частини міста, що існують до сьогоднішнього дня [2].

Серед них був Бульвар, який з 1880-х рр. став Старобульварною вулицею. Пізніше, у 1926 р. Старобульварну вулицю розбито на три частини: провулок Медведівський (нині – Європейська вулиця), вулиця Держинського (нині – Свободи) та вулиця Старобульварна. У 1961 р. вулиця перейменована на честь першого в світі космонавта Юрія Гагаріна.

Однією з найкращих споруд старого Проскурова є будівля за адресою вул. Гагаріна, 3. (рис.1.) Це будинок колишнього Реального училища [9].

В зв'язку з прокладанням залізниці у 1870 р. та подальшим розвитком промисловості відбувся значний приріст населення і на період 1909 р. кількість населення становила 36,6 тис. жителів. В місті розпочався процес відкриття нових учбових закладів. На початку 1900 рр. активісти громадськості міста порушили питання про створення училища. Ініціатором його створення виступила міська міщанська управа. Старший голова Одеської судової палати, дійсний статський радник, проскурівський землевласник Вітте Борис Юлійович долучився до даного проекту та з особливими зусиллями і клопотаннями про відкриття та подальше фінансування реального училища. В короткий термін клопотання проскурівчан знайшло підтримку та було вирішене за сприяння Міністра фінансів Вітте Сергія Юлійовича, який був братом Б. Вітте. Відразу по вул. Старобульварній, 3 розпочалось будівництво двоповерхового приміщення нового навчального закладу, яке при достатньому фінансуванні було завершено у 1904 р. (рис.2) 1 липня відбулось урочисте відкриття Проскурівського реального училища, яке на честь спадкоємця престолу Цесаревича Олексія отримало почесне найменування Олексіївське [1, с.102].

По завершенню будівництва училища у тому ж 1904 р. за ініціативою міського голови Генріха Дубецкого, який дбав про благоустрій міста, стали насаджувати дерева і чагарники. Саме в цей період привезли і молоді саджанці дерев червоного бука – 12 з них посадили по Старобульварній вулиці (нині – Гагаріна). З усіх дерев на вул.Гагаріна, поруч з будівлею реального училища, збереглося лише чотири буки. Згідно з рішенням облвиконкому № 358-р від 22.10.1969 р. дерева взяли під охорону і вони мають статус пам'ятки природи. Поблизу стоять таблички «Бук червоний. Охороняється законом» та перебувають у віданні УЖКГ Хмельницького міськвиконкому [10].

Училище мало 6-річний курс навчання і давало «реальну» (від лат. «realis» – дійсний) середню освіту з технічним нахилом [8].

Першим директором училища був призначений статський радник Климентій Іванович Берученко-Мусієнко. В учбовому закладі спочатку навчалось біля 120 дітей, але після появи усіх класів нараховувалося до 300 учнів. Навчальний процес відбувався в три етапи: у 1-4-х класах училища давали загальну освіту, а починаючи з 5-го, вивчали спеціальні предмети. Був і додатковий, сьомий клас в якому навчалися ті учнів, які мали намір продовжувати освіту у вищих навчальних закладах. Лише після нього випускник міг продовжити навчання в інституті або університеті.

В реальному училищі вивчалися такі предмети, як: Закон Божий, російська, німецька та французька мови, математичні дисципліни (арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія), географія, історія, каліграфія, фізика та хімія. Навчання у закладі було платне – 50 рублів на рік, що було доступно майже всім верствам

населення. Існувала безоплатна форма навчання для дітей з незаможних родин. Ці дітки навчалися за кошти фонду опікунської ради, до складу якого входив цілий ряд прокурівських промисловців, купців та поміщиків. Держслужбовці також вносили обов'язкові благодійні внески у даний фонд. З цих грошей проводили оплату за навчання найбідніших учнів, закуповували книги, форму, організовували культурний відпочинок. У 1912-13 рр. Прокурівська земська управа поставила питання про перетворення училища у класичну гімназію, але Перша світова війна змінила ці плани. У вересні 1915 р. Реальне училище було евакуйоване до Єлисаветграду (нині – Кіровоград). У досліджуваному будинку на Старобульварній, 3 був обладнаний прифронтовий госпіталь. А з серпня 1916 р., реальне училище повернулось у Прокурів і у жовтні відновило свою роботу [1, с. 103-104].

В роки громадянської війни 1917-1920 рр. учбовий заклад працював нестабільно, часом «реалісти» не закінчували повного курсу навчання. У 1918 р училище мало назву Прокурівська державна реальна школа. Серед останніх випускників Реального училища були: майбутній український письменник Микола Трублаїні (1907-1943 рр.), автор широко відомих творів «Лахтак» та «Шхуна «Колумб»; визначний громадський діяч, патріот, музикант, педагог, Кость Місевич - чийм іменем названо школу кобзарського мистецтва у далекому Нью-Йорку, де нащадки українців-емігрантів опановують кобзу і бандуру [5]. З перших днів радянської влади реальне училище припинило своє існування.

Після Лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд Росії ліквідує органи царської влади і по всій країні відбувається напівстихийний процес створення нових місцевих органів самоврядування – Рад. 10 березня 1917 р. у приміщенні реального училища відбулися збори представників від підприємств, гарнізону та громадських організацій міста Прокурова, й було створено Раду робітничих і солдатських депутатів. Серед 153 обраних депутатів більшість була меншовиків та есерів, представників єврейських партій, фракція більшовиків складала 3 чоловіки. Того ж дня відбулося перше засідання Прокурівської Ради робітничих і солдатських депутатів. На честь цієї події на будівлі колишнього реального училища у 1967 р. була встановлена меморіальна дошка [9].

Його приміщення займала школа, пізніше – партійні та комсомольські установи, а з 1986 р. – міськвиконком і до сьогодні це виконавчий комітет м. Хмельницького [7, с.114] (рис.3).

На сьогодні об'єкт культурної спадщини розташований в історичному центрі м. Хмельницького на вул. Гагаріна та одночасно формує забудову південного кварталу майдану Незалежності. Характер розпланувальної системи – регулярний.

В архітектурному плані будівля Реального училища це двоповерхова цегляна споруда з підвальними приміщеннями у північно-східній частині, Ш – подібної форми в плані з трьома виступаючими ризалітами на головному фасаді. Будинок витягнутий по осі північ- південь та має габаритні розміри 71,86м x 35,72 м. Планувальна структура приміщень змішана – коридорна з двобічним розміщенням приміщень та зальна. Будинок має декілька входів. Парадний вхід здійснюється з майдану Незалежності, три інших – в східному торці будинку, на південному фасаді та з двору. Зв'язок між поверхами відбувається головними сходами в тригранному ризаліті з двома відправними маршами та у південній частині – двомаршевыми. Головна сходові клітка освітлюється вікнами із встановленими вітражами (рис.4).

Фасади будинку вирішені в стилі історизм. Головний фасад симетричний. Вісь симетрії підкреслена центральним ризалітом з головним входом із широким дверним прорізом з лучковою перемичкою. Обабіч нього розміщені попарні вузькі, високі вікна. На рівні другого поверху влаштовані три великі вікна з трицентровими перемичками. Пілястри, перемички, міжповерховий пояс, фриз, карниз, підвіконний декор виконаний у цеглі (рис.5).

Строгий ритм композиції створюють високі вікна: на першому поверсі – з лучковими перемичками, на другому поверсі – з трицентровими перемичками із замковими каменями у центрі. Головний фасад на рівні першого поверху декорований стрічковим рустом, кути ризалітів – рустованими лопатками. Ще більшої гармонійності фасадам надають горизонтальні членування: міжповерховий пояс, підвіконні декоровані площини, розвинутий фриз та вінчаючий карниз прикрашений дантикулами. Ризаліти завершені аттиками. На всіх фасадах мережевий декор в цеглі; бокові фасади та перший поверх головного фасаду мають вапняно-піщану обмазку стін та декору.

Оздоблення інтер'єрів у порівнянні з опорядженням фасадів значно простіше. Акцент зроблено на вхідну зону вестибюлю з широкими сходами з огороженням у вигляді металевих решіток з декоративним рослинним орнаментом та кесонну стелю. Стеля в сесійному залі та коридорах підвисна з гіпсокартонних листів, пофарбована. В приміщеннях тинькована по дранці та пофарбована емульсією. Всі стіни обрамлені профільованими карнизами.

Будівля є характерним прикладом вирішення навчального закладу з типовим внутрішнім плануванням початку ХХ ст. [3, с. 2-3].

Відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» та рішень Хмельницької обласної ради депутатів трудящих: від 25.03.1971 р. №84, будинок по вул. Гагаріна, 3 є пам'яткою історії місцевого значення [4, с. 335].

Досліджуваний будинок у 1994 р. внесений до «Анотованого списку (Матеріал до складання і редакції «Словника пам'яток історії і культури Хмельницької області (розділ містобудування та архітектури)», підготовленого Науково-дослідним інститутом теорії і історії архітектури та містобудування (НДІТІАМ). За результатами підготовки матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури об'єкт зазначений під №59 та назвою «Реальне училище, датований 1905 р. та розташований за адресою вул. Гагаріна, 3 [6, с. 27].

А згідно наказу управління культури, туризму і курортів Хмельницької ОДА від 15 вересня 2010 р. №242 двохповерхова споруда міського виконавчого комітету є щойновиявленим об'єктом культурної спадщини та знаходиться в центральному ареалі м. Хмельницького.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Єсюнін С.М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. – Хмельницький, 2008. – С.102-104.
2. Єсюнін С.М. Розбудова Проскурова після пожежі. - Газета «Є». – 2 вересня 2011р.
3. Облікова документація на щойно виявлений об'єкт культурної спадщини Реальне училище, 1904р, в м.Хмельницькому. вул Гагаріна,3.-Кам'янець-Подільський, 2020 – Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науковий архів – С.3-4.
4. Рішення Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих від 25.03.1971 р. № 84 / Галузевий архів відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.
5. Слободянюк Т. Повернення Костя Місевича. - Подільські вісті. – 12 січня 2016 р.
6. Тиманович Є.В. Підготовка матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури України (розділ архітектури та містобудування). Хмельницька область. – НДІТІАМ, Київ, 1994 – С. 27

**I. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ РЕСТАВРАЦІЇ, ПРИСТОСУВАННЯ
ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК БУЧАЧЧИНИ»**

7. Хмельницький культурний: з минулого в майбутнє : [культурна спадщина та культурні осередки міста Хмельницького] / ред. С. Єсюнін, В. Кулаківський, С. Крук та ін. – Хмельницький: ПП Дерепи, 2006. – 144 с
8. <https://khm.gov.ua/uk/content/vulyci-mista>
9. <https://www.kult.km.ua/Karta>
10. <https://vsim.ua/Podii/stolitni-buki-z-proskurova-de-rostut-dereva-dovgozhiteli> 10495728.html

Рис.1 Ситуаційна схема розташування Реального училища (нині – виконавчий комітет Хмельницького)

Рис.2 Реальне училище Фото 1904р.

Рис.3 Сучасний вигляд будинку

Рис.4 Интер'єр головної сходової клітки

Рис.4 Интер'єр головної сходової клітки

Рис.5. Фрагмент головного фасаду

Ярослав Дзісяк
м. Чортків

ЮРІЙ ЯЗЛОВЕЦЬКИЙ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ РЕЛІГІЙНИХ РЕФОРМ

Анотація. У статті окреслюється постать Єжи (Юрія) Язловецького в контексті політично-релігійних реформаційних рухів, вплив Реформації на Європу, в тому числі й на українські землі.

Ключові слова: Юрій Язловецький, Реформація, православ'я, Кальвін, Лютер, Річ Посполита, Галичина, Бучаччина.

Спробуємо поглянути на історію, як на шлях пошуку, також – і віднайдення. За словами психолога і письменника Джона Елдріджа, найбільша трагедія полягає в тому, що людина перестає шукати [1, с. 10]. Пошуком є наш шлях у завтра, зміна світоглядних шляхів: суспільно-політичних, релігійних, економічних тощо. Вагомість пошуку і віднайдення збільшується, якщо його субєктом є правитель висого соціального рівня, такий, як Юрій Язловецький. Від часу становлення християнства як державної релігії Давнього Риму, а так – інших країн, політичні чинники у релігії займали вагоміше місце, аніж теологічні. Тому в означеній темі суспільно-політична категорія передус релігійній.

Радянський і російський правник Леонід Мамут вказує що історія – не просто та сама теорія, узята в її послідовно часовому розвитку. Об'єктом історичного вивчення ідей є не тільки те, що входить у власне теорію, але і багато чого такого, чого в ній немає і бути не повинно: процес історичного породження ідей, їх соціальні детермінанти, духовно-культурні контексти, механізми включення в ідеологічну боротьбу відповідної епохи й ін. [2, с. 4]. Що ж сталося з колишніми ідеями політичного римо-католицизму, при яких жили предки Юрія Язловецького, народився і зростав він сам? Звідки взялися реформаційні церковно-суспільні ідеї? Ці питання належать не лише до ретроспективного огляду.

Сучасне село Язлівець західної Тернопільщини є променем яскравого сонця, яким воно, як село, а згодом і місто, було у XVI ст. Відоме з першої пол. XVI ст. – 1441 р. Після згасання роду Бучацьких (у 1467 р. Міхал і Ян Бучацькі взяли прізвища Язловецькі), на початку 1500-х рр. містечко одержало Магдебурзьке право у 1515 (водночас із Бучачем), за іншими даними – у 1519 р., за правління Миколи Синявського (Сенявського). Невідомий французький мандрівник першої половини XVI ст. писав, що Ялівець є одним з найкрасивіших і найбагатших міст Речі Посполитої. Наступним власником замку став Юрій (Єжи) Язловецький (Язлівецький). Він доволі яскрава, якщо не сказати суперечлива історична постать У 1550-1560 рр. власник замку став його головним архітектурним реформатором, внаслідок чого, фортеця стала однією з найпотужнішим на Поділлі [3, с. 60]. Непересічним фактом є те, що після смерті короля Речі Посполитої Зигмунда (Жишмонта) Августа, Юрій Язловецький був одним із претендентів на трон. Язловецький, розвивав торгівлю у рідному місті, яке конкурувало навіть із Львовом, на ярмарки з'їжджалися купці з різних воєводств Речі Посполитої та з володінь інших монархів. Власник підтримував вірменських купців, ще одну неурядову конфесію, яка мала свою церкву в місті. Жителі Закавказзя селилися на окремі вулиці, – Вірменській, вона була чи не найкрасивіша у місті, оскільки була вимощена бруківкою [4, с. 192], що на той час було рідкістю.

Язловецький був реформатором, не лише в конфесійно-релігійному сенсі. Коронний гетьман і правитель Руського і Подільського Воєводств відомий зміною

конфесій християнства, але не православ'я – католицизму, а переходом до протестантизму. В тих чи інших філософсько-економічних паралелях співіснування виникли серйозні різнобачення із католицьким духовенством. Врешті, власник їх вигнав, а сам, «услід за дружиною», як зазначає дослідник Володимир Мороз [5, с. 111], прийняв кальвінізм, поширена дата 1546 р. Після цього він перестав використовувати у своєму прізвищі підпис Монастириський, залишивши тільки Язловецький. Чи справді дружина пана Юрія підштовхнула чоловіка до прийняття іншої конфесії, важко стверджувати. Цікавим фактом є те, що це відбулося саме в той рік, коли померла дружина релігійного реформатора у швейцарській Женеві, Іделетта у 1549 р., чи ще при її житті, чи після – невідомо. Хоча у праці О. Клименка і Б. Хаварівського «Міська геральдика Тернопільщини» вказано, що власник замку одружився з Томшею у 1561 р. (мається на увазі, що це була перша дружина), а кальвінізм Язловецьким був прийнятий у 1549 р., разом з його капеланом Хржонстовським. Тоді ж костел Марії Магдалини був перетворений на кальвіністський храм [6, с. 478]. У 1561 р. Єжи Язловецький став коронним гетьманом, п'ятим по рахунку, тобто одержав пост командира усіх військових підрозділів. Надання високого титулу не завадило віросповідання іншої конфесії, що на той час прирівнювалося до іншої віри. Протестантизм у Ялівці тривав 26 років, у 1575 р. син Юрія, Микола Язловецький повернувся до католицької лінії християнства. Було надто мало правителів вищого рівня, якщо і були, які б уможливили ту перемогу, на відміну від лютеранства. Часто, політична кон'юнктура ставала більш визначальною. Так чи інакше, смерть Язловецького стала межею його діяльності та сподівань.

Історик Наталія Яковенко зазначає, що в Галичині кальвіністських пасторів і прокальвінську шляхту в середині XVI ст. взяли під опіку магнати Мацей і Миколай Стадницькі, перемишський каштелян Станіслав Дроговський (народжений у православній родині). Руський воєвода Миколай Синявський, подільські воєводи Єжи Язловецький, Ян Тарнавський та інші [7, с. 222]. Михайло Грушевський у переліку протестантських громад України, не вказавши про Язлівець у частині опису протестантизму у Галичині, подає доволі відмінне: «Поділле: [...] Язловець – Ю. Язловецький віддав костел лютеранам і 1549 р., за його сина громаду скасовано» [8, с. 67]. Якщо мова йде про інший Язловець того часу, то правитель Ю. Язловецький, був лише один, власник Язлівця сучасного Бучацького району. Очевидно, тут виникла певна неточність і плутанина. Більшість джерел подають саме про прийняття кальвінізму.

З XV ст. Краків стає осередком гуманітарних ідей, які головною мірою брали основу в Італії та Німеччині. Двір королеви Бони (уродженки Італії) був місцем притулку гуманістів, а також – протестантів. Другий шлях ширення ідей альтернатив католицькій монополії пролягав через Кенінсберг (Калініград) та Гданськ, де друкувалися лютеранські твори не лише німецькою, а й польською мовами. Ґрунт для поширення ідей Реформації в Україні певною мірою був підготовлений ще у другій половині XV ст. раціоналістичною сектою «ожидовлених», які, для більшої достовірності, перекладали Біблію з давньоєврейських текстів і мали ряд схожих положень з тими, які взяли протестанти пізніше [9, с. 73]. В Україні, як зазначає Михайло Грушевський, XVI вік був видовищем сумного виродження православної церкви в українських і білоруських землях. Це було явищем паралельним з занепадом римо-католицької церкви, і давало належний ґрунт для розвитку течій релігійної реформації. Причому, Литва і Польща були сусідами німецьких держав, окрім того існували численні німецькі колонії в Польщі, ще не ополячені на той час. Сприйняття

протестантських течій шляхтою Речі Посполитої (юридично єдиної держави після Люблінської унії 1569 р.) обумовлювалось бажанням звільнитися від надмірних оплат на католицьке духовенство, не останнім було й бажання збагатитися за рахунок католицького майна. Більше того, протестантизм мав підтримку теж в оточенні короля Жигмонта Августа – з метою укріплення королівської влади та усунення впливів папського кліру [8, с. 63-64]. Перехід громади до іншої конфесії проходив таким чином: поміщик обравши ту чи іншу течію протестантизму, відбирав церкву від ксьондза, призначав «міністра» своєї конфесії, між двірськими знаходилась певна кількість готових йти услід за паном. Шляхта усувала / виганяла з костьолів ксьондзів і передавала парафії прихильникам вчення Кальвіна. Останні проповідували дешеву церкву, демократичну структуру церковної влади і допущення до голосу в ній світських представників. Про масовість нової конфесії свідчить те, що наприкінці XVI ст. у трьох малопольських і Руському воєводстві функціонувало від 206 до 297 кальвіністських громад [7, с. 221]. Так з'являлась євангелістська громада, іноді при ній засновувалась школа, гурток вчених і друкарня. Основні реформаторські положення західних опонентів католицизму полягали в тому, що за порадою головних священиків духовенству дозволили одружуватися, винесли зображення святих і реліквії, розпустили монастирі, а їх статок використали для розвитку освіти. Замість латинської меси, запровадили Службу Божу на рідній мові. Не можна стверджувати, що все відбувалось саме так і у Язлівці, але сутнісний аналог був присутній.

Станом на середину XVI ст. в Західній Україні найпоширенішими альтернативами католицизму були лютеранство та кальвінізм, а також чеські браття – гусити, унітаристи (антитринітаристи) та інші. Відносно більше значення мали кальвіністи, у Литовському князівстві вони мали назву соцініани, на основі Кальвінового учня Соція [10, с. 384]. Хоча цю течію історики «приписують» загалом Речі Посполитій, головню – Волині, а також Поділля і Галичині [11, с. 179]. Італієць Лелій Социн (Соцій) (1525-1562 рр.) був змушений утікати від переслідувань інквізиції за єретизм. Він побував у різних державах, у своїх проповідях виступав проти трипостасности, поширюючи ідеї антитринітаристства або унітаризму, у Польщі Социн побував у 1551 р. Соцінани навчали, що є тільки один Бог, а Христос був звичайною людиною (чого не було у кальвінізмі, ні в Лютеранстві), відкидали священні перекази та образи і статуї святих та всі таїнства, хрещення робили тільки над дорослими людьми (як у сучасних мормонів), святкували суботу, виступали проти війни і смертної кари, не вірили в силу молитви за померлих. Однак кальвінізм і соцініанство мали й суттєві відмінності. Вчення Социна не визнавало кальвіністської догми про попереднє призначення [12, с. 152]. Якщо приймати дату введення кальвінізму у Язлівці 1949 р., то вчення Социна набуло поширення дещо пізніше. Чи прийшов кальвінізм у Язлівець у чистому вигляді вчень Кальвіна, чи і від його учня, достовірно невідомо.

В контексті розгляду теми, варто змістовніше зупинитися на сутності, аспектах та методах введення кальвінізму. Кальвін скасував єпископат. У Церкві запроваджувався демократичний устрій (виборний), допускалося індивідуальне тлумачення Святого Письма. З таїнств зберігалось хрещення і причастя, але тлумачилися як суто символічні обряди [13, с. 377]. Насправді, індивідуалізм у тлумаченні Біблії належав хіба що одному Кальвіну, всі інші вільнодумства – жорстко каралися.

Якщо протестантизм Лютера вважається реакційним до папи Римського, то кальвінізм неможливо перевершити у фанатизмі та точності. Влада Кальвіна в Женеві складає один із найбільш похмурих розділів у невеселій історії

взаємовідносин релігії та людини. Часто, благими намірами релігій встелена дорога до земного пекла. Після вигнання його з Франції, міська рада Женеви запропонувала йому посаду викладача Святого Письма, яке повинно було стати поглибленою основою віровчення, то й він зосередив свою увагу на його аспектах. Він шукав таку організацію церкви і духовенства, яка би поєднувала благопристойність і тверду дисципліну. На його думку, та інших реформаторів, цього можна було досягти тільки реалізацією практик ранньохристиянської церкви, яка була спотворена в пізніші часи. Отже, головним було не скинення папства, а створення нової моделі Церкви, чим він і зайнявся в Женеві. Доволі важко розрізнити, коли він діяв як зацікавлений мирянин, а коли – головний священик міста. Справжня причина влади Кальвіна полягала в його особистості. Його безкомпромісність підтримувалась вірою в істинність того, що він робив, його сміливість і наполегливість викликали захват і бажання йти за ним, як за Христом [14, с. 88, 93]. Вчення Жана Кальвіна ґрунтувалося на вірі в особливу Настанову Господа, який направляє всі події світу. Біблія вважалася наставником у повсякденному житті. Обиралися наставники, які відповідали за вивчення Святого Письма і освіти, хоча рада наполягала на підтвердженні нею цього вибору. В енциклопедичному довіднику «Людство і віра» наводиться порівняння обіцянки й благословення старозавітного Яхве євреям і обіцянки диявола Христу на високій горі. Православні тлумачі Біблії зауважують, що «диявол і багатьох людей ставить на дуже високу гору, і ці люди ретельно кланяються і служать йому, старанно маскуючи своє служіння дияволу служінням Богу» [16, с. 597-598]. Спадає на думку закономірність: розвиток освіти, очевидно, призводить до опонування і неприйняття окремих частин певних книг загальної книги, як святості, адже Біблія, це книга з книг, як Божого, так і людського.

На думку Кальвіна, Ісус прийняв смерть на хресті не заради всіх, а заради вибраних. Господь не хоче, щоб врятувалися всі, кого створив, лише ті, хто вів праведне життя. Тому, хто дорікав Господа за несправедливість, богослов заперечував, що кожному буде дано по його гріхам, і в цьому закладається всемогутність Бога. Ймовірно, жорстока дисципліна тіла і душі Жана Кальвіна пов'язана з тим, що він мав слабке і хворобливе тіло. Відмовляючи собі в найменших радощах життя, він відмовляв в цьому й іншим. Чим більше він ненавидів себе, чим жорстокішим ставав його садизм з релігійним оформленням, тим сильніше проявлялося його прагнення до влади, до політичного досягнення релігійного володарювання [15, с. 330]. Існує твердження, що подальший успіх кальвінізму в Швейцарії, зокрема, її економічний розвиток базується на тому, що люди жили і працювали за Божими законами, сподіваючись, що кожен з них потрапить в те число обраних, про що суддійським тоном проповідував Кальвін.

Виникають запитання: чи думав правитель Руського і Подільського воєводств, коронний гетьман і авантюрний воїн Юрій Язловецький про Господню настанову і незмінність шляху, коли допомагав військом у міжусобицях Криму, коли потрапив у татарський полон, внаслідок того, що помилково пограбував улуси свого союзника, Іслам-солтана, а не його ворога, хана Сеадата? Чи полонений правитель передбачав, що Боже Провидіння передбачало зміну життєвого шляху, завдяки викупу? Чи непогора церковній (католицькій) владі була шляхом Господа, чи вибором гетьмана, з огляду на обставини? А також, поставимо запитання, на які вже не буде відповідей: чи сподівався Юрій Язловецький на перемогу кальвінізму в Європі, в Речі Посполитій, зокрема і на півдні сучасних Тернопільщини і Хмельниччини, куди поширювалася його адміністративна влада?

Звернемо увагу й на те, що і в Україні, і в інших слов'янських народів, Реформація надала життя народній мові як літературній. До реформаційного руху літературною мовою була церковно-слов'янська на аналог латині в католицькому світі. Жодна книга не писалася народною мовою. В половині XVI ст. народна мова стала мовою і Святого Письма [12, с. 179]. Після смерті Жигмонта Августа у 1572 р., минули політичні спекуляції протестантизму, а новий король Баторій (головний творець реєстрового козацтва) взяв у свою опіку єзуїтів. Його наступник Жигмонт III Ваза, ще більший союзник Римського ордену, почав обмежувати впливи і доходи «іновірів». Декілька десятиліть єзуїтської праці над молодими шляхетськими та міщанськими поколіннями. А тоді єзуїтська школа була фактично єдиною, перетворили громадянство Речі Посполитої з вільнодумного в одне з найбільш темних. Так у першій чверті XVII ст. раптово «замініло євангеліцтво», за висловом Грушевського. Еволюцію кальвінізму в Україні можна умовно поділити на 3 етапи: час зародження конфесії в 1540-1550, другий етап – 1560-1580 позначені найбільшими успіхами течії; кінець XVI – початок XVII ст. – період поступового згасання активності реформатських громад. У 1650-1660-х їхня діяльність у більшості регіонів України майже припиняється. Зокрема, кальвіністами були сучасники Язловецького Миколай Бучацький-Творовський, брати Ян, Анджей, Стефан Потоцькі та інші. Кальвінізм отримав помітне поширення на українських етнічних територіях. При чому, окремі українські регіони виявилися чи не найбільш «кальвінізованими» серед інших земель Речі Посполитої. Хоча для українських православних шляхтичів перехід до цього віровизнання не мав економічного сенсу, бо вони досить ефективно контролювали православну церкву і могли доволі вільно розпоряджатися її доходами [17].

Як кальвінізм, так і протестантизм загалом в українських землях, так і у всій об'єднаній в тих роках. Польщі й Литві, не став народною вірою. Це був прояв опозиції шляхти проти темних догм католицизму. Якщо у польській культурі протестантизм мав позитивні результати у розвитку польської літератури рідною мовою та і її розвиток, то в українській культурі західна опозиція католицизму мала менші впливи. Проте, слід зазначити, що заходи щодо вживання народної мови у книжковій писемності в Україні робилися ще у XV ст., до європейської реформи Мартіна Лютера [8, с. 68-69]. За висловом Грушевського, український корабель плив повними вітрилами під вітрами Реформації і спустив вітрила, коли сей вітер опав і не стало ні союзників, ні їх бадьорих прикладів. Однією з причин було те, що український рух вагався між бажанням тісніше зв'язатися з рухом євангелістів, з одного боку, і між страхом відірватися від традицій православ'я, від «руської національної церкви», з другого. Навіть у Вишенського, найбільшого оборонця ортодоксальної церкви – її старих традицій, як і чи не найбільшого борця із двовір'ям, були моменти, коли він у своїх промовах доходив до відверто революційних поглядів протестантизму [5, с. 79-80]. Протилежний аспект взаємин протестантизму і православ'я зображує Наталія Полонська-Василенко – «сильнішим і не безпечнішим [від чеського руху гуситів] для Православної Церкви був вплив німецької реформації», оскільки викликав критичне ставлення і до православної церкви [7, с. 384-385]. Майже через сотню років, Катехизис Київського митрополита Петра Могили було розглянуто на Помісному соборі Української Церкви 8-18 вересня 1640 р. У вересні-жовтні 1642 р. в Ясах пройшла нарада грецьких і українських богословів, де було розглянуто й схвалено катехизис Петра Могили. В ньому греки протестували проти двох моментів: припущень про існування третього місця перебування душ померлих, відмінного від раю і пекла та тверджень про те, що перевтілення хліба й вина відбувається силою Христових

слів, а не епіклезою. Грецька редакція катехізису була затверджена грамотою від 11 березня 1643 р. [13, с. 390-391]. Через 400 років, станом на 1960-1970-ті рр., в західній частині Української РСР була група реформатів, вони представляли одну з течій кальвінізму [18, с. 204]. При сьогодишньому релігійному лібералізмі, ні кальвінізм, ні інша конфесія чи й секта не зазнають переслідувань, хіба що – ті чи інші вияви нерозуміння з боку традиційних мирян і світського загалу.

Мабуть, варто погодитися зі словами німецького професора богослова сьогодення Ернста Суттнера про те, що справжньою метою реформаторів було оновлення Церкви. Реформатори не були зацікавлені у створенні замість Церкви, в якій виросли і були охрещені, якоїсь нової, а хотіли лише очистити ту, що була, і в той час це справді було потрібно [19, с. 63]. Означена актуальність існує і в сьогоденні.

Підводячи висновки, проведемо паралелі із сучасністю. Християнський світ вступив у новий вік, де домінують інші цінності, аніж у XVI ст. Констатацією факту є те, що Церква потребує реформи, як п'ять століть назад, так і тепер. Реформи не просто обряду чи скасування певних догматів і заборон, очищення церковного середовища від корупції (з латині – зіпсуття), а повернення до первинної духовності, не затьмареної ідеологіями чужих «месіанських» народів. Будь-які зміни ініціюють, благословляють, втілюють і впроваджують реформатори і революціонери. Свого часу ними були церковні сановники, громадсько-політичні діячі, військові тощо, які докладали зусиль до становлення, на мікро рівні психології – вільної, духовно-збагаченої особистості, на макро рівні соціології – національної держави і церкви. Тридцять років тому вони надихнули виборців проголосувати за державність України. У грудні 1991 р. проголосували, але значна частина вірян-виборців продовжувала відвідувати церкви московського православ'я. Теоретично, Україна є світською державою, проте існує чимало взаємозв'язків релігійної і світської сфер, як в позитивному, так і в негативному вираженні. Мартін Лютер говорив: «Я буду проповідувати, дискутувати і писати, але я не буду нікого примушувати, бо віра – добровільний акт [20, с. 151] ... добровільного пошуку. Отож, не припиняймо пошуки заплутаних шляхів історії та віри у Небо, яка, щонайперше – у наших душах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Елдрідж Д. Путь Желания. – С-Пб.: «Шандал», 2005. – 270 с.
2. М. Дамірлі. Предметна специфіка історії правової думки та її співвідношення із суміжними галузями знання // Юридична Україна. №6, 2004., 4 – 11 с.
3. Палков Т. Замки Тернопілля. Історія та легенди. – 2011. – 66 с.
4. Історія міст і сіл УРСР (Тернопільська область). – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – 644 с.
5. Мороз В. Замки Тернопілля. – Тернопіль: «Підручники і посібники», 2009. – 176 с.
6. Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль: Воля. 2003. – 500 с.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та модерно України. – К.: Критика, 2006. – 584 с.
8. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К.: «Освіта», 1992. – 194 с.
9. Федів Ю.О, Мозкова Н.Г. Історія української філософії. Навчальний посібник. – К.: 2000. – 512 с.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах. Том І. – К.: Либідь, 2002. – 672 с.
11. Гречанко ВА. Історія України. Всесвітня історія. Довідник. – Харків «Горсінг Плюс», 2008. – 640 с.
12. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква. – К.: Наша культура і наука, 2007. – 408 с.
13. Ісиченко І. Загальна церковна історія. – Харків: Акта, 2001. – 604 с.
14. Чедвик О. Реформация. Противостояние католиков і протестантов в западной Европе XVI – XVII вв. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2011. – 480 с.
15. Бальхаус А. Любовь и секс в Средние века. – М.: Книжный клуб 36,6, 2012. – 336 с.

16. Людство і віра: Всесвітня історія народів і релігій: Енцикл.-довід.вид. [у 4 Т.] / авт.-уклад. Г.Щокін. – К.: МАУП, 2002. Т. II. – 640 с.
17. https://berezhanychurch.com/wp-content/uploads/2018/05/TOM_5.pdf
18. Філософський словник / за ред.. Шинкарука В.І. – К.: гол. управління Української радянської енциклопедії академії наук Української РСР, 1973. – 600 с.
19. Суттнер Е. Церковні розколи і єдність Церкви. – Львів: «Місіонер», 2007. – 152 с.
20. Уайт Е. Велика боротьба і найбільша надія. – К.: «Джерело життя», 2001. – 576 с.

Марія Довгаль
м.Збараж

ЗАМОК В ПІДЗАМОЧКУ КРІЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ

Анотація: У статті розглянуто історію будівництва, функціонування та занепаду замку в селі Підзамочок Тернопільської області, як оборонної і житлової споруди. прослідковано історію зміни його власників. Визначено перспективи замку як історичного, архітектурного і туристичного об'єкту в складі Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Ключові слова: Замок, оборонна споруда, Підзамочок, гербова композиція, Потоцькі, золототкацька майстерня.

Серед пам'яток Західної України визначне місце посідають часто збережені лише в руїнах пам'ятки оборонного мистецтва – давні шляхетські садиби, королівські замки та військові фортеці XIV-XIX ст. Їх ключова роль в історії українських земель є очевидною. Адже замкам Західної України відводилась важлива роль в системі оборони краю від безперестанних набігів ординців у другій половині XV-XVII ст.

Замок, як явище, впродовж свого існування відображав еволюцію форм укріплень, які набували характерних рис для кожного періоду і регіону. У період розвинутого феодалізму (XVI-XVII ст.) на наших землях було три типи замків: дерев'яні, кам'яно-дерев'яні, кам'яні. Найбільше збудували кам'яних оборонних споруд [1, с. 3]. Серед них – замок в селі Підзамочок. Як історична пам'ятка, замок поки-що мало досліджений і становить надзвичайно великий інтерес для археологів та істориків, адже про нього наявні лише короткі історичні відомості.

Досліджуючи історію виникнення, становлення та занепаду замку у Підзамочку, внесок його власників у розбудову, архітектурні особливості, багато дослідників опираються на історію замку у Бучачі, оскільки обидві пам'ятки є спорідненими.

Першу писемну згадку про замок на Підзамчі (пригородок Бучача в околицях замку) знаходимо у польського ксьондза вірменського походження Садока Баронча, який у біограмі Яна Кшиштофа Бучацького зазначає, що він «...Вибудував замок на Підзамчі, ...і ледве проживши 30 років відійшов у вічність у 1602 р.» [11, с. 10].

Окремої уваги при дослідженні замків заслуговує картографічний матеріал. Вперше картографування Підзамочка, як самостійної таксономічної одиниці проводилось австрійськими дослідниками в кінці XVIII ст. Карта обер-лейтенанта Фрідріха фон Міга 1779-1782 рр. є практично першим документальним підтвердженням існування села Підзамочок, як населеного пункту під назвою Підзамок (Рис. 1). В XIX ст. картографування Підзамочка ілюструють наступні кадастрові і топографічні карти - мапа францисканської метрики Австро-Угорщини

поч. ХІХ ст., Австро-угорська топографічна карта кінця ХІХ ст. та Австро-угорська топографічна карта Лізганінга кінця ХІХ ст.

За свідченням напису на плиті, вмонтованій в стіну над аркою воріт в замку Підзамочка випливає, що рік побудови замку – 1600, а фундатором його є Ян Збожний Бучацький.

Замок був побудований з ламаного червоного і охристого пісковика. Форпост в Підзамочку – це пізній тип баштового замку (його укріплення несуть риси як веж, так і бастіонів) з характерним для Поділля ренесансним декором. Замок регулярний, наближається в плані до прямокутного трикутника (іноді його форму в плані описують як п'ятикутну) з довжиною сторін близько 80-90 метрів. Всі три кути «замкового трикутника» були посилені кам'яними вежами/бастіонами. Найкраще було укріплено північний і південний край замкового трикутника - тут знаходилися найзначніші оборонні вузли фортеці. Вістря трикутника укріплень було направлено в найбільш вразливу сторону, основа трикутника була направлена до річки. Цю сторону замку додатково захищав окремий кам'яний бастіон [7].

Планувальна структура оборонної лінії збереглася повністю. У південно-східній куртині збережений один ярус оборони з бійницями і земляний вал з внутрішнього боку оборонної лінії, на якому розташовувалися артилерійські позиції. Симетричність плану вказує на аналогічність форми східної куртини, проте у ній не зберігся вал і ярус з бійницями. Третя західна куртина не була укріплена валом, на що вказує спосіб розташування в'їзної брами. У західній куртині зберігся мур з одним ярусом бійниць. Також збереглися фрагменти усіх п'яти наріжників: малі п'ятикутні західні башти-бастіони з двома ярусами оборони і залишки зовнішніх мурів північного, південного і східного бастіонів. Причому у південному бастіоні збережений один ярус оборони з бійничками і земляною терасою. Збережена в'їзна брама [6, с. 202].

Щодо укріплення північного кута, то тут знаходилися дві вежі, з'єднані прямокутним житловим приміщенням (Рис. 2). Південний оборонний вузол складався з двох веж, між якими знаходилася стіна з аркою воріт (Рис. 3). Східний кут замку був укріплений 4-кутним бастіоном з відкритим бойовим майданчиком. Західний кут замку був захищений ще одним кам'яним бастіоном. Він знаходився в місці, де схил пагорба круто обривається до річки. Можна припустити, що колись цей бастіон був з'єднаний з основним замком валами або стінами. Таким чином, зображення замку в плані набували вигляду не трикутника, а неправильного багатокутника.

Вежі і бастіони замку з'єднувалися між собою лініями кам'яних стін. Їх висота була відносно невелика – 4-6 метрів, ширина - близько метра. Стіни прорізував рівень бійниць з арковими перемичками. У стіні між східною і західною вежею бійниці були розміщені на висоті близько 3 метрів, а з внутрішньої сторони цієї стіни було споруджено земляний насип. Цей насип з одного боку збільшував потужність замкових стін, а з іншого - дозволяв захисникам форпосту підніматися на один рівень з високо розташованими бійницями [9].

Історія села Підзамочка та замку, який тут знаходиться, буде неповною, якщо не згадати їхніх власників. Як місто Бучач так і село Підзамочок зі своїми замками мали своїх господарів, котрі у різній мірі долучились до їх побудови, розбудови, а також до заснування та розвитку культових споруд міста Бучача та його околиць, зокрема села Підзамочок.

Першим, хто побудував замок у Підзамчі, як згадувалось вище, був польський шляхтич гербу Пилява, дипломат Ян Кшиштоф Бучацький-Творовський. У 1602 р. він помирає і не маючи дітей, все переходить до його сестри Катерини та

її чоловіка Андрія Потоцького. Пізніше, внаслідок династійних шлюбів власниками стають Гольські, але при владі вони тримаються не довго і Бучач з Підзамочком знову повертаються у власність великого магнатського роду – Потоцьких гербу «Золота Пилява», зокрема до Стефана Потоцького та Марії Амалії Могили, а після їх смерті – до наймолодшого їх сина Яна [13].

Якраз на долю Яна Потоцького випадає керувати обороною замку під час штурму козацькою армією, турками і татарами. В 1676 р. замок зруйнували турки. З того часу фортецю, як оборонну споруду не використовували, та переобладнали під житло [4].

Одним з найвідоміших представників роду Потоцьких був Микола Василій – староста канівський, який був і політиком, і магнатом і меценатом, і фундатором багатьох архітектурних споруд, без яких не можливо уявити сьогоденню Бучаччину – це і ратуша, комплекс монастиря оо. Василіян, церква Святої Покрови, костел, придорожні фігури. Співпрацював він з архітектором Бернардом Меретиним та Іоанном Пінзелем [10, с. 56].

Дружиною Миколи Потоцького була дочка галицького стольника Дамбровського, який служив у Миколи-Василя економом. Шлюб виявився невдалим, згодом вони роз'їхалися: Микола мешкав у Бучачі, а Маріанна замку с. Підзамочок. Згодом жінка втікає до Львова, де хорониться у шпиталі кармелітів. До тих пір, поки Маріанна проживала у Підзамочку, замок був житловим, а після її втечі занепадає і руйнується [12, с. 77].

8 листопада 1764 р. Миколою Потоцьким у Львові було оформлено акт дарування, за яким: місто Бучач з палацом, передмістями, селом Підзамочок та 14 сіл, належних до цього Бучацького «ключа», отримували його племінники Міхал Антоній та Юзеф Потоцькі. (Відпис цього знаходиться в архіві домініканців у Кракові) [12, с. 78], а потім їх сини-спадкоємці.

У 1879 р. в селі Підзамочку, в підніжжі замку представники відомого вельможного роду Потоцьких, а саме Артур, Еміль і Оскар, створили золототкацьку майстерню, щоб виготовляти тканину, зокрема пояси та килими (макати), які не поступалася б своєю красою та якістю дорогому заморському крамові [5] (Рис. 4).

Свій розквіт бучацька ткацька мануфактура пережила в ХІХ на початку ХХ ст., і саме з цього часу простежується широка місцева та загальноєвропейська популярність бучацьких тканих виробів, які є своєрідним переспівом і продовженням золототкацького промислу [2, с. 32].

Унікальні зразки бучацьких поясів і макат сьогодні зберігаються у багатьох музеях України та за кордоном, зокрема понад 200 тканин зберігається в Національному музеї Варшави, десятки макат є у збірках музеїв Вроцлава та інших міст Польщі. На жаль, в Україні зберігається незначна кількість пам'яток мануфактурного мистецтва. Кілька бучацьких макат експонуються у Львівському музеї етнографії та художніх промислів, ще декілька - зберігаються у фондах Львівського історичного музею, двома зразками володіє Тернопільський обласний краєзнавчий музей.

На початку ХХ ст. одні з останніх власників Підзамочка Павло та Каєтан Потоцькі, почали розбирати його на будівельний матеріал а згодом Павло продає замок.

У 1930-х рр. руїни замку були законсервовані польськими дослідниками архітектурної спадщини.

В 2007 р. Михайло Рутинський, аналізуючи сучасний стан збереженості пам'яток фортифікаційного зодчества, про замок у Підзамочку зазначав наступне: «Цілковите відновлення пам'ятки зусиллями приватного інвестора проблематичне через низьку інвестиційну окупність проекту. Але, з огляду на потребу відродження сусідньої Бучацької твердині як пам'ятки міжнародної (української і польської)

історико-культурної спадщини, Підзамочський замок вимагає принаймні часткової реконструкції й археологічної консервації, а його територія – естетичного упорядкування. В ім'я збереження даної пам'ятки оборонного зодчества, автор вважав за доцільне передати її національній Федерації історичного фехтування і реконструкції» [8, с. 151-152].

З 5 листопада 2008 р., згідно постанови Кабінету Міністрів України, замок в селі Підзамочок включено до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля». За час перебування даного об'єкту в складі Заповідника пам'ятка поступово відновлюється і повертається до життя. На території замку проводиться щорічний фестиваль «Свято у Старому замку» [3].

З метою створення сприятливих умов для збереження, відновлення і раціонального використання об'єктів історико-культурної спадщини, розвитку внутрішнього і міжнародного туризму було розроблено пропозиції збереження та пристосування об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля». Територія на якій розташована фортеця має можливості для розвитку туристичної і рекреаційної інфраструктури, що пов'язано з наявністю багатьох пам'яток природи, культури, історії та архітектури, особливим мікрокліматом лісових масивів та унікальних ландшафтів.

Робота по збору та відновленню історичних відомостей про дану пам'ятку оборонної архітектури є досить складною. Доступна література подає однотипні відомості, зазвичай інформація скупа та неповна. Джерел по даній досліджуваній темі значно обмежена кількість, і до того ж, як правило, у них міститься дотична інформація.

Отже, вивчення маловідомих замків та укріплень, які стоячи осторонь основних туристичних маршрутів невпинно руйнуються, на сьогодні є дуже актуальним. Ці фортифікаційні об'єкти є безцінними пам'ятками, які ми зобов'язані дослідити та зберегти для нащадків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В., Гаврилюк О. Замки Тернопілля. – Тернопіль: ТОВ «Новий колір». 2009. – С.3
2. Бучацькі макати - пам'ятки золототкацтва Галичини / Л.І. Цимбала. Львів: Видавець Ю.Я.Філевич, 2008. 80 с.
3. Звіти про роботу Національного заповідника «Замки Тернопілля» 2009-2017 рр.
4. Історія Підзамочка [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://pidzamochok.at.ua/index/istorija_sela/0-4
5. Майстерня золотих ткачів. Мичко С. // Україна молода. – 5.10.2004.
6. Ольга Оконченко. Планувальна структура ранніх бастіонних фортифікацій замків Західної України // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2011. - №717. – с.198-209.
7. Проект «Українські Пам'ятки Архітектури. Спадщина» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/316960.html>
8. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відрод-ження: Навчальний посібник. – Київ: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
9. Спадщина. Підзамочок. Руїна замку. Частина 1. Проект «Українські Пам'ятки Архітектури. Спадщина». [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/316960.html>
10. Barącz S. Pamiątki buczackie / Sadok Barącz. – 1882., S.47
11. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / Aleksandr Czołowski // Teka Konserwatorska: rocznik Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej. – 1892. - S. 10
12. Skrzypecki, T. H. Potok Złoty na tle historii polskich kresów południowo-wschodnich. – Opole : Solpress, 2010. – S. 77.

13. Wojewodzina Golska [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.epubbud.com/read.php?g=D2CAJGFT&p=51>.

Рис. 1. Карта Фрідріха фон Міга 1779-1782 рр.

Рис. 2. Укріплення північного кута

Рис. 3. Укріплення південного кута

Рис. 4. Фрагмент бучацької макати з гербом

Ігор Кобаса
м. Збараж

ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У МУЗЕЙНІЙ ГАЛУЗІ. СПРОБА 3D РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗАМКУ У ЯЗЛОВЦІ ЗА ДОПОМОГОЮ РЕДАКТОРА ТРИВИМІРНОЇ ГРАФІКИ «SKETCHUP» І ПРОГРАМИ «GOOGLE EARTH»

Анотація: У статті аналізується теоретичні і практичні аспекти впровадження комп'ютерних технологій у туристичну галузь та музейну справу, показ практичного їх використання на прикладі тривимірного моделювання замку у Язловці, одного із об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля». Результати дослідження можуть використовуватися при підготовці лекційних курсів, оглядових екскурсій (як наочний матеріал), створенні музейних експозицій та демонстрації на Інтернет сайтах.

Ключові слова: музеї, інноваційні технології, інформаційні технології, сайти, аудіо гід, 3D.

У наш час бурхливого розвитку інформаційних технологій музеям України важливо зайняти активну позицію в галузі впровадження цифрових систем надання інформації відвідувачам. Новітні технічні засоби дозволяють значно розширити можливості експозиції в показі експоната, в наданні додаткової текстової та

графічної інформації, показати відсутні експонати, організувати віртуальні виставки. Необхідність технологічної модернізації музеїв обумовлена істотним ускладненням умов функціонування і розвитку музеїв. Диверсифікація соціального середовища, поява нових категорій взаємодіючих з музеями соціальних груп, організацій та установ, формування з деякими з них досить складних партнерських, а іноді і конкурентних відносин, інформаційний голод, відтік з музейної сфери частини висококваліфікованих фахівців, що загострився як ніколи раніше, дефіцит фінансових ресурсів, – все це поставило перед музеями нові завдання, без вирішення яких їх майбутнє уявляється проблематичним. Ці завдання значною мірою зумовлені необхідністю перегляду та модернізації багатьох сформованих за попередні десятиліття методів, прийомів і способів музейної роботи, її організації та забезпечення необхідними ресурсами [5, с. 6].

Інноваційні технології – радикально нові чи вдосконалені технології, які істотно поліпшують умови виробництва або самі виступають товаром. Зазвичай мають знижену капіталомісткість, характеризуються більшою екологічністю й меншими енергопотребами. Інноваційні технології представлені інформаційними технологіями та технічними інноваціями. На сьогоднішній день мультимедійні технології – це один з напрямів інформаційних технологій, що найбільш динамічно розвивається. Це пояснюється тим, що мультимедіа – це взаємодія відео- й аудіоефектів під керуванням інтерактивного програмного забезпечення з використанням сучасних технічних і програмних засобів, які об'єднують текст, звук, графіку, фото та відео в одному цифровому форматі [5, с. 6]. Прикладом стане редактор тривимірної графіки SketchUp, програма-ресурс Google Earth («віртуальний глобус») та супутні програми.

SketchUp – програма для моделювання трьох-вимірних об'єктів – будівель, меблів, інтер'єру.

Можна відмітити наступні можливості:

- підтримка плагінів для експорту, візуалізації, створення фізичних ефектів (обертання, рух, взаємодія створених об'єктів між собою та ін.)

- підтримка створення макросів на мові Ruby та виклику їх з меню. Макросами можна автоматизувати виконання одноманітних дій. Доступна функція завантаження та використання багатьох готових макросів, створеними іншими користувачами.

- підтримка створення «компонентів» – елементів моделі, які можуть бути створені, а потім використані багато разів, а потім відредаговані – і зміни, зроблені в компоненті, відображаються у всіх місцях, де він використаний.

- бібліотека компонентів (моделей), матеріалів та стилів робочої області, які можна поповнювати своїми елементами чи завантажувати готові через Інтернет.

- інструмент для перегляду компонентів в розрізі та можливість додавати до моделі виноска з позначенням видимих розмірів в стилі креслень

- можливість працювати з шарами

- можливість створення динамічних об'єктів (наприклад: відкриття дверцят шафи при кліку вказівника миші)

- можливість побудови січень об'єктів

- можливість роботи з сценами, та анімувати переходи від сцени до сцени

- підтримка створення моделі реальних предметів та будівель

- вказання реальних фізичних розмірів, в метрах чи дюймах

- режим перегляду моделі «від першого лиця», з управлінням як в відповідних 3D-іграх

- існує можливість встановлювати географічно достовірні тіні в відповідності з заданою широтою, довготою, часом доби та р..
- інтеграція з Google Earth
- можливість додавати в модель поверхню землі і регулювати її форму – ландшафт.

Проекти SketchUp зберігаються в форматі *.skp. Також підтримується імпорт та експорт різних форматів двох-вимірної растрової та тривимірної графіки, зокрема: *.3ds, *.dwg, *.ddf; *.jpg, *.png, *.bmp, *.psd, *.obj [1, с. 2].

Подальше редагування експортованого файлу в відповідних застосунках може здійснюватись без будь-яких обмежень. Плагін V-Ray для SketchUp дозволяє візуалізувати тривимірні сцени. SketchUp, також може використовуватися разом з Google Earth (з англ. Earth – Земля (планета) офіційна назва українською мовою: Google Планета Земля) – це безкоштовна, вільно-завантажувана програма компанії Google що відображає віртуальний глобус. В рамках даного проекту в мережу Інтернет було викладено аерофотознімки та сателітні знімки більшої частини Землі. Для деяких регіонів ці знімки сягають дуже високої якості. Програма поширюється під двома різними ліцензіями: Google Earth, безкоштовна версія та Google Earth Pro, що пропонується для комерційного використання. Програму, яка первісно була англomовною, перекладено 37 мовами, зокрема й українською мовою.

Програма-ресурс Google Earth («віртуальний глобус») та 3D-редактор SketchUp являють собою складові компоненти єдиної родини програмних продуктів, так що користувач може легко переносити інформацію з одного пакету в інший [3].

Так, зокрема, при моделюванні копій архітектурних споруд можна легко імпортувати аеро або супутникову фотографію потрібної будівлі, а також топографію місцевості з Google Earth, а потім «будувати» віртуальну будівлю-модель на фундаменті, яким буде супутникова фотографія будівлі-прототипу. А для того, щоб побачити щойно створену в програмі SketchUp 3D-модель «у віртуальному житті» на рельєфі Google Earth, досить клацнути іконку на панелі інструментів. Для обміну інформацією між програмами достатньо, щоб обидві вони були встановлені на комп'ютері користувача [1, с. 3].

Нині традиційні музеї, експозиції в яких створюються за тематично-жанровим принципом, вже не здатні виконувати головного завдання: пробуджувати активність широкої публіки. Тому на зміну таким музеям приходять нові форми інноваційних музеїв, такі як віртуальні музеї, еко-музеї, музеї транснаціональних культур, національних меншин, та інші [5]. Саме новітні технології дозволяють туристам побачити той чи інший об'єкт, в даному випадку Язловецький замок, за допомогою тривимірного комп'ютерного моделювання та відео (рис.1, 2, 3).

Також удосконалюються музейні комплекси, модернізуються традиційні музеї, створюються нові форми роботи з відвідувачами. З інформаційним розвитком суспільства постійно зростає кількість людей, що надають перевагу мережі Інтернет порівняно із звичайним телебаченням, радіо чи пресою. Тобто нині сучасні інформаційні технології є невід'ємним компонентом музеїв. Музеї застосовують новітні цифрові технології для поширення інформації про фонди. Експонати оцифровуються, створюються бази даних про зібрання і колекції для широкого загалу. Також сучасні музеї застосовують новітні підходи до організації музейних приміщень та експозиційного простору; маркетингові комунікації, які популяризують музей, визначають його роль у культурному середовищі та налагоджують зв'язки з відвідувачами (музейний менеджмент та музейний маркетинг).

Одним із видів інноваційних музеїв є віртуальний, в якому експозиційний матеріал знаходиться в електронному просторі та доступний для широкого кола відвідувачів. Віртуальні музеї представляють собою вдалий приклад застосування інтернет-технологій для вирішення проблем зберігання, безпеки і широкого, швидкого та легкого доступу до експонатів. Головною його особливістю є те, що людина без великих затрат та долань значних відстаней, може відвідати музей, навіть побувати на його віртуальній екскурсії [4].

Уміння побудувати цікаву експозицію, органічно «вписану» у простір виставкової зали, – це складне поєднання науки й естетично-мистецьких канонів. Адже від того, яким буде дизайн майбутньої експозиції, нерідко залежить її популярність серед екскурсантів. Проте, в основі побудови музейних експозицій визначальним залишається принцип наукової репрезентативності, а в добу інформаційного «буму» актуальною проблемою експозиційної діяльності сучасних музеїв є прагнення утримати «планку» суспільної зацікавленості, актуальності й популярності установи серед відвідувачів.

Тобто, розвиток туризму як суспільного феномену та індустрії туризму як складової господарського комплексу країни, забезпечується загальним рівнем соціально-економічного розвитку країни, і залежність ця обоюдна. Отже, за частковим дослідженням ринкових процесів у туризмі можна відстежити глобальні соціально-економічні та соціокультурні зміни, притаманні сучасному етапові розвитку людської цивілізації та визначити їх регіональні особливості. Адже для країн, які мають розвинену ринкову та туристичну інфраструктуру, інноваційні технології нині використовують для: підтримання інтересу до окремих туристичних об'єктів, залучення нових туристів, підвищення рівня їх комфорту та створення ексклюзивних послуг [6].

Тоді як для України інноваційні технології важливі з позиції вирішення нагальних проблем у туристичній галузі (підвищення рівня сервісу, удосконалення матеріально-технічної бази, збереження пам'яток культури тощо) [4, с. 5].

Отже, можна сказати, що інноваційні музейні заклади набувають все більшого поширення. Це все пов'язано із стрімким розвитком інформаційних технологій, із цікавістю людей до всього нового та із зміною принципів організації музейного середовища.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що інноваційні технології у туристичній галузі є вимогою часу, що дозволяють не тільки підвищувати якість послуг, але і раціонально використовувати всі наявні ресурси як для туристів, так і для власників туристичного бізнесу. По мірі розвитку НТП будуть розвиватися і інноваційні технології у туристичній галузі, які дозволяють відкривати нові можливості для інноваторів та роблять туризм доступним для різних категорій населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. SketchUp [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/SketchUp>.
2. SketchUp [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.sketchup.com>.
3. Google Планета Земля [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.google.com.ua/intl/uk/earth/download/gep/agree.html>.
4. Жежнич П.І. Структурна та формальна моделі віртуального музею / П.І. Жежнич, Ю.В. Ришковець – 2010.
5. Жураєва К.А. Інноваційні технології у туризмі. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.geograf.com.ua>.
6. Роль музеїв у соціокультурному та економічному житті країни: зарубіжний досвід [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/January2010/04.htm>.

7. Экомузей Трех Культур [Електронний ресурс]. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.greenways.by/index.php?content&id=105&lang=ru>.
8. Музейні квартали [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.disser.com.ua/contents/29250.html.

Рис. 1,2,3

Розміщення 3D моделі Язловецького замку XVIIст. на карті Google Earth

Надія Ковальчук
м. Бережани

ПІД ЕГІДОЮ КНЯГИНІ: БЕРЕЖАНИ ЗА ЧАСІВ ІЗАБЕЛЛИ ЛЮБОМИРСЬКОЇ

Анотація: У статті висвітлено найцікавіші моменти біографії княгині Ізабелли Любомирської з Чарторийських, яка упродовж 1778-1816 рр. була власницею м. Бережани. Проаналізовано її вплив на економічний та урбаністичний розвиток міста.

Ключові слова: Ізабелла Любомирська, замок, ратуша, гімназія, церква, ландшафтний парк.

У літопис Бережанської краю вписано імена багатьох відомих історичних осіб, які у різні періоди творили його історію.

Отримання Бережанами статусу міста, набуття першої історичної слави й вишуканої архітектурної забудови пов'язані з родиною Синявських, які протягом двох століть працювали над політичним і культурним «обличчям міста».

Адам-Микола був останній із роду Синявських. Він не залишив по собі спадкоємця по чоловічій лінії. Його єдина донька Софія вийшла заміж за Руського воєводу Августа Олександра Чарторийського і внесла всі маєтності свого роду у дім князів Чарторийських.

У 1778 р. Бережани переходять у власність Ізабелли Любомирської із Чарторійських – дочки Августа Олександра Чарторійського та Софії Синявської, дружини Станіслава Любомирського, однієї із найвідоміших і найвпливовіших жінок Речі Посполитої XVIII ст. (Фото 1).

Як пишуть польські історики Княгиня Ізабелла Любомирська була маленькою на зріст і тендітною. Натомість мала сильний характер, була злостивою і напрочуд заздрісною. Якщо вже хто їй дошкулив, то мстилася вона без жалю. Водночас була однією з найелегантніших дам двору, і цим воліла нікому не поступатися [1, с. 126].

Між тим вона була справжньою європейкою. Хоча при хрещенні отримала ім'я Ельжбета Анна Теофіла, але за тодішньою європейською модою Ельжбету на французький манер називали Ізабеллою, і в польських джерелах княгиня відома під цим іменем [6, с. 46].

Заможна аристократка багато подорожувала. Титул і багатство відчиняли перед нею двері всіх світських салонів і монарших покоїв. Мала близькі стосунки з королем Станіславом Августом, користувалася покровительством і дружбою багатьох європейських монархів і їхніх дружин.

А що представляли тоді собою Бережани? Батьки Ізабелли – Софія та Август Олександр Чарторійські – після її заміжжя бували тут рідко, зосереджуючи свою увагу на інших резиденціях. Бережанський замок поступово занепадав [10, с. 176].

Натомість у 1760 р. за фінансової підтримки Ізабелли, завершено будівництво нового розкішного палацу, скромно названого мисливським будиночком, у мальовничому передмісті Бережан – селі Рай [12, с. 160]. (Фото 2).

Варто зауважити, що після смерті чоловіка Станіслава Любомирського, Ізабелла, разом з доньками Олександрою та Марією-Констанцією, переїздить на постійне місце проживання у палац, який стає їх постійною резиденцією. Через деякий час донька Ізабелли Олександра (1760-1836), вийшла заміж за Станіслава Косту Потоцького (1757-1821). Станіслав виконав масштабну реконструкцію палацу, за проектом архітектора Я. Рудського-Венжика у 1816 р. [11, с. 240]. Та це вже інша історія...

А поки що княгиня Любомирська розпочала облаштування парку довкола новозбудованого палацу. (Фото 3).

Відтак Ізабелла Любомирська одна із перших у Речі Посполитій взялася за розвиток пейзажних парків, що згодом стало трендом серед знаті. Варто зауважити, що Раївський парк був першим у цьому ряду. До слова у 1805 р. княгиня написала книгу «Різні думки про способи улаштування парків» [2, с. 126].

Княгиня Ізабелла займалася літературною діяльністю протягом усього життя. Писала спогади, вірші, моралізаторські книжки. Також вона склала каталоги своїх музейних колекцій. Більшість її творів за її життя існувала лише у вигляді рукописів [7, с. 126]. (Фото 4).

Це була жінка великих знань, інтересів, пристрастей і амбіцій.

Вона колекціонувала твори мистецтва, була поціновувачкою театру та музики. Ще однією пристрастю Ізабелли була любов до одягу. Оскільки перевагу княгиня надавала блакитним тонам, її нарекли «блакитною маркізою». (Фото 5).

Проте, скидається на те, що в сімейному житті княгиня не зазнала щастя. Історики розповідають, що Ізабелла просто істерично хотіла мати сина, тому із чотирма її доньками – Ельжбетою, Олександрою, Марією-Констанцією та Юлією – стосунки склалися не прості. Навіть смерть чоловіка не сприяла її зближенню з доньками [1, с. 106].

Одного разу під час гостин у Рівному у своїх далеких родичів по лінії чоловіка князя Юзефа і княгині Людвіки Любомирських сорокарічна пані Ізабелла побачила маленького прекрасного хлопчика, сина господарів, який солодко спав у ліжечку. Краса малого так полонила Ізабеллу, що в неї народилася божевільна ідея забрати хлопчика собі, виховати як сина і зробити спадкоємцем. З цим вона звернулася до Любомирських, мотивуючи своє бажання тим, що в них є ще інші сини. Але Людвіка не погодилася. Проте Ізабелла не думала відступати...[1, с. 108].

Під час одного з гучних балів у рівненському палаці княгиня Ізабелла все-таки викрала князевича Генрика і таємно вивезла з палацу до Відня, а потім до своєї резиденції у Ланьцуті. Княгиня мала надзвичайну владу, оскільки після тривалих і болісних для батьків Генрика переговорів хлопчик все-таки залишився жити із своєю тіткою Ізабеллою Любомирською.

Польські історики лише висувують гіпотези, щодо засобів впливу, які використовувала Любомирська для реалізації своїх планів [8, с. 111]. (Фото 6).

Однак Ізабелла не жаліла жодних коштів для втілення у життя усіх забаганок свого найманого сина. Його навчали найкращі вчителі а одяг для нього шили із найкоштовніших тканин. (Фото 7).

Супроводжуючи в подорожах свою опікунку, Генрик ще в дитячому віці став натурником для численних портретів і сюжетних картин, для творів скульпторів. З його зовнішності писали образи античних героїв [6, с. 112].

Чи був викрадений хлопчик щасливим під опікою своєї тітки, можна лише здогадуватися... Але виховання серед творів мистецтва далось взнаки в його подальшому житті. Він став відомим колекціонером історичних цінностей і творів мистецтв, меценатом, а також одним із фундаторів всесвітньо відомого Національного інституту Оссоліньських (Оссолінеуму) у Львові та музею князів Любомирських [8, с. 116].

Варто зауважити, що навіть при останньому прижиттєвому портреті Ізабелли Любомирської присутнє скульптурне зображення «її Генрика». (Фото 8).

А що ж Бережани?

Після першого поділу Польщі в 1772 р. замок вже підпорядковувався австрійській владі, і та першою справою як непотрібні розривляла вали і земляні bastiони. Вишукана оздоба замку руйнувалася, коштовності розкрадалися [9, с. 88]. Замок утрачав свою пишність...

Зрештою, через кілька років Ізабелла з Чарторийських Любомирська змогла врятувати з своєї колишньої резиденції лише нечисленні предмети мистецтва і родинні реліквії, які відвезла в інші свої маєтності: в Рай, Ланцют і Віланув. Архів також вдалося дивом урятувати. (Фото 9).

Куди вивозити художні шедеври Ізабелла знала адже саме вона у 1778 р. на площах замку Чарторийських в Пулавах заснувала перший у Польщі художній музей [1, с. 138].

Ймовірно, книги із замкової бібліотеки княгиня Любомирська тоді частково перевезла в уже згадуваний Раївський палац, який обрала собі на деякий час за місцеву резиденцію.

Ізабелла Любомирська ніколи не втрачала зв'язку із містом на берегах Золотої Липи, хоч крім Бережан володіла ще 13 містами та 366 селами [2, с. 146]. Не втрачала зв'язку ні в молодості, ні у зрілому віці...

Ще за життя матері у 1768 р. Ізабелла допомагала своїми коштами завершити розпочату батьком відбудову церкви Святої Трійці в Бережанах [12, с. 177]. (Фото 10).

У 1781 р. Бережани стають адміністративним повітовим центром, у 1785 р. в місті вперше завели книги метрик – реєстрацій смертей і народжень містян. Із 1787 р. вівся облік землі [11, с. 70].

Крім того Ізабелла Любомирська була фундаторкою зведення нової Бережанської ратуші.

«Простору чотирикутну ратушу з годинниковою вежею в Бережанах збудувала на початку ХІХ ст. кн. Ізабелла Любомирська». Така коротка інформація про спорудження Бережанської ратуші подається у праці А. Czołowski., В. Janusz «Przeszłości zabytki wojewódstwa Tarnopolskiego», що видана у Тернополі в 1926 р. [3, с. 136].

Будівля бережанської Ратуші, на думку польського дослідника Єжи Ковальчика, «найрозкішніша, витримана ще у стилі пізнього бароко, споруджена в Бережанах з фундації Ельжбети Любомирської з Чарторійських. Ця двоповерхова будівля з чотирьома двосхилими крилами, з ризалітами на кутах, з чотирма брамами на осях крил та стрункою вежею побудована Фрідеріком Гісгесом близько 1800 р.» [3, с. 175]. (Фото 11).

У 1779 р. Фрідерік Гісгес працював у Синяві як архітектор Олександра-Августа Чарторійського [20, с. 100]. Ймовірно, саме працюючи у О. Чарторійського Ф. Гісгес і познайомився з його дочкою Ізабеллою Любомирською – тодішньою власницею Бережан, яка запросила його у Бережани [5, с. 96].

У 1803 р. Бережанську ратушу здано в експлуатацію, а в 1805 р. сюди переїздить із Збаража славнозвісна Бережанська гімназія. Княгиня Ізабелла сама опікувалася закладом: призначила п'ять класів та забов'язалася давати «тридцять сьогів опаленого дерева із своїх лісів» [10, с. 44].

Коли в 1811 р. під час великої пожежі в Бережанах будівля зазнала руйнувань, стараннями Ізабелли вже через рік ратушу відновлено й увінчано годинниковою вежею [10, с. 46].

У рік перенесення до Бережан гімназії, княгиня Любомирська заснувала у місті паперову фабрику, яка проіснувала до 1870 р.

Серце Ізабелли Любомирської із Чарторійських перестало битися 23 вересня 1816 р. у Відні. Серце, яке увібрало в себе неповторну красу створених нею ландшафтних парків, в тому числі і Раївського, унікальність заснованих нею музеїв і гімназій, зокрема Бережанської. На вік княгині Ізабелли випали важкі випробування: вона поховала чоловіка, двох дочок і трьох зятів [6, с. 37].

До слова, у Бережанах ще донедавна існувала вулиця Ізабелівка (частина нинішньої вул. Січових Стрільців), та, мабуть, мало хто знав, що названа вона на честь жінки, яка протягом 1778-го до 1816-го р. була власницею міста.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Aleksandrowicz A.: Izabela Czartoryska: Polskość i europejskość. Lublin, 2000.
2. Aleksandrowicz: Różnorodność i wielość: Puławy Czartoryskich na przełomie XVIII i XIX wieku: Literatura i obyczaj. Puławy: Towarzystwo Przyjaciół Puław, 2011.
3. Czołowski A., Janusz B. Przeszłości zabytki wojewódstwa Tarnopolskiego. Tarnopól, 1926. 198 s.
4. Kowalczyk J. Poznobarokowe ratusze w Rzeczypospolitej. Tradycje i innowacje// Ratusz w miastach polnocnej Europy. Gdansk. 1997. S. 175-202.
5. Krasny P. Kilka uwag na temat twórczości Fryderyka Giesgesa// Sztuka kresów wschodnich. Tom 5. – Kraków, 2003.
6. Kseniak M. Rezydencja książąt Czartoryskich w Puławach. Lublin: idea Media, 1998.
7. Pauszer-Klonowska G. Pani na Puławach. Warszawa: Czytelnik, 1978.
8. Wójcik-Górala D.: Władztwo księżnej Izabeli. Warszawa: Książka i Wiedza, 1967.
9. Бережанська гімназія. Сторінки історії. Ювілейна книга / [упор. і відп. ред. Н. Волинець]. Бережани–Тернопіль: Джуга, 2007. 1027 с.

10. Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник. Том II. 1998, Торонто–Нью-Йорк– Лондон– Сідней-Бережани-Козова. 899 с.
11. Бережанщина в спогадах емігрантів /Упоряд. – ред Н. Волинець. Тернопіль, 1993. 391 с.
12. Герета, І. П. Бережани: іст.-краєзнавчий нарис / І. П. Герета. вид. 2-ге, доп. і переробл. Львів: Камінь, 1989. 61 с.

Рис. 1. Ізабелла Любомирська (з Чарторийських) і її чоловік маршалок коронний князь Станіслав Любомирський

Рис. 2. Палац у с. Рай, 1910 р.

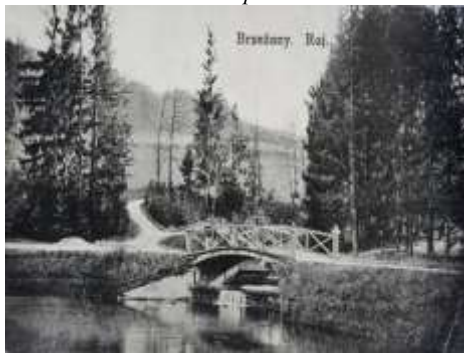

Рис. 3. Райвський парк, початок XX ст.

Рис. 4. Рукопис Ізабелли Любомирської

Рис. 5. «Блакитна маркіза». Ізабелла Любомирська. портрет роботи Марчелло Бачареллі

Рис. 6. Крістіан Готліб Гейсслер. Домашній концерт, Генрик Любомирський за арфою, княгиня Ізабелла за клавесином, 1791 р.

**I. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ РЕСТАВРАЦІЇ, ПРИСТОСУВАННЯ
ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК БУЧАЧЧИНИ»**

Рис. 7. Палац в Ланьцуті. Збережено стародавній інтер'єр з тією ж арфою і клавесином

Рис. 8. Карл Гуммель. Останній прижиттєвий портрет Ізабелли Любомирської, 1816 р.

Рис. 9. Південна частина Бережанського замку напередодні Першої Світової війни

Рис. 10. Церква Св. Трійці у м. Бережани напередодні Першої Світової війни

Рис. 11. Бережанська ратуша на початку XX ст.

Микола Козак
м. Бучач

МИКОЛА ПОТОЦЬКИЙ – МЕЦЕНАТ, БУДІВНИЧИЙ «СІМДЕСЯТИ СЕМИ ХРАМІВ»

Анотація: У статті висвітлюється постать Миколи Потоцького – великого землевласника і мецената. Розкривається його роль у розвитку і розбудові Бучача у XVIII ст. та популяризуються визначні пам'ятки, пов'язані з його меценатством.

Ключові слова: Микола Потоцький, Бучач, ратуша, Пінзель, комплекс монастиря оо. Василіян.

Вступ

Тема дослідження «Микола Потоцький – меценат, будівничий «сімдесяти семи храмів» вибрана не випадково. Я вважаю, що ця тема є актуальною, адже постать Миколи Потоцького була певним міфом. Радянська ідеологія завжди наголошувала на поняттях «гнобитель» і «пригноблений» і тому в свідомості людей старшого покоління Потоцький це – деспот, постать демононізована. Завжди говорили, що в місті є прекрасні споруди – пам'ятки архітектури національного значення, але завжди замовчувалася постать фундатора цих споруд. Про нього завжди говорили мало і здебільшого в негативному ракурсі.

Метою даного дослідження є детальніше знайомство з особистістю Миколи Потоцького, з його епохою і умовами, в яких він жив, формувався, як впливав на тогочасне життя.

Основне завдання роботи – висвітлити роль Миколи Потоцького в контексті розвитку та розбудови Бучача у XVIII ст. та популяризувати визначні місця міста, пов'язані з його меценатством.

Микола Потоцький у переказах та документах.

Важко собі уявити історію Бучача і перелічених вище поселень без пам'яток архітектури і скульптурного оздоблення, яка є їх окрасою, що постали в них за сприяння і безпосередньої участі великого мецената Миколи Потоцького.

Народився майбутній канівський староста в 1712 р. в родині белзького воєводи, отримавши два імені Миколи і Василя. Батько Стефан – полковник коронних військ, з 1688 р. вже ловчий коронний, а з 1720 – воєвода белзький. Був старостою теребовлянським та канівським. Його матір була Іоанна Сенявська.

Не можна не ствердити, що канівський староста користувався авторитетом серед своїх сучасників, особливо церкви, як фундатор. У Бучачі його завжди зустрічали як свого покровителя.

У складеному ним заповіті було написано: «Хто буде руйнувати храми, мною збудовані, – з тим буду судитися перед справедливим суддею – Богом.» [1].

Як і більшість магнатів, що володіли українськими землями, Потоцький походив з руської (української) родини, яка була ополячена. В багатьох тогочасних документах є свідчення, що розмовляв він народною (українською) мовою, з римо-католицького обряду перейшов у греко - католицький, був дуже близький до монахів василіян і багато їм допомагав.

Яким же був на вигляд канівський староста? До нашого часу збереглось 13 портретів Потоцького - найкращий з них в Почаївській Лаврі. Були його портрети і в Бучачі, зокрема в монастирі оо. Василіян та церкві св. Покрови (сьогодні він зберігається в Тернопільському краєзнавчому музеї).

Є спогади сучасників про зовнішність канівського старости, щоправда дуже суб'єктивні. Письменник Юліан Урсин-Немцевич писав:» Направляючись до нього дорогою, ми під'їхали під великий ганок масивного дерев'яного, без поверхів будинку. Староста вийшов на ганок. До цього часу в моїй пам'яті постає його незвичайна постать. Ріст майже величезний, лице рум'яне, довгі сиві вуса, оселедець на голові, закинутий за вухо. Хоч це було в липні місяці, він був одягнений в жупан, підшитий вовною, в руках тримав неймовірно важку люльку» [2].

Так чи інакше, але постать Миколи Потоцького для міста є знаковою, бо не можливо уявити сьогодинішній Бучач без ратуші, комплексу монастиря оо. Василян, церкви св. Покрови, костелу, придорожніх фігур та іконостасу церкви св. Миколая.

Фундаторська діяльність була найзначнішим суспільно-громадським вчинком, і якщо хочемо, подвигом його життя[3].

Поза сумнівом, він користувався серед митців і будівничих заслуженою повагою та авторитетом.

При будівництві храмів створювались великі колективи майстрів («фабрики»), для співпраці єднались архітектори, скульптори та живописці.

Синтез мистецьких досягнень провідних фахівців призводив до виникнення надзвичайних у своїй красі і величі споруд. Спеціалісти підбирались Потоцьким ретельно і прискіпливо. За добру платню він вимагав доброї роботи. У листі до президента Львівського магістрату Франциска Веніно наприкінці 1761 р. він пише: «... Урбанік, архітектор мій, має від мене доручення найняти майстрів на майбутнє літо. Прошу наказати цим майстрам, щоби добрих майстрів підібрали, таких, щоб без причин з фабрик не тікали» [4].

Раніш, чим оплачувати, Потоцький насамперед цікавився проектом майбутнього храму, вітваря чи окремого твору. Ескізи (абрис), а часто моделі, затверджувались замовником.

Відомий факт, коли 8 жовтня 1772 р. ігумен Бучацького Василянського монастиря їздив до села Космирин, де в той час перебував Потоцький, з проханням виділити кошти на різні потреби, в т. ч. і на церковні вітварі. Фундатор, як записано в щоденнику монастиря, допомогу свою пообіцяв, однаке порадив раніш постаратись про виготовлення «абрисів» майбутніх вітварів [5].

Микола Потоцький і Бучаччина.

Першим архітектором, з яким почав працювати староста, був Бернард Меретин. З оригінальною творчістю цього зодчого він познайомився, очевидно, ще десь в кінці тридцятих років XVIII століття. У сорокових Потоцький створює під керівництвом Меретина дві будівельні «фабрики». Одна з них – це будівництво Бучацької ратуші, друга – комплекс Городенківського костелу.

Меретин, як архітектор, в цей час був дуже популярною особою, адже він керував будівництвом кафедрального собору св. Юра у Львові і не тільки.

Собор св. Юра, Городенківський храм та Бучацька ратуша – чи не найвизначніші споруди середини XVIII ст. у Центральній Європі.

Будівництво ратуші в Бучачі було закінчене біля 1751 р. Творчість Меретина не можна розглядати окремо від діяльності скульптора Пінзеля. Головним його завданням було увічнення діянь та задумів канівського старости. Цьому служило пластичне оформлення зведених будівель. Такими є «дванадцять подвигів Геракла» – кам'яні статуї, розміщені Пінзелем на ратуші в Бучачі. Їх ікономовний зміст був типовим панегіриком замовникові. Головний фасад прикрашала чудова різьба в камені – геральдична композиція з гербом Потоцьких і міста – «Пілавою». Ліворуч

від картуша з геральдичною композицією знаходився щит з монограмою «MPSK» (Микола Потоцький староста канівський).

На жаль, ратуша зазнала значних пошкоджень під час пожежі в 1865 р. Було пошкоджено більшість фігур Пінзеля. На сьогодні неможливо достеменно встановити їх кількість. Дехто з дослідників вважав що їх було 14, дехто – 17. Одні говорили, що фігури являли собою дванадцять подвигів Геракла, інші – фігури представляли постаті античної міфології та біблійних сюжетів. Також були фігури «Козак» та «Невільник». З усіх скульптур ратуші виділялася скульптура «Козак», що знаходилася обабіч фронту. Образ «козака-запорожця», якого ще називали «сарматський мислитель» - найбільш привабливий і хвилюючий. Можливо це і був скульптурний портрет самого фундатора Миколи Потоцького (див. додаток 4). Як писав Григорій Логвин, «в жодній споруді в стилі бароко в Україні скульптора не перебуває у такій нероздільній єдності з архітектурою, як у бучацькій ратуші, вона вражає експресією руху, дуже виразними позами, неповторними силуетами, в ній ніби закладений пафос боротьби проти зла і насилля» [6].

В 2006 р. на ратуші розпочалися реставраційні роботи. Проектну документацію робіт підготував Львівський інститут «Укрпроектреставрація» (керівник проекту Лідія Горницька) і реставраційні роботи проводила фірма «Львівреставрація». Проект передбачає відновлення скульптур І. Пінзеля за фотографіями, - точніше, створення їхніх копій: оригінали перейдуть до спеціально створеного у Бучачі музею. На сьогодні реставраційні роботи не завершені.

Під час будівництва Бучацької ратуші в околицях міста на високих кам'яних постаментах було встановлено фігури св. Яна Непомука та Богоматері. Перша датована 1750 роком, друга – 1751 роком. В повоєнні атеїстичні часи фігури були зруйновані, залишилися тільки постаменти. У 2007 р. вони були відновлені.

Архітектор Бернارد Меретин після Бучача та Городенки працював у Львові та його околицях, помер 1759 р., скульптор Пінзель в 1761 р.

Після смерті Меретина будівельну справу Потоцького спочатку продовжував Мартин Урбанік (помер 1764 р.). До того він працював у Львові на будівництві Домініканського собору та костелу Марії Магдалини, де канівський староста також виступив меценатом.

21 березня 1761 р. Микола Потоцький видав фундаційну грамоту на побудову нового костелу в Бучачі. На місці його побудови знаходився старий готичний костел, будівля якого була в поганому стані. Автором проекту нового костелу був Урбанік. Будова парафіяльного костелу продовжувалась з 1761 по 1763 рік. Костел було посвячено 14 серпня 1763 р. львівським архієпископом Вацлавом Сераковським під іменем Внебовзяття Пресвятої Діви Марії.

В костелі є п'ять вітарів. Два бокові вітарі – св. Тадея та св. Миколая – були перенесені з розібраного старого костелу в новозбудований. Ці вітарі відносяться до перших ранніх робіт Пінзеля, виконаних ним на замовлення Миколи Потоцького. Перший з них вже згадується в протоколі візитації 1754 р. Також слід зазначити, що при цьому вітарі 13 травня 1751 р. Майстер Пінзель брав шлюб з Маріанною Єлизаветою Кейтовою, також при ньому були охрещені його двоє синів: спочатку 4 червня 1752 р. Бернارد, хрещеним батьком якого був Бернارد Меретин, а через сім років 3 червня 1759 р. другий син Пінзеля – Антон [7].

Центральний вітар та два вітарі в бокових нефах були виготовлені по смерті Пінзеля, хто був їх автором – невідомо, є думки мистецтвознавців, можливо Франциск Оленський чи хтось з учнів Пінзеля [8].

Для вітарів також були створені антипедії дивовижної краси, що оригінально трактували історичні події того часу. Це була різьба по дереву, що

зображувала когось з родини Потоцьких в одязі римського вождя, що споглядає на зображення святого, яке ангел відносить на небо – такий був сюжет антипедії (нижньої частини) вітваря св. Тадея. На антипедії вітваря св. Миколая показано епізод з турецьких війн. Тут, очевидно, було зображено султана Магомета IV, який на прохання Терези Потоцької, бабці канівського старости, зняв облогу у 1672 р. бучацького замку. Шкода, що ці та інші антипедії були знищені в 1970-х р., коли приміщення костелу використовувалося як склад промислових товарів.

Також в бічних вітварях є герб Потоцьких – «Пілава». Такий знак є у кожному храмі, фундатором якого був Потоцький.

В 1991 р. костел було передано римо-католицькій громаді, на протязі десятка років тут проводилися відновлювально-реставраційні роботи.

Після смерті архітектора Мартіна Урбаніка Потоцькому стало ще важче знайти будівничого, який би відповідав його вимогам. Очевидно, в цей час було їх не так вже й багато, велика частина інженерно – будівельних сил зосереджувалась на військових фортифікація. Отже, проект нової церкви Покрови, яку планувалось встановити на місці старої, зробив, можливо, інженер Станіславської фортеці капітан І. Шюльцер (Шюльцер) [9].

Про будівництво церкви св. Покрови почув і записав 1844 р. отець – василіянин Модест Гнатевич від 95 річного Івана Ясиновського, котрий був конюхом у Миколи Потоцького. Церква була дуже бідна, і тому пан каньовський на прохання пароха забезпечив її прибутками [10].

Згідно з грамотою «Успадкування майна Миколи Потоцького між рідними» (1764 р.) його спадкоємці мали дозволяти добувати камінь на бучацьких горбах і рубати дерево у бариських лісах на побудову нової церкви св. Покрови [11].

Дехто з дослідників вважає датою побудови церкви 1764 рік. Тоді її дійсно міг будувати Шюльцер. Але ж звідки там взялися вітварі та амвон роботи Пінзеля, коли останній помер ще в 1761 р.?

Інші дослідники вважають, що церква була побудована ще в 1755 р. Тоді її міг проектувати Бернард Меретин, а Пінзель робити інтер'єр. Можливо, скульптор робив вітварі та амвон ще для старої церкви і вони були перенесені в нову, а можливо, церква дійсно була побудована ще в першій половині п'ятдесятих років XVIII ст.

Сьогодні в храмі встановлено копію іконостасу, бо історичний – був демонтований в часи радянської влади, коли в храмі зробили музей природи. Царські врата знаходяться в музеї у Львові, а дияконські на тимчасовому зберіганні у церкві, бо вони, як і чотири фігури з бічних вітварів та три антипедії належать музеям Тернополя.

По центрі головного вітваря поміж фігур святих вміщено храмову ікону св. Покрови з великою короною західного типу, яку підтримують двоє ангелів. Цю ікону подарував церкві Микола Потоцький.

Відомо, що справа при вході до церкви висів портрет Миколи Потоцького, зображеного у повний зріст у білому жупані і темно-синьому кунтуші. Написаний живописцем Яковом Головацьким у 1771 р. Тепер його можна побачити в Тернопільському краєзнавчому музеї (див. додаток 2).

Вважають, що рококовий інтер'єр Покровської церкви належав до найкращих творінь свого часу у Західній Україні.

Ще однією важливою пам'яткою Бучача є церква св. Миколая збудована 1610 р. на кошти прапрадіда та прапрабабці Миколи Потоцького – Стефана Потоцького та Марії Могилянки.

Основним духовним і архітектурно-мистецьким акцентом церкви св. Миколая є бароковий іконостас, досконалої форми і пропорцій, виготовлений на замовлення Миколи Потоцького. За останніми дослідженнями львівського історика мистецтва Володимира Вуйцика автором іконостаса був один з найкращих жовківських малярів Василь Петрахович.

Ще в 1747 р. Микола Потоцький звернув увагу на те, що бучацькі о. Василяни ні церкви ні монастиря фактично так і не мають. А були вони в місті від 1712 р. і використовували пристосовані приміщення та римо-католицький костел св. Хреста. Потоцький вирішив зарадити цьому, і для реалізації такої мети вбачав якнайкраще місце те, де стояв костелик св. Хреста. Тому доклав усіх зусиль для законного переходу права власності отців василіян на ці споруди та земельну ділянку.

У 1750-1757 рр. ігуменом монастиря був о. Єронім Нерезій, який мав таку велику прихильність у М. Потоцького, що той «відкрив тоді серце і касу для Василян» [12]. За порадою о. Нерезія Потоцький почав будувати василіанам у Бучачі на горі Федір просторий монастир, на який 12 травня 1751 р. було закладено наріжний камінь, а вже у 1753 р. будову було завершено [13]. У 1753 р. василіяни переселилися до цього новоспорудженого будинку, а «монастирський дворик» повністю перейшов під навчальні класи публічної школи, котру василіяни мали намір відкрити, бо на це дав дозвіл король Август III.

12 грудня 1754 р. Микола Потоцький заснував конвікт (школу-інтернат) для 12 учнів із бідних родин, незалежно від їхнього суспільного стану та віровизнання. А також заснував гімназію, котру, як і конвікт, забезпечив відповідними засобами та віддав під повне управління отців Василян.

У 1757-1758 рр. із південного боку костьолу було збудовано кам'яне двоповерхове приміщення гімназії, котре західним фасадом повністю повторювало збудований у 1753 р. монастир.

У 1765-1771 рр. було споруджено церкву Воздвиження Чесного Хреста.

Бучацька василіянська гімназія відіграла дуже важливу роль в розвитку освітньої справи не тільки на Бучаччині, але й в загальноукраїнському масштабі. У XVIII ст. монастир був у нашій місцевості єдиним, де українська (і не тільки) молодь, під проводом отців Василян – набувала знань та твердості віри, щоб нести це в народ, піднімати його як у релігійному дусі, так і в національному.

Микола Потоцький жертвував кошти і допомагав не тільки місту Бучачу та його парафіянам та школам, а й іншим поселенням на Бучаччині та Тернопіллі, зокрема Рукомишу. В цьому мальовничому селі на березі р. Стрипи збереглася старовинна церква св. Онуфрія (XVI ст.), в церкві зберігається одна з найцікавіших робіт скульптора І. Пінзеля св. Онуфрій.

Загадка великого мецената.

Сьогодні прогулюючись давніми вуличками міста Бучача, буваючи в Рукомиші, Зарваниці, Почаєві, Городенці, Золочеві та Львові і споглядаючи на ті прекрасні споруди, які постали в цих місцевостях завдяки меценатству канівського старости – часто задачі собі питання: а хто був насправді цей заможний, інколи можливо «пихатий», староста? Хто і як вплинув на формування його поглядів і смаків, бо коли заходиш до бучацького костелу і бачиш його інтер'єри, – то робиш висновок, що Микола Потоцький був особистістю непересічною.

Часто замовника, точніше – мецената формують митці, їхні твори втягують його в сам процес творчості. Очевидно, це повною мірою стосується і мецената «пана канівського». Його створили Бернард Меретин та Іоан Пінзель, створили

людину, що залишила прийдешнім поколінням таку велику кількість визначних пам'яток.

Однак, як свідчать останні дослідження, зокрема вивчення книг львівських столярів, Микола Потоцький справами мистецтва почав займатись задовго до появи в його житті Меретина і Пінзеля. Молодому і енергійному старості не виповнилося ще й тридцять, коли він, всупереч законам мистецького життя, вирішує питання замовлень по-своєму. Так у подальшому він чинитиме завжди.

Микола Потоцький не тільки будував, чи долучався до будівництва нових храмів, а й сприяв відбудові знищених пожежами, чи реставрації храмів. За це його називають будівничим «сімдесяти семи храмів».

З-поміж всіх збудованих храмів – найвеличнішим є Собор Успіння Богоматері в Почаєві, комплекси монастирів у Бучачі та Городенці.

А тепер уявімо собі, що не було б цього «пройдисвіта та авантюриста», настільки ми б були бідніші. Архітектурні споруди, побудові яких сприяв Микола Потоцький, їх скульптурне та живописне оформлення дуже збагатили не тільки українську культуру, але й європейську спадщину.

М.Потоцький – особливе явище в бурхливих подіях XVIII ст.

Значимість Миколи Потоцького як особистості виразилась в його меценатстві. Недаремно ж його називали «будівничим сімдесяти семи храмів».

Які чинники спрямували його на цю життєву дорогу?

Як знаємо, Микола Потоцький був високоосвіченою людиною. Закінчивши Єзуїтську академію у Львові, він найбільш захоплюється історією та літературою. А створена ним, скажемо так, Бучацька академія говорить про нього як про людину, що намагалась нести широкі знання молодому поколінню.

Створення нової архітектури, шедеврів образотворчого мистецтва, що є закономірним результатом спілкування з кращими архітекторами і митцями того часу – мета його життя.

«Свобода творчості його полонила. Саме в ній він вбачав протест проти рабства, що наближалось, і яке вже зловісною тінню впало на політичне життя держав. Для Миколи Потоцького - тільки раб міг оточити себе великим багатством. Тільки раб міг без тям втішатися зосередженням довкола себе непотрібних на цьому світі речей і цінностей», – так пояснював його меценатство один з найвідоміших дослідників великого фундатора Б.Возницький [16].

Канівський староста прагнув прославлення своєї особи, прагнув довести до всіх власні справи. Його зустрічали гарматними салютами, феєрверками, багатими обідами, навіть встановленням пам'ятних знаків. Прославляв він себе алегоричними постатями, особливо вшановував свого патрона – св. Миколая.

І ще був один спосіб прославлення своєї особи – це портрети. Портрет фундатора був наявний у кожному храмі, ним побудованому. Портрети мали засвідчити людину, за чиї кошти велось будівництво, чиїми стараннями створено цю красу.

А ще, ведучи мову про канівського старосту, необхідно звернути увагу на великі традиції України, на ті культурні багатства, що і в якійсь мірі формували мецената. Особистість великого мецената сформувало навколишнє суспільне середовище. Можна припустити, що він був характерною постаттю свого часу. Але все-таки йому подібних було не так уже й багато.

Примітки

1. Baracz S. Pamiatki Buczackie. Lwow, 1882. S61-65
2. Niemcewicz J.V. Pamietniki czasow moich, dzieło posmiertne Juliana Ursyna Niemcewicza. - Tarnow, 1880.s.77.

3. Возницький Б. Микола Потоцький та його митці...- Львів, 2005. с. 50
4. Возницький Б. Микола Потоцький...с. 53.
5. Baracz S. Pamiatki Buczackie...s. 59
6. Логвин Г. Бучач. Путівник – Київ, 1966.
7. Фольк П. Козир О. До питання львівської рококової скульптури. – Мюнхен, 2001. с. 22.
8. Возницький Б. Микола Потоцький...с. 67
9. Возницький Б. Микола Потоцький...с. 69
10. Площанський В. Бучача (із матеріалів о. М. Гнатевича) – Львів, Слово, 1865 – с. 67.
11. Сурм'як О. Шафран М. Церква Покрови Пресвятої Богородиці. – Тернопіль, 2013. с. 4.
12. Baracz S. Pamiatki Buczackie...s.74.
13. Baracz S. Pamiatki Buczackie...s.74.
14. Стоцький Я. Бучацький монастир отців Василиян. – Жовква, 2011. с. 59.
15. Возницький Б. Нова робота скульптора Пінзеля. Галицька брама. – Львів, № 7-12. 2004. с. 6.
16. Возницький Б. Микола Потоцький...с. 114.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Альбом Іоан Георгій Пінзель. Скульптура. Перетворення. – Київ, 2007.
2. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardynskiego we Lwowie.-Lwow,1868. – Т.1.
3. Baracz S. Pamiatki Buczackie.- Lwow,1882.
4. Боднарук І. Бучач сто років тому: на основі праці о. Модеста Гнатевича, ЧСВВ/Бучач і Бучаччини. Історико-мемуарний збірник//НТШ. Український архів:Нью-Йорк-Лондон-ПарижСидней-Торонто-Лондон:Друкарня Української видавничої Спілки,1972-т. XXVII.
5. Возницький Б. Микола Потоцький та його митці архітектор Бернанд Меретин і сницар Іоан Георгій Пінзель. – Львів, 1985.
6. Возницький Б. Нова робота скульптора Пінзеля. Галицька брама.- Львів, № 7-12, 2004.
7. Дуда І. Бучач: Путівник. – Львів, 1985.
8. Логвин Г. Бучач: Путівник. Київ, 1966.
9. Niemcewicz J.V. Pamietniki czasow moich, dzieło posmiertne Juliana Ursyna Niemcewicza. - Tarnow, 1880.
10. Ostrowski J.K. Kosciol parafialny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Buczaczu.- Krakow, 1993.
11. Пархуць Л. Бучач: Є. архітектура. будівництво. інтер'єр. мистецтво. – Львів, № 3, 2008.
12. Площанський В. Бучача (із матеріалів о. М. Гнатевича) – Львів, Слово, 1865.
13. Стецько В. Пінзель і Тернопільщина. – Тернопіль, 2007.
14. Стецько В. Легенда, вплетена в реальність : Українська культура. – Київ, №1, 2008.
15. Суканець М., Козак М. Найдавнішим є церковний дзвін у Цвітові, а найцінніші – у Переволоці та Рукомиші. – Бучач. «Нова доба». – 4 квітня, 2008 р. № 13.
16. Станкевич М. Бучач та околиці. – Львів, 2010.
17. Стоцький Я. Бучацький монастир отців Василиян на службі Богові й Україні. – Жовква, 2011.
18. Сурм'як О. Конанець О. Храм серця і душі. Костел Успіння Пресвятої Богородиці. – Тернопіль, 2013.
19. Сурм'як О. Шафран М. Храм серця і душі. Церква Покрови Пресвятої Богородиці. – Тернопіль, 2013 р.
18. Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль, 2004.
19. Фольк П., Козир О. До питання львівської рококової скульптури. – Мюнхен, 2001 р.
20. Чень Л. Церква св. Миколая – перлина Бучача. Львів, 2010.

Степан Костюк
м. Тернопіль

АРХІТЕКТУРА БУЧАЧЧИНИ У ФІЛОКАРТІЇ: ФОНДИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Анотація: У науковий обіг уперше вводиться розширена інформація щодо колекції поштових листівок Тернопільського обласного краєзнавчого музею, присвячених історії Бучаччини.

Ключові слова: *архітектура, Бучаччина, колекція, філокартія, фонд.*

Найточнішим джерелом візуалізації постає світлина. Різновидом «точності» зображуваного видається поштівка. Власне поліграфічний засіб комунікації обрано сегментом подальшого викладу «фрагментів» історії Бучаччини.

Станом на березень 2021 р. серед різноманіття артефактів минувшини та сьогодення завваженого регіону, 34 одиниці ввібрав роздільник «Плакати, листівки» – складова каталожної шухлядки «Бучацький район – І» (С.К.) [1].

Зібране «розмежовує» тематику кількома локаціями.

Позиція перша. Бучач, властиво, відтворено двадцятьма п'ятьма поштовими картками. Найціннішими вважаємо поштівки «конкретного призначення»: «Бучач. Руїни замку XVI ст.» – польськомовну друкарську епістолу адресовано «...Ганні Герасимович у Косів»* (1931; ТКМПл – 1177), «Поздоровлення з Бучача. Місто Бучач» (поч. XX ст.; ТКМПл – 1525) та «Поздоровлення з Бучача» (кін. XIX – поч. XX ст.; ТКМПл – 1936).

Решта наявного «окреслюють» видове сприйняття міста різними закутинами: «Бучач. Загальний вигляд від сторони замку» (ТКМПл – 1091), «Бучач. Загальний вигляд» (ТКМПл – 1092), «Бучач. Гімназія» (ТКМПл – 1093, 1094), «Бучач. Міст на Стрипі» (ТКМПл – 1095), «Бучач. Зруйнована вул. 3 Мая» (ТКМПл – 1096, 1265), «Листівки поштові з видами міста Бучача» (1901; ТКМПл – 1169, 1170), «Бучач. Вид загальний» (1930; ТКМПл – 1523), «Бучач. Нагірянські млинки» (ТКМПл – 1524), «Бучач. Вулиця Мурарська» (ТКМПл – 1935, 1988), «Тернопільська область. Центральна частина міста Бучача» (1984; ТКМПл – 1423/1, 2/), «Добрий старий Бучач» (1990-ті; ТКМПл – 4510), «Бучач» (2007; ТКМПл – 5261).

Двійко артефактів «прив'язані» конкретними «знаковими» персоналіями: «Дорога століть на Україні» (914 – 1914): «серед зображених – Михайло Галушинський, син священика з Бучача...» (1917; ТКМПл – 3106), «Листівки святкові із зображенням св. Миколая» (Бучач, 1990, худ. Роман Лесів; ТКМПл – 2380, 2381).

Позиція друга. «Замок у Золотому Потоці Бучацького р-ну» (перша чверть XX ст.; ТКМПл – 578), «Вигляд великого вівтаря з чудовим /чудотворним – С. К./ образом Матері Божої в костьолі парафіяльним оо. Домініканів в Золотім Потоці Бучацького повіту Тернопільського воєводства» (1920-ті; ТКМПл – 3111).

Позиція третя. «Язловець... Гробниця... Сестер Непорочного Зачаття» (ТКМПл – 8625), «Язловецький замок» (2000-ні; ТКМПл – 5834, 6078 /10/), «Язловець. Цвинтар парафіяльний – руїни каплиці Блажовських» (2000-ні; ТКМПл – 6175), «Язловець Бучацького району. Палац Понятовських» (2007; ТКМПл – 6772), «Язловець» (2007; ТКМПл – 5251).

Позиція четверта. «с. Скоморохи. Турбаза «Лісова» (фото В. Балюха, Київ: Мистецтво, 1987; ТКМПл – 1807).

Висновки. Упорядкована збірка, бодай частково, «доносить» місцеву тогочасну топоніміку, увічніює імена, конкретизує розташування та фізичний стан зафіксованого, охоплюючи 19 – 21 століття. Наявність листівок періоду польського підпорядкування (18 од. зберігання – С. К.) спонукає сучасників «переступити байдужість», відтак, акумулювати зусилля щодо подальшого «запам'ятання» архітектурних особливостей минулого та нашого часу прийдешніми поколіннями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

---

* Тут і далі збережено записи облікової документації.

Лариса Легка
м. Бучач

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ АНСАМБЛЮ БУЧАЦЬКОГО МОНАСТИРЯ ОТЦІВ ВАСИЛІЯН ЧЕСНОГО ХРЕСТА ГОСПОДНЬОГО У ФОНДАХ БУЧАЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Анотація: У статті висвітлюється історіографія ансамблю – пам'ятки архітектури національного значення Бучацького монастиря отців Василіян Чесного Хреста Господнього у фондах Бучацького краєзнавчого музею.

Ключові слова: Бучацький монастир отців Василіян.

м. Бучач – невелике місто-музей з багатим історичним минулим і численними архітектурними па'ятками, серед яких чільне місце займає монастир оо Василіян Чесного Хреста Господнього заснований в 1712 р. графом Стефаном Потоцьким.

Монастирський ансамбль розташований в південній частині міста, на природній терасі гори Федір. Незважаючи на те, що монастирські споруди зводилися в різний час, разом вони творять цілісний архітектурний ансамбль. Розпланований він компактно на порівняно невеликій видовженій ділянці, з храмом у центрі, до якого симетрично прилягають будівлі школи та келій з господарськими приміщеннями і дзвіницею,

Досліджувана тема є актуальною, оскільки Бучацький монастир оо Василіян відіграє важливу роль як в духовному, так і національному виховному житті України. Оскільки в різні часи у стінах чернечого дому проживали люди, які зуміли загартувати себе і мирян у підпільний період УГКЦ, які відроджували греко-католицьке й василіянське життя в Україні загалом та в Бучачі зокрема.

А також ліцей, який діє у стінах Бучацького монастиря. Головним його завданням є організувати навчання на високому рівні та виховати справжніх християн і патріотів України.

Актуальність теми визначається необхідністю всебічного й комплексного дослідження історіографії діяльності Бучацького монастиря оо. Василіян і його місце в культурному житті України.

Об'єкт, предмет і мета дослідження - охарактеризувати історіографічні праці, пов'язані з діяльністю Бучацького монастиря оо. Василіян Чесного Хреста Господнього які знаходяться у збірці Бучацького краєзнавчого музею.

Аналізовані історіографічні праці умовно можна поділити на три групи: До першої групи зараховуємо праці середини ХІХ ст. і пов'язані з іменем о. Модеста Гнатевича, вчителя гімназії монастиря оо. Василіян, який також і опікувався і монастирською бібліотекою і описав історію Бучацького монастиря оо. Василіян. Після смерті о. Модеста Гнатевича зібрані і підготовлені ним матеріали були опубліковані Венедиктом Площанським у газеті «Слово» [19].

На особливу увагу заслуговує праця Садока Баронча «Pamiętki Buczackie» [2, с. 111-112, 112-113, 123] монаха ордену домініканців, краєзнавця і історика. Його праця вартісна тим, що ґрунтуються на втрачених сьогодні історичних джерелах. В працях дослідників о. Модеста Гнатевича і Садока Баронча використані матеріали із бібліотеки Бучацького монастиря оо. Василіян і родинно архіву Потоцьких, які були значно втрачені під час пожежі міста у 1865 р. Далі слід сказати про працю Вінцентія Урбанського «Przewodnik po powieście Buczackim», [26, с. 15-16] де подано короткий опис історії Бучача, а також монастиря оо. Василіян. В період між

Першою та Другою світовими війнами в Бучачі працював відділ Подільського туристично-краєзнавчого товариства керівником якого був Вінцентій Урбанський і за сприяння товариства видано путівник, та праця др. о. Йосифа Кладочного «Коротко про Бучач» [15, с. 5-6]

До другої групи зараховуємо історико-мемуарний збірник «Бучач і Бучаччина» [5]. Редакційною колегією (Михайлом Островерхою, Степаном Шипилявим, Романом Барановським, Іваном Бобиком, Іваном Боднаруком, Петром Рогатинським) підготовлено добірку матеріалів з історії Бучаччини, де значна частина відведена історії та діяльності Бучацького монастиря оо. Василян. У ній привертають увагу розділи о. Йосафата Жана ЧСВВ «Уривки з діяря» [5, с. 86-89, 117], Лева Шанковського «Бучаччина в роки визвольної війни 1918-1920» [5, с. 78], о. Доротея Шимчія ЧСВВ: Старі Петликівці [5, с. 623], Николи. Андруска «Минуле Бучаччини» [5, с. 55], Михайла Гузара «Жмут спогадів про Бучач» [5, с. 186, 200], о. Юліяна Катрія ЧСВВ «Незабутній інститут оо Василян у Бучачі» [5, с. 147-153], о. І. Назарка ЧСВВ «Марійські дружини в Бучачі» [5, с. 232-235], Івана Боднарука «Бучач сто років тому» [5, с. 64-69].

До цієї групи праць належить і монографія доктора мистецтвознавства, професора, члена-кореспондента Національної академії мистецтв України Михайла Станкевича «Бучач та околиці. Маленькі образки» [20, с. 45, 82-89] де також коротко описується архітектура, історія та діяльність Бучацького монастиря Василян.

Також варто відзначити працю Ігора Дуди «Бучач» [13, с. 32] – путівник, де подано коротку історію міста Бучача а також чотири туристичних маршрути в тому числі і відзначено маршрут до монастиря оо. Василян .

До окремої групи відносимо праці доктора історичних наук, професора Тернопільського національного технічного університету ім. Івана Пулюя Ярослава Стоцького «Монастир Отців Василян Чесного Хреста Господнього в Бучачі 1712 - 1996» [22]. В даній праці автор якнайширше і найглибше із доступних писемних і усних джерел та наукової літератури розкриває історію василянського монастиря у Бучачі із часу його заснування до сьогоднішніх днів. На особливу увагу заслуговує праця Ярослава Стоцького «Бучацький монастир оо. Василян. На службі Богові й Україні» [21]. Праця написана до 300-ліття заснування монастиря. У монографії розповідається про заснування, спорудження, архітектуру, а також духовне, освітнє і наукове служіння Бучацького василянського монастиря впродовж його майже 300-літньої історії в нерозривному контексті історії Чину св. Василя Великого та Української Греко-Католицької Церкви. У праці на основі опрацювання бібліографічної бази й архівних матеріалів проаналізовано, як бучацькі Василяни поширювали віру та освіту серед українського народу, як сформували монастир славним осередком християнського греко-католицького, василянського духу, як зуміли загартувати себе і мирян у підпільний період УГКЦ, як відроджували греко-католицьке й василянське життя в Україні загалом, та в Бучачі й на Бучаччині зокрема. Книга є гарним путівником з історії Бучацького монастиря оо. Василян.

До окресленої групи відносимо також науковий збірник «Бучацький монастир отців Василян» до 300 – ліття заснування [4]. Сюди увійшли матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Чин Святого Василя Великого у контексті історико-релігійних процесів в Україні до 300-ліття заснування Бучацького василянського монастиря». У ній привертають увагу розділи Я. Стоцького «Головні віхи становлення і розвитку Бучацького монастиря отців Василян» [4, с. 46-62], Марії Жеребної «Австрійський освічений абсолютизм та перебіг освітніх процесів на західноукраїнських землях загалом і в Бучацькому

василіянському монастирі зокрема» [4, с. 95-105], Володимира Субботіна «Передумови легалізації УГКЦ та відновлення діяльності Бучацького монастиря на початку 90-х рр. XX ст.» [4, с. 195-202].

Варто відзначити і випускні альбоми «Колегіум ім. Святого Йосафата Бучацького монастиря Чесного Хреста Господнього Чину Святого Василя Великого» випускники 2003 [17], «Колегіум ім. Святого Йосафата Бучацького монастиря Чесного Хреста Господнього ЧСВВ» випуск 2012 р. [16], де описано історію шкільництва у Бучачі матеріали про отців Василіян, настоятелів монастиря, вчителів і учнів випускників.

У другій групі історіографічних праць найбільш цілісно і комплексно проаналізовано історію і діяльність Бучацького монастиря оо. Василіян.

До третьої групи зараховуємо туристичні путівники, буклети в яких коротко розповідається про історію і діяльність Бучацького монастиря оо. Василіян. Тут привертають увагу путівники «Бучач. Туристичний путівник» [10, с. 17-18], «Бучач. Фотопутівник» [11, с. 19-20], «Бучач над Стрипою» [7, с. 5], «Бучач та околиці» [8, с. 7], буклет «Бучач. Історія-культура-туризм» [6], «Бучач. Туристична мандрівка Бучацьким краєм» [9, с. 6-7], «Бучач» [12, с. 18-20], книга «Береги свободи слова. Історія сучасної Бучаччини в репортажах, інтерв'ю» [3, с. 2, 12-13, 150-151, 153-154] підготовлена місцевими журналістами. На особливу увагу заслуговує праця Олени Сурм'як-Козаренко «Бучач у розповідях, міфах і легендах» [23, с. 59-62].

Також варто відзначити і роботу районної газети «Нова доба» яка на своїх сторінках висвітлює історію рідного краю, в тому числі й історію і діяльність Бучацького монастиря оо. Василіян. У ній привертають увагу статті О. Жовковський «Повернімо Бучачу красу» [14], І. Чуба «Монастир оо. Василіян у Бучачі» [28], Н. Оленяк «Відбудуймо монастир» [18], «Хто Ви? Людина місяця. Серпень. 12 запитань НД. Священники оо. Йоан та Іван ЧСВВ» [27], «У монастирі оо. Василіян велике свято» [25], «Архітектурна премія імені І.В. Моргилевського – в Бучачі» [1], В. Тракало, О. Чорній «Майже двадцять років о. Іван Майкович був ігуменом монастиря оо. Василіян» [24]. Опрацьовані історіографічні праці є важливою фондовою збіркою Бучацького краєзнавчого музею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. «Архітектурна премія імені І.В. Моргилевського – в Бучачі» // Нова доба. 1995, № 27.
2. Baracz S. «Pamiętki Buczańskie». – Lwow, 1882, s. 11-112, 112-113, 123.
3. «Береги свободи слова. Історія сучасної Бучаччини в репортажах, інтерв'ю, статтях» – Тернопіль: ВАТ «ТВПК «Збруч», 2008 с. 2, 12-13, 150-151, 153-154
4. «Бучацький монастир отців Василіян». Науковий збірник // за редакцією Я. Стоцького – Жовква: Місіонер, 2012 с. 46-42, 92-105, 195-202.
5. «Бучач і Бучаччина». Історико-мемуарний збірник / НТШ. Український архів: Нью-Йорк – Лондон – Париж – Сідней – Торонто – Лондон: Друкарня Української Видавничої Спільноти. 1972 – Т. XXVII. с. 55, 64-69, 78, 86-89, 117, 147-153, 186, 200, 232-235, 623.
6. «Бучач. Історія-культура-туризм». Буклет – Тернопіль: ТОВ «Наш світ».
7. «Бучач над Стрипою». – ВАТ «Бучацька районна друкарня», 2000 с. 5.
8. «Бучач та околиці» Тернопільщина – путівник с. 7.
9. «Бучач. Туристична мандрівка Бучацьким краєм». – Тернопіль 2012. с. 6-7.
10. «Бучач. Туристичний путівник». – Тернопіль «Збруч» 2005 с. 17-18
11. «Бучач. Фотопутівник». – Тернопіль 2010 с. 19-20.
12. «Бучач» с. 18-20.
13. Дуда І. «Бучач». Путівник – Львів: Каменяр 1985 с. 32.
14. Жовковський О. «Повернімо Бучачу красу» // Золота Пілава. 1991. № 23-24.
15. Кладочний Й «Коротко про Бучач» - Canada 1990 с. 5-6.
16. «Колегіум ім. Святого Йосафата Бучацького монастиря Чесного Хреста Господнього ЧСВВ» – альбом випуск 2012 р. 30 с.

17. «Колегіум ім. Святого Йосафата Бучацького монастиря Чесного Хреста Господнього Чину Святого Василя Великого» - альбом випускники 2003 30 с.
18. Оленяк Н. «Відбудуймо монастир» // Нова доба. 1992. № 62
19. Площанський В. «Бучач – Слово». – Львів 1865 № 65-75.
20. Станкевич М. «Бучач та околиці. Маленькі образки». – Львів: СКІМ, 2010 с.45, 82-89.
21. Стоцький Я. «Бучацький монастир отців Василян. На службі Богові й Україні». До 300-ліття заснування. – Жовква: Місіонер 2011. 216 с.
22. Стоцький Я. «Монастир отців Василян Чесного Хреста Господнього в Бучачі» (1712-1996) . – Львів: Місіонер 1997. – 160 с.
23. Сурм'як-Козаренко О. «Бучач у розповідях, міфах і легендах» (історико-краєзнавчий нарис), – Тернопіль: «Терно-граф», 2020 – с. 59-62.
24. Тракало В. Чорній О. «Майже двадцять років о. Іван Майкович був ігуменом монастиря оо. Василян» //Нова доба. 2015. № 17.
25. «У монастирі оо. Василян велике свято» // Нова доба. 1994. № 26.
26. Urbanski W. «Przewodnik po powiecie Buczackim». Stanislawow, 1931p. s. 15-16.
27. «Хто Ви? Людина місяця. Серпень. 12 запитань НД. Священники оо. Йоан та Іван ЧСВВ» //Нова доба. 1992. № 68.
28. Чуба І. «Монастир оо. Василян у Бучачі» // Золота Пілава. 1991. № 84-85.

**Наталія Скоропляс
м. Збараж**

КНЯЗІ ПОТОЦЬКІ -- ФУНДАТОРИ ТА БУДІВНИЧІ ОБОРОННИХ СПОРУД ТА ХРАМІВ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (XVII-XIX СТ.)

Анотація: У статті висвітлено інформацію про будівничу, фундаційну та меценатську діяльність представників роду Потоцьких на теренах Тернопілля періоду XVII-XIX ст. Вказано на роль, призначення та збереженість архітектурних споруд, до будівництва яких мали відношення князі Потоцькі.

Ключові слова: князі Потоцькі, замок, будівництво, костел, церква, фундація, монастир, архітектор.

Українсько-польський рід Потоцьких у XVII-XIX ст. володів на Правобережній Україні та в Галичині сотнями сіл і десятками міст і містечок. Потоцькі внесли великий вклад в суспільно-культурне життя України, були активними політичними діячами, заснували перші благодійні організації та звели більше сотні замків і палаців по всій країні, були меценатами та фундаторами цілого ряду церков та монастирів.

У руках Потоцьких зосередилася влада в Брацлавському воєводстві, в Кам'янецькому, Канівському, Теребовлянському старостах – адміністративно-територіальних одиницях, які надавав уряд за службу в тимчасове або довічне користування.

Кам'янецькими старостами, яких нерідко називали кам'янецькими каштелянами, а у XVII-XVIII ст. також генералами землі Подільської, були Миколай Потоцький (помер 1583 р.) та троє його синів - Іван (Ян) (помер 1711 р.), Яків (помер 1613 р.) і Стефан (помер 1631 р.). Кам'янецькими старостами, яким довелося захищати місто від козаків, були Миколай Потоцький (у 1634-1651 рр.) і його син Петро Потоцький (у 1652-1658 рр.). Останніми кам'янецькими старостами перед турецькою навалою були Станіслав Ревера Потоцький (у 1658-1667 рр.) і Миколай Потоцький (у 1667-1672 рр.) [1, с. 6].

Серед найвідоміших будівельних проектів родини Потоцьких, які збережені та активно використовуються сьогодні в Україні можна назвати палаци Потоцьких

у Львові, Тульчині, Івано-Франківську, Одесі (Художній музей), Червонограді (Львівська обл.), Софіївський парк в Умані, палац у с. Рай Тернопільська обл., у с. Дашеві Вінницька обл., у м. Каменець-Подільськ, Мавзолей Потоцьких у селі Печера, Вінницької області, будинок Потоцьких у Могилів-Подільську Вінницької обл., палаци в с. Носківці Вінницької обл. та с. Микулинці Тернопільської обл., палацово-парковий комплекс в с. Антонінах Хмельницької обл., замок в Золотому Потіці, частина маєтку у селі Сокілець, Вінницької області, замок-палац Потоцьких у Тартакові (Палац Лянцкоронських).

На теренах Тернопільщини Потоцькі були будівничими замку в с. Золотий Потік, власниками та перебудовувачами замків в Бучачі, Збаражі, Тереховлі, Чорткові, палаців в с. Рай біля м. Бережани та м. Микулинці Тернопільської обл. В кожному містечку, де замком або палацом володіли Потоцькі, вони були фундаторами сакральних споруд: церков, монастирів, капличок, фігур.

На Тернопіллі окремо і предметно Потоцькими займалися лише у конкретному відношенні їх до будівничої та фундаційної діяльності. Повноцінного, змістовного і всеохоплюючого дослідження походження роду, життя, діяльності, здобутків, меценатства наразі немає. Тому дане дослідження покликане заповнити прогалини та об'єднати в єдине ціле всі відомі і ще невідомі матеріали по Потоцьких в селищі Золотий Потік Бучацького району та на теренах Тернопілля в цілому.

В 1601 р. в с. Золотий Потік біля Бучача, успадкувавши сам Бучач по матері, Стефан Потоцький розпочав будівництво замку. До кінця XVIII ст. замок був житловим [2, с. 45]. Тут Стефан проживав разом з дружиною Марією Могилянкою, і, як пишуть історичні джерела та передають легенди, переховував в ньому багаті скарби, взяті за дружиною у придане [2, с. 46].

Поруч з фортецею було збудовано Домініканський римо-католицький костел Діви Марії та св. Стефана, фундований подружжям Потоцьких і завершений в 1634 р. Портрет фундатора князя Потоцького до нашого часу розміщений при вході. Будівництво тривало більше 30 років. Костел пережив кілька ґрунтовних ремонтів після пожеж 1774 р., 1908 р. та після пожежі містечка у 1934 р. Костел був монастирський і такий його статус був ліквідований австрійською владою у XIX ст., але діючим він залишився до 1945 р.

Римо-католикам селища святиню повернули у 1992 р. В костелі збереглися фрески XVIII ст., для Поділля річ досить унікальна - та й для України в цілому теж. Поліхромію фахівці приписують роботі майстерні художника Станіслава Строїнського – він спеціалізувався саме на фресках і розписав не один костел на наших землях. Крім фресок з давніх часів збереглася ще дерев'яна галерея на хорах.

Далі влада Стефана Потоцького та його нащадків поширилася на інші міста Тернопілля. У 1618 р. Стефан Потоцький силою найманців-вояків взяв в облогу Підгаєцький замок та змусив Софію Гольську-Лянцкоронську сплатити борги по спадку його дружини Марії Могилянки. В залік величеньких статків йдуть три міста (Бучач, Чортків і Вербів), 23 села та коштовності на 20 000 злотих [2, с. 47]. Таким чином влада Потоцького герба Срібна Пилява поширюється на нові маєтності і нащадки Стефана Потоцького продовжують будівничу політику батька.

Ставши власниками м. Бучача на початку XVII ст., Потоцькі розширили південну частину Бучацької фортеці, побудувавши два напівкруглих бастіони. У цей період замок переживає серію штурмів, руйнувань і подальших відновлень. В кінці XVIII ст., після входження міста до складу Австро-Угорщини, починається період занепаду замку. У XIX ст. розібрана частина оборонних стін, камені з яких розпродані в якості будівельного матеріалу.

Син Стефана Потоцького – Миколай в 1634-1651 рр. був генералом землі Подільської. Син Миколая отримав родове ім'я Стефан і посаду старости Канівського і Теробовлянського. Після 17 років шлюбу з Іоанною Сенявською, в 1712 р. в них народився син Миколай-Василь Потоцький, постать якого знайшла яскраве відображення в піснях, мемуарах, у художній літературі XVIII-XIX ст. У 23-річному віці Миколай Василь Потоцький став власником батьківських маєтків, вартість яких сягала мільйона злотих, та отримав посаду старости. Він підписувався в документах: «Миколай на Потоці, Бучачі, Городенках і Гологорах Потоцький, староста канівський». В український фольклор увійшов як «пан Каньовський» [3]. Відмолюючи свої молоді гріхи, став великим благодійником, фундатором 77 церков, костелів та монастирів: лише у Бучачі побудував ратушу, школу, костел, монастир.

Бучацька ратуша, збудована стараннями архітектора Бернарда Меретина та прикрашена скульптурами Георгія Пінзеля стала найкрасивішою архітектурною спорудою. На головному фасаді зберігся картуш з родинним гербом Потоцьких «Пилявою». На фігурному щиті містився напис «М. Р. 8. К.» («Микола Потоцький – староста Канівський»).

Монастир отців Василіан на горі Федір також з'явився протягом 1751-1753 рр. з ініціативи графа Миколи Василя Потоцького, фундатора бучацької ратуші. Ще у 1712 р. його батько, Стефан Александер Потоцький з дозволу львівського архієпископа запросив з Литви у Бучач отців василіан для заснування теологічної школи-інтернату і семінарії. А 12 травня 1751 р. було закладено перший камінь для побудови монастиря [3].

У 1761-1763 рр. на кошти, пожертвовані Миколою Василем Потоцьким, біля підніжжя Замкової гори був побудований новий костел Успіння Пресвятої Діви Марії на місці старого чи, як правильно називати, на місці фарного костелу міста, який існує і в наші дні. Головною святинею храму є стародавній образ св. Покрови в важких срібних ризах та позолоті. Ікону подарував храму його фундатор – той самий Микола Василь Потоцький. Проектував будівництво, імовірно, Бернард Меретин, але завершував надвірний архітектор Потоцького Мартин Урбанік.

Також Микола Василь Потоцький у старості літ допомагав святиням Зарваниці та в Почаєві. І саме йому належить найбільший вклад в розбудову Почаївської лаври, яка тоді належала до Митрополії УГКЦ. Варто відзначити, що обидва Потоцькі, попри польську кров, прийняли греко-католицьке віросповідання. Тим самим стали чи не найбільшими фундаторами українських святинь на теренах Тернопільщини [4].

У 1641 р. Підгайці були викуплені у Сенявських і також стали власністю Станіслава Ревери Потоцького. Цей період був часом найбільшого розквіту в історії міста. Було відбудовано замок, збудовано кам'яну хрестоподібну в плані Ратушу та інші будинки. У 1655 р. дружина Потоцького Анна Могила заснувала оборонну церкву.

В 1667 р. власник Підгаєць Станіслав Ревера Потоцький помер у Львові і був похований у каплиці Потоцьких у підгаєцькому костелі Трійці. Дідичем став другий з його синів Фелікс Казимир Потоцький. В 1675 р. величезна турецька армія зруйнували Підгайці вщент. Щоб відновити місто, Фелікс Казимир Потоцький наказав звільнити Підгайці від усіх податків на 12 років, втім місту це не надто допомогло [5]. Нашадки продала Підгайці Юзефові Бельському.

У XVIII ст. Потоцькі були і власниками великих маєтностей в Тернополі та Збаражі.

Після півстолітнього занепаду після татарських нападів кінця XVII ст. у 1723 р. за відновлення костелу взявся новий власник Збаража Юзеф Потоцький. До 1729 р. будівничі завершили спорудження келій (поки що дерев'яних), а за два роки розпочали реконструкцію храму. Але роботи тривали дуже повільно, що приводило до ще більшого руйнування.

В 1742 р. Юзеф Потоцький купив у князя Михайла Радзивілла («Рибоньки») Тернопіль [6]. Він став фундатор домініканського костелу та католицького монастиря в Тернополі. Костел святого Вінцента Ферарського побудований в 1749-1779 рр. на розі тогочасних міських оборонних валів за проектом польського архітектора Августа Мощинського (1731-1786 р.р.) в бароковому стилі. Поряд з костелом на високій колоні, стояла статуя святого Вінцента Ферарського. До костелу примикають двоповерхові П-подібні келії колишнього монастиря. В середині келійних приміщень знаходиться затишний дворик.

Після завершення будівництва римо-католицький костел разом з монастирем віддали в духовну опіку 12-м польським ченцям-домініканцям [6], на утримання яких фундатор костелу Юзеф Потоцький призначив щорічно 6000 злотих і записав село Стегниківці (нині Тернопільського району), яке мало належати ченцям доти, поки їх буде 12 [7, с. 35].

У головній наві храму існувала мистецька епітафія його фундаторові значних розмірів, яку виконав львівський скульптор Ян Оброцький. Тепер тут Катедральний Собор Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці (Тернопільсько-Зборівської єпархії Української Греко-Католицької Церкви).

В 1743 р. Залізці також перейшли у власність до Юзефа Потоцького. Ще до цього часу Юзеф Потоцький поповнив майно місцевого костелу св. Антонія в 1726 р., а ставши власником містечка своїм коштом проводить реконструкцію іншої римо-католицької святині. В 1738 р. костел повторно освятили під титулом Непорочного Зачаття Діви Марії. Цей храм зберігся і до тепер.

У 1746 р. син Юзефа Потоцького Станіслав, який успадкував батькові володіння, оцінивши стан старого костелу у Збаражі, який намагався перебудувати його батько, прийняв рішення розпочати будівництво наново.

Римо-католицький костел святого Антонія, фундатором якого був граф Станіслав Потоцький, є пам'яткою сакральної архітектури, яка виступає домінантою міста Збаража. Новий храм, значно більший за розмірами від свого попередника, зводився за проектом архітектора з Сілезії Йогана Ганца. Будівництво костелу тривало дев'ять років, і 2 серпня 1755 р. луцький латинський єпископ Антоній Еразм Воллович освятив його під іменем святого Антонія.

Одночасно було закінчено будівництво монастиря, відбудовано господарські будинки. Вся територія новозбудованого монастиря оточена досить високим кам'яним муром з бійницями. Монастирський комплекс XVIII ст. складається з костелу, келій і надбрамної дзвіниці.

У подяку за фундацію Станіслав Потоцький отримав вічний спочинок у крипті храму. Цікаво, що серце його було захоронене окремо, у костелі реформатів в розташованому неподалік Кременці. У середині XVIII ст. костел реформаторів реконструйовано та розширено, доповнено бароковим декором (кошти надав, зокрема, Станіслав Потоцький; тут у Миколаївському соборі було поховано його серце) [8].

Після відновлення обителі в Збаражі ченці-бернардини розвернули активну діяльність. У 1768 р. при монастирі відкрили шпиталь, у 1777 – парафіяльну школу та латинськомовну гімназію. У монастирі також проводили провінціальні капітули. Але активність ця тривала недовго. Після поділу Речі Посполитої Збараж увійшов

до складу австрійської монархії, і вже у 1785 р., у ході церковної реформи Йосифа II монастир було закрито. Хоча гімназію австрійська влада залишила [8].

З 1718 р. і до 1777 р. Потоцькі були власниками Чорткова і своїм коштом здійснили перебудову замку і провели роботи з його укріплення.

В середині XVIII ст. власницею містечка Микулинці була вдова великого коронного гетьмана Речі Посполитої Юзефа Потоцького – Людвіга Потоцька (1712-1785 рр.). В 1760 р. вона започаткувала будівництво пишного палацу. З того часу збереглися флігелі палацу, хол головного корпусу та автентичні чавунні сходи. В кінці XVIII ст. Потоцькі продають містечко магнатові Петрові Конопці. Його син Ян Конопка перебудував головний корпус палацу на свій смак. На даний час там обласна фізіотерапевтична лікарня.

У середині XVIII ст. земельні багатства, роздібнені між окремими гілками роду Потоцьких, з'єдналися в руках київського воєводи Францизка-Селезія Потоцького, якого сучасники називали «руським корольком». Саме він став фундатором василіанського монастиря у Струсові (1760 р.) [9, с.46].

З початку XIX ст. Бережанами володіли магнати Потоцькі, відповідно, і замок у місті переходить до їх володіння.

У першій чверті XIX ст., коли Олександр Потоцький одружився з донькою магната Станіслава Любомирського Олександром, старий дерев'яний палац у с. Рай біля Бережан (пам'ятка архітектури національного значення) став належати Потоцьким.

У середині XIX ст. палац дещо занепадає, тож магнати Потоцькі вирішують розпочати його перебудову за проектом архітектора Яна Рудського-Венжика, у результаті мисливський палац набуває класичних рис – двоповерхова, квадратна у плані споруда, з ідентично оформленими північно-східним і південно-західним фасадами. Південно-західний фасад відзначався найбільш насиченим декором, особливо його центральна частина.

Саме під назвою «Палац Потоцьких» відомий нам палац у Раю, що зберігся до нашого часу [10]. Церква в Раю була збудована в 1878 р. за наступного власника місцевості Станіслава Потоцького, який погодився, щоб муровану кузню, що знаходилася біля парку, перебудували на церкву. Згодом його син, Якуб-Ксаверій, подарував громаді під будову нової церкви ділянку землі на початку села та допоміг її збудувати коштами.

В самих Бережанах Потоцьким за підтримки громади міста вдалося відновити костел і врятувати частково пам'ятники з храму. Замок було сильно пошкоджено під час Першої світової війни. На той час власник замку Якуб Потоцький не мав коштів на утримання та відновлення замку, тому в 1921 р., Потоцькі почали передачу замку та костелу у власність Польської державної казни. Коштом державної казни в 1925 р. було відремонтовано дах костелу та законсервовані замкові стіни.

В 1952 р. будівля була капітально відремонтована. При цьому архітектурні оздобу будівлі були збережені лише частково.

Завершуючи короткий аналіз маєтностей та сакральних споруд Тернопілля, до будівництва, фундації і володіння якими були причетні представники різних гілок роду Потоцьких протягом XVII-XX ст. варто зауважити, що це лише початок системного вивчення та аналізу фундаційної та меценатської діяльності Потоцьких. Проте навіть невелике дослідження показує, що представники заможних та багатих родів, примножуючи свою власність, ніколи не стояли осторонь будівництва церков, дзвіниць, громадських споруд, фундація яких вважалася за честь та

спонукала велику частку капіталів залишати на загальне благо. Такий позитивний приклад повинен мати своє продовження і в новітні часи історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вінюкова Валентина. Потоцькі на Поділлі: Сторінки історії // Подолянин. – 2006. – 4 серпня. – С. 6.
2. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwow, 1892, С.45-46.
3. Микола Василь Потоцький [Електронний ресурс]-Електрон.текст та граф. Дані – [Україна]- Режим доступу: uk.wikipedia.org. Микола Василь Потоцький,
4. Терміново новини Тернополя [Електронний ресурс]-Електрон.текст та граф. дані- [Україна]- Режим доступу: terminovo.te.ua/news/6236/ | вільний, -Заголовок з екрана.-Мова укр.-Опис зроблено: 25.03.2021.
5. Підгайці [Електронний ресурс]-Електрон.текст та граф. дані- [Україна]- Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Підгайці> вільний, -Заголовок з екрана.-Мова укр.-Опис зроблено: 25.03.2021.
6. Гуцал П. Заснування Тернополя. Власники Тернополя (1540–1843) // Тернопіль. Історичні нариси.- Тернопіль : Джура, 2016. – С. 23.
7. Бойцун Л. Старовинні церкви Тернополя // Тернопіль. Історичні нариси. – Тернопіль: Джура, 2016. – С. 35.
8. Костел і монастир бернардинів[Електронний ресурс]-Електрон.текст та граф. дані- [Україна]- Режим доступу:https://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_і_монастир_бернардинців.
9. Андрусяк Н. Минуле Бучаччини //Бучач і Бучаччина. Історично-мемуарний збірник / ред. колегія Михайло Островерхата інші.- Нью Йорк - Лондон Париж - Сідней - Торонто, НТШ, Український архів, 1972. – XXVII. – С.46.
10. Взято з сайту Україна – це ми! [Електронний ресурс]-Електрон.текст та граф. дані- [Україна]- Режим доступу: <https://we.org.ua/malovnychi-kutochky-ukrayiny/ternopilaska-oblast/palats-pototskyh-v-berezhnanih/> вільний, -Заголовок з екрана.-Мова укр.-Опис зроблено: 30.03.2021.

II. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК, ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ЕЛЕМЕНТ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ»

Любов Альтгайм
м. Тернопіль

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТЕМАТИЧНИХ ЕКСКУРСІЙ ОБОРОННИМИ СПОРУДАМИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Анотація: У статті розкрито важливу роль оборонних споруд Тернопільщини для формування, організації і проведення тематичних екскурсій. Подано характеристику Тернопільського Збаразького, Бучацького, Кременецького, Скала-Подільського, Терехівського, Червоноградського, Бережанського, Микулинського, Золотопотіцького, Підзаміцького, Язівського, Кривченського, Ягільницького, Залозецького, Чортківського, Янівського, Кудринського, Сидорівського, Токорівського замків як найбільш туристично та екскурсійно привабливих екскурсійних об'єктів Тернопільської області. Зроблено акценти на важливості їх збереження відновлення та реставрації.

Ключові слова: екскурсійні об'єкти, тематичні екскурсії, пам'ятки історії та культури, замки, оборонні споруди.

Оборонні споруди як історико-культурні ресурси є важливою складовою туристично- екскурсійного потенціалу. Пам'ятки історії і культури відіграють особливу роль у розвитку туристичної та екскурсійної діяльності, вони є свідками тисячолітньої історії нашого народу. Крім того, історико-культурні ресурси є важливим джерелом поповнення державного та регіонального бюджетів. За визначенням, історико-культурні рекреаційні ресурси – це пам'ятки культури, створені людиною, які мають суспільно-виховне значення, становлять пізнавальний інтерес і можуть бути використані для задоволення духовних потреб населення. Вони відзначаються великою різноманітністю і включають історико-архітектурні, археологічні та історичні пам'ятки, твори монументального мистецтва, етнографічні особливості території, традиційні промисли і ремесла (народні традиції, вірування, образотворче мистецтво тощо). Пам'ятками історії і культури є споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з історичними подіями у житті народу та розвитком суспільства і держави, витвори матеріальної і духовної творчості, які мають історичну, наукову, художню або іншу культурну цінність. Серед них вагоме місце займають і оборонні споруди, які мають безпосереднє відношення до історико-архітектурної спадщини, і є цінним скарбом нашої нації. При визначенні видів історико-архітектурної спадщини, пам'яткоохоронна методика базується на історико-географічному, мистецькому, науковому критеріях, а також враховує інші аспекти суспільно-історичної значущості об'єктів історико-культурної спадщини. Для кожного із видів пам'яток той чи інший аспект суспільної цінності буде визначальним. Стосовно ж оборонних споруд, можна сказати, що кожна окрема пам'ятка у сукупності певною мірою становитиме і історичну, і наукову, і мистецьку цінність, і культурну цінність. Розуміння їх вадливої ролі, усвідомлення їх суспільної значущості є важливою передумовою вирішення комплексу питань, пов'язаних із їх охороною, реставрацією та використанням. Історична цінність оборонних споруд полягає передусім в їх пізнавальній ролі як джерел історичної інформації, вони своїми формами,

розмірами, розташуванням здатні відбивати матеріальне й духовне життя суспільства певного історичного періоду: суспільний устрій, рівень розвитку економіки, світогляд, культуру, побут, традиції населення. Ця функція значно підсилюється, якщо ми розглядаємо і використовуємо оборонні споруди і комплекси як туристичні та екскурсійні об'єкти [1]. Важливим показником, який визначає наукову значущість таких споруд, є хронологічний: чим давніша пам'ятка, чим вищий відсоток автентичності, збереженості її матеріальної структури, тим вищий ступінь наукової, історичної, туристично-екскурсійної цінності об'єкта. Суттєвим є урахування наукової значущості матеріальної структури оборонних споруд зі складною історією будівництва - таких, які не раз перебудовувалися. Важливим аспектом їх суспільної значущості тоді буде естетична цінність, яка обумовлена дотримання архітектурних форм, виразності архітектурних деталей декоративних елементів. Таким чином, історична, наукова, естетична, художня цінність цих споруд становлять суть її історико-культурного змісту, який буде основою при формуванні екскурсійної послуги для можливості їх використання у сучасних умовах, оскільки їх архітектурна форма і матеріальна структура втілює у собі культурно-мистецькі досягнення певного історичного періоду або ж увібрала нашарування наступних етапів розвитку і вони є хранителями інформації, що становить не тільки історико-культурний, але і рекреаційно-пізнавальний інтерес і мають бути збережені [3].

Тернопільщина – унікальний край, розташований на перехресті шляхів із заходу на схід, із півночі на південь. Через це ця територія перебувала завжди у вирі подій, пов'язаних із європейською історією впродовж багатьох віків. Тому тут і будували різні захисні споруди, а саме замки та фортеці і найбільше їх збереглося до наших часів. Оборонні споруди Тернопільщини – укріплені замки володарів, що служили одночасно за житло й фортецю, виникли у середньовіччі для захисту перед ворожими нападами. І щоб запобігти їх руйнації, за наказом Президента України від 2005 р. створено Національний заповідник «Замки Тернопілля», до складу якого увійшли сім замків. Відповідно від того часу кошти на їх утримання та реставрацію зобов'язується виділяти держава. Від тоді всі заходи із відновлення і реставрації надали їм привабливішого вигляду і вони стали повноцінними туристичним і екскурсійними об'єктами, а не об'єктами дикого туризму, що не сприяє їх збереженню.

Загалом в Україні збережено 100 замків і замкових споруд, із них Тернопільська область нараховує близько 34 замків, кожен із яких має свою історію зведення і падіння, але на жаль через війни, ставлення власників, відсутність загальнодержавної політики більшість замків на Тернопільщині не збереглися [2]. Але всі вони є цікавими екскурсійними об'єктами, особливо для організації і проведення тематичних екскурсій для різного складу екскурсійних груп. Найбільш популярним із них сьогодні є **Тернопільський замок** у м. Тернополі, який зведений у 1540-1548 рр. на лівому березі річки Серет. Право на заснування міста, та зведення замку Яну Тарнавському гербу Леліва, краківському каштеляну, великому гетьману коронному, надав король Польщі Сигмунд I. Разом із будівництвом замку насипали дамбу, що перекрила річку і утворила велику водойму, яка оточила замок із трьох сторін. Перед земляними оборонними валами викопали глибокий рів. У замок можна було потрапити воротами зі сходу, через рів перекинули міст, який вдень опускався, а на ніч піднімався. Палац замку мав три основні поверхи зі сходу, та два підземні поверхи із заходу. Замок слугував прикриттям шляху із Теремовлі до Буська. Син Яна Тарнавського, Кшиштоф добудував замок та укріпив його. Великих руйнувань зазнав замок під час нападів турків і татар у 1575, 1589, 1672

рр. У 1675 р. паша Ібрагім Шишман, після декількох тижнів облоги міста спалив замок, зруйнував фортифікаційні споруди, висадив у повітря обидві вежі, спустив воду зі ставу. Після переходу міста у власність Собеських, замок повернули первісний вигляд, і у такому стані він залишався до кінця XVIII ст. На початку XIX ст., на той час власник замку, Францішек Коритовський (1768-1832), гербу Мора, зніс залишки оборонних валів та веж, оточив палац новим муром із тесаного каменю. Нову вхідну браму на територію замку прикрасив двома пілонами на єгипетський манір, розмістивши на них герби свого роду та роду дружини. Над гербами виднілися маски левів, а пілони вінчали кам'яні кулі. У південній частині дитинця він спорудив Новий замок у три поверхи. У 1930-1931 рр. замок відбудували. А у 1944 р. Старий та Новий замки знову зруйновані під час бойових дій. Далі вже Новий замок не відбудовували, а звели на його фундаменті готель, який зараз називається «Тернопіль». Старий замок відбудували у 1956 р. Від первісного вигляду замку збереглася цокольна частина. Верхня частина змінила свій зовнішній вигляд, оскільки деталей архітектури вже не дотримувались [3].

Не поступається популярності серед екскурсантів та екскурсоводів також **Збаразький замок** – фортифікаційна споруда у місті Збараж. Історія Збаразького замку розпочалася в Італії. Проект замку, на замовлення Кшиштофа Збаразького, був розроблений італійським архітектором Вінченцо Скамоцці. У 1627 р. Генріх ван Пеен зробив зміни у плані забудови, щоб покращити оборонну здатність споруди, новим власником якої став молодший брат Кшиштофа-Юрій. У 1649 р. замок взяв в облогу Б. Хмельницький, а у 1675 р. фортецю захопили і спалили турки. Опісля твердиню відновив Дмитро Вишнівецький, зробивши із неї свою резиденцією. Із 1682 р. тут господарював уже Станіслав Потоцький, нащадкам якого замок належав до середини XIX століття. Сьогодні Збаразький замок має статус державного історико-архітектурного заповідника. Був номінований на звання одного із семи чудес України. Тут діє краєзнавчий та історичний музей із понад 25 виставковими залами [3].

Екскурсійні маршрути часто проходять також і до **Бучацького замку** – це одна із шести відомих фортець XIV ст. на Галичині. Його збудували на місці колишнього укріплення. Територія для будівництва ідеальна – скелясте підвищення поблизу потічка, який впадає у річку. Історики вважають, що перший замок, зведений на цій височині у XII ст., був дерев'яним. Місцеві магнати заклали це укріплення для захисту їхнього рідного міста – Бучача. Перша згадка про Бучацький замок датується 1373 р. Фортеця змогла вистояти під час багатьох нападів татар і турків. Цікаво, що чимало для того, аби укріплення стало неприступним для ворогів, зробила жінка – Марія Могилянка. Після смерті свого чоловіка Стефана Потоцького вона вирішила перетворити вотчину у безпечне для себе і дітей місце. Саме тоді замок збільшили практично втричі, а висоту його стін, укріплених трирядними бійницями, в деяких місцях підняли до чотирьох метрів. На початку XVII ст. фортеця у Бучачі була однією із найкращих на Поділлі. Твердиня стала настільки невразливою, що витримала облогу козацького війська. Упав Бучацький замок від натиску турецької армії 1672 р. Ян Потоцький, який на той час володів містом, швидко відновив фортецю. Проте у XIX ст. замок перестав бути важливою оборонною спорудою, тож його поступово розібрали на будматеріали. Про колишню могутність нагадують фрагменти стін і веж. Хоча фортеця є пам'яткою архітектури, перебуває вона сьогодні у незадовільному стані, що особливо потрібно враховувати під час проведення екскурсій для школярів [4].

Цікавим для екскурсійної діяльності також є **Кременецький замок** – фортифікаційна оборонна споруда у місті Кременець. Відома як неприступна стіна,

адже 1240 р. цей замок намагався взяти монгольський хан Батий, проте фортеця вистояла в облозі, яка тривала рік. Не піддався замок і його воєводі Куремсі через 15 років. Тому наступний ханський намісник наказав Теребовлянському князю знести замок. Заново фортецю почали відбудовувати литовські князі Гедиміновичі з ініціативи польського короля Казимира III 1366 року. 1536 р. власницею замку стала дружина польського короля Сигізмунда I – королева Бона Сфорца. Саме на її честь названо гору, на якій розташований замок. За її правління фортецю перебудували у ренесансовому стилі та підсилили її обороноздатність. Однак це не завадило козакам Богдана Хмельницького через 100 років взяти штурмом та частково зруйнувати замок у Кременці. Після остаточної перебудови у середині XVI ст. замок у Кременці складався із двох мостів та трьох веж, а також князівського палацу і церкви святого Михайла. Збережені сьогодні руїни мають овальну форму, витягнуту зі сходу на захід. У деяких місцях стіни стерті до фундаментів, в інших – залишилися на повну висоту. Збереглася квадратна у плані двоярусна вежа із арковими готичними воротами, над якими є два отвори – прямокутний і невеликий круглий. У західному куті замку залишилися сліди квадратної вежі [4].

Не оминають екскурсійні групи і **Скала-Подільський замок** – оборонна споруда зведена у кінці XIV ст. на високому пагорбі на березі річки Збруч. Із трьох боків фортеця захищена річкою, а на четвертому боці збудували рів із водою та звели оборонний мур із пороховою вежею. На території також побудували двоповерховий палац, руїни якого збереглися до наших днів. До нашого часу також збереглась частина мурів та кілька веж. Скала-Подільський замок – стародавня оборонна споруда, яка неодноразово переживала часи розквіту і падіння. Сьогодні це пам'ятка архітектури національного значення [3].

Туристично та екскурсійно привабливішим із кожним роком стає **Теребовлянський замок** – оборонна споруда у місті Теребовля. Першим укріпленим замком слугувала дерев'яна фортеця. Саме із нею пов'язані імена теребовлянського князя Василька, якого у 1097 р. підступно захопив і осліпив київський князь Святослав Ізяславович. У 1241 р. Теребовлянський замок, як і десятки інших галицьких фортець, вщент зруйнували війська Батия. Із 1349 р. місто і замок у складі польського королівства і фортеця, як його форпост починає перебудовуватися і впорядковуватися. Теребовлянський замок пережив багато штурмів із боку турецько-татарських завойовників. Внаслідок тих боїв замок дуже знищений. 1594 р. теребовлянську фортецю за допомогою міщан захопили повсталі загони Северина Наливайка. На початку XVII ст. замку судилося пережити своє друге народження. 1631 р. місцевий староста Олександр Балабан зводить на замковій горі нову грандіозну кам'яну фортецю, руїни якої збереглися до наших днів. Ця споруда витримала багато наступів. У 1648 році замок взятий військами Богдана Хмельницького. Напади ординців у 1673 р., 1675 р. (під командуванням Ібрагіма Шишмана), у 1687 р., 1688 р. мали для фортеці жахливі наслідки. Її настільки зруйновано, що більше не піднялася із руїн. Але і сьогоднішній огляд древньої твердині над річкою Гнізною дає змогу уявити екскурсантам, якою вона була у часи своєї могутності [3].

Важливим також для екскурсійної діяльності є **Червоноградський замок** – на початку XVII ст. Червоноград став власністю львівського каштеляна Миколи Даниловича. Тоді ж з'явився мурований замок. Його систематично атакували козаки, опричники та угорці. Турки завоювали замок та на деякий час залишили місто спорожнілим. Згідно із даними перепису, на початок XX ст. більшість населення становили поляки. У селі діяв центр римо-католицької парафії,

працювала дворічна школа для шляхтянок. Наприкінці Другої Світової війни у стінах палацу розмістилися стрільці польської самооборони, яких атакували українські повстанці. Внаслідок тієї сутички загинули мирні мешканці. Після війни поляків вивезли, місто спорожніло. Тут не прижилися українські родини із Лемківщини. Демографічну проблему також не вирішила новозбудована гідроелектростанція, яку закрили невдовзі. Згодом поселення Червоне остаточно перестало існувати. Тепер лише руїни неоготичних веж та костелу нагадують про колишнє місто, замок та його власників [3].

Популярним екскурсійним об'єктом є також **Бережанський замок** – це пам'ятка оборонної архітектури, розташована в однойменному місті на Тернопільщині. Збудований коштом родини Сенявських, замок мав сімейну усипальницю. Колись Бережанський замок називали «Східним Вавелем», порівнюючи його у такий спосіб зі знаменитим замком у Кракові. Але історія цих двох споруд різна. Нині Бережанський замок перебуває далеко не у найкращому стані. Частина його розвалилася, іншу намагаються реставрувати. Можливо, однією із причин стало місце, де його збудували: на відміну від більшості оборонних споруд, розташованих на підвищеннях, він зведений у низині, у глибокій заболоченій долині на острові, утвореному двома рукавами річки. Так чи інакше, ця пам'ятка має значну цінність і заслуговує на увагу як із боку держави, так і місцевих мешканців, туристів та екскурсантів. Бережанський замок вважають найвизначнішою захисною спорудою епохи Ренесансу. Збудований він не як військово-оборонна, а як оборонно-житлова споруда. Зведення фортеці датують 1534 р. [3].

Цікава історія власників і мешканців приваблює екскурсантів до **Микулинецького замку** – побудованого у 1550 р. на пагорбі біля річки Серет. Слугував він оборонною конструкцією князів Сенявських у XVI ст. Потім замком володіли дворяни-аристократи Збараські і Любомирські. Його збільшили і модернізували у 40-і рр. XVII ст. У XIX ст. замок переобладнаний магнатом Конопкою. У ньому відкрита суконна фабрика. З чотирьох розташованих на кутах башточок споруди вціліли лише дві. У внутрішньому дворі розташовані житлові та господарські будівлі, деякі із них вціліли. На початку XX ст. Микулинецьким замком володіла графиня Ю. Рей. Із нею жила її фаворитка Анна, яка залишилася у замку після смерті господині і загибелі її сина. У наш час житловими будівлями замку володіє дочка Анни. Споруда є пам'яткою архітектури. Це єдиний в Україні житловий середньовічний замок. Він входить до Національного заповідника «Замки Тернопілля». Але, на жаль, відновлення та реставрацію замку поки не проводили [4].

Потрібно згадати і про **Золотопотіцький замок**. У середині XVII ст. польський шляхтич Стефан Потоцький побудував замок, який згодом став головною резиденцією роду Потоцьких. У кінці століття замок зруйнували турки, а у XVIII ст. його знову відбудували. Будівля замку – це фортеця із чотирма вежами на кутах та надбрамною вежею, всередині – одноповерховий палац. Не дивлячись на те, що замок виглядає напівзруйнованим, він вважається одним із найкраще збережених на Тернопільщині [3].

Також для формування тематичних екскурсійних маршрутів цінним екскурсійним об'єктом є **Підзамочок**. У Підзамочку збереглися руїни замку, збудованого у 1600 р. Яном Буцацьким-Творовським гербу Пилява, як допоміжний форпост Буцацького замку. Ця фортеця є взірцем новітніх віань у будівництві фортифікаційних споруд, які були започатковані в Європі у XV ст. Він побудований у формі широкого чотирикутника (90 на 80 м), що звужується до

півдня. Замкові стіни порівняно невисокі (4-6 м), товщина їх – більше метра. Із південного боку розташована в'їзна брама, що добре збереглася. Над брамою є оригінальна гербова композиція. Поряд із в'їздом – низка підвальних приміщень, які використовували під склади або ж як місце для ув'язнення. У лівому куті північного муру зруйновані зараз двоповерхові житлові приміщення із виразним плануванням кімнат. За часи існування замок неодноразово зазнавав ворожих нападів і знищення. Про це свідчать записи француза д'Алейрака, який у 1684 р. перебував на Бучаччині. Замок використовувався за помешкання аж до середини XVIII ст. У 1807-1869 рр. у фортеці діяла папірня, що працювала на енергії води. Залишки мурувань замку репрезентують перехідний етап до будівництва регулярних укріплень протобастіонного типу на подільських землях [4].

Важливим екскурсійним об'єктом у тематичних екскурсіях є **Язловецький замок** – комплекс оборонно-житлових споруд XIV-XVII ст. у селі Язловець. У XVI ст. вважався одним із найкращих в Україні і найважливішою фортифікаційною спорудою часів Речі Посполитої. Стіни Язловецького замку ще пам'ятають помпезні бенкети і святкування, які влаштовували для знаті і королів. Фортеця змогла встояти під натиском військ самого легендарного гетьмана – Богдана Хмельницького, адже твердиня зведена у сприятливому місці, в оточенні звивистої річки. В середині споруди кипіло життя, потрапити туди можна було лише через підвісний міст. Фортеця змогла витримати безліч облог і поступилася лише туркам. Довгий час замком володів відомий польський магнат. Він пожертвував його під монастир і жіночу школу. За часів Радянського Союзу у стінах колишнього замку розмістили лікарню, після чого її переобладнали у санаторій, який діє і зараз. Нині на території колишньої твердині відродили монастир, біля якого насаджений парк [5].

Також до переліку екскурсійних об'єктів можна віднести **Кривченський замок**, побудований у XVII ст., він входив до оборонного комплексу Кам'янець-Подільської фортеці. За формою він стандартним на той час – прямокутна фортеця із чотирма вежами на кутах та брамою для в'їзду. Під час досліджень виявили, що тут був ще і палац, від якого нічого не залишилось. До нашого часу збереглись лише дві вежі та мур між ними [4].

У цьому ж аспекті потрібно згадати і про **Ягільницький замок**, який знаходиться у селі Нагірянкa, і справедливо називається неприступним і потужним. Його спорудили у 1630 р., коли гетьман С. Лянцкоронський на місці дерев'яного укріплення побудував замок із 6-ти метровими стінами. Війську Богдана Хмельницького під час походу на Галицькі землі у 1648 р. не вдалося захопити фортецю. Козаки спільно із російським військом на чолі із В. Батурлин змогли взяти зміцнення під час штурму у 1655 р., але тільки через зраду військових, які захищали укріплення. У кінці XVIII ст. фортеця втратила своє оборонне значення. У XIX ст. за наказом австрійського уряду засипані рови, знищені деякі частини укріплення, а приміщення почали використовуватися в якості фабрики із виробництва тютюну і картонного пакування. На даний час замок належить приватній компанії [4].

Цікавим екскурсійним об'єктом є і **Залозецький замок** – фортифікаційна споруда у містечку Залізці. Пам'ятка архітектури національного значення. Один із найгірше збережених замків Тернопільщини. Залозецький замок у XVI-XVIII ст. належав магнатським родинам Вишневецьких і Потоцьких. Не раз руйнувався від приступів козацьких, польських, татарських й турецьких військ. У 1603 р. він один із чільних пунктів збору раті Лжедмитрія I для походу на Москву. У замку помер власник – Юзеф Потоцький. Значних руйнувань замку завдали російські

артобстріли під час Першої світової війни, але до остаточного нищення найбільше долучилися місцеві селяни, які використовували камінь із замку на свої господарські потреби. Залозецька фортеця зараз стоїть у руїнах. Нині замковий двір оточують лише фрагменти товстих оборонних стін висотою 2,0 – 1,5 м. Збереглися фрагменти північної та західної стіни, напівпідвальний поверх із вузьким коридором [4].

Також до своїх екскурсійних маршрутів екскурсіводи завжди долучають і **Чортківський замок**, який будувався як помешкання польського магната. Але потім він став використовуватися як оборонна споруда. Місце для зведення фортеці вибрано невдало. Розташована біля підніжжя Вигнанської гори, вона відмінно проглядалася із більш високих точок. Цим і пояснюється те, що замок неодноразово брали штурмом за часів середньовічних воєн. Це місце привабливе для поціновувачів пригод. Адже досі жива легенда про заховані скарби і замурованого ченця, привид якого є відвідувачам фортеці. Оборонному комплексу вдалося непогано вціліти. Збереглися дві вежі і значна частина фортифікаційних стін. Сьогодні замок також є частиною Національного заповідника «Замки Тернопілля». Вже є проект його майбутньої реставрації, який передбачає розміщення картинної галереї, музею, ресторанів і навіть готелю. Не дивно, адже звідси відкривається мальовничий вид на річку Серет і вулиці міста Чортків [5].

Цінним для екскурсійної справи є також **Янівський замок** – пам'ятка оборонної архітектури XVII ст. Знаходиться на крутому пагорбі між двома рукавами річки Серет на місці колишніх дерев'яних і земляних оборонних споруд. Замок збудував подільський воєвода Ян Гольський, а поруч нього, на місці колишньої переправи через річку Серет, звів міст, за проїзд яким брав мито. Фортеця мурована із пісковика, прямокутна у плані із товщиною стін 3 і 4 метри наріжними вежами. Із північного боку замок мав природний захист – крутий обрив над річкою. Після Гольських власниками замку стали Замєховські, Богуші, Скарбки. У 1675 р. фортецю захопили і зруйнували турки. У кінці XVIII ст. родина Богушів пристосувала замок під завод селітри, який проіснував недовго. Відновили лише костел святої Трійці. У XIX ст. руїни замку почали розбирати на будівельні матеріали. На сьогоднішній день найбільш збереженою частиною замку є західна вежа-бастея до рівня першого ярусу із 6 вікнами-бійницями. Підземелля вежі засипане землею. До вежі примикає фрагмент південної оборонної стіни. Збереглися також фундаменти північної стіни і в'їзна брама, яка тепер слугує входом на церковне подвір'я [4].

До цього ж переліку потрібно віднести і **Кудринський замок** – фортифікаційна споруда у селі Кудринці. Замок побудований із пісковика на початку XVII ст. польськими шляхтичами Гербуртами герба «Павча». Реконструйований у XVIII ст. Розташовувався на плато високої крутої гори, яку називають «Стрілкою», над р. Збруч. У плані неправильний чотиригранник із трьома кутовими баштами. Із трьох боків мав природну перешкоду, утворену гірським рельєфом. Найбільш неприступна східна сторона, надійно захищена обривистим схилом гори і річкою біля її підніжжя. Північний бік, звернений до плоскогір'я, основний вузол оборони, захищався штучним ровом, валом і двома баштами, одна із яких – чотирикутна у плані – надворотня. Велетенські розміри і форма башт максимально пристосовані для ведення фронтального і флангового вогню. До нашого часу збереглися: південна, західна і північна стіни, частина об'єму південної п'ятигранної башти на висоту трьох ярусів, північно-західна шестигранна у плані триярусна башта, частина надворотньої башти. Всі башти

мають прямокутні бійниці і кубла від балок між'ярусних перекриттів у кладці стін [4].

Цікавим екскурсійним об'єктом є і **Сидорівський замок** як корабель чи парус, стоїть на високому пагорбі. Із трьох сторін його омиває невелика річка Сухостав. Побудував замок Марцін Калиновський чернігівський воєвода, із родини Калиновських, гербу Калинова, у сорокових роках XVII ст. Схожий замок збудовано і у Гусятині, який не зберігся. Замок планувався і збудований як оборонна твердиня-резиденція. Будова витягнута із півночі на південь, відповідно рельєфу пагорба. Довжина замку із півдня на північ 178 метрів, а із заходу на схід, 30 метрів [4].

Також екскурсійним об'єктом у тематичних екскурсіях може слугувати і **Токорівський замок**, який зведений на високому кам'яному острові у кінці XVI ст. Збудований він коштом брацлавського воєводи Януша Збараського. Ця твердиня мала стримувати набіги татар, які у ті часи часто «навідувались» до Речі Посполитої. Замок мав форму неправильного трикутника із вежами на кожній вершині фігури. Зайти до фортеці можна було через підйомний міст, який охороняла ще одна вежа над воротами. Історики припускають, що раніше замок у Токах стояв на острові посеред річки Збруч. Із часом річка змінила своє русло. Нині фортеця стоїть на півострові, який із трьох боків оточений озером. Фортеця успішно стримувала ворожі набіги. Але вона не змогла встояти перед козаками, які захопили і розграбували фортецю у 1648 р. У 1675 р. замок у Токах зруйнували турки. Із руїн він повстав у першій половині XVIII ст. і перебував у бойовій готовності до кінця цього століття. Коли Токівський замок втратив своє оборонне значення, його почали потроху руйнувати. Особливо твердиня постраждала під час Першої світової війни: її стали розбирати для будівництва дороги. Сьогодні збереглася лише п'ятикутна вежа та фрагменти муру. Існує легенда, ніби між замком та лісом у Яхнівцях простягається підземний хід. Нині у різних частинах села Ожиговець можна побачити фрагменти підземель [4].

Сьогодні Тернопільська область є однією із найцікавіших регіонів на заході України, і найбагатшою на замкові споруди, що із точки зору використання їх у екскурсійній діяльності надає вагомі переваги. Замки не лише приваблюють туристів та екскурсантів зовнішнім виглядом, але й багатовіковою історією, яка пройшла крізь роки і донесла до сучасності свою наукову цінність. Однак їх стан і збереженість є не менш важливими для розвитку екскурсійної діяльності [1].

Вивчення, охорона, реставрація та використання оборонних споруд Тернопільщини обумовлюють ефективність екскурсійної діяльності в області. Тому важливим є удосконалення охорони оборонних споруд та вдосконалення відповідного законодавства, можливо також і доброчинної діяльності та меценатства. Це також потребує збільшення залучення бюджетних коштів, можливо навіть залучення іноземного капіталу, або застосування таких форм майнових відносин, як довгострокова оренда, передача у безстрокове та безоплатне користування оборонних споруд, чи залучення туристичних підприємств та організацій на пільгових умовах до приватизації нерухомої історико-архітектурної спадщини для створення об'єктів туристичної інфраструктури. Формування і розвиток в області різноманітних екскурсійних маршрутів, пов'язане із наявністю великої кількості цікавих історичних місць та екскурсійних об'єктів, що сприяє популяризації регіональної і вітчизняної історико-культурної спадщини на відповідних тематичних екскурсіях, адже цей історико-культурний потенціал – це найцінніше надбання нашого народу, найважливіша складова історичної пам'яті української нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Альтгайм Л.Б. Організація екскурсійних послуг. Навчально-методичний посібник для студентів географічного факультету, які навчаються на спеціальності «Туризм», Тернопіль 2017, 204 с.
2. Альтгайм Л.Б. Основи музейної та екскурсійної діяльності. Курс лекцій для студентів географічного факультету, які навчаються на спеціальності «Географія», Тернопіль 2009, 118 с.
3. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 432 с
4. Унікальні замки Тернопільщини, які варто побачити [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://ternopillive.com.ua/unikalni-zamki-ternopilshhini-yaki-varto-pobachiti-foto/>.
5. Castles of Ukraine Podolia/Galicina [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://castlesua.jimdofree.com/>

**Наталія Ганусевич
м. Збараж**

**НОВІ ТУРИСТИЧНІ ЛОКАЦІЇ – КОСТЕЛ СВЯТОГО АНТОНІЯ І
СВЯТОГО ЮРІЯ МІСТА ЗБАРАЖ**

Анотація: У статті висвітлена історія побудови, відновлення і збереження збараського костелу св. Антонія і св. Юрія. Проаналізований сучасний стан інтер'єру храму, а також проект реставрації всіх знищених вівтарів.

Ключові слова: храм, скульптури, ікона, амвон, вівтар, фігура.

Збараж – місто з багатою історією, оповите легендами та переказами і належить до переліку населених пунктів з найбільшою кількістю історичних пам'яток. Одна із них є комплекс монастиря о.Бернардинів, який знаходиться в центрі міста коло річки Гнізни. Комплекс складається з костелу св. Антонія і св. Юрія, з півдня примикають келії, а з півночі дзвіниця. Вся територія була укріплена оборонними мурами з бійницями, які частково збереглися в південній частині комплексу.

Князь Юрій Збараський, власник міста, краківський каштелян, утримуючи у своїх військових загонах священників бернардинів, в 1627 р. поселив їх в невеликому, тимчасово побудованому для них дерев'яному монастирі в Збаражі [5, с.3]. Місцевість, на якій розпочатися будівництво першого храму, була непрохідною трясовиною, оповитою легендами і переказами [7, с.10]. Історичні джерела підтверджують, що перший храм був зведений стараннями князя Юрія Збараського у 1627 р. для отців бернардинів, які були капеланами у його війську [12, с.455].

Весною 1627 р. поблизу річки Гнізни, біля підніжжя Замкової гори, розпочалося будівництво першого мурованого монастирського комплексу [15, с.9]. Дещо вологий ґрунт сприяв будівельникам в копанні глибоких фундаментів під святиню, в підземеллях якої передбачалися крипти для покійників. Протягом трьох років повністю вибудовано підвали і розпочато кладку стін. Храм був мурований з каменю на дубових палях, однонавовий (розм. 17м x 10м) [14, с.177]. Розміри подані на підставі обмірів сучасної абсиди, на місці якої знаходився попередній костел, і згідно тодішнім будівельним традиціям – обладнаний бійницями і оглядовою вежею, яка знаходилася над притвором. Покритий високим двосхилим гонтовим дахом. Будівництво храму закінчилось в 1637 р [3, с.321]. Він був

знищений турками Ібрагіма Шишмана у 1675р., частково був відновлений, проіснував до 1745р. і був розібраний до фундаментів.

Фундатором нового храму, значно більшого за розмірами, став князь - Станіслав Потоцький. Будівельними роботами керував проєктант і виконавець Ян Ганц, архітектор з міста Кнурова, що в Сілезії [9, с.96].

Постать і походження головного архітектора збаразької святині Антоні Ганца – є відома і часто згадується в архівах парафіяльних. Місце його народження – Кернов (в XVIII ст. – столиця невеликого німецького князівства, територія якого належала до власності родини князів Ліхтенштейнів) [11, с.20]. Ян Антоні Ганц одружився 21 листопада 1730 року, взявши за дружину Марію Терезу і тим самим отримав міське право Кернвова. Одним із підтверджень того що саме Ян був архітектором костелу святого Антонія є факт того, що хресною його першого сина буда дружина фундатора вівтаря св. Петра з Алькантири, саме цей факт був записаний в архівній хроніці монастирській, а його дружина Тереза була фундаторкою образу св.Теклі і дарителькою реліквії на вівтар св.Анни Збаразького римо-католицького храму [14, с.142].

Костел мурований з каменю в стилі бароко, тринавна базиліка з видовженим на схід прямокутним в плані вівтарем і увігнутою конфігурацією завершеного щипцем фасаду. Вежі чотиририбусні, закінчуються дерев'яними куполами, які покриті бляхою і увінчані металевими хрестами [6, с.191], а також сигнатурка, яка до сьогодні ще не відновлена. Дах костелу високий двосхилий, оформлений фронтонами, покритий бляхою [1, с.7]. В інтер'єрі простір розкривається вглиб об'єму. Перекриття – хрещаті та півциркульні з розпалубками на підпружних арках, що спочивають на потужних широких стовпах. До західної стіни примикають півкруглі в плані хори [10, с.25].

23 липня 1752 року - день освячення костела першочерговим покровителем святині оголошено Святого Антонія Падуанського, а другим покровителем - Святого Юрія Мученика [15, с.12].

Інтер'єр костелу відзначався настінним живописом (в XIX ст. його було поновлено художниками Качмарським і Дюль), також майстерно різьбленими 9 вівтарями і амвоном. Ймовірно, саме С.Потоцький запросив Антона Осинського на той час уже знаного львівського митця, для оздоблення храму. Цикл скульптур для костелу св.Антонія при монастирі бернардинів у Збаражі (1756-1759) відносять до найвищих досягнень майстра.

В храмі св. Антонія і св. Юрія був головний вівтар і дванадцять бокових, що давало змогу відправляти Богослужіння священикам одночасно біля тринадцяти вівтарів, які так як і колони були покриті сусальним золотом. Барокові вівтарі характеризуються багатством композиційних розв'язань, динамічністю форм у поєднання із скульптурою, різьбою, малярством [8, с.52]. Шість вівтарів в правій і лівій наві в деталях відрізняються між собою в основному різними за формою аттиками, на яких частково збереженні скульптури. Однак вівтар однієї нави, як у дзеркалі повторюються у другій. Це наводить на думку, що вони могли бути виготовлені в подвійній кількості і симетрично розміщені в обох навах. Вівтарі були чотириколонні (колони розміщені діагонально щодо фронтальної площини вівтарів) і щедро позолочені.

Антон Осинський був молодшим сучасником і послідовником Іоана Пінзеля. Скульптури цього майстра є справжніми шедеврами мистецтва. Він вважається найяскравішим представником стилю рококо. У мистецтві стиль рококо проявив характер декору, який приніс в цю епоху підкреслений, особливий і ускладнений вигляд. Аналогів цим скульптурам немає і в європейських музеях. Народився у

місті Збаражі Тернопільської області 1720 року, був правдоподібно сином Валентина та Катерини, братом Ігната, хрещеного у 1715 р. в костьолі Матері Божої Сніжної Одружився близько 1746 р. з Розалією Полейовською, сестрою львівських різьбярів Матвія і Петра Полейовського, архітектора Павла Полейовського, які працювали у його майстернях» [13, с.37], а помер приблизно у 1765 чи в 1770 р. [16], тобто жив різьбяр близько 45 років. Творив митець по всій Галичині і навіть Волині. Працював у містах Збараж, Бучач, Львів. Відомий скульптор у Польщі, учень Томи Гутера. Знаний у Львівському середовищі з 1747 року. Перед 1750 р. працював у майстерні Іоана Георгія Пінзеля у Бучачі, що справило значний вплив на подальшу творчість. У 1762 р. у майстерні Осинського працювали Михайло Філевич, Матвій Полейовський, Іван Оброцький, Йосиф Радванський, Павло Пйотрковський. Виконувались замовлення пов'язані переважно із чином отців бернардинів. Жив на Краківському передмісті Львова біля костелу Марії Сніжної.

Вівтарі були позолочені, чотирьохколонні (колони розміщені діагонально по відношенню до фронтальної площини вівтарів). Два вівтарі центральної нави двохярусні, здебільшого другий ярус втрачений. Шість вівтарів в правій і лівій наві в деталях відрізняються між собою в основному різними за формою аттиками, на яких частково збережені скульптури ангелів, символи Євхаристії (Причастя), чаша. Однак вівтарі однієї нави, як у дзеркалі, повторюються у другій [14, с.142]. Це наводить на думку, що вони могли бути виготовлені в подвійній кількості і симетрично розміщені в обох навах. В усіх вівтарях відсутні пристольні ікони, тому назва більшості вівтарів залишається поки невідома.

Образи А.Осинського – монахи, аскети, люди у стані напруженої боротьби зі своїми світськими пристрастями, люди – переможці цих пристрастей [16].

Вівтар Святої Теклі (перший вівтар лівої бокової нави). Він був перенесений із парафіяльного костела і розміщений в південній боковій наві під вікном поближче до музичного хору. Ікона Святої Теклі була подарована костелу жінкою архітектора Ганца – Терезою. Культ якої був дуже поширений у XVIII столітті. Її образ був прикрашений срібним окладом (сукенкою). З 1936 року образ Перемінення Господнього, який був зображений на заслонці і закривав центральний образ Святої.

Вівтар Святого Яна з Непомук (другий). Він знаходився у південній наві храму симетрично до вівтаря Святого Онуфрія. В середині була ікона Яна з Непомук, що була мальована в срібно-золотих кольорах. Побудова вівтаря показує наскільки сильним був культ Святого Яна. Між колонами були дві фігури (в архіві бернардинського конвенту дані не збереглися).

Вівтар Розп'яття Христового (третій). Вівтар був подібний до вівтаря Матері Божої Скорботної і знаходився у південній наві храму. Даний вівтар також був присвячений (дедікований) Святому Ігнацію і Теофілові. В центрі вівтаря знаходилась дерев'яна фігура Розп'ятого Ісуса Христа. Між колонами знаходились такі фігури: Матері Божої і Святого Йоана євангеліста (скульптури знаходяться у виставковому залі Збараського замку).

Вівтар Святого Франциска. Вівтар був відновлений у 90-х роках XX ст. [4]. В центрі знаходиться ікона Св.Франциска, який молиться на колінах з хрестом у правій руці, а ліва звернута до Бога, в низу череп і відкрита книга на круглому підвищенні. На престолі зображена відзнака ордену Бернардинів – рука Ісуса Христа і святого Франциска, які піднесені до сонця у вигляді хреста з промінням, а на ньому знаходиться символ Євхаристії. Бракує фігур, що знаходились між колонами і на самому верху має бути монограма Марії. Між колонами раніше були фігури: Святий Юда Тадеуш і Святий Симон.

Вівтар Матері Божої Збаразької (Південна сторона храму).

Вівтар Матері Божої був відновлений у 90-х роках XX ст. [2] Вівтар має один ярус, в центрі якого знаходиться образ Матері Божої Збаразької. Його закриває Ікона непорочне зачаття Діви Марії, зверху невеличка ікона Благовіщення. Між колонами раніше розміщувались фігури двох Святих, яких невідомо. Але традиційно коло образу Матері Божої розміщали фігури Святої Анни і Святого Іокіма, батьків пресвятої Діви Марії. Верхівка вівтаря увінчується колом, в якому була монограма Марії в промінчиках сонця, також кілька голівок ангелів із срібними крилами, які не збереглися.

Головний вівтар. Він знаходився в центрі пресбітерія за престолом і мав дугоподібний вигляд, був увігнутим до монашого хору.

Вівтар був поділений на два поверхи, або яруси. В нижньому ярусі було двоє дверей, що були входом до монашого хору (за головним вівтарем). Посередині вівтаря знаходився ківот оздоблений балдахіном на верху був агнець Божий – овечка на Книзі з сімома печатками, в центрі знаходилася ікона Святого Антонія з Падуні, яка була обрамлена срібним окладом (сукенкою). Образ Святого знаходився над Дарохранильніцею із Святими Дарами, а закривав його образ Святого Станіслава (єпископа) із Щепанова (Польща), в оздобленій рамі рослинним орнаментом – котарою.

Над центральною іконою знаходилась ще одна із зображенням Святого Юрія - змійборця, покровителя першого храму, що будувався за князя Юрія Збаразького на початку XVII століття.

Зверху над іконою в еліпсі із промінчиками сонця (слави Божої) було розміщено зображення Святого Духу. Вівтар був високий, аж до самого карнизу, увінчував вівтар фігури шести ангелів.

На вівтарі розміщувались шість фігур Святих, які знаходились в парах, це було в традиціях францисканських храмів. По праву сторону найближче до Святих Дарів розміщувалась фігура Святого Франциска і по-ліву сторону Святого Домініка, далі Святий Бонавентура з Маньореджіо (один із генералів ордену, відновник святого життя) з іншого Тома з Аквіна (знаний домініканець), далі Апостоли: Святий Павло, а з іншого боку Святий Петро. На даний час в нашому храмі збережено дві фігури Святого Франциска і Святого Домініка, доля фігури Святого Петра невідома, фігури Святого Томи, Святого Бонавентури і Святого Павла знаходяться у виставковому залі Збаразького замку.

Вівтар Святого Йосифа (вівтар серця Ісусового був відновлений у 90-х роках XX ст.) [4], який знаходиться з правої сторони північної нави (перший).

Він стилістично нагадує вівтар Матері Божої Збаразької. З двома парами колон, де зверху стояли декоративні вазони з квітами, а на люнетах дві пари ангелів. Між колонами раніше розміщувались дві невеликі фігури до метра у висоту: Святого Юрія – змійборця, який із списом в руках бореться зі змієм і Святого Флоріана – воїна-охоронця в римському одязі з глечиком в руках з якого ллється вода на палаючий будинок.

Ікона зображала Святого Йосифа з Дитятком Ісус (на даний час це ікона Серця Ісусового) мала оклад з дерева, який був покритий сріблом. Вище була ікона Святої Варвари (зараз ікона Ісус добрий пастир), вінчає вівтар символ сонця з монограмою IHS – Ісус Христос Спаситель.

Вівтар Святої Анни (другий, північна сторона)

Має одну вісь дві пари колон, на верху фігури дві пари ангелів над люнетами, а зверху у срібних хмаринках голівки ангелочків. Пожар в 1789р частково знищив вівтар і згорів образ, його замінено іконою з 1822 року на основі

давнього образу. Ніша вівтарного образу орнаментована квіткою лілії (символ чистоти). Між колонами знаходились дві фігури єпископів: Святий Станіслав мученик з Щепанова (з лівої сторони) і Святий Войцех, який зображається у єпископських шатах.

Вівтар Матері Божої Скорботної (третій, північна сторона)

Вівтар мав одну центральну вісь і дві пари колон. Ікона Матері Божої скорботної знаходилася в рамі із складним завершенням, яке вінчало скульптурне зображення зраненого серця. Ікона частково була знищена пожегою в 1789 році і згідно записів в архівах з 1824 року її замінили дерев'яною фігурою Матері Божої скорботної (скульптура дерев'яна мальована і позолочена, була в центрі вівтаря до 1946 року), остання реставрація відбулася у 1930 році. Між колонами були фігури з «Розп'яття», тобто по праву сторону Йоан Євангеліст, який був біля Діви Марії, а по ліву сторону Марія Магдалина.

Вівтар Святого Онуфрія (четвертий, північна сторона).

Вівтар мав одну центральну вісь і дві пари колон. В центрі знаходилася ікона святого Онуфрія. Вона представляла святого, який жив в Єгипті на переломі IV-V століття. 60 років він перебував у пустині і згідно переказів єдиним одягом його було довге волосся і борода, яка сягала до колін, а також листки. Це іконографічний тип святого пустельника – оголений старець з оповитим трав'яним поясом і довгою сивою бородою до самої землі. Культ святого Онуфрія більше був розповсюджений в східній церкві, а не в західній. Але з огляду на те, що він представляв пустельника-покутника, а це було однією з основних рис францисканського ордену братів-покутників, характерна риса духовності францисканської, його вівтар і знаходився у збараському храмі

Вівтар Святого Йоана з Дуклі (п'ятий, північна сторона)

Вівтар був перенесений із парафіяльного костела і розміщений в північній боковій наві під вікном поближче до музичного хору. Пристосований формою і стилем до решти вівтарів, тобто в центрі знаходилася ікона в багато орнаментованій рамі із складними закінченнями, мав по дві пари колон. Сам вівтар був мальований, а потім позолочений і посріблений. Які фігури були між колонами не відомо. Зверху над іконою в хмарках голівки ангелів. 1836 році була вміщена заслона із візерунком Святого Архангела Михаїла, який зображений у військових обладунках з мечем і щитом в руках.

Вівтар Святого Івонна. Вівтар знаходиться з південної сторони під другою аркою святині. В 1857 році даний вівтар також був присвячений (дедикований) Святому Миколаєві Рік по тому вівтар був помальований поліхромно в кольорах: рожевий, коричневий, оливковий і був позолочений і покритий золотом і сріблом за фундації Миколая Гіжицького (720 злотих). В верху між хмарками могла бути експресивна фігура св.Миколая. Вівтар роботи майстра А.Осинського, або під його керівництвом. Можливо між колонами знаходились фігури Святої Рози з Ліми - перша католицька свята, що походить з Америки, домініканська черниця, а з другої сторони вівтаря фігура Святої Рози з Літербо, яка належала до третього францисканського ордену.

Вівтар Святого Петра з Алькантари (францисканця).

Вівтар знаходиться з північної сторони під другою аркою святині. Даний вівтар також присвячено (дедиковано) Святому Каєтанові і Святій Вікторії Діви мучениці. Рік по тому вівтар був помальований поліхромно в кольорах: рожевий, коричневий, оливковий і був позолочений і покритий сріблом. Архітектура подібна з вівтарем Свято Івонни. Має цоколь і завершення над двома колонами люнетів вивернених на зовні, де знаходились фігурки ангелів (роботи А.Осинського, які

позицією тіла виражають захват, подив, інші можуть бути радісними чи усміхненими). В 1856 році був образ замінений на новий. На верху збережена постать чоловіка в хмарі (можливо це Святий Кастан з Цієни, співзасновник ордену клериків-регулярних театинів). Остання реконструкція вітваря в 30-х роках XX століття. Кольори бронза і зелень (оливковий). Вітвар роботи майстра А.Осинського, або під його керівництвом.

На даний час інтер'єр костелу св.Антонія і св.Юрія частково збережений, а саме приміщення було пристосоване для потреб католицької парафії, але тільки три вітварі були реставровані, інші ще чекають свого часу.

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів відділу реставрації НЗЗТ. Паспорт об'єкта культурної спадщини. Костел св. Антонія Падуанського. Шифр 05-13/08. -С.7
2. Архів відділу охорони експлуатації реставрації пам'яток історії і культури Національного заповідника «Замки Тернопілля». Акт Технічного стану пам'ятки архітектури національного значення (ох.№662) за 17 квітня 2017. -4с.
3. Збаражчина Т1 Збірник споминів статей і матеріалів./ ред. В.Жила. – Київ-Париж-Сідней-Торонто, 1980. -740с.
4. Звіт відділу ОРПК Національного заповідника «Замки Тернопілля» за 2019 р. Відділ охорони експлуатації та реставрації пам'яток культури. – С.8
5. Костел оо. Бернардинів в м. Збаражі. Історико-краєзнавчий нарис. / переклад Е.М.Перця і Н.В.Годзілевської. – Збараж, 1992. -14с.(3)
6. Мандрик О.С Храми міста. Рушник:літературно-мистецький збірник. – Збараж: Обрій, 2006. Випуск 2. -211с
7. Мандрик О. Духовні святині Збаражчини. Інформаційно-бібліографічний нарис. – Збараж, 2008. –42 с.
8. Словник сакрального мистецтва. / М. Станкевич. – Львів, 2006. -285с.
9. Стецько В.І. З питань дослідження та атрибуції творів Антона Осінського зі збірки Тернопільського краєзнавчого музею. / Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції –Тернопіль, 2013. -96с.
10. Сьомочкін І. Монастир бернардинів у Збаражі // Галицька брама: Збараж. / Гол. ред. Шишка О. — Львів: Вид-во “Центр Європи”, 2004р. №1 – 3 (109 - 111). С.24
11. Betlej A. Kościół oo.Bernardynów świętych Antoniego i Jerzego w Zbarażu. -1995. –s.20
12. Chadam Augustyn OFM, Zbaraż, w: Klasztory bernardyńskie, Kalwaria Zebrzydowska 1985 ss.455-460
13. Hornung Z. Majster Pinsel snycerz. Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej. – Wrocław, 1976. -37 s.
14. Kachel J. Dzieje kościoła i klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarażu (1628–1946) / J. Kachel. – Kraków: Kalwaria Zebrzydowska, 2001. – s.598
15. Lucjan Piotr Hozer OFM. Kościół Ojców Bernardynów w Zbarażu. –Kalwaria Zebrzydowska, 2005. – 19 s.
16. Кравич Д. Українська скульптура періоду рококо. // [електронний ресурс]: Режим доступу http://www.anthropos.lnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2011/1/127-154_Кравич_Д.pdf

Тетяна Гонтарук
м.Збараж

**ІСТОРИЧНІ ТА АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ
СТАРОВИННОГО ЗБАРАЖА**

Анотація: У статті йдеться про місто Збараж та його історичні та архітектурні пам'ятки. Описуються основні пам'ятки маршруту, який ведеться по місту.

Ключові слова: Збаразький замок, пам'ятка, об'єкт, будівля, архітектура.

Місто Збараж – одне з небагатьох міст України, яке віднесено до 39 міст України з найбільшою кількістю історичних пам'яток відповідно до постанови Ради Міністрів України від 04.11.1976 року.

Перша письмова згадка про місто Збараж датується 1211 р. у Галицько-Волинському літописі. Щодо походження назви міста, то серед науковців єдиної думки немає. Одні стверджують, що слово «збараж» походить від слова «збір». Тут руські князі збирали своїх воїнів, ідучи на рать. Тому автор «Повісті временних

літ» називає його Збираж. Інші думають, що назва «Збараж» походить від праслов'янського слова «бара» – болото, заболочена місцевість.

Пропоную вам ознайомитися історичними об'єктами міста.

Парк «Липки» – пам'ятка садово-паркової архітектури кінця XVIII ст. поч. XIX ст. Закладений на замковому передпіллі князями Потоцькими. З 1996 р. внесений в обласний реєстр заповідних об'єктів місцевого значення. Його зелені насадження мають значне відновлювальне, мікрокліматичне, санітарне, естетичне значення.

Із збережених на сьогодні дерев є липова алея на захід від замку (доріжка, що веде до саду). І за хорошої днини, вийшовши з замку магнати любили прогулюватись по ній. Серед рідкісних дерев: горіх чорний – якому більше 120 років, сосни, ялини, модрина європейські.

У сьогоднішній Збаразький парк громадського користування являє собою одну з візитних карток міста, без якої немислимий його сучасний вигляд. Охайні, підтримувані в гідному вигляді стрункі алеї і звивисті стежки і зараз, як і багато століть тому, слугують гідною оправою до середньовічної перлини замкового комплексу.

Пам'ятник Адаму Міцкевичу. Міцкевич – видатний польський поет. Його роль для польської літератури можна порівняти з роллю Пушкіна для російської літератури, Шевченка – для української. Міцкевич був родоначальником нової польської літератури й нової польської мови. Народився 24 грудня 1798 р. на хуторі Заосся біля міста Новогрудка, що входить нині до складу Білорусії. У будинку Міцкевичів жили волелюбні традиції польських патріотів.

Творчість Міцкевича, одухотворена великими патріотичними та гуманістичними ідеями, у наші дні стала надбанням широких народних мас. Адам Міцкевич ще за життя здобув світову славу, однак, можна з упевненістю сказати, що справжнє всенародне й всесвітнє визнання він здобув тільки після перемоги польського робітничого класу та утвердження народно-демократичної влади в Польщі.

Помер поет 26 листопада 1855 р. Похований у замку Вавель у м. Кракові. У 1898 р. у зв'язку із святкуванням 100-річчя від дня народження поета, польська громада м. Збараж за власні кошти спорудила пам'ятник Адаму Міцкевичу. До 1953 р. він знаходився на місці, пам'ятника Богдану Хмельницькому. У 1920-21 рр. був двічі пошкоджений і кинутий в річку, відновлений 1921 р. на попередньому місці. В 1953 р. пам'ятник перенесено на «п'ятачок» біля будинку адміністрації Національного заповідника «Замки Тернопілля». А в 1968 р. – на сучасне місце, реставрований у 1972 р. коштом місцевої влади (переписано напис і відлитий новий металевий барельєф (профіль письменника).

Меморіальний комплекс загиблим у Другій світовій війні

Пам'ятає парк ще одну трагічну сторінку історії краю – Другу світову війну. Криваві бої велися за визволення м. Тернополя і області в березні 1944 р.

В цей час у місті Збаражі було розгорнуто фронтові госпіталі, куди звозили поранених, померлих від ран хоронили на замковій горі, так виникло військове кладовище, на якому були поховані три Герої Радянського Союзу:

- капітан Курятников Микола Андрійович (1923-1944 рр.)
- рядовий Пігорєв Микола Григорович (1925-1944 рр.)
- рядовий Дяченко Андрій Васильович (1910-1944 рр.)

А також 209 радянських воїнів, що загинули в роки Другої Світової війни. У 1985 р. кладовище реконструйоване у Меморіальний комплекс.

Адміністративні будинки кінця XIX ст.

У 1867 р. коли Збараж стає повітовим центром, власниками Збаразького ключа на той час була сім'я де Лінів, до 1880 р. володів Єжен де Лінь, а після його смерті дружина Ядвіга де Лінь. А в 1908 р. містом володів Юзеф Явець. Власних приміщень для повітових служб не має, тому тимчасово використовується (орендується) частина будівель магістрату на ринковій площі. Управителем табулярних маєтків князів був збаразький міщанин Ігнацій Соханік, будинок якого знаходиться на вул. Б. Хмельницького №10, є пам'яткою місцевого значення і датується кін. XIX ст. також було збудовано 3 адміністративні будинки, що є пам'яткою архітектури місцевого значення. Серед адмінбудинків – сучасний воєнкомат (повітовий суд), будинок міліції (податковий уряд) і адміністрація НЗ «Замки Тернопілля» (повітове староство).

Будинок культури. Будинок «Сокола» сучасний будинок культури в Збаражі. Будинок колишнього польського спортивно-гімнастичного товариства «Сокіл» («Sokół») у Збаражі, як і більшість історико-архітектурних пам'яток міста, практично, не досліджений.

Будинок «Sokół» був споруджений у вигляді П-подібної, двоповерхової, гарно оздобленої будівлі, з багатьма залами (в т.ч. актовому та спортивному) та кімнатами, де розмішувалися різноманітні громадські об'єднання та установи. Тут відбувалися різні урочистості, театральні вистави, виступав духовий і смичковий оркестри. Багаторічним керівником збаразького «Сокола» і одним з фундаторів та учасників спорудження будинку був Юрій Бестецький.

У 1916 р. під час першої світової війни тут знаходився штаб та шпиталь бельгійського бронедивізіону АСМ (Autos-Canons-Mitrailleuses), а з 1944 р. – штаб однієї з радянських військових частин. Згодом тут відкривається Будинок культури. Після реконструкції та добудови у 1963-64 рр. в будинку розміщуються актовий зал на 400 місць, просторе фойє, діють хорові гуртки, танцювальний ансамбль, естрадний та духовий оркестри, самодіяльний драматичний театр тощо. У 1985 р. актовий зал перенесено до культурно-спортивного комплексу у Збаразькому замку, а в БК відкрито дискотеку. Зараз в будинку функціонують підрозділи відділу культури, туризму та фандрайзингу Збаразької РДА.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому. Ми знаходимося на площі, яка з 1954 р. отримала назву Богдана Хмельницького. Стара назва площі «Плац А.Міцкевича», де в 1898 р був встановлений пам'ятник Адаму Міцкевичу, однойменна площа до II Світової війни була культурно-освітнім центром польського населення міста. Північна околиця міста мала назву Тернопільське передмістя. Початком розбудови південної частини міста є II половина XVII ст. Тогочасна забудова не збереглася.

У 1954 р. тут було споруджено пам'ятник Українському гетьманові (1648-57 рр.). Богдан (Зиновій-Богдан) Хмельницький – український військовий, політичний та державний діяч, Гетьман Війська Запорозького, очільник Гетьманщини (1648-1657 рр.). Керівник Хмельниччини повставав проти зловживань коронної шляхти в Україні, котре переросло у загальну, очолену козацтвом, визвольну війну проти Речі Посполитої. Перший з козацьких ватажків, котрому офіційно було надано титул гетьмана. Намагався розбудувати незалежну українську державу, укладаючи протягом свого правління союзи з Кримським ханством та Московським царством. Пам'ятники Богданові Хмельницькому встановлені в багатьох містах і селах України.

Скульптор Яків Чайка зробив пам'ятник на честь 300-річчя Переяславської угоди. Гетьман Війська Запорозького, відомий полководець стоїть на двометровому постаменті, який відмінно пристосований до кругового огляду. Скульптура

відзначається різноманітністю і красою контурів, ретельним опрацюванням численних деталей, які добре проглядаються завдяки невисокому постаментові. Складки одягу трактовані експресивно, що посилює складну світлотіньову градацію усієї композиції. Моделюючи обличчя, автор широко використав іконографію Богдана Хмельницького, наділивши його портретними рисами та передавши характер рішучої вольової людини.

«Чорний міст» – старий мостовий перехід збудований був у XVII ст. 10 метрів ввєрх по течії і був дерев'яний, який був підірваний червоними козаками Віталія Приймакова в 1920 р. Новий (сучасний) міст був споруджений у 1933 р. Прикрашений литими виробами (фрагменти фонарів) з фабрики Каганого. Процес проектування та спорудження бетонного мосту тривав три роки, а після його введення в експлуатації – старий дерев'яний було демонтовано. Другу світову міст пережив успішно і служить мешканцям і гостям міста до цього часу.

«Брістоль» – будинок який було споруджено за проектом архітектора Я. Станкевича. Це був невеличкий за сучасними мірками, готельно рестораний комплекс над річкою Гнізною поблизу Чорного мосту. На першому поверсі знаходився ресторан з більярдною, на другому готельні номери. В цьому будинку побував у 1895 р. І.Я. Франко (з пристойним уточненням – під час віче).

Поблизу «Чорного мосту» знаходився, так званий, «шинок Френкеля» саме в цьому будинку проживав Арон Френкель, який займався роздрібною торгівлею алкогольними напоями (тобто, тримав шинок).

Біля мосту ще знаходиться Капличка Святому Янові Непомучі збудована на межі XVIII-XIX ст. Капличка була дерев'яна, частково пошкоджена при знищенні моста. Знищена на поч.50-х рр XX ст. Відновлена старанням монастиря о.Бернардинів на поч. 1991 р. (з правої сторони мосту).

Капличка Матері Божої Ясенгірської (з лівої сторони дороги) збудована 2006 р. на честь переселення лемків з етнічних земель.

Костел Святого Антонія

В 1627 р. князь Юрій запропонував провінціалові (старшому над кількома монастирями) Юрію Годзішевському план створення осадку оо .бернардинів в Збаражі. Перший костел був збудований в 1628-38 рр., храм мурований з каменю на дубових палях, однонавовий (розм. 17м x 10м). Розміри подані на підставі обмірів сучасної абсиди, на місці якої знаходився попередній костел, і згідно тодішнім будівельним традиціям – обладнаний бійницями і оглядовою вежею, яка знаходилася над притвором. Покритий високим двосхилим гонтовим дахом. Пошкоджений татарами 1675 р. і на його місці впродовж 1749-55 рр. був збудований сучасний костел. Спалений в 1789 р. і відбудований князями Потоцькими. До закриття в 1945 р. в костелі знаходились фрески художника Станіслава Строїнського. Різьба – Антін Осинський 1755-59 рр. В 1946 р. у монастирських приміщеннях відкрито лікарню, а в 1970 р. – завод «Квантор». Костел відновив свою діяльність в 1989 р. (у невеличкій каплиці). В 1999 р. почали відправляти Службу Божу в приміщенні костела Святого Антонія.

На північ від костела розташована двоярусна дзвіниця, збудована у XVII ст. До XVIII ст. перший ярус будівлі служив в'їздом на територію монастиря, на другому знаходилися дзвони. Завершує дзвіницю фігура Святого Флоріана (покровителя пожежників) з глечиком води у руці, що поливає палаючий будинок. Скульптура встановлена на дзвіниці у 90-х роках XVIII ст., після пожежі міста в 1789 р.

На даний час у приміщеннях монастиря знаходяться державні служби: бібліотека, санепідемстанція і тд.

Церква Успіння Матері Божої

Бурхлива друга половина XVII ст. з її народними повстаннями, польсько-турецькими війнами і татарськими набігами залишили на збаразьких храмових стінах, розташованих поряд із синагогою на березі невеликого струмка впадаючого в річку Гнізну, свої незагойні рани за свідченням запису від 1700 р., а чисельність православної парафії значно скоротилася. Це призвело Успенську церкву до забуття.

Перехід приватного міста у володіння могутнього польського роду Потоцьких на початку XVIII ст. стає для православних вірян новим важким випробуванням, коли за наказом Йосифа (1673-1751 рр.) всім їм належало перейти в унію, а їхня відроджена на колишньому місці в 1755-1758 рр. святиня стає філіальною церквою Збаража освяченою на честь Успіння Пресвятої Богородиці.

У XIX ст. церква Успіння з двоярусною дзвіницею, що зафіксовано в кадастровій карті міста 1830 р., зазнає ряд перебудов, в ході якої на місці дзвіниці з'являється будівля парафіяльного будинку (план міста 1899 р.).

Перша світова війна 1914-1918 рр. не обійшла стороною цей оплот віри – він отримав значні пошкодження, але завдяки зниженню політичного тиску в питаннях вари після відновлення на західноукраїнських землях влада польської республіки, храм у міжвоєнний період пережив коротку епоху свого відродження, а його парафіяльний будинок з 1926 р. по 1929 р. використано в якості читального залу Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Григоровича Шевченка.

Після Другої світової (1963 р.) в рамках атеїстичної політики країни рад храм було закрито, але, по щастю, він уникнув долі багатьох своїх братів по нещастю, відкараскувався лише знищенням церковних дзвонів і знущенням над іконостасом, коли святиня була пристосована під склад.

Настільки жалюгідне існування церква в центрі старого Збаража тягнула півтора десятиліття, поки її стіни не було вирішено переобладнати для експозиції місцевого краєзнавчого музею, який відчинив свої двері перед відвідувачами в 1982 р.

Біля церкви з XVI ст. було кладовище, яке проіснувало до 1792 р. В 1961 р. на цьому місці, збудували кінотеатр «Космос» з 90-х рр. XX ст. «Каменярь».

Синагога Домінуюча споруда вулиці Шолом Алейхема, яка мабуть зводилась на місці своєї дерев'яної попередниці і стала однією із перших кам'яних споруд Збаразької кагальної організації. Побудова її датується XVII ст. У 1675 р. синагога була спалена турками Ібрагіма Шишмана. Відновлена коштом Потоцьких у 1760 р. Ця будівля збереглася до наших днів, хоч і не в первинному вигляді. Тому вона є найстарішою будовою вже нового міста. Єврейська синагога (українською «божниця», молитовний будинок), яка функціонально була не тільки місцем для молитов, але і місцем дискусій і судових засідань. Будівля була покрита високим трьохсхилим дахом із фронтоном на головному фасаді. До центрального залу з трьох сторін примикали нижчі прямокутні приміщення для жінок, накриті односхилим дахом. У центрі синагоги було підвищення з декількома сходинками, а біля східної стіни – Ковчег Заповіту (шафка для зберігання священних сувоїв). В 1941 р. будівля спалена німцями, а в 1945 р. навколо синагоги розпочалося будівництво соковинного заводу, завод продтоварів, потім там знаходиться завод «Калгановф».

«Єврейський кагал» (зараз будинок № 30 на площі І. Франка). Це була самоуправна громада і, зокрема її управління. Кагали виникли на українських землях, які входили до складу Польщі і Великого Князівства Литовського в XVI ст. і були наслідком широкої автономії, що її мали євреї.

Влада кагалу над єврейською громадою була майже повна: кагал нормував і контролював економічне, релігійне, освітнє, ритуальне і навіть особисте життя членів громади і виконував над ними судочинство на підставі єврейського права. Кагал міг відлучати євреїв від синагоги («херем»), що ставило їх поза законом. З другого боку кагал за принципом кругової поруки збирав для держави податок від євреїв. Управління Кагалом складалося здебільше з семи осіб: старшин (рабин, судді, писар і «школьник»), які одержували від громади платню і почесних членів. Членів кагалу вибирала єврейська громада: спочатку кожен мав право голосу, згодом тільки багаті та впливові. В цьому будинку була каса взаємодопомоги, клуб бібліотека і інші установи.

Площа Івана Франка. Центр забудований у формі прямокутника до Першої світової війни. На місці сучасного будинку райдержад-міністрації в 1828 р. був збудований Магістрат, який ділив центральну частину міста на дві половини. Ринок Вільсона (зараз парк) і Ринок Вільності (де зараз стоїть пам'ятник І.Франку).

Школа 1891-1902 рр. Однією з найбільших споруд кін. XIX-поч. XX ст. у центральній частині Збаража є пам'ятка культурної спадщини місцевого значення, будівництво якої було розпочато в 1899 р., а в 1902 р. закінчено, де приміщено 6-класову школу для хлопців і таку ж школу для дівчат. В будинку були також помешкання для управителів обох шкіл. Як уже згадано, це був найбільший будинок у Збаражі.

В 1991 р. центральна площа міста була названа іменем І.Я. Франка.

Пам'ятник І.Я. Франку збудований 1992 р. архітектор – В. Скоцеляс, скульптор – В.Одрихівський. Знаходився на місці пам'ятника В.І. Леніну, що проіснував тут з 1982-90 рр. З 1960-1980 рр. на тому місті була спортивна площадка, а до Другої світової війни ця територія була забудована поруч житлових будинків.

Церква Воскресіння Хрестового. З історії цього храму відомо, що тут діяла міщанська з 1700 р. Згодом слов'яно-руська школа, яка перенесена сюди із церкви Спаса. Причини, що привели в упадок церкву також не відомі. Відомо лише, що у 1760 р. міщани і мешканці Пригородка – шевці, кравці, наймити розпочали будівництво мурованої з каменю великої церкви. Будівництво закінчилося у 1764 р.

Фундатором храму був збаразький міщанин – швець Григорій Гимонюк. Але він не закінчив будівництво через несподівану смерть. Церкву закінчив будувати Микола Потоцький. Діюча до 1960 р. (пізніше шкільний склад)

Лише у 1989 р. Збаразький райвиконком повернув церкву віруючим, розпочалася реставрація. Виконана в стилі українського бароко. Збереглася в дещо зміненому вигляді внаслідок масштабних реставраційних робіт у 1879-1933 рр.

3 листопада 1989 р. церква була заново освячена отцем Романом Водяним. Реставрація храму продовжувалася до 1990 р. Реставрація фресків – А. Гульовський. В даний час храм діючий, належить греко-католицькій громаді міста.

Будинок Білинського (вул. М. Грушеваського) – 1898 р відкрив практику лікар В. Білинський (м-н «Людмила») будинок середини XIX ст. Після війни тут знаходилась редакція районної газети «Колгоспне життя» до 1996 р.

Український народний дім. Школа №1. Є однією з пам'яток культурної спадщини місцевого значення міста Збаража по вул. Родини Білинських, 2 є «Школа», або будинок колишнього Українського Народного дому (згодом Збаразька СШ № 1). Споруда, за дослідженням Ю.Вербовецького, належить до архітектурного стилю «модерн». В 1925 р. розпочато будівництво приміщення Українського Народного Дому, на площі, яку подарував в 1909 р. селянин-патріот Іван Телев'як з Красноселець. До 1939 р. при Народному Домі функціонував відділ

«Рідна школа», діяли гуртки для дорослих «Добрий господар», «Пасічники», «Крій та шиття», «Господині», «Жіноча доля», «Союз українок». У вересні 1939 р. будинок було пристосовано під школу. Перший випуск школи відбувся у 1947 р.

Будинок районного управління архітектури поч. XX ст. На подвір'ї колишнього Українського народного дому знаходиться споруда, яка належить до пам'яток культурної спадщини місцевого значення ох. № 126 М під назвою «Палац». Це, так званий, «будинок Шпайзера», або особняк ветеринарного лікаря Ніссона Спейсера. Як правило, в будинках, що виконували функцію приватних клінік, на першому поверсі здійснювався прийом, а другий – служив помешканням лікаря. Не виключенням був і особняк Н. Спесера, збудований, за дослідженням Ю. Вербовецького, в стилі модерну. Після II-ї Світової війни використовувався, як житловий (В.П. Гудима, В.Й. Курило, ...), згодом – райВНО, а з кін. 80-х рр. – відділ архітектури Збараської РДА. Архітектурний профіль будинку зберігається і до цього часу.

Млин XVIII ст. Будівництво водяного млина на лівому березі річки Гнізної співпадає у часі зі заснуванням нового збараського передмістя у кінці XVI- на поч. XVI ст. цей млин отримав назву Пригородецький – за назвою новоствореного передмістя. У 1648 р. при наступі військ на чолі з Богданом Хмельницьким водяний млин частково був зруйнований, а у 1675 р. його пограбували татари. У 1780 р. коштом графа Вінцента Потоцького на новому місці збудували новий млин та греблю. У 1867 р. млин у Збаражі перебудували. Починаючи з 1912 р., водяний млин почали переобладнувати під гідроелектростанцію. Саме у цьому році на нього встановили турбіну, а у 1925 р. встановили спеціальний генератор, завдяки якому у будинках міщан Збаража з'явилося освітлення. У такому вигляді електростанція проіснувала до 1939 р. Після війни колишній водяний млин відремонтували та розмістили там столярну майстерню. У 60-х рр. минулого століття млин закрили. Вже у 90-х рр. його частково реставрували.

Електровня. До промислової архітектури міжвоєнного Збаража, поряд з Пригородецьким млином можна віднести і, так звану, «електровню». Вона знаходилася на сучасній вул. Б. Хмельницького, №1., хоча, не всі збаражани можуть зорієнтувати стосовно цього будинку, а от, означення «Податкова» – одразу зрозуміле. Основний вид діяльності підприємства – виробництво (генерування) електроенергії для освітлення міста та електричного приводу різних механізмів.

Профіль електромереж будинок зберігав до середини 60-х рр. минулого століття. Згодом в споруді розмістилося адміністративне управління по торгівлі промисловими товарами, громадського харчування та художня майстерня Збараського райСТ, УТМР, а з середини 90-х рр. і до цього часу – державна фіскальна служба.

Будинок не відноситься до пам'яток культурної спадщини місцевого значення, але це не применшує його роль в історії становлення народного господарства Збаража.

Нестор Морозенко. Україна відома своїми героями, вірними захисниками батьківщини. Одним із таких народних героїв є козацький полковник Нестор Морозенко.

Коротка скупа довідка говорить про те, що полковник Морозенко був не лише хоробрим відчайдухом, але і дуже освіченою людиною. Народна визвольна війна була дійсно народною справою, в якій Морозенко став дуже помітною постаттю. Про нього писали Куліш, Костомаров, Новицький та інші дослідники.

Станіслав (Нестор) Морозенко (Морозовицький, р. н. невід. – †1649 р.) – військово-політичний діяч Хмельниччини, за походженням з галицько-

подільського шляхетського роду. Навчався у Краківському і Падуанському університетах, з 1638 – полковник реєстрового козацького війська. В 1645-1649 – полковник корсунський, організатор військових дій на Поділлі, брав участь в битві під Пилявцями, керував кіннотою під Збаражем, де загинув у бою. Герой історичної пісні «Ой Морозе, Морозенку, ти Славний козаچه», в якій відображено його подвиги в боротьбі проти татар, мужність і героїчну смерть.

На місті загибелі славного козацького полковника встановлена меморіальна дошка. Україна має знати, шанувати своїх героїв...

Бастіон «Лебідь». Великою популярністю в 70-80-х роках минулого століття у Збаражі користувався оборонно-фортифікаційний об'єкт зовнішньої лінії мурованих укріплень замку, що знаходиться на сучасній вулиці Данила Галицького. На терасі цього, умовно бастіону, розташовувалось в період «розвинутого соціалізму» кафе під назвою «Лебідь», де мали змогу «відпочити і тілом, і душею», як збаражани, так і гості міста...Об'єкт є пам'яткою культурної спадщини національного значення під № 661/1 під назвою «Оборонні мури та бастіони XVII ст».

Отже, локалізація бастіону безпосередньо біля греблі (яка утворює Базаринецький став) обумовлена необхідністю військового захисту цього стратегічного об'єкту, який забезпечував обмеження сухоподільного доступу до Пригородка з північно-східної сторони. Час спорудження укріплення (як і решти периметру) можна умовно визначити кінцем першої половини XVII ст. (до 1649 р.).

Правдоподібно, що цілісність укріплення не була порушена протягом всього історичного періоду, тому до нашого часу бастіон дожив у первозданному вигляді. Після певних, не дуже приємних, подій «Лебідь», як «точка», був ліквідований, дерев'яні сходи зігнили і були демонтовані, а тераса укріплення перетворена на чудовий оглядовий майданчик для фотосесій панорами міста і ставу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Єврейський цвинтар у Збаражі [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.tureizahav.lviv.ua/ua/svjati-miscja-galychyny/evrejski-kladovyscha/evrejskyj-cvyntar-u-zbarazhi.html.
2. Сковчелас В. Це просто – українська Швейцарія: [Збараж] // Збараж – місто в Медоборах. – 1997. – № 2. – С. 5.
3. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. – Warszawa : Druk «Wieku», 1895. – Т. XIV. – S. 509.
4. Духовні Святині Збаражчини: інформаційно-бібліографічний нарис / уклад Н. Сенчишин, ред. О. Мандрик, ред. Т. Кульпа. – Збараж: ЦБ, 2008. – С. 4.
5. Мандрик О. Успенська церква. Храми міста / О. Мандрик, Ю. Вербо́вський // ВІК. – 1996. – №8 (11).
6. Мури оборонні та бастіони (бастіони, ескарпи, зовнішні оборонні мури) [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://asdev.com.ua/bond/bond_pass.php?sec_number=661-D0%9D/4&areg=61.
7. Міцкевич Адам [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrlib.com.ua/bio-zl/printit.php?tid=4311>.
8. Нестор Морозенко (Станіслав Морозовицький) (?-1649) [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://discover.in.ua/people/nestor-morozenko-morozovickij.html>.

Світлана Добровольська
м. Тернопіль

ІННОВАЦІЇ В ЕКСКУРСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація: У статті розкрито інноваційні напрями проведення екскурсій, значення інноваційних технологій як складової частини в екскурсійному супроводі, діяльності; виявлення найбільш перспективних інновацій для підвищення конкурентоспроможності екскурсійних послуг на туристичному ринку.

Ключові слова: екскурсія, інновації, інноваційний екскурсійний продукт, нововведення, інноваційні технології в туризмі.

Для того щоб залишатися затребуваними в умовах конкуренції, туристичні підприємства повинні постійно розвиватися. Сьогодні роль інновацій в туризмі неможливо переоцінити, перш за все, тому, що вони представляють собою метод конкуренції. Підвищенню вимог до проведення екскурсій, впровадження нових технологій, форм, методів в екскурсійну діяльність – це ті вимоги, які висуває екскурсант ХХІ ст. Інновації в екскурсійній діяльності сприяють успішному просуванню екскурсійних послуг на туристичному ринку, вони дають перевагу одній екскурсії над іншою. Важлива роль при цьому відводиться як підготовці екскурсоводів, так і якісній розробці самої екскурсії, освоєння нової методики і техніки її проведення. Такі вимоги і дають нового поштовху для розвитку сучасної екскурсійної справи.

Екскурсійний продукт можна назвати інноваційним за умови використання новітніх ІТ-технологій, конструктивно нових форм і методів створення та впровадження туристичного продукту. У розробці інноваційного продукту беруть участь маркетологи, фахівці з реклами, методисти, професійні екскурсоводи.

Інновації в екскурсійній діяльності можуть бути:

- інноваціями екскурсійного продукту;
- інноваціями в технології розробки і проведення екскурсій;
- технічними інноваціями в екскурсії;
- інноваціями в маркетингу і управлінні;
- персональними інноваціями (зовнішній вигляд, стиль екскурсовода) [4].

Інновації в проведенні екскурсій можна умовно поділити на два основні напрямки:

- з використанням нових форм і методів (проведення індивідуальних екскурсій, проведення інтерактивних, в т.ч. квест-екскурсій, костюмовані екскурсії, новітні музейні екскурсії, екскурсії з майстер-класами, екскурсії з ігровими елементами, прийом театралізації і анімації тощо),
- з використанням ІТ-технологій (мультимедійні технології, каталогізація об'єктів туристичної атракції, віртуальні музеї, віртуальні екскурсії, в т.ч. 3-D екскурсії, використання роботів-екскурсоводів, QR- кодів тощо) [1].

Серед матеріально-технічних інновацій екскурсійного бізнесу варто відзначити використання QR-кодування, GPS-екскурсоводів, радіогідів в музеях, програмних аудіогідів, створення інтерактивних і віртуальних музеїв.

На сьогодні в Україні великою популярністю користуються квест-екскурсії. В результаті організації квест-екскурсій як інноваційного екскурсійного продукту підвищується конкурентоспроможність і якість екскурсійних послуг, забезпечується отримання додаткового доходу на туристичному ринку. Даний напрямок потребує активної пропаганди з боку туристських підприємств і навчальних закладів.

Все активніше в екскурсійному туризмі стали використовуватися QR-коди. Вони мають форму квадрата. Елементи коду (лінії і квадрати) містять інформацію, що зберігається в модулях. Кількість даних залежить від обсягу інформації, який можна зберегти. Перевагою впровадження QR-кодів є те, що для їх створення не потрібно отримувати ліцензію. Дана технологія доступна будь-якій людині, а використовувати її можна безкоштовно в будь-якій сфері, в тому числі і в екскурсійній діяльності.

QR-кодування та інші інформаційні технології все активніше використовуються в музейній практиці, а в екскурсійній справі все частіше використовують поняття «інтерактивний музей» і «віртуальний музей» [3].

Набирають обертів і сучасні інтерактивні екскурсії, зокрема, серед дитячої аудиторії. Такі екскурсії в музейних стінах більше схожі на чарівну казку або веселу пригоду.

Останнім часом набувають все більшої популярності віртуальні екскурсії, оскільки вони необхідні для допомоги людям з обмеженими можливостями, соціально незахищеним, студентам тощо. Серед переваг віртуальних екскурсій слід виділити доступність, можливість огляду в будь-який час, варіанти багаторазової “участі” в екскурсії й перегляду текстової інформації, ефект присутності. Серед недоліків віртуальних екскурсій виділяють неможливість поставити питання в режимі реального часу, залежність від творців: неможливо побачити те, що не включено до екскурсії [1].

Популярні нові ігрові види екскурсій під назвою «спайгеймс» (spygames) та «геокешинг» (geocaching). Спайгеймс – це гра, що складається з ланцюжка завдань. Суть її в тому, щоб відшукавши на місцевості ті чи інші пункти, в яких знаходиться залишений там знак або предмет, рухатися далі. Що стосується геокешингу, то це захоплююча гра-екскурсія, метою якої є пошук схованок за допомогою GPSприймачів [2].

Ще один вид перспективної інноваційної музейної екскурсії – Food-екскурсія – це мультижанровий формат, який дає можливість відвідати цікаву виставку, почути небанальну екскурсію і випити філіжанку кави в музейній кав'ярні. Історія, культура і гастрономія об'єднані в рамках єдиного проекту, що створює нові уявлення про музейне дозвілля [5, с. 169].

Інноваційні технології у туристичній галузі є вимогою часу, і дозволяють не тільки підвищувати якість послуг, але і раціонально використовувати всі наявні ресурси як для туристів, так і для власників туристичного бізнесу. Застосування таких інновацій дозволить підвищити якість і конкурентоспроможність екскурсійних послуг, а також забезпечити отримання додаткового прибутку на туристичному ринку міста і країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Верес К. О. Інноваційні технології в екскурсійному супроводі / К. О. Верес [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitst>
2. В Украине появилась мода на геокэшинг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.focus.ua/society/240665/>
3. Гуров С. А., Алексеенко М. А. Инновации в экскурсионном бизнесе // Бизнес и дизайн ревю. 2019. № 2 (14). С. 1.
4. Новиков В. С. Инновации в туризме. М.: Изд. центр «Академия», 2007. 207 с.
5. Т.Г.Сокол, И.И. Плискин. Инновационные способы и формы экскурсионной деятельности на рынке туристических услуг Украины Вчені записки Університету «КРОК». – 2017. – Випуск 47 с. 166- 170.

Анна Жолоб
с. Крилос

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ГАЛИЧА

Анотація: У статті розглядаються історичні та культурні аспекти розвитку та збереження пам'яткоохоронної і культурної спадщини «Давнього Галича», які відображають історичне минуле Галицького князівства та Галицько-Волинської держави.

Ключові слова: історико-архітектурна спадщина, пам'ятки археології та архітектури, охорона та збереження культурної спадщини.

Зростання зацікавленості минулим, історичними знаннями, джерелами культури народу, збереження й відновлення історико-культурних пам'яток стає одним із найважливіших завдань суспільства. Ми повинні зберегти і передати нащадкам усе створене розумом, працею та натхненням минулих поколінь. Наш святий обов'язок – забезпечити духовне відродження української нації, бо саме в цьому – запорука створення сильної Української держави.

Галич – давнє місто, що існувало вже вкінці IX ст. як центр племінного об'єднання білих хорватів. Наприкінці X ст. Галицька земля сформувалась в удільне князівство, що увійшло до складу Київської Русі.

Близькість Галичини до країн Західної Європи і Візантії, віддаленість від половецького степу сприяли її бурхливому економічному і культурному розвитку.

З середини XI ст. Галич відіграє важливу роль в історії Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівств. На цій землі зросла ціла плеяда талановитих князів, які своєю діяльністю підняли авторитет Галичини серед європейських країн, таких як Угорщина, Польща, Візантія, Болгарія, Німеччина. Галич стає великим адміністративним і політичним центром на західних землях України.

Особливого розвитку досягла освіта і наука княжого Галича. Вже за часів Володимира Володаревича в Галичі існували бібліотека і скрипторій - майстерня для переписування книг. До наших днів дійшла цінна пам'ятка місцевої літературної школи – Галицьке Євангеліє 1144 р. [7, с. 92]. Пам'ятка старослов'янської мови давньоруської редакції. Написана кириличним уставом на пергаменті. Давня частина рукопису оздоблена кіноварними ініціалами, пізніше заставками. Відкрив літературну пам'ятку Львівський єпископ Гедеон Балабан 1572 р. в бібліотеці Успенської церкви в с. Крилос, розташованому на місці давньоруського Галича. В Галицькому Євангелії відбилосся чимало східнослов'янських мовних рис, що згодом стали характеризувати українську мову. Зберігається пам'ятка в Державному історичному музеї в Москві [3, с. 18].

Культурну спадщину княжого Галича яскраво представляє білокам'яна архітектура. Успадкувавши прадавні традиції слов'янського будівництва, використавши архітектурні здобутки Києва, Візантії, Угорщини, Німеччини, Польщі, галицькі майстри створили самобутню школу, яка поставила монументальне будівництво в ряд найвидатніших культурних досягнень давньоруської епохи.

Єдиним храмом із десятків пам'яток галицької архітектурної школи, який зберігся до нашого часу, є храм святого Пантелеймона, збудований в кінці XII ст. це монументальна хрестовобанна церква зі зразками вишуканої білокам'яної різьби і численними рисунками та графіті на стінах, яка є свідком славних і трагічних сторінок історії нашого краю. Графіті храму Пантелеймона різні за часом написання, стилем, характером накреслень та змістом. Частина з них була

вирізьблена наприкінці XII ст., тому вони як правило виконані староукраїнською мовою, крім написів, присутні різьблення численних малюнків церков, хрестів різноманітної форми, в тому числі так звані «розквітлі» хрести, вершників, коней, розеток, каменярьських знаків що були характерними для XII-XIII ст., сюди відносимо написи латинською і польською мовами пізнішого часу, що датуються XIV-XVIII ст. [5, с. 17].

У час свого найбільшого розквіту – XII ст., Галич могутньо розбудувався і набрав великого значення як важливий політичний, економічний і культурний осередок. Головним ядром міста була княжа твердиня на Крилоській горі з прилеглими до неї садибами бояр, монастирів і торгово-ремісничим подолом. Її ніби вінком оточували на певній віддалі численні передмістя зі своїми перлами – білокам'яними храмами. Вони підтримували у непорушній рівновазі головну святиню Галича – собор Успіння Пресвятої Богородиці, побудований в 1157 р. князем Ярославом Володимировичем. На даний час залишились тільки фундаменти собору.

З будівництвом собору пов'язують створення у Галичі самостійного єпископату 1165 р. У 1999 р. поблизу сучасних митрополичих палат у Крилосі археологи знайшли білокам'яний блок, основу декоративного хреста, на якому збоку викарбовано ім'я «Кузьма». Усю фразу на стертому віками камені відчитати не вдалося, мистецтвознавець Володимир Вуйчик розшифрував її наступним чином: Г(оспод)И Кузьма писал....» [1, с. 326]. Також віднайдені печатки єпископа Кузьми.

1 жовтня 1187 р. в соборі спочили тлінні останки засновника галицької катедри князя Ярослава Володимировича. З 1214 р. по 1221 р. Успенський собор в Галичі служив за осідок латинських владик, а в 1215 р. в соборі відбулася коронація королевича Коломана на короля Галичини. У 1238 р. в Успенському соборі відбулася інтронізація князя Данила Романовича, який зайняв престіл свого батька Романа Мстиславича.

З XII ст. на Крилоській горі стоять палати галицьких єпископів і митрополитів, в 1303 р. засновується Галицька митрополія. Місце розташування поки що невідоме. Фундаменти митрополичих палат XVII ст. віднайдено поблизу, в урочищі «Старі палаци». За єпископа Льва Шептицького у середині XVIII ст. споруджено дерев'яну резиденцію, а згодом, в кінці XVIII ст. за єпископа Скородинського, - невеликий мурований палац, будівельний матеріал для якого взято з розібраної церкви св. Іллі XII-XIII ст. У ньому проживали галицькі єпископи та митрополити або їх намісники.

Музей історії Галича знаходиться у Митрополичих палатах, пам'ятка архітектури кінця XVIII ст. Ідея його створення належить докторові археології Ярославу Пастернаку та митрополитові Андрею Шептицькому, який, будучи вже важкохворим, висловив побажання створити біля фундаменту літописного Успенського собору музей-заповідник. Мрію владики УГКЦ здійснив 1937 р. Ярослав Пастернак, який у каплиці Св. Василя, пам'ятці архітектури XV століття, зібрав для огляду найцікавіші та найоригінальніші знахідки зі своїх розкопок у Крилосі. Після відкриття музею на Крилоській горі, нового напрямку набули археологічні дослідження Давнього Галича, які від 1965 р. систематично проводив львівський археолог Вітольд Ауліх. У 80-90-х рр. минулого сторіччя було досліджено чимало фундаментів зниклих церков, узяті під охорону оборонні вали XII-XIII ст., фундамент Успенського собору XII ст., каплицю Св. Василя XV ст. та Успенську церкву XVI ст., відреставровано Митрополичі палати. Свого часу це

була невелика однарусна споруда. Згодом до неї добудували ще два крила із заходу і сходу, а також частину корпусу із південного боку.

В експозиції музею представлена історико-культурна спадщина давнього міста, археологічні та архітектурні знахідки минулого, які засвідчують, що Галич свого часу був могутнім державним та релігійним центром, столицею могутньої Галицько-Волинської держави.

Під час наукових досліджень на території старого міста виявлено сліди дуже давніх культур – трипільської, які займалися скотарством, землеробством, мисливством, рибальством, вони знали гончарство та ткацтво. А обробка каменю в цій культурі досягла найвищого рівня. Вони, як відомо стояли близько до писемності. Рештки трипільських поселень на західному порубіжжі виявлені в Бовшеві, Вікторові, Комарові, Крилосі, Коростовичах, а також в смт Більшівці Галицького району. Трипільців, які заселяли наші землі у долітописний період, змінили носії лінійно-шнурової кераміки, або бойових сокир (2900-2200 рр. до н.е.) це був період ранньої бронзи. Середній період бронзи представлений Комарівською культурою (1600-1250 рр. до н. е.), а пізній - Фракійським Гальштатом (XII-VII ст. до н. е.). Усе це наочно засвідчує, що територія Галицького краю багата на археологічні пам'ятки різних епох – від кам'яного до залізного віків [8, с. 9-10]. Археологічні знахідки дослідили Липецьку та Черняхівську культури. Віднайдено знаряддя праці доби міді, бронзи, заліза. Вони досить широко представлені в Музеї історії давнього Галича. Чільне місце в експозиції Музею займає давньоруська зброя: бойові сокири, наконечники стріл, спис, давньоруські мечі князів XII ст., остроги різних типів, кінські стремена, стріли, шабля, ювелірні вироби галицьких ремісників, керамічні плитки, архітектурні деталі з фресками з Успенського собору. Другий поверх представляє експозиція історії релігії церкви в Галичині, яка розмістилася в шести залах в Митрополичих палатах пам'ятці архітектури кінця XVIII ст., літній резиденції Галицьких митрополитів.

Ідея створення музею релігії належить Національному заповіднику «Давній Галич» спільно з Івано-Франківською єпархією. Експозиція почала діяти в 2007 р., для того, щоб показати духовне життя Галичан. До створення експозиції долучилися релігійні громади, які передали ужиткові церковні речі, також знаходяться експонати з приватної колекції, і ті, які були вилучені на митниці.

Основу експозиції складають речі сакрального мистецтва. Підсилені світлинами, особистими речами митрополитів, церковними стародруками, іконами, фрагментами іконостасу, церковними реліквіями. Центральний зал експозиції відтворює діяння Ісуса Христа-Вседержителя, розп'ятого на Хресті за гріхи людські, і є уособленням Вселенської церкви в оточенні апостолів Христової віри. Завершує експозицію шостий зал, який висвітлює діяльність митрополита Андрея Шепицького, Архієпископа Любомира Гузара та сучасний стан церкви.

Важливими експонатами є жезли, кивоти, панагії, перстень владичий, євангеліє та багато інших речей сакрального мистецтва. Що стосується жезла – особистої речі Станіславського (Івано-Франківського) єпископа Андрея Шепицького, під час короткого єпископства у Станіславі 1899-1901 рр., отримав його, як знак вищої духовної влади. Завершення жезла увінчує два переплетені вужі, з повернутими головами до Христа. Реліквію для музею передав єпископ Софрон Мудрий ЧСВВ, отримавши її від єпископа Коломийсько-Чернівецького Павла Василика.

Панагія – це архієрейська відзнака, яку носять грудях, хрестоподібної, овальної, круглої форми. Традиційний тип у вигляді складнів зі сталим іконографічним репертуаром, окремі сюжети розміщені за старою витриманою

схемою. На внутрішній стороні реліквіарію зображені Пресвята Богородиця з Дитятком Ісусом на руках. На зовнішніх випуклих стулках панагія збагачується рельєфним зображенням і коштовним камінням, кожне з яких має певне символічне значення.

Кивот – напрестольний літургійний предмет. Зовнішнім видом нагадує церкву з одним, трьома, п'ятьма і більше куполами. Колонами іншими архітектурними стилями. В ньому в золоченій чаші зберігається Пресвята Євхаристія.

У південно-західній частині фундаментів Успенського собору XII ст. знаходиться каплиця Св. Василя XV ст. Вона збудована після руйнування Успенського собору. Побудована з його каменю, з дерев'яною прибудовою, дзвіницею і служила жителям Крилоса доки не почала діяти Успенська церква. У 1676 р. під час нападу Ібрагіма Шайтана каплиця була пошкоджена. У 1815-1824 рр., коли реставрували Успенську церкву, в ній відбувались Богослуження. У 1915 р. від обстрілу гармат каплиця була пошкоджена. Тоді було втрачено багато історичної літератури. Збереглася лише кам'яна частина споруди. Цікавою архітектурною деталлю є напівкругла ніша-вівтар та кругле віконечко люнета. В каплиці був розміщений музей Ярославом Пастернаком на прохання митрополита Андрея Шептицького, у 1975 р. каплицю відреставровано.

Поруч із каплицею стоїть величава церква Успіння Пресвятої Богородиці XVI ст., побудована боярином Марком Шумлянським з кам'яних блоків Успенського собору XII ст.

Це був і є чотиристовпний, однокупольний, триапсидний храм, що мав титул кафедрального. У 1676 р. церква була пошкоджена, в зв'язку із нападом на Галич татарських військ. У 1702 р. завершено реставрацію та закуплено інвентар церкви, впорядковано каплицю, огорожу єпископом Й. Шумлянським. Друга реставрація відбулася за Австро-Угорщини 1815-1824 рр., церкву укріпили тяжами, ліквідували склепіння. А в 1915 р. церква була пошкоджена від обстрілу гармат і 1928 р. відбудована. 1961 р. церкву було закрито, у 1972-1973 рр. проводились дослідження храму, а в 1975 р. в церкві відкрито філіал Івано-Франківського краєзнавчого музею. У 1989 р. церкву відкрили для відправи богослужінь, а в 1994 р. в ній закінчили реставраційні роботи. На входних дверях знаходяться три портали. Головний портал увінчує фриз Успіння Богородиці. З північної сторони знаходиться герб Й. Шумлянського 1702 р., а з південної частини герб єпископа Софрона Мудрого на знак закінчення реставраційних робіт церкви 2002 р. В храмі є різьблення крилатого дракона, автентика XII ст.

Та іконостас, який виконав визначний майстер українського живопису Антон Монастирський 1926 р. [4, с. 23].

Найвеличнішою пам'яткою Успенського храму є Галицька чудотворна ікона Матері Божої з Крилоса (копія княжої доби).

Крилоська гора здавна освячена Божою благодаттю. Ще при побудові Успенського собору XII ст. (1157 р.) її фундатор Ярослав Осмомисл подарував храму Чудотворну ікону Богородиці. Цей образ було привезено із Константинополя, це був твір рівня найкращих зразків нашого давнього живопису X-XIII ст. [6, с. 35]. З цього часу Богородиця стає покровителькою галицьких князів та їх нащадків. За передання, у XIII ст. князь Лев переніс галицьку ікону до Львова. Коли місце Отців Василян зайняли домініканці тоді тим монахам згаданий образ дістався. Ікона, яка знаходиться в Успенській церві має зв'язок з іконою княжого періоду, вона переписана і є копією. Із Сокола після закриття монастиря старанням єпископа Йосипа Шумлянського Чудотворну ікону в XV ст. перенесли до Крилоса ,

де вона, чудесно переживши численні пожежі і руйнування, перебуває і досі. У 1773 р. із вост (пожертв) оздоровлених галичан для ікони зробили срібний оклад із позолотою. До Крилоса приїжджали галицькі єпископи та митрополити, зокрема Сильвестр Сембратович та Андрей Щептицький, тут проходили багаточисленні відпусти. Історична наука зберегла архівні документи, які засвідчують про автентичність Чудотворної ікони.

У 2006 р. ікону стараннями парафіян відреставровано. Важливим моментом відновлення історичної пам'яті стало перекоронація Галицької Чудотворної ікони Блаженнішим Любомиром Гузаром, Верховним Архієпископом Києво-Галицьким 28 серпня 2006 р. на свято Успіння Богородиці на фундаментах старої катедри Успенського собору XII ст. освятив корону для ікони, (яка свого часу була коронована, але в 1915 р. – викрадена) [6, с. 70]. Давній Галич (Крилос) був і залишається відпустовим центром. Метою візиту Глави УГКЦ до серця Галичини було бажання піднести важливість Галицької митрополії в історії нашої Церкви, адже у 2006 р. минуло 703 р. від часу заснування Галицької митрополії. Як зазначив Блаженніший Любомир: «Мій титул - Верховний Архієпископ Києво-Галицький, Київ і Галич – це два основних пункти, навколо яких росла, росте, і буде рости наша Українська Греко-Католицька Церква». Наступник Глави УГКЦ Любомира Гузара Блаженніший Святослав Шевчук, розпочинаючи з 2011 р., щороку очолює Божественну Літургію під час патріарших прощ до Галицької Чудотворної ікони у відпустовому місці на Крилоській горі в першу неділю серпня, а численні засвідчені чуда оздоровлення і духовне навернення утверджують у вірі і любові прочан у відпустовому місці. Крилоська гора була і залишається місцем прощ.

17 лютого 2011 р. Божого Крилос отримує статус відпустового місця: «Божою милістю єпископ Івано-Франківський УГКЦ Володимир Війтишин видає декрет для зміцнення святості Божого народу після проведених реставраційних робіт для прийому прочан, керуючись приписом канону 868 ККСЦ, відновлює статус відпустового місця Чудотворної ікони Галицької в с. Крилос Галицького протопресвітеріату Івано-Франківської єпархії» [6, с. 75].

З огляду на духовну та історичну вартість Марійського центру Кир Володимир Війтишин Архієпископ і Митрополит Івано-Франківський з нагоди Року Божого Милосердя, відповідно до булли Папи Франциска «*Misericordiae vultus*» («Обличчя Милосердя»), храм Успіння Пресвятої Богородиці, що в селі Крилос (Галицького протопресвітеріату) оголосив Ювілейним храмом в якому є відкриті, згідно Літургійного чину, Ювілейні Двері Божого Милосердя. Усі паломники, що протягом Ювілейного року з 13.12.15 р. до 13.11.16 р. здійнять прощу, як знак глибокого прагнення справжнього навернення, ввійдуть крізь Ювілейні Двері цього храму, отримають:

1. Відпуст повний, тобто прощення не лише вічної кари за гріхи, що отримуємо у кожній щирій добрій сповіді, але також дочасних кар чистилища чи інших, вірні повинні виповнити наступні умови:

2. Приступити до Святої Тайни Покаяння (Сповіді).

3. Виключити всяке прив'язання до якого-небудь гріха, навіть повсякденного.

4. Взяти участь у Божественній Літургії та приступити до Святого Причастя;

5. Поєднати це з роздумом на тему Милосердя – вислухавши науку про Боже Милосердя.

6. Скласти визнання віри, проказуючи уважно Символ віри.

Такий відпуст можна отримати один раз у день.

Давній Галич зустрічає курганом в урочищі Качків. В давньому літописі, який описує складні політичні події XIII ст., цей курган називається «Галичиною Могилою» середина X ст. Михайло Грушевський та багато археологів і дослідників вважав, що в Галичиній могилі міг бути похований засновник Галича, а перша згадка про місце пов'язана з боротьбою галицьких бояр і міського населення 1206 р. [4, с. 15]. Галичина могила була місцем інтронізації всіх галицьких князів до 1157 р., поки не був побудований Успенський собор, де пізніше інтронізація проходила в храмі. Напередодні 1100-літнього ювілею Галича 1998 р., пам'ятку княжої доби Галичину могилу було музеєфіковано за проектом Зеновія Соколовського (Івано-Франківський філіал інституту «Укрзахідпроектреставрація», і вона стала ще одним унікальним об'єктом Крилоської гори, доповненням до експозиції Музею історії давнього Галича та символом пам'яті про великого будівничого, невідомого засновника стольного міста.

Центральний оборонний вал княжого Галича тягнеться від краю узбіччя над рікою Луквою до краю річки Мозолевського потоку. Довжина валу становить 624 м. Вали насипали на попередньо заготовлені дерев'яні конструкції так, щоб зовнішній бік валу і внутрішній бік рову творили похилу площину [4, с. 13]. На валах розміщували оборонні стіни, дерев'яні конструкції мали чотирикутну форму із складеними колодами на зруб, які з внутрішнього боку валу надійно закривалися воротами. Винайдені численні печі свідчать, що вали, крім оборонного, мали ще й житлове і господарське призначення. Зокрема, в них проживала військова дружина Галича, зберігалися запаси харчів для тривалої оборони. Вал з висотою 25 м, рів та стіна утворювали неприступну фортецю.

Ще однією пам'яткою давньої столиці Галицько-Волинських князів є Княжа криниця, яка стала символом могутності галицьких князів. У 1989 р. відбулася реставрація криниці над якою встановили колони та увінчали банею з хрестом [4, с. 24].

В результаті комплексних історичних, археологічних та історико-ландшафтних досліджень, проведених протягом майже століття, в околицях Галича, всі пам'ятки X-XVIII ст., становлять значну цінність, тут знаходяться фундаменти 14 літописних церков XII-XIII ст., понад 200 пам'яток археології, 18 природоохоронних об'єктів органічно пов'язаних із пам'ятками архітектури та історії. [2, с. 7]. Всі вони мають велике значення як наукове джерело пізнання минулого, матеріальне підтвердження пам'яток культурної та природної спадщини на базі комплексу пам'яток історії та культури, об'єднаних спільною територією, було створено.

Таким чином, консервація, збереження та реставрація дала змогу зберегти історико-природний комплекс, пов'язаний із встановленням та розвитком Галича – стольного міста одного з наймогутніших князівств давньої Русі-України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вуйчик В. Різблений камінь XII ст. з Галицького дитинця / Вуйчик В. Лукомський Ю., Петрик В. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Випуск IV : – Л.: «Вимір», 2000. – С. 323-331.
2. Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. Ред. кол. / П. Толочко, В. Баран, О. Береговський, Я. Береговський, В. Смолій, Р. Терпиловський. – Київ-Галич, 1998. – 147.
3. Галицькі скарби підземного архіву. Короткий енциклопедичний довідник Музею історії Галича / І. Коваль, Г. Жолоб, Т. Зіньковський та ін. – Галич: 2012. 71 с.
4. Дідух В. Галич Давній і сучасний. Фотоальбом. / В. Дідух. Національний заповідник «Давній Галич», 2012. – 113 с.
5. Дідух В. Храм святого Пантелеймона / В. Дідух // Галич: 2008. – 23 с.
6. Музей історії Галича. Галицькі святині. / В. Дідух, О. Левицька, Г. Жолоб. Галич: 2014. – 21 с.

7. Жолоб Г. Галицька Чудотворна ікона Матері Божої з Крилоса. /Г. Жолоб. Лілея – НВ: 2014. – 95с.
8. Костик М. Історія княжого Галича /М. Костик «Нова Зоря», 2001. – 132 с.

**Сергій Задворний
м. Тернопіль**

НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА «КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА В ТУРИЗМІ» У СИСТЕМІ ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНИХ ПРОГРАМ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 242 ТУРИЗМ

Анотація: У статті актуалізується доцільність впровадження у освітньо-професійні програми здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 242 Туризм навчальної дисципліни «Культурна спадщина в туризмі». Розкриваються необхідність даної навчальної дисципліни, її мета, завдання та структура, роль у системі підготовки фахівців для сфери туризму.

Ключові слова: туризм, дисципліна, культурна спадщина, освітня програма, бакалавр, спеціальність.

Сьогодні серед усіх сегментів туристичної діяльності культурно-пізнавальний туризм посідає одну із ключових позицій. Це викликано тим, що туристи щорічно збільшують свої потреби у культурологічному вимірі. Відбувається нарощення туристичної активності не тільки у загальновідомих DESTINACIYAX, але й також у тих, що перебувають у стані формування. Майже кожен із елементів DESTINACIYI піддається глибокому аналізу та осмисленню. Розглядається їх місце, функціональне призначення у даній локальній спільноті, а також смислове навантаження крізь призму ціннісних орієнтацій.

Стрижневим елементом туристичної DESTINACIYI будь-якого рівня є наявність ресурсів. Головні позиції у цьому контексті займає культурна спадщина. Без наявних об'єктів культурної спадщини не може повноцінно відбуватися екскурсійна діяльність, репрезентація специфіки історико-культурного розвитку територіальної спільноти та візуалізація туристичних центрів. Тому, з огляду на це, є надзвичайно важливим та доцільним вивчення майбутніми фахівцями туристичної сфери сутності культурної спадщини та особливостей її використання у туристичній сфері.

У Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка, на Географічному факультеті, реалізовується дворівнева система підготовки здобувачів за освітньо-професійними програмами спеціальності 242 Туризм. Важливим елементом у цьому процесі є формування здобувачами вищої освіти індивідуальної освітньої траєкторії. Це забезпечується шляхом вільного вибору дисциплін. У освітньо-професійній програмі «Туризм» за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти є широкий спектр дисциплін вільного вибору студента. Серед них забезпечує важливу складову фундаментальної культурологічної підготовки навчальна дисципліна «Культурна спадщина в туризмі».

Даний курс належить до переліку дисциплін циклу професійної підготовки та має поглибити знання здобувачів про зміст і роль культурної спадщини у соціально-економічному розвитку територіальних спільнот людей. Він передбачає сформуванати професійні здібності і практичні навички майбутніх фахівців щодо ефективного використання і збереження об'єктів культурної спадщини у процесі

розвитку туристичної сфери. Навчальна дисципліна покликана забезпечити вироблення вмінь у здобувачів здійснювати оцінку об'єктів і предметів культурної спадщини з точки зору їх впливу на формування ціннісних орієнтацій туристів, визначати їх місце і роль у туристичній дестинації. Вивчення дисципліни, згідно освітньої програми, передбачене у III семестрі, що створює підґрунтя для освоєння наступних споріднених дисциплін, проходження практичної підготовки та виконання кваліфікаційних випускових бакалаврських робіт.

Метою вивчення навчальної дисципліни «Культурна спадщина в туризмі» є формування у здобувачів вищої освіти таких програмних компетентностей (загальних і фахових):

- здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні;
- здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя;
- здатність діяти соціально відповідально та свідомо;
- прагнення до збереження навколишнього середовища;
- знання та розуміння предметної області та розуміння специфіки професійної діяльності;
- здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях;
- здатність здійснювати моніторинг, інтерпретувати, аналізувати та систематизувати туристичну інформацію, уміння презентувати туристичний інформаційний матеріал;
- здатність працювати у міжнародному середовищі на основі позитивного ставлення до несхожості до інших культур, поваги до різноманітності та мультикультурності, розуміння місцевих і професійних традицій інших країн, розпізнавання міжкультурних проблем у професійній практиці.

Вивчення навчальної дисципліни забезпечує досягнення здобувачами освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 242 Туризм таких програмних результатів навчання:

- знати і розуміти основні форми і види туризму, їх поділ;
- пояснювати особливості організації рекреаційно-туристичного простору;
- аналізувати рекреаційно-туристичний потенціал території;
- розробляти, просувати та реалізовувати туристичний продукт;
- проявляти повагу до індивідуального і культурного різноманіття.

Зміст дисципліни розроблено із врахуванням Стандарту вищої освіти за спеціальністю «Туризм» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти [6], тенденцій розвитку туристичної індустрії, принципів сталого розвитку туризму та профілю освітньо-професійної програми «Туризм». Курс складається із 9 тем, які об'єднані у 2 змістових модулі. У першому модулі «Теоретичні засади охорони, збереження і використання культурної спадщини» розглядаються 4 ключові теми загального спрямування, а саме: 1) Сутність поняття «культурна спадщина» та основні підходи до її класифікації; 2) Охорона та збереження культурної спадщини; 3) Культурні регіони світу та Світова культурна спадщина ЮНЕСКО; 4) Культурна спадщина в контексті сталого розвитку туризму. Другий модуль «Компонентна

структура культурної спадщини» представлений 5 темами, які включають детальний розгляд нерухомої і рухомої матеріальної культурної спадщини, підводної культурної спадщини, нематеріальної культурної спадщини, а також культурних та креативних індустрій.

У підсумку вивчення навчальної дисципліни студент повинен здобути певний перелік знань та вмінь. Зокрема, здобувач повинен знати наступне: сутність поняття «культурна спадщина» та основні підходи до її класифікації; міжнародне та національне пам'яткоохоронне законодавство; основні культурні регіони світу, особливості і територіальну диференціацію об'єктів Світової культурної спадщини ЮНЕСКО; принципи сталого розвитку туризму; особливості та специфіку збереження і популяризації різноманітних видів об'єктів культурної спадщини; ключові напрямки розвитку культурно-пізнавального туризму; сучасні тренди впровадження у локальних спільнотах культурних та креативних індустрій. До базових вмінь, якими має оволодіти студент належать: класифікувати об'єкти культурної спадщини; сприяти охороні, збереженню та раціональному використанню культурної спадщини в туризмі; використовувати технології та кращі практики залучення пам'яток культурної спадщини у туристичну сферу.

Вивчення дисципліни передбачає також виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань, які носять творчих характер. Так, кожен із здобувачів здійснює комплексний аналіз одного із об'єктів культурної спадщини (матеріальної або нематеріальної) місцевого значення (або нововиявлений чи об'єкт без статусу). Важливе місце тут відводиться особливостям, проблемам і перспективам його залучення у туристичну діяльність. Це дає змогу ще більше поглибити знання, вміння та вдосконалити професійні компетенції.

Вважаємо, що навчальна дисципліна «Культурна спадщина в туризмі» у системі освітньо-професійних програм підготовки фахівців за спеціальністю 242 туризм має важливе теоретичне і практичне значення та володіє значним освітнім, виховним та просвітницьким потенціалом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». К.: Інститут історії України, 2015. 486 с.
2. Культурна спадщина людства: збереження та використання: навч. посіб. Львів: Фенікс, 2002. 160 с.
3. Поливач К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України. К.: Інститут географії НАН України, 2012. 208 с.
4. Про туризм: Закон України від 04.11.2018 р. №324/95-ВР. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80> дата звернення: 20.04.2021).
5. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 25.01.2019 р. №1805-ІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14/ed20190125> дата звернення: 10.04.2021).
6. Стандарт вищої освіти України за спеціальністю «Туризм» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/242-turizm-bakalavr.pdf> (дата звернення: 20.04.2021).

Ігор Кобаса
м. Збараж

ІННОВАЦІЙНІ МУЗЕЇ ТА 3D МОДЕЛЮВАННЯ СКАЛАТСЬКОГО ЗАМКУ XVII СТ. ЗА ДОПОМОГОЮ РЕДАКТОРА ТРИВИМІРНОЇ ГРАФІКИ «SKETCHUP» І ВІЛЬНОЗАВАНТАЖУВАНОЇ ПРОГРАМИ «GOOGLE EARTH»

Анотація: У статті аналізується теоретичні і практичні аспекти впровадження комп'ютерних технологій у туристичну галузь та музейну справу, показ практичного їх використання на прикладі тривимірного моделювання замку у Скалаті, одного із об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля». Результати дослідження можуть використовуватися при підготовці лекційних курсів, оглядових екскурсій (як наочний матеріал), створенні музейних експозицій та демонстрації на Інтернет сайтах.

Ключові слова: музеї, інноваційні технології, інформаційні технології, сайти, аудіо гід, 3D.

У статті аналізується теоретичні і практичні аспекти впровадження інноваційних технологій у туристичну галузь та музейну справу, показ практичного їх використання на прикладі тривимірного моделювання Скалатського замку, одного із об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля». 3D модель будівництва Скалатського замку можуть бути використані для подальшого впровадження інноваційних технологій та як досвід їх використання на інших об'єктах заповідника. Результати дослідження можуть використовуватися при підготовці лекційних курсів, оглядових екскурсій (як наочний матеріал), створенні інтерактивних музейних експозицій та демонстрації на Інтернет сайтах.

Не зважаючи на те, що у склад Національного заповідника «Замки Тернопілля» входить велика кількість практично зруйнованих замків Тернопільщини, це не є перешкодою для їх туристичного використання, організації екскурсійних маршрутів. Саме новітні технології дозволяють туристам побачити той чи інший об'єкт, в даному випадку Скалатський замок, за допомогою тривимірного комп'ютерного моделювання та відео.

SketchUp – програма для моделювання трьох-вимірних об'єктів – будівель, меблів, інтер'єру.

Можна відмітити наступні можливості:

- підтримка плагінів для експорту, візуалізації, створення фізичних ефектів (обертання, рух, взаємодія створених об'єктів між собою та ін.)

- підтримка створення макросів на мові Ruby та виклику їх з меню. Макросами можна автоматизувати виконання одноманітних дій. Доступна функція завантаження та використання багатьох готових макросів, створеними іншими користувачами.

- підтримка створення «компонентів» – елементів моделі, які можуть бути створені, а потім використані багато разів, а потім відредаговані – і зміни, зроблені в компоненті, відображаються у всіх місцях, де він використаний.

- бібліотека компонентів (моделей), матеріалів та стилів робочої області, які можна поповнювати своїми елементами чи завантажувати готові через Інтернет.

- інструмент для перегляду компонентів в розрізі та можливість додавати до моделі виноска з позначенням видимих розмірів в стилі креслень

- можливість працювати з шарами

- можливість створення динамічних об'єктів (наприклад: відкриття дверцят шафи при кліку вказівника миші)
- можливість побудови січень об'єктів
- можливість роботи з сценами, та анімувати переходи від сцени до сцени
- підтримка створення моделі реальних предметів та будівель
- вказання реальних фізичних розмірів, в метрах чи дюймах
- режим перегляду моделі «від першого лиця», з управлінням як в відповідних 3D-іграх
- існує можливість встановлювати географічно достовірні тіні в відповідності з заданою широтою, довготою, часом доби та року.
- інтеграція з Google Earth
- можливість додавати в модель поверхню землі і регулювати її форму – ландшафт.

Проекти SketchUp зберігаються в форматі *.skp. Також підтримується імпорт та експорт різних форматів двох-вимірної растрової та тривимірної графіки, зокрема: *.3ds, *.dwg, *.ddf, *.jpg, *.png, *.bmp, *.psd, *.obj [1, с. 2].

Подальше редагування експортованого файлу в відповідних застосунках може здійснюватись без будь-яких обмежень. Плагін V-Ray для SketchUp дозволяє візуалізувати тривимірні сцени. SketchUp, також може використовуватися разом з Google Earth (з англ. Earth – Земля (планета) офіційна назва українською мовою: Google Планета Земля) – це безкоштовна, вільно-завантажувана програма компанії Google що відображає віртуальний глобус. В рамках даного проекту в мережу Інтернет було викладено аерофотознімки та сателітні знімки більшої частини Землі. Для деяких регіонів ці знімки сягають дуже високої якості. Програма поширюється під двома різними ліцензіями: Google Earth, безкоштовна версія та Google Earth Pro, що пропонується для комерційного використання. Програму, яка первісно була англomовною, перекладено 37 мовами, зокрема й українською мовою.

Програма-ресурс Google Earth («віртуальний глобус») та 3D-редактор SketchUp являють собою складові компоненти єдиної родини програмних продуктів, так що користувач може легко переносити інформацію з одного пакету в інший [3].

Так, зокрема, при моделюванні копій архітектурних споруд можна легко імпортувати аеро або супутникову фотографію потрібної будівлі, а також топографію місцевості з Google Earth, а потім «будувати» віртуальну будівлю-модель на фундаменті, яким буде супутникова фотографія будівлі-прототипу. А для того, щоб побачити щойно створену в програмі SketchUp 3D-модель «у віртуальному житті» на рельєфі Google Earth, досить клацнути іконку на панелі інструментів. Для обміну інформацією між програмами достатньо, щоб обидві вони були встановлені на комп'ютері користувача [1, с. 3].

Нині традиційні музеї, експозиції в яких створюються за тематично-жанровим принципом, вже не здатні виконувати головного завдання: пробуджувати активність широкої публіки. Тому на зміну таким музеям приходять нові форми інноваційних музеїв, такі як віртуальні музеї, еко-музеї, музеї транснаціональних культур, національних меншин, та інші.

Також удосконалюються музейні комплекси, модернізуються традиційні музеї, створюються нові форми роботи з відвідувачами. З інформаційним розвитком суспільства постійно зростає кількість людей, що надають перевагу мережі Інтернет порівняно із звичайним телебаченням, радіо чи пресою. Тобто нині сучасні інформаційні технології є невід'ємним компонентом музеїв. Музеї застосовують новітні цифрові технології для поширення інформації про фонди.

Експонати оцифровуються, створюються бази даних про зібрання і колекції для широкого загалу. Також сучасні музеї застосовують новітні підходи до організації музейних приміщень та експозиційного простору; маркетингові комунікації, які популяризують музей, визначають його роль у культурному середовищі та налагоджують зв'язки з відвідувачами (музейний менеджмент та музейний маркетинг).

Одним із видів інноваційних музеїв є віртуальний, в якому експозиційний матеріал знаходиться в електронному просторі та доступний для широкого кола відвідувачів. Віртуальні музеї представляють собою вдалий приклад застосування інтернет-технологій для вирішення проблем зберігання, безпеки і широкого, швидкого та легкого доступу до експонатів. Головною його особливістю є те, що людина без великих затрат та долань значних відстаней, може відвідати музей, навіть побувати на його віртуальній екскурсії.

Проте навіть ті люди, які можуть собі дозволити такі подорожі, не в змозі осягнути всієї інформації, що міститься в музеях хоча б однієї країни чи навіть одного міста. Наприклад, музейні фонди України містять понад 12 млн. експонатів. На перегляд у музеях виставляється лише невелика кількість експонатів, а інша, набагато більша частина, зберігається в музейних сховищах. Така ситуація зумовлена, по-перше, нестачею місця для проведення нових виставок в приміщеннях музею чи інших пристосованих для цього приміщеннях, а, по-друге, умовами зберігання експонатів, оскільки багато з них дуже чутливі до різних природних чинників, а недотримання умов зберігання може спричинити їх повну або часткову руйнацію [4].

Перші веб-сайт-музеї стали з'являтися в Інтернеті в 1991 р. Спочатку віртуальні музеї були сайтами реальних музеїв, але незабаром стали з'являтися і персональні веб-сайт-музеї. Проте не будь-який набір фотографій має право називатися віртуальним музеєм. Цифрова колекція такого музею повинна мати дві відмінні характеристики: віртуальний тур, просунутий пошук [5]. У концепцію віртуального музею закладено принцип, згідно з яким колекції експонатів повинні бути доступні для перегляду будь-який момент часу. Навіть після закінчення виставки виставкові колекції можуть бути переглянуті.

Створюються також транс культурні музеї, які інтегруються у національну історію країни, в якій знаходяться. Наприклад, у 60-70-х рр. XX ст. в країнах Європи і Північної Америки відкриваються музеї Голокосту. Після падіння Берлінського муру з'являються музеї, які висвітлюють злочини комуністичної влади, наприклад Музей терору (Угорщина), Меморіальний музей жертв комунізму (Румунія), Музей Штазі (Німеччина). Відкриваються музеї, завданням яких є інтеграція національних меншин у суспільство, подолання расової упередженості (наприклад, Міжнародний музей рабства у Ліверпулі) [6].

Також існують і такі інноваційні музейні заклади як еко-музеї, в яких поєднуються як природні так і культурні багатства певного регіону. Термін «еко-музей» вперше був введений у Франції Хуго де Варін (Hugues de Varine) в 1971 р., а перші ініціативи, що одержали статус екомuzeю, з'явилися в Ле Креусот (Le Creusot) у 1974 р. і в Гранде Ланде (Grande Lande) у 1975 р. Еко-музей присвячений людині, її природному і культурному оточенню. Одна з його найбільш істотних умов полягає у тому, що він створюється, підтримується і використовується спільно мешканцями району та місцевими органами влади [7].

Важливу роль у становленні теорії еко-музею відіграв проведений міжнародний семінар «Еко-музеї і нова музеологія» (1984 р., Квебек, Канада). За його підсумками була прийнята «Квебецька декларація», яка констатувала

виникнення нового типу музейної установи, що характеризується чітко вираженою соціальною місією, і зафіксувала найважливіші положення цього нового напрямку у світовій музейній справі. Серед найвідоміших закордонних еко-музеїв – Музей Сан-Крістовано в Ріо-де-Жанейро (Бразилія), музей От-Бос у Канаді, Сейшельський музей у Португалії, Музей в От-Ельзасі (Франція). На жаль, в Україні цей тип музеїв ще не отримав свого визнання, хоча типологічно близькі до еко-музею форми збереження етноландшафтної спадщини в нашій країні існують завдяки організації регіональних ландшафтних парків (до цієї категорії можуть належати і національні природні парки України – Карпатський, Шацький, «Подільські Товтри», «Гуцульщина» та інші).

Щодо музейних комплексів нового типу можна віднести музейні квартали і міста. Музейні квартали – це комплекси будівель, які розташовані в основному в історично-сформованій забудові і являють собою певний архітектурний ансамбль та виражають певну єдність і цілісність. Прикладами музейних кварталів є комплекс музеїв Ватикану, квартали мистецтв у Відні, Києві та інших містах [8].

Уміння побудувати цікаву експозицію, органічно «вписану» у простір виставкової зали, – це складне поєднання науки й естетично-мистецьких канонів. Адже від того, яким буде дизайн майбутньої експозиції, нерідко залежить її популярність серед екскурсантів. Проте, в основі побудови музейних експозицій визначальним залишається принцип наукової репрезентативності, а в добу інформаційного «буму» актуальною проблемою експозиційної діяльності сучасних музеїв є прагнення утримати «планку» суспільної зацікавленості, актуальності й популярності установи серед відвідувачів.

Отже, можна сказати, що інноваційні музейні заклади набувають все більшого поширення. Це все пов'язано із стрімким розвитком інформаційних технологій, із цікавістю людей до всього нового та із зміною принципів організації музейного середовища.

Тобто, розвиток туризму як суспільного феномену та індустрії туризму як складової господарського комплексу країни, забезпечується загальним рівнем соціально-економічного розвитку країни, і залежність ця обоюдна. Отже, за частковим дослідженням ринкових процесів у туризмі можна відстежити глобальні соціально-економічні та соціокультурні зміни, притаманні сучасному етапові розвитку людської цивілізації та визначити їх регіональні особливості. Адже для країн, які мають розвинену ринкову та туристичну інфраструктуру, інноваційні технології нині використовують для: підтримання інтересу до окремих туристичних об'єктів, залучення нових туристів, підвищення рівня їх комфорту та створення ексклюзивних послуг.

Тоді як для України інноваційні технології важливі з позиції вирішення нагальних проблем у туристичній галузі (підвищення рівня сервісу, удосконалення матеріально-технічної бази, збереження пам'яток культури тощо).

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що інноваційні технології у туристичній галузі є вимогою часу, що дозволяють не тільки підвищувати якість послуг, але і раціонально використовувати всі наявні ресурси як для туристів, так і для власників туристичного бізнесу. По мірі розвитку НТП будуть розвиватися і інноваційні технології у туристичній галузі, які дозволяють відкривати нові можливості для інноваторів та роблять туризм доступним для різних категорій населення.

3D модель Скалатського замку XVII ст.

3D модель
Скалатського замку XVII ст.

Скалатський замок на карті Google Earth

Скалатський замок
на карті Google Earth

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. SketchUp [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/SketchUp>.
2. SketchUp [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.sketchup.com>.
3. Google Планета Земля [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.google.com.ua/intl/uk/earth/download/gep/agree.html>.
4. Жежнич П.І. Структурна та формальна моделі віртуального музею / П.І. Жежнич, Ю.В. Ришковець – 2010.
5. Жураєва К.А. Інноваційні технології у туризмі. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.geograf.com.ua>.
6. Роль музеїв у соціокультурному та економічному житті країни: зарубіжний досвід [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/January2010/04.htm>.
7. Екомузей Трех Культур [Електронний ресурс]. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.greenways.by/index.php?content&id=105&lang=ru>.
8. Музейні квартали [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.disser.com.ua/contents/29250.html.

Степан Костюк
м. Тернопіль

МАНДРІВНІ ВПОДОБАННЯ АРТЕФАКТАМИ ФОНДОВОЇ ЗБІРКИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Анотація: У науковий обіг уперше вводиться загальна інформація щодо артефактів, представлених фондовою збіркою «Туризм» Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Ключові слова: артефакти, документи, фонд.

Переживаємо активізацію всеохопної візуалізації. Технічні можливості сьогодення забезпечують віртуальні подорожі. Однак. Текстовий супровід баченого

потребує документальної достовірності. Відтак, актуальними постають наявні фонди архівів, бібліотек, музеїв тощо. Станом на квітень 2021 р. у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї впорядковано фондову збірку «Туризм: загальні матеріали, персоналії». Найчисельнішою серед завваженого сприймається група «Рідкісні документи». Серед наявного зацікавлюють різноманітні абонементи (народного університету «Пам'ятники та пам'ятні міста Надзбруччя» (1970, ТКМРД – 2946), альбоми, буклети («Казковий світ туризму», ТОКМРД – 13622/2/; «База відпочинку «Над Стрипою», ТОКМРД – 13625; «Туристичні дива Карпатського регіону», ТОКМРД – 13627, «Свята гора у Полупанівці», ТКМРД – 16639, ін.), дипломи (Республіканської ради по туризму та екскурсіях, ТКМРД – 6080 – 6091, 6244, 6247), запрошення, карти, методичні поради, періодичні тематичні видання (перший випуск – «Тернопільщина. Земля любові нашої» (ТКМРД – 13743), путівники, свідоцтва тощо. Загалом укомплектовано 231 позицію.

Інші групи налічують: «Фотографії» – 9, «Негативи» – 3, «Рідкісні книги» – 8 (особливо зацікавлює «Справи центрального відділу Подольського товариства туристично-краєзнавчого», 1939, ТКМРД – 2209), «Плівки, касети, диски» – 2, «Нумізматика» – 9, «Науково-допоміжні матеріали» – 137, «Плакати, листівки» – 143 (цінними видаються різноманітні поштівки – 118).

Аналітичні матеріали щодо розвитку туристської галузі інших регіонів представляють Буковину (ТКМРД – 19498), Вінниччину (ТКМРД – 18296), Житомирщину (ТКМРД – 16185), Івано-Франківщину (ТКМРД – 15303), Київщину (ТКМРД – 16953), Львівщину (ТКМРД – 16962), ін.

Серед персоналій представлено матеріали Матрони Дьомочко (вчителька географії Тернопільської СШ №7, співорганізаторка перших у місті туристичних походів школярів, проведення традиційних змагань учнів-старшокласників обласного центру; впродовж 1980-их років проводилися змагання «Меморіал М. Ф. Дьомочко») – 10 («Фотографії» – 1, «Нумізматика» – 4, «Науково-допоміжні матеріали» – 5), Володимира Радзівєвського (завідувач відділу Тернопільської обласної дитячої екскурсійно-туристичної станції) – 16 («Рідкісні документи» – 5, «Фотографії» – 1, «Нумізматика» – 2, «Науково-допоміжні матеріали» – 7, поза нумерацією – 1).

Зібраними матеріалами представлено Тернопіль, Бережани, Борщів, Бучач, Гусятин, Заліщики, Збараж, Кременець, Підгайці, Теребовлю, Шумськ, ін.

Мова друкованої продукції – українська, англійська, польська. Часові рамки охоплюють 1939 – 2017 рр. [1].

Висновки. Наявність рекламної продукції засвідчує варіантність представлення конкретного міста, околиць, що сприяє збагаченню довідкової інформації, оскільки підготовлено різними авторами (кожен упорядник «декларує» своє бачення описаного та сфотографованого). Представлені матеріали спроможні надати бажаючим необхідні дані щодо подальшого пізнання відповідного регіону. Періодично укомплектований фонд використовується у виставкових тематичних проектах установи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Андрій Кузишин,
Тарас Черешнюк
м. Тернопіль

ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИХ РЕСУРСІВ ОБОРОННОГО СПРЯМУВАННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація: Проведено бальну оцінку оборонних споруд області за показниками їх збереженості, залученості до туристичних маршрутів (зацікавленості оборонними спорудами) та згадуваності на спеціалізованих сайтах в інтернеті. Запропоновано методику проведення бальної оцінки цих споруд за показником їх збереженості, деталізація їх описів на сайтах туристичного та краєзнавчого спрямування, а також залученості цих об'єктів до організованих туристичних маршрутів. На основі таких показників проведено бальне оцінювання/рейтингування оборонних споруд регіону. Це дозволило згрупувати адміністративні території та оборонні споруди, що розташовуються в їх межах, в певні рангові групи з метою подальшого логістичного використання. Для кожної з п'яти груп було виділено спільні риси, що обґрунтовували їх входження в одну категорію. Виходячи із даної методики максимальна кількість об'єктів оборонного характеру відноситься до середньої бальної оцінки.

Ключові слова: оборонні споруди, пам'ятка архітектури, культурно-пізнавальний туризм, туристсько-рекреаційні ресурси, історико-культурний потенціал, Тернопільська область.

Дуже часто сьогодні креативність виступає рушійною силою розвитку сучасного суспільства та складовою частиною стратегій підвищення економічного зростання, підтримки інновацій та розвитку індивідуальних навичок. Багата та різноманітна історико-культурна спадщина є основою формування системи різнопланових туристичних маршрутів з метою забезпечення всебічного ознайомлення туристів з окремими сторонами матеріальної та духовної культури територіальних громад. В свою чергу така діяльність має на меті зміну соціально-економічного статусу території, що особливо важливо для сучасних досліджень, адже може бути запорукою активізації її господарського розвитку.

Історико-культурний туризму в значній мірі розвивається завдяки наявності історико-архітектурних ресурсів. Завдяки їх відвідуваності можна сформувати наочне уявлення про історичний процес та побутово-культурні явища, які надбанням світової та національної культурної спадщини. Державні кордони зазвичай не є перепорою для поширення інформації про них, а навпаки виступають основою формування певного штампу про територію («Тернопільщина – край замкових споруд», «Долина Луари – територія замкових атракцій» тощо).

Сучасні визначення історико-культурних туристичних ресурсів зазвичай трансформують визначення В.С. Кравців, Л.С. Гринів, М.В. Копач, С.П. Кузика (1999): «це сукупність створених у процесі історичного розвитку даної території пам'яток матеріальної і духовної культури, які мають суспільно-виховне значення, становлять пізнавальний інтерес та є об'єктами туристського показу» [4, с. 65]. Також слід погодитися з їх думкою, що вони формуються в складі пам'яток історії, історико-архітектурних пам'яток, пам'яток мистецтва, етнографічних пам'яток та пам'яток народної творчості [4, с. 65]. Завдяки історико-культурному туризму можна пізнати спосіб життя людей різних регіонів та різних історичних епох, який представлений у формі осучасненого туристичного продукту.

Як зазначає О.О. Бейдик, «пам'яткою архітектури є будь-який твір архітектурно-будівельної діяльності людини, який становить для суспільства історичну, наукову, мистецьку або іншу культурну цінність. Історична цінність пам'яток архітектури полягає в їх пізнавальній ролі як джерел історичної інформації, вони здатні відбивати матеріальне і духовне життя суспільства певного історичного періоду: суспільний устрій, науково-технічний рівень та рівень розвитку економіки, світогляд, культуру, побут, традиції населення» [1, с. 31]. Спостерігається чітка хронологічно-пізнавальна залежність між часом виникнення пам'ятки та рівнем збереженості її матеріального стану і ступенем пізнавальної історичної, наукової, туристської, цінності об'єкта. Це може бути причиною зростання зацікавленості не лише до даного об'єкту, а й запорукою розвитку та додаткового освоєння прилеглої території. Суспільне значення пам'яток архітектури полягає в естетичній цінності, виразності художнього виконання архітектурних форм та декоративних елементів. Світова (європейська) практика розвитку сфери послуг, до якої відноситься і туризм, досить часто залучає оборонні споруди як місця для короткотривалого проживання (оренда приміщень, територій), апробація автентичної гастрономії старожитньої етнічної кухні та взяти участь в анімаційних лицарських розважальних програмах замкового дозвілля тощо. Окрім того, добре збереженні аристократичні будівлі (замки, палаци) часто отримують статус музеїв, і відповідно виступають об'єктами туристичних екскурсій. З цих позицій анонсована проблематика виглядає особливо актуальною на загальнодержавному та регіональному (обласному) рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суспільно-географічне вивчення оборонних споруд є актуальною та загальною новітньою проблематикою саме в такому руслі. Як об'єкти пізнавального туризму оборонні споруди досліджені в працях М.Й. Рутинського [8], який акцентував свою увагу на можливостях туристичного відродження фортифікаційних споруд та розвитку замкового туризму в Україні. Роль та функції логістичного менеджменту в замковому туризмі як чинника сталого розвитку останнього та розробленні методики визначення оптимального туристичного навантаження на прикладі об'єктів замкового туризму розкриті в дослідженнях І.Г. Смирнова [12]. Геопросторовий аналіз туристичного використання оборонних споруд на території Тернопільської області знайшов своє відображення в дослідженнях К.Д. Дударчук [2], А.В. Кузишина, Т.О. Черешнюка [5, с. 6], Р.В. Підставки [9], Т.І. Шпарага, А.А. Поворозник [12]. Їх дослідження приурочені проблемі територіальної оцінки особливостей туристичного використання окремих оборонних споруд області, групування таких архітектурних пам'яток з позиції туристичного використання та туристичної активності, обґрунтування суспільної доцільності та економічної ефективності формування кластеру замкового туризму в Тернопільській області, а також у визначенні окремих складових механізму його розвитку (К.Д. Дударчук [2], Р.В. Підставка [7], Т.І. Шпарага, А.А. Поворозник [13]). Водночас є потреба сучасного суспільно-географічного аналізу характеру та ролі оборонних споруд як мотиваційних умов розвитку регіону. Такі ідеї мали місце в дослідженнях словацьких дослідників С. Паленчікової та З. Мачнікової [14].

Постановка завдання. Територія Тернопільської області є беззаперечним лідером в межах України за кількістю оборонних споруд, які виступають цінним історико-архітектурним ресурсом в сфері туризму, і відповідно, – можуть бути поштовхом для розвитку сфери послуг регіонального господарського комплексу. Це відзначено в багатьох дослідженнях вітчизняних фахівців в сфері географії, історії, туризмології та історії містобудування. Слід констатувати, що в своїй

переважній більшості наявні пам'ятки оборонної архітектури є занедбані, що є загальною проблемою історико-архітектурних споруд в Україні загалом. Відрадно, що навіть у такому вигляді в частому випадку вони стали об'єктом як внутрішнього, так і зовнішнього туристичного попиту.

Для оборонних споруд, як артефактів минувшини, сьогодні нагально постали дві принципові проблеми. Однією з ключових їх візій є позиціонування себе як центрів пізнання, освіти, історичної спадщини, досліджень. Водночас слід докорінно змінювати їх сприйняття як «скульптурної пам'ятки», – вони повинні виконувати роль «живого, подієвого експонату для взаємодії з більш різноманітною аудиторією, щоб мати змогу виконати свою місію в XXI ст. В сучасному суспільстві глобалізація, оцифрування та нові технології «змушують» історико-архітектурні споруди оборонного спрямування та їх співробітники виходить зі своєї зони комфорту та прагнуть до інноваційних способів роботи. Яскравим прикладом є співпраця ІТ-фахівців та польського художника Збігнева Щепанека щодо відтворення низки Тернопільських замків в їх ідеальному стані. Ще у 2008 р. митець видав альбом під назвою «Zamki na Kresach», в якому представлено десять акварельних робіт, які представляють оборонні споруди Тернопільської області. Роботи можна вважати дійсно унікальними адже деталі деяких укріплень були візуалізовані вперше [16]. Цікавим в цьому плані варто вважати також доробок науковців Тернопільського національного педагогічного університету, які з допомогою 3D-принтерної графіки відтворили кілька замкових споруд області. Загалом вихідним пунктом такого сприйняття є застосування творчості та інновацій у всіх видах діяльності, пов'язаних із управлінням відвідувачами – від процесу залучення екскурсантів до відвідування оборонних споруд (ефективна маркетингова комунікація та розповсюдження), через створення міні макетів цих споруд, екскурсії, до придбання сувенірів та реконструкції важливих подій, пов'язаних з конкретними подіями щодо цих оборонних споруд.

В процесі проведеного дослідження нами ставилося завдання здійснити оцінку оборонних споруд Тернопільської області, визначити їх роль як ресурсу та передумови господарського, в тому числі туристичного, розвитку регіону. Акцентується увага на беззаперечному факті, що саме ця область є всеукраїнським лідером за кількістю наявних сторичних споруд саме такого типу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тернопільська область виступає на національному туристичному ринку як адміністративний, науковий, освітній, історико-культурний, спортивний і діловий центр, а в регіоні туризм є одним із пріоритетних напрямів розвитку. В цьому контексті оборонні споруди, як складова історико-архітектурних ресурсів, є підґрунтям для організації різних видів туризму.

За своєю архітектурною та функціональною рисою оборонні споруди потребують певного групування. Критеріями такого групування є форма, розміри та ймовірний оборонний потенціал твердині.

Перша категорія охоплює оборонні архітектурні об'єкти, пріоритетним завданням яких є захисна архітектура з широкими мурами та надійними вежами. Для таких архітектурних об'єктів облаштування помешкань має другорядне значення. Традиційно зелені насадження в pobлизу таких споруд знищувалися. Це ставило собі за мету підкреслити неприступність споруди. Прикладом такого типу оборонної архітектури в області можуть бути замки в Кременці та Сидорові.

Друга категорія оборонних споруд є більш представницькою. В її архітектурі паритетно поєднувалися завдання комфортності проживання та обороноздатності. Характерними рисами таких споруд таких архітектурних пам'яток є елементи

естетичного оздоблення – помпезні в'їзди брами, оздоблені родовими гербами, архітектурно досконалі сторожові вежі тощо. До цього типу належали замки на території Тернопільської області у Бучачі, Збаражі, Бережанах і смт. Залізнях.

І на кінець третя категорія – комплексне розміщення споруд оборонного характеру в межах певної частини одного населеного пункту. Часто такий оборонний комплекс охоплював сторожові вежі, церкви, побудовані в оборонному стилі, палацові комплекси, які були обнесені земляним валом з водою або муром. Прикладом може бути село Новосілка Заліщицької ТГ.

Нами було виділено 31 оборонна споруди в межах Тернопільської області, які мають певний рівень збереженості та атрактивності. Запропоновано методику проведення бальної оцінки цих споруд за показником їх збереженості, деталізація їх описів на сайтах туристичного та краєзнавчого спрямування, а також залученості цих об'єктів до організованих туристичних маршрутів. На основі таких показників проведено бальне оцінювання/рейтингування оборонних споруд регіону (таблиця 1). Для оцінювання використовувалися дані доповідної туристичної активності (середина 2019 – поч. 2020 рр.).

На основі ранжування було виділено сім оборонних споруд найвищої збереженості та туристичної зацікавленості (бальна оцінка – «5»), які розташовані в Борщівській (Кривченський замок), Збараській (Збараський замок), Вишнівецькій (Вишнівецький палацовий комплекс), Кременецькій (Кременецький замок), Скалатській (Скалатський замок), Стурсівській (Стурсівський палац оборонного характеру) територіальних громадах та м. Тернополі (Тернопільський замок). Згадані оборонні споруди згруповані в одну категорію за показниками високого рівня збереженості, кожному з них присвячено згадування більше ніж на 70 сайтах та ці оборонні споруди залучені до туристичних маршрутів більш ніж 10 туристичних компаній України.

Три оборонні споруди в Золотопотіцькій (Золотопотіцький замок), Бучацькій (Язловецький) та Нагірянській (Ягільницький замок) територіальній громадах відповідають бальній оцінці «4». Ці атракції мають середній ступінь збереженості, досить часто згадуються та профільних сайтах (понад 50 сайтів) та включається кількома туристичними фірмами в свої туристичні маршрути.

Переважна більшість оборонних споруд оцінюється за бальною шкалою на «3 бали». Вони представлені в більшості територіальних громад області: Бережанській (Бережанський замок, Біщенський оборонний костел), Мельниця-Подільській (Оборонний костел Святої Трійці в с. Окопи), Скала-Подільській (Скала-Подільський замок), Бучацькій (Бучацький замок), Гусятинській (Сидорівський замок, Личківський замок та оборонний костел у Личківцях), Збараській (Спасо-Преображенська церква, с. Залужжя), Заліщицькій (Замок у Новосілці, Червоногородський замок), Білобожницькій (Буданівський замок), Теребовлянській (Теребовлянський та Янівський замки), Микулинецькій (Микулинецький замок) та Чортківській (Чортківський замок). Традиційно ці споруди досить непогано представлені в інтернет-просторі у зв'язку з відмінним місцем розташування але відзначаються слабким рівнем збереженості та не часто залучаються до туристичних маршрутів та відвідин турпідприємствами.

В п'яти районах Тернопільської області є оборонні споруди, які претендують на туристичне визнання за рахунок своєї атрактивності (відмінне місце розташування, що не було втрачено з роками), але традиційно відзначаються низьким рівнем збереженості, хоча представлені на інтернет-сайтах; наявність якісної та барвистої інформації стала передумовою до поодинокого включення цих об'єктів в туристичні маршрути. За проведенням ранжуванням до цієї групи

відносяться оборонні споруди, які розташовані в Борщівській (Кривченський замок та замок в с. Висічка), Бучацькій (Підзамочок), Залозецькій (Залозецький замок) та Скориківській (Токівський замок) територіальній громади та оцінені рейтинговим балом «2».

Таблиця 1

Ранжування оборонних споруд Тернопільської області

N з/п	Власна назва	Територіальна громада	Показник збереженості	Показник залученості до туристичних маршрутів	Показник представлення на профільних (спеціалізованих) сайтах	Загальний бальний показник
1.	Бережанський замок	Бережанська	3	2	5	3
2.	Біщенський оборонний костел	Бережанська	3	3	4	3
3.	Кривченський замок	Борщівська	5	5	5	5
4.	Кудринський замок	Мельниця-Подільська	2	2	2	2
5.	Фортеця Святої Трійці, с. Окопи	Мельниця-Подільська	2	3	3	3
6.	Скала-Подільський замок	Скала-Подільська	2	3	3	3
7.	Замок у селі Висічка	Борщівська	2	2	3	2
8.	Золотопотіцький замок	Золотопотіцька	4	4	4	4
9.	Бучацький замок	Бучацька	3	3	3	3
10.	Підзамочок-замок	Бучацька	3	2	2	2
11.	Язловецький замок	Бучацька	4	4	5	4
12.	Сидорівський замок	Гусятинська	3	2	4	3
13.	Личківський замок та оборонний костел у Личківцях	Гусятинська	3	3	3	3
14.	Збаразький замок	Збаразька	5	5	5	5

II. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК, ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ЕЛЕМЕНТ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ»

15. Вишнівецький замковий палац	Вишнівецька	5	5	5	5
16. Спасо-Преображенська церква (Залужжя)	Вишнівецька	3	3	2	3
17. Замок у Новосілці	Заліщицька	3	3	2	3
18. Червоногородський замок	Заліщицька	2	2	4	3
19. Залозецький замок	Залозецька	2	2	3	2
20. Кременецький замок	Кременецька	4	5	5	5
21. Білокриницький замок	Кременецька	4	2	5	5
22. Скалатський замок	Скалатська	5	4	5	5
23. Токівський замок	Скориківська	2	2	3	2
24. Буданівський замок	Білобожницька	3	2	3	3
25. Струсівський палац	Микулинецька	5	4	5	5
26. Теремовлянський замок	Теремовлянська	3	4	3	3
27. Микулинецький замок	Микулинецька	3	3	4	3
28. Янівський замок	Теремовлянська	3	3	3	3
29. Чортківський замок	Чортківська	3	2	5	3
30. Ягільницький замок	Нагірянська	4	4	5	4
31. Тернопільський замок	м. Тернопіль	5	5	5	55

Також нами було визначено близько 80 оборонних споруд, про які є згадки в історії регіону та вони мають мінімалістичний рівень збереженості і можуть бути перспективними об'єктами туризму (за умови формування відповідного інфраструктурного рівня – створенню макетів колишніх оборонних споруд, формування інформаційних стендів, підготовка рекламних та науково-популярних видань з метою популяризації певних оборонних споруд). Їм було присвоєно бальний показник «1».

Для Тернопільської області, як і для України загалом хорошим прикладом може бути досвід країн Європи. Тут зуміли поєднати процес збереження і консервування оборонних споруд при одночасному формуванні, за посередництва таких історико-культурних пам'яток, позитивного туристичного іміджу території (в нашому випадку – обласного регіону). На загальнодержавному ринку туристичних послуг та сфери послуг це повинно забезпечити економічну конкретність регіону. Паралельно з вирішенням проблеми збереження оборонних споруд, їх туристично-інфраструктурне використання може послужити основою розвитку рецептивного туризму, що сприятиме зміцненню національної економіки шляхом підвищення добробуту населення, розширення місць прикладення праці, загальної туристичної активності регіону внаслідок прояву ефекту туристичного віддзеркалення на суміжних галузях підприємництва.

В певній мірі оборонні споруди області можна використовувати як заклади відпочинку і туризму шляхом їх пристосування безпосередньо під заклади розміщення або заклади масового харчування (вже сьогодні такими прикладами в регіоні є Тернопільський та Збаразький замки, де функціонують адаптовані під старовину ресторани з рецептурою середньовічних страв та автентичними місцевими напоями) надання послуг з обслуговування конференційних та презентаційних заходів (Збаразький та Вишнівецький замки), проведення урочистих подій з використанням середньовічної стилістики. Приміщення оборонних споруд можуть бути місцем музейних експозицій, які логічно пов'язані з минулими даною територією. Також такі фортифікації можуть функціонувати як скансени – музеї під відкритим небом, на території або поблизу яких можуть організовуватися різні за характером історико-театралізовані фестивалі, змагання, анімаційні шоу тощо.

Висновки з проведеного дослідження. В Тернопільській області представлено всі категорії оборонних споруд, а тому є всі умови для розвитку замкового туризму.

Найбільш забезпеченими історико-архітектурними спорудами для розвитку пізнавального туризму виявилися Бучацькій, Збаразькій, Кременецькій, Чортківській територіальних громадах. Ці райони можна вважати осередками для розвитку культурно-пізнавального туризму та подорожей вихідного дня. На жаль, значна частина історико-архітектурних споруд перебуває у незадовільному стані та потребує проведення робіт з реставрації або реконструкції, облаштування для туристичних відвідувань.

Сьогодні замкові споруди як центри знань стикаються з процесами трансформації під впливом появи нових технологій та зростаючих очікувань та потреб сучасних відвідувачів. Процеси економічних перетворень, які в найменшій мірі торкаються питання відродження історичної спадщини пов'язані з поступовою тенденцією скорочення державного фінансування музеїв на практиці, означають, що музейні працівники мають бути все більш винахідливими та творчими у своїй роботі; Парадоксально, але від них очікується розвиток та зростання, щоб виконати головну місію музею, але з обмеженими доступними ресурсами.

Оборонні споруди минулого, будучи складовою історичної спадщини, повинна мати креативне використання, що спрямована на підвищення з творчої та економічної позиції як частину їхньої основної діяльності. Цілеспрямована співпраця з туристичним сектором, який є важливим каналом збуту та джерелом потенційних відвідувачів музеїв та інших історико-культурних закладів, може значною мірою сприяти їх економічному зростанню. Переваги такої співпраці для туристичного сектору в даний час можна опосередковано кількісно визначити через

показники відвідуваності та зацікавлення певними старожитностями, які комплексно розглядаються в поєднанні з іншими напрямками сфери послуг (культура, відпочинок, інші розважальні послуги та інші послуги). Для довгострокового процвітання та розвитку використання оборонних споруд як центрів туристичної активності необхідно активно планувати стратегії, орієнтовані на відвідувачів, з використанням цілісного підходу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристичні ресурси України: методологія та методика аналізу: Монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2001. 395 с.
2. Дударчук К. Д., Сватко Н.М. Оборонні споруди Придністер'я – основа для розвитку замкового туризму. Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку. 2012, 33-36.
3. Задворний С.І. Територіальна організація культурно-мистецької сфери регіону (на матеріалах Хмельницької області): моногр. Тернопіль: ПП Осадця Ю.В., 2020. 228 с.
4. Кравців В.С., Гринів Л.С., Копач М.В., Кузик С.П. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери. Наукове видання. Львів: НАН України. ІРД НАН України. 1999. 78 с.
5. Кузишин А.В. Перспективи розвитку замкового туризму в Тернопільській області. Вісник наукових досліджень. 2008, 11, Част. 2. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ Галицького інституту ім. В. Чорновола, 179-186.
6. Кузишин А.В., Черешнюк Т.О. Суспільно-географічна оцінка історико-архітектурних ресурсів оборонного спрямування (на прикладі Тернопільської області). Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. Тернопіль: СМП «Тайп», 2020. № 1 (48). С. 91-98.
7. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. Львів: Центр Європи.
8. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 432 с.
9. Підставка Р.В. Замковий та релігійний туризм Придністер'я: Язловець. Туристичні ресурси як чинник розвитку території. 2012, 51-57.
10. Поливач К.А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України. Наук. ред. Руденко Л.Г. Київ: Інститут географії НАН України. 2012. 208 с.
11. Скриль І. Пам'ятки архітектури як складова історико-культурних туристсько-рекреаційних ресурсів Харківського регіону. Часопис соціально-економічної географії. 2014, 17(2), 119-123.
12. Смирнов І. Г. Логістичні стратегії до сталого розвитку замкового туризму. Економічна та соціальна географія. 2012. Вип. 1 (64). 127-137.
13. Шпарага Т.І., Поворозник, А.А. Кластер замкового туризму Тернопільської області. Економічна та соціальна географія. 2013. Вип. 2 (67). 191-200.
14. Palenčíková Z., Machničová Z. Bratislavský hrad a jeho potenciál pre tvorbu kreatívnej ponuky v cestovnom ruchu / Geografické informácie/ 2018. № 2 (22). С. 207-222.
15. Richards, G. (2005) The Development of Cultural Tourism in Europe. Wallingford: CABI.
16. <https://teren.in.ua/2020/05/27/polskyj-hudozhnyk-pokazav-vsyu-mogutnist-ta-velyk-zamkiv-ternopilshhyny-foto/?fbclid=IwAR3wLq75MHvinFuyBoBSwicJB7rd93c9JpNz9q964SzYb2JEYWzpqSxe5M>

**Ірина Леськів
сmt. Меджибіж**

НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА ТА ЕКСКУРСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДІКЗ «МЕЖИБІЖ» В УМОВАХ КАРАНТИНУ

Анотація: У статті подана інформація про роботу ДІКЗ «Межибіж» під час карантину. Висвітлено заходи, які дирекція заповідника вживала у відповідь на пандемію, забезпечивши доступ громадськості до об'єктів заповідника, а також проблеми, з якими довелося стикнутися протягом 2020 р. та на початку 2021 р.

Ключові слова: ДІКЗ «Межибіж», коронавірус, карантин, заходи, екскурсійна діяльність.

Для всього світу 2020 р. став роком випробувань та викликів. Пандемія коронавірусної хвороби докорінно змінила все в сучасному світі, вплинула на життя, роботу, навчання, відпочинок людей. У кризовій ситуації опинилися усі сфери діяльності, а особливо культура, яка значно постраждала під час карантинно-обмежувальних заходів. COVID-19 зірвав роботу заповідників та музеїв у всьому світі, загрожуючи їх фінансовому стану та життєдіяльності.

Зіткнувшись з пандемією в березні 2020 р., в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» одразу було вжито ряд заходів для запобігання поширенню на території Хмельницької області коронавірусної хвороби COVID-19. Незважаючи на кризовий рік, вдалося реалізувати деякі проєкти, успішно адаптуватись до альтернативної (онлайн) форми роботи та досягнути позитивних результатів. Для висвітлення екскурсійної та просвітницької діяльності заповідника у період карантину в статті використано звітні показники про роботу ДІКЗ «Межибіж» за 2020 рік, а також інформацію з розпоряджень та наказів дирекції, які були видані протягом року для забезпечення працівників і відвідувачів заповідника від зараження коронавірусною інфекцією.

18 березня 2020 р., на виконання постанови Кабінету міністрів України від 11 березня 2020 р. №211 «Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19», розпоряджень голови Хмельницької облдержадміністрації та Меджибізької селищної ради, заповідник зачинено для відвідування. Дирекція ДІКЗ «Межибіж» не відправляла людей на вимушений простій, але для певної категорії працівників, які проживають за межами Меджибізької ОТГ та добираються на роботу громадським транспортом міжміського сполучення, було запропоновано дистанційну форму роботи. Інші співробітники працювали у звичайному режимі, займаючись науково-дослідницькою діяльністю, науковим комплектуванням фондів, проведенням реекспозицій. Крім того, технічні працівники були зайняті косметичним ремонтом музейних приміщень.

На початку карантинних заходів у всіх були сподівання на тимчасовість цих обмежень і надія на швидке повернення до звичного режиму роботи. Працівники заповідника готувались до відкриття туристичного сезону 24 квітня та проведення круглого столу «Меджибіж полікультурний». Також на весну були заплановані масові просвітницькі заходи для відвідувачів: великодні народні забави для дітей та батьків спільно з парафією замкової церкви Свт. Миколая Чудотворця (12 квітня), Дитячий лицарський фестиваль у Меджибізькій фортеці (2-3 травня), «Ніч музеїв OPEN AIR у Меджибізькій фортеці» (16 травня). В результаті, через карантин усі ці проєкти або змістилися в часі, або були зовсім скасовані.

З 12 травня 2020 р. в ДІКЗ «Межибіж» відновлено безпосередній прийом відвідувачів. Працівники заповідника здійснювали обслуговування в засобах індивідуального захисту з дотриманням дистанцій та відповідних санітарних і протиепідемічних заходів. Відвідувачам було дозволено перебувати на території замку лише за умови вдягнутих масок або респіраторів. Екскурсійне обслуговування здійснювалось для груп до десяти чоловік, а тривалість екскурсії скоротилась до 30 хвилин. В таких умовах співробітники заповідника працювали до кінця року.

Однією із проблем, спричинених введенням карантинних заходів, стала неможливість проведення культурно-масових заходів. Довелось відмовитись від основних щорічних проєктів: фестивалю «Чумацький шлях», присвяченому

археологу та барду Олександру Авагяну (24-26 липня), фестивалю середньовічної культури «Епоха героїв» (8-9 серпня), відзначення Дня археолога (15 серпня), етнографічного свята «Гарбузова ніч у Меджибізькій фортеці» (31 жовтня). До того ж, протягом літнього періоду скоротилася кількість відвідувачів та екскурсантів. Втрата можливості заробити кошти на рівні попередніх років ускладнювала вирішення низки нагальних проблем, пов'язаних із виплатою заробітної плати, забезпеченням належних умов для збереження та охорони пам'яток заповідника, проведенням ефективної господарської діяльності тощо. З метою отримання додаткових прибутків, підвищення якості обслуговування відвідувачів, адаптованої до умов карантину, адміністрацією ДІКЗ «Межибіж» було запропоновано оптимізувати графіки роботи окремих працівників. Для обслуговування максимальної кількості відвідувачів з липня до кінця жовтня заповідник працював з 08:00 до 19:00 год.

Успішно вдалося розробити та впровадити додаткову платну послугу «Марафон сімейних екскурсій». З 1 липня 2020 р. нею могли скористатись невеликі групи відвідувачів від 3 до 10 чоловік у загальнодержавні вихідні (субота і неділя) та святкові дні. В «Марафоні сімейних екскурсій» одночасно були задіяні три екскурсоводи. Відвідувачам пропонували програму з різних тематичних екскурсій загальною тривалістю 45 хвилин на трьох локаціях: подвір'я замку, підземелля палацу і Лицарська вежа. Така послуга користувалась великим попитом, оскільки попередньо в підземелля палацу можна було потрапити лише під час проведення музейних свят. Також цікавими були екскурсії в Лицарській вежі, з оглядового майданчика якої добре видно частину Меджибожа з околицями [1].

5 та 6 вересня 2020 р. у Меджибізькому замку відбувся Всеукраїнський гончарний пленер-практикум «Келих вогню», в якому взяли участь 24 майстри-керамісти з усієї України. Учасники заходу ділилися секретами гончарного мистецтва, створювали та випалювали композиції з глини. Майстри-керамісти створили власні «келихи вогню», які подарували до фондів Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» [2].

Культурно-масовий захід був проведений у Всесвітній день туризму за участі мешканців Меджибізької ОТГ, громадських організацій, журналістів з дотриманням всіх протиепідемічних заходів. 27 вересня відбулася презентація проекту «Меджибіж полікультурний», втіленого за кошти грантової програми ReHERIT «Спільна відповідальність за спільну спадщину». В рамках проекту розроблено та видано путівники накладом 1000 примірників та мобільну виставку обсягом 10 стендів. Під час презентації відбувся концерт камерного оркестру та солістів Хмельницької обласної філармонії «Як звучать пам'ятки» [3].

26 жовтня 2020 р. Летичівський район потрапив до «червоної» зони епідемічної небезпеки. Довелося знову припинити обслуговування відвідувачів на території ДІКЗ «Межибіж». Відновлено доступ до пам'яток заповідника з 13 листопада 2020 р. з одночасним введенням «карантину вихідного дня», що передбачав заборону на роботу закладів культури у суботу та неділю. Це обмеження було скасоване рішенням Уряду з 02 грудня 2020 р.

Незважаючи на несприятливий рік щодо реалізації різноманітних культурно-просвітницьких заходів, все ж вдалося здійснити багато планів і проектів. Задля того, щоб не втрачати своєї аудиторії, співробітники перейшли на онлайн комунікації з відвідувачами. Протягом року забезпечено роботу 9-и інтернет-сторінок, також виготовлено, показано в ефірі 74 відео- і радіосюжети, постійно оновлюється офіційний сайт заповідника. Крім того, опубліковано в ЗМІ 57 повідомлень, статей та інтерв'ю. Для співробітників ДІКЗ «Межибіж» онлайн-

формат роботи з аудиторією не є новою формою діяльності, надалі, беручи приклад з європейських музеїв, виникає питання щодо проведення віртуальних екскурсій для відвідувачів, які не мають можливості потрапити до заповідника, створення онлайн турів з панорамними фотографіями виставкових залів.

У таблиці подані окремі показники роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» за 2020 р. у порівнянні з попередніми роками (рис. 1).

2021 р. для ДІКЗ «Межибіж» є роком кількох пам'ятних дат. 30 березня минуло 50 років з дня відкриття музейного закладу у Меджибізькому замку. У червні плануються святкові заходи з нагоди 875-ї річниці першої писемної згадки про Меджибіж, як про найдавніше місто Подільського краю. У серпні 25 р. тому відбулася перша науково-практична конференція «Меджибіж: 850 років історії», а в грудні відзначатиме своє 20-річчя Державний історико-культурний заповідник «Межибіж». Крім того, у цьому році минає 435-а річниця з часу будівництва замкової церкви (пам'ятки архітектури XVI ст.), яка зараз є діючим храмом ст. Миколая Чудотворця. Зрозуміло, що відзначення цих дат обговорювався ще у 2020 р., але пандемія внесла також свої корективи щодо масштабності проведення святкувань.

У зв'язку із загостренням загальноукраїнської епідеміологічної ситуації протягом лютого-березня 2021 р., заплановані урочисті заходи з нагоди 50-річчя відкриття музею у Меджибізькому замку довелося перенести на 21 травня цього року. Натомість 30 березня 2021 р. відбулася XX-а науково-краєзнавча конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. Музеї, заповідники, пам'ятки» вперше онлайн-режимі [4]. В ній взяли участь досвідчені музейники, історики та краєзнавці з різних куточків України. В підсумку до травня буде виданий збірник матеріалів конференції.

Попри економічні та соціальні негаразди в державі, попит на внутрішній туризм в Україні є і постійно зростає. Проте через стрімкий розвиток сучасних технологій, музейні установи опинилися в складній ситуації, коли потрібно переосмислити старий формат взаємодії з аудиторією, постійно розвиваються та вдосконалюються. Через це ДІКЗ «Межибіж» намагається йти в ногу із часом, використовувати сучасні підходи у взаємодії з відвідувачами і задовольняти їхні потреби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. «Марафон сімейних екскурсій» у Меджибізькій фортеці відбуватиметься щотижня : веб-сайт. URL: <https://mezhibozh.com/family-marathon-medzhybizh/>.
2. «Келихи вогню» створили у Меджибізькому замку гончарі з усієї України : веб-сайт. URL: <https://mezhibozh.com>.
3. «Меджибіж полікультурний»: путівник та виставка розповідають великі історії малого містечка : веб-сайт. URL: <https://mezhibozh.com/medzhybizh-putivnyk/>.
4. XX конференція «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». URL: <https://www.facebook.com/events/409314493489356/>.

Микола Мандзюк
м. Дубно

VIA REGIA – КУЛЬТУРНИЙ ШЛЯХ РАДИ ЄВРОПИ, ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

Анотація: Дана стаття присвячена тематиці розвитку європейського культурного шляху Ради Європи Via Regia в Україні. Розкрито значення та вплив європейських культурних маршрутів для сфери туризму України та їх практична реалізація на прикладі шляху Via Regia.

Ключові слова: Via Regia, європейський культурний маршрут, культурний туризм, культурно-туристичний маршрут, культурна спадщина.

Культура виступає одним з фундаментальних ресурсів для ціннісного гуманітарного та економічного розвитку країни, адже продукти культури – культурна спадщина є базою для сучасної світової концепції туризму.

Популяризація культурного надбання України, промоція українських традицій, культури та гостинності суттєво впливають на соціально-економічний розвиток країни, адже культура є надпотужним способом співпраці та взаємодії між націями всього світу. Гуманітарне значення культурного туризму полягає у використанні його можливостей для розвитку особистості, її творчого потенціалу, розширення горизонту знань. Знайомство світової спільноти з неперевершеним культурним надбанням України та популяризація внутрішнього туризму серед самих українців є надзвичайно важливими елементами становлення дійсно сильної демократичної держави, адже культура є основою процесу соціально-економічного розвитку, збереження, зміцнення незалежності, суверенітету й самобутності будь-якого народу.

Слід зауважити на важливості культури у сучасному розумінні. Ми маємо усвідомлювати, що жодна культура не є однорідною та окремо діючою. А отже у подальшому важливо сприяти об'єднанню локальних і європейських ідентичностей, а не протиставляти їх одна одній, визнавати різноманітність нашої спадщини, досягати результату у взаємодії між культурною, економічною та освітньою політиками.

Завдяки «Культурним маршрутам» Україна зможе популяризувати об'єкти культурної спадщини, залучати туристів, сприятиме проведенню фестивалів та зростанню відвідуваності українських закладів культури. Ця програма є конкретним прикладом спроможності всесвітньої культурної спадщини діяти як джерело сталого економічного розвитку громад та регіонів.

«Культурні маршрути» реалізують на практиці основні принципи Ради Європи: права людини, культурну демократію, культурне різноманіття та ідентичність, взаємний обмін і збагачення крізь кордони і століття. Вони виступають в якості каналів для міжкультурного діалогу і сприяють розширенню знань про Європейську культурну ідентичність та її розуміння.

Подорожуючи крізь час і простір, ці маршрути демонструють внесок різних культур в спільну європейську культурну спадщину. Вони відображають різноманітність живих культур і поєднують місцеву спадщину з європейськими ідеями. Культурні маршрути відкривають доступ до менш відомих тем і аспектів європейської історії та культури. Таким чином, вони дозволяють відкрити нові напрямки та пролити світло на забуті або приховані аспекти спільної спадщини [3, с. 4].

«Європейські Культурні Маршрути» стали загальним терміном, що використовується для транскордонних шляхів культурного зв'язку. Офіційно ці маршрути називаються «Культурні Маршрути Ради Європи». Також використовуються інші назви «Культурні маршрути» або «Культурні Шляхи».

Концепція культурних маршрутів була впроваджена в 1987 р. Радою Європи для реалізації ключових культурних принципів Європи: права людини, культурна демократія, культурне розмаїття та самобутність. Ці основні принципи конкретизовані в Європейських культурних маршрутах.

Європейські культурні маршрути можуть базуватися на історичних маршрутах або на культурних концепціях транснаціонального значення. Це може бути маршрут, який проходить через регіони і країни, які пов'язані історичною, художньою чи соціальною проблемою.

В цьому контексті значення термінів «дорога», «маршрут» або «шлях» має наступне значення:

- 1) це може бути фактичний маршрут або шлях, який вже створений;
- 2) це може бути мережа місць та історичних або природних об'єктів;
- 3) це може бути певна географічна область, яка об'єднана загальною темою.

Коли ми говоримо про європейський маршрут, то він має відповідати певним умовам:

1. Повинні бути залучені, принаймні, три держави-члени Ради Європи або держави- сторони Європейської культурної конвенції.
2. Маршрут повинен мати не лише місцеве значення, але й представляти європейські культурні аспекти та мати історичний вимір.

Європейські культурні маршрути сприяють розвитку культурного туризму і сталого культурного розвитку та фокусуються на наступних критеріях:

- враховують місцеві, регіональні, національні та європейські ідентичності;
- сприяють активному залученню друкованих та інших засобів масової інформації та повному використанні потенціалу електронних засобів масової інформації з метою підвищення обізнаності про культурні цілі проектів;
- сприяють діалогу між урбаністичною та сільською культурами, між регіонами на півдні та півночі, сході та заході Європи, а також між розвиненими та бідними регіонами;
- заохочують до діалогу та порозуміння між місцевими та іммігрантськими культурами;
- відкривають можливості для співпраці між Європою та іншими континентами через особливий зв'язок між певними регіонами;
- підвищують обізнаність громадськості та привернення уваги політиків на необхідність захисту спадщини як частини сталого розвитку території, з метою сприяння розвитку якісного туризму в європейському вимірі;
- підтримують встановлення партнерських відносин з державними та приватними організаціями, що працюють у сфері туризму, з метою розробки туристичних продуктів та інструментів для всіх потенційних громадян [3, с. 18].

Таким чином, європейські культурні маршрути мають значний вплив на розвиток та співпрацю між учасниками, які представляють різні сфери господарства. Залученими сторонами при реалізації культурних маршрутів можуть бути:

1. Суб'єкти надання туристичних послуг:
  - готелі, ресторани, транспортні компанії;
  - туроператори, туристичні агенти;
  - гіді, культурні гіді;

II. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК, ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ЕЛЕМЕНТ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ»

- місцеві бюро туризму.
- 2. Заклади культури і мистецтва
  - регіональні та місцеві культурні організації з усіх галузей;
  - історичні та культурні асоціації (музеї, митці та інші);
  - інститути та університети культури;
  - заклади сфери розваг.
- 3. Органи влади
  - відповідальні відділення (туризм та культура) у місцевих органах влади;
  - регіональні торгові палати.
- 4. Підприємства приватного сектору
  - рекламні компанії;
  - видавці;
  - архітектори, архітектори ландшафтів;
  - організації просторового планування;
  - кооперативи.
- 5. Навчальні заклади
  - школи;
  - коледжі;
  - університети;
  - науково-дослідні установи;
  - незалежні дослідники;
  - історичні товариства [2, с. 88-89].

Станом на 2021 р. в Європі нараховується 40 культурних маршрутів. Першим в Європі «Культурним Маршрутом» став Шлях Святого Якова, який був сертифікований в 1987 р.

Рада Європи повідомила, що з 30 березня 2021 р. Україна офіційно приєдналася до Розширеної часткової угоди про культурні маршрути Ради Європи.

16 лютого 2021 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про приєднання України до Розширеної часткової угоди про культурні маршрути». Президент України Володимир Зеленський підписав даний закон 15 березня 2021 р.

Приєднання до Розширеної часткової Угоди про культурні маршрути є практичною реалізацією положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [4].

Сторонами Розширеної часткової угоди про культурні маршрути є 34 країни, партнерами – Європейський Союз та Всесвітня туристична організація (UNWTO). Сертифікат «Культурні маршрути Ради Європи» як відзнаку якості отримали 40 європейських культурних маршрутів, які проходять понад 50 країнами світу. Територією України проходять лише 3 європейських культурних маршрути: Via Regia (шлях, який із раннього середньовіччя поєднує Східну та Західну Європу, пропонуючи різноманітні туристичні опції – від паломництва до подорожей потягом); «Європейський маршрут індустриальної спадщини» (культурний маршрут, який представляє спільну європейську пам'ять про зрушення в Європі, пов'язані з індустриальною революцією, приваблюючи туристів до індустриальних локацій) та культурний маршрут «Європейські стежки Моцарта» [7].

Культурний шлях Ради Європи Via Regia на даний час має найбільше практичне поширення в Україні.

Via Regia – це назва найстарішого та найдовшого сухопутного зв'язку між Східною і Західною Європою. Via Regia у більш ширшому розумінні є позначенням певного типу доріг, які у середньовічній Європі підпорядковувалися безпосередньо королю і також були під його особливим захистом. Саме тому цей маршрут ще називають Королівським шляхом.

Існує цілий ряд документів та знахідок періоду VIII-X ст., які підтверджують обмін між королівством франків та слов'янськими землями. Сполучення на схід захищалося слов'янськими валовими спорудженнями та фортецями, на місці яких пізніше виникли міста.

У період існування Київської Русі її територію пересікали три міжнародні артерії: Бурштиновий шлях (з Балтійського моря в Чорне через Віслу, Сян і Дністер), шлях із варяг у греки (з Балтійського моря в Чорне через Неву, Ладогу, Волхов і Дніпро) та шлях з Булгару на Волзі в Кордовський халіфат в Іспанії (по Волзі та Оці, далі через Чернігівську землю на Київ – Галич – Перемишль – Краків – Прагу – Регенсбург – Трір). Останній шлях, який пересікав майже всю Європу, можна назвати *Via Regia* – трансєвропейським шляхом.

По *Via Regia* в столицю Русі поступали шовк, предмети розкоші, прянощі, інші східні товари та північні хутра. У зворотньому напрямку йшли мед, віск та ремісничі вироби. В Києві *Via Regia* перетиналася з Шляхом із варяг у греки, через який сюди потрапляли візантійський та скандинавський імпорт.

В реконструйованому вигляді українська частину *Via Regia* станом на XI–XIV ст. виглядає так: Київ – Житомир – Новоград-Волинський (літописний Звягель) – Корець (столиця Корецького князівства) – Острог – Рівне – Клевань – Олика (пізніша столиця уділу князів Радзівілів) – Луцьк – Дубно – Броди – Пліснеськ (сьогодні с. Підгірці) – Олесько – Буськ – Львів – Самбір – Добромиль – Нижанковичі – Перемишль.

Весь цей шлях був сухопутним, супроводжувався встановленням твердого покриття (т. з. битий шлях з каменю вапнякових порід) та спорудженням мостів і охоронних замків. У X ст., судячи зі статутів австрійських та рейнських міст, основними предметами експорту з Русі були мед, віск, хутра, коні, а також сіль, ремісничі вироби, залізні навісні замки, глиняні іграшки та писанки. Ввозилися на Русь ремісничі вироби, зброя, кольорові метали, штаби – заготовки з рейнської руди, сукно та предмети розкоші.

З розпадом Русі та виникненням Галицького і Волинського князівств, а також з заснуванням нових міст у західній частині сьогоденної України стабілізувалися і укріпилися сполучення між Східною та Західною Європою за допомогою середньовічного шляху *Via Regia*. У нових сучасних умовах XXI ст. *Via Regia* переживає період відродження, перш за все, як туристичний шлях, який з'єднує Східну та Західну Європи, сприяє їх зближенню та інтеграції [6].

Його довжина становить 4500 км. Він існує понад 2000 р. і поєднує 8 європейських держав. Нині міжнародна мережа *Via-Regia* використовується як символ об'єднання Європи. У 2006 р. шлях був визнаний як «Великий культурний шлях Ради Європи» (рис. 1).

Україна з її багатством культурної спадщини, своєрідністю та неповторністю є невід'ємною частиною давнього культурного шляху *Via Regia*, що створює нерозривний зв'язок з культурними надбаннями країн європейського простору.

У жовтні 2019 р. в місті Лейпціг відбувся симпозіум мережі *Via-Regia*, на якому українська делегація була представлена найчисленнішим складом. Автор статті також був учасником даного симпозіуму. У ході обговорення і проведення стратегічної сесії щодо подальшого розвитку мережі та її ефективного розвитку в Україні, було прийняте рішення створити асоціацію членів та партнерів із числа міст та культурно-мистецьких об'єктів, які розташовані на українській частині європейських автошляхів.

У 2020 р. Державний історико-культурний заповідник м. Дубно подав проектну заявку до Українського культурного фонду на реалізацію ідеї щодо створення союзу культурних, мистецьких, творчих організацій і установ, які представляють культурно-мистецький простір держави та популяризують культурне надбання України в європейському та світовому просторі. Таким чином було створено Громадську організацію «Асоціація культурно-мистецьких центрів «Via Regia Україна», яка включає культурні центри (музеї, заповідники, виставкові зали), які займаються питаннями культурного розвитку та створюють умови для розвитку і промоції культурної спадщини (рис. 2).

Асоціація об'єднує культурно-мистецькі організації із 5 областей України: Львівської, Волинської, Рівненської, Житомирської та Київської. Логіка створення мережі була зумовлена існуванням великого туристичного маршруту (Великий культурний шлях Ради Європи Via Regia в Україні), який об'єднує українські міста з великим культурним спадком.

У 2021 р. очікується розробка культурно-туристичного маршруту української частини Великого культурного шляху Ради Європи Via Regia в Україні. Дану ініціативу буде втілювати Державний історико-культурний заповідник м. Дубно спільно із громадською організацією «Асоціація культурно-мистецьких центрів «Via Regia Україна» за кошти гранту Українського культурного фонду.

Проектуючи культурно-туристичний маршрут, варто враховувати наявні ресурси регіонів щодо матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, інтереси та мотиви суб'єктів туристичної інфраструктури аби створений продукт мав позитивний вплив для місцевого економічного розвитку.

Таким чином, проектування культурно-туристичного маршруту Via Regia Ukraine, який пролягатиме через 5 областей (Львівська, Волинська, Рівненська, Житомирська та Київська) буде поділено на кілька етапів:

1. Збір та вивчення матеріалів про культурну спадщину регіонів, які включені до маршруту:

- збір інформації та аналіз джерел про матеріальну і нематеріальну культурну спадщину міст та регіонів;
- дослідження природно-рекреаційного потенціалу місцевості: вивчення та огляд пам'яток природи (заповідники, урочища, ботанічні сади) та культури (пам'ятники, церкви, музеї), встановлення можливості їх використання з туристичною метою;
- визначення основних напрямків розвитку туризму в регіоні.

2. Дослідження інфраструктури регіону:

- збір даних про стан транспортної мережі в регіоні (аеропорт, залізничні та автовокзали, дороги);
- дослідження переліку послуг основних готельних підприємств, ресторанів, оздоровчих комплексів, розважальних закладів.

3. Дослідження існуючих на туристичному ринку пропозицій:

- дослідження основних туристичних продуктів та ціни на них.

4. Проектування туристичного маршруту:

- визначення мети та змісту туристичного маршруту (визначення форми організації маршруту, клієнтури на цей маршрут, його типізація, визначення розміру груп, сезонності, тривалості);
- розробка траси маршруту та вибір варіанту його побудови;
- відбір об'єктів для включення у програму перебування на маршруті;
- пошук партнерів та вибір оптимальних закладів розміщення та харчування на маршруті, транспортних перевізників, страховиків;

- підбір переліку додаткових послуг на маршруті;
- повне комплектування пакету пропозицій за обраним маршрутом.
- 5. Складання технологічної документації:
  - складання програми перебування на маршруті;
  - складання технологічної карти маршруту;
  - складання паспорту траси маршруту та іншої документації.
- 6. Складання кошторису туристичного маршруту:
  - калькуляція вартості туристичного маршруту.
- 7. Пробний заїзд на маршруті та усунення виявлених недоліків:
  - апробація туристичного маршруту та внесення коректив за необхідністю;
  - усунення недоліків, виявлених при складанні маршруту.
- 8. Реклама нового туристичного маршруту:
  - оформлення інформаційного листа маршруту, буклетів, включення інформації про новий маршрут до каталогу пропозицій;
  - інші заходи щодо поширення нової пропозиції.
- 9. Реалізація нової туристичної пропозиції та контроль за обслуговуванням туристів:
  - обслуговування туристів на маршруті;
  - розгляд реклаमाцій та внесення необхідних коректив;
  - удосконалення маршруту [1, с. 74-76].

Загальноприйнята методика побудови туристичних шляхів передбачає розробку будь-якого туристичного продукту чи послуги після маркетингових досліджень ринку. За кошти гранту у 2020 році колективом Державного історико-культурного заповідника м. Дубно було проведено загальну оцінку туристичного потенціалу та туристичних пропозицій тих областей України, територією яких проходить Великий культурний шлях Ради Європи Via Regia. Отримана інформація систематизована та знаходиться на сайті – <https://via-regia.org.ua>.

У сучасному світі інформаційних технологій найбільш поширеним джерелом отримання інформації є інтернет. Тому сайт <https://via-regia.org.ua> та соціальні мережі цього туристично-інформаційного порталу є ефективним та актуальним на даний час каналом поширення інформації про туристичну привабливість України та її потенціал в плані розвитку культурного туризму.

Партнерами в реалізації ініціативи та поширенні інформації про українську частину Великого культурного шляху Ради Європи Via Regia в Україні будуть також:

- члени та учасники Громадської організації «Асоціація культурно-мистецьких центрів «Віа Регія Україна»;
- органи місцевого самоврядування, а саме управління, що займаються туризмом (як правило вони при відділах економіки, культури, інфраструктури);
- навчальні заклади, що готують фахівців напрямку (факультет туризму);
- туристично-інформаційні центри;
- місцеві туристичні об'єднання, спілки;
- туроператори та екскурсоводи.

Крім того, в ході формування культурно-туристичного маршруту Via Regia в Україні планується здійснювати розвиток локальних туристичних маршрутів, а також включення нових регіонів та областей до європейської туристичної мережі. Таким чином, з великою ймовірністю уже скоро Тернопільщина із своїм значним культурним надбанням може претендувати на залучення додаткової кількості іноземних та українських туристів у разі активної участі в розвитку та популяризації європейського культурного маршруту Via Regia в Україні.

Отже, європейські культурні маршрути в Україні можуть стати потужним ресурсом та ефективним інструментом для підтримки зростання економічного та туристичного потенціалу регіонів України через зміцнення місцевих громад та розбудову туристичних мереж з європейськими партнерами.

Рис. 1. Карта Європейського культурного шляху Via Regia

Рис. 2. Українська частина Великого культурного шляху Ради Європи Via Regia

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Галасюк С., Нездойминов С. Організація туристичних подорожей та екскурсійної діяльності – К.: Центр навчальної літератури, 2019. 178 с.
2. Поливач К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України / Наук. ред. Руденко Л. Г. – К.: Інститут географії НАН України, 2012. – 208 с.
3. Практичний посібник. Культурні Маршрути Ради Європи. – К.: Міністерство культури України, 2018 р. – 29 с.
4. <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-oficijno-priyednalasya-do-ugodi-pro-kulturni-marshruti-radi-yevropi>
5. <http://culture-routes.net>
6. <https://via-regia.org.ua/>
7. <https://mind.ua/style/20224918-yak-mocart-krivij-rig-ta-perlini-via-regia-nazavzhdi-pov-yazali-ukrayinu-z-evropeyu>

**Валентина Надольська
м. Луцьк**

ФЕСТИВАЛЬ ЯК ФОРМА ПРОМОЦІЇ ЗАМКУ ЛЮБАРТА

Анотація: У статті характеризуються риси та визначаються переваги фестивалю як однієї з популярних і цікавих форм проведення свята, вказується на його роль у збереженні та відродженні історичної пам'яті. Аналізується досвід Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку щодо проведення фестивалів на території замку Любарта.

Ключові слова: державний історико-культурний заповідник у м. Луцьку, замок Любарта, фестиваль, туризм.

Духовний розвиток суспільства неможливий без ефективної діяльності в ньому низки культурно-освітніх інституцій. До таких належать й державні

історико-культурні заповідники, які в останні десятиріччя вибудовують нові механізми взаємодії та співпраці з відвідувачами. Розв'язання завдання розширення аудиторії туристів, формування у відвідувачів бажання ще раз завітати до заповідника значно ускладнюється в епоху інформаційних технологій, наявності альтернативних засобів комунікації та центрів дозвілля. Це актуалізує потребу вивчення досвіду популяризації діяльності державних історико-культурних заповідників як на регіональному, так і загальнодержавному рівнях.

У період розгортання у світі різновекторних трансформаційних процесів історико-культурні заповідники, продовжуючи залишатися хранителями культурної спадщини, переживають серйозні зміни, перетворюючись в систему, все більш відкриту суспільству. Новітні комунікаційні технології, маркетинг, підприємництво у їх роботі сприяють появі оригінальних форм взаємодії з відвідувачами, які підносять роль заповідника як соціальної інституції, визначають його особливе місце у соціокультурному просторі модерного суспільства.

У боротьбі за відвідувача історико-культурним заповідникам доводиться приділяти більшу увагу новим технологіям, формам роботи і використовувати їх у своїй діяльності. Як сукупність ресурсів, методів, стратегій і професійних дій, що дозволяють заповіднику виконувати його соціальні функції, інтерактивні технології, відкривають широкі можливості для реалізації ним потенціалу культурно-освітньої діяльності [9, с. 56].

Основою для появи нових підходів у роботі з цільовою аудиторією в останні десятиріччя в заповідниках стали синтез і поєднання з базовими формами роботи (екскурсія, лекція, консультація та ін.), форм, запозичених з інших практик (концерт, свято, гра та ін.). Так з'явилися й активно використовуються у діяльності заповідників квест-екскурсія, тематичні акції та ін. До них відноситься й фестиваль.

Фестиваль (з лат. *festivum* – свято) тлумачиться словниками як періодичне культурне свято, показ, огляд мистецтва (театрального, музичного і т. п.); широка святкова громадська зустріч, котра супроводжується оглядом досягнень певних видів мистецтва. Фестиваль є урочистим дійством з широким колом учасників, на якому відбувається показ і огляд різних видів мистецтва або робіт, виконаних учасниками студій, гуртків, ансамблів інших творчих груп [7, с. 166].

Фестиваль – це одна з найпопулярніших і найцікавіших форм проведення свята. За допомогою цього масового заходу можна привернути увагу широкої громадськості. А за допомогою тематики фестивалю можна варіювати цільову аудиторію. Даний захід завжди супроводжується великим скупченням зацікавлених людей, атмосферою свята, яка об'єднує присутніх позитивними емоціями [2, с. 2]. Фестивальна форма дозвілля задовольняє потреби людей у соціальному спілкуванні, у самовираженні і саморозвитку, у залученні до соціально значимих цілей, у розвагах і спілкуванні з творчими однодумцями. Фестиваль виявляє активну творчу позицію людини, підвищує активність і самодіяльність учасників, при цьому органічно поєднуючи раціональні й емоційні засоби впливу. Фестиваль дає можливість об'єднати людей різних вікових груп у спільність, яка здатна задовольнити особистісні та групові творчі інтереси людей, котрі прагнуть виступати не лише споживачами духовних цінностей, а й їх творцями.

Перші фестивалі, які з'явилися у Великобританії в кінці XVIII ст., були музичними. Упродовж XIX і XX ст. видова палітра фестивалів значно розширилася і сьогодні представлена сотнями міжнародних, національних, регіональних кінофестивалів, фестивалів вуличної культури, народного мистецтва та ін. На творчих фестивалях здійснюється показ або огляд різноманітних досягнень музичного, театрального, естрадного, циркового мистецтва та ін.

Історико-культурні заповідники також запровадили використання фестивальних практик у свою діяльність. Фестиваль створює неформальну атмосферу святковості, ефект особистої причетності кожного з відвідувачів, співучасті в тому, що відбувається завдяки театралізації, грі, безпосередньому спілкуванню з «персонажами» святкового дійства, застосуванню особливої атрибутики. Фестиваль справляє значний емоційний вплив на аудиторію. Особливість фестивалю виявляється ще й у тому, що він ніби розсуває кордони, бо вагомого значення набувають духовні традиції народу, майстерність, обряди і ритуали, національне мистецтво. Фестиваль служить їх збереженню, відродженню історичної пам'яті.

Метою фестивалів є залучення якомога більшої кількості відвідувачів у заповідники, музеї, міста, популяризація певної історичної, краєзнавчої, мистецької та ін. проблематики, підтримка сталих народних традицій, розвиток туризму в регіонах [6, с. 29]. У світовій практиці фестивалі виконують різні завдання: є розважальними заходами під відкритим небом; ярмаркою або форумом виключно для професіоналів; намагаються поєднати ці два завдання.

Фестивальні заходи популяризують регіон, місто, конкретне місце (дестинацію), залучають зацікавлених туристів. У сучасних умовах фестивальний туризм – відвідування фестивалів і конкурсів, костюмованих свят, спортивних змагань – став одним із різновидів туризму загалом і посів вагоме місце у рекреаційному русі. Історичні пам'ятки, народні традиції і звичаї народів, архітектура старих міст, гастрономічні особливості національної кухні – все це приваблює туристів [3, с. 162].

Така форма роботи з відвідувачами в останні десятиріччя активно використовується й для промоції Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку та його найвизначнішої пам'ятки – замку Любарта (Луцького Верхнього замку).

Упродовж 26-и років у Луцькому замку відбувається фестиваль «Благовіст Волині», присвячений дзвонарному мистецтву. Започаткувала його керівник Волинської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Г. Марчук. На фестивалі відвідувачі можуть не лише послухати святковий передзвін більше 20 дзвонарів, а й спробувати оволодіти навиками дзвонаря. У програму заходу входить екскурсія до Музею дзвонів, духовні піснеспіви, майстер-класи із дзвонів мистецтва, ліплення та розпису керамічних дзвоників [5]. Фестиваль ставить за мету подальше відродження духовності, залучення українського народу до скарбниці православної культури, розширення культурно-мистецьких та інформаційних зв'язків між державами засобами творчого спілкування.

Замок Любарта став місцем проведення ще одного мистецького фестивалю, міжнародного свята пісні та танцю «Поліське літо з фольклором». Протягом кількох фестивальних днів лучани та гості міста знайомляться із фольклором та традиціями представників не менше п'яти зарубіжних країн, національних колективів з різних регіонів України. Завдяки проведенню фестивалю «Поліське літо з фольклором» Україна у 1996 р. на засіданні Генеральної Асамблеї Міжнародної Ради Організацій Фестивалів Фольклору і Традиційних Мистецтв (CIOFF), що діє при ЮНЕСКО, була прийнята 69 – м. повноправним членом цієї авторитетної організації. За п'ятнадцять фестивальних років у фестивалі взяли участь 7836 учасників, з них 99 зарубіжних колективів з 47-х країн світу та 102 колективи з України [8]. Фестиваль сприяє вихованню естетичного смаку і поваги до народних традицій. Проведення фестивальних заходів забезпечує організацію

змістовного дозвілля різновікової аудиторії. Проведення фестивалю «Поліське літо з фольклором» відкрило нові шляхи для збереження і популяризації культурного надбання українського народу на світовому рівні, сприяє інтеграції України у світове культурне співтовариство.

Міжнародний фестиваль українського фольклору «Берегиня» проходить у Луцькому замку з 1999 р. Фестиваль присвячується героїко-патріотичній тематиці, а також відтворенню календарної обрядовості літньо-осіннього циклу «Від зажинок до Пречистої». Він відбувається раз на три роки та об'єднує носіїв фольклорних традицій – співаків, музик, танцюристів, майстрів народного мистецтва задля сучасного відтворення та наукового осмислення надбань української народної культури. Учасниками фестивалю є колективи з усіх областей України, делегації української діаспори з Польщі, Білорусі, Франції, Словаччини, Словенії та інших зарубіжних країн. У фестивальні дні відбуваються виставки та ярмарки виробів майстрів народного мистецтва, майстер-класи, святково-обрядові дійства, концерти, діють етнографічні майданчики, творчі лабораторії, проводиться науково-практична конференція. Мета фестивалю – збереження та популяризація народного мистецтва, звичаєвої та традиційної культури, фольклорних скарбів, посилення впливу традиційної народної культури на підростаюче покоління [1].

До історії Луцького замку відвідувачі мають можливість звернутися у рамках фестивалів середньовічної культури «Меч Луцького замку» (проводиться з 2002 р.), «Волинська княжна» (з 2014 р.), «Середньовічний Лучеськ» (з 2017 р.), «Князівський бенкет» (проводився у 2018 р.), та арт-фестивалю «Ніч у Луцькому замку» (з 2008 р.). Ці дійства приваблюють туристів з різних міст. Реконструкції лицарських боїв, середньовічних танців, проведення відкритого кубку України зі середньовічного бою, конкурси середньовічного чоловічого та жіночого костюму, старовинні ігри, виступи середньовічних музикантів, фаєршоу, майстерні ковальства та гончарства, лекторії, безоплатні розваги (арчер-таг, фехтування та стрільба з лука) дозволяють відчувати атмосферу історичної епохи [4].

В останній тиждень червня – перший тиждень липня щороку на території Державного історико-культурного заповідника відбувається арт-фестиваль «Ніч у Луцькому замку». Кожен його учасник має можливість перевтілитися в лицаря, вінценосну особу, придворного слугу чи ремісника. У минуле повертають старовинна атмосфера, створена танцями та музикою середньовіччя, лицарськими турнірами, безліч свічок, вогняне шоу, прогулянки таємничими підземеллями та вздовж багатівних мурів. Нічна феєрія дозволяє познайомитися з багатьма жанрами мистецтва і популярними виконавцями. Майстер-класи проводять відомі майстри народної творчості, художники, режисери кіно та відео-арту, учасники клубів історичної реконструкції (литовський театр історичної реконструкції «Viduramziai», клуб історичної реконструкції «Аквітанія» (Луцьк), «Milites Alraunae» (Варшава) та ін.) [10].

Для проведення сімейного дозвілля на території замку Любарта проводиться фестиваль «Солом'яна птаха». До заходу приєднуються ковалі зі Львова, Рівного, Тернополя, Червонограда, Житомира, Чернівців, Івано-Франківська та інших міст. Тут чоловіки разом з ковалями кують підкову на щастя, а жінки та діти беруть участь у майстер-класах «Скульптура з сіна», створюючи птаху – оберіг сім'ї. На фестивалі відбувається ярмарок творчих робіт учасників. Найактивніші митці та глядачі отримують подарунки від організаторів. Попередні фести залишили по собі ковані роботи, які експонуються в Луцькому замку – це свічники на декоративній решітці «корони Вітовта», яку щорічно запалюють живим вогнем на дійстві «Ніч у Луцькому замку» [10].

Державним історико-культурним заповідником у м. Луцьку реалізується й транскордонний проєкт «Art Jazz Cooperation», орієнтований на залучення музикантів з Польщі, Білорусі та інших країн Європи. Джаз-фольк фестиваль покликаний сприяти розвитку етнічної музики українського та інших народів у поєднанні з імпровізаційною музикою – джазом. Щорічне музичне open-air дійство триває у Луцькому замку, сприяючи розвитку культури та туризму, популяризації фестивального руху, представленню Волинського регіону. Цей унікальний мистецький проєкт об'єднує в темі джазу різні види мистецтва. Невід'ємними складовими фестивалю є музичні виступи та джем-сешни, майстер-класи для музикантів, журналістів та культурних оглядачів, всеукраїнський фотоконкурс «Джазові емоції», благодійна фотовиставка-продаж «Світ джазу», імпровізаційний малюнок «КвікПік», хореографія Джаз-денс [11].

Західний гастрономічний фестиваль «Lutsk Food Fest» у Луцьку повноцінно функціонує з 2015 р. Захід збирає в стінах замку Любарта представників різних кулінарних напрямів України. Протягом двох днів кожен з них представляє лучанам та гостям міста новинки меню. Додатковою особливістю фестивалю є насичена розважальна програма, що включає різноманітні майстер-класи, родинні та молодіжні конкурси, виступи творчих колективів [12].

Окрім постійних заходів, у Луцькому замку та на території заповідника кожного року проводяться й нові. Зокрема, фестиваль «Простір літер», фестиваль документального кіно «Lampa.dok», фестиваль середньовічної реконструкції «Середньовічний Лучеськ. Доблесть віків», загальноєвропейська акція «Ніч музеїв», фольклорно-мистецьке дійство «Масляна» тощо.

Таким чином, багатофункціональність та багатогранність фестивалю зумовлює його універсальність в сучасній культурі. Фестиваль є важливим елементом соціально-культурної комунікації. Він активно використовується як засіб ведення культурного діалогу. Сучасний фестиваль створює можливості для активного залучення до святкового дійства усіх зацікавлених. Державним історико-культурним заповідником у м. Луцьку фестивалі використовуються як форма культурно-освітньої, дозвілєвої роботи. Замок Любарта є важливою локацією сучасного фестивального руху, що сприяє промоції пам'ятки архітектури та історії національного значення. Фестивалі впливають на культурне життя Луцька, області загалом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. «Берегиня» – найкраща традиція фестивальної Волині! URL: http://www.nmck-volyn.com.ua/news_detail.php?id=405 (дата звернення 17.03.2021).
2. Вережкина Л. Фестиваль как специальное мероприятие: продвижение – проведение – оценка эффективности. URL: www.pr-club.com/assets/files/pr_lib/pr.../verevkina.doc (дата звернення 20.03.2021).
3. Воронина А. Б. Фестивальный туризм, как значимая составляющая событийного туризма. Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «География». Том 24 (63). 2011. №1. С. 161-172.
4. Замок Любарта вітає... середньовічних лицарів. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/zamok-lyubarta-vitav-serednovichnih-litsariv-43805.html> (дата звернення 06.04.2021).
5. Запрошують на «Благовіст Волині». URL: http://volyn-museum.com.ua/news/zaproshujut_na_blagovist_volini/2017-08-18-3406 (дата звернення 12.04.2021).
6. Капустіна Н. І., Бекетова В. М. III Всеукраїнський музейний фестиваль. Музейний простір. 2011. № 1. С. 29.
7. Макеева И. А. Культурно-образовательная деятельность музея: содержание и формы. Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. Серия Гуманитарные науки : Педагогика. Психология. Социальная работа. Акмеология. Ювенология. Социокинетика. 2011. № 4 / том 17. С. 164-168.

8. Міжнародний фестиваль «Поліське літо з фольклором». URL: https://culture.lutsk.ua/festivals/poliske_lito_z_folklorom (дата звернення 15.04.2021).
9. Словарь актуальных музейных терминов. Музей. Москва, 2009. № 5. С. 47-68.
10. Фестивалі у Луцькому замку. URL: <https://sites.google.com/site/luckijzamokinua/festivals> (дата звернення 16.04.2021).
11. Art Jazz Cooperation. URL: <http://culture-lutsk.org.ua/proekty/art-jazz> (дата звернення 20.04.2021).
12. Lutsk Food Fest. URL: <http://www.lutskfoodfest.com/node/134/> (дата звернення 20.04.2021).

**Роман Шерстюк,
Галина Островська
м. Тернопіль**

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІНДУСТРІЇ ТУРИЗМУ В МЕЙНСТРИМІ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Анотація: У статті розглянуто тенденції та перспективи розвитку індустрії туризму через призму цифрової економіки. Зазначено, що цифрова економіка є одним із найважливіших чинників економічного зростання та формування нової якості життя. Висвітлено інформаційний простір індустрії туризму, описано новітні цифрові сервіси та платформи, що прийшли на зміну офісів туристичних компаній. Охарактеризовано ключові цифрові технологічні можливості індустрії туризму. Доведено, що цифрові технології змінюють ландшафт індустрії туризму. Результати дослідження дали змогу виокремити чинники гальмування та чинники стимулювання розвитку сучасних технологій індустрії туризму в Україні. Доведено, що перевагу на ринку туристичних послуг отримують компанії, які пропонують максимально кастомізований процес взаємодії з мандрівником.

Ключові слова: цифрова економіка, туристична індустрія, цифровізація, бізнес-процеси, цифрові технології, туристичні послуги.

Вступ. В умовах глобалізації та інтернаціоналізації країн світу виникає нова економічна система – Індустрія 4.0. Сучасні технології заповнили світовий простір, що призвело до трансформації багатьох соціальних, економічних, політичних та фінансових змін. Цифрові технології у вигляді персонального комп'ютера й Інтернету трансформували працю, освіту, управління, розваги, дозволяючи породити нові ринкові можливості, зумовивши суттєві економічні наслідки в широкому діапазоні секторів.

Поняття «digital есоному» належить бізнес-аналітику Д. Тапскоту. На численних прикладах він демонструє, як пара «технології та бізнес» поступово трансформуватиметься в технологічний бізнес. За словами Д. Тапскота, «цифрова економіка – це економічна діяльність, яка, на відміну від традиційної економіки, визначається мережевою свідомістю (networked intelligence) та залежністю від віртуальних технологій [3].

Зазначимо, що в світовому рейтингу цифрової конкурентоспроможності IMD (World Digital Competitiveness Ranking) у 2020 р. Україна посіла 58 місце із 63 можливих позицій (табл. 1).

Таблиця 1

Позиція України за рейтингом цифрової конкурентоспроможності
в 2015–2020 рр.

Показники	2015	2016	2017	2018	2019	2020
-----------	------	------	------	------	------	------

Загальний рейтинг / Overall	59	59	60	58	60	58
Знання / Knowledge	40	44	45	39	40	38
Технології / Technology	60	60	62	61	61	59
Готовність до майбутнього / Future readiness	61	61	61	61	62	61

Джерело. Складено на основі [6].

Стрімкий розвиток цифрових технологій активізував поглиблений інтерес до проблематики цифрової економіки та його впливу на розвиток суспільства. Згідно з «теорією поколінь» В. Штрауса і Н. Хоува, покоління Z, що йде нам на зміну, буде першим повністю «цифровим», тобто таким, що вільно використовує віртуал [1, с. 48]. За цих умов 70% користувачів вважають, що VR/AR кардинально внесуть зміни у такі сфери життя, як медіа, освіта, робота, сфера дозвілля, роздрібна торгівля та туризм [5]. Сьогодні спостерігаємо, як стрімкий розвиток цифрового світу вносить інноваційні рішення у простори цифрового туризму. З огляду на той факт, що індустрія туризму базується на співпраці широкого спектру послуг та продуктів, цілком очевидними сьогодні є переваги цифрової революції. У цьому контексті актуального значення набувають дослідження напрямів упровадження цифрових технологій в сферу туризму [2].

У XXI ст. майбутнє світової цивілізації безпосередньо залежить від вектору культурних трансформацій, що актуалізує осмислення ролі і значення туризму, як глобального соціокультурного феномену. Будучи потужним інструментом поширення культурних інновацій у світі, туризм формує величезний сектор світової економіки, обсяги якого щороку збільшуються. Інтенсивне зростання глобальних туристичних потоків за останні десятиліття перевищує всі прогнози, а темпи зростання туристичної галузі в деяких країнах перевищують темпи зростання промислового виробництва, набуваючи при цьому екологічних та економічних переваг. Своєю чергою, все це обумовлює інвестиційну привабливість туристичного сектора, появу різноманітних інноваційних проектів.

Сьогодні туризм став особливим соціокультурним явищем, що об'єднує як історико-культурну спадщину держави, так і найсучасніші інформаційні технології в сфері територіального розвитку та комунікацій. Зарубіжні туристичні та travel-компанії активно і результативно ведуть діджиталізацію власної діяльності, отримуючи значні прибутки. Азіатські країни, в економіку яких туризм вносить істотний внесок, приступили до цифрової трансформації на урядовому рівні. У 2018 р. Шрі Ланка організувала масштабне цифрове промо країни як привабливого туристичного напрямку, завдяки якому планується залучення 2,5 млн. туристів. Індонезією в якості відповіді на міжнародну експансію «Airbnb» запущена власна мережа бронювання гестхаусов і вілл «Indonesia Travel Exchange» (ITX), що налічує більше 2000 різних домоволодінь. У світі працюють десятки технологічних стартапів в сфері туризму, які прагнуть привнести в галузь свої оригінальні ідеї.

В даний час цифрові технології активно впроваджуються в інфраструктуру туризму. Компанія PricewaterhouseCoopers дослідила ступінь готовності великих міст світу до впровадження технологій майбутнього, оцінивши ступінь їх інфраструктурної готовності. У рейтингу готовності найбільших міст світу до впровадження цифрових технологій майбутнього першими йдуть Сінгапур (62% готовності), Лондон (59%), Шанхай (55%), Москва і Нью-Йорк (по 53%) [4, с. 67]. Рівень цифровізації культури і туризму оцінювався за наявністю мультифункціональних кіосків і розумних зупинок на вулицях, мобільних додатків

для туристів, застосування інноваційних технологій в аеропортах і музеях. Найвищі сходинок посіли Барселона, Сінгапур, Шанхай.

Згідно зі статистикою Google, в період планування подорожі користувачі здійснюють близько 400 пошукових запитів. Це величезний пласт даних активно використовується туристичними компаніями для того, щоб вплинути на рішення мандрівника і схилити його на користь певного маршруту, компанії і готелю. 74% мандрівників в світі планують свою подорож онлайн, що обумовлює перспективи ринку онлайн-послуг в туризмі. Тенденція діджиталізації туристичних послуг змушує гравців ринку пристосовуватися до нових реалій. Так, mobilefirst пропонує при розробці сервісів бронювання орієнтуватися не на версії для десктопів і планшетів, а на додатки для смартфонів.

Готелі також зацікавлені в максимально швидких пропозиціях потенційним клієнтам діджитал-обслуговування, починаючи з етапу вибору номера і закінчуючи оплатою проживання на сайті або через спеціальний додаток. Серед тестованих в даний час технологій – «Hilton Honors», яка дає змогу користувачам замовляти послуги готелю за допомогою додатку і адаптувати перебування на відпочинку до власних побажань. Цю інформацію готельний бізнес використовує для автоматичної розробки індивідуального плану для кожного гостя при наступних візитах.

На сьогодні більшу частину засобів цифровізації сфери туризму займають додатки. Перші цифрові сервіси для туристів з'явилися на початку 2000-х рр. і були орієнтовані на онлайн бронювання житла і купівлю квитків: Booking.com – готельний агрегатор дав змогу потенційним клієнтам побачити невеликі готелі по всьому світу, забезпечив їм найширший доступ до клієнтської бази; AirB & B повторив успіх Booking.com, сформувавши новий ринок оренди апартаментів; Uber, Gett – агрегатори таксі, залучили в малий бізнес значну кількість людей, дали їм можливість заробляти, використовуючи власний автомобіль і, одночасно, зробили послуги таксі більш доступними.

Без використання подібних платформ сучасні подорожі уявити складно. З їх допомогою автоматично формуються рейтинги довіри між учасниками, даючи змогу в максимально короткі терміни об'єднати на ринку продавців і покупців товарів і послуг, в тому числі при укладанні угод і проведенні розрахунків, тим самим усуваючи посередницькі ланки, мінімізуючи витрати на виробничі і обмінні процеси. Загалом, застосування в роботі платформ дає змогу значно зміцнити взаємовідносини з клієнтами (інформувати і супроводжувати клієнтів в дорозі), продавати більше послуг; підвищити якість послуг (смартфон як ключ від номера, реєстрація в готелі через додаток, обмін повідомленнями з персоналом готелю через додаток), покращити емоційне сприйняття (відмітка де побували і сортування фото за подіями, нагадування, вказівки і інструкції в аеропорту, на вокзалі, порту і на борту судна); створити нові можливості для охоплення клієнтів і розуміння (повідомлення, реклама, відгуки), інтегруватися до використання спільно з соціальними мережами (у представників покоління 2000-х рр. частка рішень про подорожі, прийнятих під впливом соціальних мереж, досягає 85%) для виявлення особистих переваг клієнта і подальшого пошуку потенційних клієнтів. Наявність гострої конкуренції і найширших можливостей на ринку додатків обумовлює доцільність розвитку даного напрямку в забезпеченні умов для створення і запуску цифрових платформ нового покоління.

Потенціал цифровізації для розвитку вітчизняного туристичного бізнесу залежить від фінансових і технологічних можливостей кожного конкретного суб'єкта і галузі загалом. У цьому контексті пропонуємо запровадити низку

інформаційних технологій, зокрема, Blockchain-технологію, штучний інтелект, Інтернет речей (IoT), голосовий контроль, біометричні технології. Охарактеризуємо кожен з них.

Blockchain-технологія. Вказана технологія, створюючи «довірче цифрове середовище», дає змогу значно підвищити надійність замовлень, бронювання та платежів, забезпечивши достовірність інформації та відгуків про послуги. Компанії, пов'язані з туризмом, під впливом нових трендів, так чи інакше, намагаються збирати відомості про транзакції своїх клієнтів з метою персоналізації рекламних пропозицій. Логічно, що технологія Blockchain привернула увагу авіакомпаній, агрегаторів готелів та інших туристичних послуг. Дані про купівлю квитків, бронювання номерів у готелях і роботу програм лояльності будуть існувати в одному цифровому просторі і дадуть змогу всім учасникам, задіяним у наданні послуг в рамках однієї поїздки, орієнтуватися на фактичні відомості про клієнтів і передбачати їхні побажання. З погляду переваг технологія Blockchain може запропонувати в туристичній галузі стабільність та безпеку. На даний час існують такі можливості використання вказаної технології в індустрії туризму та гостинності.

- відстеження багажу, особливо під час роботи з міжнародними подорожами. Використання децентралізованої бази даних значно спрощує обмін даними відстеження між компаніями;

- служби ідентифікації є надзвичайно важливими для туристичної галузі, у цьому контексті Blockchain потенційно може стати галузевим стандартом для зберігання цієї інформації;

- безпечні, відстежувані платежі. Цілком очевидним є те, що в індустрії туризму використання технології Blockchain, пов'язане з платежами, є найбільш важливим. Тут його програми можуть варіюватися згідно з глобальною книгою, зробивши банківські платежі більш простими та безпечними, дати змогу туристичним компаніям приймати платежі за допомогою біткойна та інших криптовалют;

- схеми лояльності клієнтів. Запровадження технології Blockchain дає змогу клієнтам легше отримувати інформацію про свої точки лояльності.

Враховуючи тенденції туристичної галузі та можливості реалізації вказаної технології, можна припустити, що повною мірою Blockchain буде застосовуватися лише за умови адаптації національного законодавства до нових реалій використання інформаційних технологій. Однак своєрідні «випробовування» впровадження технології Blockchain у нашій країні зараз відбуваються у різних галузях, і від їхнього успіху залежать загальні перспективи. З метою забезпечення конфіденційності, зокрема, пропонується передбачити, щоби у Blockchain зберігався лише хеш, а не вся інформація про здійснену операцію. Крім того, безпеку використання даної технології частково може гарантувати також використання не лише публічного, а й приватного ключа.

Штучний інтелект та робототехніка. Лідерами з використання штучного інтелекту в сфері туризму є Китай, Японія, США та Сінгапур. Можливості у застосуванні штучного інтелекту відкривають в історії індустрії туризму нову сторінку, де ядром інноваційних рішень вважається Китай. InterContinental Hotels & Resorts представила номери з технологією штучного інтелекту. Гості, які зупиняться в готелях InterContinental Beijing Sanlitun та InterContinental Guangzhou Exhibition Centre, можуть дати оцінку перевагам пристроїв у розумних номерах на базі штучного інтелекту. Розумні номери на базі технологій штучного інтелекту розроблені Baidu спеціально для InterContinental Hotels & Resorts на платформі

DuerOS Platform. Загалом приготовлено 100 розумних Club InterContinental номерів в готелях, розташованих в популярних туристичних центрах країни і неподалік аеропортів ключових міст Китаю. Відмінність розумних номерів від традиційних полягає в тому, що вони реагують на голосові команди, роблять більш зручною взаємодію людини з комп'ютером, а перебування в номері – більш комфортним. Таке вирішення удосконалює систему готельного менеджменту, даючи змогу більш ефективно працювати з кастомізованою інформацією.

Про вдосконалення штучного інтелекту та розширення сфер використання роботів говорять чи не з моменту їхньої появи, але натеper задуми видаються настільки реальними, як ніколи. Штучний інтелект є технологією, яка дає змогу машинам виконувати завдання, звичні для людини. Зокрема, Residence Inn LAX використовує робота, який виконує функції кур'єра. Maidbot створив робота-прибиральницю, а в готелі Hilton у Вірджинії відтепер працює робот-консьєрж. Вказана система дає змогу підняти на новий рівень якість обслуговування в готелі, скоротити витрати, урізноманітнити перебування гостей у закладі та сприяє розвитку готельного бізнесу загалом. В цьому контексті заслуговує на увагу той факт, що в китайському місті Ченду відкрився перший готель без персоналу. Штучний інтелект зустрічає гостей, інформує про різні послуги готелю та проводить їх до номерів. Роботи частково виконують функції обслуги – кухарів, офіціантів, покоївок. А можливість розпізнавати обличчя клієнтів дає змогу використовувати їх ще і як охоронців. І хоча в готелі Smart LYZ передбачений «резервний» живий персонал на випадок виникнення збоїв у системі, поки про подібні прецеденти з серйозними наслідками не відомо.

Інноваційним застосуванням роботів у туризмі вважається Travelmate, робот-чемодан, який позбавляє клопоту від подорожей. Валіза здатна самостійно слідувати за своїм власником, використовуючи технологію виявлення зіткнень та можливості повороту на 360 градусів, усуваючи необхідність переносити корпус.

Варто відзначити, що ідея комерційного використання штучного інтелекту стає все більш популярною. Згідно досліджень, проведених Оксфордським університетом, протягом наступних 20 років у США буде автоматизовано до 47% ринку праці, у країнах-учасницях ЄС – 54%, в тому числі такими роботами. При цьому питання про користь цього явища для економіки і соціальної сфери поки що залишається відкритим.

Технологія «Інтернет речей» (IoT). Ринок «Інтернету речей» в даний час переживає період бурхливого зростання. Сукупний середньорічний темп зростання даного сегмента в період з 2015 по 2021 рр. становить 23%. За прогнозами аналітиків, з приблизно 28 млрд підключених пристроїв по всьому світу, до 2021 р., біля 16 мільярдів будуть пов'язані з IoT. Наведемо можливості IoT у туризмі.

– особистий контроль. Одне з найпоширеніших застосувань IoT-технологій у туризмі – це забезпечення високого рівня персоналізації в готелях та на рейсах, що підсилює можливість контролювання більшості приладів або послуг через централізований пристрій, зокрема планшетний ПК або власний телефон;

– «безшовна» подорож – переліт, трансферт, готель, замовлення. В аеропортах це може означати використання датчиків та надсилання інформації на смартфони пасажирів. У готелях процес заїзду може бути безпроблемним, якщо готелі надсилають електронні картки ключів на телефони гостей. Датчики можуть використовуватися для оповіщення працівників ресторану про прихід гостей;

– розумна економія енергії. Ця технологія може запропонувати бізнесу фінансові вигоди внаслідок автоматизованого або розумного енергозбереження;

– технічне обслуговування та ремонт, що створює ідеальний баланс між отриманням максимальної вартості та збереженням безпеки.

Голосовий контроль. Голосові технології – ефективне розпізнавання мови дає змогу оптимізувати безліч процесів. Хаби, смарт-телевізори та персональні комп'ютери розуміють людську мову та реагують на прості голосові команди відповідним чином. Голосовий контроль працює за допомогою поєднання штучного інтелекту, підключення до Інтернету та в деяких випадках Інтернету речей (IoT). Голосові технології в туризмі застосовуються за такими аспектами, як гіперперсоналізація, інформаційне забезпечення, обслуговування клієнтів. Надамо приклади голосового контролю.

– послуга Amazon – Alexa for Hospitality спеціально орієнтована на працівників туристичної галузі. Базується на домашньому центрі Amazon Echo, але може бути налаштована на конкретні послуги готелю, даючи гостям змогу розмовляти з пристроєм у своїй кімнаті та керувати освітленням і обігрівом або відтворювати музичні плейлисти.

– майстерність Expedia для Amazon Alexa дає змогу користувачам легко керувати своїми майбутніми поїздками внаслідок повного відслідковування: від інформації про рейси аж до бронювання готелів;

– асистент розумного пакету KLM у Google Home. Користувачі мають змогу спілкуватися з помічником та отримати пропозиції щодо подорожі на основі прогнозів погоди, тривалості поїздки та запланованого списку діяльності.

Біометричні технології – це сучасна інформаційна технологія ідентифікації особистості, заснована на аналізі унікальних біометричних параметрів людини. Принцип дії біометрії визначає послідовність та зміст наступних етапів: реєстрація ідентифікаторів у комп'ютерній базі біометричної системи; виокремлення системою унікальних ознак пред'явленого ідентифікатора; порівняння ідентифікатора із зареєстрованим в базі; заключення про збіг ідентифікаторів та передача рішень системам контролю доступу. Оскільки біометричні параметри унікальні для кожного людини, тому вони не можуть бути підроблені або ж, на відміну від пароля або персонального ідентифікаційного номера, забуті, загублені чи вкрадені. Принагідно зазначимо, що в липні 2019 р. Всесвітня рада з подорожей і туризму (WTTC) і Всесвітній економічний форум (WEF) оголосили про співпрацю і підписанні Угоди про обмін інформацією для формування майбутніх подорожей з використанням цифрового управління ідентифікацією мандрівників з біометричними можливостями в секторі подорожей і туризму.

З урахуванням особливостей цифровізації ринку України і тенденцій розвитку індустрії туризму, можна припустити, що в перебігу найближчих 2-3 років дана сфера вийде на новий рівень розвитку. До числа чинників, що стримують розвиток цифрових технологій в індустрії туризму можна віднести:

– фінансово-економічні (середньому і малому бізнесу вказаної сфери досить складно вкладати значні кошти в цифровізацію діяльності, а пільги та програми їх підтримки та стимулювання в цьому напрямку не передбачені);

– нормативно-правові (відсутність чіткого нормативно-правового поля, що регламентує взаємодію суб'єктів в процесі переходу в цифровий простір, в тому числі захист персональних даних, контроль достовірності акаунтів і поданої інформації);

– загальна нестабільність (відмінності у фінансових і політичних можливостях регіонів для інтеграції в цифровому просторі країни);

– дефіцит інвестицій у високотехнологічні галузі,

– обмежений доступ до трансферу технологій та імпорту готових рішень;

- низький рівень життя населення країни (відсутність можливості придбання сучасних максимально функціональних гаджетів, використання платного контенту і роумінгових послуг інтернету в подорожах);

- цифрова безграмотність населення (деякі не знають про можливості цифрових технологій або знають, однак досить поверхнево).

До категорії чинників, що підтримують розвиток індустрії туризму і процесів цифровізації в ній, можна віднести:

- ізоляцію від трансферу технологій, що примушує бізнес до фінансування та впровадження вітчизняних розробок;

- ефект «низької бази», здатний різко оптимізувати бізнес-процеси за рахунок модернізації і впровадження інформаційних технологій;

- перспективи зміни бізнес-моделей, які обумовлюють створення нових послуг.

На основі сказаного вище, можна стверджувати, що цифрова економіка є одним із найважливіших чинників економічного зростання та формування нової якості життя. Лідери світової економіки розглядають цифровізацію як першочерговий напрям інноваційного розвитку виробничо-економічних систем різних рівнів та інструмент забезпечення конкурентних переваг у довгостроковій перспективі. На сучасному етапі можна відзначити тенденції «The digitalization of business» в індустрії туризму, що є досить перспективним при укрупненні бізнесу, застосуванні нових технологічних рішень, використанні систем динамічного пакетування в реальному часі, нових сервісів бронювання, онлайн-сервісів для прямих продажів туристам окремих послуг і турпакетів з можливістю самостійного конструювання туру, систем управління готелями, рішень на основі Big Data з прогнозування попиту та управління ціноутворенням. Перевагою на ринку туристичних послуг будуть володіти компанії, що пропонують максимально кастомізований процес взаємодії з мандрівником. Таким чином збережеться лояльність покупців, зросте вартість бізнесу, примножиться конверсія і підвищиться рівень безпеки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Денисенко М. П., Давиденко Н. В. Теорія поколінь та який її вплив на сучасний бізнес. Економіка та держава. 2020. № 1. С. 46–49.
2. Національна стратегія Індустрії 4.0, АППАУ. URL : <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html>.
3. Садова Н. В. Вплив цифровізації на розвиток туристичної індустрії. Ефективна економіка. 2019. № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7267>. DOI: [10.32702/2307-2105-2019.9.43](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.9.43)
4. Соколова Г. Б. Деякі аспекти розвитку цифрової економіки в Україні. Економічний вісник Донбасу. 2018. № 51. С. 92–96.
5. Як VR трансформує бізнес. URL : <https://nv.ua/ukr/biz/experts/yak-vr-transformuye-biznes-1871381.html>.
6. IMD world competitiveness digital ranking 2020. URL: <https://www.imd.org/wcc/world-competitivenesscenter-rankings/world-digital-competitiveness-rankings-2020/>.

Володимир Парацій
м. Бережани

**УРОЧИЩЕ «МОНАСТИРОК» (НА ОКОЛИЦІ БЕРЕЖАН):
ЛАНДШАФТНИЙ ВИТВІР, ФОЛЬКЛОРНИЙ СИМВОЛ,
ЕКСКУРСІЙНИЙ ОБ'ЄКТ**

Анотація: У статті висвітлено історію, сьогодення та перспективи подальшого розвитку однієї з цінних ландшафтних зон в околиці м. Бережани – урочище «Монастирок». Історичний екскурс й сучасні перспективи місцевості проаналізовані через призму її універсальної туристично-екскурсійної привабливості: природничої, історико-культурної (навіть фольклорної), історико-подієвої.

Ключові слова: с. Лісники, урочище «Монастирок», «Чортів камінь», ландшафтна пам'ятка, екскурсійний маршрут.

На західній околиці Бережан розташовано село Лісники. Воно століттями ділило спільну історичну долю з містом, але, одночасно, мало свою специфіку розвитку. Окремі прояви цих якісних особливостей (духовних, мистецьких, природно-естетичних) сприяють сучасній привабливості земель і їх притягальності для зацікавлених рідним краєм.

Перші згадки про населений пункт фіксуються з середини XIV ст. Польський король Казимир Великий передає у 1368 р. землі села Лісники у дар Станіславу Древецькому. А вже з XV ст. територія навколо населеного пункту стає серйозною ареною господарсько-маєткових протиріч набагато серйозніших і значиміших магнатських родин.

Після того, як Петро Гебровський 25 червня 1445 р. відсудив цю маєтність у Львівському гродському суді в якості посагу своєї дружини Дороти, Лісники (разом із сс. Лапшином і Бережанами) знаходилися в єдиному господарському комплексі («ключі») цієї родини. А з 1454 р. власницею земель поселення стає його дочка Ядвіга – дружина одного з князів Бучацьких.

Уже з цього часу Лісники доволі часто стають об'єктом різноманітних майнових суперечок, які вирішуються, переважно, в судовому порядку. Зокрема, наприкінці XV – поч. XVI ст. визначена маєтність (Лісники, Лапшин, Бережани) тривалий час була ареною земельних спорів між родинами Хухновських і Сенявських. Адже у 1493 р. Рафаїл (Рафал) Сенявський одружується з Агнешкою Цебровською, яка, після своєї тітки Анни Хухновської, володіла вищезазваними угіддями трьох населених пунктів. Остання ж успадкувала ці землі, зокрема й село Лісники, від своєї родички Ядвіги Бучацької. Так було покладено початок власності родини Сенявських на території Бережанщини.

Зрозуміло подібні суперечки були й результатами частих міжшляхетських військових зіткнень. Так, у 1509 р. на Лісники здійснено розорюючий напад противників Сенявських. Адже на переломі століть ці землі були, як уже згадувалося, об'єктом тривалих судових суперечок, однією з сторін якої виступав Держислав Хухновський – особа, яка користувалася великою прихильністю короля Яна Ольбрахта. Але, незважаючи на спротив, наприкінці 1529 року Микола Сенявський стає офіційним власником земельних угідь, куди входили й землі села Лісники. Воно перетворюється на одне з 11 населених пунктів Бережанського господарського ключа цієї родини. І подальша історія цього села нерозривно пов'язана з Бережанами.

Постійно відчувало поселення і зовнішню небезпеку від татарських нападів. Так, у 1515 р., в результаті одного з таких набігів, с. Лісники, разом з іншими селами та містечками краю, було повністю знищене. Загалом, звична історія, характерна для багатьох історичних населених місць ледь чи не всіх західноукраїнських етнографічних регіонів [15, s. 98; 34, s. 15-16, 24, 28-31, 35, 38].

Та сучасна цінність поселення закладена в естетичній привабливості його природних околиць, несподіваних геологічних витворах та символіко-світоглядній аурі сакральної пам'яті. Найбільш привабливою у своїх ціннісних проявах постає західна околиця с. Лісники – урочище «Монастирок» (рис. 1). Назва його походить від заснованого у XVI ст. і тривалий період існуючого тут Василянського монастирського комплексу. Але ця хронологія є доволі відносною.

Перша достовірна інформація про «пустинь» з'явилася в тестаменті ченців за 1640 та 1664 рр. Монастир займав важливе місце в тогочасному крайовому чернечому житті. В актових документах цього часу згадано церкву Св. Спаса «з кляштором чи монастирком», що знаходилась в красивій долині, оточеній лісистими горбами [23, s. 117]. За ревізією 1728 р. тут перебувало чотири монахи. Настоятелем призначено о. Йосифа Перебігайло (за пастирського благословення митрополита Варлаама Шептицького). Пізніше його прилучили до іншого монастиря – Краснопушанського [29, s. 164; 36, s. 62].

Для доведення факту існування монастирського комплексу пошлемося на одне твердження: ігумени монастирів Лапшинського і Лісницького (відповідно Іоан і Гедеон), разом з ігуменом Краснопушанського монастиря Психієм, поставили свої підписи під «Артикулом або Статутом чина инок. Св. Василя Великого», затвердженого в Унівському монастирі у серпні 1711 р. [10, с. 59; 29, s. 164].

Можливо, з цього часу відбувається занепад місцевого чернечого осередку. Адже, коли в двох майнових інвентарях Бережанського господарського ключа сер. XVIII ст., зазначено, що особливе місце серед дерев'яних церков краю, як архітектурно-мистецьке, так і світоглядне, займає сакральна пам'ятка в «Монастирку» [7, арк. 5, 35]; то вже про діючий монастир згадки відсутні взагалі.

Та церква продовжує функціонувати у своїй мистецькій значимості та духовно-світоглядній змістовності, продовжує залишатися місцем відпустів для жителів села і бережанців. Як про цікавий об'єкт її згадано і в тогочасній довідковій літературі, зокрема енциклопедичного характеру [30, s. 418].

Але вже приблизно у 1880-х рр. церква отримує перші серйозні пошкодження [23, s. 117]. Правда, їх швидко усувають силами місцевої громади. Цей факт зафіксовано в одному з регіональних часописів: «В урочищі Монастирок поблизу Лісник Бережанський парох Теодор Кордуба зайнявся відновленням монастирської церкви Преображення – пам'ятки давнини, що тоді дуже занепала» [11].

Пам'ятка стає об'єктом дослідницьких інтересів (правда, вибіркових). Зокрема, Богдан Януш визначає церкву в Монастирку як хронологічно найстаршу серед збережених на поч. XX ст. дерев'яних храмів Бережанського повіту [18, s. 472]. Коротка інформація про «Монастирок» в Лісниках, зокрема й про сакральну пам'ятку, подається в путівникових виданнях ще на поч. XX ст. [24, s. 126].

У часи першої світової війни церква була майже повністю знищена – адже турецькі війська використовували її під конюшню [36, s. 62]. На поч. 1930-х рр. вона ще не була відновлена [37, s. 441]. Але уже через декілька років пізніше згадується як «скромно відбудована» [36, s. 62]. Як про знану «пустинь» згадується місцевість в довіднику А. Чоловського та Б. Януша [16, s. 173]. Зафіксована місцевість на мапі

історичних пам'яток Тернопільського воєводства (виконаній у червні 1926 р.), яка ідентична опублікованій в довіднику [2, арк. 1].

Описується, обмірюється й фотофіксується церква для складеного у 1930-х рр. «Реєстру пам'яток старовини воєводства Тернопільського» [4, арк. 48]. А в серпні 1935 р. магістр Єржі Занозінський здійснив опис пам'яток старовини Бережанського повіту з їх фотофіксацією та чорновими планами об'єктів [5, арк. 772-802]. Серед описаних подано й дерев'яну сакральну пам'ятку в урочищі «Монастирок» (щодо якої висловлювалася думка про її перебудову в XIX ст.) [5, арк. 790].

Але церква – не єдина привабливість місцевості. Також особливою візуальною привабливістю та притягальністю виділяється «Чортів камінь» – останець вапнякового пісковику, розташований тут же, в урочищі «Монастирок».

Він являє собою цікаву геологічну пам'ятку природи у вигляді величезної скелі об'ємом понад 150 куб. метрів. У давнину вона була вища, на доказ цього слугують відломи кам'яних брил, розкидані в радіусі до десяти метрів. Чітко оконтурений фон геологічної пам'ятки формується передньою вертикальною площиною. На нижньому рівні цієї площини ще у XVIII ст. було вирізьблено розп'яття. Поверхня прикрашена також трьома вм'ятинами (одне у вигляді на півсфери, два – трьохпалих лап).

Дуже образно представив цей природний шедевр М. Чайковський: «Він, наче великий корабель, виступає з землі серед букового лісу» [14, с. 47].

Наявність вибитого розп'яття пояснюється існуванням тут вищезгаданого Василіанського монастиря, а у XVIII ст. поблизу «Чортового каменя» було місце проживання пустельника (який, можливо, і вирізьбив цю горельєфну фігуру). Правда, за іншими розповсюдженими повідомленнями, розп'яття вирізьбив уродженець Бережан, майбутній маршал Польщі Е. Ридз Смігли – на поч. XX ст. студент Краківської академії мистецтв. Тут виникає більше запитань, ніж відповідей.

Три вищезгадані заглибини – результат, швидше за все, природних умов (вітру, води).

Розп'яття, вибите в основі каменю, зафіксоване на світлині 1926 року [16, tabl. LIII] (рис. 2); щодо нього подається й коротка інформаційна згадка як про «первинну різьбу на гігантському нестійкому блоці» (кам'яному останці) [16, с. 173, 192]. Подібні витвори на поверхні скелі та існування колись в цій місцевості монастиря – все це перетворило пам'ятку на об'єкт народних легенд. Вони єдині за своїм сюжетним значенням і змістом:

...Ченці монастиря вели дуже правильне життя в краї та розгнівали цим місцевого чорта, який вирішив знищити їх та їхню обитель. Для цього він вирвав у Карпатах велику скелю, яку намірився скинути на монастир. Тому сферична і дві трьохпалі заглибини – це сліди чортової голови та чортячих рук. Але, коли чорт доніс камінь на вершину над монастирем, заспівали треті півні, і зникла чортяча сила. Камінь упав на нього і задавив. А життя монастиря щасливо продовжувалося і далі.

Ще, за версією однієї з легенд, повідомлялося про житло чорта під каменем (який він приніс здалеку) [29, с. 164].

У фондах Управління консерваторського є зображення скелі з розп'яттям, а також наявний перелік зроблених знімків [6, арк. 62].

Слід зауважити, що близькі за змістом легенди супроводжують й інші природні утворення, пов'язані з чортячою силою. Так, наприклад, розповідь про камінь, що придавив чорта після третього співу півнів, зберіг Підкамінський

монастир (на Львівщині). Гора, яка зранку засипала чорта (який, зрозуміло, втратив свою силу), захистила церкву Св. Миколая в Рогатині (Івано-Франківщина). Тут прослідковуються прямі аналоги народного фольклорного шаблону.

Насправді, як уже згадувалося, «Чортів» камінь природного походження, форма якого оформилася під впливом місцевих геоморфологічних, кліматичних і тектонічних процесів.

Подібна естетика привабливого місця цікаво й «заклично» представлена у путівнику С. Вишневецького по Бережанах і Бережанському повіті. Раз на рік, на Спаса, у церкві відбуваються відправи, «які збирають велику кількість паломників». Далі: «Коло церкви є величезний камінь, навколо якого складаються легенди і байки. Коло підніжжя пагорба – витік чистої води. Як вода з джерела, так і проникаюча крізь камінь, використовується людиною як ефективні ліки від різних хвороб» [29, s. 164; 36, s. 62].

Загалом урочище «Монастирок», навколишні естетичні лісові та гідрологічні умови формували місцевість, яка вже на поч. ХХ ст. була однією з улюблених зон колективного відпочинку мешканців Бережани і гостей краю. Такою продовжувала вона залишатися (і сприйматися) й пізніше. Церква, «Чортів камінь» й загалом рекреаційні можливості урочища виділялися в місцевих туристичних путівниках 1920-1930-х рр. [25, s. 14; 36, s. 62]. Зокрема, у туристичних довідниках Т. Кунзека по Тернопілля Бережани, як місцевість, з «подільських околиць одна з найкрасивіших... гідна уваги й ближчого пізнання». Урочище «Монастирок» позитивно виділялося серед виділеного [20, s. 75]. Зазначалося, що «церква з ХVI ст., звана Монастирком», знаходиться в красивій поляні, оточеній лісистими горбами. А вище неї знаходиться «нестійкий піщовиковий валун, з вирізьбленим у ХVIII ст. великим зображенням Хреста, з яким пов'язані численні легенди» [21, s. 35; 22, s. 183-184].

У місцевих довідникових виданнях також згадується що, серед інших, в Бережанському повіті «zasлужують на загальну увагу... церква «Монастирок», поблизу Лісник, з міфом про Чортову Скелю, вибудована, правдоподібно, в ХVI ст. за Гієроніма Сенявського» [35, s. 30]. В одноднівках молодими авторами аналізувалося географічне положення Бережан, геологічна будова краю, опис ставу та «Чортового каменю» в урочищі «Монастирок». Окремий опис отримує й «Чортів камінь» [28, s. 29].

А загалом, у краєзнавчих довідниках окремі околиці Бережан романтизовано рекламуються як місцевість, «освячена через культ поганський» (Чортів камінь «з яким в'яжуться повір'я людські», Бабина гора, Лиса гора «неподалік від ставу») [17, s. 186].

І, як підсумок, можна процитувати наступні слова молоді особи: «...околиці Бережан є не тільки красиві, тим самим створюючи естетичне задоволення, тут також знаходяться дуже цікаві історичні пам'ятки, котрі повинні бути метою культурницьких мандрівок» [35, s. 30].

Безпосередньо чи дотично урочище «Монастирок» (з «Чортовим» каменем) стає притягальним об'єктом для місцевого краєзнавства, зокрема – краєзнавства дидактичного, навчально-освітнього. Так, у звіті директора Бережанської гімназії Францішека Гржегорчика за 1892 р. зазначається, що учитель історії та географії читає ще й надобов'язковий предмет – історія краю (у третьому, четвертому та шостому класах по одній годині тижнево). А серед письмових тем з польської мови у п'ятому класі пропонувалися й така: «Опис спільної мандрівки до «Монастирка», яка відбулася 24 жовтня 1891 р.». З руської мови у п'ятому класі пропонували й таку тему письмової роботи, як «Опис родинного місця». У шостому класі серед

пропонованих тема: «Порівняти людське життя з мандрівкою» [33, s. 54, 61-62, 66]. Близькими за змістом були навчальні пропозиції на 1895 р. (за директорства того ж Францішека Гржегорчика).

Це не було якоюсь навчальною новацією. Адже зацікавленість краєзнавством почала отримувати й методичне підґрунтя. Так, на засіданні краєзнавчого товариства у Варшаві 10 листопада 1909 р. д-р. Людомир Савіцький виголосив доповідь на тему «Географія і краєзнавство», яка була опублікована. Автор комплексно прослідковує взаємозв'язок географії та краєзнавства, особливо й через географію як науку – дослідницю конкретних просторових явищ, витворів [27, s. 1-15]. У вступі автор відзначає й таке: «Пізнання батьківського краю... є нашим громадським обов'язком, але й менше також милим заняттям, укріпленням духу і тіла»; і це беззаперечно, адже: «Природа завжди є свіжа, здорова, весела та вільна» [27, s. 3-4].

Такі пропозиції, практичні дії (знову ж таки, прямо чи дотично) мали відношення й до професійної діяльності педагогів Бережанської гімназії. Зокрема, у названому навчальному закладі (згідно звіту директора Романа Кестліха за 1920-1921 навчальний рік) походить, як обов'язковий елемент навчального процесу, організовуються учителями географії та природознавства; і, перш за все, з пізнавальною метою [31, s. 8]. Ця ідея трактується і в директорському звіті за наступний – 1921-1922 навчальний рік [32, s. 8].

Описувалися учнями враження від місцевих мандрівок – зокрема від «Чортового каменя» в урочищі «Монастирок» до «Райського» палацу [19 s. 44-46] на іншій околиці Бережан (с. Рай).

Місцевість залишалася притягальною для дитячого відпочинку та пізнавальних зацікавлень учнівської молоді, що можна відчутти із публікації семикласника Бережанської гімназії у 1929 р.: «Нині ще можна оглядати знищену... церкву, поблизу джерело, а далі, в оточенні високих і цінних дерев, величезний камінь з відбитками рук чорта. На камені тому якась побожна рука вирізьбила постать розп'яття Христового, а також – в іншому місці – Матері Божої» [19, s. 45]. І висновки, які робить гімназист, співвідносне з сучасним аналізом щодо раціонального пристосування місцевості: «Красива й приваблива поляна Монастирка, оточена тінистим лісом на узгір'ях, слугує нині як урочне місце для відпочинку» [19, s. 45].

При такому переліку, об'єктивним і справедливим (якщо не звертати увагу на ідеологічну складову) видається наступне (офіційне) твердження: «Капіталом польським є молодь» [26, s. 88]. Адже вона – молодь – є «...капітаном і багатством великої Польщі, становить предмет сердечної опіки і турботи» [26, s. 115].

Але після другої світової війни доля церкви була трагічною. Пам'яткоохоронні органи в нових ідеологічних обставинах не звертали на неї ніякої уваги. Було й знищено розп'яття на камені. Та в людській пам'яті вона залишалася символом сакрального, естетичного та морального проявів. Сюди приходили на неофіційні відпусти, відправи. Усе це, не влаштовувало владні структури і на початку 1980-х рр. церква згоріла; зрозуміло, що не випадково. Територія урочища «Монастирок» зводиться до рівня такого собі «пляжного» відпочинку навколо озера, легенької емоційної «пікантності» якому надавала збережена глиба «Чортового» каменю (рис. 3).

І лише сьогодні дозволяє відродити пам'ять про цю місцевість на околиці історичних Бережан, як про об'єктивно-значимий та суспільно-притягальний прояв справжньої ландшафтно-архітектури (результату спільного творіння людини та природи). Чи, згідно визначення (ст. 1) Європейської ландшафтно-конвенції

(Флоренція, 20 жовтня 2000 р.), «території, як її сприймають люди, характер якої, є результатом дії та взаємодії природних та/або людських факторів» [38].

Ландшафтна архітектура. Уперше цей термін введено в 1860 р. Фредеріком Лесем Олмстедом у роботах зі створення Йоселітського національного парку (США). Поняття зазнавало значної критики ще тоді, але в сучасних умовах набуває все більшого визнання [3]. А з введенням (на поч. XX ст.) нового терміну – «Культурний ландшафт» (географ Отто Шлатер, 1908 р.) – визначився й окремий тип ландшафту, створеного людиною; на відміну від ландшафту як творіння виключно природного.

І він сприймається в контексті надзвичайно привабливого з позиції туристично-екскурсійної діяльності. Адже Міжнародна Хартія ІКОМОС про культурний туризм (прийнята 12-ю Генеральною Асамблеєю ІКОМОС у Мексичі, жовтень 1999 р.) серед декларованих загальних принципів проголошує, що: «у найширшому змісті природна й культурна спадщина належать усім людям. Кожен має право та відповідальність щодо пізнання, оцінювання та збереження цих загальнолюдських цінностей»; і далі: «Природна і культурна спадщина, як різноманітність живих культур, має велику притягальну силу для туризму» [9, с. 99-100]. У Хартії закладено шість обґрунтованих принципів, на які повинен опиратися культурний туризм, домінуючими серед яких є можливості динамічного зв'язку між спадщиною і туризмом, а також необхідність, через програми рекламування туризму, визначати аспекти, які мають «захищати та підкреслювати цінності, характерні для природної і культурної спадщини» [9, с. 99-104].

А, згідно рішення відповідних експертів з питань культурних ландшафтів (1992 р.), затвердженого Комітетом всесвітньої спадщини Організації об'єднаних націй з питань освіти, науки, культури (ЮНЕСКО) на своїй 16 сесії (7-14 грудня 1992 р., м. Санта Фе, США): «Термін «культурний ландшафт» охоплює широке різноманіття проявів людини та її природного середовища». Також обумовлюються три великі категорії культурних ландшафтів:

- свідомо задуманий та створений людиною;
- справжній еволюційний ландшафт (з підвидами: реліктовий та живий);
- асоціативний культурний ландшафт (підтвердження цінності швидше силою асоціацій, ніж наявними матеріальними слідами культури) [9, с. 151-152].

Нормативно ратифікувавши (Законом від 7 вересня 2005 р.) Європейську ландшафтну конвенцію, Україна немовби приєдналася до загальноєвропейського розуміння: «Культурний ландшафт – гармонія культури і природи» [8, с. 430]. Переосмислюються й туристичні перспективи. Тому з'являються позитивні надії на збереження і раціональне використання (з акцентом на туристично-екскурсійний аспект) цінних ландшафтних об'єктів різних категорій.

У наші дні уже відбувається процес відтворення світоглядних та естетичних функцій урочища «Монастирок» (десь в аспекті «асоціативного культурного ландшафту»). Зведена каплиця, відтворено Розп'яття (правда, уже як «новотвір») на стінці «Чортового» каменю, який і далі панує над навколишнім простором. Цю красу й символічний зміст органічно доповнює джерело, яке в людській уяві постає як чудотворне.

Правда, сучасне переосмислення урочища має більше сакрального, ніж фольклорного, світоглядного. Нині тут прокладена символічна «Хресна дорога», впритул до «Чортового» каменю зведено штучний грот, який символізує місце народження Ісуса Христа. Заретушовуються власне фольклорні мотиви давнього урочища як продукту народної пам'яті, одного з видів усної історії. Тобто,

відбувається, через впорядкування та облагородження місцевості, також і деяке її «переосмислення».

Як це впливатиме на суспільну презентацію урочища «Монастирок», на його туристичні (чи туристично-екскурсійні) перспективи? Передбачити важко. Адже й релігійний (паломницький) туризм здобуває все більшу популярність. Загалом, релігійний туризм вважається історично першим видом туристичних подорожей, що може бути віднесений до періоду формування світових релігій.

У сучасному релігійному туризмі можна виділити два напрями:

- власне релігійний – паломництво (відвідання святих місць з метою поклоніння реліквіям) і місіонерство (здійснення подорожей з метою пропаганди того чи іншого віровчення);
- релігієзнавчий (не тільки для віруючих) – пізнавальні (ознайомлення з релігійними пам'ятками, історією релігії, культурою) та наукові (для богословів, істориків, релігієзнавців) поїздки [12, с. 91].

Зокрема, паломницький туризм – це ще й сукупність поїздок представників різних конфесій з паломницькими цілями. А паломництво – прагнення віруючих людей поклонитися святим місцям. Люди відправляються в паломництва, коли їм недостатньо ритуальних дій у місцях звичайної середовища проживання [1, с. 12]. А також, вважаємо – коли є притягальна сила «Місця», в якому закладено емоційний, світоглядний (навіть у фольклорному трактуванні), духовний та апіорі історичний зміст.

Беззаперечно, таким «Місцем», як на нашу думку, є (чи може бути) урочище «Монастирок» (із символікою «Чортового» каменя) на околиці Бережан. Адже тут проглядається усе різноманіття «успадкування ландшафту» (неологізм, що сформувався на основі англomовних традицій, щодо загального використання ландшафтних зон у сучасних презентаційних умовах як «фону неповторної образності місця»), сутність якого – комплексний взаємозв'язок існуючого історико-культурного та природного середовища як «згустку культурної енергії» [13, с. 4, 6,51-53].

Насамкінець згадаємо, що Манільська Декларація Всесвітнього туризму (1978 р.) вказує на те, що сучасний туризм відповідає основному праву людини на відпочинок, проте Декларація також зазначає, що «у практиці туризму елементи духовності повинні брати гору над технічними та матеріальними». Ось ці духовні елементи, будучи «загальним завершенням людського існування, повинні бути постійним внеском в освіту, рівність у долі націй, духовного визволення людини по відношенню до тотожності та гідності, утвердженню неповторності культур та поваги моральної спадщини людей».

Тому надіємось, що цей традиційно-усталений (світоглядний та духовний, естетичний та історичний) зміст урочища «Монастирок» залишиться за ним назавжди. І не так у вигляді повністю відтвореного автентичного вигляду, як символічного та привабливого культурного ландшафту асоціативного прояву в поєднанні з релігійно-паломницьким місцем (сакральним, фольклорним, трохи навіть містичним).

Рис. 1: Вид на урочище «Монастирок»
(1960-1970-і рр.)

Рис. 2: Вид на «Чортів камінь» (1920-і рр.)

Рис. 3: Вигляд «Чортового каменю» (2000-і рр.)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабкин А. Специальные виды туризма. – Ростов-на-Дону, 2008
2. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 231. – Оп. 4. – Спр. 683.
3. Дударець В. Ландшафтна архітектура та морфологія//Культура України. – Київ, 2010. – Вип. 30.
4. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР.). – Ф. 26. – УК-24.
5. ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. – Ф. 26. – УК-46/25.
6. ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. – Ф. 26. – УК-50 II, в.
7. ЛННБ ім. В. Стефаника. ВР. – Ф. 141. – Оп. 1. – Спр.267/І..
8. Мельничук О. Сучасні міжнародно-правові тенденції розвитку концепцій культурного ландшафту//Правова держава. Щорічник наукових праць. – Київ, 2010. – Вип. 21.
9. Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини. – Київ, 2008.
10. Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись. – Львов, 1887.
11. Посланник. – Бережани, 1890. – Ч. 16.
12. Сапелкіна З. Релігійний туризм: навчальний посібник. – Київ, 2009.
13. Тютюнник Ю. Онаслеживание ландшафта. – Киев, 2010.
14. Чайковский М. Пам'ятки природи Тернопільщини. – Львів, 1977.
15. Czernecki J. Brzeżany. Pamiątki i wspomnienia. – Lwow, 1905.
16. Czolowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.
17. Halicz J. Bogi i ludzie w nazwach geograficznych Podola//Przegląd krajoznawczy. – Lwow, 1938. – Nr. 10-12.
18. Janusz B. Z wycieczek po Brzeżanach i okolicy//Ziemia. – Warszawa – Lwow, 1914. – Nr. 30.
19. Kowbasiuk E. Od czartowskiego kamienia do parku Rajskiego//Jednodniówka młodzieży Gimnazjum Państwowego w Brzeżanach. – Brzeżany, 1929.
20. Kunzek T. Województwo Tarnopolskie//Polska w krajoznawie i zabytkach. – Warszawa, 1930. – Т. 2.
21. Kunzek T. Ziemia podolska. Opis krajoznawczo-turystyczny województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1935.
22. Kunzek T. Przewodnik po województwie Tarnopolskiem. – Tarnopol, 1936.
23. Maciszewski M. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej polskiej. – Brody, 1911.
24. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicyi. – Lwow, 1914.
25. Przewodnik po województwie Tarnopolskiem. – Tarnopol, 1928.

26. Radziminski J. Budujeme Polski. – Warszawa, 1939.
27. Sawicki L. Geografia a krajoznawstwo. – Warszawa, 1909.
28. Skorowski Cz. Z teki młodego przyrodnika//Brzeżany. Jednodniówka akademicka. – Lwow, 1928.
29. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1884. – T. V.
30. Słownik Geograficzny Ziem Polskich. – Warszawa, 1873. – T. 1.
31. Sprawozdanie dyrekcji gimnazium państw. w Brzeżanach za rok szkolny 1920-1921. – Brzeżany, 1921.
32. Sprawozdanie dyrekcji gimnazium państw. w Brzeżanach za rok szkolny 1921-1922. – Brzeżany, 1922.
33. Sprawozdanie dyrektora c.k. wyższego gimnazium w Brzeżanach za rok szkolny 1892. – Brzeżany, 1892.
34. Stattner F. Jak Sieniawscy stali się właścicielami Brzeżan? – Brzeżany, 1938.
35. Szwestka R. Słow pare o zabytkach w okolicy Brzeżan//Brzeżany. Jednodniówka akademicka. – Lwow, 1928.
36. Wiszniewski S. Przewodnik po Brzeżanach i okolicy. – Brzeżany, 1937.
37. Województwo Tarnopolskie. – Tarnopol, 1931.
38. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_154#Text

**Ніна Петрук
м. Львів**

КУЛЬТУРНИЙ ТУРИЗМ ЯК ОДИН ІЗ МЕТОДІВ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ ГАЛИЧИНИ

Анотація: *В умовах тотальної глобалізації сучасне суспільство вплетене у складну мережу комунікаційних процесів, тенденції якого виступають каталізатором процесу соціокультурної комунікації, формуючи модерні форми туристичної діяльності. Дослідження соціальних аспектів розвитку туризму у різних країнах, актуалізується в контексті зацікавленості діалогу культур і цивілізацій, що й виступає важливим моментом розвитку культурологічної науки. Сучасні умови постмодерного періоду в контексті розвитку глобалізації сучасна людина отримала необмежені можливості у пізнанні своєї культури.*

Ключові слова: *Культурний туризм, Галичина, соціокультурна комунікація, пам'ятки культурно історичного значення, збереження.*

У сучасній Україні дослідження проблем культурного туризму як соціального і культурного явища в умовах глобалізації та культурної комунікації представляє собою великий науковий і практичний інтерес. Осмислення проблем соціокультурної спадщини має багатовікову історію.

Саме термін «культурний туризм» з'явився не так давно, його почали використовувати у науковій термінології у другій половині ХХ ст. Саме з цього періоду ми розуміємо «Культурну спадщину» як історичне, військове, літературний, художній, культурне надбання поколінь. І хоча термін «культурний туризм» включає в себе знайомство з усіма пам'ятками, але в більшій мірі пов'язаний з історико-культурною та матеріальною спадщиною.

Наприклад, одна з найавторитетніших організацій в галузі культури – Міжнародна рада з охорони пам'яток і визначних пам'яток (ICOMOS) дає дуже розгорнуте визначення культурного туризму, ґрунтуючись на цінностях і характеристиках як минулого (спадщини) місцевості, так і справжніх цінностей і характери. Культурний туризм переживає сьогодні новий етап розвитку завдяки неухильному поглибленню процесів глобалізації та створення єдиного інформаційного загальнолюдського простору, що ведуть до стійкого зростання інтересу людей до культур світу [1].

Культурний туризм – актуальна тенденція на перетині культурологічної діяльності та туризму, особливо чітко і яскраво проявилася останнім часом, на тлі стрімкого розвитку інформаційних технологій. Ця тенденція проявляється в тектонічних змінах доволі консервативного музейного співтовариства, що відбуваються на усіх рівнях. З огляду на високий рівень значущості наочності для людського сприйняття візуальної інформації, важливу роль в цьому процесі відіграють методи візуальної привабливості туристичних об'єктів.

Ресурсний потенціал регіону загалом реалізується в розрізі ринку туристичної індустрії. Зміна ритму, стилю та головним чином економічного становища людей, значною мірою розширює туристичні запити, стимулює розвиток усіх складових індустрії туризму. На сам перед це впливає на розвиток туристичної галузі, яка не тільки кількісно зростає а змінюється за своєю структурою, спеціалізується, урізноманітнюючи пропозицію цікавого та якісного турпродукту. Представники туристичної галузі, що мають певні територіальні обмеження, в силу специфіки діяльності не можуть функціонувати інакше як відкрита система, стабільність розвитку якої гарантована комплексністю складових туристичної галузі і пропорційністю між нею та іншими складовими суспільно-географічного комплексу території. Приходить розуміння того, що туризм – це чинник створення додаткових робочих місць в наслідок чого зростає рівень життя населення, наповнюються місцевий та державний бюджети, розвивається соціальна інфраструктура, популяризуються народні культура, звичаї та промисли. Яскравим свідченням зростання соціально-економічної ваги туризму є активізація суспільного сектору в розвитку туристичного бізнесу, а також розвиток спеціалізованої освіти та помітне піднесення наукових досліджень сфери туризму. В умовах глобалізації світової економіки, потужного розвитку міжнародних комунікацій та ринку послуг, туризм перетворився на поширену практику лобіювання інвестиційних, економічних, культурних, політичних та інших інтересів держави, став ефективним чинником товаризації рекреаційних ресурсів території. На сьогоднішній день туристична індустрія виступає одним із основних джерел надходжень до національного бюджету. Фахівці вважають, що одним з основних факторів який визначає привабливість туристичного ринку регіону, є туристичні ресурси [2, с. 43]. Туристичні ресурси - це ті культурні об'єкти, явища історичні та природні, які являються основою у формуванні та реалізації туристичного продукту в регіонах. Основні властивості туристичних ресурсів: привабливість, природні та кліматичні умови, відношення місцевого населення до приїжджих, загальна інфраструктура регіону, спортивні, культурні та соціальні характеристики, економічні чинники, такі як рівень цін, доступність та ін. Також важливе місце займають мова, пейзажі та екологія, рівень освіти, релігія, народні традиції, живопис, музика, національний одяг, історія регіону або місцевості та ступінь їх дослідженості, архітектура, ремесла та гастрономія. Усі подані вище туристичні ресурси застосовують як з пізнавальною, оздоровчою, спортивною та пізнавальною метою серед яких культурний, ностальгійний та етнотуризм. За характером і призначенням природно-туристичні ресурси є дуже різними і багатофункціональними, перші дві групи обумовлюють абсолютні переваги певних конкретних територій у розвитку туристичної інфраструктури і становлять потужну мотиваційну базу для заохочення та здійснення подорожей, що пов'язане не тільки із природними властивостями, які були закладені, але і з економічною доцільністю. Так, гарна природа і ландшафт підвищують активність місцевості (ресурси морів, річок, лікувальні ресурси лісів). Також їх можна використовувати з оздоровчою метою, наприклад: мінеральні лікувальні води, соляні шахти та озокеритні грязі.

Використання яких поміж оздоровчих якостей є ще економічно вигідними і приносять дохід до держскарбниці. Остання група використовується лише споглядално та сприяє пізнанню і збагаченню інтелектуальності, розширення світогляду подорожуючих, створюючи належні та відповідні умови для споживання тур продукту. Рис.1. Класифікація туристичних ресурсів. [3, с. 35]. Таким чином, саме вище вказані чинники формують національну індустрію туризму і несуть у собі всі ознаки територіальної унікальності. Саме вище вказані ознаки лежать в основі територіальної диференціації індустрії туризму як ринку пропозиції і формують територіальну структуру національного туристичного ринку (рис. 2).

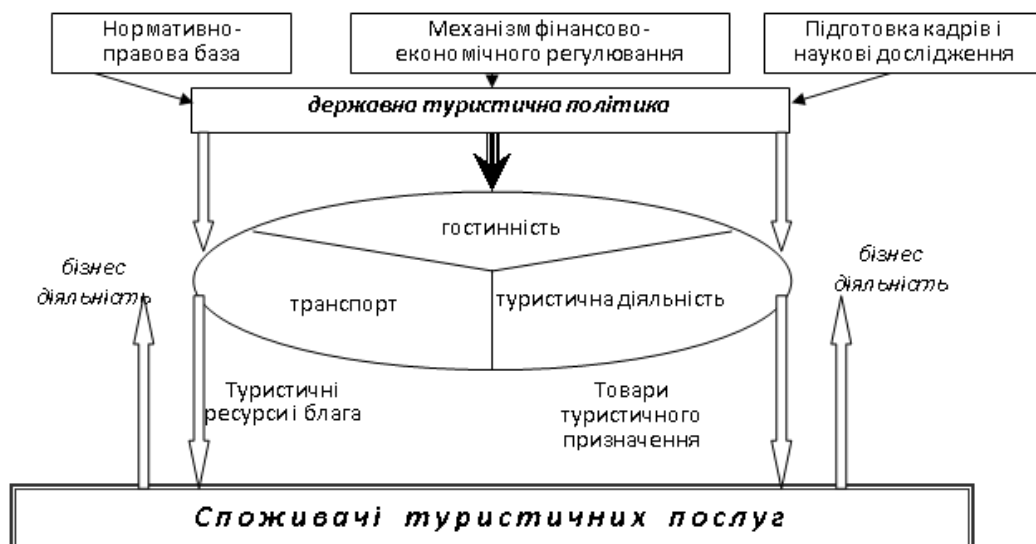

Рис. 2. Територіальна структура національного туристичного ринку. Джерело: [4, с. 19]

Туристичні ресурси культурно-історичні природні Інфраструктурні археологічні архітектурні історико- культурні техногенні географічне положення екологічний стан територія господарські бальнеологічні ландшафтні кліматичні рельєфу біотичні річки, озера, водосховища моря та морські узбережжя лікувальні грязі мінеральні води національні парки культурні ландшафти інформація управління історичні міста транспорт, мережа соціальна інфраструктура монументальне мистецтво традиційні промисли і ремесла комплекси Садово-паркові Замкові монастирські населення етно-релігійне розселення Рис. 2. Територіальна структура національного туристичного ринку [4, с. 19].

За офіційними даними на території України під охороною держави перебувають понад 140 тисяч нерухомих пам'яток культури та історії, а саме: понад 64 000 пам'яток археології; понад 54 000 пам'яток історії; близько 7 000 пам'яток монументального мистецтва; понад 15 600 пам'яток містобудування архітектури [3]. На сьогоднішній день територія Галичина охоплює Львівську, Івано-Франківську і Тернопільську області. І саме ця територія зберігає найбільше пам'яток матеріальної культури, а саме мурованого будівництва датованих X ст.

На території Галичини загальна кількість пам'яток історії, археології, містобудування і архітектури, монументального мистецтва в області – 3934. Туристичні об'єкти Західного регіону Західний регіон, зокрема Львівська область один з найбагатших, найцікавіших і найцінніших туристичних об'єктів. Вона володіє природними (природно-географічними та антропогенними), культурно-історичними (пам'ятки історії, архітектурні та місто будівничі, мистецькі пам'ятки), кліматичними, природними та географічними туристичними ресурсами.

Територія область розташована на крайньому заході нашої країни, на самому кордоні з Польщею. Що підвищує зацікавленість тур споживача. Загальна площа області становить 21,8 тис.кв.м. що складає 3,6% усієї території, що лежить у межах лісостепової зони та українських Карпат. Унікальне територіальне та природне розташування (на території обл. протікають по над 8950 річок, що належать до басейнів Дністра, Дніпра і Західного Бугу, а також знаходиться велика кількість різноманітних озер).

На території Львівської області розташовано: 886 пам'яток археології (з них – 14 національного значення), 3822 пам'ятки історії (з них – 7 національного значення), 3431 пам'ятка архітектури та містобудування (з них – 794 національного значення), 302 пам'ятки монументального мистецтва (з них – 1 національного значення).

До найважливіших об'єктів туризму належать: Ансамбль історичного центру Львова чи Старе місто-територія у центральній частині міста Львова, що внесена до Світової спадщини ЮНЕСКО.

Львівський державний історико-архітектурний заповідник.

Державний історико-культурний заповідник «Тустань» (залишки наскельної фортеці IX – XIV ст.).

- Державний історико-культурний заповідник у м.Белзі.
- Державний історико-культурний заповідник «Нагуєвичі».
- Філія Львівського історичного заповідника у Жовкві (див. Архітектурні пам'ятки Жовкви).
- Монастирський комплекс у Крехові (див. Крехів).
- Давньоруські городища X-XIII ст. у Звенигороді та Стільському.
- Золота підкова України: Олеський замок XIII-XVII ст. Золочівський замок. Підгорецький замок. Свірзький замок.

– Найдавніші архітектурні пам'ятки Львова – Високий замок, Церква святого Миколая, Вірменський кафедральний собор, пам'ятки в стилі готики, бароко – костьоли кармеліток босих 1644 р. [3].

Але не зважаючи на таку кількість культурно історичної спадщини досліджуваними і популярними об'єктами серед науковців, а також популярними туристичними маршрутами є «Золота підкова Львівщини» в яку входять: Олеський, Золочівський, Підгорецький замки, також користується увагою історичний центр Львова. Рештка об'єктів лишаються поза увагою, так як знаходяться в напівзруйнованому або зруйнованому стані, не входять до розрекламованих туристичних маршрутів, і є недостатньо візуально представленими [4]. Село Підгірці, Дрогобич, Зварич, с. Нагуєвичі, с.Воля Висоцька, с.Лаврів, с. Крехів та багато інших міст. Також у Львівській області розташовано понад 400 об'єктів та територій природно-заповідного фонду, серед яких і заповідник Розточчя. Останнім часом популярним маршрутом стала Жовква (в 1368-1560 рр. – Винники; в 1951-1991 рр. – Нестеров), яка досі зберегла статус «Ідеального міста», налічує 55 пам'яток світового, національного та регіонального значення, дві пам'ятки садово паркового мистецтва, 15 пам'яток історії.

Саме території Галичини (Львівська, Тернопільська та Івано-Франківська) області належить провідне місце в Україні за кількість збережених пам'яток історико-архітектурної спадщини, яка представлена пам'ятками містобудування ще часів Київської Русі та до наших днів. Культурний туризм на сьогодні це сфера соціально-економічного комплексу, що в багатьох країнах перетворилася на індустрію, що бурхливо розвивається. Втім розвиток цього необхідного сегменту може стати ефективним важелем управління програми розвитку туризму в державі.

Отже, на основі вищезазначеного можна зробити висновок про те, що в Україні існує величезний потенціал розвитку для культурного туристичної, проте він є істотним недовикористаним національним ресурсом, що має стати не тільки джерелом надходження доходної частини вітчизняної економіки, вагомою конкурентною перевагою Західного регіону України, а також при належному підході до використання історико культурної сприятиме їх дослідженню та збереженню.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. International Convention to Safeguard Intangible Cultural Heritage: UNESCO's General Conference. 32nd Session. Paris, 29 September - 17 October 2003.
2. Агафонова Л.Г. Туризм, готельний та ресторанний бізнес: Ціноутворення, конкуренція, державне регулювання: навч. посібник / Л.Г.Агафонова, О.Є. Агафонова. – К.: Знання України, 2002. – 28 с.
3. Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І. Туристичні ресурси України: навч. посібник. – К.: Альтерпрес, 2007. – 369 с.
4. Білоус С.В. Туристичний потенціал України: стан та перспективи стратегічного збереження // Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід: матеріали ювілейної міжнародної наукової конференції – Львів, 2016. – 61-65с.
5. Квартальнов В.А. Стратегический менеджмент в туризме: современный опыт управления. – М: Финансы и статистика, 1999. – 77 с.
6. Внутрішній туризм в Україні: окремі аспекти / За ред.. А. Файник. – К.: Основи, 2008. – 162 с.
7. Дацко О.І. Культурні ресурси як джерело унікальних конкурентних переваг регіону / Н.А. Мікула, О.І. Дацко // Зб. наук. праць ПВНЗ «Буковинський університет». – 2010. – № 6. – 111-119с.

**Руслан Підставка
м. Збараж**

ТУРИСТИЧНИЙ МАРШРУТ «ДАВНІЙ ЗБАРАЖ: ТРИ КУЛЬТУРИ – ОДНА ІСТОРІЯ»: МЕТОДИКА СТВОРЕННЯ ТА ФОРМИ ВПРОВАДЖЕННЯ

Анотація: У статті розглянуто методику створення туристичного маршруту, що охоплює, в основному, пам'ятки культурної спадщини національного та місцевого значення, так званого, «літописного Збиража» та сучасного міста в контексті їх поліетнічності. Запропоновано екскурсійний маршрут під назвою «Давній Збараж: три культури – одна історія». Наведені основні форми впровадження та практичної реалізації маршруту із залученням різних форм діжиталізації та атракції.

Ключові слова: туристичний маршрут, літописний Збараж, маркування QR-кодами, пам'ятки культурної спадщини.

Постановка проблеми. Історичний Збараж, витоки якого сягають глибини століть, завжди був перлиною в діадемі туристичної України. Віхи його історії тісно переплетені із становленням державності і суверенітету держави. Збараська битва 1649 р. у великій мірі визначила долю козацько-селянської боротьби за незалежність від зазіхань тогочасних сусідніх країн. Протягом тривалого історичного розвитку місто зазнавало безліч нападів та руйнувань чужинців, але, як той фенікс, знову відроджувалось і розвивалось. Не даремно Збараж було зараховано до числа міст України з найбільшою кількістю пам'яток культурної спадщини. Далеко поза межами країни відомі замок і палац XVI-XVII ст., історико-архітектурний комплекс монастиря оо. Бернардинів 1628-1755 рр. у Збаражі,

оборонна церква Спаса 1600 р. на Залужжі, історична забудова центральної частини і храми міста XVII-XVIII ст. Вартими уваги є і кращі зразки промислової та житлової архітектури XIX – поч. XX ст. Багато цих споруд тісно пов'язані з біографією відомих особистостей, що народилися в нашому місті, чи проживали в ньому і відіграли важливу роль в історії країн Східної Європи. Мальовнича природа топтових пагорбів Медоборського кряжу в поєднанні із тихоплинною р. Гнізною та Збараським ставом створюють неповторну атмосферу перебування в нашому древньому місті. Рекреаційні ресурси та чисте довкілля разом з великою кількістю самобутніх пам'яток історії і культури сприяють розвитку, як внутрішнього, так і міжнародного туризму.

Поліетнічний Збараж чимраз більше привертає увагу до себе і мешканців інших країн світу, діди і прадіди яких були вихідцями з нашого краю. Саме українська, польська та єврейська громади формували архітектурний образ міста, сприяли розвитку ремісництва, торгівлі, культури і мистецтва. Тому не випадково, туристичний маршрут названо «Давній Збараж: три культури – одна історія»!

Об'єкт дослідження. Оскільки, протягом своєї більш як 800-літньої історії Збараж зародився на лівому березі р. Гнізна, в межах медоборських гір Княжа, Бабина, Чернеча і Василіанська, а згодом, після знищення козаками М. Кривоноса у 1648 р. був «перенесений» на правий берег, тобто, сучасне місце, то *об'єктом* нашого дослідження, по-суті, є дві адміністративно-територіальні одиниці: Старий і Новий Збараж.

Предмет дослідження. Пам'ятки культурної спадщини, що знаходяться на території обох міст, об'єднані в єдиний туристичний маршрут з відповідною туристичною інфраструктурою – є *предметом* нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу.

Опис маршруту. Весною 1214 року краківський князь Лешек I Білий «...не зміг узяти Галича і, пішовши, спустив він довкола Тербовля, і довкола Моклекова, і Збараж, а Биковен узятий був ляхами і руссю» [1, с. 167]. Саме так вперше у наративних джерелах було згадано про наше місто в контексті боротьби за спадщину Романовичів. З цього часу на політичній карті Східної Європи офіційно існує адміністративно-фіскальний центр Галицького князівства під назвою Зба(и)раж. Укріплення літописного Збаражу були знищені (спалені) у 1474 р. татарською ордою під проводом якогось оглана Хайдера, а не сином Хаджі I Герая. Чергового руйнування фортеця у Збаражі (Старому Збаражі) зазнала у 1575 та 1589 рр. тими ж татарами. З 1600 р. поряд з, умовно, Старим (літописним) Збаражем, зароджується Нове місто на правому березі Гнізної. З пам'яток культурної спадщини літописного міста залишилися тільки окремі об'єкти, серед яких руїни Старозбараської фортеці, багатошарова археологічна пам'ятка на Княжій горі, оборонна церква Спаса 1600 р. та фундаменти Спаського монастиря. Крім того, на схилі Чернечої гори, біля річки Гнізної знаходиться мурований млин XVIII-XX ст. зі збереженням устаткування XIX ст., ревіталізація якого дозволить створити дуже цікавий туристичний об'єкт з атракцією ручного помолу зерна на жорнах та оригінальною харчевнею (Рис. 1).

Далі, проти течії річки, розташовується, так званий «млин Корнія», витоки якого сягають, імовірно, виникнення Збараського (Бернардинського) ставу для захисту новоутвореного міста зі східного боку. В «Інвентарі Збараського князівства» 1756 р. вже згадується «млин на Корнійовій греблі на три камені де працює мельник Косць». До недавнього часу він використовувався за призначенням, однак, його ревіталізація в туристичних цілях неможлива в силу перебування споруди у приватній власності.

На шляху до сучасного Збаража, по вул. Л. Українки розташований ще один моторовий млин кін. XIX ст. К. Захаріясевіча. Устаткування в ньому не збереглося, тому він буде використовуватися на маршруті лише з ознайомчою метою про одного з найвідоміших людей Збаража перелому століть «третейського судді міста», вірменина Кшиштофа Захаріясевіча. Далі маршрут пролягає до, так званої «Польської дільниці», де знаходяться колишній польський торговий центр поч. XX ст. «Соболівка» з муралом «Туристична карта Збаража», пам'ятник Б. Хмельницькому (кол. А. Міцкевічу), Будинок культури (колишнє спортивно-гімнастичне товариство «Сокіл» 1910 р.), три повітові будинки на Підзамчі, ресторанно-готельний комплекс «Брістоль» та «шинок Френкеля». Польська дільниця через «Чорний міст» (бетонний з 1930 р.) з'єднується з комплексом монастиря оо. бернардинів та костелом Св. Антонія XVII-XVIII ст., який, крім цих об'єктів, включає і дзвіницю (колишня Тернопільська брама міста XVII ст.) та будинок «Кулка рольні чого» XIX ст. Після цього, туристичний маршрут повертає біля, так званого, «пляцу Собеського» (колишньої фарної площі з парафіяльним костелом 1726-1786 рр.) до пам'ятки культурної спадщини місцевого значення під назвою «Монастир сс. Феліціанок», будівля якого споруджена, як плебанія згаданого парафіяльного костелу Св. Юзефа і Св. Вікторії (небесних покровителів - будівничих храму Юзефа графа Потоцького та його дружини Вікторії з Лещинських). Далі, прямуючи до ринкової площі Збаража, по лівій стороні розташована мурована Успенська церква (1700 р.), яка, за однією з версій, певний час виконувала функції тринітарського костелу [2, с. 24-25].

Центральна історична частина Нового Збаража представлена рядом пам'яток, як архітектури і містобудування, так і історії та монументального мистецтва (кагал, синагога, житлова забудова Ринкової площі, пам'ятник І. Франку та меморіальна дошка на будинку школи, особняк Білинських та Н. Спейсера, Український народний дім (зараз ЗОШ № 1) та гіпотетична Залозецька брама, Сквер Героїв (пам'ятники Д. Клячківському, У. Голоднюку, Н. Войтовичу), будинок Ощадбанку першої третини XX ст. (кол. Захоронка сс. Службениць), будинок колишньої музичної школи та особняк Вайнзафта-Заячківського та колишня «друга школа». Частина збережених на даний час туристичних об'єктів не занесена до Державного реєстру пам'яток культурної спадщини («пекарня Сендера», особняк Хіндеса), але є не менш цікавими для туристів (Рис. 1).

З центру міста екскурсія продовжується попри особняк Шмаюка (зараз – БТІ), «пекарні Гальперна» та «млина Білєра» до, так званого, Пригородецького млина, що отримав в кін. XIX ст. назву «Під муром», оскільки, знаходився, під муром бастіону, який в народі називали «Лебідь» (від однойменного кафе радянського періоду, яке на ньому знаходилося до середини 80-х рр. XX ст.). Замикається маршрут на тій же «Польській дільниці» через Меморіал II-ї світової війни та пропозицією відвідати Збараський замок (Рис. 2).

Окремою опцією для туристів є екскурсія, що передбачає огляд об'єктів, що не належать до пам'яток архітектури і знаходились свого часу за межами міста, але з його розвитком та розширенням меж у північному напрямку, мали безпосереднє відношення до його історії. Сюди належать «Руска школа» за «Залозецькою брамою», будинок пасічника Є. Білинського кін. XIX ст., православно-уніатський та римо-католицький цвинтарі XVIII-XXI ст., старий залізничний вокзал міста 1906 р., «новий» єврейський кіркут поч. XX ст. та «новий» залізничний вокзал 1914-1916 рр. (Рис. 3).

Методика організації і проведення. Піший чи велосипедний екскурсійно-туристичний маршрут може використовуватись, як для невеликої кількості туристів

(3-10 осіб), так і для організованих туристичних груп, що мандрують в меридіональному напрямку через наше місто (Луцьк – Кременець – Вишнівець – Збараж – Терехівля – Чортків – Заліщики). Маршрут передбачає і проведення окремих тематичних екскурсій, а саме: «Польська дільниця та кладовище», «Єврейські квартали міста та кіркут», «Православні храми та монастирі Збаража» тощо. Такі екскурсії в рамках, так званого, ностальгійного туризму орієнтовані, в основному, на представників етносів, які колись проживали у Збаражі, а їх нащадки зараз мешкають в Ізраїлі, Польщі, США, Німеччині тощо.

Важливим чинником при проходженні маршруту є атракції на окремих локаціях: «штурм Старозбаразької фортеці» на Княжій горі за участі Клубу історичної реконструкції «Збаразький гарнізон», «визначення» місцевого часу за сонячним годинником на південній стіні нефу Спасо-Преображенської церкви на Чернечій горі, «помол» муки на жорнах та дегустація вин у Залужанському млині «Бляуштейна», «орієнтування на місцевості» та визначення напрямків (румбів) на окремі об'єкти дільниці за допомогою компаса на смартфоні. Починаючи від «Соболівки» всі об'єкти макровані табличками з QR-кодами, віднайдення кожного наступного закладене в інформації попереднього, але доступ до цієї опції відкривається лише після завантаження селфі-фото на фоні попередньої пам'ятки. В центральній частині Ринкової площі турист матиме змогу власноруч викарбувати монету з логотипом-гербом міста на аверсі, продегустувати колись відомі на всю Галичину «збаразькі ковбаси» і т.д., і т.п.

Безпосередніми реалізаторами проходження туристичного маршруту будуть фахові екскурсоводи новоствореного Комунального підприємства міської ради Збаража «Туристично-інформаційного центру», магістри спеціальності «Туризм» географічного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка, дипломанти Всеукраїнського конкурсу наукових робіт з даного напрямку [3]. Екскурсоводами на маршруті використовуватимуться широкодіагональні планшети для демонстрації старих світлин туристичних об'єктів на усіх локаціях.

Гості Збаража та мешканці громади, для зручності проходження маршруту та більш глибокого самостійного ознайомлення з історією, гербом та власниками Збаража, трансформацією назв вулиць міста, біографією видатних осіб Збаражчини та ін., матимуть змогу за помірні ціни придбати підготовлений туристичний путівник «Збараж полікультурний». В цьому путівнику, крім основного вище перерахованого, подається і наявна діюча туристична інфраструктура, а саме: заклади харчування і розміщення (ресторани, кафе, піцерії, готелі, хостели), АЗС, банкомати тощо (Рис. 4).

Для медіапідтримки туристичного маршруту відзнято та змонтовано два відеоролики з використання квадрокоптерного знімання у форматі mp4 з демонстрацією сучасного стану пам'ятки та ретрофото об'єкту і музичного звукоряду. Йде робота над інтерактивним додатком до смартфона з нанесенням усіх пам'яток культурної спадщини з відповідною gps-прив'язкою.

Висновки. Реалізація такого перспективного туристичного маршруту дасть змогу привернути до нашого міста ще більшу кількість українських та закордонних туристів, збільшити надходження до місцевого бюджету, підтвердити позитивний імідж міста та громади в сфері гостинності. Після успішного впровадження цього маршруту, його можна буде імплементувати в регіональні та міжнародні культурні шляхи Європи. В перспективі – розробка туристичного маршруту по території усієї Збаразької територіальної громади.

II. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК, ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ЕЛЕМЕНТ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ»

Рис. 1. Ділянка маршруту «Літописний Збараж»

Рис. 2. Ділянка маршруту «Польська ділянка і Ринок»

Рис. 3. Ділянка маршруту «Цвинтарі та вокзали Збаража»

Рис. 4. Обкладинка путівника

Рис. 5. Форзац путівника

Рис. 6. Путівник. Історія Збаража в датах і подіях

Рис. 7. Путівник. Дідичі і власники Збаража

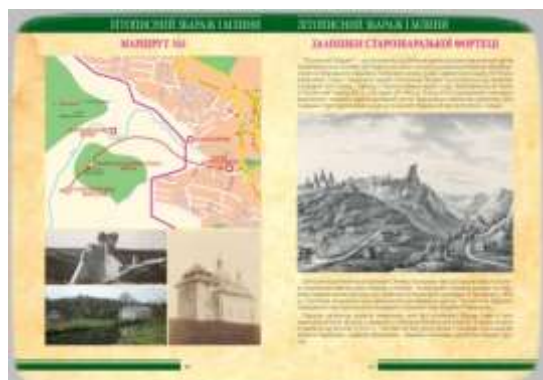

Рис. 8. Путівник. Літописний Збараж і млини

Рис. 9. Путівник. Польська ділянка

Рис. 10. Путівник. Туристична Інфраструктура

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Підставка Р. В. «ЛІТОПИСНИЙ» ЗБАРАЖ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА ВІДОМІ ДАТИ [Електронний ресурс] / Р. В. Підставка, З. Ф. Мазуранчик // ТНПУ. Наукові записки: Серія «Історія». – 2016. Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7381/1/Pidstavka%20%20Mazuranchyk.pdf>.
2. Лаба В. Літопис парафії Христового Воскресіння у м. Збараж від давніх часів до 1939 року / Василь Лаба. – Львів, 2016. – 184 с.
3. На Тернопільщині з'явиться новий туристичний маршрут [Електронний ресурс] // Укрінформ. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://tmcinfo.com.ua/publications/2021/05/09/na-ternopilschyni-zyavytsya-novyy-turystychnyj-marshrut/>.

Інна Поплавська
м. Тернопіль

ТРЕНДИ ГАСТРОНОМІЧНИХ ПОСЛУГ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ, ЇХ РОЛЬ ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Анотація: В публікації обґрунтовано роль сучасних тенденцій ресторанного бізнесу в Україні як запоруки формування туристичних потоків та складової туристичної інфраструктури. Здійснено огляд можливих варіантів розвитку ресторанного господарства, а також проаналізовано базові ресторанный тенденції в регіонах України.

Вступ. Ресторанний бізнес сьогодні знаходить нові тенденції розвитку та сучасне відображення в економіці багатьох розвинутих країн, але за останні роки накопичився цілий ряд невирішених питань. Проблема розвитку у сфері ресторанного бізнесу є досить актуальною, виходячи з її економічного та соціального значення. Саме тому актуально розглянути сучасні тренди ресторанного господарства та проаналізувати його динаміку розвитку.

Розвиток регіонального туристичного бізнесу в Подільському регіоні покликаний сприяти створенню спеціальних малих і середніх підприємств, а також активізації та стимулюванню роботи цілої мережі галузей національного господарства: будівництва, торгівлі, сільського господарства, виробництва товарів масового споживання, транспорту і зв'язку, формуванню сучасної кадрової політики в регіоні і поетапному виходу регіонального туристичного бізнесу як на загальнодержавний, так і на світовий рівень туристичних послуг. У зв'язку з цим

постає завдання визначення ролі послуг ресторанного спрямування в секторі туристичної інфраструктури регіону.

Результати дослідження різноманітних аспектів розвитку ресторанного господарства висвітлено у працях Г.Є. Жуйкова, О.І. Кочерги, О.В. Орленко, Н.В. Смірнові, Н.О. П'ятницької, І.В. Поплавської, М.І. Пересічного. Однак, незважаючи на значні наукові напрацювання з цієї проблематики, окремі її аспекти, зокрема сучасний стан та тенденції розвитку ресторанного господарства, потребують подальшого наукового вивчення.

Виклад основного матеріалу. У ресторанному бізнесі протягом останніх років спостерігається тенденція до зміщення акценту відомих рестораторів з сегмента елітних у сегмент демократичних ресторанів. Ресторани середньоцінового сегмента превалюють на ринку. У регіонах тенденція до збільшення частки закладів середньоцінового сегмента ще більш помітна. Найбільш динамічно розвиваються демократичні ресторани, що мають яскраво виражену спеціалізацію за кухнею. Сегмент елітних ресторанів на сьогодні є найменш динамічним у галузі. Експерти пояснюють скорочення елітних ресторанів насиченням ринку.

Відкриття успішного ресторану – результат наполегливої праці на усіх етапах його проектування. Одним з перших таких етапів є обґрунтування його створення та ефективності функціонування в сучасних ринкових умовах. Без проведення маркетингових досліджень це зробити не можливо.

Щоб просування ресторану було ефективним, а число постійних відвідувачів збільшувалося, ресторатор повинен знати, що таке маркетинг ресторану, і вміти грамотно використовувати у своєму бізнесі його інструменти. Серед універсальних функцій маркетингу виділяють збір інформації та дослідження ринку.

У 2016 р. Україна увійшла до топ-20 країн із найсмачнішою в світі кухнею за версією Yonderbound, однієї з найбільших спільнот про подорожі у світі, яка організувала опитування серед своїх користувачів та авторів із проханням назвати кращі кухні світу. Кажуть, що свій внесок до такого результату зробили саме борщ і вареники.

Отже, українська кухня може виступати суттєвим фактором стимулювання туристичних потоків. Крім того, останнім часом спостерігається популяризація та зацікавленість населення кулінарією: телевізійні шоу, кулінарні канали, проведення майстер-класів для професіоналів та аматорів, а також дитячі кулінарні школи, що пропонують заклади ресторанного господарства тощо.

Гастрономічні фестивалі й свята також можуть зробити значний внесок у формування туристичного бренду міст (регіонів, країни в цілому). Під час гастрономічних турів туристам цікаво не лише відвідати ресторани та ознайомитися з особливостями національної кухні країни, але й взяти участь у гастрономічних майстер-класах, відчувати атмосферу свята, долучитися до приготування національних страв. Адже цікаві свята й смачна їжа завжди привертають увагу мандрівників.

Прикладом може бути гастрономічний фестиваль «Галицька дефіляда», що популяризує Тернопільщину, як центр галицької гастрономії та органічної їжі і має на меті зробити Тернопіль центром гастрономічного туризму України та повернути традицію спільного гуляння. В цьому ж руслі варто згадати гастрономічний фестивалі «БОРЩІВ» (м. Борщів, Тернопільська область). Програма свята завжди насичена, весела, пізнавальна та смачна. Близько півсотні навколишніх сіл представляють свій борщ, який за самотніми рецептами готують місцеві господині вже не одну сотню років. Крім того, додатково для всіх бажаючих готується борщ безпосередньо у великому казані на багатті. До борщу традиційно

пропонують пампушки та інші смачні страви національної кухні. Не обходиться і без розваг: всі відвідувачі можуть насолодитися народною музикою, піснями та танцями, а за бажання і долучитися до них. Під час фестивалю борщу в Борщові відбувається свято вишиванки «У борщівському краї цвітуть вишиванки». Особливістю свята є неймовірна святкова хода народних колективів, вдягнутих у народні строї. Загалом тема гастрофестивалів себе ще не вичерпала.

Згідно з статистичними даними, основний наголос в своєму бізнесі українські ресторатори роблять на національну, італійську кухню, а також страви на мангалі. За даними аналітиків з 14 тис. ресторанів майже 80 % пропонують страви національної української кухні, близько 73 % мають в меню страви італійської кухні і ще 45-50 % пропонують своїм відвідувачам гриль і страви на мангалі [3].

Приблизно 20 % ресторанів пропонують популярні в Україні страви грузинської кухні. Близько 16 % ресторанів орієнтовані на японську кухню. Лише 4 % ресторанів відзначаються авторським та екзотичним для України меню – кубинської, китайської, азійської, американської кухні, а також заклади для вегетаріанців. Окремі позиції меню, такі як паста, піца, стейки, гриль, грецький салат і чіз-кейк можна знайти практично в будь-якому ресторані. Криза підштовхує ресторани до універсальності. Ці найбільш популярні позиції для більшості ресторанів до того ж, вони не вимагають дорогих або рідкісних інгредієнтів.

Але цей формат поступово змінюється. На сучасному етапі відбувається зміни в споживанні на ринку ресторанних послуг. Новий тренд – популяризація національної кухні: українські страви з українських продуктів. А також більший поділ на кухню різних областей України. Певний період національних ресторанів було багато, але в них подавали важку їжу, «шароварну» кухню, не надто новаторську і гурманську. Зараз почали з'являтися ресторани, де можна спробувати дійсно цікаві страви різних регіонів нашої країни [4]. Наприклад, ресторани подільської кухні, карпатська кухня, бесарабська кухня. Працюють тільки з локальними продуктами і наші страви готуються за реальними рецептами, зібраними в глибинці.

Ще один тренд – «хіпстерські» заклади. Сформувалася нова молодіжна культура, для представників якої стали відкриватися тематичні кафе і ресторани. Це пов'язано з тим, що від початку 2000-х сформувалась певна культура та ставлення до ресторанів як способу проведення часу. Ресторани стали модними місцями проведення. Це покоління інакше відноситься до ресторанів – скоріше, як до модного і обов'язкового атрибуту повсякденного життя [4]. У нашій країні ресторан все ще не є місцем, куди приходять, щоб поїсти. В ресторан приходять, щоб провести час і підвищити свій соціальний статус. Завдяки, в тому числі, нової молодіжної культури, ця ситуація змінюється. Відкрилося багато «бургерних» і чітко відслідковується кавовий тренд.

Європейські ресторанный тренди – це локальні продукти, здорове харчування і витримані авторські концепції. В Україні це поки поодинокі заклади. В Європі каші та інші моно-кухні – стійко модний тренд. Втім, експерти вважають, що після кризи кількість незвичайних форматів і більш екзотичних кухонь на ресторанному ринку України збільшиться [4].

Кулінарне мистецтво, як і будь-яке інше, постійно вдосконалюється і часто підносить рестораторам несподівані сюрпризи. Мода на нестандартні смакові поєднання зобов'язують кухарів переглядати свої меню і експериментувати з незвичайними для своїх закладів інгредієнтами і рецептами.

Обсяг ринку України з доставки готової їжі з ресторанів перевищує 220 млн. доларів в рік. У всьому світі сегмент e-commerce стрімко еволюціонує протягом останніх десяти років. Сьогодні на цей напрямок суттєво вплинула коронавірусна інфекція. Якщо ще недавно всі йшли в офіси турагентств і не мислили замовляти ресторанну їжу до дому, то сьогодні глобальна гаджетізація привела до того, що в інтернеті однаково просто купити путівку на інший кінець земної кулі або замовити готову страву в улюбленому ресторані. В умовах фінансової нестабільності і кризи, інтерес до доставки їжі додому в українців тільки посилюється.

Ще 10-15 років тому сайт ресторану або кафе був скоріше модною фішкою, ніж інструментом маркетингу. Максимум, що можна було зробити на сайті – це подивитися меню, дізнатися точну адресу ресторану і, можливо, рівень цін. Нерідко ресторатори роками не оновлювали меню на своїх сайтах. Пізніше, з бумом на доставку їжі додому, де першопрохідцями стали піца, а пізніше суші, навіть ресторани досить високої цінової категорії задумалися про додаткові сервіси – можливо, не стільки для отримання додаткового прибутку, скільки для підтримки лояльності існуючих клієнтів. За даними експертів популярність замовлення готової їжі зростає з кожним роком, і вже зараз ця категорія входить в ТОП-15 товарів, які купують в Інтернеті [5].

Найчастіше замовляють українці додому – піццу, найзручніший для доставки продукт, суші, тайська/китайська кухня (в основному, локшина в коробочках), солодощі (торти, тістечка). Крім того, користується певним спрямованим попитом доставка страв-спеціалітетів з ресторанів з інтернет-магазинів: пироги, бургери, кебаби/шаурма, шашлик.

Відбувається і еволюція способу замовлення їжі додому. Кілька років тому для замовлення їжі традиційно використовували телефон. Сьогодні звичним є звернення в ресторан за посередництва сайту або мобільного додатку. На сьогоднішній день, за даними POSTER, вибираючи, замовити їжу через сайт, колл-центр або мобільний додаток, 65 % українців користуються сайтом, на частку коллцентру припадає близько 15 % заявок. Інтерес і зручність явно зміщується на користь сайтів, а в майбутньому – мобільних додатків.

На популяризацію доставки їжі додому впливає безліч різних чинників, і економічних, і психологічних. В умовах, коли українцям доводиться більше працювати, щоб забезпечити звичний рівень життя, вони хочуть економити час на приготуванні їжі. По-друге, незважаючи все ж на складне становище, багато хто хоче себе побалувати і зробити собі приємність – з'їсти улюблену ресторанну їжу, але дешевше і вдома. Максимально швидкі продажі через онлайн – це ще один тренд, який активно підтримують системи автоматизації бізнесу.

На окрему увагу заслуговує формування концептуальних ресторанів в областях Подільського регіону. Для успішного розвитку концептуальних ресторанів сформована удосконалення системи управління якістю на ринку ресторанних послуг. Вітчизняний та закордонний досвід свідчить про те, що для сучасного ринку характерна стійка тенденція до підвищення цінових форм конкуренції і, особливо, конкуренції якості. Виходячи з цього, кожна організація, яка хоче досягнути успіху, повинна розробляти та впроваджувати ефективні системи управління якістю. У світі стратегія створення концептуальних ресторанів користується все більшим попитом. Заклади ресторанного господарства Подільських областей є яскравим прикладом поширення різних видів концептуальних ресторанів. Наприклад, можна створити мережі концептуальних ресторанів та взяти за основу певні історичні періоди формування окремих замкових споруд Поділля, а саме – лицарські страви та лицарський побут, видатні

події в історії, пов'язані з замковими спорудами Збаража, Чорткова, Кам'янець-Подільського і т.д. знищення Лева та створення міста, адже воно славиться своїми легендами про надзвичайне заснування. Концептуальні ресторани користуються постійним попитом у закордонних туристів та мають значні перспективи. В останні роки розвиток закладів ресторанного господарства із концептуальною спрямованістю окреслилися такі тенденції та перспективи: формуються нові напрями сучасної кулінарії; - поглиблюються спеціалізації ресторанів; - створюються міжнародні ресторани ланцюги; - удосконалюються форми праці та впроваджуються досягнення науково-технічного прогресу.

Висновки. Тенденції ресторанного бізнесу відображають тенденції розвитку певних кухонь. В розрізі регіонів України за типом кухні дуже неоднозначні. Характерна прихильність до певного продукту, а не до типу кухні як такого, наприклад, переваги м'яса, часто певного вигляду (свинина, куряче м'ясо), у виконанні різних кухонь, або риби і морепродуктів. В основному в Україні у певних кухонь є групи шанувальників, що склалися, в іншому ж споживачі віддають перевагу улюбленому продукту в улюбленому виконанні, і при цьому абсолютно не важливо, який тип кухні представляє іншу страву. Все більше ресторанів при складанні рецептур акцентують на натуральному використанні продуктів, а не на складності рецептур. Звідси висновок: набуває популярність авторська кухня, що дозволяє творчо переробити всі існуючі кухні світу і створити свій власний продукт, яким і привертається увага споживача.

Для успішного розвитку ресторанного господарства є удосконалення системи управління якістю на ринку ресторанних послуг. Вітчизняний та закордонний досвід свідчить про те, що для сучасного ринку характерна стійка тенденція до підвищення цінкових форм конкуренції і, особливо, конкуренції якості. Виходячи з цього, кожна організація, яка хоче досягнути успіху, повинна розробляти та впроваджувати ефективні системи управління якістю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кузишин А.В. Сучасний стан сформованості туристичної інфраструктури в Західноукраїнських областях. Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. Тернопіль, 2011. № 2. С. 122-128.
2. Поплавська І.В. Концептуальні ресторани Поділля як умова формування туристичної інфраструктури регіону. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції «Подільські читання: унікальні об'єкти природи і суспільної сфери Поділля; регіональні особливості інтеграції економічних і соціальних напрямків їх розвитку як умова ефективного збереження» (м. Кам'янець-Подільський, 3-5 листопада 2016 року) / [Відповід. редактори: проф. Матвеев М. Д., проф. Любінська Л. Г., Любинський О. І.]. – ТОВ «Друкарня Рута, 2016. С. 152-156.
3. П'ятницька Т.Г., Найдюк В.С. Сучасні тренди розвитку ресторанного господарства в Україні. Економіка та держава. 2017. № 9. С. 66-73.
4. Організація послуг харчування. [Електронний ресурс]. – Доступний з http://generation.at.ua/load/knigi/organizacija_posl
5. Орленко О.В., Жуйков Г.Є. Економічні передумови розвитку ринку гастрономічних послуг та нові ресторани тренди. Науково-виробничий журнал «Бізнес-навігатор». 2017. Випуск 2 (41). С. 38-42.
6. Чернова Г.В. Особливості розвитку ресторанного господарства України / Г.В. Чернова. [Електронний ресурс]. – Доступний з <http://aokornus.at.ua/JOURNALS/2017.pdf>

Ярослава Попович
м. Рава–Руська

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА РОЗТОЧЧЯ В КОНТЕКСТІ ЕКОТУРИЗМУ

Анотація: *Сьогодні у світі існує чимало напрямів збереження культурної спадщини. Аналіз сучасних методів популяризації мистецтва показав, що туристична галузь вирішує у цьому питанні багато завдань. Розвиток туризму в Україні вимагає нових і якісних знань, удосконалення законодавчої бази та нового розуміння «цінностей». У цій статті досліджуються та описуються збережені пам'ятки сакральної, дерев'яної архітектури Рава-Руського регіону, його історія. Пропонуються методи їх рекреації, зокрема у туристичному векторі, що за останні роки набуває розвитку, завдяки великій кількості туристів як з України, так і з-за кордону.*

Ключові слова: *спадщина, церква, парафія, ремесло, історія, ікона, нація, будівництво, цінності, тур.*

Кожен народ від покоління до покоління передає свій суспільний та соціальний досвід, духовне багатство як спадок старшого покоління молодшому. Самобутня культура українського народу має багатовікову історію. Вона тісно пов'язана з природними умовами, історичним буттям народу, способом його життя, характером тощо. Культура поділяється на матеріальну і духовну. Матеріальна частка проявляється у ремеслах, національному одязі, кухні, знаряддях праці. Духовна культура – це коріння нашого народу, звичаї, традиції, обереги, свята, народна творчість, мистецтво. Коли ми знайомимось із звичаями та обрядами нації – ми знайомимось з її історією, ми повертаємось до забутого, відроджуючи, пробуджуючи до життя національні традиції, їх дух. Допоки існує все у народній пам'яті, доти існує сам народ. Пам'ятка – це свідок епохи, історичної події, визначної особистості. Якщо ми говоримо про збереження культурної спадщини, то маємо на увазі глибину наших коренів. Засвідчити наше право на цю землю можуть документи. Питання збереження культурної спадщини у європейській традиції бере початок із раннього середньовіччя і на протязі усього подальшого часу набуло нових форм та методів.

Економічний розвиток держави сприяє формуванню туристичної індустрії, яка на сьогодні за окремими показниками ще не сягає рівня найбільш динамічних туристичних регіонів світу. Сучасна концепція розвитку туризму розглядає кожного мандрівника як людину, котра зайнята пошуком своєрідності, колекціонера вражень і досвіду, що прагне під час своєї подорожі відчувти автентичне життя мешканців відвідуваної країни. Турист – це людина, поведінка якої мотивована бажаннями побачити невідоме та зрозуміти іншу культуру, місцевість, людей, тобто в основу поведінки і дії туриста покладено мотив зміни.

Багатим на історичні пам'ятки є Львівський район на Львівщині. З цим середньовічним регіоном культури пов'язано чимало сторінок вітчизняної історії. Тут збереглися давні об'єкти сакральної архітектури. Ці пам'ятки – художнє втілення в камені і дереві високих духовних прагнень народу. Витвори талановитих майстрів і ремісників цього краю, для яких краса була органічним елементом повсякденного життя, складають сьогодні численні мистецькі колекції різних музеїв.

Окремої сторінки заслуговує прикордонне місто Рава–Руська – стародавнє українське місто, колишній повітовий центр, нині місто районного

підпорядкування, центр міської Ради, розташоване понад річкою Ратою. Довгий час Рава-Руська була малим містечком. Крім українців тут жили поляки, євреї та німці. В умовах класового і національного гніту більшість населення розорявалось, а міська верхівка ополячувалась і приймала католицьку віру, після чого одержувала всебічну підтримку від польських королів. Так, привілеями 1554, 1555, 1756 рр. міська верхівка була зрівняна в правах з польською шляхтою.

Більшого значення набула Рава-Руська в XVII ст. Цьому сприяло те, що через неї проходив торговельний шлях зі Сходу на Захід. У місті розвивалися різні ремесла і торгівля, в чому були зацікавлені не тільки місцева шляхта і міська верхівка, але й польський король. Саме тому в 1622 р. місту були надані привілеї на проведення щорічних ярмарків, на які з'їжджались купці з усіх кінців Польщі.

Рава-Руська була центром важливих міжнародних подій XVII–XVIII ст. У 1698 р. тут відбувалась зустріч російського царя Петра I, що повертався з Відня та польського короля Августа II, який йшов на чолі військ проти турецького султана. Протягом трьох днів йшли переговори і вже 3 серпня 1698 р. монархи домовились про спільні дії проти шведів. У 1704 р. у Раві-Руській зустрічалися шведський король Карл XII з королем Речі Посполитої Станіславом Ліщинським, було погоджено спільні плани у боротьбі проти російського царя Петра I. Рава-Руська на початку XVIII ст. була однією власністю трьох шляхетських родин: Глоговських, Суходольських та Богушів.

Зараз у місті знаходиться 4 пам'ятки архітектури національного значення, 22 пам'ятки архітектури місцевого значення, 8 пам'яток історії і монументального мистецтва. Окремої уваги заслуговує ансамбль монастирського комплексу Реформаторів 1725 р. з костелом св. Архангела Михаїла 1737 р., що належить до визначних творів барокової архітектури.

Монастир оо. Реформаторської церкви Святого Архангела Михаїла замінив раніше збудовану дерев'яну будівлю, що розташовувалася за межами міста, на пагорбі, поряд з дорогою на Замость і належав до найбільш цінних пам'яток. Засновниками монастиря були мер Грег Белз Ржечискі і Йосиф Гльговські. Церква і монастир були збудовані в 1729-1737 рр. за проектом італійського архітектора Паоло Антоніо Фонтана. Монастир оновлювався у 1902 р., 1930-1935 рр. Брати реформатори працювали тут до 1946 р. [48]. Пізніше у приміщеннях монастиря знаходилася контора «Сільгосптехніки» та склади шкідливих хімічних речовин, котрі вплинули на руйнацію стін. Спільними зусиллями громадських ініціатив та місцевої влади зараз проводяться заходи щодо вивчення пошкоджень та руйнувань об'єкта, пропонуються методи збереження та шляхи популяризації комплексу.

Кам'яні архітектурні пам'ятки українських земель на захід від Дніпра, що входили до Речі Посполитої, будувалися за ініціативою окремих магнатів та монастирів, запрошеними з різних країн архітекторами. Очевидно, вподобання замовників і творців-виконавців, котрі приносили із Заходу стильові особливості, відбилися на спорудах, де не відчутно такої художньостильової єдності, як на сході України. Паоло Антоніо Фонтана відомий передусім як виконавець проектів храмових та монастирських комплексів: церква Святого Йосифа у Раві-Руській, (побудована у 1700–1776 рр.) церкви у Любарті, Холмі, Велика синагога у Володаві, співавтор монастирів у Львові та Любліні.

І костел і монастир на даний час сильно пошкоджені. Відомо, що інтер'єр костелу і фасаду прикрашали фрески, на жаль сюжети нам невідомі, його інтер'єр також відзначався пишним оздобленням: скульптурні елементи, живописні сцени на стінах та склепінні. Бароко у малярстві – епоха великих колористів у європейському й українському мистецтві. Колір становить найзначнішу окрасу

живописного твору. Не випадково виняткового розквіту зазнав портретний жанр, в якому постав образ людини – цьому неспокійному і мінливому за контрастивним розмаїттям подій, ідей, ідеалів часі.

Монастирський комплекс у Раві-Руській має цікаву і неординарну у плані цільну забудову. Двоповерхові келії прилягають до костелу, мають внутрішнє замкнуте подвір'я і з'єднані з костелом переходами, є близькі за структурою до міських жител того часу. Сам костел у плані нагадує базиліку. Головний фасад і презбітерій прикрашає бароковий фронтон із сандриком. Інтер'єр цього костелу також відзначається порівняно пишним оздобленням. На пристінні стовпи-пілони, що несуть підпружні арки склепінь, накладено здвоєні пілястри. Нава, поділена на три прясла, перекрита циліндричним склепінням із розпалубками, а два прясла монастирського хору перекрито хрестовими склепіннями. Про живописні сюжети також не маємо детальних відомостей. Невеликі фрагменти вцілілих живописних сцен дають привід стверджувати, що виконувалися вони талановитими живописцями, імена котрих наразі невідомі.

Ще один цікавий зразок пам'ятки бароко – костел Св. Йосипа (1770-1776 рр.), зовнішні кути його стін заокруглені, і через це фасад, оформлений спареними пілястрами, сприймається особливо пластично. В інтер'єрі костелу на хрещатих склепіннях – фрагменти настінного розпису.

У XVIII ст. у Раві-Руській була споруджена дерев'яна церква Святого Юрія. При ній у 1736 р. виникло братство равських міщан [16, с. 104]. Перша дерев'яна церква була збудована громадським коштом у 1612 р. У 1716 р. постала наступна дерев'яна тризрубна триверха будівля, яка простояла до 1812 р. викликає занепокоєння стан дерев'яних церков, оскільки дерево дуже вразливе. Загалом у Львівській області близько 900 дерев'яних храмів і 90 відсотків з них потребують реставрації.

Однією з найвизначніших пам'яток дерев'яної архітектури Равщини є церква Зіслання святого Духа у с. Потелич, що знаходиться за 7 км. Від м. Рави-Руської. В минулому місто Телич, зараз – село Потелич, єдине у своїй цілості завдяки збереженим природним ландшафтам з чудовими краєвидами, хуторною системою проживання. Поруч – гора Городище. Потеличани в 1998 р. відсвяткували 775 років першої згадки про поселення та 500 років надання місту Магдебурзького права, котре у 1498 р. було надане місту Потелич (право самоврядування). Воно стає одним із великих економічних центрів. Тут були знамениті гончарні майстерні, фаянсова фабрика, дві гути, броварня, гуральня, млини, воскобійня і чималий ремісничий промисел – ткацький, кушнірський, шевський, сідлярський, ковальський, боднарський та інші.

Три дерев'яні церкви стояли у Потеличу ще на початку XX ст. За найстарішу будову міста вважають церкву Святого Духа, яка збереглась донині і охороняється державою як пам'ятка архітектури. Збудована вона ймовірно у 1502 р. на кошти гончарського цеху. Церква є яскравим прикладом забудови бойківського типу з ступінчасто-пірамідальним перекриттям. Однак центром уваги мусить бути величезна вежа – дзвіниця при Троїцькій церкві, котра панує над цілим містом. Вона стоїть на 9 могутніх стояках-стовпах, з яких деякі мають діаметр близько 70 см. висота сягає 20 метрів.

В Потеличі зберігались книги-першодруки, виготовлені в Києво-Печерській Лаврі. Це «Тріодь цвітна» (поч. XVII ст.), «Апостол» (XVI ст.), «Ірмалігон» (поч. XVIII ст.), «Бесіди Василя Великого» (кін. XVI ст.). Ці книги, з майстерно виконаними гравюрами є справжнім шедевром раннього книгодрукування. Нині вони зберігаються в архівах музеїв. Невичерпною криницею мистецтва майстрів

Потелича, як і гончарство, було малярство. Потелицькі ікони за своєю красою і привабливістю, технікою виконання не поступаються кращим європейським зразкам.

У протилежний бік від напрямку с. Потелич через місто Рава-Руську пролягає шлях до сіл Волиця, Річки, Забір'я, Гійче, кожне з яких має історико-архітектурну спадщину, культуру, самотутній побут, самою природою даровані мальовничі ландшафти.

Річки – село у Львівському районі Львівської області, вперше згадується в історичних документах за 1531 р. Найдавніші згадки про місцеву церкву походять з 1578 р. У 1616 р. парафія отримала привілей від діди́ча Тшці́нського, попередня дерев'яна церква з 1716 р. занепа́ла у 1880-х рр. У 1890 р. стараннями о. Івана Михальчука завершено будову нової дерев'яної церкви, яку провели Григорій Теловець та Дмитро Пончек і Іван Дацко. Церкву прикрасив олійним живописом Фелікс Заблоцький, на жаль, вона згоріла під час першої світової війни. У 1920 р. на її місці звели існуючу церкву, яка по другій світовій війні стояла зачиненою до 1989 року. У 1983 році в ній влаштували сільський краєзнавчий музей. Зараз храм перебуває у користуванні громади УГКЦ. Стара церква знаходиться у центрі села, на високому підвищенні в оточенні дерев, поблизу дороги: тризрубна безверха приземиста будівля. Складається з трьох прямокутних об'ємів: нави в центрі, вужчого вітваря зі сходу та незначно вужчого невеличкого присінку з заходу. До вітваря симетрично прибудовані ризниці. Стіни будівлі вертикально шальовані дошками, посередині нави з обох сторін підперті масивними контрфорсами. Всі приміщення вкриті двосхилими дахами. На дещо вищому гребені даху нави встановлений чотирибічний ажуровий ліхтар, завершений маківкою. На захід від церкви розташована проста дзвіниця на двох дерев'яних стовпах з підкосами, вкрита чотирисклним повним дашком [14, с. 152]. Скромна з вигляду будівля, яка запам'яталася тільки контрфорсами.

Дерев'яна церква св. Параскеви у с. Забір'я розташована на рівній ділянці, при дорозі. Тризрубна триверха будівля, класична конструкція – ширша квадратна у плані нава, до якої зі сходу прилягає гранчастий вітвар з двома захристіями по боках, а з заходу – прямокутний бабинець з прибудованим незначно ширшим присінком. Північна захристія більша, зведена одночасно з церквою, південна невелика, добудована пізніше. Церкву оточує піддашшя, оперте на випуски вінців зрубів. Стіни підопасання по зрубах шальовані вертикально дошками, надопасання – кожуховані гонтами. Зруб надопасання нави та незначно нижчі зруби надопасання бабинця і вітваря, вінчають великі світлові восьмерики, вкриті шоломовими банями зі сліпими ліхтарями і маківками. На південний захід від церкви знаходиться дерев'яна триярусна квадратова в плані дзвіниця, вкрита наметовим дахом. На надпоріжнику її дверей вирізьблений напис «Під 1889», що засвідчує час її побудови. Вхід на огорожену церковну територію з боку вулиці веде через чотиристовпову брамку, вкриту пірамідальним наметом [14, с. 64].

Ще одна дерев'яна церква у с. Гійче стоїть біля головної дороги на чималій ділянці, хоча з трьох сторін оточена забудовою. Відразу кидається у вічі, що храм, як і територія навколо нього відремонтовані та доглянуті. До речі, раніше церкву оточували старі дерева - тепер ніщо не заважає оглядати будівлю. Вхід на церковне подвір'я через накрите ворота. Найдавніші згадки про святиню в Гійче походять з 1578 р. Правда, існують дані, що перша церква була побудована у 1460 р., а в 1570 р. її спалили татари. У 1690 р. (або на поч. XVIII ст.) збудували наступну дерев'яну церкву св. арх. Михайла, яку в народі називали «волоською». Незабаром у 1718 р. парафія отримала ерекційний акт. У 1860 р. (за іншими джерелами 1866 р.)

стараннями пароха о. Платона Куровецького зведена існуюча дерев'яна церква св. Кузьми і Дем'яна. Її фундатором був місцевий поміщик Анатолій Яблонський, який виділив ліс для будівництва. Головним майстром був мешканець с. Гійче Ілля Гнідець, після другої світової війни церква стояла зачинена до 1989 р. Будівля тризрубна, розміром 22 м. х 9 м., до гранчастого вівтаря прибудовані ризниці, до бабинця – великий присінок з трьома дверима. Традиційно оточена піддашшям, стіни під яким вертикально шальовані дошками, а над ним – покриті фарбованим гонтом. До речі, на південній стіні нави намальовані білою фарбою цифри року будівництва – «1860». Відмінним є те, що замість усіх випустів зрубів влаштовані дерев'яні пілястри на постаментах. Церкву, на трьох світлових восьмериках, завершують шоломові бані з ліхтарями та маківками, на яких закріплені високі хрести. Цікаво, що у верхній частині куполів, над бабинцем і навою, встановили донизу повернуті складені фрагменти з труб. Важко сказати, яку функцію вони виконують, можливо, для вентиляції. У 1992 р. місцевий художник В. Васильків зробив настінний розпис в інтер'єрі храму. У ньому розташований високий багаторусний іконостас. На південь від церкви стоїть дерев'яна двоярусна дзвінниця з 1867 р., накрита шатровим верхом [14, с. 34].

Церква Святого великомученика Димитрія Солунського, що височіє у с. Волиця, хрещата в плані, п'ятиверха дерев'яна споруда, яка вражає своєю монументальністю. Стіни надопасання вкриті кожухованими гонтами, церква належить до найкращих будівель регіону, збудована в 1875 р. коштом добровільних пожертв парафіян. Довжиною 30 м., шириною 21 м. і висотою 28 м. вона вміщає близько 1600 осіб. Останній ремонт внутрішнього простору проводився в 1980 р., а зовнішній – 2004 р. Початкове малярство в храмі виконав Теофіл Копистинський. Цікаве вирішення інтер'єру храму. Бокові рамена об'єднані з навою триарковими прорізами. По всьому периметру церкви розміщені хори, що виходять в наву. Предмети особливого шанування: оригінальні ікони, написані Т. Копистинським – «Моління про чашу» (1910 р.) та «Свята Трійця і Богородиця» (1918 р.); дві ікони «Хресна дорога Спасителя» (XVIII ст.).

Як бачимо, на території Львівського району, прилеглої до кордону з Республікою Польща, збереглося багато пам'яток дерев'яної архітектури. Вони є носіями не тільки матеріальної, але й духовної культури народу, тому важливою є розробка ефективних методів їх збереження. З 1991 р. по 2011 р. на Львівщині згоріло 15 церков, 59 зазнали значних руйнувань. Які причини такого спустошення? Що змусить громади уважніше ставитися до храму? Перш за все – це знання про те, яку цінність несе у собі пам'ятка чи об'єкт мистецтва, наскільки є важливим їх збереження. Часто дерев'яні церкви спеціально знищують, аби на цьому ж місці збудувати нові – муровані. Інколи, а це дуже прикро(!), самі священники є ініціаторами таких методів будівництва. І такі прикрі випадки будуть відбуватися доти, доки пам'ятка буде внесена до Державного реєстру пам'яток, а її стан збереження буде чітко контролюватися законом про «Збереження культурної спадщини».

Не менш шкідливими чинниками у питанні руйнації є наявність у дерев'яних храмах пошкодженої електромережі, відсутність належного заземлення та громовідводів, відсутності систем оповіщення про небезпеку чи несанкціонованого проникнення на територію пам'ятки. Проведення відновлюючих та реставраційних робіт, котрі не завжди виконують фахівці, а місцеві «майстри», несуть також велику загрозу культурному насліддю. Неприпустимим є використання у сакральних спорудах пластику, гіпсу та інших ненатуральних матеріалів.

Одне із ключових питань, яке необхідно вирішити в найближчий час, – питання оптимізації взаємодії туризму і культури як на рівні центральних органів влади, так і на місцях. Культурна спадщина, музеї, театри в більшості країн світу є винятково важливим фактором залучення туристів, генерації міжнародних і локальних туристичних потоків. І в результаті цього, свого клієнта отримують галузі транспорту і громадського харчування, готелі, місцева промисловість та ін.

Координація стратегічного розвитку культурної сфери і туризму на місцях повинна привести до більш тісної співпраці місцевої влади і бізнесу у вирішенні конкретних завдань по збереженню культурної спадщини, впровадження в практику діяльності музеїв, національних заповідників, передової практики менеджменту, орієнтації для роботи в ринкових вимірах і координації діяльності з суб'єктами туристичної індустрії. Перспективний розвиток туризму в Україні суттєво вплине на зайнятість населення. Враховуючи відсутність потрібних капіталовкладень на створення нових робочих місць, більше уваги варто приділяти галузям, які не потребують для свого розвитку великих коштів. До таких галузей відноситься і сільський зелений туризм, який давно практикується в Україні. Адже в селах, які мають відповідну рекреаційну базу, завжди було багато відпочиваючого міського населення. Агротуризм – вид сільського зеленого туризму, як пізнавального, так і відпочинкового характеру, пов'язаний з використанням підсобних господарств населення, або земель сільськогосподарських підприємств, які тимчасово не використовуються в аграрній сфері. Базою відпочинкового туризму є житловий фонд на садибах господарів та наявні природні, рекреаційні, історико-архітектурні, культурно-побутові і інші надбання тієї чи іншої місцевості. Науково-пізнавальним видом сільського зеленого туризму є екотуризм, що характерний для сільських місцевостей і сіл, розташованих у межах територій національних парків, заповідних зон, природних парків тощо, де передбачено відповідні обмеження щодо навантажень на територію та регламентовано види розважального відпочинку. Головною фігурою в забезпеченні функціонування відзначених видів туризму, в організації відпочинку на селі виступає сільська родина, яка надає житло, забезпечує харчування і знайомить з особливостями сільської місцевості. Для того, щоб здійснювати це на відповідному рівні, необхідно вчитись.

У Львівському районі частково сформовано розуміння сільського зеленого туризму як специфічної форми відпочинку на селі, з широкою можливістю використання природного, матеріального і культурного потенціалу регіону. Сільський зелений туризм у більшості країн розглядається як невід'ємна складова частина комплексного соціально-економічного розвитку села, та як один із засобів вирішення багатьох сільських проблем. Враховуючи те, що в умовах загальноекономічної кризи економічні і соціальні проблеми села надзвичайно загострилися, широке розповсюдження і розвиток сільського зеленого туризму є особливо бажаними.

Позитивний вплив сільського зеленого туризму на вирішення соціально-економічних проблем села полягає передусім у тому, що він розширює сферу зайнятості сільського населення, особливо жінок, і дає селянам додатковий зарібок; розширює можливості зайнятості сільського господаря не тільки у виробничій сфері але й в сфері обслуговування. При певному нагромадженні числа відпочиваючих з'являється потреба в задоволенні їх різноманітних запитів, а це, в свою чергу, стимулює розвиток сфери послуг: транспортних, зв'язку, торгівлі, служби побуту, відпочинково-розважальних та інших. Особливо сприятливі умови для розвитку сільського зеленого туризму створюються на територіях національних

і ландшафтних парків, зокрема Яворівського Національного парку, де існує можливість поєднати повноцінний відпочинок з пізнанням природничого та історико-культурного потенціалу регіону. Вищезгадані пам'ятки сакральної дерев'яної архітектури розташовані у мальовничій місцевості Розточчя, котра має свою цікаву історію, звичаї, кухню, обрядовість і можуть популяризуватися у діяльності сільського зеленого туризму. Важливими завданнями для проведення турів у Равському регіоні є дослідження збережених пам'яток, їх ознакування. Паспортизація мистецьких цінностей та об'єктів рухомої і нерухомої спадщини дасть змогу систематизувати їх, внести до загальнодержавного Реєстру культурної спадщини та уможливить контроль за їх переміщенням чи використанням. Інформаційна продукція: буклети, листівки, банери забезпечать туристам більше знань про тур. Найбільш важливими для подорожуючих є інформація та засоби зв'язку, тому доцільно забезпечити найбільш відвідувані об'єкти доступом до мережі Інтернет. Вкрай важливим сегментом для туристичної діяльності є якість доріг. Якщо головна магістраль сполученням Львів – Рава-Руська має належне покриття, то сільські дороги терміново потребують капітального ремонту.

Розвиток сільського зеленого туризму спонукає до покращення благоустрою сільських садиб, вулиць, в цілому сіл; стимулює розвиток соціальної інфраструктури. Звичайно, на перших порах приймання і обслуговування відпочиваючих відбувається на базі існуючого житлового фонду з використанням місцевих рекреаційних та інфраструктурних ресурсів. Але з певним надходженням коштів від цієї діяльності ті, хто нею займається, починають робити вкладення у поліпшення комунального облаштування житла, вулиць; об'єднаними зусиллями добиваються зміни на краще сфери обслуговування. А це, одночасно, й вагомий внесок у розвиток села. Прикладом може бути створення місцевих осередків Спілки розвитку сільського зеленого туризму у Львівській області або районних об'єднань громадян, зацікавлених в розвитку інфраструктури для сільського зеленого туризму тощо. Суттєву роль відіграє розвиток сільського зеленого туризму у підвищенні культурно-освітнього рівня сільського населення. Готуючись приймати і обслуговувати відпочиваючих, члени селянських родин мимоволі змушені поповнювати свої знання з ведення домашнього господарства, гігієни і санітарії, приготування їжі тощо, а спілкування з гостями розширює їх кругозір, дає змогу зав'язати нові знайомства, завести друзів в інших населених пунктах.

Туризм є соціальним явищем за своєю природою та поступово стає невід'ємною складовою сучасного життя. В умовах підвищення життєвих стандартів і збільшення часу для відпочинку працюючого населення туристська активність має тенденцію до зростання і охоплення дедалі більших верств суспільства. Сучасний стан сільського зеленого туризму в регіоні та Україні потребує удосконалення у таких пунктах:

1. Вдосконалення законодавчої бази, що найчастіше породжує різного роду зловживання, щодо використання чи переміщення культурного надбання; унеможлиблює залучення коштів для проведення реставраційних робіт;

2. Низький рівень розвитку інфраструктури інколи є причиною ігнорування пам'яток як важливої складової туристичної сфери та культурного життя регіону;

3. Недостатній рівень популяризації сільського зеленого туризму в Україні як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках призводить до занепаду або повної втрати об'єктів культури та мистецтва, а часто – цілих осередків як джерела автентики та унікальності;

4. Відсутня система оцінки якості послуг призводить до маніпулювань з боку туроператорів чи інших надавачів цих послуг;

5. Недостатня увага з боку органів місцевого самоврядування до розвитку сільського зеленого туризму є однією з ключових причин небажання місцевого населення займатися сільським зеленим туризмом.

6. Питання екології повинне стати пріоритетним у галузі туризму: обмежене використання пластику та правильна його утилізація, утримування в чистоті присадибних ділянок, лісових та паркових зон; водойм та річок.

Сільський туризм – це діяльність сільського населення, пов'язана із сільським середовищем, сільським будинком і заняттями, в центрі яких природа і людина. Він не шкодить оточуючому природному і культурному середовищу, на відміну від масового, і у той же час, робить істотний внесок у регіональний розвиток, дозволяє використовувати існуючий житловий фонд і не вимагає значних інвестиційних витрат. Продукт сільського туризму – пакет, який складається з туристичних атракцій сільської місцевості, послуг ночівлі, харчування та організації відпочинку. В туристичній діяльності України сільський туризм розглядається як явище, що розвивається, в якості інноваційного рішення, що сприяє підвищенню рівня життя та доходів сільського населення. Враховуються усі види сільського туризму: зелений туризм, відпочинок (проживання) в сільських будівлях (агрооселях), агротуризм, науково-пізнавальний туризм, спортивно-оздоровчий (пішохідний, лижний, гірський, велосипедний, кінний), релігійний туризм. Особливо важливим фактором розвитку сільського туризму є розширення можливостей реалізації продукції особистого селянського господарства, причому реалізації її на місці. Отже, сільський туризм є невід'ємною складовою частиною комплексу соціального, економічного розвитку села, одним із засобів вирішення багатьох сільських проблем, серед яких брак робочих місць. Дослідження виявили, що кожний регіон України характеризується своїм напрямом розвитку сільського зеленого туризму, де західний регіон займає провідне місце.

Інноваційне рішення щодо розвитку інфраструктури сприятиме поліпшенню іміджу держави на світовому ринку туристично-рекреаційних послуг. Тому підприємствам необхідно розвивати зелений туризм, який сприятиме розвитку села, відкриє можливості наповнюваності бюджетів місцевих органів самоврядування, розширить сферу зайнятості сільського населення, позитивно вплине на економіку та екологію районів України, сприятиме відродженню, збереженню та розвитку місцевих народних звичаїв, промислів, пам'яток історико-культурної спадщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович Є. А, Захарчук-Чугай Р. В, Станкевич М. Є. Декоративно-прикладне мистецтво. – Львів: Світ, 1992. – 270 с.
2. Бавыкин В. Новый менеджмент. М.: Экономика, 1997. – 68 с.
3. Батіг М.І. Йов Кондзелевич і Богородчанський іконостас. – Л., 1957. – 64 с.
4. Бевз М. Жовква – ренесансне ідеальне місто. Українська реалізація концептуальної схеми П'єтро Катанео // Істор. мистец. та архіт. спадщина Жовкви. Пробл. охорони, реставрації та використання. – Жовква; Львів, 1998. – С. 36-43.
5. Бевз М. Проблеми дослідження, систематизації та охорони планувальних укладів історичних міст (На матеріалах Галичини) // Народознавчі зошити. 2002. – № 2. – С. 237-251.
6. Ваврик М.ЧСВВ. По Василіянських монастирях. – Торонто, 1958. – 285 с.
7. Ваврик М.ЧСВВ. Нарис розвитку і стану василіянського Чина XVII-XX ст. Рим. 1970. – 203 с.
8. Вашуленко І. Практична психологія менеджменту: Як зробити кар'єру. Як будувати організацію. // Науково-практичний посібник. – К.: Україна, 1994. – 399 с.
9. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К., 2002. – 592 с.
10. Герич В. Проблеми регіонального розвитку та відродження спадщини Жовкви / Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару. – Жовква – Львів, 1998. – 196 с.
11. Гриценко О. Культурна політика: концепції й досвід.-К., 1994. – С. 28.

II. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК, ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ЕЛЕМЕНТ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ»

12. Драган М. Українська декоративна різьба XVI-XVIII ст. – К.: 1970. Иконостас. Происхождение. – Развитие. – Символика. – М.: 2000. – 752 с.
13. Жолтовський М.П. Художнє життя на Україні. – Київ, 1973. – 285 с.
14. Інститут українознавства ім.І. Крип'якевича національної академії наук України, Земляцьке об'єднання «Жовківщина», Жовківщина – історичний нарис. Т.1-5., Жовква-Львів-Балтимор. 1994-1998 рр.
15. Історія українського мистецтва.Т.3. – Київ, 1970. – 437 с.
16. Каліка Я., Яремич Г. Нестеров. – Львів : Каменяр,1990. – 125 с.
17. Катихизм. Церква в Потребі. – Рим, 1990. – 98 с.
18. Козарський П., Сват Т. Жовква і її святині. – Жовква, 1999. – 243 с.
19. Кравич Д.П., Овсійчук В.А., Черепанова С.О. Українське мистецтво: Навч.посібн.: У 3 ч. – Львів: Світ, 2005. – 268 с.
20. Крип'якевич І., Терлецький М., Ісаїв П., Дольницький.М. Історія України. – Львів, 1991. – 345 с.
21. Крип'якевич І.Середньовічні монастирі в Галичині: ЗЧСВВ. Жовква, 1926. – С. 70-104.
22. Лариса Марчук. Жовква – ідеальне місто Європи. Харків. Історія // Віче. – 2010. – №1/262. – С. 45-47.
23. Лесик О.В. Замки та монастирі України. Львів: Світ, 1993. – 176 с.
24. Любачівський І. Літургіка. – Рим, 1990. – 126 с.
25. Людмила Міляєва. Стінопис Потелича. Мистецтво – Київ, 1969р. – 245с.
26. Мартинюк А. Ренесансна житлова архітектура Жовкви // Народознавчі зошити. – 2002. – № 2. – С. 262-271.
27. Мацюк О. Замки й фортеці Західної України. – Львів, 1997. – 160 с.
28. Микола Бідняк: Альбом / під ред. Миколи Маричевського. – Україна, Київ.2000. – 79с.
29. Михайло Добош. Догматичне богослов'я католицької Церкви. – Львів:Духовна семінарія Святого Духа УГКЦ., 1994. – 502 с.
30. Міністерство культури України, Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві, Жовква крізь століття. Випуск II. Львів: Растр-7, 2012. – 389 с.
31. Музей: менеджмент і освітня діяльність. – Львів: Літопис, 2009. – 224 с.
32. Накопало В. Вирішення проблем охорони пам'яток в Державному історико-архітектурному заповіднику у м. Жовкві / Збірник матеріалів українсько-польського науково- практичного семінару. – Жовква – Львів, 1998. – 196 с.
33. Новіков М.В.: Розробка бізнес – плану проекту. – К.: 1995р. – 44 с.
34. Овсійчук В.А. Майстри українського бароко. Жовківський художній осередок.- К., – 1991. – 400 с.
35. Овсійчук В.А.Українське малярство X-XVIIIст. – Львів, 1996. – 497 с.
36. Овсійчук В.А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. Гуманістичні та визвольні ідеї. К.: 1985 – 184 с.
37. О.Юліян Катрій,ЧСВВ. Наша християнська традиція. – Львів: Місіонер, 2007. – 394 с.
38. Патріарх Димитрій (Ярема).Іконопис Західної України XII- XVст. – Львів, 2005.– 508с.
39. Парцей М. Стародавня Жовква / Серія « Історичні місця України ». – Львів: Світ, 2005. – 168 с.
40. Петренко М.З. Українське золотарство. – Київ, 1969. – 276 с.
41. Погорелова А. Джерела не замерзають: Культурне життя регіонів у контексті державної політики // Українська культура. – 1995. – №1. – С. 5.
42. Погорелова А.І. Інфраструктурне забезпечення культури // Українська культура. – 1994. №4/6. – С.4-5.
43. Полунєєв Ю., Загоруйко Ю. Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) // Сучасність. – 1994. №10. – С.79-81.
44. Посацький Б. Просторовий розвиток Жовкви у контексті транскордонних зв'язків між Україною і Польщею / Збірник матеріалів українсько-польського науково- практичного семінару. – Жовква-Львів, 1998.– 196 с.
45. Прес-архів жовківського заповідника. – Жовква, 1998. – 149 с.
46. Рава-Руська. Подорож містом. Путівник. 2012р. Рава-Руська міська рада.
47. Рава-Руська. План міста. 2012р. Рава-Руська міська рада.
48. Рава-Руська XV-XXI ст. 2012р. Рава-Руська міська рада.

49. Рудницький А. Жовква – архітектурна перлина України. Проблеми і перспективи розвитку міста / Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару. – Жовква – Львів, 1998. – 196 с.
50. Румянцева К.Р. Менеджмент в організації – Львів: Перспектива, 1997. – 321 с.
51. Стасенко В. Христос і Богородиця у дереворізах кирилических книг Галичини XVIIст. – Київ, 2003. – 162с.
52. Теорія та історія світової та вітчизняної культури.-Львів, 1992. – С.8-9.
53. Шамардіна Н. Українська ікона XV- XVIIст. Львів, 1994. – 34 с.
54. Шмагало Р. Мистецька освіта в Україні середини XIX – середини XX ст. – Львів. Українські Технології, 2005. – 526 с.
55. Фесюк Г. Свічадо жовківського краю. – Львів: Паіс, 2004. – 254 с.
56. Ярема В. Дивний світ ікони. – Львів, 1994. – 139 с.
57. Яремич Г. Дорога до храму. – Львів, 2000. – 98 с.
58. Яремич Г. Жовква-історичне місто - заповідник // Галицька брама. – Львів: Центр Європи, 1997, № 4/28, С.5.

Володимир Салук
м. Тернопіль

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РОКІВ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО ТУРИЗМУ

Анотація: У статті проведено огляд об'єктів культурної спадщини Тернопільщини, які можуть бути використані для розвитку історичного туризму, який представляє період Української революції 1917-1921 рр.

Ключові слова: пам'ятка, туризм, ЗУНР, УНР, УГА, Армія УНР, могили, меморіальні дошки, діячі, воїни.

Тернопільщина – це край із багатою історією та великою кількістю пам'яток, які є її свідками. Такий серйозний потенціал повинен стати одним із факторів подальшого розвитку туристичної галузі в регіоні. Питання її розвитку визначено однією із важливих цілей у Стратегії розвитку Тернопільської області на 2021-2027 рр. та плану заходів з її реалізації у 2021-2023 рр. [5].

Стратегічно важливим для держави і перспективним видом внутрішнього туризму, серед інших, є історичний туризм. Наразі, цей напрямок ще не є достатньо розвинений і Тернопільська область, яка претендує стати туристичним хабом, Подільськими воротами в Україну має достатньо можливостей аби гідно представити мандрівникам різні періоди нашої історії. Одним із найбільш драматичних і насичених подіями історії нашої держави є час Української революції 1917-1921 рр. І напевно для багатьох мешканців краю, туристів та навіть обізнаних істориків висвітлення історії Тернопільщини та України в пам'ятках цього періоду буде цікавим відкриттям і стимулом їх відвідати.

Велика кількість об'єктів культурної спадщини, пам'ятних місць, які описують період Перших визвольних змагань на Тернопільщині дозволяють розробити різні тематичні екскурсійні маршрути. Їх можна укладати, до прикладу, за географічним принципом (Тернопільська Волинь і Галицьке Поділля), за типами пам'яток (історія УНР та ЗУНР), за напрямком мілітарної історії (пам'ятні місця, поховання, меморіали, пам'ятники) чи за історією видатних діячів, пов'язаних з краєм та ін.

На даний час видано друком достатньо літератури, яка може стати базою для формування туристичних маршрутів Тернопільщиною по місцях, пов'язаних з Українською революцією 1917-1921 рр. Інформаційною базою можуть слугувати видані в минулому столітті на еміграції краєзнавчі збірники, давніші й сучасні статті і книги місцевих дослідників-краєзнавців, де розміщені історії окремих населених пунктів. Частина інформації про цей період знаходиться в регіональному енциклопедичному виданні «Тернопільщина. Історія міст і сіл», виданому у 2014 р. Вагомий внесок у дослідження періоду існування ЗУНР в контексті Тернопільщини здійснив історик Петро Гуцал, який є одним із укладачів багатотомника «Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923 рр. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки» [3, с. 4]. До сторіччя Української революції науковці Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини підготували декілька книг та статей пам'яткознавчого напрямку. Першим їхнім доробком про період 1914-1921 рр. став фотокаталог пам'яток і пам'ятних знаків, присвячений Українським січовим стрільцям на Тернопільщині («А ми тую стрілецьку славу збережемо...» зі вступною статтею Людмили Строць [1]. У 2020 р. вийшла книга «Боротьба за українську державність 1917-1921 рр. на Тернопільщині: місця пам'яті», упорядкована Володимиром Салуком, у якій вперше зібрано й систематизовано історичні відомості, ілюстрації, складено карти пам'яток по районах і визначено локалізацію об'єктів культурної спадщини, які пов'язані із періодом перебування Тернопільщини у складі ЗУНР та УНР [2].

Основою на попередніх дослідженнях та виданнях Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини, можна визначити найбільш перспективні види об'єктів культурної спадщини, які підходять для вибору туристичних напрямків по тематиці Української революції 1917-1921 рр. на Тернопільщині [1, с. 2].

Боротьба за становлення української державності відбувалася за відмінних обставин і в різний час. Оскільки більша частина області в революційний період перебувала у складі Західно-Української Народної Республіки (згодом Західної області УНР), то пам'ятки цього періоду зосереджені в центрі та на півдні регіону, а пам'ятки Української Народної Республіки – переважно на півночі.

Пам'ятки Кременецького району [2]

На Кременеччині проживали три делегати Української Центральної Ради, обрані від Волині, яких відзначено у відповідний спосіб. Борису Козубському, громадсько-політичному діячу, просвітянину таблиці відкриті у м. Кременець і с. Раковець, де він проводив свою активну діяльність. Михайлу Черкавському, комісару народної освіти у Волинській губернії, письменнику, на будинку, де він проживав у Кременці, теж встановлена меморіальна дошка. Костянтин Мисевич – член Центральної ради, сотник Армії УНР, надрайоновий провідник ОУН, кобзар-бандурист, знайшов вічний спочинок у с. Попівці, де на його могилі, після її віднайдення, постав у 2003 р. гранітний надгробок.

Крім того, меморіальні таблиці встановлені в населених пунктах, де проживали старшини Армії УНР Павло Шандрук (с. Борсуки) (рис. 1), Павло Гарячий (с. Білокриниця), Михайло Рожко (м. Почаїв).

На території Кременецького району відбулося декілька боїв Армії УНР із російсько-більшовицькими військами, після чого залишилися братські могили. Найбільші з них – у Кременці (рис. 2) та Ланівцях.

У Кременці в травні 1919 р. від рук більшовиків загинуло багато січовиків. Усього з'явилося 37 могил і одне велике братське поховання. У 1930 р. з ініціативи

кременецького підпільного «Пласту» було споруджено пам'ятник у вигляді пілону, на вершині якого встановили металевий тризуб (пізніше знищений комуністами), який зберігся по сьогодні.

У м. Ланівці є братська могила 41-го воїна Армії УНР, які були страчені російськими більшовиками в 1919 р. Причому правда про ці трагічні події остаточно була підтверджена аж через століття, а тлінні останки воїнів ексгумовані та перепоховані за християнським обрядом та з почестями у 2018 р.

Спільна братська могила союзних військ воїнів Армії УНР та Війська Польського, які загинули в боях з радянськими будьонівцями в липні 1920 р., є в с. Кімната. Облаштування та встановлення двомовних пам'ятних плит відбулось у 2010 р.

У с. Жолобки на Шумщині захоронено 22 розстріляні повстанці, які виступили проти встановлення польської влади в жовтні 1919 р. Їхні тіла поховані родичами в різних частинах сільського кладовища, посередині якого встановлено символічну могилу на пам'ять про загиблих.

У північному районі є інші безіменні братські могили воїнів УНР. Вони розташовані в селах Андруга, Білозірка, Білокриниця, Вербовець, Волиця, Люлинці та Жолоби.

Крім того, є ще одиничні поховання воїнів-петлюрівців на Лановеччині. На могилі невідомого героя в Бережанці зведений великий гробівець, що нагадує тризуб. У селі Борщівка протягом багатьох років шанують місце спочинку воїна Андрія Петрука, захороненого на околиці кладовища.

Пам'ятки Тернопільського та Чортківського районів [2]

Центральна та південна Тернопільщина, як і вся Галичина від листопада 1918 до липня 1919 р. перебувала в складі ЗУНР, що визначило характер пам'яток цього періоду. Найбільш значущий і пам'ятний слід у революції та боротьбі за державність ЗУНР залишили воїни УГА, тисячі яких поклали життя за Батьківщину. Відразу після війни народ із вдячністю вшановував своїх Героїв. У багатьох населених пунктах встановлені пам'ятники, меморіальні дошки, насипані величні могили.

Найперший у післявоєнній Галичині пам'ятний знак «Борцям за волю України» (Стрілецьку могилу) було освячено в 1921 р. в селі Товстенке Чортківського району. На високому земляному насипі встановлено масивний металевий хрест, прикрашений кованими тризубцями. Об'єкт збережений донині (рис. 3).

Згодом такі пам'ятні знаки чи могили з'являлися в більшості населених пунктів. Наприклад, в с. Прошова Тернопільського району у 1927 р. зведений пам'ятний знак у вигляді земляного кургану. Він був зруйнований під час пацифікації поляками в 1930 р., відновлений в 1941 р., вдруге зруйнована в радянський час у 1951 р., а під час розвалу СРСР у 1990 р. відбудований вже як пам'ятний знак усім Борцям за волю України ХХ століття.

На території галицької Тернопільщини збереглися муровані, бетонні та кам'яні монументальні споруди на честь українських воїнів, які воювали в лавах австро-угорської армії, Легіону УСС, УГА.

Найдавніші пам'ятні знаки українцям, які воювали у 1914-1921 рр.

(Чортківський район) [2]:

- с. Залуччя Чортківського району (1925 р.). Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан, які воювали у війнах «1914–1918–1920»;

- с. Чернихів Тернопільського району (1926 р.). Пам'ятний знак «Поляглим за лучшу долю народу в рр. 1914–1919»;

- с. Застінка Тернопільського району / м. Тернопіль (1926 р.). Надгробний пам'ятник воїнів УГА, які загинули в боях за село Застінка. Перенесений польською поліцією разом із тлінними останками на кладовище в Тернополі;
- с. Грабовець Тернопільського району (1927 р.). Пам'ятний знак «Борцям за волю України» зі скульптурою «Молода Україна» (рис. 4);
- с. Нижчі Луб'янки Тернопільського району (1927 р.). Пам'ятний знак «Борцям за волю, долю неньки України»;
- м. Чортків, Вигнанка (1928 р.). Надгробний пам'ятник на братській могилі 12-ти воїнів УГА;
- с. Ілавче Тернопільського району (1929 р.). Пам'ятний знак землякам, полеглим у Першій світовій війні;
- с. Садки Чортківського району (1920-ті рр.). «Пам'ятник світової війни від 1914 р. к 1918»;
- с. Джурин Чортківського району (1930 р.). Надгробний пам'ятник на могилі четаря УГА Миколи Шанайди;
- с. Солоне Чортківського району (1936 р.). Пам'ятний знак воїнам-односельцям Першої світової війни, УСС, УГА (з барельєфом Січового Стрільця);
- с. Красносілля Тернопільського району (міжвоєнні роки ХХ ст.). Пам'ятний знак «Борцям за Волю 1914-1920»;
- с. Товсте Чортківського району (міжвоєнні роки ХХ ст.). Пам'ятний знак «Богу на честь і славу в пам'ять жертв світової і визвольної війни 1914-1919 рр.»;
- с. Вимислівка Тернопільського району (1941 р.). Пам'ятний знак в честь Акту відновлення Української держави 1941 р. зі скульптурами воїнів УСС/УГА;
- с. Горішня Слобідка Чортківського району (1941 р.). Пам'ятний знак «Борцям за волю України» зі скульптурами воїнів УСС/УГА;
- с. Осівці Чортківського району (1941 р.). Пам'ятний знак «Борцям за волю України». У 1990-х рр. перебудований із залишків старої «Стрілецької могили»;
- с. Токи Тернопільського району (1942 р.). Пам'ятний знак воїнам-односельцям, полеглим на фронтах Першої світової та польсько-української воєн;
- с. Язловець Чортківського району (1943 р.). Пам'ятний знак на місці загибелі Юрія Лапушака, вістун УГА. Зруйнований у 1946 р. та відновлений 1990 р. [2].

Поховання воїнів Української революції 1917–1921 рр. (Чортківський район) [2]

У центрі й на півдні Тернопільщини є численні захоронення воїнів періоду Української революції, як воїнів УГА, так і Армії УНР. Зокрема, облаштовано 4 військові меморіали, що розташовані в Тернополі (Микулинецьке кладовище), Бучачі (Нагірянське кладовище) (рис.5), Зборові та Збаражі. Окремо можна додати меморіал Січових Стрільців на горі Лисоні під Бережанами, де також воювали підрозділи УГА.

Крім Стрілецьких меморіалів нараховується 34 відомі нам братські могили УГА, не враховуючи деяких невизначених могил УСС, де фактично можуть бути поховані стрільці УГА.

Найбільші братські могили є в Чорткові (на Вигнанському кладовищі) (рис. 6), Теремовлі, Коропці, Пробіжній, Озерянах, Копичинцях, Підволочиську, Великих Чорнокінцях, Мирному, Шумлянах, Деренівці.

На багатьох некрополях області розсіяні окремі поховання померлих у різний час воїнів, державних і громадських діячів ЗУНР та УНР. До найбільших таких кладовищ можна віднести тернопільське, збаразьке, бережанське, бучацьке й теремовлянське.

Численні поховання є в обласному центрі на старому Микулинецькому кладовищі. У східній його частині розміщується меморіал воїнів УСС-УГА, де покійлося близько 150 воїнів. Зі старих надгробків на меморіалі залишився тільки один, виготовлений у 1926 р., перенесений у 1937 р. разом із прахом трьох воїнів із с. Застінка (колись Тернопільського повіту). У 1989 р. та 2000 р. проведено впорядкування могил на меморіалі та встановлено нові хрести. За межами меморіалу на некрополі є інші поховання воїнів і капеланів українських військ, діячів періоду УНР та ЗУНР, які загинули у воєнні роки або ж у пізніший час. Серед найвідоміших – могили генерал-хорунжого Армії УНР Є. Мешковського (рис. 7), підполковника Дієвої армії УНР А. Кліма, старшини Армії УНР П. Лістовничого-Лістовського, сотника УГА Г. Кліма, підхорунжого УГА Л. Лукашевича, хорунжого УГА В. Заплітного та ін.

З метою вшанування захоронених на тернопільському кладовищі воїнів та державних службовців УНР (могили яких загублені чи знищені) на вхідній брамі некрополя у 2013 р. встановлено пам'ятну дошку з їхніми іменами.

У 2019 р. в м. Підгайці встановлено пам'ятний знак у пам'ять про Василя Опарівського, капелана, поручника УГА, могилу якого також знищено.

Попри різні воєнні та окупаційні лихоліття се збереглося ще чимало одиночних могил учасників Української революції на різних кладовищах центральної та південної частин Тернопільщини. Серед них можна виділити кілька поховань воїнів Армії УНР.

У Струсові на Тербовлянщині, неподалік польського військового кладовища, похований хорунжий Армії УНР Данило Холошин, «положивший свою голову 17 вересня 1920 р. під селом за щастя і волю українського народу» (як зазначено на копії давнього надгробку) (рис. 8). У сучасному Чортківському районі в с. Васильківці є могила Володимира Титаренка, сотника Армії УНР, який перебував зі своїм загonom бійців у селі й помер у 1920 р. А не так давно, у 2013 р., віднайдено й відновлено могилу козака 3-го Кінного полку Армії УНР Сергія Кравченка, загиблого в бою з більшовиками в 1920 р.

Крім того, ще одним видом пам'яток, які увічнюють воїнів УГА, були кенотафи. Їх встановлювали як символічний пам'ятний знак про осіб, які загинули далеко від місця проживання або місця смерті яких невідомі. Зазвичай вони мали вигляд різного роду надгробків і розміщувалися або на кладовищі, або на церковному подвір'ї. Наприклад, у с. Скоморохи Чортківського району біля церкви встановлено кенотаф у вигляді могили в пам'ять про капелана УГА о. Івана Галібея (1894–1949 рр.), загиблого в таборах Мордовії. Також у Чортківському районі кенотафи є в с. Трибухівці – на честь Антіна Багрія, загиблого в Підгайцях у 1919 р.; у с. Устя – хрест на вічну пам'ять Василю Тимчуку, який загинув за Україну в 1918 р., та в с. Пробіжна встановлена скульптура Ісуса Христа в пам'ять Рампіля Стефанюка, полеглого за волю України 1919 р.

З ініціативи різних волонтерських товариств охорони у 1921-1939 рр. встановлено й упорядковано велику кількість могил та пам'ятників. Саме завдяки такій установі найперше в Галичині у співпраці з місцевим комітетом охорони військових могил у с. Товстенке на Чортківщині в 1921 р. було впорядковано Стрілецькі могили та зведено величний пам'ятний знак із хрестом.

Вшанування в пам'ятках діячів Української революції [2]

Щодо відзначення осіб Листопадового чину, то є велика кількість пам'яток, пов'язаних із людьми, які встановлювали українську владу в листопаді 1918 р. чи пізніше забезпечували її роботу до липня 1919 р. Їхня діяльність зосереджувалася в повітових центрах, містах і містечках. Завдяки їм формувалися місцеві органи

самоврядування, військові округи Тернопільської військової області. Звичайно, до когорти цих діячів належала місцева інтелігенція, духовенство, колишні військові, члени просвітянських, громадських чи політичних організацій. Тому на честь цих достойників встановлено пам'ятники чи меморіальні дошки, збережено їхні могили.

У галицькій частині Тернопільщини встановлено багато пам'ятників чи меморіальних дошок, присвячених видатним діячам Української революції, уродженцям краю або ж тим, хто його відвідував у різний час. Зокрема, серед найбільш відомих увічнені імена Симона Петлюри (пам'ятник у Тернополі, меморіальна дошка в м. Збараж і барельєф у Монастириськах), Євгена Петрушевича (анотаційна дошка в Чорткові), Лева Лепкого (пам'ятна дошка в Поручині Тернопільського району), Михайла Галушинського (пам'ятна дошка в с. Джурин Чортківського району), Сидора Голубовича (пам'ятна дошка в Тернополі), Михайла Гайворонського (пам'ятник у Заліщиках), Романа Купчинського (анотаційна дошка в Тернополі, пам'ятник і меморіальна дошка в Розгадові Тернопільського району) (рис. 9), Євгена Коновальця та Мирона Тарнавського (пам'ятні знаки в Тернополі), Михайла і Марії Грушевських (анотаційна дошка в Богданівці Тернопільського району), М. Грушевського (пам'ятний знак у Борщові), Михайла Шарика (пам'ятник у Денисові Тернопільського району) (рис. 10), Якова Струхманчука (пам'ятник у Росохуватці Тернопільського району), Володимира Темницького (пам'ятна дошка в Усті-Зеленому Чортківського району), Олександра Пісецького (надгробок у с. Зелене Чортківського району), Омеляна Поповича (надгробок у Заліщиках) та ін.

В області встановлені пам'ятники і таблиці особам, які відомі в різних галузях діяльності, але ввійшли в історію також як учасники Українській революції. Серед представників духовенства, окрім капеланів і парафіяльних священників, це митрополит Андрей Шептицький, єпископи Григорій Хомишин, Василь Величковський, патріарх Мстислав (Скрипник). Письменники – Василь Стефаник, Осип Маковей, Андрій Чайковський, Володимир Гжицький. Культурно-просвітницькі діячі – Олександр Барвінський, Павло Думка. Учені – Іван Горбачевський, Олександр Смакула, Мирон Кордуба, Кирило Студинський. Театральні діячі – Микола та Теодозія Бенцалі, Катерина Рубчакова, Володимир Калин.

Як відомо, Тернопіль був другою столицею ЗУНР (21.11.1918–02.01.1919 рр.). Уряд республіки розквартирувався в приміщенні гімназії та в готелі «Подільський». На будинку перебування Державного секретаріату ЗУНР встановлено меморіальну дошку (1991 р.).

Удруге уряд ЗУНР на Тернопільщині короткотривало перебував улітку 1919 р. в містах Бучач і Заліщики. У Бучачі до 100-річчя ЗУНР відкрито меморіальну дошку на фасаді василіан-ського монастиря, де проходили важливі наради урядовців ЗУНР та старшин УГА. Планується встановлення пам'ятної дошки в Бережанах, оскільки там теж відбувалися важливі наради урядовців ЗУНР, УНР та командування УГА за участю республіканських високопосадовців у грудні 1918 р. та травні 1919 р.

До 100-річчя славної Чортківської офензиви УГА в червні 2019 року на Чортківщині були проведені різного роду урочистості, у ході яких встановлено таблиці. У м. Чортків відзначено місце, поблизу якого невідомий пластун допоміг воякам УГА у звільненні міста 8 червня

1919 р., а в с. Антонів відкрито анотаційну дошку на честь історичної наради 4 червня 1919 р. старшин Галицької армії. До 101-ї річниці звияги галицьких

воїнів у Чорткові на залізничному вокзалі, де в травні-червні 1919 р. перебували стрільці УГА, встановлено пам'ятну дошку.

Підсумовуючи огляд українських пам'яток Тернопільщини періоду революції 1917-1921 рр., відзначаємо, що в цьому регіоні є достатньо багато об'єктів, які можуть бути цікавими для любителів історичного туризму і це відкриває перспективи в плані розвитку цієї галузі та просвітницької діяльності. Виходячи з цього можна виробити різні напрямки екскурсійних маршрутів, обираючи географічний або тематичний принцип.

На жаль, загалом, ще достатньо мало відомо про історичні об'єкти минулого. Тому слід продовжувати популяризувати їх, задля чого потрібно залучати істориків, географів, туроператорів, навчальні заклади та громадські організації. Крім того держана влада має забезпечити розвиток чи покращення інфраструктури. Зрештою, питання історичної пам'яті мали би бути одними із стратегічних, особливо у час становлення нації і загрози її існуванню.

Анотаційна дошка П. Шандруку в с. Борсуки Кременецького р-н

Братська могила воїнів Армії УНР в Кременець

Пам'ятний знак «Борцям за волю України» у с. Товстенке Чортківського р-ну

Пам'ятний знак «Молода Україна» у с. Грабовець Тернопільського району

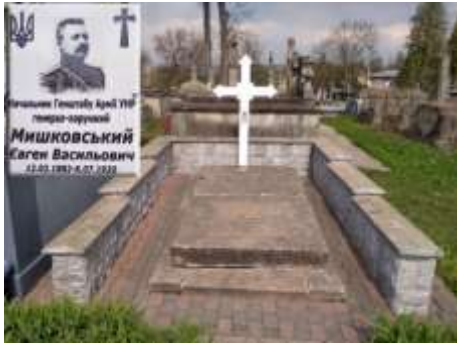

Кладовище воїнів УГА та УПА в м. Бучач

Братська могила воїнів УГА в Чорткові

II. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК, ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ЕЛЕМЕНТ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ»

Могила Є. Мешковського в Тернополі

Могила Д. Холошина в с. Струсів
Тернопільського р-ну

Пам'ятний знак Р. Купчинському в с. Розгадів
Тернопільського р-ну

Пам'ятник М. Шарику у Денисові
Тернопільського р-ну

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. А ми тую стрілецьку славу збережемо...: фотокаталог пам'яток і пам'ятних знаків, присвячених Українським січовим стрільцям у Тернопільщині. – Тернопіль: Джура, 2016. – 88 с.
2. Боротьба за українську державність 1917-1921 рр. на Тернопільщині: місця пам'яті / упоряд.: В. Салук. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2020. – 208 с.: іл.
3. Гуцал П. Меморіальні поховання діячів Західно-Української республіки та вояків Української Галицької Армії: Тернопільська область / Петро Гуцал // Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 2. З – О / Петро Гуцал. – Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2019. – С. 587-594.
4. Гуцал П. Пам'ятки Західно-Української Народної Республіки культурно-історичні. Тернопільська область / Петро Гуцал // Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т.3: П – С / Петро Гуцал. – Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2020. – С. 43-49.
5. Програма розвитку туризму в Тернопільській області на 2021–2025 роки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://docs.google.com/document/d/1Z4M_j82krrOugiRFQq3rjnAmBHjEKXxL/edit.

Ольга Станкевич
м. Збараж

ВИСТАВКОВА РОБОТА НЗ «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Анотація: Статтю присвячено виставковій роботі НЗ «Замки Тернопілля», яка проводилась у Збаразькому замку.

Одним із важливих і пріоритетних напрямків діяльності НЗ «Замки Тернопілля» є виставкова робота. Основною метою виставкової роботи завжди є формування пізнавального інтересу відвідувачів заповідника до творів мистецтва, розвиток естетичного смаку, виховання дбайливого ставлення до пам'яток

культури та мистецтва, формування у юнацтва, молоді та дорослих почуття прекрасного.

Виставкова діяльність нашого заповідника – це цілий спектр різнопланових тематичних та художніх виставок. Впродовж 27 р. існування заповідника їх було відкрито близько 500.

Просторі, привітні зали відреставрованого замку князів Збараських є тим місцем, де збаражани та гості нашого сивочолого міста завжди мають нагоду познайомитися із творами талановитих художників, скульпторів та фотографів.

Виставки дають можливість ближче познайомитись із відомими митцями та відкрити для себе нові імена.

Незабутні враження викликала виставка народного художника України Івана Марчука «Дорога додому». Іван Марчук входить в сотню геніїв світу серед живих. Яскравою була і виставка творів заслуженого художника України Богдана Ткачика «Від Трипілля до сьогодення», живопис Івана Яворського «Козакам найперше воля...», фотосвітлина заслуженого журналіста України Василя Бурми «Привиди старих замків», вишита «Хресна дорога Ісуса Христа» родини Ликтеїв (м. Тернопіль); «Борщівська сорочка» колекціонера Віри Матковської, «Гармонія каменю» лауреата Національної премії ім. Шевченка Ярослава Мотики.

Вражали своєю неповторністю «Шовкова рапсодія» Олега Чуйка (батік), вишитий «Барвистий світ Кобзаря» мисткині Олександри Зробок-Камінської, гобелени подружжя Тетяни та Михайла Витягловських.

Особливої уваги заслуговують виставки заслуженого майстра України, різьбяра Володимира Лупійчука – дерев'яна скульптура на Шевченківську тематику; а також кераміка Заслуженого діяча мистецтв України Тараса Левківа, нашого земляка.

Неабиякий інтерес у відвідувачів Збараського замку викликає і виставка макетів дерев'яних храмів західної України львівського науковця Михайла Яськовича.

Було організовано і проведено чимало і виїзних міжнародних виставок із фондів колекцій НЗ «Замки Тернопілля»: «Європа у кінці доісторичного часу» у м. Орлеан (Франція) (археологічні знахідки з поселення Трипільської культури біля с. Бодаки Збараського району Тернопільської області), «Різдвяні шопки» (с. Учеховіце Опольського воєводства, музей гміни м. Глубчіце, Польща), «Макети дерев'яних храмів» Михайла Яськовича (замок князів Поморських м. Щецінь, Польща, 2015 р.).

Виставка Богдана Ткачика «Сакральний живопис»

Виставка живопису мисткині Олесі Гудими

Зал дерев'яної скульптури – В. Лупійчука

Дерев'яна сакральна архітектура Михайла Яськовича

**Петро ЦАРИК,
Леся ЦАРИК
м.Тернопіль**

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ ДЛЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ (НА МАТЕРІАЛАХ ТЕРЕБОВЛЯНИЩИНИ)

Анотація: Розглянуто теоретичні основи розвитку екологічного та пізнавального туризму, перспективи його розвитку в межах Тербовлянищини з використанням еколого-освітніх маршрутів. Проаналізовано вплив екскурсійних маршрутів на розвиток учнівської молоді. Розроблено еколого-туристичні маршрути в межах Тербовлянищини.

Ключові слова: екологічний туризм, пізнавальний туризм, освітня діяльність, еколого-освітні маршрути, Тербовлянищина.

Поступове виснаження природних ресурсів, зумовлене зростанням обсягів та умовами їх споживання, ініціювало зміни в суспільстві, яке почало приділяти значну увагу проблемам, пов'язаним з навколишнім середовищем. Саме екологічна відповідальність спрямовує діяльність людей в напрямку мінімізації її впливів на оточуюче середовище. Туризм є джерелом низки екологічних проблем, які пов'язані зі збільшенням туристичних потоків, більш інтенсивним споживанням різноманітних ресурсів, зокрема природних.

На теперішній час екологічний туризм є одним із перспективних секторів туристичної індустрії. Внаслідок загострення екологічної ситуації та зростання популярності ідей охорони навколишнього середовища, серед туристів виник попит на так

звані «зелені» подорожі. За офіційними статистичними даними ВТО, вони займають сьогодні від 7-20% загальних поїздок. Згідно з прогнозами ВТО, екологічний туризм входить до п'яти основних стратегічних напрямків розвитку туризму на період до 2020 р., саме тому дослідження тенденцій розвитку екотуризму в Україні набуває важливого значення та актуальності [5].

Науково-теоретичну базу розвитку екологічного туризму, в тому числі на природоохоронних територіях, формувалась завдяки працям таких науковців, як О. Бейдик, Т. Божук, Н. Габчак, В. Гетьман, М. Депутат, О. Дмитрук, О. Король, С. Кузик, М. Кукурудза, О. Любіцева, А. Пахля, Л. Погребняк, М. Покоłodна, О. Савіцька, Н. Савіцька, В. Смаль, І. Смаль, Г. Сорокіна, Ю. Стадницький, М. Травкіна, П. Царик, Л. Царик.

Екологічний туризм – порівняно нове поняття в туристичній галузі. Уперше його запропонував у 1983 р. мексиканський архітектор та економіст Гектор Цебаллос-Ласкурейн, який під поняттям «екологічний туризм» розуміє поєднання подорожі з дбайливим ставленням до природи, яке дозволяє поєднувати відпочинок з вивченням флори й фауни для їх подальшого захисту [1].

Україна має значний потенціал для розвитку екотуризму. Площа рекреаційних територій в Україні становить 12,8% території країни, але розвиток природно-заповідних територій гальмується внаслідок недостатнього державного фінансування. Фінансові проблеми не є виключними, тому що існує певний перелік проблем, що ускладнюють розвиток екологічного туризму на природоохоронних територіях України, а саме:

- недосконалість моніторингу природо-охоронних територій;
- відсутність природоохоронного статусу у природних комплексів та об'єктів, які потребують збереження та охорони;
- затримки зі створенням адміністрацій об'єктів ПЗФ та відведенням земель;
- нерозвинута інфраструктура;
- брак маршрутів і програм для екологічних турів на цих територіях;
- недостатня кількість професійних кадрів, що спеціалізуються на екологічних турах;
- недостатня інформованість споживачів про екологічні тури;
- недосконалість механізму залучення місцевих жителів до надання послуг з екологічного туризму [2].

Екологічний туризм – це особливий напрямок рекреаційної діяльності з низьким антропогенним впливом на навколишнє середовище та його окремі компоненти, що пов'язаний із пізнанням природи та спрямований на зберігання екосистем. Тобто, екологічний туризм є концепцією туристичної діяльності, метою якої є збереження природних ландшафтів. Така характеристика екологічного туризму повністю співпадає з цілями природоохоронної діяльності на міжнародному, державному, регіональному і місцевому рівнях. Екологічний туризм, який провадиться на природоохоронних територіях, може стати моделлю використання екосистем у режимі збереження.

Тісні зв'язки еколого-туристичної та природоохоронної діяльності закріплені на законодавчому рівні, що дозволяє поєднувати рекреаційно-туристичне природокористування з охороною природи. Так, у статті 9 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» відображено, що одним із видів використання територій і об'єктів природнозаповідного фонду є використання їх в оздоровчих та інших рекреаційних цілях за умови дотримання природоохоронного режиму, встановленого цим законом та іншими законодавчими актами [2].

Наш час несе новий виток розвитку в системі освіти та виховання, який відроджує цінність людини, утверджує духовні, морально-естетичні надбання національного характеру. Ідеалом виховання є національно свідомою людиною, з високими духовними якостями, патріотичними почуттями, яка є носієм кращих надбань національної та світової культур. Виховання та освіта мають сприяти розвитку творчо активної особистості, здатної сприймати прекрасне, гармонійне, досконале у житті, природі, мистецтві [1, с. 15].

Нині ми особливо відчуваємо, що неможливо виховувати повноцінне покоління, здатне побудувати гуманне суспільство, без того, щоб діти засвоїли норми моральної

культури [2, с. 38].

Краєзнавство допомагає вчителю у формуванні в учнів розуміння і почуттів, і в першу чергу, розуміння до свого народу, рідного краю, побачити оточуючий світ таким, який він є насправді, паростки нового, паростки майбутнього.

Для реформування школи, її гуманізації робиться чимало. Основні завдання майбутньої школи – особистісний підхід педагога до учня. Тому розробляються різні системи виховання [1].

Краєзнавчу роботу потрібно проводити планово, дотримуючись наступності. Корисно при цьому підтримувати зв'язки з відповідними установами та організаціями, поєднувати комплексні дослідження з докладним вивченням окремих питань.

Розвиток краєзнавства неможливий без туризму, туристських походів і подорожей по рідному краю, що передбачає програма загальноосвітньої школи.

Екскурсія як нетривалий колективний похід чи поїздка за межі звичайного оточення дає змогу безпосередньо ознайомитися з природою та діяльністю населення. Це одна з найбільш доступних форм пізнання навколишнього світу.

Екскурсії бувають навчальні, краєзнавчі, загальноосвітні. Кожна з цих груп має точно визначений предмет дослідження – природа, сфери господарської або культурної діяльності населення. Зазвичай їх влаштовують як комплексні.

Екскурсії відіграють велику роль у викладанні краєзнавчих знань у школі, забезпечують найвищу форму наочності в навчанні. Вони не тільки сприяють вивченню учнями свого краю і створенню в них запасу загальних уявлень і понять, але й розвивають інтерес до навколишнього середовища, а також до господарської діяльності людей.

У процесі екскурсійної роботи стимулюються такі важливі якості особистості, як почуття дружби, взаємовиручки, взаємодопомоги, колективізму. Для розвитку навчальних умінь, комунікативних навичок велике значення має наступне обговорення результатів екскурсії.

Участь в екскурсійній роботі сприяє появі й розвитку пізнавальних інтересів, потребі в постійному підвищенні свого інтелектуального рівня, в безперервному навчанні, що дуже важливо з погляду розв'язання завдань, що стоять перед сучасними навчальними закладами.

Екскурсії можна проводити як під час навчання, так і під час навчальних практик, канікулярний період, позаурочний час тощо.

У межах Тербовлянщини існує широка база для проведення різноманітних тематичних та різнопланових екскурсій:

- природничих: можливе використання існуючих та перспективних об'єктів природно-заповідного фонду (34 об'єкти та території);
- історико-архітектурних: наявність унікальних архітектурних комплексів Тербовлі, Микулинців, Струсова, окремих об'єктів;
- релігійно-паломницьких: наявність у межах району Марійського духовного центру;
- промислово-виробничих: сміттєсортувальної лінії, Микулинецького комплексу виробництв – слабоалкогольних напоїв, хлібозаводу, виробництва м'ясних та ковбасних продуктів, гідроелектростанції у с.Долина, розвинутих фермерських господарств тощо.

Використовуючи перераховані об'єкти можна запропонувати кілька туристичних маршрутів в межах району різного спрямування. Варто поєднувати різні види транспорту, відвідувати різноманітні об'єкти (рис. 1.).

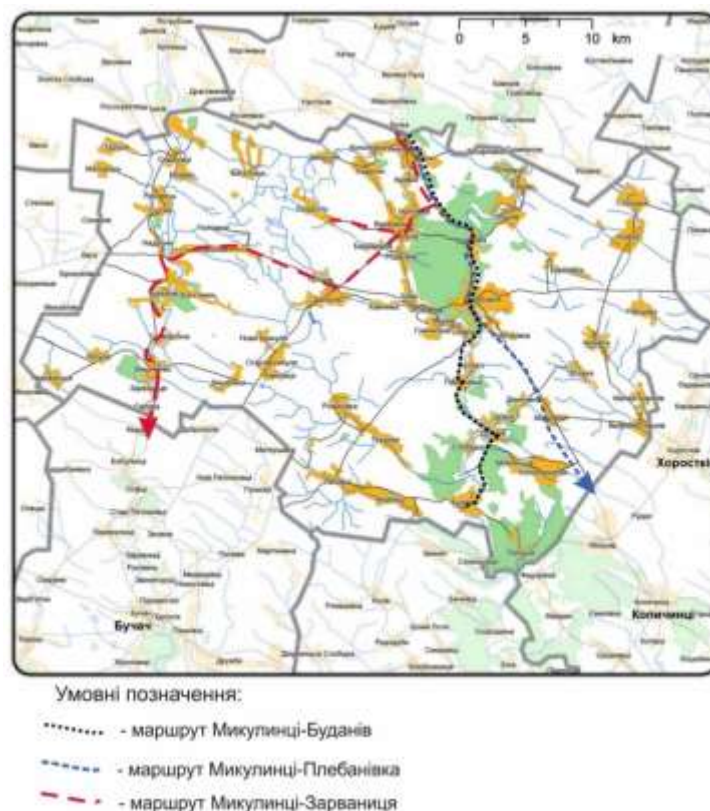

Рис. 1. Основні екскурсійні маршрути Тербовлянщини

Піша екскурсія Тербовлею. Цю екскурсію можна організовувати як для місцевих учнів, так і для приїжджих. З Тернополя до Тербовлі можна дістатися як автомобільним, так і залізничним транспортом. В маршрут екскурсії варто включити Тербовлянський краєзнавчий музей, оборонну церкву святого Миколи (XVI ст.), костел і монастир Кармелітів (XVII ст.), Тербовлянський замок (збудований у 1630-х рр.). На Замковій горі позаду фортеці є ботанічна пам'ятка природи місцевого значення – 80-річний бір чорної сосни. Слід також згадати об'єкти розташовані поблизу Тербовлі, для відвідування яких, щоправда, необхідно використовувати транспортні засоби: залізничні віадуки у с. Кровінка та с.Плебанівка (1896 р. побудови) та Підгорянський монастир.

Автомобільна екскурсія Микулинці-Струсів-Зарваниця (позначено на картосхемі червоним пунктиром). Першим містечком на шляху до Зарваниці будуть Микулинці. Тут можна оглянути Микулинецький замок (1550 р.), Троїцький костел (XVIII ст.), Палац графів Реїв (XVIII ст.), комплекс виробництв торгівельної марки Микулин. Цікавим також є те, що у палаці сьогодні функціонує унікальна обласна фізіотерапевтична лікарня.

Наступним на маршруті є с.Струсів, де можна оглянути Церкву св. Миколи (1770 р.) (за легендами з цієї церкви колись вели ходи аж у Тербовлянську фортецю), костел Святого Антонія (1903 р.), греко-католицьку церкву святого Миколая (1930 р.), синагогу (XIX ст.), «Келію» язичників (IX ст.). У кількох кілометрах від Стусова розташоване село Заздрість, у якому функціонує музей-садиба кардинала Йосифа Сліпого.

Наступним пунктом маршруту є всесвітній Марійський відпустовий центр, одна з найбільших подільських святинь Української греко-католицької церкви у с. Зарваниця з численними церквами, джерелами цілющої води, купальнями, хресною дорогою та Українським Єрусалимом. Марійський духовний центр розташований в межах Зарваницького регіонального ландшафтного парку.

Цей маршрут може бути продовжений у м. Бучач та його околиці з унікальними історико-архітектурними об'єктами.

Автомобільна екскурсія Микулинці-Кровінка-Теребовля-Плебанівка (позначено на картосхемі синім пунктиром). Цей маршрут починається, як і попередній, з відвідування Микулинець, огляду віадуків в Кровінці та Плебанівці, пішої екскурсії Теребовлею. Цікавим об'єктом на цьому маршруті може стати сміттєсортувальна лінія у с. Плебанівка, де учнів можна ознайомити із сучасними способами сортування побутових відходів. Екскурсійний маршрут може бути продовжений у бік Копичинець, Чорткова тощо.

Автомобільна екскурсія Микулинці-Кровінка-Теребовля-Долина-Буданів (позначено на картосхемі чорним пунктиром). Минувши Теребовлю звертаємо в сторону с. Долини де можна відвідати гідроелектростанцію на р. Серет. Далі маршрут пролягає залісною місцевістю до с. Буданів, де розташовані костел 1765 р. із скульптурами роботи Пінзеля та Буданівський замок (XVII ст.), який кілька раз перебудовувався і на сьогодні у його стінах функціонує психіатрична лікарня. Крім того Буданів знаменитий навколишніми лісами, в яких багато грибних місць.

Отже, використання екскурсій та подорожей краєзнавчої тематики сприяє кращому засвоєнню навчального матеріалу; вивчення природних особливостей та історії свого краю; становлення міжпредметних зв'язків з історією, біологією, літературою, економікою, фінансовою грамотністю; патріотичному та екологічному вихованню учнів різних вікових категорій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Авер'янова Н. Українознавчі основи виховання особистості / Н. Авер'янова // Рідна школа – 2000. – №10. – С. 15-17.
2. Гуменникова Т. Українські національні традиції як засіб формування першо основ моральної культури / Т. Гуменникова // Початкова школа – 1996. – №1. – С. 38-40.
3. Маланюк Т. З.. Краєзнавство й туризм як ефективні засоби в патріотичному вихованні учнів основної школи. //Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 16 (203), 2010. – С. 112-118.
4. Віктор СОКОЛОВСЬКИЙ, Інна ЩОГОЛЄВА. Перспективи розвитку екологічного туризму на природоохоронних територіях Середнього Придніпров'я. Наукові записки ТНПУ. Серія: географія. – Тернопіль. СМП «Тайп». 2019 №1. – С. 239-247.
5. Царик П., Царик Л. Перспективи розвитку екологічного туризму в Тернопільській області. Вісник Тернопільського відділу Українського географічного товариства – Тернопіль: СМП «Тайп». – №4 (випуск 4). – 2020. – С. 90-96.
6. Царик Л. Використання краєзнавчих екскурсій на вивчення природничих дисциплін (на матеріалах Теребовлянського району). Вісник Тернопільського відділу Українського географічного товариства – Тернопіль: СМП «Тайп». – №3 (випуск 3). – 2019. – С. 74-77.

ІІІ. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЧОРТКІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ»

Юрій Вербовецький,
Володимир Кріса
м. Тернопіль

РИНКОВА ПЛОЩА ЧОРТКОВА: ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ НАРИС

Анотація: У статті висвітлюється історія формування забудови ринкової площі Чорткова, її містобудівна роль, значення та цінність як неодмінного атрибуту центрально- та східноєвропейських міст із магдебурзьким правом. Розкривається історико-культурний потенціал ринкової площі, архітектурні особливості забудови, аналізується її сучасний стан та проблеми збереження.

Ключові слова: ринкова площа, Чортків, Ренесанс, магдебурзьке право, міські оборонні мури, мапа фон Міга, ратуша, Домініканський костел, середринковий квартал.

Ринкові площі є характерним урбаністичним елементом багатьох європейських та колоніальних міст. Розташований на мальовничих берегах Серету Чортків належить до тих небагатьох міст Галичини, у яких зберіглося це традиційне містобудівне утворення.

1427 р. датована перша писемна згадка про поселення Чортковіце, котре, ймовірно, було попередником міста, названого згодом Чортків. Наразі немає жодних історичних відомостей про те, які розміри мало це поселення на рубежі XV-XVI ст., відтак невідомо чи мало це поселення первісну ринкову площу на зразок видовжених давньоруських ринків трикутної або прямокутної форми, традиція закладання яких затрималася в містах України до кінця XVI ст.

Історія існуючої ринкової площі у Чорткові, ймовірно, починається у 1522 р., коли на прохання місцевого дідича Єжи Чартковського польський король Сигізмунд I Старий (1467-1548) надав поселенню Чартковіце магдебурзьке право. Відтоді Чортків почав розвиватися вже як місто на правому березі річки Серет; відповідно його розбудова відбувалася згідно з європейськими принципами містобудування. Новим містам періоду Ренесансу була притаманна квадратна або наближена до нього форма ринкової площі із розташованим у куті храмом. Посередині площі традиційно знаходилася ратуша, а також ринковий житловий та торговельний квартали, будинки купецьких товариств та братств. Місто з магдебурзьким правом мало значні переваги, пов'язані із самоврядуванням та судами, отриманням особливих привілеїв та закріпленням податків, розмежуванням передмістя та середмістя, регулярністю міського розпланування та розмірів земельних ділянок-парцелей [2, с. 61]. Ймовірно, одночасно із заснуванням міста та формуванням ренесансної ринкової площі у Чорткові на протилежному березі річки був збудований перший замок, а саме місто було укріплене власними оборонними мурами, котрі, зрештою, не змогли повністю його захистити від руйнувань внаслідок набігів кримських татар у 1524 та 1549 рр.

В другій половині XVI ст. власниками міста стали Гольські гербу Реля. В 1604 р. Станіслав Гольський, воєвода руський, отримав від короля привілеї, згідно з яким у Чорткові встановлюються ярмарки на св. Петра і св. Дмитра та щотижневі торги в неділю. Той же Гольський запросив до міста домініканців, надавши їм село Шманьківці, фундував у 1610 р. римо-католицьку парафію а на місці старих замкових укріплень збудував мурований замок.

У 1619 р. на північно-західному розі ринкової площі був збудований перший домініканський костел, на місці котрого у 1728-1731 рр. було зведено бароковий костел св. Станіслава, що був попередником сучасного неоготичного храму. Проте цілком імовірно, що найдавніший (можливо, дерев'яний) римо-католицький храм на розі ринкової площі був збудований одразу ж після заснування міста, тобто ще у першій половині XVI ст.

Перша кам'яна синагога у Чорткові, ймовірно, була збудована ще у XVII ст., в північно-східній частині середмістя, де сформувалась єврейська колонія, був будинок лікаря, контора і дім шпиталю. Принаймні точно відомо, що євреї з'явилися у Чорткові ще до 1616 р: на старому кіркуті є датовані цим роком мацеви, зокрема мацева рабина Давида Моше (Rabbi David Moshe) [3].

Сучасне ядро міста, що розвинулося у XVI-XVII ст., було оточене оборонними спорудами: вздовж головної вулиці від мосту підіймалася міська стіна, що закінчувалася на перетині з теперішньою вулицею Сонячною Бучацькою брамою. Далі міські укріплення повертали на південь, де на розі південного і західного прясла стояла Ягільницька башта. На південному в'їзді до міста, на перетині вулиць Т. Шевченка і М. Гоголя стояла мурована Кам'янецька брама. Звідси розходилися дороги на Поділля (вулиця Подільська) і на Ягільницю (вулиця Незалежності). Південне прясло міських укріплень доходило на сході до ріки Серет. У центрі оточеного оборонними мурами Чорткова містилася ринкова площа.

Одним із картографічних документів, що підтверджують наявність у Чорткова мережі міських оборонних споруд, є мапа «Ukraine Pars qva Podolia», видана в Амстердамі у другій половині XVII ст. (рис. 1). На цій мапі Чортків показано як фортифіковане місто на правому березі Серету, оточене бастионною мережею (5 або 6 бастионів), хоча таке позначення може бути доволі умовним і не відображати реальної конфігурації оборонних споруд, котрі оточували тоді місто. На протилежному березі річки позначено замок, як воно і є в дійсності.

Головною особливістю ринкової площі Чорткова є щільна забудова у центральній частині, так званий середринковий квартал. Ця забудова формувалася різночасово та під впливом ряду чинників: економічного стану містечка, його значення для околичних поселень, інвестицій власника міста тощо. Існуюча форма та розміри прясел ринкової площі Чорткова, ймовірно, дійшли до наших днів без змін ще від її закладення у XVI ст. Довжина північного прясла становить 105 м, східного – 140 м, південного – 130 м, західного – 135 м. Площа (разом із середринковим кварталом) – 1,77 га.

Найдавнішим відомим картографічним зображенням ринкової площі Чорткова є австрійська мапі майора фон Міга, що створювалася протягом 1779-1783 рр. (рис. 2). На ній добре простежуються її характерні риси, що збереглися до нашого часу: 1) трапецієподібна форма в плані, наближена до квадрата; 2) наявність комерційного ядра – середринкової забудови; 3) наявність лише однієї сакральної споруди на ринковій площі – домініканського костелу, котрий у XVIII ст. був оточений власними мурами і баштами. Так, на відміну від ринкових площ багатьох інших міст Галичини, де окрім римо-католицького костелу на протилежному боці площі традиційно була і українська (греко-католицька) церква, українські храми розташовувалися за межами ринкової площі: дерев'яна церква Успіння Богородиці (1581-1584 рр., відновлена у XVII ст.) лежала на південний захід від ринку, проте в межах міських оборонних стін, а дерев'яна церква Вознесіння Христового (1630 р., відбудована у 1717 р.) – взагалі на околиці, у Долішній Вигнанці. Щодо єврейських сакральних споруд, то Стара синагога (XVIII ст.) містилася також за межами ринкової площі, проте неподалік від неї – на

відстані близько 80 м від її південно-східного рогу. Таке взаємне розташування синагог і ринків є характерним для і багатьох інших міст Галичини і Волині – Тернополя, Львова, Підгайців, Почаєва та ін. Якщо говорити про житлово-торговельну забудову ринкової площі, то у XVIII і на початку XIX ст. типовими були одно- і двоповерхові будинки з напіввальмовими гонтовими дахами і підсінням (рис. 3).

Більш детально ринкова площа Чорткова була зображена на кадастровій мапі 1859 р. (рис. 4). На ній видно, що середринкові квартали не були забудовані регулярно, на основі певної урбаністичної схеми. Першим ішов середній довгий квартал, до якого згодом із заходу та сходу розпланували менші будівлі, які наприкінці XIX – початку XX ст. зазнали перебудов, надбудов та стилістичних змін. Середринковий квартал у Чорткові сформувався у першій половині XIX ст., оскільки на карті майора фон Міга добре видно, що на головній площі міста є два довгі вузькі ряди крамниць, імовірно, побудовані із дерева [2, с. 150]. Забудову цього кварталу становили нерегулярні, переважно одноповерхові крамниці [2, с. 152].

Ринкова площа у Чорткові почала активно змінюватися у кінці XIX – початку XX ст. Тут проводили жваві торги та почали будувати дво- та триповерхові будинки в стилі історизму та сецесії [2, с. 585]. З'явилися нові архітектурні акценти та домінанти: у 1905-1908 рр. на північно-східному розі середринкового кварталу була збудована так звана Стара ратуша із торговими рядами і фахверковою годинниковою вежею, а в 1910 р. на місці розібраного костелу Станіслава та його оборонних мурів за проектом Яна Саса-Зубжицького збудовано новий неоготичний костел та (дещо пізніше) монастир.

Фахверкова вежа Старої ратуші у Чорткові є унікальною для Галичини та родзинкою ринкової площі (рис. 5). На вежі встановлено годинник з чотирма циферблатами, виготовлений у Берні відомим інженером Френкалем Готтеншафтенем під протекцією тогочасного бургомістра Чорткова Людвіка Носса, а на шпилі – флюгер у вигляді півня. Ймовірно, своєму незвичному вигляду годинникова вежа завдячує саме бургомістру, котрий тривалий час навчався на факультетах фармакології у Швейцарії та Данії й таким чином хотів перенести дух Центральної Європи з її фахверковими будинками й у Чортків. Цікавою особливістю ратуші є суцільний дерев'яний балкон торгових радів навколо, який опирається на Т-подібні стовпи, що утворюють відкриту галерею.

Беззаперечною архітектурною домінантою не лише ринкової площі, а й всього середмістя Чорткова є Домініканський костел, більш відомий як костел св. Станіслава (сучасна назва храму – санктуарій Матері Божої Святого Розарію). Стрімкий, вкритий міддю шпиль цього неоготичного шедевра авторства польського архітектора, історика і теоретика архітектури Яна Кароля Саса-Зубжицького здіймається на висоту понад 50 м у північно-західному розі площі (рис. 6). Нижня частина костелу збудована з каменю вигнанського і синяківського кар'єрів, верхня – із червоної цегли. Зведені поруч із костелом корпуси монастиря утворили разом із храмом цілісний і гармонійний архітектурний комплекс у стилі надвіслянської цегляної готики.

Значний відбиток на архітектурному обличчі ринкової площі у Чорткові залишив стиль «модерн» (також відомий як сецесія, югендстиль, ар-нуво), котрий панував у європейських країнах на зламі XIX і XX ст., напередодні Першої світової війни. Характерними його рисами є плавність, пластичність, декоративність, основні елементи – використання синусоїдальних ліній, стилізованих квітів. В першу чергу новий стиль виробив своєрідний підхід до об'ємного вирішення

будинків. Хоч архітектурний декор продовжував традиції історизму, силует будівель збагачено еркерами та шпильчастими вежечками, окремими сецесійними пластичними деталями.

Епоха поширення сецесії та модерну на початку XX ст. співпала зі справжнім будівельним бумом у Чорткові й налічує в цьому місті десятки яскравих зразків. На ринковій площі Чорткова достойно репрезентує напрям модерну ансамбль забудови по вул. Т. Шевченка 3–13. Це щільна квартальна забудова, де типові за плануванням будинки отримали різноманітні фасади, вирішені у дусі сецесії. Найбільш ефектною будівлею в цьому ансамблі є будівля колишнього готелю та ресторану «Брістоль», зведена у 1908-1911 рр. (вул. Т. Шевченка, 13, рис. 7). На інших будівлях того часу стрункі вежечки найрізноманітніших форм визначають неповторність архітектурного середовища Чорткова початку XX ст. Проте у рядовій квартальній забудові сецесійні прийоми вжиті шаблонно, тому більшість будинків ринкових кварталів є досить одноманітними. В цьому випадку сецесія і модерн ніби продовжують еклектичний підхід до архітектурного оформлення будинків.

Прискорений розвиток технологій на початку XX ст. (поява автомобільного транспорту, будівельних машин та нових будматеріалів, наприклад, бетону), а також відмирання старого способу ведення торгівлі спричинили втрату містечкового образу в ринкових площах. Забудова площі у Чорткові не зазнала значних втрат внаслідок подій Першої світової війни. У 1920-1930 рр. переважно виконують регуляційні заходи в межах ринку, впорядковують червоні лінії забудови, укладають тротуари та будують нові кам'яниці. В сторонах ринкової площі у Чорткові з'являються будинки в стилі функціоналізму [2, с. 67]. В ті ж 1920-ті роки у середринковому кварталі, південніше Старої ратуші було побудовано торгові ряди в стилі неокласицизму із двома ярусами колон іонічного ордеру на східному фасаді (рис. 5). Ця будівля і до сьогодні використовується за своїм первісним призначенням.

На відміну від абсолютної більшості ринкових площ західноукраїнських міст, містобудівні перетворення на ринковій площі у Чорткові в радянський період не були такими радикальними і полягали головним чином у зведенні в окремих ділянках її периметру декількох дисонуючих за габаритами будівель. В загальних же рисах історичне розпланування майдану збереглося, збереженою є і більшість будівель із цінними фасадами. Втраченою є переважно одноповерхова традиційна забудова східного і південного прясла площі, окремі будівлі на північному і західному пряслі та в середринковому кварталі (рис. 8). В радянський період шляхом знесення частини периметральної забудови в південно-східному та південно-західному розі площі утворилися нові перехрестя та проїзди: на захід – вулиця А. Мельника, на схід – продовження вулиці Ринок.

В наші дні ринкова площа у Чорткові є унікальним для України та відносно непогано збереженим урбаністичним утворенням, прикладом європейської містобудівної практики періоду Ренесансу. Забудова площі представлена 26 пам'ятками архітектури місцевого значення. Однак в контексті збереження її історичного середовища існує ряд проблем, котрі виникли як в радянський період, так і в роки після здобуття Україною незалежності. Більшість цих проблем властиві історичній забудові не лише Чорткова, а й багатьом іншим українським історичним населеним місцям, та пов'язані із чужорідністю, невідповідністю за колористикою, формою і розмірами різних елементів міського середовища. До таких проблем можна віднести: 1) засилля агресивної за формою і кольором зовнішньої реклами на фасадах будівель; 2) незадовільний стан архітектурного опорядження фасадів

історичних будівель; 3) спрощення та спотворення фасадів неякісним ремонтом і зовнішнім утепленням, знищенням архітектурної ліпнини, заміною дерев'яних вікон на пластикові із нехарактерним обплетенням та кольором віконних рам, виведенням на головні фасади зовнішніх блоків кондиціонерів і антен супутникового телебачення тощо; 4) невідповідність історичному середовищу нової забудови, котра своєю архітектонікою різко контрастує та дисонує зі забудовою XIX – початку XX ст. (зокрема ритмікою та розмірами віконних прорізів, формою дахів, кольоровим вирішенням фасадів); 5) наявність габаритно дисонуючої забудови в окремих ділянках периметру площі – біля південно-східного рогу та у південному пряслі; 6) відсутність належного благоустрою та впорядкування ринкової площі. Санації потребує існуюче озеленення у західній частині площі, де невідповідні за висотою дерева закривають своїми кронами фасади пам'яток архітектури. Донедавна у південній частині площі розміщувався міський ринок, який також негативно впливав на естетичне сприйняття історичної міської площі. Однак 11 жовтня 2021 року майже півтори сотні підприємців офіційно переїхали на новий ринок по вул. Гончара [1].

У багатьох містах Європи ринкові площі давно перестали бути комерційними осередками, натомість стали їх архітектурним обличчям та головною туристичною принадою із вишуканою архітектурою та комфортним громадським простором. Ринкова площа у Чорткові, котра має європейську ідентичність, має всі шанси стати справжньою візитівкою цього старовинного міста при здійсненні відповідних містобудівних заходів: 1) ревіталізації збережених будинків; 2) відтворення втраченої забудови, що примикала головними фасадами до площі (на основі історичної фотофіксації), а також окремих ділянок фронтів забудови прилеглих до неї вулиць; 3) реконструкції наявної дисонуючої забудови 1960-1970-х рр. до традиційного масштабу шляхом візуального подрібнення фасадів; 4) поділ фасадів відповідно до парцеляції, заповнення вільних ділянок між будинками вставками поверховістю 2-3 поверхи; 5) знесення малоцінної утилітарної забудови в межах периметру площі; 6) створення комфортного громадського простору всередині історичної ринкової площі: влаштування ліхтарів, лавочок, невеликих газонів, карликових дерев, художньої кованої реклами, які відповідатимуть історичному характеру забудови.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Офіційний сайт Чортківської міської ради. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.chortkivmr.gov.ua/2021/10/11/rynku-u-tsentr-chortkova-bilshe-nemaye-vin-pereyihav-na-nove-mistse/> (дата звернення 2.11.2021) – Назва з екрану.
2. Рибчинський О. Ринкові площі історичних міст України: монографія / Олег Рибчинський. – Львів : Видавництво Старого Лева, 2016. – 776 с.
3. Чортків. Карта історико-культурної спадщини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://shtetlroutes.eu/uk/chortkiv-cultural-heritage-card/> (дата звернення 2.11.2021) – Назва з екрану.
4. У статті використано матеріали з Пояснювальної записки Історико-архітектурного опорного плану м. Чортків (розроблений Архітектурною майстернею ФОП Вербовецького Ю.В. у 2017-2018 рр.).

Рис. 1. Фрагмент мапи "Ukraine Pars qva Podolia" (Амстердам, друга пол. XVII ст.)

Рис. 2. Фрагмент австрійської мапи фон Міга (1779-1783 рр.)

Рис. 3. Будинок з підсінням на ринку в Чорткові, побудований на початку XIX ст. Малюнок О. Рибчинського [2, с. 585]

Рис. 4. Фрагмент кадастрового плану Чорткова (1859 р.)

Рис. 5. Торгові ряди і Стара ратуша (справа), фото 1920-х рр.

Рис. 6. Західна сторона площі Ринок із костелом св. Станіслава, фото поч. XX ст.

Рис. 7. Готель "Брістоль" та західний фронт забудови середринкового кварталу, фото 1970-х рр.

Рис. 8. Аналіз забудови ринкової площі Чорткова

Ярослав Дзісяк
м. Чортків

ОЛЕКСАНДР УДОВИЧЕНКО – ПОЛКОВНИК, ЯКИЙ ВИЗВОЛИВ ЧОРТКІВЩИНУ ВІД ПЕРШИХ РАДЯНСЬКИХ ОКУПАНТІВ

Анотація: У статті висвітлюється етап контрнаступу Дієвої армії УНР, її 3-ї Залізної дивізії під командуванням полковника Удовиченка на південній Тернопільщині у вересні 1920 р. Розкривається військова операція по звільненню Чорткова і краю від першої радянської окупації і політична ситуація в міжнародному контексті, яка зумовила означену історичну подію.

Ключові слова: Дієва армія УНР, 3-тя Залізна дивізія, полк Чорних запорожців, полковник Удовиченко, Чортків, міжнародне становище, російсько-польська війна, радянська російська окупація, визволення.

Визвольна війна українців з новопосталою комуністичною Росією від 1917 по 1920-і роки охопила майже всю територію України, нашу Чортківщину в тому числі. 1920 р. був завершальним роком військової боротьби за утвердження українцями, роз'єднаними двома імперіями, власної держави. Протягом року Україна у черговий раз зазнала зміни влади, окупантів, союзників та зворотної динаміки міжнародних пріоритетів. У липні 1920 р. союзницькі армії Польщі та Української Народної Республіки відступали перед оновленими силами радянської Росії, наближаючись до берегів Збруча.

Зі змінним успіхом йшла війна за насильницьке утвердження ленінської комуністичної системи на просторах колишньої російської імперії і сходу Європи. Літом – восени 1920 р. українські землі знову стали епіцентром битв між колишніми загарбниками і державницькими збройними силами. На сході України йшли бої між військами Леніна і Врангеля. І Білу Росію і Польщу підтримувала Антанта, як виявилось, безперспективно. Ситуативно Військо Польське, ворог Західно-Української держави (ЗУНР) стало союзником УНР, вцілілих частин Дієвої Армії. Польські та українській війська проходили відступом та контрнаступом (офензивою) Правобережною та Західною Україною і Східною Польщею, від Києва до Замостя і звідти до Хмельниччини. 13-25 серпня 1920 р. відбулася вирішальна битва за Варшаву, водночас – битва під Замостям, в якій польські та українські війська (6-а Січова стрілецька дивізія полковника Марка Безручка) завдали поразки чисельно більшим російським, двох радянських армій під командуванням Тухачевського і Будьонного. Це була не лише битва російсько-польської війни, її можна назвати головним епілогом Першої світової війни [1, с. 96]. Результат цього епілогу набув свого остаточного політично-юридичного вираження в березні 1921 р. у вигляді Ризького мирного договору. Проте, на основі переможного ентузіазму українській військові продовжували наступ проти ленінських окупантів, звільняючи західно-українські, а потім забручанські землі.

Тому, окрім добре відомої Чортківської офензиви червня 1919 р. під командуванням полковника Мирона Тарнавського, який за її успішне проведення, здобув чин генерала, було визволення Чорткова від російських більшовицьких окупантів у вересні 1920 р. під командуванням полковника Олександра Удовиченка. Історіографія джерельної бази засвідчує доволі малу кількість згадок про бойові операції у вересні 1920 р. на теренах нашого краю. Щонайперше, варто виокремити дві праці Олександра Удовиченка: «Третя Залізна дивізія – матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1920» [10, с. 109-114], де найбільше інформації та «Україна у війні за державність» [11, с. 173], загальний

погляд бойових дій 1917-1921 рр. Віктор Савченко у праці «Дванадцять війн за Україну» із запізненням в даті зазначає: «З 16 вересня армія Петлюри також почала наступ в Україну. Сили цієї армії перейшли Дністер і захопили Чортків [7, с. 337].

В історико-краєзнавчому нарисі, виданому в 2002 р. колишнім директором Краєзнавчого музею Яромиром Чорпітою вказано, що у липні-вересні 1920 р. «Чортків у складі Галицької Радянської республіки» [12, с. 151] і жодної згадки про бої армії УНР з червоноармійцями. В той же час, прихід польського панування у липні 1919 р. подається як окупація і репресії. Зрозуміло, що режим російсько-радянського панування в Галичині у 1920 р. не був настільки нищівний і фатальний, як у 1939-1941 рр., проте менші масштаби не позбавляють означення репресивного. Підтвердженням цього є телеграма від 19 серпня 1920 р., надіслана Леніним, в якій він наказував: «Нещадно громить панів і куркулів, щоб батраки і селянська маса відчула круту зміну на їхню користь». Перша частина вказівки була виконана, а друга...? Вказівки і настанови Кремля вправно виконували нові репресивні органи – надзвичайна комісія, міліція, революційні трибунали. У Чортківському повіті було 7 комітетів незаможних селян. Свавілья агентів ЧК (рос.) викликало справедливе обурення населення. Вже наприкінці серпня відчувалася деморалізація робітничо-селянських частин Червоної армії, які почали відступати під натиском польсько-української армії. Відчутної поразки в районі Бучача – Чорткова зазнали радянські частини, залишивши по селах обози зі зброєю і продуктами [5, с. 611-612]. Саме селянство становило більшість так званого електорату – військового і цивільного, який продукував активну і/чи пасивну підтримку воюючим сторонам і приймав участь збройних силах.

Олександр Удовиченко народився у Харкові. Виховувався в дитячому притулку принца Ольденбургського. У 1908 р. закінчив Військово-топографічне училище. З початком Першої світової війни з Київської топографічної зйомки, де працював, перевівся до 129-го піхотного Бесарабського полку, був поранений. У 1917 р. закінчив один прискорений курс Військової академії Генерального штабу. Того ж року – старший ад'ютант табу 21-ї піхотної дивізії та старший ад'ютант штабу 3-го Кавказького корпусу. За бойові заслуги був нагороджений Георгієвською зброєю. Останнє звання у царській армії – штабс-капітан. Після лютневої революції був активним учасником українського військового руху. З грудня 1917 р. – помічник начальника оперативного відділу Українського Генерального штабу, у січні 1918 р. – начальник штабу Гайдамацького Коша Слобідської України, а з березня по квітень – командир 3-го Гайдамацького полку армії УНР. Першу серйозну перемогу як один з командирів Гайдамацького Коша Слобідської України, Удовиченко здобув в час придушення комуністичного заколоту в січні 1918 р. в Києві на заводі «Арсенал» та при подальшому звільненні частин столиці. Під час перебування німецьких військ у Києві 1918 р. Олександр Удовиченко займав посаду командира 2-ї дивізії Січових Стрільців, а пізніше займався формуванням Генерального Штабу, в якому залишився й за час Гетьманату. З жовтня 1918 по березень 1919 р. виконував обов'язки генерального квартирмейстра Південно-Західного фронту з головним завданням координації чинів поміж арміями ЗУНР і УНР проти поляків. З 06 червня 1919 р. – начальник 16-го пішого загону УГА, сформованого з наддніпрянських частин. 17 червня загін було перейменовано у 3-тю Окрему стрілецьку дивізію, яка невдовзі була перейменована у 3-тю Залізну дивізію Дієвої армії УНР. На еміграції його було підвищено із генерал-хорунжого до звання генерал-полковника. У малопоширеній літературі можна зустріти як полковника, так і генерала. Він залишив свої спогади, видані у книзі «Третя залізна дивізія. Том II. Матеріали до історії війська

Української Народної Республіки. Рік 1920». Як бачимо, військовику щастило на цифру «3». Помер на еміграції у Франції [9, с. 449-450, 4, с. 641]. Станом на вересень 1920 р. Олександр Удовиченко був командиром групи, що складалась з 3-ї Залізної, Запорізької, Київської та окремої Кінної дивізій.

Хоча Польща та УНР були у союзницьких стосунках, насправді військово-політичні відносини були більш формальними, аніж наповненими змістом взаємодопомоги. Командарм Армії УНР Омелянович-Павленко зазначав, що більш для показу доброго наміру, аніж для справи, польською Командою були надані 4 малі панцерні (броньовані) автомобілі, які більше перебували у ремонті. Навіть обіцяли дати для армії кількох танків (повзунів – за термінологією командарма). У Бучачі полковник Лощенко представив командарму організовану ним для Запорозької дивізії 4-гарматну батарею, в якій все, починаючи від упряжі і сідел, було зроблено з підручного матеріалу власними руками старшин і козаків. Було все дуже кустарно, проте міцно, практично і приходилося констатувати зайвий раз, що енергії і любові до своєї зброї немає меж [6, с. 430]. Вартими уваги є спогади командарма про стосунки українських і польських військових вищих чинів у час вересневої офензиви. «Найбільше співчуття і оцінку діяльності армія найшла в генерала Вейганда і щойно по боях у Львова нового доводці [командувач 6-ї армії і член Військової рад,– Я.Д.] 6-ї армії ген. Галлера (Станіслава). Він із самого поставився до нашої армії без всяких застережень. ... завсіди відмічав за поступування наших дивізій в полі, виставляючи їх іноді як примір і взір; проте з матеріальною частиною й при ньому діло не посувалося. ... Загалом маю враження, що розв'язання цього питання треба шукати не у в військових командних постатях на фронті, яких відношення до армії було вповні коректне, а в міністерських апартаментах в Варшаві і Львові» [6, с. 435]. Як бачимо, були протилежні ставлення до українських збройних сил двох польських генералів Юзефа і Станіслава Галлерів (двоюрідних братів) до двох українських державних утворень – ЗУНР і УНР. Як і те, що часто визначальні перешкоди успішних спільних дій знаходяться у сфері політики та психології політиків.

Командування Армії призначило загальний армійський наступ на ранок 14 вересня. За словами командарма Омеляновича-Павленка: «українській армії знов припадало взяти в ній [офензиві – Я.Д.] коли не рішаючи роль, то в кожному разі виключну. Проте Київська дивізія, яка зосередилась в районі Городенки тільки надвечір 13 вересня. А дві сотні 3-го кінного полку не прибули до полку з огляду на те, що були на охороні Дністра в 40 км. за містом. З цих причин командарм Омелянович-Павленко наказав перенести наступ на ніч 14 вересня. Неготові до наступу в попередню дату були і Середня група біля Нижнева. Загалом успіх залежав від швидкості переправи та несподіванки удару. Розпочалася переправа. Командир так згадував про вирішальний момент. «Ворог у безладі відійшов на Заліщики і в подальшому східному та північному напрямках. Українські бойові втрати були невеликі: 1 старшина і 22 козаки мали поранення, жодного вбитого. Надалі розпочалася переправа кінноти та артилерії, яка була доволі ризикованою, з певними труднощами, але завершилась успішно. Втратами були втоплені два вози з кулеметами та кіньми» [6, с. 432].

Близько 10 год. ранку 15 вересня прибула партія полонених 363-го радянського полку. Російські командири чекали наступу, але не вірили, що українське військо наважиться вночі переправлятися через Дністер, тому не вжили посиленої охорони. Серед полонених були не тільки росіяни, але й українці-галичани, що входили до 3-го галицького куреня. Це новосформоване військове з'єднання, при перших пострілах УНР-івців, почало розбігатися, врешті цих

галичан пустили додому. На цьому прикладі і попередньої втечі галичан із Херсонської дивізії черговий раз постає проблема непорозуміння та різнобачень між двома гілками українців, життя у різних суспільно-політичних системах, цілей і засобів боротьби та ідентифікації ворога. Побудова мосту через Дністер було складним цивільним завданням, без виконання якого не могли успішно продовжуватись бойові дії. Генерал Удовиченко розцінює це як подію надзвичайної ваги. Довжина збудованого мосту складала 330 метрів, шириною – 3,5, на два ряди возів. За перші 3 дні через міст було переправлено 3400 людей, 2800 коней, 820 возів та 6 гармат. Будова мосту розпочалася о 23 год. 14 вересня, а закінчилась о 1 год. 17 вересня – тривала 50 годин [10, с. 106]. Ріки були як захисною фортифікацією, так і перешкодою на шляху подальших перемог.

За свідченням командирів полку Чорних запорожців Петра Дяченка, 15 вересня о 4-й годині ранку розпочався загальний наступ на всьому фронті Української армії. Війська. Без сутичок першою перейшла нижнівський міст Волинська дивізія, а за нею 6 Стрілецька дивізія, зайнявши позиції під горами. На світанку ворог, помітивши переправу відкрив гарматний вогонь, відповіддю був удар 6 батареї українських частин, що змусило росіян відступати. Чорні запорожці риссю проскочили міст і пішли у напрямку села Луки (Монастирського району), проводячи розвідку по осі маршу 6-ї дивізії. У селі поручник Броже захопив 54 полонених і декілька тисяч рушничних набоїв. Більшість полонених були: татари, чуваші, певна частина українців. Всі були погано одягнені, жалілися, що були примусово мобілізовані, серед них було чимало юнаків. Українців було відправлено до пластового куреня. 16 вересня полк Чорних запорожців пішов у напрямку на Монастирську, в Озерянах зустріли піхоту Запорізької дивізії. На світанку 17 вересня полк рушив на Бучач, викликавши жваву зацікавленість у жителів міста, полк рушив на Теребовлю, не зустрічаючи ворога на шляху. Надвечір перейшли річку Серет і розташувалися у селі Залав'є, за 2 км. від Теребовлі. Днем раніше Волинська дивізія мала бій з більшовиками у Хоросткові, які тікали у напрямі Гримайлова. Кіннота Чорних запорожців спіймала двох агентів ЧК з Херсонщини, яких тут же розстріляли. Окрема кінна дивізія подала розвідувальні дані про можливий наступ росіян зі сторони Тернополя [3, с. 111].

Головне завдання для групи Удовиченка стало звільнення Чорткова, оскільки це два лао змогу правій групі зайти у тил російським військам. На 16 вересня дивізіям правої групи був даний наказ: «4 Київській дивізії вийти на лінію сіл Цапівці-Кошилівці-Дорогичівка (Заліщицького району). 4-у кінному полку продовжити наступ на село Базар (Чортківського району), в напрямку на Джурин, піхоті Залізної дивізії, під командуванням Олександра Шандрука (він в 1945 р. очолив Українську національну армію, яка воювала проти Червоної армії) – вирушити на Товсте по дорозі на Чортків, 3-му кінному полку, під командуванням полковника Фролова – йти на Ягільницю. Після короткого бою, село було звільнено. До вечора 16 вересня піхота 4-ї Київської дивізії виконала своє завдання, а піхота 3-ї Залізної дивізії розташувалася в районі сіл Мухавка- Антонів-Свидова. Середня група генерала Загородського, що вийшла на лінію Коропець-Золотий Потік, не могла подолати ворога і її рух затримався. З огляду на це, від штабу армії був даний наказ, щоб командир парвої гурпи всилав всю кінноту у напрямі на Чортків і Бучач. однак розвідувальні дані свідчили, що перед середньою групою ворожі сили були, які не представляли суттєвої загрози. Причому зміна наказів та руху була проблематичною через проблему зв'язку і знищення тилу росіян під Чортковом було доцільнішим. З огляду на це штаб правої групи доклав усіх зусиль, щоб якнайшвидше зайняти місто на Сереті і тим самим полегшити становище

середньої групи. З боку Борщева Залізну дивізію прикривала кіннота сотника Ганзи. Кома надрам Омелянович-Павленко погодився з рішенням генерала Удовиченка. До того ж, становище середньої групи станом на 12 год. 16 вересня змінилося на краще – ворог почав швидкий відступ. Тоді ж 4 Кінний полк з боєм зайняв село Базар, захопившись переслідуванням ворога, пішов аж на Язловець. Де зустрів сильний опір переважаючих російських частин, повернувся назад у Базар, 3 Кінний полк зайняв Ягольницю, виславши роз'їзди на Чортків [10, с. 107]. На ранок 16 вересня піхоті дивізії – під командуванням полковника Шандрука (він в 1945 р. очолив Українську національну армію, яка і тоді боролась проти червоної окупації) був даний наказ вирушити на Товсте по дорозі на Чортків, 3-му кінному полку, під командуванням полковника Фролова (колишнього донського козака, що з Білої армії перейшов воювати за Україну) – йти на Ягільницю. Після короткого бою, село було звільнено. До вечора 16 вересня піхота 4-ї Київської дивізії виконала своє завдання, а піхота 3-ї Залізної дивізії розташувалася в районі сіл Мухавка – Антонів – Свидова.

Станом на ранок 17 вересня загальне становище було таким: Польське військо зайняло Підгайці, Середня група взяла Монастирисько і посувалася на Чортків. Командуючий групою генерал Омелянович-Павленко дав наказ зайняти Чортків, таким чином відрізати головний шлях відступу ворога перед фронтом армії УНР. Київській дивізії о 4-й ранку 17 вересня було наказано розпочати наступ через Ягільницю, 3-й Залізній дивізії – піхоті перейти через село Улашківці до Залісся. Ворог дуже поспішно відступав. Щоб встигнути перерізати шлях відступу, було створено кінний відділ (5 сотень) під безпосереднім командуванням Удовиченка. Як правило, командування командира групи кінним відділом – явище незвичне, однак, в умовах, що склалися, це було допустимим. Події на фронті правої групи склались так, що полковник Юрій Тютюнник, уродженець Київщини, нащадок Шевченківського роду оп маминій лінії, після бою з червоними рушив на Чортків. Перейшовши о 14 год. Ягільницю в напрямку на Чортків, зустрів 4 і 5 запасні радянські полки. Розпочався впертий бій з успіхом для червоних. Тютюнник був змушений відступити до Ягільниці, перейшовши в оборону. О 17-й год. розпочав контрнаступ, розбив ворога і рушив на Чортків. В 10-й годині вечора 4-та дивізія полковника Тютюнника, переслідуючи ворога, зайняла південно-західну частину Чорткова [10, с. 108-109] .

На фронті 3-ї Залізної дивізії бої вела виключно піхота. Кінний відділ Удовиченка з Сосулівки рушив на Залісся, далше – через Шманьківці, в напрямок до Чорткова, щоб атакувати зі сходу. Перетнувши дорогу, Чортків – Скала-Подільська, кінний відділ близько 10-ї ранку зупинився в лісах за 1 км. на південний схід від Чорткова. Кінну сотню штабу дивізії під командуванням сотника Стецюренка було вислано в розвідку. Зустрівши ворожий вогонь з рушниць і кулеметів, сотня була змушена відійти. Втарти були незначні – декілька пораних, в т.ч. і бунчужний. Однак сотня продовжувала тримати під вогнем перехрестя. З даних розвідки стало відомо, що шляхом з Чорткова на Гусятин йде ворожа піхота в кількості до 800 багнетів. Ворог, залишивши ар'єгарди, головними силами відходив до Гусятин. Командир групи вирішив атакувати і знищити ворожу колону. Коли кінний відділ вийшов на висоту 1 км. на південь від Пробіжної, він побачив колону піхоти, до 1500 багнетів. Командир 3-го кінного полку полковник Фролов пішов в атаку. Резервна гармата сотника Недзельницького взяла ворожу колону під вогонь. З щоденника генерала Удовиченка відомо: «Несподівано ворог розгортається в лаву, і йде назустріч. Чути рясний рушничний і кулеметний вогонь. Кінний полк переходить в кар'єр. Рушничний вогонь раптом припиняється. Видно,

кіннотники махали шаблями і рубали піхоту, а дехто з козаків – колов списками. Якись кінні москалі, певно командири та комісари повною ходою втікали до Пробіжної». Несподівано вискочила ворожа кіннота силою в 100 шабель. Були сумніви чи витримає наша резервна кінна сотня, що була погано обладнана, натиск добре озброєної червоної кінноти. Але відразу залунала команда героя Вапнярських боїв полковника Магеровського: «На коней сідай!». Спокійний, навіть занадто спокійний сотник Недзельницький обертає гармату в бік ворожої кінноти. Ніякого стурбування на обличчі. Підпустивши ворога на 200 кроків він командує «Вогонь»... Влучили рясно в гущу ворожої лави. Нашу кінноту підтримує влучна гармата. О 15-й годині командир кінної сотні штабу дивізії надіслав донесення, що його стежі увійшли до Чорткова. 3-й кінний полк завершував розгром червоної піхоти. Вершники наздоганяли поодиноких «красноармейцєв», винищуючи їх. Полк увійшов до Пробіжної, але частина кінноти наздоганяла ворожі тачанки. До 6-ї години вечора Київська дивізія, захопивши біля Вигнанки гармату, зосередилась в Пробіжній, вислала розвідку на Гусятин. Як згадує генерал: «Зарубано червоних до 200 чоловік, взято в полон до 300. Там частину з них, української національності, на їх власне бажання відправили до піхоти. Національності московської тримали при обозах, де вони були зайвим баластом... Захопили обоз більше 100 возів, разом з комісаром і службовцями, що обслуговували червоний адміністративний апарат району Чорткова. Більшість службовців були галичани, яких відпущено по хатах після відповідної нотації». За вироком польового суду було розстріляно лише одного – серед червоних службовців було виявлено одного, який в 1919 р. був інспектором при цій же дивізії [10, с. 111-114].

Також цікавими є спогади генерала про полонених казанських татар, «які мають неясну уяву про те, з ким і за що вони б'ються, як і про те, що таке радянська влада... Справжні москалі комуністи у випадку небезпеки тікали з фронту, залишаючи отих бідолах, як оті казанські татари або й наші селяни. Московські комуністи українським селянам говорили, що петлюрівці ведуть із собою поміщиків і будуть відбирати від вас землю, що дала вам революція. Наш легковірний селянин тільки на фронті пізнавав, що все це неправда і тому охоче переходив на бік українського війська. В пропаганді визвольної ідеї господарсько-соціальні моменти невиразно перепліталися з моментами чуттєво-національними. Як відомо, московські більшовики використовували пекучі господарсько-соціальні питання демагогічної пропаганди проти нас» [10, с. 112]. Полковник Фролов повідомляв ген. Удовиченку, що 7 рота 420-го полку червоноармійців, що складалася в більшості з мобілізованих українців Уманщини, прислала двох делегатів для переговорів про здачу в полон роти. В одному з успішних боїв, коли наші козаки наздоганяли ворожі тачанки, було взято в полон червоного комісара з його любкою-коханкою, яка сиділа на вкраденій в сусідньому селі з церкви плащівниці. Святу річ було повернуто церкві [10, с. 113]. Доповненням є характеристика, яку подає історик Валерій Семененко: «Дивну картину являла собою Червона армія України восени 1920 року: татарські, башкирські, киргизькі, латиські частини, комісари Рекстин, Штрааль, Фогель, Гутман тощо. З 482 тисячі військовослужбовців українці становили 9% [8, с. 270].

Загалом швидкий (після 52-х днів) крах Галицької СРР був спричинений не тільки військовою міццю відновленої Польщі, за підтримкою Антанти (Франції), а й форсованими діями крайового радянського уряду та місцевих органів влади. Більшість галицького селянства це зрозуміла швидше, аніж керівництво Галревкому [5, с. 612-613]. У другій половині вересня Тернопільщина була звільнена від перших ленінських російських окупантів. На певний час «творців

світлого майбутнього» було подолано, чимала роль в цьому належить саме українським збройним силам.

В силу міжнародних політичних, як наслідок і військових процесів – російсько-польської, в тому числі і україно-російської війни та жовтневого перемир'я, бойові дії припинилися. Попри військовий запал та патріотичну бадьорість, частини регулярної армії УНР не мали реальної змоги продовжувати вайну проти значно більшої військової потуги Ленінської Росії. Припинення війни з боку Польщі, що у березні 1921 р. визначилось Ризьким мирним договором, в чому була зацікавлена і Росія, можна розцінювати і як зраду умов маршалом Пілсудським квітневого договору (як варіант розгляду – авантюрного, зрадницького стосовно галичан) із Головним Отаманом Петлюрою. Так чи інакше, в Чорткові незабаром поновилася польська окупаційна система, а в Зазбручанській Україні – російська комуністична окупація, проте там, на широких просторах Холодного Яру (як географічного, так і алегоричного значення), ще декілька років тривав партизанський Рух опору. Варто звернути увагу, на відміну від росіян, поляки ніколи не ввжалаи українців часткою себе, свого народу – молодшим братом, ані українську мову не вважали польським «наречием». Попри зневажливе і дискримінаційне ставлення, мало місце, щонайперше, на психологічному рівні усвідомлення іншої етнічної ідентичності, що зі зворотного боку, давало позитивний результат – українську національну свідомість та опір [2, с. 78-79]. 17 вересня 1920 р., як і 8 червня 1919 р., можна повною мірою трактувати як визволення. Не вдаючись до суперечностей між Галичиною і Наддніпрянською Україною, в контексті цих подій мало визволення своєї армії своєї території від ворожої Червоної армії ворожої держави комуністичної Росії. То який же сенс вважати визволенням Чорткова 23 березня 1944 р. Червоною армією Радянського Союзу, який у світі ототожнювався з Росією? Історія показує, що визволителі приходять і відходять, окупанти – лишаються. Найгірше, коли вони залишаються у свідомості народу визволителями. Через це – проросійські настрої на Донбасі і маємо війну.

Прикро, що ім'я Олександра Удовиченка майже невідоме Чортківчанам. Якщо у центральних і північних районах Тернопільщини наступ проти Червоної армії здійснювали спільно польське військо та частини УНР, то Чортківщину звільняла безпосередньо українська військові частини. Саме військовим, які розумом і зброєю визволяли (і визволяють в ході російсько-української війни сьогодення) нашу землю від червоного чи біло-червоного ворога, слід віддати найбільшу шану [2 с. 77]. Немає потреби ще раз говорити про актуальність означеної теми. Проте слід зазначити, що на 101 році в Чорткові немає того чи іншого матеріального символу, який би засвідчував пам'ять про визволення нашого краю від російсько-радянської окупації і про Людину, військовика українця, який воював за свободу України по обидва боки Збруча.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дзісяк Я. Держава: війни, проголошення, здобуття. – Тернопіль: Вектор, 2021. – 160 с.
2. Дзісяк Я. Нариси військової історії Чортківщини: 1914 – 1920 рр. – Чортків: ФОП Атаманчук, 2012. – 90 с.
3. Дяченко П.Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – К.: Стікс, 2010. – 448 с.
4. Історія українського війська. Том 1. Упор. Б. Якимович. – Львів: «Світ», 1992. – 704 с.
5. Історія українського селянства. Нариси у двох томах. Том 1. – К.: Наукова думка, 2006. – 634 с.
6. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920): документально-художнє видання / упорядник М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.

7. Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну. – Харків: Фолио, 2005. – 415 с.
8. Семененко В.П. Історія України. Прихована правда. – К.: ВД «Школа», 2009. – 400 с.
9. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії УНР (1917 – 1921): наукове видання. – К.: Темпора, 2007. – 536 с.
10. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – Нью-Йорк: Червона калина, 1982. – 232 с.
11. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К.: «Україна», 1995. – 208 с.
12. Чорпіта Я. Чортків. Історико-краєзнавчий нарис. – Чортків, 2002. – 170 с.

Марія Довгаль
м. Збарж

ЗЕМЛІ ЧОРТКІВЩИНИ ТА БУЧАЧЧИНИ: СПІЛЬНІ ВЛАСНИКИ НА ПОЧАТКУ XVII СТ.

Анотація: У статті прослідковується зміна власників бучацьких земель – перехід від Гольських до Потоцьких. Охарактеризовано їх діяльність на початку XVII ст. Також йде мова про авантюру зі скарбами Підгаєцького замку, здійснену Софією Замеховською, внаслідок чого Гольські втратили маєтки.

Ключові слова: Бучач, Чортків, Підгаєцький скарб, Станіслав Гольський, Стефан Потоцький,

Історія міста чи замку, що знаходиться у ньому, буде неповною, якщо не згадати власників. В певний відрізок часу власниками Бучача, а також Чорткова були одні і ті ж представники родин Гольських та Потоцьких. Не в останню чергу вони були пов'язані між собою справою із підгаєцьких скарбом.

Першим з власників, що володів Бучачем та Чортковом одночасно був Станіслав Гольський (Stanisław Golski, h. Rola) (XVI ст. – 1612 р.) [2].

Після того, як вигасла родина Бучацьких у 1605 р. дідиці Підгайців Вольські продали місто разом із величезним феодалним ключем руському воєводі Станіславу Гольському [4, с. 22] – воєводі руському з 1603 р. та подільському з 1599 р., з 1594 р. каштеляну галицькому, старості барському і летичівському, послу і дипломату [2].

Військову службу Станіслав Гольський розпочав як королівський ротмістр у польсько-московській війні 1577-1582 рр. за Лівонію і Полоцьку землю. Після цього служив у кварцяному війську на теренах Поділля, беручи участь у боях з татарами. Для недопущення нападу татар на землі Речі Посполитої канцлер Ян Замойський відіслав його у лютому 1583 р. для перемовин до господаря Валахії Міхея, а в 1595 р. він очолив посольство до Османської імперії. Брав участь у поході 1595 р. гетьмана коронного Яна Замойського до Молдавії, коли володарем було посаджено Ієремію Могилу. У 1605 р. викупив Підгайці та Козову у Миколи Вольського [1]. Підгайці Станіслав Гольський зробив своєю родинною резиденцією. На час заколоту Зебжидовського 1606-1609 рр. проти Сигізмунда III виступив на стороні короля. У вирішальній битві під Гузовим 5 липня 1607 р. разом з генералом подільської землі Яном Потоцьким командував хоругвою коронного війська.

Після цього здійснив подорож до Франції, Англії, Іспанії, Італії (1607-1611 рр.). Після повернення до Речі Посполитої у 1612 р. командував коронним військом замість хворого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Виступав гарантом збереження скарбу воєводи брацлавського Стефана Потоцького у Підгаєцькому замку, перевезеного туди Марією Амалією Могилою.

Станіслав Гольський був двічі одружений. Першою його дружиною була Анна Бучацька Творовська, донька Івана Творовського з Бучача. Він став її другим чоловіком. Шлюб був бездітний.

Вдруге одружився з Анною з Потоцьких (1593-1623 рр.), донькою подільського підчашого, кам'янецького каштеляна Андрія Потоцького [4], племінницею Стефана Потоцького [4, с. 22]. Шлюб був бездітним.

Отримавши у власність Підгайці, Бучач та Чортків, Станіслав Гольський добре укріпив Підгаєцький замок. Ця обставина, а також позитивне реноме власника і родинні узи стали причиною однієї із загадковіших та заплутаних історій старої Польщі [4, с. 22].

Помер Станіслав Гольський у 1612 р. і був похоронений у костелі Св. Станіслава міста Чортків [10]. Його вдова незабаром вийшла заміж за Костянтина Острозького-Заславського. Станіслав після своєї смерті залишив родичам багато неоплачених боргів [4, с. 22].

Згідно заповіту, маєтності Станіслава Гольського, по його смерті перейшли до рук його рідного брата Яна Гольського (Jan Golski) (XVI ст. – 1616 р.) – кам'янецького каштеляна [2]. Це, зокрема: Бучач, Підгайці, Чортків. Однак ця власність недовго залишалась у родині [7].

Втрата маєтків родиною Гольських була зумовлена авантюрою зі скарбами Підгаєцького замку, яку здійснила дружина Яна Гольського – Софія Замеховська.

Як вже згадувалось вище Підгайці були родовим маєтком Станіслава Гольського, який виступав гарантом збереження підгаєцьких скарбів. Після його смерті містечко перейшло у спадок його братові Яну Гольському [10]. А вже по смерті останнього – власницею усього майна стає Софія Замеховська. На той час припадає і відновлення старої справи про підгаєцькі скарби дружини Стефана Потоцького – Марії Амалії Могили [8].

Вартість скарбу була астрономічною. Йшлося про 70 тисяч золотих дукатів, 10 великих золотих ланцюгів, «що по землі волочилися», 70 перснів, 22 короби столового срібла та інше [4, с. 22].

Новий господар замку, Ян Гольський, заявив, що ніякого скарбу в Підгайцях немає. Таким чином було кинуто тінь на покійного брата Станіслава, який по своїй смерті залишив родичам багато несплачених боргів. У червні 1613 р. Марія Могилянка заявила до гродського суду в Галичі проти Яна Гольського [4, с. 22]. У цьому ж році помирає Ян Гольський. А його вдова стала головною дійовою особою судового процесу, що тягнувся впродовж тридцяти років [4, с. 22].

В 1615 р. з турецької неволі повернувся Стефан Потоцький і вирішив повернути коштовності з так званого Підгаєцького скарбу [8].

В 1618 р. Стефан Потоцький зібравши невеликий військовий загін напав на Голгочі і після довгої облоги зайняв двір, а пізніше рушив на Підгайці, зайняв довколишні села і почав регулярну облогу. Софія Замеховська, яка тимчасом повернулась з Любліна і була «притиснута до муру», була змушена піти на угоду з Потоцьким [8].

Варто зазначити, що на долю Софії Гольської в той час припали й інші численні судові перипетії за майнові справи Станіслава Гольського. Можливо, однією з причин були величезні багатства підгаєцького ключа, одного з найбільших у Руському воєводстві [4, с. 22].

Залишається невідомим, чи справді Софія залишила собі скарб, хоча б частково. Проти неї свідчить те, що вона вперто відмовлялась допускати судових виконавців і потерпілу сторону до огляду підземелля замку. З іншого боку, Софія

жодного разу не звинувачувала в розкраданні скарбу ні Станіслава Гольського, ні свого чоловіка [4, с. 22-23].

Оскільки у Софії Замеховської не було коштів для сплати боргу, то вона була змушена віддати значну частину своїх земель. А саме: три міста із замками – Бучач, Чортків і Вербів, 23 волості, які належали до бучацького ключа, а також маєтки в Соколі і Усті в кам'янецькому повіті; крім того, срібла і клейнод на суму 20 тисяч злотих, а також привілеї, грамоти, контракти, що були при скарбі [4, с. 23].

В результаті судової справи Софія Замеховська мала лише ту втіху, що її маєтки не дісталися Потоцьким за її життя.

Таким чином маєтки з рук родини Гольських потрапили до магнатів Потоцьких. Останні володіли Бучачем до 1777 року.

Отож, першим власником Бучача з родини Потоцьких став Стефан Потоцький (Stefan Potocki, h. Pilawa Złota) (1568 р. – 05.03.1631 р.) – з 1599 р. ротмістр королівський, з 1612 р. писар польний коронний, генерал землі подільської, з 1628 р. воєвода брацлавський, староста летичівський, фелінський, люцинський [2].

Син Миколи, дворянина і королівського ротмістра та Анни Чермінської. Брат Андрія – кам'янецького каштеляна, Якуба – брацлавського воєводи і Яна – брацлавського воєводи.

Стефан Потоцький був одружений з Марією Амалією Могилою (шлюб від 1606 р.). У шлюбі народилось троє доньок – Катерина, Анна, Софія та четверо синів – Петро, Павло, Януш і Домінік [2].

Серед пам'яток Бучача XVII-XVIII ст. збереглася церква Св. Миколая, освячена у 1610 р. Фундаторами цієї церкви були Стефан та Марія Потоцькі [5, с. 229].

У 1608 р. Стефан Потоцький за королівською згодою організував похід до Молдавії, внаслідок якого після смерті батька його дружини Марії, Єремії Могили (пом. 1606) також його брата Шимона, молдавських правителів, було посаджено на трон її брата Костянтина Могили. Коли ж його було повторно вигнано, то Стефан Потоцький у 1612 р. знову рушив на Молдавію. Однак був схоплений турками у битві під Саським Рогом і знаходився у турецькій неволі. На знак помсти татарські загони спустошили південне пограниччя Речі Посполитої. Стефан Потоцький повернувся з полону у 1615 р. [7].

Стефан Потоцький помер у березні 1631 р. і був похований у Золотому Потоці. Потоцькі цієї лінії почали використовувати герб Пілява у золотому кольорі і звідти пішла назва лінії «Золотої Піляви», пізніше також названої «Примасівська» [2]. Вдова Стефана Потоцького Марія Могилянка значно розбудувала та зміцнила замок у Бучачі [3, с.288].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вершлер І. Вольські з Підгаєць // Галицька Брама. Підгайці. – Громадська організація «Інститут Львова». Видавництво «Центр Європи». – Березень-квітень, 2006. - № 3-4 (135-136). – С. 21.
2. Гольський Станіслав // . – [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Гольський_Станіслав
3. Замки та фортеці: Альбом / Вступ. ст., комент. та упорядкув. Л. Прибєги. – К.: Мистецтво, 2007. – 352 с.
4. Колодницький С. Таємниця підгаєцького скарбу // Галицька Брама. Підгайці. – Громадська організація «Інститут Львова». Видавництво «Центр Європи». – Березень-квітень, 2006. – № 3-4 (135-136). – С. 22-23.
5. Мельник І. Подільський шлях. Чортків. Бучач // Галичина країна міст. Незалежний культурологічний часопис. – 36/2005. – 511 с.
6. Genealogia Dynastyczna // . – [Електронний ресурс]: <http://www.jurzak.pl>
7. Łoziński W. Prawem i lewem. – Т. II. – Lwów, 1904. – 719 s.

8. Niesiecki K. Herbarz Polski. – W Lipsku, 1839. – T. IV. – 468 s.
9. Ściślak M. Czortków w latach 1522-1946. – Wrocław, 1993 // . – [Електронний ресурс]: <http://chortkiv.net/our-history/history-chortkiv/69-zamek-w-czortkowie>
10. Wojewodzina Golska // . – <http://www.epubbud.com/read.php?g=D2CAJGFT&p=51>

**Ігор Кобаса
м. Збараж**

ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У МУЗЕЙНІЙ ГАЛУЗІ. СПРОБА 3D РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗАМКУ У ЧОРТКОВІ ЗА ДОПОМОГОЮ РЕДАКТОРА ТРИВИМІРНОЇ ГРАФІКИ «SKETCH UP» І ПРОГРАМИ «GOOGLE EARTH»

Анотація: У статті аналізується теоретичні і практичні аспекти впровадження комп'ютерних технологій у туристичну галузь та музейну справу, показ практичного їх використання на прикладі тривимірного моделювання замку у Чорткові, одного із об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля». Результати дослідження можуть використовуватися при підготовці лекційних курсів, оглядових екскурсій (як наочний матеріал), створенні музейних експозицій та демонстрації на Інтернет сайтах.

Ключові слова: музеї, інноваційні технології, інформаційні технології, сайти, аудіо гід, 3D.

У наш час бурхливого розвитку інформаційних технологій музеям України важливо зайняти активну позицію в галузі впровадження цифрових систем надання інформації відвідувачам. Новітні технічні засоби дозволяють значно розширити можливості експозиції в показі експоната, в наданні додаткової текстової та графічної інформації, показати відсутні експонати, організувати віртуальні виставки. Необхідність технологічної модернізації музеїв обумовлена істотним ускладненням умов функціонування і розвитку музеїв. Диверсифікація соціального середовища, поява нових категорій взаємодіючих з музеями соціальних груп, організацій та установ, формування з деякими з них досить складних партнерських, а іноді і конкурентних відносин, інформаційний голод, відтік з музейної сфери частини висококваліфікованих фахівців, що загострився як ніколи раніше, дефіцит фінансових ресурсів, – все це поставило перед музеями нові завдання, без вирішення яких їх майбутнє уявляється проблематичним. Ці завдання значною мірою зумовлені необхідністю перегляду та модернізації багатьох сформованих за попередні десятиліття методів, прийомів і способів музейної роботи, її організації та забезпечення необхідними ресурсами [5, с. 6].

Інноваційні технології – радикально нові чи вдосконалені технології, які істотно поліпшують умови виробництва або самі виступають товаром. Зазвичай мають знижену капіталомісткість, характеризуються більшою екологічністю й меншими енергопотребами. Інноваційні технології представлені інформаційними технологіями та технічними інноваціями. На сьогоднішній день мультимедійні технології – це один з напрямів інформаційних технологій, що найбільш динамічно розвивається. Це пояснюється тим, що мультимедіа – це взаємодія відео- й аудіоефектів під керуванням інтерактивного програмного забезпечення з використанням сучасних технічних і програмних засобів, які об'єднують текст, звук, графіку, фото та відео в одному цифровому форматі [5, с. 6]. Прикладом стане

редактор тривимірної графіки SketchUp, програма-ресурс Google Earth («віртуальний глобус») та супутні програми.

SketchUp – програма для моделювання трьох-вимірних об'єктів – будівель, меблів, інтер'єру.

Можна відмітити наступні можливості:

- підтримка плагінів для експорту, візуалізації, створення фізичних ефектів (обертання, рух, взаємодія створених об'єктів між собою та ін.)

- підтримка створення макросів на мові Ruby та виклику їх з меню. Макросами можна автоматизувати виконання одноманітних дій. Доступна функція завантаження та використання багатьох готових макросів, створеними іншими користувачами.

- підтримка створення «компонентів» – елементів моделі, які можуть бути створені, а потім використані багато разів, а потім відредаговані – і зміни, зроблені в компоненті, відображаються у всіх місцях, де він використаний.

- бібліотека компонентів (моделей), матеріалів та стилів робочої області, які можна поповнювати своїми елементами чи завантажувати готові через Інтернет.

- інструмент для перегляду компонентів в розрізі та можливість додавати до моделі виноска з позначенням видимих розмірів в стилі креслень

- можливість працювати з шарами

- можливість створення динамічних об'єктів (наприклад: відкриття дверцят шафи при кліку вказівника миші)

- можливість побудови січень об'єктів

- можливість роботи з сценами, та анімувати переходи від сцени до сцени

- підтримка створення моделі реальних предметів та будівель

- вказання реальних фізичних розмірів, в метрах чи дюймах

- режим перегляду моделі «від першого лиця», з управлінням як в відповідних 3D-іграх

- існує можливість встановлювати географічно достовірні тіні в відповідності з заданою широтою, довготою, часом доби та року.

- інтеграція з Google Earth

- можливість додавати в модель поверхню землі і регулювати її форму – ландшафт.

Проекти SketchUp зберігаються в форматі *.skp. Також підтримується імпорт та експорт різних форматів двох-вимірної растрової та тривимірної графіки, зокрема: *.3ds, *.dwg, *.ddf, *.jpg, *.png, *.bmp, *.psd, *.obj [1, с. 2].

Подальше редагування експортованого файлу в відповідних застосунках може здійснюватись без будь-яких обмежень. Плагін V-Ray для SketchUp дозволяє візуалізувати тривимірні сцени. SketchUp, також може використовуватися разом з Google Earth (з англ. Earth – Земля (планета) офіційна назва українською мовою: Google Планета Земля) – це безкоштовна, вільно-завантажувана програма компанії Google що відображає віртуальний глобус. В рамках даного проекту в мережу Інтернет було викладено аерофотознімки та сателітні знімки більшої частини Землі. Для деяких регіонів ці знімки сягають дуже високої якості. Програма поширюється під двома різними ліцензіями: Google Earth, безкоштовна версія та Google Earth Pro, що пропонується для комерційного використання. Програму, яка первісно була англomовною, перекладено 37 мовами, зокрема й українською мовою.

Програма-ресурс Google Earth («віртуальний глобус») та 3D-редактор SketchUp являють собою складові компоненти єдиної родини програмних продуктів, так що користувач може легко переносити інформацію з одного пакету в інший [3].

Так, зокрема, при моделюванні копій архітектурних споруд можна легко імпортувати аеро або супутникову фотографію потрібної будівлі, а також топографію місцевості з Google Earth, а потім «будувати» віртуальну будівлю-модель на фундаменті, яким буде супутникова фотографія будівлі-прототипу. А для того, щоб побачити щойно створену в програмі SketchUp 3D-модель «у віртуальному житті» на рельєфі Google Earth, досить клацнути іконку на панелі інструментів. Для обміну інформацією між програмами достатньо, щоб обидві вони були встановлені на комп'ютері користувача [1, с. 3].

Нині традиційні музеї, експозиції в яких створюються за тематично-жанровим принципом, вже не здатні виконувати головного завдання: пробуджувати активність широкої публіки. Тому на зміну таким музеям приходять нові форми інноваційних музеїв, такі як віртуальні музеї, еко-музеї, музеї транснаціональних культур, національних меншин, та інші [5]. Саме новітні технології дозволяють туристам побачити той чи інший об'єкт, в даному випадку Чортківський замок, за допомогою тривимірного комп'ютерного моделювання та відео.

Також удосконалюються музейні комплекси, модернізуються традиційні музеї, створюються нові форми роботи з відвідувачами. З інформаційним розвитком суспільства постійно зростає кількість людей, що надають перевагу мережі Інтернет порівняно із звичайним телебаченням, радіо чи пресою. Тобто нині сучасні інформаційні технології є невід'ємним компонентом музеїв. Музеї застосовують новітні цифрові технології для поширення інформації про фонди. Експонати оцифровуються, створюються бази даних про зібрання і колекції для широкого загалу. Також сучасні музеї застосовують новітні підходи до організації музейних приміщень та експозиційного простору; маркетингові комунікації, які популяризують музей, визначають його роль у культурному середовищі та налагоджують зв'язки з відвідувачами (музейний менеджмент та музейний маркетинг).

Одним із видів інноваційних музеїв є віртуальний, в якому експозиційний матеріал знаходиться в електронному просторі та доступний для широкого кола відвідувачів. Віртуальні музеї представляють собою вдалий приклад застосування інтернет-технологій для вирішення проблем зберігання, безпеки і широкого, швидкого та легкого доступу до експонатів. Головною його особливістю є те, що людина без великих затрат та долань значних відстаней, може відвідати музей, навіть побувати на його віртуальній екскурсії [4].

Тобто, розвиток туризму як суспільного феномену та індустрії туризму як складової господарського комплексу країни, забезпечується загальним рівнем соціально-економічного розвитку країни, і залежність ця обоюдна. Отже, за частковим дослідженням ринкових процесів у туризмі можна відстежити глобальні соціально-економічні та соціокультурні зміни, притаманні сучасному етапові розвитку людської цивілізації та визначити їх регіональні особливості. Адже для країн, які мають розвинену ринкову та туристичну інфраструктуру, інноваційні технології нині використовують для: підтримання інтересу до окремих туристичних об'єктів, залучення нових туристів, підвищення рівня їх комфорту та створення ексклюзивних послуг [6].

Тоді як для України інноваційні технології важливі з позиції вирішення нагальних проблем у туристичній галузі (підвищення рівня сервісу, удосконалення матеріально-технічної бази, збереження пам'яток культури тощо) [4, с. 5].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що інноваційні технології у туристичній галузі є вимогою часу, що дозволяють не тільки підвищувати якість послуг, але і раціонально використовувати всі наявні ресурси як для туристів, так і

для власників туристичного бізнесу. По мірі розвитку НТП будуть розвиватися і інноваційні технології у туристичній галузі, які дозволяють відкривати нові можливості для інноваторів та роблять туризм доступним для різних категорій населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. SketchUp [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/SketchUp>.
2. SketchUp [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.sketchup.com>.
3. Google Планета Земля [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.google.com.ua/intl/uk/earth/download/gep/agree.html>.
4. Жежнич П.І. Структурна та формальна моделі віртуального музею / П.І. Жежнич, Ю.В. Ришковець – 2010.
5. Жураєва К.А. Інноваційні технології у туризмі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.geograf.com.ua>.
6. Роль музеїв у соціокультурному та економічному житті країни: зарубіжний досвід [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/January2010/04.htm>.
7. Экомузей Трех Культур [Електронний ресурс]. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.greenways.by/index.php?content&id=105&lang=ru>.
8. Музейні квартали [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: www.dissers.com.ua/contents/29250.html.

Степан Костюк
м. Тернопіль

ЧОРТКІВ У ФІЛОКАРТІЇ: ФОНДИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Анотація: У науковий обіг уперше вводиться розширена інформація щодо матеріалів філокартії з історії Чорткова, які зберігаються у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї.

Ключові слова: календарик, конверт, листівка, філокартія, фонд.

Через призму 500-ліття отримання статусу міста Чорткова, будь-яке документальне «свідчення» – важливе. Принагідним доповненням наявної інформації «на місці» постає скромна підбірка філокартичних матеріалів фондової збірки Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Подальший виклад «визначають»: адміністративне підпорядкування, хронологія зафіксування.

Листівки поштові (каталожна шухлядка – «Чортківський район – І», роздільник – «Плакати, листівки» – С. К.) [1].

Позиція перша (урбаністичні). Чортків. Колишньо-теперішній районний центр архітектурним ансамблем «найперше» зафіксовано початком ХХ ст.: «із зображенням синагоги та будинку рабина у м. Чорткові»* (накладом ц-к друкарні; ТКМПл – 3447) та «із зображенням Ратуші у Чорткові» (ТКМПл – 3454).

1914 р. датовано: «Чортків. Залізнодорожний вокзал» (ТКМПл – 1159), «Чортків. Загальний вид» (ТКМПл – 1160), «Чортків. Військові казарми» (ТКМПл – 1161), «Чортків. Замок і руська церква» (накладом Зигмунда Добошинського в Чорткові; ТКМПл – 1519).

Особливості забудови документують «Фотолистівки поштові з виглядом м. Чорткова: Ринок. Загальний вигляд. 20-30-ті рр. ХХ ст.» (ТКМПл – 1178, 1179).

Видавництво «Радянська Україна» 1969 р. «запропонувало» комплект поштівки (14 різновидів). Серед «поданого»: «Чортків. Вид на місто» (ТКМПл – 403/1-14/) та «Чортків. Архітектурна пам'ятка (Костел Домініканський XVII ст.)» (ТКМПл – 404/1-14/).

Київське видавництво «Мистецтво» 1984 р. видрукувало комплект «Живописная Тернопольщина» (21 різновид), який увібрав «м. Чортків. Старий ринок...» (фото Б. Мінделя; ТКМПл – 1432/1, 2/).

Періодичність зацікавлення Тернопіллям «підтвердило» згадане видавництво «Мистецтво» (Київ), «благословивши» 1987 р. кольоровий друк: «м. Чортків. Старий ринок. Пам'ятка архітектури XIX ст.» (фото В. Балюха; ТКМПл – 1809, 5889). Тогорічним «додатком» слугують «поштові чортківські картки» видавництва «Радянська Україна» (фото А. Чалого, комплект «Пам'ятні місця Тернопільщини»; ТКМПл – 1927).

Позиція друга (персональні). Однотипні поштівки (фото 1917 р.), присвячені Петру Шереметі (ТКМПл – 793) та Степанові Мельничуку (ТКМПл – 794) супроводжує текст: «... перейшов з озброєною ватагою 22.X.1922 р. з Рад. України і розстріляний польською шляхетською владою 11.XI.1922 р. в м. Чорткові в Галичині за участь в повстанню».

Позиція третя (театральні). Уродженку Чорткова – непересічного таланту драматично-оперну актрису Катерину Рубчакову увічнено «поширення Перемишлем» листівками 1919 р: в ролі Гальки (опера Монюшка «Галька»; ТКМПл – 380, 381), в ролі Марусі («Маруся Богуславка»; ТКМПл – 382).

Позиція четверта (адресні). Син-гімназист Микола надсилає Гнатові Візнюрі у Чорнокінці Великі поштівку «Боже, Вкраїну спаси!» (худ. Бр. Гулевич; вид-во «Сокільського Базару», Львів, 1907; відправлення – 13/I.1909 р.; ТКМПл – 3518).

Зі славного Росохача (уродженці села 1973 р. «замайоріли» Чортків національними прапорами – С. К.) Степан Осетишин бажає веселих свят тернопільянину Іванові Бліхару (портрет Ю. Федьковича; ТКМПл – 230).

Позиція п'ята (околичні). Завершує «екстер'єрну» серію «Ягільниця – ринок» (Краків, «Акгорол», 20-ті рр. XX ст.; ТКМПл – 137).

Позиція шоста (декоративні). Місце народження також вписує імена, якими багатий Чортків. Скажімо, 1994 р. поліграфічно репродуковано художню роботу Ірини Носик «Купало» (Торонто, Канада, уродженця Чорткова; ТКМПл – 3019).

Позиція сьома. Серію «Історичні місця рідного краю» 2007 р. збагатила поштівка «Чортків» (ТКМПл – 5260).

Різновид «сувенірної пам'яті» представляють різноманітні календарі.

Позиція перша. Відомчу «прописку» зберігає «Календар на 2018 рік. Чортків. Старий ринок з видом на домініканський костел» часопису «Вільне життя плюс» (фото В. Бурми; ТКМПл – 7326).

Позиція друга («присвятні»). Тернопільські «Підручники і посібники» видали кишеньковий календарик на 2006 р. «Білобожниця» (ТКМПл – 5034). «Річник» 2009 р. «знаменує» 12-місячник «Народному музею історії села Ягільниця 30 літ» (ТКМПл – 5615).

Позиція третя. Чортківський замок зафіксування «фізичного стану» кам'яниці 2010 р. – «обличчя» календарика «Чортків» (ТКМПл – 5704, 5940, 6252).

Позиція четверта. Чортківську «політичну прив'язку» надано календарикау на 2000 р. депутата Верховної Ради України (Чортківський виборчий округ) «Ростислав Шиллер. Пенсії – вчасно!» (ТКМПл – 3377).

Позиція п'ята. Календарик кишеньковий на 2011 рік «Костел св. Станіслава, м. Чортків» (ТКМПл – 6012).

Позиція шоста. Календарик кишеньковий на 2012 р. «Чортків. Минуле і сучасність» (серія «Замки і фортеці Тернопілля», фото Володимира Мороза; ТКМПл – 6298/5/).

Окрім завваженого, 1991 р. надійшов користувачам «Конверт із зображенням Домініканського костюлу XVII – XIX ст. в м. Чортків Тернопільської обл.» (ТКМПл – 2450).

Надзвичайно «болючим» сприймається образочок «DOMINIKANIE... - Домінікани. Мученики Чорткова, замордовані НКВД 2.VII.1941 року» (Київ, 2001; ТКМПл – 4019).

Висновки. Пропонований «екскурс» (36 одиниць зберігання), сподіємося, доповнить візуальне сприйняття історії Чорткова.

---

* Тут і далі збережено записи облікової документації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Володимир Петегирич
м. Львів

ІСТОРИК БЕЛЗА І БЕЛЗЬКОЇ ЗЕМЛІ З ЧОРТКІВЩИНИ

Анотація: У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях талановитого історика з Чортківщини Теофіла Коструби, його наукова спадщина, зокрема, історія підготовки та публікації однієї з монографій, присвячених історії Белза і Белзької землі від найдавніших часів до 1772 р.

Ключові слова: Теофіл Коструба, життєвий і творчий шлях, Чортківщина, наукова спадщина, Белз і Белзька земля.

Чортківщина – батьківщина надзвичайно талановитого, але призабутого історика, богослова, літературознавця, перекладача, поліглота (знав 11 мов) Теофіла Коструби (рис. 1). Його коротке життя, наукову й громадську діяльність супроводжували хвороби, матеріальні нестатки, які однак не змогли зупинити жертвну працю на ниві української історії та культури.

Теофіл Коструба народився 26 травня 1907 р. в родині народного вчителя у Старій Ягольниці Чортківського повіту. Незабаром сім'я переїхала до Станіславова (нині Івано-Франківськ), де семирічний Теофіл зустрів початок Першої світової війни та відчув на собі усі біди, пов'язані з російською окупацією. Лихоліття війни спонукали Кострубів перебраться з великого міста до с. Білобожниця на Чортківщині. Там Теофіл, з батьками та старшим братом Петром, пережив бурхливі події революції 1917-1920-х років. За таких несприятливих обставин важко було отримати якісну початкову освіту. Тільки завдяки старанням батька та старшого брата Петра, він у домашніх умовах засвоїв весь обсяг матеріалу перших трьох років гімназійної програми.

У 1922 р. юнак успішно склав іспит і його зарахували до четвертого класу Чортківської гімназії. Однак через півроку він застудив собі лицьову кістку і захворів на туберкульоз кісток. Ця хвороба супроводжувала його усе життя й стала причиною смерті. Через неї Теофіл змушений був припинити навчання в гімназії,

повернутися до своєї родини у с. Білобожниця та освоювати програму самостійно під опікою старшого брата і учителів гімназії. Активно займався громадською діяльністю, зокрема в читальні «Просвіти», товаристві «Рідна Школа», «Луг», театральному гуртку.

Т. Коструба захопився і науковою працею, досліджуючи окремі проблеми регіональної історії, які у Науковому товаристві імені Шевченка (НТШ) активно в цей час розробляв учень Михайла Грушевського Мирон Кордуба. Наукова співпраця між ними, у рамках діяльності НТШ, тривала до самої смерті Т. Коструби. У 1927 р., за рекомендацією М. Кордуби, Т. Коструба став звичайним членом НТШ. У Записках НТШ (т. 149 за 1928 р.) він опублікував свою першу працю, присвячену генезі форм українських дум. У співпраці з товариством і такими відомими вченими як Іван Крип'якевич, Ярослав Пастернак, Омелян Терлецький, Володимир Дорошенко, Іван Раковський та ін. сформувався талановитий історик українського середньовіччя.

Після смерті батька матеріальне становище сім'ї Кострубів погіршилось. адже вона залишилася без головного годувальника. Брат Петро перебрався до Львова, де записався на гуманітарний факультет університету, а також влаштувався на роботу до жіночої гімназії. Натомість Теофіл з матір'ю залишилися у Білобожниці. Через застуду у нього відновилося давня невиліковна хвороба – туберкульоз кісток. Зважаючи на це, сім'я вирішила в 1928 р. переїхати до Львова, де мешкав брат Петро й були умови для кращого лікування. Однак хвороба прогресувала, права рука Теофіла поступово втрачала свої функції, тому він почав учитися писати лівою рукою, активно працював самостійно, засвоюючи гімназійну програму. У 1930 р. Т. Коструба здав екстерном матуру в Академічній гімназії у Львові. Важке матеріальне становище змушувало поєднувати наукову працю з публіцистикою, щоби утримати себе й матір, яку мав доглядати.

У 1935-1939 рр. Т. Коструба навчався у Львівському університеті на філософському і богословському факультетах, одночасно працював у НТШ в історично-джерелознавчій комісії та комісії старої і нової української історії. Організував при НТШ у 1936/37 академічному році неофіційний семінар з історії України для студентів-українців Львівського університету. Велику увагу приділяв історичним джерелам, перекладав їх на сучасну українську мову з своїми коментарями, готував велику працю з історії України. Так з'явилися «Опис Скитії» Геродота, «Галицько-Волинський літопис» (т. 1-2, 1936) і «Повість временних літ» (т. 1, Львів, 1939).

Після приєднання Західної України до УРСР відмовився від запропонованої йому владою кафедри середньовічної історії України у Львівському університеті. В останні роки свого життя був прикутий тяжкою хворобою до ліжка (йому ампутовано ногу й мали ампутувати ще й другу), однак продовжував працювати – диктував текст до книги про історію України. Під кінець свого життя він прийняв монаші обіти Василянського Чину, висвятився на священника і помер 3 березня 1943 р. на 36 році життя. Похований у Львові на Личаківському цвинтарі.

Наукова спадщини Т. Коструби широка і розпорошена по різних виданнях, журналах та часописах і ще повністю не зібрана. Написав кілька монографій та кілька сотень наукових статей з історії середньовічної України, української церкви та літератури. Серед важливіших праць, окрім уже згаданих перекладів історичних джерел, учений-богослов опублікував: Матеріяли до історії м. Чорткова. Львів, 1929; Гетьман Іван Скоропадський (1708-1722). Львів, 1932; Володимир Великий – будівничий української держави: У 950-ліття хрещення України. Станиславів, 1937; Унія й православ'я в українській історії I пол. XIX ст. Львів, 1937; Історія України.

Кн. 1–4. Станиславів, 1938; Нариси з церковної історії України X–XIII ст. Львів, 1939. Завдяки старанням Олександра Моха, який зайнявся на еміграції виданням і перевиданням частини з творчості Т. Коструби вийшов у Канаді Нарис історії України. Торонто, 1961, перевидано Нариси з церковної історії України X–XIII ст., працю Як Москва нищила українську церкву. Торонто, 1961.

Мені, як археологу-досліднику княжого Белза – одного з найдавніших міст на заході України, вперше згаданому у «Повісті временних літ» під 1030 р. [15, с. 101], хочеться висвітлити роль Т. Коструби у вивченні історії Белза і Белзької землі, яка представлена у його монографії «Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року», що була опублікована щойно в 1989 р. (рис. 2).

Історія підготовки й видання цієї монографії, про яку мало згадують дослідники його творчості, в силу різних обставин охоплює понад півстолітній період. Ще в 1930 р. був створений Белзький ювілейний комітет для підготовки заходів по відзначенню 900-ліття першої писемної згадки про Белз, серед яких чільне місце відводилося виданню праці про Белз і Белзчину. Про цю ювілейну дату нагадав своєю публікацією відомий історик Степан Томашівський [18]. Втіленню заходів по відзначенню цього ювілею перешкодила на певний час політика «пацифікації» українського населення Галичини, яку проводив польський уряд. У 1934 р. за ініціативою молодих активістів під керівництвом отця крилошанина Іларіона Гели відновлено роботу з підготовки книги. У 1935 р. створено Громадський комітет, членами якого були Іларіон Гела (голова), Іван Базарко, Степан Гела, Корнель Бородайко, Осип Гембарівський, Катерина Мизюк, Семен Романів та Ілля Салагуб. Українські товариства й установи Белзчини розгорнули акцію по збору коштів на це видання.

Успішному виконанню цього проєкту сприяли археологічні обстеження та розкопки Белза і його околиць. За ініціативою І. Гели в 1932 р. Лев Чачковський обстежив місто і його околиці, визначив розташування дитинця, підгороддя, описав їх збережені оборонні споруди, церквища й монастирі. Праця Л. Чачковського була опублікована вже по його смерті в Записках НТШ 1936 р. [19, с. 15–31]. У 1935–1936 і 1938 рр. розкопки на території міста провів Я. Пастернак [12, с. 18; 13, с. 67–70]. Він зосередив свої дослідження в кількох важливих частинах міста, що були визначені Л. Чачковським як заселені ще з княжих часів. Вони охопили дитинець на городищі в урочищі Замочок та урочища Гора, Клименщина і Монастирище. Розкопки Я. Пастернака показали, що княжий Белз займав обширну територію і був вигідно пристосований до природно-географічних особливостей місцевості. Виявлені у процесі досліджень матеріали стали основою хронології етапів заселення та розвитку окремих частин міста та засвідчили високий рівень будівництва оборонних споруд, розвитку ремесел та культури мешканців княжого міста [13, с. 70; 14, с. 209–215]. Зібрані писемні й археологічні джерела, проаналізовані давніші публікації дали змогу приступити до підготовки ювілейного видання.

Комітет запропонував написати історичну частину монографії І. Крип'якевичу, однак він через завантаженість своєю навчальною і науково-дослідною роботою відмовився і запропонував доручити це завдання молодому історичу Т. Кострубі. Запланована для публікації книга мала складатися з трьох частин. Першу частину про праісторичні та княжі часи Белзької землі у світлі археології написав Я. Пастернак, давню і середньовічну історію Белза і Белзької землі доведено до 1772 р. підготував Т. Коструба, а нарис про нові часи (1772–1918) написав Іван Карпинець [8, с. 9]. Усі матеріали цієї монографії передано для видруку в друкарню отців Василіян у Жовкві. Здавалося, що через майже 10-ліття

задумане ювілейне видання здійсниться. Однак, як тільки Червона армія у вересні 1939 р. окупувала західноукраїнські землі, почалося серед іншого нищення українських книг, журналів, закриття наукових установ, друкарень. Тоді ж в Жовківській друкарні знищено всю надруковану частину монографії про Белзьку землю. Щасливим збігом обставин у монастирі отців Василіян збереглися копії тієї частини книги, яку підготував Я. Пастернак і дослідження Т. Коструби. Розвідку Я. Пастернака опубліковано частково у монографії вченого про археологію України та повніше у збірнику Надбужанщина [10, с. 648-649; 11, с. 158-163], а історичний нарис Т. Коструби завдяки старанням Об'єднання Надбужанців у діаспорі надруковано окремою книгою в 1989 р. [8].

Монографія Т. Коструби «Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року». Нью-Йорк–Торонто, 1989. 165 с. відкривається статтею Романа Рахманного про Т. Кострубу як історика Белзького князівства, містить п'ять розділів, додатки і доповнення, показники імен та географічних назв і одну карту князівств XI–XIII ст. У першому розділі «На світанку історії» Т. Коструба розглядає питання походження назви Белз і доказує, що вона походить від однойменного гідроніму (так давніше називалася р. Солокія над якою розташоване місто). Така версія підтримується й іншими дослідниками [1, с. 21-22; 4, с. 118]. У цьому ж розділі автор монографії висвітлює етнокультурні процеси на території Надбужанщини до появи тут слов'янського населення. Другий розділ «Слов'янська Белзчина» присвячено висвітленню дулібської племінної організації над Бугом, поступового занепаду родово-племінного устрою і розвитку городів та появи т.зв. Червенських градів. Одним з найважливіших у книзі є третій розділ «Белз і Белзьке князівство від 981 до 1462 р.», який ділиться на два параграфи: «За українських князів (981-1340)» і «За литовського, угорського й мазовецького володіння (1340-1462)». У першому з них Т. Коструба детально розглядає питання виникнення Белза, топографію міста княжої доби, діяльність князя Ярослава Мудрого й панування його наступників на Волині, політику перших белзьких князів і Романовичів. Другий висвітлює історію Белзчини в часи Юрія Наримунтовича і Володислава Опольського, релігійне життя того часу, історію чудотворної ікони Богородиці, відомої нині як Ченстоховська, приєднання Белзької землі до Мазовії та її колонізацію мазовецькою шляхтою. Четвертий розділ «Заселення Белзької землі в XV столітті» Т. Коструба присвятив вивченню західної етнічної межі Белзчини з поляками, яка на його думку співпадала з пізнішим політичним кордоном, подав список її осель за повітами чи волостями, які походять ще з княжих часів. У заключному п'ятому розділі «Внутрішнє життя Белза в XV–XVIII століттях» важливе місце займають питання національного складу мешканців, релігійного й політичного життя міста, характеристика церков і монастирів, яким присвячені також окремі публікації Т. Коструби [7, с. 677-698; 17], вигляд Белза, його господарство, занепад, перехід до Австрії і кінець Белзького воеводства.

Цікавими у книзі вченого є додатки і доповнення, в яких він не упускає можливості внести певні уточнення з врахуванням публікацій, які появились після того як його праця була написана. Додатково у двох екскурсах Т. Коструба доказав на підставі ретельного аналізу писемних джерел, що Белз належав до Червенських градів. Він також проаналізував матеріали щодо пов'язаного з Белзом монастиря у Городищі, який був одним з найдавніших культурних осередків Волині, в якому зберігалися рукописні книги XII–XVI ст., серед яких Христинопільський Апостол середини XII ст. і Буцацьке Євангеліє XII–XIII ст.

Отже, можемо стверджувати, що монографія Т. Коструби «Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року» є серйозним науковим дослідженням, в

якому вчений на підставі глибокого комплексного аналізу різних видів джерел висвітлює історію та культуру одного з найдалі на захід розташованих мікрорегіонів України. Ця книга не втратила свого значення, у 2020 р. її перевидав Центр навчальної літератури – найбільша книготоргівельна видавнича компанія в Україні (рис. 3). Наукова спадщина Т. Коструби, цієї непересічної особистості, талановитого вченого, людини високих ідеалів, потребує подальшого вивчення та популяризації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Воронка О. У справі походження назви Белз. Наша Батьківщина. Львів, 1939. Ч. 1. С. 21-22.
2. Герасимова Г. Коструба Теофіл. Енциклопедія історії України / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ, 2008. С. 228-229.
3. Домбровський О. Теофіл Коструба – призабутий історик. Український історик, 2004, № 3/4, 2005, № 1.
4. Исаевич Я. Д. Древнейшая топонимика Прикарпатья и Верхнего Побужья (X–XI вв.). Всесоюзная конференция по топонимике СССР. Тезисы докладов и сообщений. Ленинград, 1965. С. 118.
5. Качмар В. Теофіл Коструба: життєвий шлях і наукові пошуки історика та богослова. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2014. Випуск 50. С. 256-268.
6. Комариця М. Коструба Теофіл Петрович. Енциклопедія сучасної України. Київ, 2014. Т. 14. С. 736-737.
7. Коструба Т. Василянські монастирі в Белзі. Записки ЧСВВ. VI. Жовква, 1938. С. 677-698.
8. Коструба Т. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року. Зредагувала Надія Олійник. Об'єднання надбужанців. Нью-Йорк–Торонто, 1989.
9. Мох О. Теофіл Коструба – учений-праведник. Коструба Т. Нарис історії України. Торонто, 1961. С. 269-296.
10. Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. С. 648-649.
11. Пастернак Я. Праісторичні та княжі часи Белзької землі у світлі археології. Надбужанщина, Сокальщина, Белзщина, Радехівщина, Камінецьщина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. Т. 1. Український архів. Т. XLI. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1986. С. 158-163.
12. Петегрич В. Про час виникнення Белза. Белз і Белзька земля. Науковий збірник. Белз, 2004. С. 18-23.
13. Петегрич В. Белзька земля у дослідженнях Ярослава Пастернака. Белз і Белзька земля. Науковий збірник. Вип. II. Белз, 2006. С. 67-70.
14. Петегрич В. «Цей замок здавна був найсильнішим на Русі...». Белз у подорожніх записках Мартина Груневега. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2018. Вип. 22. С. 209-222.
15. Повесть временних лет. Т. 1 (Под ред. В. П. Андриановой-Перетц). Москва–Ленинград, 1950. С. 101.
16. Рахманний Р. Історик Белзького князівства. В кн.: Коструба Т. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 р. Зредагувала Надія Олійник. Об'єднання надбужанців. Нью-Йорк–Торонто, 1989. С. 11-31.
17. Т. К. Культ св. Климента Папи в давній Україні. Нова Зоря. Львів, 1935. Ч. 14.
18. Томашівський С. Дев'ятсот літ тому (1030–1930). З приводу ювілею міста Белза. Нова Зоря. Львів, 1930. Ч. 1.
19. Чачковський Л. Княжий Белз. Белз і Белзька земля. Науковий збірник. Випуск I. Белз, 2004. С. 145-152 (передрук статті із Записок НТШ. 1936. Т. CLIV, С. 15-31).

Рис. 1. Теофіл Коструба (1907–1943)

Рис. 2. Монографія опублікована в діаспорі 1989 р.

Рис. 3. Монографія перевидана в Україні 2020 р.

Ольга Поліщук
м. Збарж

ІСТОРІОГРАФІЧНА СПАДЩИНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ЧОРТКІВСЬКОГО ЗАМКУ

Анотація: У статті проаналізовано історіографію Чортківського замку, досліджено її особливості в окремі історичні періоди. Здійснено аналіз першоджерел, які містять важливу інформацію про Чортківський замок, визначено перспективи дослідження.

Ключові слова: Чортківський замок, історіографія, першоджерела, картографічні матеріали, краєзнавчі дослідження.

Замок у місті Чорткові належить до числа фортифікаційних споруд Поділля, які складали щільну мережу родових оборонних фортець. Вони захищали наші землі від постійних ворожих набігів поряд із замками та сакральними спорудами оборонного типу. Як історична пам'ятка, Чортківський замок ще мало досліджений і становить надзвичайно великий інтерес для істориків, археологів та краєзнавців.

Мета цієї публікації – з'ясувати стан історіографічної розробки теми та джерельної бази дослідження.

Аналіз історіографії дозволить з'ясувати: коли, як і ким досліджувалась історія Чортківського замку, як змінювалось ставлення до цієї теми серед істориків і краєзнавців в різні історичні періоди. Ну і головне – знайомство з історіографічною спадщиною дозволить виявити, які питання вже ретельно досліджені, які факти з'ясовані, а які теми потребують подальшого опрацювання. Разом з тим для ґрунтовного дослідження Чортківського замку, необхідне ретельне опрацювання вже відомих першоджерел, а також залучення нових. Тому аналіз джерельної бази не менш важливий, ніж аналіз історіографічної спадщини.

Історіографію нашої теми можна поділити на декілька видів за хронологічним принципом: довоєнна, радянська, сучасна українська та післявоєнна польська.

Перший період – довоєнна історіографія, до якої віднесемо перші спроби наукових досліджень, перші праці, в яких автори звертались до історії Чортківського замку.

Відразу слід відзначити, що довгий час фортифікаційні споруди не сприймалися істориками як цікавий об'єкт дослідження. Тому предметне вивчення Чортківського замку почалися доволі пізно, тільки наприкінці ХІХ ст. Саме в цей час галицькі твердині почали сприйматись науковцями як цінні історичні пам'ятки, які потребують дослідження та збереження.

В першу чергу потрібно згадати працю О. Чоловського «Давні замки та твердині на Русі Галицькій», яка вийшла друком в 1892 р. [22, с. 65-132].

Інша праця Чоловського – розділ про замки в видання 1926 р. «Минуле та пам'ятки Тернопільського воєводства». Її зміст в загальних рисах повторює попереднє видання, позитивною рисою є наявність фотографій, які також є цінним джерелом дослідження фортифікаційних споруд [23, с. 198]. О. Чоловський з'ясував деякі важливі факти історії замку – роки облог та штурмів, зміни власників. Крім того він зробив доволі детальний опис замку станом на кінець ХІХ ст. На ці роботи польського історика посилалися прийдешні покоління вітчизняних та зарубіжних науковців і краєзнавців, з одного боку широко цитуючи його доробок, з іншого – намагаючись доповнити та в окремих питаннях переосмислити. В міжвоєнний період відомості про Чортківський замок містяться в працях Т. Кунжека [24, с. 301] та Я. Опацького [25, с. 108].

Таким чином для довоєнного періоду історіографії характерні перші спроби наукових досліджень Чортківського замку. Слід відзначити, що основну наукову роботу здійснив О. Чоловський, автори міжвоєнного періоду були скоріше популяризаторами його праці.

В радянський період науковий інтерес до фортифікаційних споруд був доволі слабким. В кінці 1940-1950-х рр. замки і юридично і фактично не сприймалися владою як цінні історичні пам'ятки, жодних цілеспрямованих зусиль щодо їх збереження не проводилось. Систематичний облік архітектурних пам'яток нашого регіону розпочався на початку 1960-х. Тоді ж було зроблено обстеження Чортківського замку. Хоча частина замків краю і отримала статус пам'яток архітектури і містобудування, реставраційні роботи майже не проводились, наукові дослідження державою не заохочувались належним чином. Відповідно в радянській історіографії маємо всього декілька видань, які містять матеріали про замок в Чорткові. По перше, про цю пам'ятку написав Г. Логвин, відомий дослідник української архітектури [11, с. 304-307]. По друге, інформація про замок міститься в довідкових виданнях. До них належать багатотомне видання «Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область» [9, с. 557-567] та «Памятники градостроительства и архитектуры УССР» [14, с. 68].

В сучасній українській історіографії значно активізувався інтерес до замків та інших фортифікаційних об'єктів нашого краю. Нарешті прийшло усвідомлення, що замки нашого краю є не тільки унікальними пам'ятками архітектури, але й перспективними туристичними об'єктами. Спочатку з'явилися узагальнюючі праці, присвячені замкам нашого регіону. В цьому плані слід відзначити роботи Бойко та О. Гаврилюка [1], В. Мороза [12], дослідження О. Лесика [10, с. 69-77]. Інформація про замок міститься в краєзнавчих працях, присвячених історії Чорткова. Варто відзначити історико-краєзнавчі нариси Яромира Івановича Чорпіти «Чортків». У даній праці подається досить широка інформація про історію міста, починаючи від найдавніших часів до сучасності [21, с. 160].

Протягом останнього десятиліття відбулись якісні зрушення в розвитку історіографії Чортківського замку – з'явився цілий ряд наукових предметних публікацій. Одна з перших і вдалих спроб проаналізувати конструкцію замку з точки зору основних закономірностей розвитку оборонної архітектури була зроблена Юрієм Вербовецьким в публікації «Вербовецький Ю. Порівняльний аналіз оборонної концепції Чортківського замку за типологічною класифікацією замків Поділля» [2, с. 87-91].

Окремо слід відзначити науковий доробок Тетяни Федорів. Зокрема в своїх публікаціях вона досліджувала спроби реставрації замку у міжвоєнний період силами Чортківського осередку Подільського туристично-краєзнавчого товариства [20, с. 116-120]. Особлива увага присвячена особистості керівника місцевого осередку ПТКТ Ю. Опацького і його опису замку в путівнику «Przewodniko Czortkowie i okolicy» [19, с. 285-288]. Інший напрямок наукових інтересів дослідниці – власники замку в XIX – першій половині XX століття [18, с. 145-148].

Систематичні дослідження Чортківського замку здійснює Володимир Добрянський. Його статті містять результати обстеження замку [7, с. 37-41], [5], [6]. Автор сформулював гіпотези, щодо первісного вигляду фортифікаційної споруди і основних етапів її перебудови. [4, с. 134-136].

На думку дослідника первісно замок мав більше веж на кутах та симетричне з точки зору фортифікаційної теорії планування. Крім того, автор спростовує твердження про винятково невіддале розташування замку. Ця теза висловлена в свій час ще згаданим нами О. Чоловським на сьогодні стала досить поширеною в краєзнавчій літературі [3, с. 270].

В 2019 р. побачила світ праця Петра Федоришина «Світло і тіні чортківських замків». Петро Федоришин – уродженець села Біла Чортківського району, журналіст, редактор, педагог, спортивний діяч, Тернопільщини. Над цим виданням автор працював не один рік, збираючи документи із не лише українських архівів, а й польських та австрійських [16].

Як бачимо історіографія з історії Чортківського замку доволі багата, особливо сучасними дослідженнями. Далеко не кожен замок регіону може «похизуватися» такою увагою науковців. Протягом останнього десятиліття з'явилося чимало предметних наукових праць, що дають надію на розвиток наукових досліджень в майбутньому.

Як вже відзначалось, розвиток історіографії прямо залежить від стану джерельної бази, перспектив її розширення. В цій публікації будуть проаналізовані джерела, які порівняно недавно введені в науковий обіг, разом з тим є особливо цікавими, тому що дають багато нової інформації.

Коли мова йде про ранню історію Чортківського замку – цінну інформацію містять в першу чергу доступні картографічні джерела.

Головним (по великому рахунку єдиним) доступним картографічним джерелом з історії фортифікацій Чорткова є «Спеціальна карта» Боплана (рис 1). Карту можна вважати доволі надійним джерелом, її відомості в переважній більшості випадків підтверджуються іншими джерелами. На ній відображені обриси замку і міських укріплень, їх взаємне розташування і локалізація по відношенню до р. Серет, лісові масиви і навколишні села. «Спеціальна карта» Боплана дозволяє уточнити локалізацію міських укріплень, їх фортифікаційний зв'язок з замком. Правда, дивна подробиця, яка потребує пояснення – замок позначений чотирикутним, хоча всі інші джерела вказують скоріше на п'ятикутну форму.

Гійом Левассер де Боплан родом з північної провінції Франції. В кінці 20-х – початку 30-х років XVII ст. Гійом де Боплан був запрошений польським королем на службу до Польщі як старший капітан артилерії і військовий інженер. Поява і досить тривале перебування Гійома де Боплана на українських землях була тісно пов'язана з тими планами і заходами, які приймала тоді держава для захисту від ворогів своїх південних і південно-східних околиць. З перебігом виконання цього плану на степовому прикордонні України виникає ціла мережа укріплень. Боплан був ревним виконавцем цього плану польського уряду. Протягом 16 або 17 років він мандрував Україною, зводячи та вибираючи необхідні місця для зведення фортець і різного роду перешкод для затримання ворога. Підшукуючи зручні для укріплень місця, Боплан чудово ознайомився з топографією, етнографією, побутом, розташуванням України та найближчих до неї місцевостей. Невдовзі він склав про це цікаві замітки. Крім того, за дорученням польського короля Владислава IV і коронного гетьмана Конецпольського, Боплан займався складанням докладної карти України. На початку повстання під керівництвом Богдана Хмельницького, Боплан залишає польську службу і повертається на батьківщину. Повернувшись додому, він взявся за обробку того матеріалу, який був зібраний на українських землях, і складанням спогадів про край, де він провів багато часу. Результатом цих праць були: твір про Україну, під заголовком «*Description d'Ukraine*» і докладні карти України і Польщі.

Основна картографічна праця Боплана «*Delineatio specialis et accurata Ukrainae. Cum suis Palatinatibus ac Distictibq, Provincysq adjacentibus*» (Спеціальний і докладний план України разом з належними до неї воєводствами, округами та провінціями, складається з 8 аркушів розміром 41,5×45 см., кожен, загальний розмір 83х216 см., масштаб 1:450000). Спеціальна карта України вигравіювана і надрукована 1650 у Данцігу В. Гондіусом. Це одна з перших середньомасштабних топографічних карт великої території в Європі. Відомо декілька примірників, що відрізняються між собою численними змінами та доповненнями.

Ще одне інформативне першоджерело – карта Фрідріха фон Міра (рис 2). Тут зібрані військово-топографічні мапи Галичини кінця XVIII ст. (1779-1783) зі збірки Йосифінського картографування фондів австрійського Військового архіву. Мірило – 1:28800. Створені на основі топографічних обмірів Східної Галичини, які розпочали під керівництвом фельдмаршала-генерала Зеєгера, продовжив обер-лейтенант Фрідріх фон Мір, у 1783-1787 рр. – майор Вальдау.

Один лист мапи охоплює територію 1,6×2,44 милі, або близько 4-х квадратних миль. На мапах є значна частина зниклих у XVIII-XX ст.. поселень, хуторів, млинів, пасік, корчм та заїжджих дворів. Добре позначені старі ліси, дороги, пагорби, старі русла річок та струмків, болота, які в наш час можуть бути кардинально змінені під час меліоративних робіт, що може допомогти при історичних та будівничих розвідках.

Чорно-біла її копія міститься в монографії Г. Петришин [15, с. 292], хоча зараз доступні кольорові версії в електронному форматі.

Карта фон Міга – найбільш раннє джерело, яке дає детальну інформацію про планування Чортківського замку (рис. 2).

Замок п'ятикутної форми. На заході чітко виділено корпус палацу і дві вежі. Південно-східна стіна виділена жирнішим шрифтом, ніж північна та північно-східна. Це свідчить про господарські приміщення. В центрі подвір'я показана квадратна в плані споруда.

Нещодавно виявлено в Краківському національному архіві план замку в Чорткові з позначенням перебудов, які будуть проведені для переробки на тютюновий склад. Документ датований 1799 р., містить детальний план замку. (рис.3).

Крім картографічних джерел, в нашому розпорядженні з'явилися нові писемні джерела – нові архівні документи, які дозволяють пролити світло на деякі сторінки історії замку у XIX – на початку XX ст. В архівних установах Польщі вдалося відшукати документи, які стосуються останніх власників замку та подальшої долі їхніх маєтків. В Архіві Сестер Милосердя в Кракові зберігається оригінал заповіту «Акт фундації» Ієроніма Садовського – останнього власника замку у Чорткові. У Архіві Польської Провінції оо. Домініканців у Кракові знаходиться «Головний інвентар», який доповнює заповіт, і де подається детальний опис усіх маєтків. Документи були переслані електронною поштою керівниками даних установ, з дозволом на публікацію. Детально зміст документів проаналізовано в статті Т. Федорів «Акт фундації» та «Головний інвентар» як допоміжні джерела історії Чортківського замку» [17, с. 390-393].

Частину інформації про стан Чортківського замку можна почерпнути з актів технічного стану, технологічних записок, планових завдань. Так, у технологічній записці від 28 березня 1963 р. оборонна пам'ятка описується наступним чином: з плином часу, під дією атмосферних чинників і поганого відведення поверхневих вод, замок значно постраждав. Верхні ряди кладки стін веж піддавались значному вивітрюванню і руйнуванню; деякі ділянки стін загрожують обвалом. У стінах є великі вивали кладки.

Відповідно до цього були передбачені наступні заходи. Консервацію замку проводити згідно планового завдання, що передбачає проведення першочергових протиаварійних робіт і збереження пам'ятки в тих архітектурних формах, в яких вона дійшла до наших днів.

Внутрішні стіни житлового та господарського корпусів, згідно планового завдання консервації не підлягають [8, с. 1-2]. У 1963 році були виконані роботи по консервації руїн та стін веж за проектом Республіканських реставраційних майстерень (Київ, 1963 р.) за участі архітекторів Бикової Р. та Годованюк О. [24, с. 301].

Згідно актів технічного огляду пам'ятки архітектури при передачі його в оренду від 24 грудня 1969 р. та 1974 р. замок у Чорткові (приміщення у західній стіні замку) надавався в оренду Чортківській кондитерській фабриці.

Стосовно технічного стану пам'ятки було зазначено наступне: на даний час збереглися руїни замку, консервація яких була проведена в 1963 р. Кам'яні приміщення типу казематів, що збереглися в західній стіні замку знаходяться в задовільному стані. Згідно Акту, допускалось проведення поточних ремонтів по мірі необхідності. Також у замку заборонялось зберігання горючих, вибухонебезпечних матеріалів і повареної солі [13].

Отже, протягом останнього століття напрацьована цінна історіографічна спадщина, виявлено і введено в науковий обіг ряд першоджерел. Разом з тим, слід відзначити, що Чортківський замок потребує подальшого ретельного дослідження, ґрунтовної пошукової роботи в архівах, в перспективі нових наукових відкриттів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В., Гаврилюк О. Замки Тернопілля – Тернопіль: Новий колір, 2003 р.
2. Вербо́вський Ю. Порівняльний аналіз оборонної концепції Чортківського замку за типологічною класифікацією замків Поділля. // Наукові записки Національного Заповідника «Замки Тернопілля» – Збараж: «Вік», 2011.
3. Добрянський В. До питання побудови та реконструкцій оборонних споруд південно-східного прясла Чортківського замку. // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції / Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006».
4. Добрянський В. Особливості і специфіка будівництва та реконструкцій оборонних споруд Чортківського замку в XVII столітті. // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012.
5. Добрянський В. Попередні висновки археологічно-архітектурного обстеження Чортківського замку. // Слово 4. краю. – № 14, від 25 травня 2012 року (м. Чортків).;
6. Добрянський В. Попередні висновки археологічно-архітектурного обстеження Чортківського замку. // Слово 5. краю. – № 15, від 01 червня 2012 року (м. Чортків).
7. Добрянський В. Попередні висновки археологічно-архітектурного обстеження Чортківського замку. // Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку. – Тернопіль: ННПУ ім. В. Гнатюка, 2012.
8. Інститут Укрзахідпроектрестравація. – Проект консервації пам'ятника архітектури XVII в. замка в Черткове, Тернопольской области, 1963 г.
9. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська обл. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1973.
10. Лесик О. В. Замки і монастирі України. – Львів: Світ, 1993.
11. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятники. – Київ: Мистецтво, 1968.
12. Мороз В. Замки Тернопілля – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009.
13. Національний заповідник «Замки Тернопілля». Відділ охорони та реставрації пам'яток історії та культури. – Спр. 128. – 1969, 1974, 1990, 2010.
14. Пам'ятники градостроительства и архитектуры УССР. – Киев: Будивельник, 1986.
15. Петришин Г. П. «Карта Ф. фон Міга» (1779 – 1782) як джерело до містознавства Галичини. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006.
16. Федоришин П. «Світло і тіні чортківських замків» (Сторінками історії міста XI-XVIII ст.). Книга перша, – Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2019.
17. Федорів Т. «Акт фундації» та «Головний інвентар» як допоміжні джерела історії Чортківського замку. // Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016.
18. Федорів Т. Власники Чортківського замку: до питання переходу власності. // Археологія і фортифікація 7. Середнього Подністров'я. – Кам'янець- Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012.
19. Федорів Т. Чортківський замок у контексті діяльності Подільського туристично-краєзнавчого товариства. // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково- практичної конференції / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017.
20. Федорів Т. Чортківський замок: робота по консервації та спроба пристосування в XX столітті. // Наукові записки Національного Заповідника «Замки Тернопілля». – Збараж: «Вік», 2011.
21. Чорпіта Я. Чортків. – Чортків: ФОП Атаманчук В. В, 2012.
22. Czołowski A. Dawne zamki a twierdze na Rusi Halickiej // Teka konserwatorska. – Lwow: 1892.
23. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki wojewódstwa Tarnopolskiego. –Tarnopol, 1926.
24. Kunzek T. Przewodnik po wojewodstwie Tarnopolskim. – Tarnopol, 1928.
25. Orpacki J. Rzewodnik po Czortkowie i okolice. – Czortkow, 1931.

Рис. 1. «Спеціальна карта» Гійома Боплана

Рис. 2. Карта фон Міга, Чортків (1779-1783)

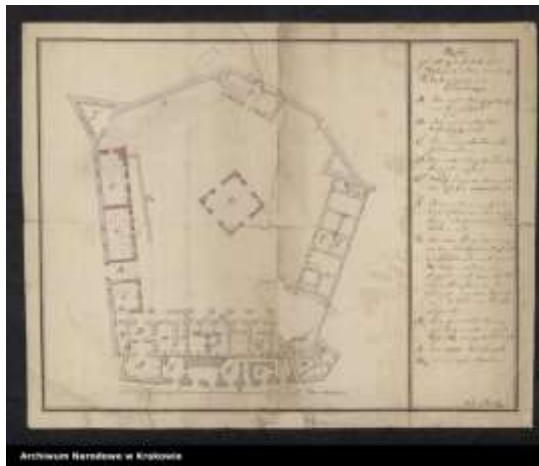

Рис. 3. Archiwum Narodowe w Krakowie.
Plan zamku w Czortkowie z oznaczeniem mających się w nim
dokonać przeróbek na Magazyn Tytoniowy w r. 1799

Оксана Пришляк
м. Збараж

СТАНІСЛАВ САДОВСЬКИЙ ТА ЙОГО ВКЛАД В ІСТОРІЮ ЧОРТКОВА

Анотація: У статті подається коротка біографія Станіслава Костки Садовського та його дружини Францішки Садовської з Потоцьких, передумови, що спонукали продати Чортків Вінцентія Потоцького Станіславу Садовському, а також історія чортківських земель у часи володіння ними сім'ї Садовських.

Ключові слова: Станіслав Садовський, Францішка Потоцька, Чортків, чортківські дібра.

Станіслав Костка Садовський (1734-1792 рр.) – син Ігнація та Констанції Садовських, батько Гієроніма Садовського. Маршалок генеральної конфедерації Чернігівського воєводства та посол на Великий варшавський сейм від цього воєводства, полковник коронних військ, робчицький, ушицький, теремницький і бакоцький староста [4; с. 485].

Родина Садовських бере свої початки з XIV ст. із села Садів та Великих Садів, що на території нинішньої Львівської області. Далі проживають на Волині, у Литовському князівстві. Батько Станіслава Садовського Ігнацій (Ігнацій Леонард

(1688-1761 рр.), «син Рейнхольда і Христини з Поцейовів Садовських каштелянства Бжеських Великого Князівства Литовського», відчув себе магнатом, коли 18 листопада року Божого 1713 у Переволоках відгуляв весілля із жінкою, що уже колись ділила сімейне ложе з таким собі Франциском Друшкевичем. Констанція Ледухівська, вона ж у першому шлюбі Друшкевич, була вже на той час холмською каштелянкою, як їй упав в око пан Ігнатій Садовський [4; с. 411].

Від цього шлюбу народилося два сини: спочатку Антоній, а в 1734 р. Станіслав, майбутній чоловік Францішки Потоцької. Після смерті дружини Констанції Садовської з Ледухівських пан Ігнацій мав необачність одружитись з Катериною Збараською-Воронецькою, а потім запов на княжку Мар'яну Четвертинську. Пані Мар'яна народила Ігнатию купу дітей: синів Юзефа, Каєтана, Тадеуша, Януша, Людовіка та дочок Катерину й Теофілію.

Син Ігнація, Станіслав, був певний час белзьким ловчим, іншим словом псярем, що відповідав за підготовку собак до полювання та забав шляхтичів. Правда, згодом ніколи не буде по це згадувати. Але саме на мисливських розвагах на Волині і пригледів його Йоахім Потоцький для своєї дочки. Знайомство з Францішкою закінчилось весіллям у 1767 р. і переїздом в Ордів [4; с. 412].

У 1767 р. після смерті батька Йоахіма Потоцького та чималих обдарувань із сторони дядька Миколи Потоцького єдиним спадкоємцем по чоловічій лінії чортківських дібр стає молодий Віцентій Потоцький. Хоч він і отримав ротмістерський чин, та з часом все глибше втягувався у світське життя, де бенкети й картярство ставали визначними у його духовному житті. Раз за разом від його марнотратностей відпадали якісь села, що в азарті були програні в карти, ще більшими ставали купи векселів та боргових розписок [4; с. 387].

Із тридцяти двох сіл, які перейшли до ротмістра Вінцентія у 1782 р. залишилося лише чотири – Бичківці, Скородинці, Білий Потік і Хом'яківка [4; с. 394].

І щоб усе заповідарма до решти пан Вінцентій не програв у карти і не пустив за вітром усі маєтки, його матір Єва Канєвська вирішила так: Вінцентій Потоцький продає Чортків разом із Вигнанкою, а також села старий Чортків, Білу, Тудорів, Майдан, Угринь, Білобожницю і Черкавщину, а ще передає в оренду королівських дібр Гадинківці, Оришківці, Борщовичі, Пруси і Знесіння своєму швагрові Станіславу Садовському, чоловікові рідної сестри Вінцентія Францішки Потоцької.

Станіслав Садовський навзаєм має погасити усі борги пана Вінцентія. А це більше мільйона гульденів. При цьому в договорі куплі-продажу конкретно розписано, що і скільки заборгував пан Вінцентій [2].

Так, з 19 липня 1777 р. Чортків та його дібра переходять у власність іншої родини - Садовських: Станіслава і Францішки Садовської з Потоцьких. Але щоб маєтності стали їх повною власністю, слід було докласти чимало зусиль. Пан Станіслав старався, щоб відтермінувати одні кредити, виплатити найнеобхідніші борги, позичити гроші в друзів, щоб задовольнити той чи інший вексель.

Але цього було замало. Розуміючи це пан Станіслав удається до грошовитіших справ. 5 квітня 1779 р. у Львові Станіслав Садовський за суму 10000 польських злотих заключає контракт на Старий Чортків та Чортків з передмістями із вельможним Міхаелем Дверницьким на рік. Укладає угоду з тютюновою адміністрацією на оренду «кріпості вигнанської для депозитарію від 1 лютого 1780 року до останнього дня жовтня 1784 р. для річного цензу 4000 польських злотих, маючи суму три тисячі польських злотих з провізії (процентів) по 4 із 100 пронумеровану». Згодом цей контракт продовжив.

20 січня 1780 р. у Львові Станіслав Садовський укладає контракт, відповідно до якого він здає у трирічну оренду вельмишановному Антонію Полишевському за

суму 28000 польських злотих села Бринза і Боречек дібр робчицьких, а також посілости чортківських, Ордів, Дмитрів, тракти студенецькі, нефедівські.

Станіслав Садовський продає за 12000 польських злотих Гадинківці Магдалині Зубжицькій, з яких 9100 польських злотих становить борг тій же пані. Контрактом у Львові від 3 березня 1781 р. Станіслав Садовський за суму 87703 польські злоті 8 гривень передає «у трирічне обов'язкове володіння благородному Йоанну Комбалуському» с. Білу до «чортківського тракту призначене».

У 1782 р., віддаючи борги і влізаючи у нові, Станіслав Садовський вже не є повноправним господарем чортківських дібр. У цей час частина чортківських шед уже належать, окрім Садовського, Йоанну Алоїзію Пшемиському, Марії Магдалині Зубжицькій.

У довгому переліку боргів, що «зависли» після купівлі Чорткова, левову частку становили результати легковажного життя Віцентія Потоцького. Але є і зобов'язання, котрі ще наклав на свої мастки Йоахім Потоцький. Він тримав при своєму дворі театральну групу, свого художника, власного музиканта... але за усі естетичні насолоди треба платити [4; с. 406].

Сім'я Садовських була інтелігентною і теж кохалася в мистецтві. Як і Потоцькі, утримувала художника, музиканта, багато читала і вивчала різні мови [4; с. 407].

Але традиції вимагали матеріальної підтримки. Придворні художники, як і музиканти, протримались аж до смерті Францішки Садовської з Потоцьких. І це попри непрості фінансові обставини в родині [4; с. 408].

Окрім значних витрат Садовських, пов'язаних із утримання двору, були й інші. Немалі зобов'язання під обтяження (гарантії) чортківських дібр брали Йоахім і Єва Потоцькі, котрі відзначались численними обдаруваннями монастирів, костелів, церков та різних орденів. А виконувати обцяне випало на долю спадкоємців – Францішки та Станіслава Садовських. Останній, мабуть тому майже не займався благодійністю за винятком кількох обдарувань:

- *«на суму 3500 злотих польських з фонду чортківського приданого конвенту монашок Бригіток львівських, прийняту взаємно з цесією (процентів) 7 на 100 над усіма дібрами чортківського тракту, згаданому конвенту записує й асекурує»,*
- *«подвійної суми 1-шу 997 злотих польських капітальну, другу 1988 злотих польських провізійональну за посередництвом скрипту від 22 квітня 1778 року даного на користь чортківських василіан над дібрами Чорткова»,*
- *«в Чорткові дня 5 вересня 1778 року записаної, в актах замкових Трембовлянських дня 23 жовтня 1780 облятованої, монашкам домініканським каменецьким суму 15000 злотих польських над трактом чортківських асекурує» [1].*

Через значні фінансові допомоги під заставу Чорткова місто часто опинялося у зоні ризику зміни власника, якщо не в цілому, то окремо його шед [4; с. 409].

Станіслав Садовський не полюбляв благочинність. Меценатом ставав за обставин. Саме так долучився до розбудови наставівської церкви у розмірі 45 злотих.

У 1780 р. Станіслав Садовський переніс церкву Вознесіння Господнього з Чорткова на Вигнанку. Але старе покриття на храм – гонтя – не годилося. Тому було замовлене нове. У цілому на церкву та дзвіницю пан спровадив «12 тисяч гонтів по 6 злот 5 грошів», які доставили з Кулачківців у Чортків двома бриками

(спеціальними великими возами, зробленими для перевезення подібного товару) [4; с. 536].

Повноцінні власники чортківських діб, не обтяжені навіть морально після смерті Єви Потоцької в 1782 р., Францішка і Станіслав Садовські були у боргах. Вони тягнулися ще від купівлі Чорткова та картярського життя Вінцентія Потоцького. Тож вимушені були щось продати, чогось позбутися, а якісь маєтки за кредити віддати. Дібра Садовських, хоч і зі скрипом, та потрапляли у чужі руки. У тому ж році заявила свої претензії на частину чортківських дібр пані Зубжицька, котра скупила частки інших позичальників. Її претензії Садовський не сприймав серйозно [4; с. 534].

У 1782 р. Садовські після довгої судової тяганини і рішення Високого трибуналу втрачають Білобожницю та Семаківці.

Час покаже, що, повісивши собі на шию чортківські дібра, Станіслав Садовський до самої своєї смерті так і не вибереться із кредитно-боргових пут.

Довге лікування з різних причин, однією з яких був неправильно поставлений діагноз, призвело до депресії Станіслава Садовського. Він усе частіше думав про смерть, усе рідше читав повідомлення про господарські справи. Врешті зовсім відмовився від лікарів [4; с. 538].

У травні 1792 р., на прохання Францішки їдучи із Станіслава у Збриж до монастиря капуцинів, Станіслав відчував, що здоров'я його покидає [4; с. 541].

Здоров'я Станіслава Садовського погіршувалось. Він нікого не хотів бачити, не бажав ніяких лікарів. Францішку попросив, аби похоронила його у Збрижі (нині село у Хмельницькій області. Монастир капуцинів був збудований тут у другій половині XVIII ст.), у монастирі капуцинів, до будівництва якого багато доклався. Станіслав Садовський помер у Збрижі 22 червня 1792 р.

Станіслав Садовський завжди допомагав капуцинам збризького монастиря. Після його смерті традиція меценатства підтримувалась Францішкою Садовською, за розпорядженням якої управителька чортківських дірб Ельжбета Гавковська надала допомогу збризьким монахам [4; с. 543].

Ельжбета Гавковська допомагала Францішці в усьому, навіть у вихованні дітей. Наймолодші діти Францішки Садовської, Текля і Гієронім, як раніше старші, Пелагія та Марія, часто проводили час у Бичківцях та Чорткові в Ельжбети Гавковської. Вона їх виховувала та навчала різних наук. Францішка тим часом була у роз'їздах, щоб дати лад маєткам [3].

Після смерті Станіслава Садовського маєтки, які перейняла Францішка, опинились на сцені нерухомості, де кожний охочий міг облюбувати будь-який. На кінець життя Францішки Садовським належала лише частина Вигнанки, руки покупців і кредиторів підгребли значні наділи чортківських та старочортківських земель. 20 березня 1797 р. Францішка продає за 91000 флоринів шеду Чорткова Марії Магдалені з Камінських Зубжицькій [4; с. 612].

Пані Францішка Садовська займалась і благодійністю. Підтримувала не тільки святині чортківські, вигнанські, збрижа, а й львівських монахів домініканців. У чортківському домініканському костелі було багато обдарувань меценатки. Не менш їх і було і в чортківських церквах Вознесіння Господнього, Успія Пресвятої Богородиці, св. Миколая [4; с. 613].

У липні 1817 р. Францішка Садовська померла, не дочекавшись ані повернення собі чортківських дібр, ані заміжжя Теклі, ані внуків від Гієроніма. У лютому було задокументовано поділ між дітьми Садовської [4; с. 614].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Книга майнових документів жителів Галичини. Центральний державний історичний архів у Львові. Фонд 166, опис 1, справа №3953.
2. Книга запису майнових документів жителів Галичини. Центральний державний історичний архів України. Фонд 166, опис 1, справа №4067.
3. Папери Садовських. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Лист Маріани Садовської до матері від 15 липня 1794 року із Львова у Чортків. Фонд 9, о/н – 129.
4. Федоришин П.С. Таємниці скарбів Садовських. Сторінками історії Чорткова (1772-1918 рр.). Книга друга / П.С. Федоришин. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2021. – 1088 с.: іл.

Олександр Степаненко
м. Чортків

ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕ АНТОНА ГОРБАЧЕВСЬКОГО В ІСТОРІЇ, ЗБЕРЕЖЕННЯ СПАДЩИНИ ЙОГО РОДИНИ ТА ВІШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ У МІСТІ ЧОРТКОВІ

Анотація: У статті висвітлюється життєвий шлях та діяльність Антона Яковича Горбачевського (1865-1944) – видатного правника, адвоката, громадського, політичного та державного діяча, видавця, теоретика права, дипломата, мецената, філантропа, просвітянина, який значну частину свого життя провів у місті Чорткові. Змістовний акцент у статті зроблено на внеску А. Горбачевського у справу створення осередків політичних та громадських організацій, а також на його ролі у становленні адвокатської спільноти у Галичині та зокрема у Чорткові. Автор торкається також питань вшанування пам'яті про А. Горбачевського та його родину, збереження їхнього спадку.

Ключові слова: Горбачевський Антін Якович, Чортків, Зарубинці, Чортківський окружний суд, вілла Горбачевського, Лідія-Горбачевська-Носик, Ірена Носик, Володимир Електорович, Остап Юрчинський, Іван Хічій, Михайло Росляк

Антін Якович Горбачевський (1856 – 1944) має незаперечні заслуги перед Україною та містом Чортковом. Наприкінці XIX століття йому судилося стати першим у Чорткові доктором права та адвокатом українського походження. Ось оцінка його історичного внеску від колеги, доктора права Степана Барана: «Нема сьогодні майже ні одної царини, якої не зорав би плуг галицького адвоката, що дуже часто з власною особистою шкодою ставав у перші ряди до тяжкої національної праці, даючи при цьому ініціативу і провід. До тих плугаторів-сівачів з адвокатського звання, заслужених якнайліпше для національної справи, належить сенатор доктор Антін Горбачевський, адвокат у Чорткові» [1].

Про широту професійних та громадянських зацікавлень А. Горбачевського дає початкове уявлення вже короткий перелік його основних життєвих досягнень: доктор права (1884), відповідальний редактор газети «Діло» – першого громадсько-політичного часопису, що виходив українською мовою (1883-1884), засновник Літературної бібліотеки «Діла» (1883), співзасновник та член редколегії першого в історії українського професійного правничого видання «Часопись правнича», автор численних публікацій у ньому (1889-1910), співавтор «Німецько-руського словника правничих і адміністраційних висловів» – першого в Україні лексикографічного правничого видання (1893), член дирекції першого в Галичині українського страхового товариства «Дністер» (1892), співвидавець часопису «Правничий

Вісник» (1910-1914), член-засновник «Товариства Українських Правників» у Львові (Товариство українсько-руських правників з обширом діяльності в Галичині, 1909), громадсько-політичної організації «Народна рада» (1885), Української національно-демократичної партії (1899), ініціатор та меценат створення приватної гімназії з українською мовою навчання у Чорткові (1911), посол до Галицького сейму від Чортківського повіту (1913), член Вищого державного трибуналу Австрії у Відні (1912-1914), член Виділу Української національної ради ЗУНР (1918-1919), один із засновників Української народно-трудової партії (1919), голова Народного комітету партії до 1923 р., представник ЗУНР у надзвичайній дипломатичній місії Української народної республіки у Варшаві (1919), один із засновників Українського народно-демократичного об'єднання (УНДО, 1925), член Народного (Центрального) комітету УНДО від моменту створення партії до 1939 р., тричі був обраний як кандидат від УНДО до Сенату Польщі (1928-1938), обирався віце-Маршалком Сенату (1935), відкривав сесію Сенату 1935 року, як Маршалок-сеньйор, Голова Українського парламентського клубу у Сенаті (1930-1938).

Попри це ім'я А. Горбачевського залишається маловідомим в Україні. Досі не маємо жодного монографічного видання про його життя та діяльність. В історичних джерелах частіше можна знайти інформацію про його старшого брата, Івана Горбачевського (1854-1942), вченого-біохіміка та епідеміолога, першого міністра здоров'я Австро-Угорщини (1917-1918), професора та ректора Карлового університету у Празі. Однак життя та діяльність Антона були не менш плідними, аніж братові.

Рід Горбачевських гербу Корчак (Horbaczewski herbu Korczak) має давні шляхетські корені, які можна простежити із XIV століття. Це були представники численного прошарку безземельної шляхти, свідомої свого руського походження. Лідія Горбачевська-Носик, донька А. Горбачевського, цікавилась генеалогією роду. Їй вдалося за метрикальними книгами накреслити родовід Горбачевських. Ці відомості нині зберігаються в архівах Івана та Лідії Носиків у місті Торонто. Початки власного роду Горбачевські пов'язують із іменем шляхтича Дмитра Боратина (нар. 1374 р.). Предки Горбачевських проживали на Прикарпатті, Поділлі і Галичині. Більшість з них у XVIII-XIX ст. були священиками. Зокрема Симон Горбачевський був парохом в Галичі, Кінчаках та Усті Зеленім. Його син Андрій (1758-1831) – священик в Езуполі. Священиком залишився працювати у Кінчаках і другий син Симона Василь. Третій син Симона Петро став священиком в Усті Зеленім, тобто там, де колись працював батько. Правнук Симона Іван Горбачевський став священиком у селі Небилів, що на Прикарпатті під Калушем. Михайло – правнук Симона Горбачевського став військовослужбовцем в австрійській армії. По військовій лінії пішли син і внук Михайла: син – Едмунд-Михайло (1850 р.) дослужився до чину генерал-лейтенанта, а внук Домінік був ротмістром в австрійській армії. Ще один син Михайла Василь служив капітаном артилерії. Сини Василя Горбачевського Яків (батько Івана та Антона), Бенедикт та Хризант стали священиками. Бенедикт – у Борщові, Скоморохах Нових і Вільхівці, Яків – у Зарубинцях, а згодом у Збаражі. Четвертий син Василя, дядько Івана та Антона Горбачевських, Микола працював учителем у Підволочиську.

А. Горбачевський народився 27 січня 1856 р. у Зарубинцях Збаразького повіту в священичій родині Якова Васильовича Горбачевського (1817-1875) та Гонорати Горбачевської-Воїнської (1833 – після 1875). Був наймолодшим у родині з вісьмох дітей. У другій половині XIX ст. в Зарубинцях налічувалося 562

мешканці. Серед них переважали українці (русини), у меншості були поляки та зовсім нечисельні євреї [2].

На той час отець Яків служив парохом зарубинецької церкви Івана Богослова. Як свідчить у власних публікаціях професор Ярослав Гонський «Отець Яків проводив велику національно-виховну роботу серед своїх парафіян... Мав велику бібліотеку, в якій були твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Сковороди, П. Гулака-Артемовського, класиків світової літератури» [3]. Під впливом патріотичних ідей формувався й світогляд його дітей. Принаймні брати Горбачевські в роки навчання в гімназії при святі одягалися у козацькі строї, чим викликали подив перехожих на вулицях Тернополя, про що згадує Євген Олесницький, який також навчався у Тернопільській гімназії чотирма роками пізніше [4].

Освіту розпочав у 4-класній народній школі у Збаражі, яка на той час, до 1868 р., була німецькомовною. Згодом обидва брати Горбачевські навчалися в 1-й Тернопільській гімназії, яка на той час була єдиною в місті та носила повну офіційну назву «Цісарсько-королівська гімназія у Тарнополі». Вона вважалася одним з найкращих у Галичині навчальних закладів, що давав передуніверситетську освіту. У гімназії вивчалось 5 мов: німецька, польська, руська (тобто українська), латинська та грецька, а також: математика, природничі науки, історія, географія, основи філософії та релігії. Мовою викладання та документації була польська. Антін вступив до гімназії у 1866 р., навчався успішно, з більшості предметів мав добрі й відмінні оцінки, відзначався зразковою поведінкою, тож був звільнений від платні за навчання [5]. У роки гімназійного навчання батьки орендували для Антона у Тернополі приватне житло. Наприклад, у п'ятому класі знімали кімнату у Ю. Зелінського, що мешкав у будинку за кадастровим № 619. У шостому класі Антін перейшов до помешкання вдови Добруцької за № 1215. У 1869 р. родина Горбачевських переїхала до Збаража, де отець Яків отримав місце пароха.

Ще в гімназійні роки А. Горбачевський прилучився до громадської діяльності – входив до учнівської організації «Громада», що мала на меті заохочувати молодь до вивчення української історії та культури, культивувала ідею служіння рідному народові.

У 1872 р. долі братів Горбачевських розійшлися: Іван почав студіювати медицину у Віденському університеті, після закінчення якого залишився працювати у Відні, а згодом – у Празі. Життєві шляхи Антона Горбачевського частіше пролягали рідним краєм. Проте духовного зв'язку з братом він не поривав ціле своє життя, про що свідчить їхній епістолярний спадок.

Антін закінчив гімназію в 1874 р. та вступив на правничий факультет Львівського університету. У 1875 р. помирає отець Яків Горбачевський, тож Антін змушений самотужки заробляти на прожиття. У 1879 р. він успішно закінчує університетський курс, надалі впродовж п'яти років сходять щаблями фахового зростання, як правник: проходить адвокатську та судову практику в Львові та габілітацію на звання доктора права, яке отримує у 1884 р. Під час студій також відбув однорічну військову службу.

Ще навчаючись в університеті, А. Горбачевський пристає до народницького гуртка студентської молоді, а опісля – до громадсько-політичного руху «народовців» або «українофілів», у якому довкола ідей європейського вектору розвитку Галичини, самодостатності української культури та зміцнення духовної єдності із Наддніпрянською Україною гуртувалися такі діячі, як віце-маршалок Сейму Ю. Лаврівський, посол Сейму о. С. Качала, професори Омелян та Олександр

Огоновські, гімназійні професори Ю. Романчук та О. Барвінський. І на той час значний вплив у колах нечисленної ще руської інтелігенції і особливо духовенства мала ідеологія «москвофільства», в основі якої лежала політична орієнтація на Росію. «Москвофіли» активно створювали громадські, культурницькі та політичні організації, друковані видання: спочатку часопис «Зоря Галицкая», згодом – «Слово» та «Наука». «Народовські» гуртки формувалися у середовищі ідеологічних опонентів «москвофілів». Їхнім першим друкованим часописом стала львівська газета «Діло». Вже у 1880 р., щойно вийшовши із університетських аудиторій, молодий правник Горбачевський увійшов до редакції цього часопису, першого у Галичині суспільно-політичного видання, яке з невеликою перервою виходило українською мовою від 1880 до 1939 р. Окрім роботи у редакції «Діла», Антін протягом двох років керував на громадських засадах бібліотекою львівської організації «Просвіти». У 1888 році він виступав також одним із членів-засновників організації «народовців» - Товариства політичного «Народна рада».

Старшим товаришем та моральним авторитетом для А. Горбачевського був у той час Володимир Барвінський – земляк з Поділля, лідер «народовців», співзасновник «Просвіти» та перший редактор «Діла», з яким він був знайомий ще з часів навчання в гімназії та на правничому факультеті університету. На жаль, у 1883 р. передчасно, на 33-у році життя, Барвінський помирає. Не випадково саме А. Горбачевський, один з найближчих його товаришів, заступив його на місці редактора «Діла». У цій ролі він започатковує вже свій власний видавничий проект – «Бібліотеку найзнаменитіших повістей», що виходила як літературний додаток до «Діла» спочатку під його редакцією, а з 1884 р. під редакцією Івана Белея. Бібліотека «Діла» на багато років стала місцем друку, поряд із кращими зразками світової літератури, творів українських письменників: І. Нечуя-Левицького, Є. Гребінки, П. Куліша та ін. Впродовж 1881–1906 рр. вийшло 74 томи Бібліотеки [6].

Через роки Ю. Романчук згадував про створення «Діла» так: *«В. Барвінський, який був би єдиним можливим редактором задуманої газети, щоби заспокоїти побоювання за кошти видавництва, заявив, що він цілий перший рік буде провадити редакцію без всякої нагороди (річна платня виносилася 1000 ринських). Тоді згодилася вже більшість на негайне видавання Газети. Від Нового Року 1880 стало вже виходити «Діло» в такому самому об'ємі і так само два рази на тиждень як «Слово», під дійсною редакцією Володимира Барвінського... Передчасна смерть Володимира Барвінського в лютому 1883 р. не підкопала поваги і значіння «Діла». Відповідальним редактором став теперішній сенатор д-р Антін Горбачевський, а самим редагуванням займався Іван Белей, що по виїзді А. Горбачевського зі Львова став підписувати «Діло» як видавець і відповідальний редактор» [7].*

У 1884 р. А. Горбачевський переїхав до Перемишля, де відкрив першу власну адвокатську канцелярію. У 1889 р. спільно з адвокатами Костем Левицьким та Євгеном Олесницьким почав випускати у Львові професійне видання «Часопись правнича» (повна назва «Часопись правнича. Місячник для теорії і практики»), яке стало першим в історії України правничим журналом, що видавався українською. Газета «Діло», відзначаючи вихід у світ «Часописи Правничої», наголошувала, що видавання першого фахового журналу українських правників має «загальне, всенародне значення», оскільки розвиток науки загалом та права зокрема для кожного народу «є найбільшим скарбом, бо наука і просвіта веде народ до культурної висоти». «Часопись правнича» почала виходити за організаційного та фінансового сприяння проф. О. Огоновського, докторів С. Федака та М. Шухевича. Лише у 1894 р. часопис став офіційним друкованим органом Правничої комісії

Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові і продовжував виходити під загальною редакцією Костя Левицького.

У 1893 р. А. Горбачевський у товаристві з Костем Левицьким, Омеляном Огоновським та Євгеном Олесницьким уклав «Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних» – цього разу перше в Україні лексикографічне правниче видання, яке вийшло знову ж під редакцією К. Левицького.

Ще у 80-і роки XIX ст. Горбачевський став активним діячем «народовського» напрямку в українському політичному русі Галичини. На початку 90-х років «народовці» проголосили курс «нової ери», орієнтований на порозуміння з польським політикумом, віденською адміністрацією та спільну «органічну працю» заради економічного й культурного розвитку українського суспільства у складі імперії Габсбургів.

Не обійшлася без участі А. Горбачевського справа заснування першого українського страхового товариства. Його активність у цій сфері свідчить про розуміння потреби досягнути економічної самодостатності української громади Галичини. Разом із двома іншими відомими правниками, С. Федаком та Д. Савчаком, 26 червня 1892 р. на установчих зборах Страхового товариства «Дністер» у Львові він був обраний до дирекції Товариства. Наглядовою радою Товариства було навіть запропоновано йому стати управляючим директором, але він відмовив у задоволенні цієї пропозиції, про що повідомляла газета «Діло». Відтак директором Товариства було обрано Я. Кулачківського [8]

У 1893 р. А. Горбачевський відкриває адвокатську канцелярію в Чорткові. Відтоді його професійні та громадські справи значною мірою були пов'язані з цим містом.

Варто усвідомити, що являли собою Чортків та повіт на початку 90-х років XIX ст. Рівень освіти та національної свідомості русинів був низьким. У Чортківському повіті вони не мали жодної власної просвітньої, політичної чи економічної інституції. Осередками просвіти та науки були початкові народні школи та церква. Більша частина духовенства у той час стояла на москвофільських позиціях у культурній та політичній сфері. У Чорткові, населеному переважно євреями та поляками, української світської інтелігенції практично не було. Про створення гімназії ще навіть не йшлося – у той час, коли навчальні заклади, які надавали передуніверситетську освіту, вже діяли у Тернополі, Бучачі та Бережанах.

Заслуги Антона Горбачевського перед Чортковом настільки великі можна вести мову про «епоху Горбачевського» в історії Чорткова. Перша його адвокатська канцелярія містилася у орендованому приміщенні у так званому «домі Бікля» по вулиці Ягольницькій.⁽⁹⁾ Лише у 1908 р. він переносить її до нового власного будинку по вул. Міцкевича (кадастровий № 102, пізніша адреса – вул. Міцкевича, 13, нині – вул. Бандери, 25). Ось свідчення про це С. Барана: *«Адвокатська канцелярія д-ра А. Горбачевського стала осередком політичної та організаційної праці цілого повіту. І самий д-р Горбачевський і згодом його конципієнти виїжджали часто на села з рефератами, навіть у найбільшу неgodу, засновували читальні «Просвіти». Як перший український адвокат у Чорткові, д-р Горбачевський провадив свою канцелярію українською мовою і захищав права української мови в судах та в урядах. Незвичайно солідний у праці та у виконуванні своїх національних обов'язків, завжди коректний у поведінці, бистрий і вдумливий юрист-цивіліст із широкою загальною освітою та розумінням тогочасних соціальних інтересів і потреб, вироzumілий та готовий допомогти ближнім, д-р А. Горбачевський був окрасою української палестри. Добрий промовець, речевий у змісті, промовляв гарно і з темпераментом і dbав про чистоту української мови*

та стилю, що було рідкістю в тих часах. Свою округу знав якнай докладніше, шанований всіма, не виключаючи і національних противників. Слід підкреслити, що всі організації Чорткова і повіту, зокрема перед першою війною, народжувалися в канцелярії д-ра А. Горбачевського. Першою з них була кредитівка «Надія», що приміщувалася таки в його домі; він очолював її як голова Надзірної Ради. А далі «Народний Дім». Він був теж безперервним головою товариства «Українська Бесіда», що приміщувалась у «Народному Домі». Головно його заходами відкрито в Чорткові 1911 року українську приватну гімназію Українського педагогічного товариства» [10].

У той період сталася історична подія – було створено Чортківський судовий округ. Чотириповерхову кам'яницю суду зводили за кошти імперської казни спеціально під судову установу. Будівництво тривало 4 роки і обійшлося у два мільйони корон. Відкриття окружного суду відбулося 31 жовтня 1911 р. Його створення викликало активний притік до міста дипломованих правників та обслуговуючого персоналу, спричинило вибух будівельної активності та прискорило створення освітніх закладів [11].

На вулиці Міцкевича, неподалік від окружного суду, відкрили свої канцелярії адвокати, доктора права Ізидор Козовер, Ісак Мослер, Леон Блейхер, Антін Горбачевський, Людвік Гржибовський, Мелітон Відрак, невдовзі Ісак Розенкранц.

Ще наприкінці XIX ст. Антін Горбачевський виступав адвокатом у кількох резонансних політичних процесах. Так у 1897 р. він захищав перед окружним судом у Тернополі групу селян, які звинувачувалися у порушенні громадського порядку в ході протестів проти правопорушень на парламентських виборах.

Вочевидь рівень адвокатської участі доктора Горбачевського у процесах Тернопільського, а згодом Чортківського окружного суду не залишився непоміченим імперською владою. У грудні 1912 р. його було призначено членом Вищого державного трибуналу у Відні [12]. Він був єдиним українцем в історії цього найвищого органу карного судочинства в імперії Габсбургів.

Тимчасом починає поповнюватися спільнота українських правників у Чорткові. У 1910 р. тут відкриває адвокатську практику доктор права Мелітон (Мелетій) Відрак – у власній адвокатській канцелярії по вулиці Міцкевича, 45. Приблизно у той самий час починає практикувати доктор Остап Юрчинський. Його канцелярія розмістилася у Старому Чорткові. З 1910 р. у канцелярії Горбачевського працює помічником адвоката його племінник, Володимир Електорович. Це були представники другої, молодшої генерації чортківських адвокатів-українців. Усі вони від перших днів перебування у Чорткові активно включилися у громадське та політичне життя.

Увесь вільний від професійної діяльності час доктора Горбачевського займали громадські справи. Першими кроками у творенні організованої української громади Чорткова стало заснування ним філії страхового товариства «Дністер», місцевого «Товариства взаємного кредиту «Надія» та будівництво приміщення Українського народного дому. Від 1908 р. дирекція «Надії» разом з місцевим представництвом страхового товариства «Дністер» розмістилася вже у новому приміщенні, «віллі Горбачевського».

Становлення української освіти простежуються у Чорткові від 1905 р. – часу створення у філії «Руського товариства педагогічного» (пізніше – Українське товариство педагогічне). Воно стало першою у місті громадською інституцією, покликаною започаткувати приватні освітні заклади. На перших загальних зборах Товариства, що відбулися під головуванням Горбачевського, було порушено

питання про створення «української бурси», тобто гуртожитку для сільських дітей. Вже у 1905-06 рр. бурса прийняла під свою опіку «20 хлопців здорових та талановитих». Цього ж року А. Горбачевський від імені української громади міста адресує текст звернення народного віча до уряду щодо заснування семирічної державної школи з українською мовою навчання.

На той час розпочався процес створення у Чорткові приватної польської гімназії, було відкрито польську бурсу. Москвофільське «Товариство імені Качковського» відкрило власну приватну бурсу. Найчисельніша на той час у місті єврейська громада також клопоталася про освіту своїх дітей. «Товариство допомоги для підтримки бідної єврейської шкільної молоді «Езра», очолюване Юлією Козовер, дружиною адвоката І. Козовера, заснувало єврейську бурсу. Кожна з етнічних груп намагалася відкрити приватні гімназії з викладанням рідною мовою, демонструючи швидке зростання громадянської активності та даючи приклади меценатства.

Першою у Чорткові з'явилася гімназія з викладанням польською мовою. Її було створено у Чорткові 1907 р. за ініціативи «Товариства середньої школи» (Towarzystwo szkoły średniej). Першим головою Товариства було обрано адвоката Людвіка Гржибовського. А. Горбачевський входив до числа членів-засновників Товариства. Меценатами становлення гімназії виступали заможні землевласники краю: А. Голуховський, Т. Потоцький, Г. Бадені, А. Заремба-Целецький, К. Городиський, Р. Охоцький, В. Богуцький та ін. Перший навчальний рік вереснем 1907 р. Тоді гімназистами стали 31 хлопець та 16 дівчат. Навчання було платним, але гімназисти з незаможних родин могли отримувати фінансову підтримку. Від 1909 р. гімназія носила ім'я Ю. Словацького. Спроби отримати від уряду згоду на її державне утримання не виявилися успішними. І лише у 1919 р. польська гімназія стала державною [14].

З ініціативи А. Горбачевського та його стараннями було засновано у 1911 р. українську приватну гімназію у Чорткові. Рішення про відкриття гімназійного «першого класу з викладовою руською мовою» ухвалили установчі збори делегатів Чортківського, Гусятинського та Терехівського повітів, скликані чортківською «Просвітою» та «Руським товариством педагогічним» у Народному домі 30 липня 1911 р. Горбачевський головував на цих зборах і зробив на них найбільший меценатський внесок на потреби гімназії – 200 корон. Невдовзі шкільний комітет під його головуванням оголосив про набір учнів та призначив директором гімназії Дмитра Пігута. Урочисте відкриття гімназії відбулося вже 5 вересня в українському Народному Домі, про що сповіщало у піднесеному тоні «Діло»: *«Голова Комітету шкільного д-р Антін Горбачевський гарячими словами підніс вагу сеї великої хвилі для повіту, краю і цілої нашої нації. Вказав на труд і жертви суспільности, що послідними силами стараєсе про рідну школу, передаючи відтак іменем філії «Просвіти», комітету шкільного новий заклад зборам учительським»* [15].

Перший набір до гімназійного класу налічував 40 хлопців та 3 дівчат. Куратором першого класу став Я. Танчаковський. Впродовж року навчання тривало у Українському народному Домі на вул. Міцкевича, який не був пристосований для потреб закладу освіти. Відтак адміністрація невдовзі була змушена орендувати інший будинок. Але незважаючи на труднощі, «рідна школа» у Чорткові розвивалася. Вже у наступному році уряд надав «Приватній гімназії з руською мовою викладання» у Чорткові «право прилюдності», тобто прирівняв атестати її випускників до державних [16].

На початок 90-х рр. припала пора формування перших українських політичних партій. У 1899 р. на основі Товариства політичного «Народна рада» та

національного крила Русько-української радикальної партії створилася Українська національно-демократична партія (УНДП, або «партія народовців»). Провідними її діячами виступали: Ю. Романчук (голова), К. Левицький (секретар), І. Белей, М. Грушевський, Є. Левицький, І. Франко та ін. «Це був гурт, що визначався політичною освітою, фаховим знанням у різних ділянках, практичним розумом, відвагою і рішучістю», – напише згодом про лідерів народовців І. Крип'якевич.

Про активну участь А. Горбачевського у створенні УНДП свідчить те, що він був одним з 22-х «дефінітивних організаторів» (засновників) партії, тобто обраних на повітових народніх з'їздах і затверджених Народним Комітетом. Його кандидатуру було висунуто на установчий з'їзд партії від Чортківського повіту. На з'їзді А. Горбачевського було обрано до керівних структур УНДП – членом Ширшого Народного комітету та затверджено головою Повітового народного комітету партії у Чорткові. Він входив до керівництва УНДП упродовж усього часу її існування.

Програма партії базувалася на принципі розв'язання усіх існуючих суспільно-політичних проблем правовим шляхом. Чільне місце у ній займала автономістська концепція (поділ Галичини на дві частини на основі етнічної більшості польського або українського населення, а також утворення української автономії у Східній Галичині) як найбільш реальна вимога тогочасної політики та етап у становленні української державності. Відкриття українського університету розглядалося як складова автономістських прагнень «народовців».

Вибори до Парламенту 1907 р. проводилися на основі нового виборчого закону, яким було гарантовано загальне, рівне, пряме, таємне право голосу. На тих виборах громадськість Чортківського повіту висунула Антона Горбачевського кандидатом, «бо мав до того всі об'єктивні дані». Але на пропозицію Львівського народного комітету УНДП він добровільно поступився місцем проф. О. Колесі – адже той у Парламенті мав зосередитися на справі створення українського університету у Львові. А. Горбачевським та чортківським адвокатом Остапом Юрчинським було настільки активно проведено виборчу кампанію в окрузі Чортків-Теребовля, що перемога Колеси стала однією з найпереконливіших у Галичині.

Загалом на виборах 1907 р. було обрано найчисельніше за усі роки парламентське представництво від УНДП – 17 послів. Успіх «народовців» став можливим ще й внаслідок втілення першої спроби українсько-єврейської політичної взаємодії. До слова, одним з головних її ініціаторів виступав уродженець Чорткова, чільний діяч сіоністського руху Ізраель Вальдман, який на той час працював помічником у тернопільській адвокатській канцелярії Сидора Голубовича та який згодом став головною постаттю серед галицьких сіоністів проукраїнської орієнтації.

Ще до Першої світової війни УНДП внесла важливі зміни до своєї програми. Формулюючи мету партії у передмові до програми С. Баран, який у 1913 р. входив до складу Народного Комітету УНДП, зазначав: «Мета партії: досягнення національно-політичної, економічної (господарської) і культурної самостійності й об'єднання всіх українських земель в одну самостійну українську державу» [17].

На виборах 1913 р. до Галицького Сейму у Чортківському окрузі було обрано вже й А. Горбачевського. Тут він впевнено переміг графа Артура Целецького-Зарембу (1850-1930), досвідченого консервативного політика, посла Галицького Сейму у чотирьох попередніх каденціях, власника маєтностей у Гадинківцях, Оришківцях та Пороховій.

Ще наприкінці XIX ст. А. Горбачевський виступав адвокатом у кількох резонансних політичних процесах. Так у 1897 р. він захищав перед судом у Тернополі групу селян, котрі звинувачувалися у порушенні громадського порядку під час виборів. Ця його діяльність була помічена й офіційним Віднем. Його адвокатський фах не залишився непоміченим – у 1913 р. його було призначено радником Найвищого державного трибуналу Австрії у Відні. Він був єдиним українцем у складі цього карного органу за всю історію його існування.

У 1917-18 рр., Горбачевський захищав перед військово-польовим судом у Граці адвоката з Чорткова Мелітона (Мілетія) Видрака, звинуваченого у державній зраді, за що загрожувала смертна кара, але Горбачевський зробив усе можливе, аби спростувати звинувачення австрійських прокурорів і домогтися для Видрака виправдувального вироку.

Коли 1914 р. почалася Перша світова війна А. Горбачевський з родиною змушений був терміново виїхати на захід. Дістався Відня. Зі спогадів Степана Барана довідуємось про те, що у роки війни він втратив дружину, Мальвіну Мицьковську-Горбачевську. Але місце, обставини та дата її смерті наразі не відомі. Від свого шлюбу Антін та Мальвіна Горбачевські мали трьох дітей: сина Богдана, доньок Лідію та Галину. Однак дорослого віку досягла лише Лідія Горбачевська (1906-1981).

Степан Баран згадує про те, що у Відні А. Горбачевський співпрацював з Головною Українською Радою (ГУР), яку було утворено на самому початку війни з представників трьох головних українських політичних партій: Української національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної.

Відразу після відступу російських військ у 1916 р. А. Горбачевський повертається до Галичини, відновлює адвокатську практику у Дрогобичі, адже Чортків на той час ще був в руках росіян.

А. Горбачевський стояв біля витоків створення ЗУНР. 27 лютого 1918 р. він був учасником «Першого з'їзду українських нотаблів» – парламентарів, представників політичних партій та громадськості Львова – який вперше проголосив вимогу утворення окремого коронного краю на українських землях Австро-Угорщини. Обраний до президії з'їзду разом з Олександром Барвінським та Юліаном Романчуком. 29 вересня під час «вічевого тижня» відкривав громадські збори у Дрогобичі. Збори ухвалили вимоги негайної ратифікації Берестейського мирного договору та утворення окремого коронного краю на українських землях Австро-Угорщини [18].

На зібранні 18-19 жовтня 1918 р. у Львові – так звана Конституанта, що обрала Українську Національну Раду (УНРаду) на чолі з Євгеном Петрушевичем і заявила про утворення Української держави – був обраний до УНРади. Після проголошення 13 листопада незалежності ЗУНР був направлений в Дрогобич, де очолив повітовий комісаріат. 4 січня 1919 р. на засіданні УНРади в Станіславі його обрано членом її постійно діючого органу - Виділу (президії). Перебуваючи на цій посаді, брав активну участь у роботі березнево-квітневої сесії УНРади, розробці законодавства та створенні державної влади в ЗУНР. На усіх законодавчих актах, ухвалених Українською національною радою у 1919 р., поряд з підписом Голови Ради, Євгена Петрушевича, стоїть підпис А. Горбачевського.

28-30 квітня 1919 р. у Станіславі відбувся надзвичайний Народний з'їзд УНДП. З'їзд проходив у розпалі української революції, і це наклало відбиток на його роботу. Загальне полівіння політичних настроїв охопило й партію, яка внесла зміни до програми та відтоді стала називатися «Українська народна трудова партія» (УНТП). У квітні 1919 р. А. Горбачевський був обраний головою УНТП, яка була

правонаступницею УНДП. Очолював партію до з'їзду партії у травні 1923 р., на якому відмовився надалі виконувати обов'язки голови через гострі протиріччя у партійному середовищі. Адже під спільною назвою у партії діяли політики з дуже різними політичними поглядами: буржуазно-ліберальними й помірковано соціалістичними, республіканськими й монархічними, радянськими й антирадянськими, безкомпромісно самостійницькими й автономістськими [19]. Однак Горбачевський надалі постійно обирався до Тіснішого Народного комітету партії (НК УНТП) з'їздами у 1923 та 1924 рр., що свідчило про його стабільно високий авторитет у колах української націонал-демократії.

У червні 1919 р. Дрогобич зайняли польські війська. В липні 1919-го А. Горбачевський переїхав до Кам'янця, де на той час перебував Уряд ЗУНР. У вересні 1919 р. як представник ЗУНР у надзвичайній дипломатичній місії УНР у Польщі («місія Андрія Лівницького») виїхав до Варшави на переговори з польським урядом. Коли ж за наполяганням С. Петлюри 2 грудня була укладена польсько-українська угода, згідно з якою УНР визнавала право Польщі на Східну Галичину, А. Горбачевський разом з усіма іншими представниками ЗУНР на знак протесту залишив місію.

У березні 1922 р. він повертається до Чорткова. Відомо про його участь як адвоката у чергових політичних судових процесах. Найбільш резонансною у місті була справа т. зв. «Червоної дванадцятки», однієї з трьох озброєних груп, закинутої у жовтні 1922 р. радянськими спецслужбами на територію Польщі з метою здійснення диверсійних актів, а також суспільно-політичної дестабілізації перед першими виборами до Сейму та Сенату Польщі, призначених на 5-12 листопада. Командирами «Червоної дванадцятки» були колишні старшини 1-ї бригади УГА С. Мельничук та П. Шеремета, які перейшли на бік Червоної Армії. Комісаром загону був І. Цепко, який у 1920 р. виступав делегатом 1-ї конференції галицьких і буковинських комуністів у Києві. Діяла «Червона дванадцятка» у Заліщицькому та Борщівському повітах. Її завданнями були підпалили панських фільварків, руйнування мостів, ліній зв'язку, терор супроти кандидатів у посли та противників бойкоту виборів до Сейму. 28 жовтня під час бою поблизу м. Заліщики група була оточена польським військом і потрапила в полон. Шеремету і Мельничука було засуджено воєнним судом у Чорткові до смертної кари. Вирок виконано на подвір'ї чортківської тюрми [20].

Ось свідчення доктора Степана Барана про ті події: *«Одна така ватага перейшла Збруч і вбила в Заліщищині польського кандидата до сойму, вчителя Березовського. Членів цієї диверсійної групи з 11 хлопців незабаром арештовано і поставлено перед наглий суд у Чорткові. Провідниками цієї групи були два молоді старшини УГА, колишні УСС Шеремета і Мельничук. Між обвинуваченими знайшовся і священник о. Онуферко під закидом, що дав допомогу, а саме хліб, двом із них, які прийшли до нього. Шеремету боронив адвокат д-р Степан Баран, Мельничука д-р Вол. Старосольський, о. Онуферка – д-р А. Горбачевський. Наглий суд засудив Петра Шеремету і Степана Мельничука на кару смерті, 9 інших учасників групи на довічне ув'язнення; їм пізніше дали амністію»* [21]

Участь А. Горбачевського у справі «Червоної дванадцятки» була для нього непростим рішенням. Вона у черговий раз свідчила про те, що у професійній діяльності для нього завжди найбільше важив принцип верховенства права – кожен звинувачуваний у злочині повинен мати захисника перед судом.

Іншим відомою політичною справою, у якій Горбачевський працював як адвокат, був «брестський процес» 1931 р. над членами опозиції диктатурі Ю. Пілсудського та брутальній пацифікації у Галичині, серед яких було шість

українських послів Сейму. У «брестському процесі» він виступав захисником посла Івана Лещинського [22].

У міжвоєнній Польщі А. Горбачевський став одним із засновників найбільш впливової на той час парламентської партії Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО). У 1925 р. був учасником установчих зборів УНДО і до 1939 р. був незмінним членом його Народного комітету. Тут варто підкреслити, що політичною метою УНДО була побудова у правовий спосіб незалежної та демократичної української держави та боротьба за дотримання конституційних громадянських прав українців у Польщі.

УНДО на виборах 1928 р. отримала 26 мандатів послів Сейму і 9 – сенаторів, на виборах 1935 та 1938 р. – 23 мандати. Горбачевського було обрано до Сенату у Тернопільському воєводстві. У цій каденції він був членом комісії з міжнародних та військових справ. У Сенаті III каденції працював у комісіях з питань регламенту та бюджету, а також виконував функції заступника голови Правничої групи, завданням якої було здійснення правової експертизи законодавчих актів.

Загалом же у 20-30 роках А. Горбачевський тричі був обраний від УНДО Сенатором Речі Посполитої (1928, 1930, 1935), відкривав сесію Сенату 1935 р., як найстарший з сенаторів (маршалек-сеньйор), у 1935 р. був обраний заступником голови Сенату (віце-маршалком), тривалий час, з 1930 по 1935 рр., виконував функції Голови Українського парламентського клубу та об'єднаного Українсько-білоруського клубу у Сенаті. Незмінно аж до 1939 р. обирався Головою Чортківського повітового народного комітету УНДО. (23)

На березневій сесії Сенату 1930 р. А. Горбачевський у своїх промовах намагався порівняти *«права, які здобули собі українці за австрійських часів, так і на ліквідацію тих прав в часах польських»*. За його оцінкою *«порушення прав торкається навіть таких аполітичних справ, як шкільництво і культура, господарська організація і громадянські права»*, а поліція у багатьох випадках виступала майже *«єдиним засобом, якого уряд вживає для доведення до гармонійного співжиття народів у Польщі»* [24].

У Чорткові наприкінці 30-х років практикувало більше 30 адвокатів. Горбачевський був найавторитетнішим з них. Його учнями та послідовниками стали українські адвокати молодших поколінь: Мілетон Видрак, Остап Юрчинський, Михайло Росляк, Іван Хічій та Володимир Електорович. Переважно вони використовували у судівництві українську мову, про свідчить зміст окремих архівних справ Чортківського міського та окружного суду [25]. Згідно із законом Польщі про вживання державної та офіційної мови, ухваленим у 1924 р., дозволялося у регіонах з переважаючим українським населенням (Львівське, Станіславівське, Тернопільське, Волинське, Поліське воєводства) використовувати українську мову у адміністративних установах, органах самоврядування, судівництві та шкільництві.

У 20-30-і роки громадські справи, як і раніше, займали весь вільний час вже немолодого патріарха чортківської адвокатури та громадськості. Так доктор Горбачевський обирався головою «Товариства опіки над українськими інвалідами». Був членом надзорчої ради «Повітового союзу кооперативів» і кооперативу «Українська книгарня», активно включався у діяльність «Просвіти». 28 червня 1936 р. в Чорткові відбулися урочистості з нагоди 80-річчя А. Горбачевського, які стали помітною подією в житті української громади міста. Зі Львова прибули представники Союзу українських адвокатів, до керівництва якого він належав, відомі громадсько-політичні діячі – його соратники. Всі вони відзначали великі заслуги ювіляра у правничій діяльності та громадсько-політичних процесах.

Після вересня 1939 р. фах правника в європейському його розумінні став непотрібним. Аргументам права належало зникнути, цінувалися аргументи сили і влади, як червоної так і коричневої. Вже 18 вересня А. Горбачевського разом із його донькою Лідією і зятем Іваном-Романом Носиком викликають на допит до відділку НКВС. У січні 1940 р. енкаведисти серед ночі влаштовують обшук і погром у «віллі Горбачевського». Події тих днів відтворено по пам'яті онукою Іреною Носик: *«Чортків 1939 р., 18 вересня – інвазія советської армії, із тим днем переслідування і допиту доктора Антона Горбачевського, рівно ж його доньки Лідії і зятя Івана-Романа Носика. 1940 рік, січень – енкаведисти нападають на будинок Антона Горбачевського о 4 год. ночі: все конфіскують і руйнують. Антін від розпачу падає і ломить у двох місцях праву руку. Вранці відвозять його до лікарні. Виявилося, що це був порятунок від вивозу на Сибір цілої родини. Наступної ночі Антін прямо з лікарні втікає до родини Филиповичів у Львові, які приймають їх у свій дім з великим ризиком. У місяці лютому доносять, що за Горбачевським шукає НКВД. Березень, 1940 рік. Через німецьку комісію вдається родині Антона виїхати до Генерального губернаторства, до Кракова. Там застали багато українських втікачів і вже навіть спеціальний табір для біженців»...* Після кількох днів перебування повертаються до Кракова Антін з Іваном, одержавши від брата Івана дарунок – друкарську машинку «Олімпія». Вона – новісінька і є чудова. Відразу на другий день на ній пишуть політичні відозви, до «Краківських вістей» статті. Доктор Антін працює, диктуючи секретарці, тобто доньці Лідії, свої спомини.» Чернетки спогадів на жаль було загублено у 1944 р.

Останні роки життя А. Горбачевський провів в окупованому нацистами Чорткові. Отримав звістку з Праги про смерть брата Івана. Намагався довідатися щось про долю племінника В. Електоровича, арештованого у жовтні 1939 р., який загинув у сталінських таборах. У дні наближення фронту 88-річний адвокат з родиною був змушений знову покинути улюблене місто.

Помер А. Горбачевський 25 (27 ?) квітня 1944 р., у лікарні міста Сянок, застудившись у дорозі. Похований на цвинтарі у Сяноку. Його канцелярія у Чорткові у 1944 р. закрилася назавжди. Світла «Доба Горбачевського» в історії Чорткова, яка тривала більш ніж половину століття, завершилася.

Будинок, що належав родині Горбачевських, відомий у Чорткові як «вілла Горбачевського», зберігся за адресою вул. Бандери, 25. Перебуває у приватній власності, не має охоронного статусу пам'ятки культурної спадщини, хоча являє собою цінний зразок архітектурного стилю початку ХХ ст.

Мешканці Чорткова запам'ятали А. Горбачевського, як патріота, організатора українського громадського життя та активного захисника людських прав в органах правосуддя. Запам'яталася їм і його донька, Лідія Горбачевська - Носик, яка була однією з лідерок місцевого «Союзу українок». Від шлюбу з Іваном Романом Носиком вона мала єдину доньку Ірину Роману Носик (1932-2016), яка на еміграції у Канаді стала відомою художницею. Саме дід Антін свого часу помітив її талант і запропонував навчатися мистецтву. У повоєнний час родина Носиків виїхала до Праги, а невдовзі оселилася у Інсбруку. Тут, не в останню чергу завдяки заощадженням свого славетного діда, Ірина закінчила гімназію, а у 1948 р. разом з батьками емігрувала до Канади, оселилася у Торонто. Ще донедавна вона була єдиною прямою спадкоємицею А. Горбачевського, тож передала пам'ятну друкарську машинку «Олімпія» музеєві Івана Горбачевського у Зарубинцях, а незадовго до смерті у 2016 р. заповіла бібліотеку Носиків та власну колекцію картин Чортківському краєзнавчому музеєві.

Могили А. Горбачевського у Сяноку впорядковано у повоєнний період коштами уряду Польщі. На стелі надгробку міститься напис українською мовою: «СЕНАТОР Р. П. Д-Р. АНТІН ГОРБАЧЕВСЬКИЙ (27.01.1856 – 27.04.1944) ПРОСИТЬ О СВЯТІ МОЛИТВИ».

У Тернополі, на вулиці Сагайдачного, раніше – вулиця 3 травня (3 Маја), де знаходилася колись 1-а Тернопільська гімназія, нещодавно встановлено меморіальний знак, на якому серед імен видатних її випускників викарбувано також ім'я А. Горбачевського, адвоката. У Чорткові його ім'ям названо вулицю.

Після смерті А. Горбачевського з'явилася низка невеликих публікацій про нього у регіональних та іноземних медіа-ресурсах. Про нього згадують сучасники як про одного з головних творців того етапу українського національного становлення, що увійшов в історію під назвою «адвокатська доба». Ось як окреслював його багаторічну працю С. Баран: *«Один з найстаріших живучих піонерів національного відродження Східної Галичини, на своєму довгому житті бачив не одно, видів приплив і відплив, воскресення й занепад, однак не падав духом, віруючи завжди непохитно у нашу остаточну перемогу й працюючи безупинно й даліше для приходу цієї перемоги»*. А вже згаданий тут дрогобичанин І. Бориславський у некролозі від 1944 р. висловився так: *«Побут д-ра А. Горбачевського в Дрогобичі буде в історії Дрогобича записаний золотими буквами, а коли прийде догідна хвилина і тлінні останки д-ра А. Горбачевського вернуться з Сянока до його улюбленого Чорткова, тоді з певністю і дрогобичани зложать грудку дрогобицької землі та вінець на могилі цього великого Покійника»*. (27)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Степан Баран - У тіні дубів. У 80-ліття сенатора д-ра Антона Горбачевського, джерело - Архів української періодики онлайн, <https://libraria.ua>, публікація у газеті «Діло», № 143 від 28 червня 1936 р.
2. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom XIV, str. 424
3. Брати Іван та Антін Горбачевські / Ярослав Гонський // Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Шевченка, – Т. : Рада, 2004 – Том 1.
4. «Сторінки з мого життя» / Є. Олесницький. – Львів : Накладом вид. спілки «Діло», 1935. – Ч. 1 (1860–1890). – 1935.
5. Державний архів Тернопільської області (ДАТО), Фонд №53, Опис №1 справи № 34-35
6. Райківський Ігор - Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття. – Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012 рік, стор. 624-625
7. Газета «Діло» від 14.01.1930, № 9 – Юліан Романчук, З моїх споминів про «Діло»
8. Ігор Мельник - «Дністер» – перше галицьке страхове товариство, <https://zbruc.eu/node/60171>
9. «Діло», 5 (17) липня 1893 року, № 147, стор. 3
10. Д-Р АНТІН ГОРБАЧЕВСЬКИЙ, ОРГАНІЗАТОР ЧОРТКІВЩИНИ Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. – Нью Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1974. – С. 68
11. Федоришин Петро - Таємниці скарбів САДОВСЬКИХ. Сторінками історії Чорткова (1772-1918 рр.) Книга друга, м. Тернопіль, 2021 р, стор. 202 – 205
12. Гуцал Петро – «Українські правники Тернопільського краю: Біографічний довідник». – Тернопіль, 2008, стор. 41.
13. Горбачевська-Носикова Лідія – Українська бесіда у Чорткові. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. – Нью Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1974, С. 79-80
14. Marek Scisliak - Czortkow w latach 1522 – 1946, Wrocław, 1993, str. 98, 228
15. Газета «Діло», 1911 рік, № 208, стор. 4
16. Федоришин Петро – Таємниці скарбів САДОВСЬКИХ. Сторінками історії Чорткова (1772-1918 рр.) Книга друга, м. Тернопіль, 2021р, стор. 1002
17. Баран Степан – Наша програма і організація: Програма і організація Української Національно-Демократичної (народної) партії – Львів, 1913 р
18. Газета «Діло» від 6 жовтня 1918 року.

19. Олександр Зайцев «УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ТРУДОВА ПАРТІЯ (1919-1925)», Львівський національний університет, 1995
20. Рубльов О.С. «ЧЕРВОНА ДВАНАДЦЯТКА» / Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2013
21. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи – Нью Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1974. Д-р Лонгин Горбачевський «СПОГАДИ ПРО ЧОРТКІВ У РР. 1922-1926», примітка редакції на стор. 75.
22. Józef Koredczuk - Senatorowie ukraińscy w Senacie II Rzeczypospolitej / ВРОЦЛАВСЬКО-ЛЬВІВСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЗБІРНИК – WROCŁAWSKO-LWOWSKIE ZESZYTY PRAWNICZE Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2015
23. Józef Koredczuk - Senatorowie ukraińscy w Senacie II Rzeczypospolitej / ВРОЦЛАВСЬКО-ЛЬВІВСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЗБІРНИК – WROCŁAWSKO-LWOWSKIE ZESZYTY PRAWNICZE Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2015
24. Газета «Діло» від 08.03.1930 року, №52
25. ДАТО, Фонд № 361, опис 1, Чортківський міський суд, м. Чортків Тернопільського воєводства, справи 1927 – 1939 років; Фонд № 362, опис 1, Чортківський окружний суд, м. Чортків Тернопільського воєводства, справи 1920-1938 років
26. Ярослав Гонський – «ІВАН ГОРБАЧЕВСЬКИЙ У СПОГАДАХ І ЛИСТУВАННЯХ» / Тернопіль, «Укрмедкнига», 2004, с. 97
27. Іван Бориславський – «Д-р Антін Горбаєвський. Квітка на могилу великого діяча.» - Львівські вісті. Щоденник для Дистрикту Галичини, 2 липня 1944 року. Райківський Ігор - Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття. – Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012.

Яна Яковишина
м. Львів

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ЧАСУ VI–VII НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ.

Анотація: У статті висвітлено історію дослідження трипільських пам'яток заліщицької групи Трипілля часу VI–VII у південній частині Тернопільщини. Виокремлено три періоди вивчення: перший починається у другій половині ХІХ ст. і завершується початком II-ої світової війни; другий період досліджень розпочався після другої світової війни; третій період припадає на 80-ті роки ХХ ст. і триває до сьогодні.

Ключові слова: Трипілля, етап VI–VII, заліщицька група, археологічна пам'ятка, кераміка.

Вперше трипільську культуру в Україні виділив Вікентій Хвойка на основі досліджень у Подніпров'ї наприкінці ХІХ ст. [23]. Дещо раніше, у Східній Галичині, на Придністер'ї, такі ж пам'ятки вивчали польські дослідники: Адам Кіркор [31; 32; 33; 34; 35], Ізидор Коперницький [36], Владислав Пшибиславський [46] та Готфрид Оссовський [41; 42; 43; 44]. Польові дослідження вели в печері Більче-Золоте (Вертеба), на поселеннях Більче-Золоте Парк, Васильківці, Городниця над Збручем, Щитівці, Вигнанка, Кошилівці й ін.

Територія, на якій відкрито трипільські пам'ятки, у той час входила до двох імперій – Російської та Австро-Угорської, тому культура мала різні назви у Подніпров'ї та Придністер'ї. В Галичині вони вперше стали відомими під назвою культури мальованої кераміки, а пам'ятки в долині Дніпра В. Хвойка назвав трипільською культурою; згодом Тетяна Пассек поширила назву «трипільська культура» на поселення Придністер'я [45]. Серед польських дослідників лише у

1947 р. Казимир Масєвський вперше назвав пам'ятки культури мальованої кераміки трипільськими [40]. У 80-тих рр. XIX ст. подібні поселення відкрито в Румунії [27] та Бессарабії [24].

Саме в районі середньої та верхньої течії Дністра зосереджені пам'ятки часу VI–VII заліщицької групи Трипілья (рис. 1). Можна виокремити кілька етапів у дослідженні цих поселень на Тернопільщині.

Перший з них припадає на час відкриття тут трипільських поселень у XIX ст. і продовжується до Другої світової війни. Перші поодинокі знахідки траплялися під час господарських робіт ще у першій половині XIX ст. Так, ще в середині 1820-х Ян Хмелецький оглянув біля села Більче-Золоте печеру Вертебу, де натрапив на залишки вогнища та фрагменти кераміки [20, с. 4]. У Західній Україні відкриті трипільські поселення пов'язували з периферією античної цивілізації, що було даниною тогочасним тенденціям у науці. Такі думки не викликають подиву і пояснюються тим, що дослідники вперше стикнулися із трипільськими старожитностями й уявлення про їхнє датування були досить умовними. Нововідкриті пам'ятки нагороджували античними епітетами: Буковинська Троя (Шипинці), Наддністрянські Помпеї (печера Вертеба).

Одними з перших у Середньому Придністер'ї проводили розкопки І. Коперницький та В. Пшибиславський на поселенні Городниця над Дністром [36]. У той же час відкрито й іншу пам'ятку заліщицького типу – Городницю над Збручем. У 1881 р. тут проводив розвідки А. Кіркор [34; 35, с. 64]. Відкривши трипільські площадки, він трактував їх як спалений цвинтар, хоча у звіті наголошував, що достеменно невідомо, було це поселення чи цвинтар. На Городниці зібрано фрагменти мальованого керамічного посуду, кістки тварин та крем'яні вироби [34, с. 25]. А. Кіркор також досліджував поселення Більче-Золоте Парк [31, с. 14]. Він розкопав тут трипільські площадки та досліджував печеру «Вертебу» [33, с. 36].

На заліщицьких пам'ятках Більче-Золоте Парк, Васильківці, Вигнанка працював Г. Оссовський [41; 42; 43; 44]. У своєму звіті за 1892 р. про розкопки в Більче-Золотому він писав про відкриття «гробів цегляних» (трипільських площадок) [44, с. 3]. Він встановив тут два культурних шари, розділених стерильним шаром товщиною 1 м. Дослідник відзначав різницю між шарами, які, на його думку, були створені людьми одного племені в різний час [44, с. 24]. Відповідно до двох культурних шарів, Г. Оссовський виділяє дві форми «гробів»: «давніші – вкопані, де на низ клалися речі побуту і обкладалися глиняною масою, посипалися рештками та обпаленою глиною; пізніші гроби розкидані безсистемно та утворюють цвинтар часів кам'яного неолітичного віку» [44, с. 26]. Таке дійство він пов'язував з релігійними уявленнями населення того часу. Нижній шар, відкритий Г. Оссовським, є «заліщицьким».

Трипільське поселення Васильківці в урочищі «Вербінки» досліджував Г. Оссовський у 1890 р. Тут він натрапив на «суцільне звалище глини, випаленої до червоного кольору». Виявлені об'єкти дослідник трактував як поховальні споруди. Крім кераміки зібрано крем'яні та кам'яні вироби. Дослідник зазначав, що пам'ятка містить лише один шар часу Трипілья (проте писав і про знайдені бронзові вироби). Наявність бронзових речей дослідник пояснює тим, що поселення існувало з кам'яного часу і розвивалося аж до доби бронзи. [42, с. 6]. Вірогідно, разом з трипільським поселенням тут розміщувалася пам'ятка пізнішого часу.

Ще одне поселення заліщицької групи, що містить мальовану кераміку, було відкрито Г. Оссовським у с. Вигнанка (рис. 2). Зі звіту дослідника можна скласти певні уявлення про топографію пам'ятки – південний-схід похилого пагорбу, під

яким протікає струмок Під час досліджень Г. Осовський не міг визначити межі поселення у зв'язку з тим, що матеріал траплявся на значній території [43, s. 89]. Він натрапив на площадку матеріали з якої порівнював з аналогічними, знайденими у Васильківцях [42, s. 50]. Серед них – фрагменти посуду та крем'яні знаряддя. У своєму звіті Г. Осовський дійшов висновку, що центр та найбільше скупчення жител поселення ще досі не відкриті, а саме воно розміщується поруч із «цвинтарем гробів цегляних» [43, s. 91]. Таким чином, трипільські площадки він трактував як цвинтар, що відповідало одній з теорій щодо призначення цих об'єктів у тогочасній науці. У першій половині XX ст. точилися наукові дискусії щодо призначення знайдених трипільських площадок (точок). Одні дослідники вважали, що це залишки житлових споруд чи гончарень (Сергій Гамченко [2], Микола Макаренко [9], Кароль Гадачек [28], Микола Біляшівський [1] та ін.), інші – трактували площадки трипільських поселень місцями поховання або рештками похоронного обряду – спалення небіжчика (Ернст Романович фон Штерн [24], Петро Курінний [8], Валерія Козловська [4], Гелена Цегак [25] та ін.).

Під час розкопок Вигнанки 1891 р. було знайдено фрагменти добре випаленого посуду із заглибленим орнаментом. Відзначимо, що це були уламки давньоруського часу, але Г. Осовський був переконаний, що відкрив форми грецького типу, а доказом того є ретельне виготовлення глини та добрий випал [43, s. 91]. Зрозуміло, що його висновки були даниною тогочасним теоріям щодо походження трипільської культури.

Г. Осовський синхронізував Більче-Золоте Парк з Городницею над Дністром, Васильківцями, Вигнанкою у зв'язку з подібністю кераміки, крем'яних та кістяних знарядь. Походження цієї кераміки, її випал та розпис дослідник виводить з Греції, вважаючи, що трипільські племена привласнили здобутки вищої грецької культури. [44, s. 28].

З 1898 р. розкопки на Придністер'ї почав Володимир Деметрикевич, який провадив дослідження на поселенні Більче-Золоте, слідуючи науковим тенденціям свого часу, співставив трипільську культуру з мікенською і вказав на їх взаємозв'язок [26]. Досліджуючи пам'ятку в Більче-Золотому, В. Деметрикевич дійшов висновку, що глинобитні площадки були залишками жител, а не глиняними поховальними спорудами.

Львівський археолог К. Гадачек вів розкопки біля сіл Васильківці, Кудринці, Пилипче, Кошилівці. Як і В. Деметрикевич, дослідник вказував на подібність трипільської та мікенської культур [28].

Біля села Пилипче Борщівського району, в урочищі «Царина», К. Гадачек натрапив на трипільську площадку, де зібрав крем'яні знаряддя та фрагменти розписного посуду. Весь матеріал дослідник передав до музею Дідушицьких у Львові. Серед розписного посуду були знайдені фрагменти посудин з невідмуленої глини, що мали заглиблений орнамент. Аналогії цим матеріалам К. Гадачек знайшов у кераміці печери Вертеба в Більче-Золотому [30, s. 61].

Після Першої світової війни розпочато розкопки на пам'ятках Бучач та Заліщики. Перша досліджувалась у 1922 р. Л. Козловським [38; 29], йому вдалося виявити рештки чотирьох заглиблених жител квадратної форми (4×4 м), зі стовповою конструкцією та печами, що склалися з пласких каменів середніх розмірів [38, s. 42]. За характером будови жител та орнаментацією поліхромного посуду, він відніс пам'ятку до кошиловецької групи [37, s. 136]. Але, як виявилось пізніше, на пам'ятці як мінімум два культурних шари, верхній з яких є ранньослов'янським. Він частково перекриває шар трипілья, а частково прорізає його в місцях заглиблених чотирикутних жител. Усі розкопані слов'янські житла

мали печі-кам'янки – характерну особливість культури типу Луки-Райковецької [17, с. 59].

У 1927 р. розвідкові роботи у Середньому Придністер'ї проводив Юрій Полянський. Серед низки трипільських пам'яток дослідник відкрив кілька поселень, що зараз розглядаються у межах заліщицької групи. Серед них важливе значення мало поселення Новосілка-Костюкова (сучасна назва «Новосілка») [16, с. 24], на якій зібрано велику кількість різного матеріалу з поверхні. Так, в урочищі «Вікно» знайдені цікаві фрагменти мальованої кераміки. Завдяки цим великим фрагментам дослідник визначив посуд типу глека зі стоячою циліндричною шийкою (можливо, амфора) та мініатюрні кухлики [16, с. 25]. У 1928 р. матеріали з Новосілки-Костюкової були передані до відділу археології Музею Наукового товариства імені Шевченка (далі НТШ) у Львові [14, с. 239; 15, с. 121]. Сьогодні ці знахідки зберігаються у Львівському історичному музеї (далі ЛІМ).

Ще одне поселення заліщицької групи відкрив Ю. Полянський у 1927 р. під час розвідок в околицях села Стрілківці [16, с. 28]. У 1928 р. ці матеріали також були передані до відділу археології Музею НТШ у Львові [14, с. 239], однак зараз їх місцезнаходження невідоме.

За дорученням Музею НТШ у 1928 та 1929 рр. Олег Кандиба проводив розвідки в Борщівському районі, обстежуючи пам'ятки, відкриті Ю. Полянським. На поселеннях Стрілківці та Новосілка-Костюкова він зібрав колекцію фрагментів трипільського посуду [3, с. 6, 10].

Особливу увагу у 20-30-ті роки ХХ ст. привернула пам'ятка біля Заліщиків, яка стала епонімною для заліщицької групи. Поселення розкопували у різні роки Юрій Полянський [16], Олег Кандиба [3], Леон Козловський [39].

Вперше, у Заліщиках розвідкові роботи провів Ю. Полянський ще у середині 1920-х років. Як можна зрозуміти зі звіту дослідника, на поселенні, що займало схил лівого берега Дністра, напевно, існували житла двох типів – наземні глинобитні й «житлові» ями [16, с. 17]. Тут зібрано велику колекцію знарядь праці з кременю, каменю, кісти та, звичайно, керамічних виробів.

Матеріали, зібрані Ю. Полянським (глеки, шоломоподібні покришки, миски, біноклеподібні посудини, чаші. Траплялися також жіночі мальовані фігурки та незначна кількість виробів з кременю [16, с. 17, 19]), так само як і в попередні роки, передані до археологічного відділу Музею НТШ у 1928 р. [14, с. 238; 15, с. 120]. У 1930-х рр. поселення досліджував О. Кандиба [3]. Сьогодні більша частина матеріалів із Заліщиків зберігається у ЛІМ – як цілих посудин, так і фрагментованих.

Дослідження О. Кандиби заслуговують особливої уваги, оскільки він фактично вперше професійно вивчав пам'ятки трипільської культури на Придністер'ї. У кінці 1920-х років він працював на вже відомих трипільських пам'ятках у Борщівському та Заліщицькому повітах, зокрема, повторно досліджував печеру Вертеба поблизу Більче-Золотого, а також пам'ятки, відкриті Ю. Полянським – поблизу сіл Голігради, Касперівці, Новосілка-Костюкова, Ланівці, Стрілківці, Козаччина, Більче-Золоте та ін. [12, с. 14]. У 1928 р. О. Кандиба проводив дослідження поселення в Заліщиках (Добрівляни). Керамічні комплекси цих поселень послуговували вченому основою для розробок хронологічних схем трипільських пам'яток Придністер'я [11, с. 415].

Після Другої світової війни настав новий етап дослідження трипільських пам'яток на Середньому та Верхньому Придністер'ї, які мали уже системний і цілеспрямований характер. У цей час розкопки велися великою групою

дослідників, переважно під керівництвом Т. Пассек, внаслідок чого відкрито значний масив пам'яток [13, с. 41].

Розвідкові роботи у регіоні проводили і у 1952 р. Їх організував відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) під керівництвом Валентини Кравець та Ігоря Свешнікова [7, с. 133-136]. Серед інших пам'яток, досліджували заліщицьке поселення Бучач I (Гора Федір). В. Кравець зацікавили описані Л. Козловським в 1920-х роках не типові для Трипілья житла та печі [37, с. 148]. Висновки Л. Козловського не підтвердилися, оскільки у Бучачі на горі Федір виявилися залишки площадок, які здебільшого нічим не відрізнялися від уже відомих на інших поселеннях [6, с. 29]. Під час розвідок у 1952 р. В. Кравець обстежувала також поселення у Більче-Золотому Парку. Там, у закладеному шурфі, знайдено велику кількість фрагментів кераміки, аналогії до якої є серед заліщицького посуду [6, с. 6].

На третьому етапі дослідження заліщицьких пам'яток археологи вели роботи здебільшого у Верхньому Придністер'ї, але на Тернопільщині також продовжували дослідження трипільських поселень. Так, у 1987 р. значні за обсягом польові роботи провела група археологів Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом Олександра Ситника на відомому поселенні Бучач [17, с. 58]. Хоча матеріал з поселення вже був відомим, проте перебував у різних музеях та установах, що ускладнювало його опрацювання для дослідників. Окрім того, під час проведення тут перших розкопок, склалося хибне враження, яке довгий час побутувало в літературі, щодо деяких матеріалів з поселення, його забудови, хронології. Розпорошеність матеріалу з пам'ятки, лише часткова його публікація, призвели до того, що після досліджень 1922 та 1952 рр. не існувало єдиної думки щодо хронології та культурної приналежності. У 1987 р. була з'ясована ситуація, щодо нетипових трипільських жител, описаних першим дослідником Бучача Л. Козловським [37, с. 148]. Виявилось, що трипільський горизонт перекрило ранньослов'янське поселення типу Луки-Райковецької і Л. Козловський трактував об'єкти цього часу (напівземлянкові житла з печами-кам'янками) як трипільські [18, с. 38-46; 19, с. 188].

У 1974 р. Юрієм Малєєвим відкрито пам'ятку Блищанка II [10, с. 319]. Пізніше, у 1989-1890 рр., її розкопувала Середньодністровська експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР та експедиція Інституту археології АН УРСР. Під час розкопок виявлено залишки житлових та господарських споруд заліщицької та кошиловецької груп [5].

Михайло Сохацький провів дослідження кількох важливих трипільських поселень у 1991-1993 рр, серед них і часу ВІ–ВІІ (Більче-Золоте Парк) [21, с. 10]. У Більче-Золотому (садиба Б. Федуса) зібрано підйомний матеріал, у переважній більшості – уламки мальованого посуду (колекція зберігаються у Борщівському краєзнавчому музеї). Про форми посуду можна говорити лише на основі великих фрагментів, оскільки цілих посудин не збереглося [20, с. 8]. У 2010 р. рятівними роботами у південній частині с. Васильківці М. Сохацький повторно обстежив пам'ятку трипільського часу. Серед знахідок, найбільшу групу становила кераміка. Аналіз матеріалу дозволив віднести пам'ятку до заліщицької локальної групи та попередньо датувати етапом ВІ–ВІІ [22, с. 15]. Дослідником було проведено також повторне обстеження заліщицької пам'ятки Стрілківці. Підйомний матеріал з поселення, зібраний М. Сохацьким, зберігається у Борщівському краєзнавчому музеї.

Таким чином, історію дослідження пам'яток Трипілья VI–VII на Середньому та Верхньому Придністер'ї можна умовно поділити на три періоди. Перший починається приблизно у другій половині XIX ст. і завершується початком II-ої світової війни. Ще не була вироблена наукова методика польових досліджень – велися лише інтенсивні пошуки рідкісних, переважно, красивих і дорогоцінних речей. Найбільше уваги приділялося пошукам розписних посудин, форму яких, а також малюнок, техніку виготовлення та випалу пояснювали впливом грецької цивілізації. Розкопки проводили спочатку польські дослідники; у 20-х рр. XX ст. підключаються й українські (Ю.Полянський, О.Кандиба). З'являються перші спроби систематизації матеріалу. Саме у цей період відкрито більшість заліщицьких поселень, а також деякі синхронні ним пам'ятки на території Румунії. Дністрянські пам'ятки культури мальованої кераміки зіставляли з дніпровськими трипільськими поселеннями. Другий період досліджень розпочався після другої світової війни; він пов'язаний з діяльністю таких масштабних експедицій, як Трипільська, Середньодністерська, Молдавська та ін., якими було вивчено вже відомі та відкрито нові пам'ятки. Третій період припадає на 80-ті роки XX ст. і триває до сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Біляшівський М. Борисівське городище. Трипільська культура на Україні. Київ, 1926. Т. I. С. 1-7.
2. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури у 1909–1913 рр. Трипільська культура на Україні. Київ, 1926. Т. I. С. 31-42.
3. Кандиба О. О. Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928–1929. Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1937. Вип. 154. С. 1-14.
4. Козловська В. Точки трипільської культури біля с. Сушківка на Гуманщині (розкопки року 1916). Трипільська культура на Україні. Київ, 1926. Т. I. С. 4–66.
5. Конопля В. Круц В., Рижов С. Нове поселення заліщицької групи трипільської культури в Південно-Західному Поділлі. Тези доповідей і повідомлень міжнародної наукової конференції «Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття)». Львів, 1993, С. 19-26.
6. Кравець В. П. «Археологічні дослідження на Поділлі в 1952 р.» (звіт про роботу трипільського загону Подільської археологічної експедиції). Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Оп. № 5. Од. зб. № 120. 40 с.
7. Кравець В. П. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье. Краткие сообщения Института археологии. Киев, 1955, Вып. 4. С. 133-136.
8. Курінний П. Монументальні пам'ятки трипільської культури. Трипільська культура на Україні. Київ, 1926. Т. I. С. 67-96.
9. Макаренко М. Етюди з обсягу трипільської культури. Трипільська культура на Україні. Київ, 1926. Т. I. С. 165-186.
10. Малеев Ю. М. Раскопки на реке Серет. Археологические открытия. Москва, 1975. С. 319-320.
11. Олійник В. Археологічні дослідження Олега Кандиби на Заліщанщині. О. Ольжич. Археологія. Київ, 2007. С. 415-418.
12. Павлів Д. Ю. Перша муза Олега Кандиби. Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area. Львів, 2007. Вип. 11. С. 11-24.
13. Пассек Т. С. Трипольские поселения на Днестре. Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва, 1950. Вып. 32. С. 40-57.
14. Пастернак Я. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1929. Вип. 150. С. 229-242.
15. Пастернак Я. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за час від 1929-1932 р. Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1933. Вип. 152. С. 113-130.
16. Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини. Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1928. Вип. 149. С. 9-30.
17. Ситник О. С. Поселення Бучач I та його місце серед трипільського масиву Подністров'я. Тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції «Трипільська культура на Україні (до 100-річчя відкриття)». Львів, 1993. С. 58-60.
18. Ситник О. Нове трипільське поселення Бучач. Наукові записки тернопільського краєзнавчого музею. Тернопіль, 2003. С. 38-46.

19. Ситник О., Ягодинська М. Охоронні розкопки трипільського та слов'янського поселень в Бучачі. Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы. Киев–Санкт-Петербург, 2012. С. 187-202.
20. Сохацький М. П. З історії археологічних досліджень на Борщівщині. Літопис Борщівщини. Борщів, 1992. Вип. 2. С. 4-11.
21. Сохацький М. П. Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991–1993 рр. Літопис Борщівщини. Борщів, 1993. Вип. 3. С. 10-15.
22. Сохацький М. П., Дударь О. В. Дослідження трипільського поселення Васильківці на Тернопільщині. Археологічні дослідження в Україні. Київ–Полтава, 2011. С. 315.
23. Хвойко В. В. Каменный век среднего Приднепровья. Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. Москва, 1901. С. 805-807.
24. Штерн Э. Р. Ф. Доисторическая греческая культура на юге России. Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. Харьков, 1905. С. 55-60.
25. Cehak H. Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce. Światowit. 1933. T. XIV. S. 164-252.
26. Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w Galicji Wschodniej. Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie. 1900. №4. S. 101-106.
27. Diamandi G. Station prehistorique de Cucuteni. Bulletins de la Societe d'Antropologie de Paris. Paris, 1889. T. 3. P. 282-299.
28. Hadaczek K. Osada przemysłowa w Koszylowcach z epoki eneolitu, studia do początków cywilizacji w połud. wschod. Europie. Lwów, 1914.
29. Hutchinson R., Preston J. Excavations at Niezwiska, Poland, July, 1926. Annuals of Archaeology and Anthropology. 1930. № 17(1–2), P. 19-26.
30. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej. Lwów, 1918. 312 s.
31. Kirkor A. Sprawozdanie z wycieczki archeologiczno-antropologicznej na Podolu galicyjskiem odbytej w r. 1876. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków, 1877. T. I. S. 12-17.
32. Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków, 1878. T. II. S. 16.
33. Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1878. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków, 1879. T. III. S. 12-46.
34. Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1881. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków, 1882. T. VI. S. 21-28.
35. Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków, 1883. T. VII. S. 51-66.
36. Kopernicki I., Przybysławski W. Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem w latach 1878-1882. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków, 1884. T. VIII. S. 3-33.
37. Kozłowski L. Młodsza epoka kamienna w Polsce. Lwów, 1924. 242 s.
38. Kozłowski L. Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach, Buczaczu. Lwów, 1930. 64 s.
39. Kozłowski L. Zarys pradziejów Polski Południowo-wschodniej. Lwów, 1939. 104 s.
40. Majewski K. Chronologia i styl plaskyki figuralnej zachodnio-trypilskej. Archeologia. 1948. № 2. S. 1-16.
41. Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r. 1889. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków, 1890. T. XIV. S. 19-22.
42. Ossowski G. Sprawozdanie z drugiej wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r. 1890. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków, 1891. T. XV. S. 1-89.
43. Ossowski G. Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r. 1891. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków, 1892. T. XVI. S. 63-96.
44. Ossowski G. Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r. 1892. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków, 1895. T. XVIII. S. 1-29.
45. Passek T. S. La ceramique tripolienne. Известия Государственной академии истории материальной культуры. Москва, 1935. Вып. 122. С. 1-165.
46. Przybysławski W. Ustęp z poszukiwan archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokopanych w r. 1878. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Wrocław, 1879. T. III. S. 70-74.

Рис. 1. Трипільські пам'ятки заліщицької групи на Тернопільщині: 1 – Вигнанка; 2 – Заліщицьки; 3 – Бучач; 4 – Щитівці; 5 – Голігради; 6 – Новосілка-Костюкова; 7 – Більче-Золоте; 8 – Васильківці; 9 – Стрілківці; 10 – Блищанка; 11 – Городниця над Збручем; 12 – Пилипче

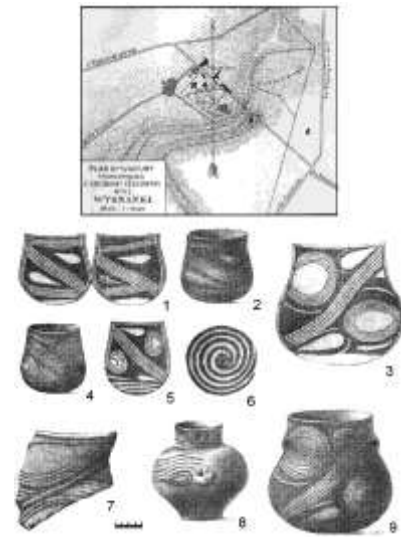

Рис. 2. Вигнанка. План розкопок Г. Оссовського у 1892 р., 1–9 – керамічні вироби (за Ossowski, 1892, tab. III)

IV. НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ФОНДОВІ ЗБІРКИ ТА КОЛЕКЦІЇ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ І ВИМОГИ»

Наталія Адамович
м. Збараж

БАРВИСТІ ВЗОРИ КИЛИМІВ З СЕЛА КОБИЛЛЯ

Анотація: У статті розповідається про зразки декоративно-прикладного мистецтва, а саме домоткані килими, які походять з села Кобилля – найвідомішого осередку килимарства Збаражчини.

Ключові слова: килим, музейна колекція, Кобилля.

Килимарство було одним з найбільш розвинених художніх промислів на Збаражчині. Тож унікальна та цікава колекція домотканих килимів зберігається у фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля». Більша частина з них були виткані майстрами з села Кобилля.

У цьому селі проживали представники відомого на всю околицю роду килимарів – Івахових. Засновником роду був Іван Івахів, котрий народився всередині XIX ст. (точна дата не відома). У Кобиллі він став учнем сільського майстра полотняного ткацтва Івана Ясиновського. Пізніше Іван придбав справжній килимовий верстат. Поступово вдосконалюючи свою майстерність, він набув не лише досвіду, але й визнання в краї [1, с. 10].

В той час на Тернопільщині своїми виробами прославилася заснована 1886 р. галицьким меценатом Володиславом Федоровичем промислова ткацька школа – майстерня в с. Вікно. Її килими мали визнання в Західній Європі, з неабияким успіхом експонувалися на виставці домашнього промислу у Відні. Основою виробництва тут були народні орнаментальні килими Збаражчини, що вирізняються композиційним та художньо – стильовим різноманіттям. Це і геометричні і умовно трактовані геометриззовані рослинні килими. [5, с. 59].

Федорович найняв Івана Івахова в якості майстра килимової майстерні та навчителя молодих килимарів у школі при ній [1, с. 10].

У 1893 р. один з килимів Івана Івахова потрапив на міжнародну виставку творів декоративно-прикладного мистецтва у Відні де отримав високу оцінку знавців.

Ткацьке ремесло перейняли діти і внуки Івана, котрі продовжували виготовляти неймовірні шедеври із ниток [2].

Авторство багатьох килимів, які знаходяться у фондовій збірці заповідника важко встановити. Але є і такі, які були виткані представниками роду Івахових та іншими жителями села Кобилля.

На килимі, витканому Марією Івахів поєднано рослинний та геометричний орнаменти, що дало йому яскравості та неповторності, за рахунок широкої гамми відтінків. Тло килима вишневого кольору, по периметру багаторусна кайма утворена з стилізованих вазонів, квітів, різноманітних геометричних фігур, які симетрично чергуються. В центральній частині килима на фоні гірчичного кольору розміщені два ромби, які обрамляє вінок з малих за розміром квітів. Кути центрального поля заповнені геометричними фігурами. Саме поле обрамлене лінійним орнаментом і вінком із квітів, схожих на тюльпани та листків [4]. Неповторність цього килима полягає в поєднанні та перенасиченні орнаментами, що зовсім не псує, а навпаки – створює оригінальність цього витвору.

У післявоєнний час килимарство у с. Кобилля набуває більшого поширення. Таким ремеслом у 50-60-х рр. почали займатися Михальська (Міштал) Ганна Андріївна, Різничок Мариня, Вільчинська Марія Андріївна, Юрик Марія Сидорівна, Грещук Ганна Іванівна, Кокайло Ярослава Іванівна, Кудлай Євдокія Григорівна, Різничок Марія Трохимівна, Романюк Марія Андріївна [3].

Також особливе місце серед фондової збірки килимів посідає виріб Анізії Шафранської.

Тло цього килима вишневого кольору. Його центральна частина являє собою завершену картину – пейзаж: посередині протікає ріка на берегах якої дерева з розлогими кронами. На задньому плані захід сонця і його жовто-червоні промені відбиваються у воді. Під овальним обрамленням пейзажу виткано піввінок з рожевих троянд. По кутах килима зображено великі букети з рожевих квітів з листками і пуп'янками. По периметру – кайма із стилізованих фігурок [4].

Тож цей твір декоративно-прикладного мистецтва викликає особливе захоплення. Це доводить що килимарство розвивалося, не застоювалося на місці, а майстри шукали все нові сюжети, поєднували орнаменти та створювали неповторні картини.

У 1968 р. делегація з села Кобилля у складі Марка Івахова (онука Івана Івахова), його доньки Надії, двох дівчаток – Галини Грещук (13 років) та Марії Різничок (11 років) їздили до Львова для запису телепередачі «Умілі руки». У студії був складений килимарський верстат, на якому дівчатка показували, як саме створюється килим.

Килим був не тільки складовою інтер'єру житла, а й використовувався у обрядах – у весільному та похоронному. У селі, де живуть килимарі, довший час такі традиції зберігалися. Під час весільного застілля позаду наречених вішали килим, на ньому – образи. У похоронному обряді на килим ставили домовину.

Тож килимарство – яскрава сторінка в історії українського народного мистецтва. Килими, з їх надзвичайним багатством узорів, різноманітністю композиції і вишуканістю колориту належать до кращих здобутків українського декоративно-прикладного мистецтва минулого. Їх цінність та важливість підтверджують ті факти, що створювалися осередки у селах та містах де займалися цим ремеслом.

Рис. 1 Килим . Автор Андрій Івахів, друга пол. XX ст.

Рис. 1. Автор Грещук Ганна, друга пол. XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Данилейко М.К. «Килимові долі Івахових», Збараж, 2007р.
2. Запаско Я.П. Українське народне килимарство / Я.П. Запаско. – К.: Мистецтво, 1973. – 111 с.: іл.
3. Записано з слів Миськи Марії 1930 р.н., жительки с. Кобилля
4. Інвентарна книга «Прикладне мистецтво» № 1 Національного заповідника «Замки Тернопілля»
5. Ямборко О. Орнаментальний килим // Історія декоративного мистецтва України: у 5 т. Т. 5 / [голов.ред. Г.Скрипник] НАН України, ІМФЕ ім. Рильського. – К., 2016. – 546 с. + 266іл.

Микола Бармак
м. Тернопіль

ОБЛІК МУЗЕЙНИХ ПАМ'ЯТОК ТА ВИКОРИСТАННЯ БЕЗКОШТОВНИХ ХМАРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ GOOGLE ДЛЯ СТВОРЕННЯ ЕЛЕКТРОННИХ КАТАЛОГІВ ФОНДІВ

Ключові слова: *електронний облік, електронний каталог, база даних, інформаційні системи, комп'ютерні технології, електронний реєстр, збереження, інформація, музейні предмети, гугл форми.*

Науково-дослідна робота є важливим напрямком діяльності музеїв. Ця діяльність передбачає обробку й уведення у науковий обіг матеріальних і нематеріальних об'єктів музейної спадщини. Результати науково-дослідної роботи знаходять висвітлення у різних формах, в організації нових експозицій і виставок. Вагомим результатом наукової діяльності музею є публікація збірок наукових праць, каталогів його колекцій і путівників, що є важливим елементом іміджу та авторитету музейної установи.

Усі пам'ятки, що зібрані музеєм, підлягають державній охороні, а тому повинні обліковуватися і зберігатися за уніфікованою системою, схваленою в нормативно-правових актах щодо використання та збереження історико-культурної спадщини.

Облік музейних пам'яток необхідний для того, щоб систематизувати пам'ятки та згрупувати їх за чіткими критеріями. Облік музейних фондів є надзвичайно клопіткою роботою і проводиться для встановлення точних відомостей і предметного опису пам'яток, що перебувають у музеї. Відвідувачі музею з пізнавальною чи дослідницькою метою використовують каталоги фондосховищ музею для того, щоб отримати текстову та графічну інформацію про пам'ятку, яка представлена в експозиційних залах чи зберігається у спеціальних закритих для відвідування фондосховищах.

Головною проблемою музеїв, поряд поліпшенням умов збереження фондів матеріалів, їх реставрацією та консервацією, надалі залишається створення комп'ютерних баз даних, використання програмного забезпечення для обліку музейних фондів. Традиційна інформація про музейні фонди, яка міститься на папері, потребує фізичної присутності дослідника у фондах музею, його безпосередній пошук у паперових каталогах, що веде до значних витрат часу для пошуків та грошових витрат на копіювання.

Електронний облік музейних фондів створює безумовні переваги досліднику для пошуку та отримання інформації, популяризує історичну спадщину, збільшує інтерес як до конкретної музейної колекції, так і популяризує заклад, в якому зберігається пам'ятка. Інформатизація обліку музейних фондів створює нові можливості для комунікації музею з зовнішнім середовищем та є вимогою часу. Автоматизація обробки і зберігання інформації, доступ до неї широкого кола дослідників вигідна музеям, перехід від паперових носіїв до електронних безпосередньо підвищить ефективність роботи музею, збільшить кількість відвідувачів, а отже і кошти від діяльності закладу.

В умовах гібридної російсько-української війни перед музеями із новою актуальністю постає завдання популяризації історичної та культурної спадщини, спонукання до вивчення суперечливих історичних подій через першоджерела. В умовах стрімкого розвитку інтернету одним із шляхів досягнення цієї мети є введення музею у сучасний комп'ютерний світ, продемонструвати свою колекцію

якомога більшій кількості людей, спонукати до відвідування та заглиблення у вивчення окремих аспектів та предметів, представити колекції. Без використання інформаційних технологій не можливо зараз залучати відвідувачів, обмінюватися інформацією, отримувати новинки наукової думки.

На цей час в Україні не існує ні загального для всіх музеїв програмного забезпечення. Окремі музеї пішли шляхом купівлі готової БД російського або білоруського виробництва. Це такі БД, як «КАМІС», «Ніка-Музей», «АС Музей» російського виробництва, а також білоруська СУБД АСПД. Білоруська система забезпечує автоматизацію усіх основних видів фондової роботи: обліку та реєстрації музейних предметів (як основного, так і допоміжних фондів), стеження за рухом музейних цінностей, здійснення наукової інвентаризації та звірення наявності, ведення документації та звітності, оперативного пошуку та відбору даних тощо. Проте, вимоги до можливостей бази даних у музеїв різного спрямування зовсім різні. Тому використання одного і того самого програмного продукту у різних музеях вимагає його підлаштування під вимоги конкретного музею під вимоги українського законодавства. Розуміючи важливість включення музейної галузі до інформаційного простору, необхідна наполеглива робота по заохоченню якісних фахівців до роботи з розробки програмного продукту для потреб музеїв.

Для створення мінімальної бази даних музейних фондів можна використати безкоштовне програмне забезпечення. Так за допомогою власного програміста можна побудувати базу в рамках безкоштовних програмних продуктів, таких як Microsoft Access, або за допомогою безкоштовного хмарного середовища Google.

Google надає багато сервісів, якщо їх використовувати, то можна значно спростити рішення різноманітних задач. Вам не потрібно нічого вигадувати, сервіс продуманий до дрібниць. Google Forms мають всі необхідні функції для створення опису з мінімальними витратами часу і зусиль.

Google Forms – це безкоштовний інструмент для збирання інформації за допомогою опитувань, форм зворотного зв'язку й тестування. Розібратися в інтерфейсі не становитиме жодних труднощів, а для створення форми потрібен тільки акаунт Google. Гугл одночасно дозволяє створювати звіти. Всю інформацію, яку заповнюють респонденти, можна автоматично перетворити в Google Таблиці. Завдяки такій функції одночасно можуть працювати кілька працівників, використовуючи навіть власні телефони, працювати віддалено, що важливо в умовах загроз локдаунів.

Сервіс Google Forms має низку переваг:

зручність використання: після заповнення уніфікованої анкети-форми всі результати зберігаються в ексель файлі;

доступність: форма зберігається на Google Диску, тому з нею можна працювати з різних пристроїв, не побоюючись, що ви забудете необхідний файл на робочому комп'ютері;

адаптивність: можна створювати, переглядати, редагувати форму на мобільних пристроях без втрати функціональності;

ефективні налаштування доступу: можливе редагування разом з іншими членами команди;

зручність аналізу: результати автоматично формуються у вигляді таблиць та графіків.

Як приклад, я створив гугл-форму Уніфікованого музейного паспорту, на який можна зайти за адресою <https://forms.gle/WrkC7z3M3tcFogm17>.

Всі результати заповненого паспорта зберігаються на гул диску автора форми без доступу сторонніх осіб. Звичайно, результатами можна ділитися з колегами, спільно працювати.

Наголошую, що кожна зміна обов'язково зберігається автоматично, а якщо одночасно працюють кілька працівників, то записується автор зміни.

Отже, питання впровадження електронної бази даних у музеї на сьогоднішній день – це вже не просто питання залучення більшої кількості відвідувачів чи вихід у віртуальний вимір. Це питання забезпечення збереженості музейної колекції. Це можливість уніфікувати облік предметів у музеї, відслідкувати їх рух, убезпечити від втрат як інформації, так і самих предметів. Для створення мінімальної бази даних музейних фондів можна використати безкоштовне хмарне середовище Google.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Владислав Піоро. Порядок обліку музейних предметів в електронній формі [Електронний ресурс]: Доповідь/Семінар «Актуальна цифрова культурна спадщина»/Державний природознавчий музей НАН України, 26.05.2016р. URL:<https://www.youtube.com/watch?v=bHGLIJg6Ook>
2. Дукельський В.Ю., Лебедєв А.В. Віртуальний проект у просторі музею / В.Ю.
3. Електронний каталог предметів Харківського історичного музею [Електронний ресурс]: <http://museum.kh.ua/poshuk>. (дата звернення 10.01.2019).
4. Знаменський А.В. Модернізація музейної діяльності // Довідник керівника установи культури. – 2003, № 10. – С.70-75
5. Інструкція з музейного обліку, зберігання та використання пам'яток державної частини музейного фонду України / Наказ від 21.07.2016 № 580 / Міністерство культури України // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16>
6. Інформаційна система обліку музейних фондів Харківського історичного музею / І. П. Шевцов, А. О. Фененко // «Луньовські читання» : матер. наук.- практ. семінарів (2010-2014 рр.). Харків: ХНУ, 2014. С. 158-164.
7. Піоро В. Музейний облік у Росії та Білорусії // Український музей. 2007. № 3 (17).
8. Положення про Державний реєстр баз персональних даних та порядок його ведення. Постанова від 25.05.2011 № 616 / Кабінет Міністрів України // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616-2011-%D0%BF>
9. Положення про Державний реєстр національного культурного надбання / Постанова від 12.08.1992 р. N466 / Кабінет міністрів України // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF>.
10. Положення про технічний захист інформації в Україні / Указ від 27.09.1999р. N1229/99 / Президент України. // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1229/99>.
11. Порядок ведення реєстрів культурних цінностей, які знаходяться у національному розшуку / Наказ від 03.09.2013 № 819 / Міністерство культури України // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z1883-13>
12. Про затвердження Порядку занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання / Наказ від 25.10.2001 № 653 / Міністерство культури і мистецтв України. // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL:<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0144-02>
13. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах. Закон України станом на 20.01.2019р. // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80>
14. Про захист персональних даних. Закон України станом на 20.01.2019р. // База даних «Законодавство України»/ВР України. URL:<https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>
15. Програма розвитку музейної справи на період до 2005 року. Затв. постановою КМ України від 30.03.2002 р. № 442 //Офіц. вісн. України. 2002. № 14. С. 194-208.
16. Черченко О. Світові та українські музеї в умовах інформаційно-комп'ютерного суспільства/О. Черченко [Електронний ресурс]: URL:<http://www.dspspace.nbuv.gov.ua/.../08-cherchenko.pdf?...1>

Оксана Брегін
м. Збараж

ПАПЕРОВІ ГРОШІ УНР ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1917-1921РР.) В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Анотація: В статті розповідається про історію розвитку українських грошей періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., із фондів Національного заповідника «Замки Тернопілля», що представляють собою справжні твори мистецтва світового рівня, символи художньої, духовної творчості українського народу, його політичної і економічної значимості.

Ключові слова: Центральна Рада, Українська Народна Республіка, карбованці, гривні, уряд гетьмана Скоропадського, Георгій Нарбут, Василь Кричевський, Директорія.

Зібрання грошових паперових знаків будь-якого історичного періоду дає можливість відтворити характер відповідної епохи часом у таких деталях, які майже невловимі і недоступні у передачі словами; до того ж у художньому відношенні вони являють собою зразки графічного мистецтва, бо містять чудові малюнки, орнаменти, символічні зображення, що відбивають індивідуальність не тільки художника, але й усього соціуму.

Саме такими є паперові гроші України 1917-1920 рр: карбованці, гривні, шаги, випущені Центральною Радою, урядом гетьмана Скоропадського, Директорією.

Проголошена 20 листопада 1917 р. універсалом Центральної Ради Українська Народна Республіка повинна була мати власну символіку, знаки суверенітету, грошову систему. Запровадження власної валюти зумовлював і справжній голод на гроші, що настав в Україні у 1917 р.

Отож грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила тимчасовий закон про випуск державних кредитних білетів Української Народної Республіки «...у розмірі, строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу, під забезпечення тимчасового, до утворення золотого фонду всім майном Республіки...».

Перша емісія Української Народної Республіки була здійснена у карбованцях. Справжнім твором високої мистецької вартості з особливим, глибоко національним малюнком у стилі українського бароко є перша українська банкнота - державний кредитовий білет номіналом 100 карбованців, випущена в обіг 5 січня 1918 р. Автором ескізу був видатний український графік Георгій Нарбут. У центрі банкноти, ліворуч зображений тризуб з хрестом. Ця символіка належала ще київському князю Володимирі Великому, який відразу сподобався і запам'ятався українським патріотам. Лише через 54 дні після появи на банкноти 1 березня 1918 р. тризуб був оголошений державним гербом УНР. На наступних купюрах тризуб зображують без хреста. Праворуч зображений арбалет, що в XVII ст. був гербом Київського магістрату. На звороті банкноти написи чотирма мовами: українською, російською, польською та мовою іврит. Таким чином, український уряд підкреслював толерантність до національних меншин. Цей паперовий знак вважається досить рідкісною пам'яткою, хоч надруковано їх було на 53 мільйони 250 тисяч карбованців. Усі білети однієї серії і номери АД 185, водяного знаку не мали.

Надалі Центральна Рада намітила провести грошову реформу в ході якої передбачалося випустити нові грошові знаки з назвою «гривня». Були встановлені номінали нових кредитних білетів в 2, 5, 10, 20, 50, 100, 500 і 1000 гривень. Однак у

той час через відсутність в Україні необхідної поліграфічного обладнання та матеріалів не було умов для виконання такого роду робіт. Перебуваючи у скрутному становищі уряд УНР звернувся до Німецької державної друкарні (Reichs Druckerei) із замовленням на виготовлення серії грошових знаків. Проте укладення договору з різних причин затягувалося, а потреба в готівці в Україні безперервно зростала. Тоді Український уряд вирішив тимчасово, «до отримання з Німеччини кредиток» друкувати грошові знаки своїми силами. 30 березня 1918 Центральна Рада оголосила про випуск знаків державного казначейства номіналами в 5, 10, 25 і 50 карбованців зі строком дії до 1 березня 1924 р. 6 квітня населення Києва вперше побачило купюру в 25 карбованців, а дещо пізніше і 50 карбованців (Рис. 1). На лицьовому боці купюр художник Олександр Красовський зобразив селянку з серпом та снопом колосків та селянина, який спирається на лопату (звідси народна назва «лопатка»). Випускалися знаки Державної Скарбниці у Києві та Одесі. Випущені в якості тимчасових вони протрималися в зверненні довше будь-яких інших, емітованих як до них, так і після них українських грошових знаків. І при цьому визнавалися платіжним засобом всіма часто змінюваною в Україні владою та урядами.

Намагаючись полегшити розмінну кризу, яка виникла у зв'язку з відсутністю дрібних номіналів, Центральна Рада 18 квітня 1918 р. випустила в обіг паперові розмінні гроші вартістю 10, 20 (художник Антон Середя), 30, 40 та 50 (художник Георгій Нарбут) шагів. Вони майже цілковито повторювали малюнок поштових марок, які друкувалися ще з грудня 1917 р. київською друкарнею Кульженка: той же напис «Українська Народна Республіка», позначення номіналу, рослинно-квітковий орнамент, зображення класичного тризуба, завітчаної жіночої голівки, селянина у капелюсі, прикрашеному колоссям, але мали на звороті напис; «Ходить нарівні з дзвінкою монетою».

Друкували шаги (у народі «метелики») у Києві аркушами по 100 штук з перфорацією, щоб легше відривати. Усього їх випущено на 16 мільйонів карбованців. Даних примірників у колекції немає.

Брак грошей змусив з 5 серпня 1918 р. використовувати як гроші 3,6-процентні облігації внутрішньої позики - білети Державної Скарбниці, вартістю 50, 100, 200 і 1000 гривень. Автором ескізів, знову ж таки, був Георгій Нарбут. Їх мистецьке оформлення - небагате. В основі облігації - квадрат, зліва і справа від нього – по 4 купони на виплату відсотків (купони розгорталися, ніби крила, звідси й народна назва облігацій – «аероплани»), традиційні написи в орнаментованій рамі, обплетений гірляндою, тризуб на фігурному щиті в оточенні булави, пірнача, двох бунчуків - старшинських клейнодів.

За два місяці до свого падіння, 18 жовтня 1918 р., уряд гетьмана Скоропадського випустив в обіг доставлені літаками з Німеччини кредитові білети вартістю 2, 10, 100, 500 гривень.

Ескіз 2-гривневої банкноти був оздоблений простим геометричним орнаментом, його виконав Василь Кричевський (Рис.2).

Над іншими банкнотами попрацював Георгій Нарбут. Вони, як і попередні 100 карбованців, вирізнялися вишуканим оформленням.

Під час роботи над створенням 10 гривень Георгій Іванович задіяв орнаменти українських книжкових гравюр XVII ст. (Рис.3), для 100 гривень використав зображення робітника з молотом та селянки з серпом на тлі розкішного вінка з квітів та плодів (Рис. 4), 500 гривень – алегорію «Молода Україна» у вигляді опроміненої дівочої голови у вінку (Рис. 5).

Катастрофічна інфляція вимагала грошей більших номіналів і незабаром у обігу з'явилися купюри у 1000 і 2000 гривень (художник Іван Мозалевський). (Рис. 6; 7). Грошові знаки усіх номіналів, що були випущені за гетьмана Скоропадського. Якщо у Франції, Німеччині паперові гроші України цього періоду вважали за зразок виконання державних паперів – то, мабуть, мали на увазі перш за все банкноти, автором яких був Георгій Нарбут. Найкращим його твором на цій царині, шедевром нової української графіки були 100 гривень 1918 р., де використане гільшоване (орнамент у вигляді густої мережі хвилястих фігурних ліній, що переплітаються між собою) тло чотирьох видів, неперевершені нарбутівські написи, зображення традиційного тризуба і розкішних вінків з квітів, плодів, овочів, колосків, символічних постатей жінки у національному вбранні із снопом пшениці та серпом у руці та чоловіка, який спирається на обвитий лавром молот. Це – своєрідний гімн Україні, її родючій землі, працьовитому народові.

Скрутне економічне і політичне становище, велика потреба у грошах, викликана воєнними діями проти радянської Росії, змусила уряд Директорії, утвореної 14 листопада 1918 р., використовувати запаси грошей, випущених у обіг Центральною Радою та урядом гетьмана, російські рублі, німецькі марки, австрійські крони, бони міст і окремих сіл України. Згодом Директорія переїжджає до Вінниці, звідти до Тернополя, а потім – до Станиславова (нині м. Івано-Франківськ), де в друкарні Хованця були надруковані купюри номіналом 5 гривень (лютий – початок березня 1919 р.) (Рис. 8).

Зліва на аверсі цієї банкноти тризуб, малюнок узятий з реверсу 10 крб. Під ним зазначено: «Серія С.А.І.», праворуч напис – «Розмінний знак Державної Скарбниці УНР». Нижче номінал – «5 гривень» – і підпис Директора Державної Скарбниці, передрукований з купюри 25 або 50 крб. Зліва на реверсі – герб, зверху – «5 гривень». Ці купюри друкувалися на сірому папері. Розмір – 58х98 мм. Основну кількість купюр цієї емісії використовувало населення Галичини. У Кам'янці-Подільському Директорія пустила в обіг купюри номіналом 10, 25, 100, 250 і 1000 крб. (а також станиславівські п'ять гривень). Інші (100, 250 і 1000 крб.) купюри у 100 (художник Георгій Нарбут), 250 (художник Борис Романовський) і 1000 (художник Григорій Золотов) карбованців були введені у обіг у серпні 1919 р., а 10 і 25 карбованців (художник Антон Приходько) – у жовтні 1919 р. (Рис. 9). Найкращим грошовим знаком цього періоду є 1000 карбованців, виконані Г. Золотавим у стилі українського бароко (Рис. 10).

Отож музейна збірка грошових паперових знаків 1917-1921 рр. нараховує 30 одиниць і представляє собою справжні твори мистецтва світового рівня, символи художньої, духовної творчості українського народу, його політичної і економічної значимості.

IV. НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ФОНДОВІ ЗБІРКИ ТА КОЛЕКЦІЇ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ І ВИМОГИ»

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ветров І. Національні грошові знаки України 1917-1920 рр. / І. Ветров, М. Виговський // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 89.
2. Ємченко О. Історія України в грошах / Олександр Ємченко // Київська старовина. – 1994. – №6. – С. 104-106
3. Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності (на нумізматичних і боністичних джерелах): зб. наук. матеріалів Другої і Третьої Міжнар. наук.-практ. конф. ТАНГ (1999, 2000 рр.) / ред.: Б. М. Андрушків; Терноп. акад. нар. госп-ва. – Т.: Екон. думка, 2001. – 112 с.
4. Римар А. П. Грошові емісії Гетьманської держави Павла Скоропадського / А.П. Римар // Питання культурології, зб. наук. праць, – К.: КНУКіМ. 2007. – Вип. 23 – С. 110-116.
5. Римар А. П. Грошова система уряду УНР як чинник формування наріжних принципів української національної ідеї / А.П. Римар // Культура і мистецтво у сучасному світі, зб. наук. праць, – К.: КНУКіМ. 2008. – Вип. 9 – С. 107-114.
6. Тхоржевський Р. Й. Нариси історії паперових грошей України./ Тхоржевський Р. Й. – Донецьк, 1993. – 87 с.
7. Ємченко О. Історія України в грошах / Олександр Ємченко // Київська старовина. – 1994. – №6. – С. 104-106
8. Інвентарна книга «Нумізматика» № 1. 1994-1996р.
9. Інвентарна книга «Нумізматика» № 2. 1996-1999р.
10. Інвентарна книга «Нумізматика» № 3. 1999-2001р.
11. Інвентарна книга «Нумізматика» № 4. 2001-2005р.

**Марія Вельгій
м. Збараж**

ВИШИТІ КИЛИМИ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ» ЯК ЗРАЗОК ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА

Анотація: Статтю присвячено дослідженню вишитих килимів, що входять до фондів колекцій Національного заповідника «Замки Тернопілля». Визначено характерні орнаментальні мотиви і композиції, найбільш улюблена колірна гама, домінуючі техніки виконання вишивок на Збаражчині.

Ключові слова: килим, вишивка, прикладне мистецтво, техніки; орнаменти: геометричний, рослинний, антропоморфний, зооморфний.

У невичерпній спадщині духовної культури українського народу є особлива, винятково важлива її частина – вишивка, яка є символом нашого рідного краю, батьківської оселі, тепла материнських рук. Вона відображає світогляд, художню творчість та історичний розвиток українського народу, тому дослідження традиційної вишивки актуальне в плані вивчення етногенезу та етнокультурних зв'язків українського народу, формування й еволюції його традицій та звичаїв і духовної культури загалом. Разом з тим дослідження вишивки актуальне не тільки з погляду пізнання національної художньої спадщини, але й має певне загальнолюдське культурне значення.

Огляд літератури. Суттєвий внесок у вивчення регіональних особливостей української народної вишивки внесли К. Матейко, Г. Горинь, Т. Ніколаєва, які визначили спільні та відмінні риси художньо-стилістичних та технічних особливостей вишивки. Важливе значення для дослідження стильової специфіки орнаменту, особливостей технік вишивання мають праці Р. Захарчук-Чугай, Л. Булгакової, Т. Кара-Васильєвої, К. Соколовської.

У розмаїтті українського декоративного мистецтва художнє вишивання посідає одне з провідних місць. Це улюблений і здавна поширений різновид

народної творчості. Адже для вишивання не потрібно складних пристосувань. Вміння серцем відчувати навколишню красу і відтворювати її в узорах кожна дівчина змалечку вчилася у своєї матері, бабусі.

Вишиванням споконвіку займалися жінки. Вони вишивали та мережили сорочки для своєї родини – хусточки, скатертини, серветки та намітки. Через вишивку передавався настрій, чистота почуттів, повага, смуток, надія і сподівання. Шляхом художнього образу, втіленого у вишивці, відбувалося освідчення у коханні [5, с. 118].

Килими відомі з давніх часів. Напевно, їх родоначальниками були звірині шкури, які вкривали підлоги в печерах первісних людей. Килими приносили в будинок тепло і затишок, були показником заможності господарів будинку. Їх ткали, виготовляли з різних матеріалів, різними техніками. І служили вони багатьом цілям – прикрашали стіни, утеплювали підлогу, зігрівали і т.д.

Вишивка в Україні – це світ краси і фантазії, поетичного осмислення навколишньої природи, схвилювана розповідь про думки і почуття людини.

У процесі історичного та культурного розвитку в Україні в кожній місцевості усталились характерні орнаментальні мотиви і композиції, колірні гами, специфічні техніки виконання. Кожний район, навіть кожне село відзначалося місцевою своєрідністю.

По суті, вишитий вручну килим – це та ж вишита картина. Відмінність лише в тому, що основа повністю заповнюється. Також основа і нитки (вовняні, акрилові або бавовняні) все-таки повинні бути більш товсті, щільні і зносостійкі, а голка – товста і з великим вушком. Тут використовується шов – традиційний хрестик. Особливо ефектно виглядають вишиті килими із зображенням квітів, тварин, птахів.

Вишивалися такі килими на різних тканинах, найчастіше на мішковині.

Довгими зимовими вечорами українські жінки проводили за цікавим та звичним для них заняттям – вишиванням. Оскільки ниток бракувало, то старі дитячі речі розпорювали і з тих ниток вишивали. До речі, часто візерунки вигадували самі.

Пригадую, як моя мама (Катерина Максимець) вишивала такий килим. Біля мого ліжка на стіні прикрашав кімнату не один десяток років, сьогодні експонується у виставковій залі Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Килим вишитий кольоровими нитками (80-і рр. ХХ ст.). Посередині у прямокутному обрамленні на чорному тлі зображено різнобарвні квіти з листками і колоски, по периметру – на коричневому фоні гірлянди з грон винограду та листків і кайму з ліній і дрібних стилізованих квіток [3] (Фото 1).

Протягом довгих років нашого «радянського минулого» килим на підлозі і на стіні був незмінним, обов'язковим «трендом» і атрибутом майже кожної кімнати хати. Великі і маленькі, з квітами, тваринами або орнаментом на будь-який смак.

У фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» налічується 25 вишитих килимів, які датуються переважно кін. ХХ ст.

Надходження килимів: м. Збараж, с. Шельпаки, с. Верняки, с. Базаринці, с. Залужжя, с. Підгороднє, с. Великі Вікнини, с. Травневе, с. Шили, м. Тернопіль.

Килим вишитий пані Марією Кізь у 1924-25 рр. Орнамент рослинно-геометричний, композиція вертикальна. На килимі в обрамленні кайми, що являє собою зірчасті квіти, які знаходяться в ромбах, зображено герб ЗУНР – коронований лев, що стоїть на задніх лапах, а передніми впирається в вершину гори. У верхній частині герба зображений тризуб, нижче стилізоване сонце, від якого відходять промені у вигляді прямих ліній та квітів [2] (Фото 2).

Килим вишитий кольоровими нитками (60-70-і рр. ХХ ст.). Техніка виконання – «хрестик», орнамент геометричний: у центрі зображено один ромб, по обох боках – по одному меншому ромбу. По периметру – ламані лінії, по кутках теж ромби та лінії [2] (Фото 3).

Килим вишитий кольоровими нитками (70-і рр. ХХ ст.). Техніка виконання – «болгарський (подвійний) хрестик», орнамент – рослинний. Посередині у фігурній рамі на зеленому фоні зображено одну велику та дві менші червоні квіти (маки) з пуп'янками і листками. Від кутів рами відходять стилізовані пуп'янки із сіточки, по периметру – десять поодиноких троянд з листками [3] (Фото 4).

Килим вишитий кольоровими нитками (60-і рр. ХХ ст.). Техніка виконання – «хрестик», орнамент – антропоморфний, зооморфний, геометричний, рослинний. На блакитному фоні зображено козака верхи на коні, навпроти нього стоїть дівчина і напуває коня з маленького відеречка. Зверху зображено квіти з листками і пуп'янками, по периметру – кайму з ромбів, трикутників, зубчастих ліній [2] (Фото 5).

Килимарство – один з найпоширеніших видів українського народного мистецтва. Зародившись у глибокій давнині, воно за тривалий час свого розвитку досягло високого художнього рівня й технічної досконалості. Оглянути колекцію вишитих килимів можна у Національному заповіднику «Замки Тернопілля».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Запаско Я.П. Українське народне килимарство. – К.: Мистецтво, 1973. – 110 с.
2. Інвентарна книга «Прикладне мистецтво» №1, 1995-2005 рр. Національного заповідника «Замки Тернопілля».
3. Інвентарна книга «Тканини» №1-7, 1994-2019 рр. Національного заповідника «Замки Тернопілля».
4. Килими та килимові вироби. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 112 с.
5. Соколовська К. Традиційні художні символи вишивки і пісенного фольклору. – Персонал. – 2008. – №1. – с.114-118.

Наталія Ганусевич
м. Збараж

КОЛЕКЦІЯ СТАРОДРУКІВ У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Анотація: В статті опрацьовано і систематизовано частину відомостей про рідкісні книги, що знаходяться у фондовій колекції Національного заповідника «Замки Тернопілля». Створення колекції стародруків допоможе забезпечити їх збереження, консервацію і популяризацію. Об'єктами дослідження є стародруки XVII-XVIII ст., дві з них є частиною стаціонарної виставки, що експонуються у Замковому палаці м. Збараж, а з інших сформовано колекцію «Стародруки».

Ключові слова: книга, фондосховище, колекція, стародрук, заставка, маргіналії, філіграні, атрибуція, реставрація.

Книга – неперіодичне видання у вигляді зброшурованих аркушів друкованого матеріалу, набір письмових, друкованих, ілюстрованих або порожніх аркушів, виготовлених з паперу, пергаменту або іншого матеріалу, як правило, скріплених з одного боку. Сторони аркуша називаються сторінками.

Українські стародруки – твори видані на території сучасної України, надруковані з 1574 р. до 1830 р. включно. Найдавніші книжки, надруковані на території України, збережені до сьогодні, вийшли у Львові в друкарні Івана Федорова – Буквар та Апостол (обидва – 1574 р.). Велика увага в них приділялася заголовному аркушеві-титулові і наступному – фронтиспісу, а також заставкам перед текстом, заголовним літерам та кінцівкам. Українські стародруки відзначаються надзвичайною різноманітністю та індивідуальними прикметами оздоблення. Ми бачимо, що орнамент використовується не тільки в рамках на титулах, а і в дизайні заставок та кінцівок у богослужбових книгах. Не лише в кирилівських друках вживалися набірні орнаменти, а і латинських, що були видані в Україні та інших частинах Речі Посполитої. В ранніх друках вони мали рослинний орнамент, а згодом їх композицію стали доповнювати фігурними та сюжетними зображеннями. Чільне місце відводилося ілюстративній гравюрі; вона не тільки оздоблювала книгу, а й полегшувала сприйняття тексту, доповнювала його [7, с. 8].

Українські видання до 1860 р. включно відносяться до книжкових пам'яток, відповідно до затвердженого Міністерством культури України «Порядку відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання» (постанова від 08 липня 2016 р.).

Дбайливо збережена колекція стародруків є справжнім національним надбанням, свідченням культурних традицій, історичних подій, що ілюструє важливі етапи розвитку історії культури, книги та книгознавства, мистецтва книги та поліграфії. На даний час у фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» зберігається близько 150-ти унікальних друкованих пам'яток XVII-XIX ст. Колекція «Книги релігійного змісту» формувалася понад 25 років і є унікальним джерелом відомостей історії книгодрукування і релігійного життя нашого краю. Багато книжок мають цінні прикмети часу: екслібриси, філіграні, маргінальні записи, а їх сторінки оздоблені сюжетними заставками, ініціалами і кінцівками. Беззаперечна цінність колекції кирилических видань, до складу якої входять книжки, надруковані слов'янським кирилическим шрифтом протягом XVII – поч. XX ст. У фонді зберігаються такі рідкісні видання, як «Мінея» з 1761 р., «Псалтир» з 1871 р., «Молитвослов» 1899 р., а також «Стихарь» з 1786 р.,

«Часослов» з 1769 р. Серед стародруків можна виділити «Євангеліє» 1667 і 1690-х рр., «Триодь» з 1664 р., «Ірмологіон» 1790 р. та інші.

Переважна частина книг знаходиться у задовільному стані, на деяких залишилися сліди мідних застібок. На окремих аркушах можна розібрати водяні знаки: риби, сонечко, скручений сувій тощо. Записи на книгах розповідають про те, що вони були подаровані, а тих хто посміє їх без дозволу забрати чекає анафема.

В колекційний опис входить: інвентарний номер книги, номер шифру в книзі надходжень, назва книги, дата і місце видання і стан збереження [11].

Вивчаючи кожну книгу науковий співробітник з допомогою ряду методів проводить атрибуцію кожного екземпляру для подальшого збереження, консервації та каталогізації.

Вивчення, дослідження та вирішення питань забезпечення збереження друкованих пам'яток не залишаються поза увагою наукових працівників закладу. Проводяться постійні огляди приміщень, особливо обстеження різних документів під час весняного періоду (перехід з холодного до гарячого) в цей час при різкій зміні температури у фондосховищах потрібно завжди і саме вчасно зафіксувати змінений стан паперових документів, щоб на них не появилися сліди біологічного забруднення (плісняви).

Обстеження передбачають проведення візуального огляду для виявлення наявності механічних пошкоджень, мікологічних і ентомологічних уражень, а також дослідження вологості паперу книжкових блоків і елементів оправ контактним способом, встановлення динаміки змін властивостей документів із метою розробки та проведення конкретних заходів для стабілізації фактичного фізичного стану матеріальної основи обстежених документів [1, с. 14].

Початковим етапом роботи із стародруком є створення його бібліографічного опису за існуючими правилами укладання бібліографічного опису стародрукованих видань [10]. А також по зовнішньому вигляді видання, які завжди відмічають у каталогах: формат, кількість рядків на аркуші, філіація чи пагінація, відсутність чи наявність сигнатур, кількість аркушів в зошиті та інші. Відсутні в примірнику аркуші зазначаються у примітках. Усі нумеровані сторінки (аркуші), незалежно від того, де вони знаходяться, та чи є на них друкований текст (або вони пусті), перераховуються і наводяться в описі в квадратних дужках арабськими цифрами і в послідовності, відповідній їхньому місцеві в книзі [9].

Важливого значення надається опис про дефектність книги, тому що за ним можна прослідкувати в якому стані прийшла вона у фонди і як проходив процес зберігання її до часу реставрації. Про створені каталогу потрібно подати відомості про загальну характеристику фізичного стану: відсутність оправи, або верхньої чи нижньої кришки; зазначаються аркуші, що випадають з блоку книги; відсутність титульного аркуша; пошкодження застібок; пошкодження шашелем; плями від вологи; пошкодження або розшарованість аркушів, палітурки; та ін. [6].

Атрибувати всі книги не завжди легко, особливо тоді коли деякі екземпляри дефектні, а саме: відсутня обкладинка, титульні аркуші, а в більш пізніх зразках проблематично коли немає останніх сторінок.

Книга церковна «Євангеліє» (КН – 3344; К - 262) 1789 р. 29X19X6 см. 20 [3] 8 412 арк. 24 рядків на арк.(вступ); 16 рядків на арк.(текст) І-11,5 см. Ініціал в червоній рамці 4,8X19 см. Шрифт -5 мм. h(10p)=11,5 см.(17 р. на Арк.текст=19 см.)

Походження: Акт №1 від 5.01.1999 Передано головою церковної громади (церква Покрови Матері Божої) Мединський М.П. з с.Нищі Луб'янки Збарзького р-н. Реставрація: відомостей не має. Техніка і матеріали: Папір, друк. Оправа відсутня.

Опис: Книга церковна «Євангеліє». Місце друку невідоме. В книзі розміщено чотири Євангелія: від Марка, Луки, Матея і Івана. Кожне Євангеліє починається з виділених ініціал обрамлених рослинним орнаментом. Текст місцями виділений червоною фарбою. Книга прикрашена ілюстраціями із сцен життя святих. Перед першою главою Євангелія від Матея зображено святого, який сидить за столом з книгою в руках. Внизу напис «Львів 1681». Перед першою главою від Йоана зображено святого, а внизу напис: «Львів, 1683», а від Луки, внизу напис: «1682», а від Марка немає напису. На аркушах філіграні у вигляді риби у колі і сувій з буквами D, L, C.

Експонування: Збаразький замок, фондосховище.

Публікації: Згадується лише як предмет колекції [2, с. 13].

Стан збереження: примірник дефектний – відсутні аркуші, а деякі порвані, пожовклі з слідами воску, краї надірвані. Аркуші поїдені шашелем, в основі аркуша плями. Є спроби підклейки.

Книга церковна «Мінея» на березень, квітень (КН – 7258; К - 411) **1761 р.** 34X21X4,5 см. 2⁰ 208[10] арк. 37 рядків на арк. І-І см. Шрифт -3 мм. h(10p)=6 см.(37 р. на Арк.текст=23,5 см.)

Походження: Акт №55 від 13.04.2005 храм Преображення Господнього с. Решнівка.

Реставрація: відомостей не має.

Техніка і матеріали: Папір, друк.

Опис: Книга церковна «Мінея», надрукована старослов'янською мовою два кольори. Перша сторінка містить заставку з рослинним орнаментом. Мінея березнева 114 арк. Мінея квітнева 94 арк. Кожен новий текст починається із заставок, а абзац з Ініціала червоного кольору. Обкладинка тверда, виготовлена з картону обтягнута шкірою темно коричневого кольору на корінці є 5 потовщень з позолотою і написом місяців. Є кругла печатка на першій сторінці книги фіолетового кольору. **Філігрань** у вигляді шестираменного хреста.

Експонування: Збаразький замок, фондосховище

Публікації: Згадується лише як предмет колекції [4, с. 82]

Стан збереження: примірник дефектний – відсутні аркуші, а деякі порвані, пожовклі з слідами воску, краї надірвані. Обкладинка порвана, шкіра потерта на кутках знищена і відходить від основи.

Книга церковна «Тріодіон» (КН – 319; К - 42) **1767 р.** 32,5X 20 см. 2⁰. [3] 456 арк., І-2 см. Шрифт-2 мм. Заставки рослинні з елементами геометричними, а сюжетні на с.17,23 h(10p)=6 см.(42 р. на Арк.текст=25,5 см.)

Походження: невідоме.

Реставрація: відомостей немає, але є деякі спроби укріпити розірвані аркуші наклеївши їх на інший папір, а також заповнити втрати аркуша полосами паперу.

Техніка і матеріали: Папір, друк. Обкладинка обтягнута темною шкірою є тиснення.

Опис: Книга церковна «Тріодіон» – додаток до пісень і молитов змінних свят і празників (в основному Пасхальних) Друк церковний старослов'янський. Ілюстрована 1767 рік. Складається з розділів: 1. Молитви на п'ятницю шостої неділі Святого Великого Посту. 2. Молитви на неділю. 3. Послідовність Святих і Спасуючих страстей Господа нашого Ісуса Христа. 4. Молитви у Святу і велику суботу вечера. 5. Молитви у Святу і велику неділю Пасхи (вечірні). 6. В світлий понеділок (вечірні). 7. У світлий вівторок (вечірні). 8. У світлу середу (вечірні). 9. У світлу п'ятницю (вечірні). 10. Неділя перед Пасхою. 11. Неділя святих жон

мироносиць. 12. Неділя о розслабленом в суботу ввечері в малій вечірній. 13. Неділя о слепом [2, с. 21]. На сторінках збереглися маргінальні записи.

Експонування: Збаразький замок, фондосховище.

Публікації: [5, с. 59].

Стан збереження: примірник дефектний – втрачені аркуші, пожовклий папір, розірвані листки, зламані застібки книги.

Книга церковна «Часослов» (КН – 3482; К – 273) **1769 р.** 21X 15 см. 2⁰. [3] 668 арк. Позначено арабськими цифрами і 234 римськими Шрифт – 2 мм. Ініціал – 3 см., h(10p)=4,5 см.(39 р. на Арк.текст=19 см.)

Походження: Передав м. Збараж Сірак В.Й. Акт № 37 від 5.04.1999 р.

Реставрація: відомостей немає.

Техніка і матеріали: Папір, друк в два стовпчика.

Опис: Книга церковна «Часослов». Книга ілюстрована, друкована латинською мовою, текст друк чорною фарбою, виділені місця – червоною. Зображення царя Давида у першій частині, Святої Трійці у другій, а на початку третьої зображення внебовзяття Діви Марії, ініціали стилізовані рослинним орнаментом, кінцівки прикрашені зображенням сонця, листя, квітів, внизу голівка ангела і інші; Можливо видрукувана у вересні 1769 р.

Експонування: Збаразький замок, фондосховище.

Публікації: Згадується лише як предмет колекції [2, с. 21].

Стан збереження: примірник дефектний – відсутня обкладинка і перші аркуші, а деякі аркуші пожовкли, краї надірвані є воскові плями.

Зберігаючи такі цінні пам'ятки українського мистецтва ми збагачуємо себе духовно, а досліджуючи їх вносимо у своє життя багато цікавого. Згадаймо слова великого письменника Тараса Шевченка: «Хто полюбить книгу, той далеко піде у своєму розвитку. Книга рятує душу від здерев'яніння». Збереження фонду – єдиний спосіб забезпечення повноцінної й різнобічної інформації для майбутніх поколінь дослідників.

Книга церковна Євангеліон «Євангеліє»

(КН – 1706; К - 230) **1667 р.**

30,6X 19,5X7,6 см. 2⁰. [12] 412 арк. Шрифт -8 мм. Ініціал -5 см.; 1,1 см. Розмір 10 рядків= 12 см.

Заставки рослинні з елементами геометричними (стилізовані решітки між широкими листками, виноградна лоза). Заставки є і сюжетні, де зображені фрагменти із Святого Письма. Євангеліє або Благовість, Благовіщення (від грец. εὐαγγέλιον – добра звістка, добра новина) [12, с. 129].

Походження: Передано Акт прийому №101 від 21.08.96 р.

Реставрація: відомостей немає

Техніка і матеріали: Папір, друк. Оправа обтягнута шкірою.

Опис: Книга церковна «Євангеліє». Видана у Львові Ставропігійським братством (можливо у 1677), 412 стор. Старослов'янською мовою, ілюстрована. Оправа книги дерев'яна обтягнута тисненою шкірою, темно-коричневого кольору. На шкірі витиснуті в чотирьох кутках портрети Євангелістів: Матвія, Марка, Луки, Іоанна, а також портрети інших святих і різна символіка. У книзі поміщене святе письмо євангелістів [13, с. 22]. Використовуються сюжетні заставки і тетраплетіння. На аркушах збережені **філіграні** у вигляді риби в колі, риба в картуші і букви GH, GM

Експонування: Збаразький замок, зал сакрального мистецтва

Публікації: [14, с. 6]

Стан збереження: примірник дефектний – понищена шашелем, пожовклий, потертий папір, шкіра на обкладинці місцями надірвана, потріскана має втрати, відсутні початкові і кінцеві сторінки.

Книга церковна Євангеліон «Євангеліє»

(КН – 6783; К - 399) **1690 р.**

32X 20 см. 34X22 см. обк. 2⁰. [12] 412 арк. Шрифт -5мм. Іціал -4,5 см. Рядків -17, h₁(10р)= 7,7 см. (24 р. на Арк.вступ=19 см.) h₂(10р)=11,5 см.(16 р. на Арк.текст)

Походження: Акт №79 від 14.07.2004 р. с. Залужжя Збараського р-н

Реставрація: відомостей немає

Техніка і матеріали: Папір, друк в два кольори. Обкладинка тверда в шкіряній оправі з металевим обрамленням.

Опис: Євангеліє це є Благовістя Богодухновенних євангелістів Благословенням святіших Четверопристольних патріархів старанням і коштом видана у Львові Ставропігійським братством храму Успення Пресвятої Богородиці (7198). А від Різдва Христового 28 листопада 1690. Книга видрукувана старослов'янською мовою, червоними та чорними фарбами, ілюстрована. Перша буква нового тексту велика і фігурна. Кожне Євангелістське читання і повчання розпочинається розмальованим ініціалом рослинному орнаменті, а заголовки повчань писані червоним кольором. Обкладинка тверда в широкій тисненій оправі з металевим обрамленням. В центрі на лицевій і зворотній стороні обкладинки на овальній формі металу зображено хрест, а в наріжниках (в чотирьох кутках) з чотирьох збереглися тільки дві пів-округлі гульки. У книзі поміщене Святе Письмо євангелістів [15, с.122]. Збереглися залишки двох застібок. **Філігрань** у вигляді риби в колі [16, с. 278], а на іншому аркуші - скручений сувій. Збережені покрайні записи – **маргіналії**

Експонування: Збараський замок, фондосховище.

Публікації: Згадується лише як предмет колекції [17, с.22], маргіналії у доповіді [18, с. 750].

Стан збереження: примірник дефектний – втрачені аркуші, пожовклий потертий папір, пошкоджена обкладинка, відсутні застібки.

Внаслідок поаркушного дослідження примірників вдалося виявити послідовний перехід від одної філіграні риби до іншої з додаванням літер, або картуша і інших дрібних деталей. Загалом у складі стандартних примірників Євангелія 1667 р. ми виявили філіграні кількох типових для литовських видань середини 60-х років сюжетів: риба у колі з буквами, риба в колі прикрашений трикутниками, а внизу букви GM, риба у бароковому картуші з буквами GH, а також стручений сувій і вже в пізніших зразках стилізована буква «W» з короною.

Виявлені водяні знаки потребують більш детального вивчення, виявлення їх відповідників в альбомах, однак і зараз можемо констатувати, що вони належать до одного часового проміжку, і виготовлялися папірнею однієї країни. Детальне його поаркушне дослідження доводить результативність філігранологічного методу для вивчення історії побутування стародруків та ідентифікації вставних контрафактних аркушів.

Однак відомо, що цей метод, надаючи досить точні відомості в межах століття, півстоліття, або навіть кількох десятиліть друкування книжки, не дає можливості точно встановити рік її виходу. Максимально точні відомості стосовно часу друкування можна було б отримати шляхом співставлення датування за філігранями з іншими чинниками, зокрема шрифтовими та орнаментальними ознаками тощо.

Мінея К-411, 1761 р.

Тридіодь К-42, 1767 р.

Часослов К-273, 1769 р.

Євангеліє К-262, 1789 р.

Зал сакрального мистецтва у Збаразькому замку. Фондосховище.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дзендзелюк Л.С., Льода Л.М. Візуальне обстеження стану книги./ Основи реставраційних процесів. Методичні поради до практичних занять. – Львів, 2012. – 85 с.
2. Інвентарна книга №1. Група: «Книги». – Збараж: ДІАЗ, 8.02.1995. – з №1 по №211. – С.21
3. Інвентарна книга №2. Група: «Книги». – Збараж: НЗ «ЗТ», 17.01.2005. – з №212 по №453. – С.13
4. Інвентарна книга №3. Група: «Книги». – Збараж: НЗ «ЗТ», 18.01.2012. – з №453 по №678. – с.82-83
5. Забезпечення збереження стародруків у фондах НЗ «ЗТ». / Волинська книга: історія, дослідження, експонування. – Острог, 2015. – С.59-66
6. Каталог стародруків (1574–1700) / Запаско Я., Ісаєвич Я. [Електронний ресурс]. – http://www.liturgia.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=63&Itemid=94
7. Каталог стародруків (1701–1764) / Запаско Я., Ісаєвич Я. [Електронний ресурс]. – http://www.liturgia.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=65&Itemid=94
8. Каталог стародруків (1765–1800) / Запаско Я., Ісаєвич Я. [Електронний ресурс]. – http://www.liturgia.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=69&Itemid=94
9. З архівного описування та атрибуції стародруків та рідкісних книг. / укладач: ШВЕЦЬ А. В. – ЦДАЗУ, 2010. [Електронний ресурс]. – [https://tsdazu.archives.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/Nauk_dovid_aparat/Pamiat\(z_arh_opis_ta_atrub_star\).pdf](https://tsdazu.archives.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/Nauk_dovid_aparat/Pamiat(z_arh_opis_ta_atrub_star).pdf)
10. Правила составления библиографического описания старопечатных зданий. / Рос. гос. библиотека; Сост. И. М. Полонская, Н. П. Черкашина. – Москва: Пашков дом, 2003. – 400с.

11. Простейшие основы идентификации издания кирилловской печати. // [електронний ресурс]: <http://www.raruss.ru/slavonic/slav5/1669-slavonic-leekbez.html>
12. Ідзьо В. Галицьке Євангеліє як релігійна, мовна, літературна та історична пам'ятка 1144 року. /Апологет. Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво. – Львів, 2010. – С.129
13. Ганусевич Н. Євангеліон – визначна пам'ятка XVII ст. в музейній експозиції Збаразького замку. /Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції «Православ'я в Україні». –Київ, 2012. – С.22
14. Ганусевич Н. Стародруки у фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля»: збереження, дослідження і реставрація. /Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції «Православ'я в Україні». – Київ, 2013. – С.286 // Інвентарна книга №2. Група: «Книги». –Збараж: НЗ «ЗТ», 17.01.2005. – з №212 по №453. – С.6
15. Ганусевич Н. Євангеліон – визначна пам'ятка XVII ст. в музейній експозиції Збаразького замку. /Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції «Православ'я в Україні». – Київ, 2012. – С.122
16. Laucevicius E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.: atlasas = Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII в. : атлас, [текст]. – Vilnius : Mitnis, 1967. – 577 с.; 278 с.: іл.
17. Інвентарна книга №2. Група: «Книги». – Збараж: НЗ «ЗТ», 17.01.2005. – з №212 по №453. – С.78 // Збережені реліквії сакрального мистецтва НЗ «ЗТ». – Тернопіль, 2006. – 22с.
18. Ганусевич Н. Маргіналії у стародруках із фондів Національного заповідника «Замки Тернопілля. / Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції «Православ'я в Україні». – Київ, 2014. – С.750

**Алла Дмитренко
м. Луцьк**

ДЕКОРУВАННЯ СВІТЛОГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ ІЗ ЗБІРКИ МУЗЕЮ ЕТНОГРАФІЇ ВОЛИНІ ТА ПОЛІССЯ ПРИ ВОЛИНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ЯК ВАЖЛИВА АТРИБУТИВНА ОЗНАКА

Анотація: У статті висвітлюються особливості основні атрибутивні ознаки світлоглиняних виробів зі збірки Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки. Відзначаються основні способи і техніки декорування керамічних виробів залежно від їх призначення: посуд для приготування, споживання, зберігання і транспортування продуктів харчування. Відзначено, що для збірки світлої кераміки характерні: декоративно-захисна техніка декорування (поливання) та суто декоративні техніки: малювання, риткування, штампування.

Ключові слова: атрибуція, Музей етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки, світлоглиняна кераміка, кульчинська кераміка, малювання, риткування, штампування, полива.

Музей етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки (далі – МЕНП) створений 25 р. тому як Кабінет етнографії Волині та Полісся при кафедрі археології та джерелознавства за ініціативою професора, відомого археолога Михайла Кучинка. Пізніше був підрозділом Музею археології, а 2008 р. виокремився як окремий музейний заклад університету. Поштовхом до розвитку музею став початок підготовки на історичному факультеті (тепер факультеті історії, політології та національної безпеки) студентів спеціальності «Музейна справа і охорона пам'яток історії та культури» (тепер – 027 «Музєзнавство. Пам'яткознавство»). МЕНП одразу став базою підготовки студентів. Музейні предмети використовуються при вивченні курсів «Музєзнавство», «Експозиційно-виставкова робота», «Фондова та науково-дослідна робота» та ін. Особливо активно предмети різних груп збереження

використовуються при опануванні студентами основ атрибуції та експертизи культурних цінностей при вивченні дисциплін «Основи атрибуції пам'яток», «Основи атрибуції та експертизи культурних цінностей», «Атрибуція етнографічних пам'яток» та ін. Музей, формування та структура його збірки, різноманітні форми роботи висвітлювалися у численних публікаціях викладачів кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності (до 2020 р. – документознавства і музейної справи) та студентів вище вказаної спеціальності [2, с. 147-212, 334-346].

На сьогодні МЕВП має понад 2,5 тис. музейних предметів, у т. ч. 288 одиниць кераміки. Збірка складається із світлої і димленої (лощеної) кераміки [4]. Якщо форми світлих і димлених керамічних виробів практично ідентичні і відрізняються в основному ступенем профільованості посудин, то способи їх декорування істотно різняться. Варто відзначити, що особливості декорування кераміки різних гончарних осередків Волині досліджувала Г. Істоміна [5, с. 80-92, 125-165; 6].

Відомим волинським осередком виготовлення світлоглиняної кераміки є село Кульчин на Ківереччині, де донедавна проживав останній традиційний гончар Волині Володимир Ковальчук. Зважаючи на досить широку географію студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки (далі – ВНУ імені Лесі Українки), у збірці МЕВП є керамічні вироби, привезені з різних районів Волині (більшість предметів) та інших областей України: Рівненщини, Тернопільщини, Хмельниччини, Львівщини, Івано-Франківщини, Черкащини, Сумщини. Це визначило основну специфіку збірки кераміки, коли ми знаємо звідки надійшла та чи інша посудина, але не знаємо осередку її виготовлення. Тому вивчення основних типологічних ознак кераміки з музейних збірок важливе і для ідентифікації предметів, з'ясування гончарних осередків, звідки походить той чи керамічний виріб.

Першою типологічною ознакою світлоглиняної кераміки є її колір. Посуд із збірки МЕВП має черепок від світло-сірого, світло-жовтого до червоного (цеглястого) і навіть коричневого відтінку. Такі вироби іноді називають посудом «природного кольору глини» [7, с. 48]. У Кульчині посуд випалювали «на біло», «на червоно», зрідка – «на чорно». Червону кераміку виготовляли у Рокиті на Старовижівщині. Світлі вироби характерні і для гончарних осередків Рівненщини, Збаражчини. Щоб отримати червоний посуд, «... треба дрова спеціальні брати – порохняві, бо порохно коли горить, то вогонь червоний іде, як жар, і виріб поглинає його. Черепок тоді нагрівається, пори відкриваються, червоний вогонь вбирається черепком і виріб стає червоний, навіть часом чорніє». В. Ковальчук віддавав перевагу білим виробам. В інтерв'ю 2011 р. гончар відзначав: «Я вже давно не роблю чорну кераміку. Останній раз робив ще в радянські часи. Червону – як хто хотів, а в основному білу робили, світлу». У горні є отвір через який дивляться, як посуд змінює колір посуд. Майстер знав, що «...коли температура близько 700, вироби починають червоніти знизу. Даси ще жару – червоніють ще вище, накалюються. Потім дивишся на верх виробів – коли охолоджується, верх біліє, стає світлий» [1; 3, с. 44].

Друга типологічна ознака світлої кераміки – наявність або відсутність поливи. Звісно, що більш давні традиції має не полив'яна кераміка, але з міжвоєнного періоду почали масово виготовляти і полив'яний посуд. Техніка поливання керамічних виробів у Кульчині називалась «обліцуванням» [1].

Загалом же початок використання поливи в Україні датується X ст. Її виготовляли з тонко розмеленого кварцового піску, свинцю, крейди, розмішаних на

воді. Під час випалу склоподібна маса розтоплюється, утворюючи блискучу глянцевою поверхню. Завдяки поливі посудина стає не тільки більш привабливою, але й непроникною для рідини, її легше мити, що є важливим в побуті. Якщо ж до безколірної поливи додати інші складники, то вона набуває певного кольору: окис міді дає зелений колір, окис заліза – червоний, окис стибію (сурми) – жовтого, окис кобальту – синього, манганова руда – фіолетового, окалина заліза – чорного [7, с. 48-49].

Кульчинські майстри готували «облицовку» із минулорічної засохлої глини, яку добре перетирали на жорнах, аби *«вона чиста була, мастка – без крупинок»*. Для отримання поливи коричневого кольору, до подрібненої глини додавали білу або червону глину («рудку») і крохмаль, а зеленого кольору («зеленки») – мідний купорос: *«Але треба по нормі додавати, бо якщо більше даєш – чорна буде. А щоб коричнева була, то брали рудку, теж по нормі, і ще додавали крохмаль, щоб вона – облицовка, краще трималася»*. В останні десятиліття В. Ковальчук отримував поливу із Опішного. П'ять разів перемелював її на жорнах, додавав крохмаль і барвники і добре вимішував. Таким чином гончар отримував поливу білого, червоного (жовтого) або зеленого кольору.

Поливу робили рідку і лили на вироби з кружки, а колись наносили спеціальним пензликом. Политі вироби В. Ковальчук колись випалював двічі, а в останні роки – один раз: *«Облицьоване випалюю відразу. Колись за два рази робив. Зараз, ні. Политі стоять один день, обсихають, а потім випалюю. Все за один раз випалюю»*. При випалюванні на поверхні виробу утворюється скловидна плівка, призначена, як каже гончар, *«не для міцності»*, а для того, щоб *«краще було його (посуд – А. Д.) використовувати в побуті – менше роботи біля нього, мється краще»* [1; 3, с. 45].

Більшість керамічних виробів зі світлим черепком із збірки МЕВП покриті поливою лише на вінчику та зсередини. Це надавало керамічному виробу здатність не пропускати вологу і рідину, яка розміщувалася всередині. Однак зустрічаються посудини, покриті поливою і зовні по усій площині виробу; або з полив'яною шийкою, вінчиками та вушком; полив'яні зсередини і частково зовні. У багатьох випадках непокритою залишається лише нижня частина тулуба.

Музейна збірка і польові матеріали дозволяють докладно проаналізувати особливості використання поливи у Кульчині. До першої групи віднесемо посуд для зберігання продуктів харчування і столовий посуд. Тобто, глечата, гладішки, миски і макітри з покришками, що використовувались на вареники, в цьому гончарному осередку поливали тільки всередині та на вінчиках. Це сприяло ущільненню внутрішньої поверхні посудин, полегшувало догляд за ними. Тобто полива виконувала суто практичну функцію. У збірці МЕВП є кульчинські посудини, полив'яні зсередини і частково зовні, при цьому у нижній частині тулуба залишається невеличка не поливана ділянка. В. Ковальчук відзначав, що дійсно, *«Були ще глечата – на дві сторони облицьовані – всередині і ззовні»*. По-іншому наносили поливу на посуд для приготування їжі (кухонні горщики) і її транспортування (горщики-близнята й баньки) – їх покривали по всій площині виробу – зовні і всередині. В асортименті гончарних виробів Кульчина, розміщеного неподалік міста, важливе місце займало виготовлення горщиків для квітів – «вазонів», «вазонників», які Володимир Ковальчук формував до останніх років життя. Вазони майстер поливав також лише зовні. Говорячи про особливості використання поливи, кульчинський гончар відзначав: *«Глечак колись ззовні поливали, а в середині – ні. Гладішки мало поливали. Горщак облицьовували всередині»*. В останні роки майстер поливав тільки вазони, а столовий, кухонний

посуд – ні: *«Я посуд для побуту «зеленкою» (поливою – А. Д.) не поливаю. Вазонники поливаю»* [1; 3, с. 46].

Наступна атрибутивна ознака світлоглиняної кераміки – техніки декорування, які різняться в залежності від осередку виготовлення. Наприклад, вироби із Кульчина оздоблені в основному кольоровим розписом (малюванням), виконаним червоною глиною «рудкою», що є більш давнім способом орнаментування, ніж полива: *«Колись не облицьовували (не поливали – А. Д.), робили білі гладішки, а поверху помазком малювали орнамент по шийці»*. Останній традиційний волинський гончар Володимир Ковальчук мальовані узорі наносив курячим пір'ям: *«Помазок був з курячого пір'я зроблений. Брала кілька пір'їн, ниткою зв'язували»*. Оздобилення малюванням проводили одразу після виготовлення посудини, допоки її не зрізали з гончарного круга. Пензликом торкалися поверхні виробу і прокручували кілька разів, що залежало від того, скільки смужок потрібно було намалювати: *«Притулиш той помазок до шийки, разів три-чотири прокрутиться і так малюється»* [1; 3, с. 45].

Переважаючим орнаментальним мотивом на кераміці є мальована лінія, представлена у різних формах. На більшості мальованих посудин вона має вигляд рівної горизонтальної смужки, яку на Волині називали «пасок», «смужка»; а також у формі хвилястої лінії – «кривулька», «хвилька». Інколи ці лінії поєднувалися в одному орнаменті з іншими мальованими елементами (скісними смужками, цятками, каплеподібними лініями у формі коми, півсферичними зображеннями, колоподібними смужками). Але саме мальована лінія постає головним елементом у мальованому декорі світлої кераміки.

Серед кераміки, декорованої способом малювання, у збірці МЕВП більшість складають вироби в оздобленні яких використані лише прямі горизонтальні мальовані смужки [4, інв. № 82, 447, 466, 497, 516, 518, 520, 522, 543, 548, 552, 575, 722, 868 та ін.]. Кількість таких ліній різна. Вони подібні за розмірами або різняться одна від одної (одна товща, інша тонка чи інші варіації). Цікаво виглядає композиція із прямих вертикальних ліній, скомбінованих у різних варіаціях. Наприклад, на збанку із с. Залухів на Ратнівщині (Ковельський р-н) [4, інв. № 575] смужки розміщені на двох рівнях. На шийці виробу – чотири прямі горизонтальні лінії, нижче – у верхній частині тулуба, паралельно до верхньої композиції, намальовані ще п'ять смужок. Такий декор із мальованих ліній надає виробу певної естетичної вишуканості.

Інший, теж цікавий орнамент, виконаний шляхом промальовування прямих горизонтальних ліній, знаходимо на баньках («буньках», «пушках») зі збірки МЕВП. Посудини подібні між собою за формою і за орнаментуванням – ряд паралельних ліній, розміщених від верхньої частини тулуба до вінчиків. Але узорі різняться кількістю і шириною смужок, нанесених на ту чи іншу посудину [4, інв. № 447, 722 та ін.]. На одній баньці горизонтальні лінії ширші і йдуть паралельно одна одній до самого вінчика. Друга посудина декорована смужками різної ширини: вони, немов сходинками, потоншують в напрямку до вінчиків, при цьому нижня лінія найширша, а всі інші – тонші. Такі варіації поєднання прямих горизонтальних ліній різної ширини, розміщених на різній відстані одна від одної (більш густо і рідше), характерні для багатьох посудин зі збірки МЕВП. Внаслідок різного розміщення і товщини ліній кожна посудина має своє неповторне обличчя. Адже майстер створює кожну річ не штампом, а власною рукою, яка щоразу виводить на виробі інший візерунок, навіть якщо він дуже подібний до попереднього.

Третю групу мальованого керамічного посуду зі збірки МЕВП складають посудини, декоровані прямими і хвилястими (хвильками) лініями у поєднанні з іншими мальованими елементами, хоча їх і менше, порівняно з виробами, головним узором яких є прямі мальовані лінії. Сюди відносимо кераміку, орнаментовану мальованими прямими смугами та невеличкими скісними лініями у вигляді розмашистих ком, які роблять загальний орнамент більш насиченим та своєрідним. Цікавим є те, що в таких посудинах скісні лінії розташовані на тулубі разом з рядом прямих горизонтальних ліній, однак у різних місцях по відношенню до них – зверху, посередині, знизу. Так, наприклад, гладиска зі світлим черепком, привезена із с. Троянівка на Маневиччині (Камінь-Каширський р-н) [4, інв. № 548] має орнамент, який складається з двох широких мальованих прямих ліній у верхній частині шийки та трьох прямих ліній на тулубі. Але цікавим є те, що з нижньої лінії на тулубі виходить ряд невеличких скісних ліній. Інший мальований орнамент має гладисечка із с. Боровне Камінь-Каширського р-ну [4, інв. № 548], промальована трьома широкими лініями на шийці та вужчою лінією на тулубі. Між ними розміщені ще два вузькі прямі пасочки, між якими проходить ряд скісних смужечок. На посудині із с. Ясенівка на Рожищенщині (Луцький р-н) [4, інв. № 552] скісні лінії розміщені поверх ряду мальованих прямих горизонтальних смужок на тулубі.

Доволі лаконічний орнамент мають світлоглинняні макітри. У верхній частині тулуба, під вінцями, вони зазвичай промальовані кількома прямими смужками – двома, трьома. При цьому вони можуть бути однакові або різні за шириною. На окремих посудинах такий орнамент має чітко заданий ритм: середня смужка ширша, а дві інші вужчі.

Кухонний посуд зі збірки МЕВП практично не має мальованих візерунків, що, звісно, пов'язане із специфікою його використання – приготування їжі у печі, під час якого горщики задимлювалися і орнамент тут був неважливим. І лише кілька кухонних посудин прикрашені малюванням. На одному горщику у верхній частині тулуба рудкою промальована одна, трішки ширша, як на інших виробих, смужка. На іншому маємо смужкову композицію: дві вузькі лінії під вінцями і чотири ширших у верхній частині тулуба горщика [4, ін. 478]. Очевидно орнамент призначався в першу чергу для того, щоб створити посудину більш привабливою для її майбутніх покупців.

Польові етнографічні матеріали дають можливість пояснити особливості орнаментування тих чи інших посудин для зберігання продуктів харчування. Так, за твердженням кульчинського майстра Володимира Ковальчука, орнаментування таких виробів залежало від їхніх розмірів. Якщо глечак / глечик був невеликим, візерунок розміщувався у верхній частині виробу (на шийці) і складався лише з прямих паралельних смужок. Якщо ж посудина була більшою, на три і більше літрів, то на тулубі («пукові») промальовували ще й різноманітні «цяточки» (завитки, коми, крапки): *«Якщо на 3 літри виріб, то ще другий раз малюєш на пукові, але вже цяточки чи коми ставив. А якщо менший, на 2 літри, то крапочки не роблять, а тільки лінії по шийці»* [1; 3, с. 45].

Як стверджує Г. Істоміна, лінійно-хвилястий орнамент мав на волинській кераміці велику кількість варіацій, в основі яких була різна кількість намальованих пасочків, ритміка їх розташування і способи компоновання. Тому лінійно-хвилястих і лінійно-крапкових орнаментів було багато [6, с. 177]. Для світлоглинняної кераміки зі збірки МЕВП характерні три основні способи композиційного вирішення орнаментів, в основі яких прямі і скісні смужки: скісні лінії розташовані під горизонтальними прямими пасочками; скісні лінії проходять

поміж прямими смужками; скісні лінії розміщені над рядом прямих горизонтальних пасочків, доповнюючи й тим самим додаючи до композиції не тільки новий елемент у вигляді скісних ліній, але й роблячи візерунок більш гармонійним.

Цікавим мальованим орнаментом на світлих виробах є поєднання хвилястої лінії – «хвильки» та інших мальованих елементів орнаменту, а саме, прямих і комоподібних ліній та каплеподібних елементів. Такі орнаменти мають гладішки із с. Рованці і Воротнів Луцького р-ну, Гірки Камінь-Каширського, Білгородка Ізяславського р-ну Хмельницької області та ін. [4, інв. №41, 83, 497, 520, 558 та ін.].

Найбільш вишуканим декором, створеним технікою малювання, є орнамент на гладішці [4, інв. №41], де поєднані каплеподібні зображення, комоподібні та хвилясті лінії, які заокруглюються наприкінці, утворюючи тим самим прямий горизонтальний орнамент у верхній частині тулуба. Однак головну роль тут виконує не тільки орнамент, але й матеріали з яких він був виконаний. Так, якщо у попередніх орнаментах використовувалася руда ангоба – рудка, то в даному випадку бачимо поєднання трьох різних ангоб, а саме: рудого, сірого та голубого відтінку, які доповнюють один одного, створюючи неймовірно вишуканий орнамент. Висота орнаменту становить 3 см, а він сам схожий на гілочку дерева чи іншої якоїсь рослини.

Незвичайний мальований орнамент, що складається із двох прямих, мальованих ліній ширина яких становить 0,5–0,6 см, знаходимо на гладішці із с. Воротнів Луцького р-ну [4, інв. № 558]. Лінії тут розміщені одна від одної на висоті 0,9 см, поверх них, на переході, намальована горизонтальна смуга у формі широкої хвильки висотою 2,3 см. Сам орнамент створений за допомоги рудки.

Не поступається своєрідністю орнаменту гладішка із с. Гірки на Любешівщині (Камінь-Каширський р-н) [4, інв. № 497], що має одну вузьку мальовану пряму лінію на місці найбільшого розширення тулуба. Поверх прямої смужки розміщена хвиляста лінія, висотою 2,2 см, між завитками якої проходить ряд подвійних заокруглених скісних комоподібних смужок. Таким поєднанням орнаментальних елементів утворений узор, який є унікальним серед гладішок зі світлим черепком. Заокруглені лінії намальовані темно зеленою фарбою, самі ж лінії (центральна хвиляста та горизонтальні прямі) – рудою.

Цікавий орнамент має ряд керамічних виробів, на яких промальовані горизонтальні прямі лінії, поєднані з мальованим елементом у вигляді невеличких напівовальних зображень [4, інв. № 82, 478, 551 та ін.]. Присутність в орнаменті нових елементів надає виробу своєрідності. Відзначимо поєднання на баньці з хутора Нарічне на Камінь-Каширщині двох рядів орнаменту, в яких закомпоновано по чотири прямих горизонтальних лінії на тулубі. Між ними розміщено ряд невеличких півовальних зображень довжиною 3,3 см, висотою – 2 см [4, інв. № 551]. Варто наголосити, що півовальні зображення створювалися не лише на тулубі виробів, а й на вінцях. Так, в збірці кераміки представлена макітра з с. Рованці Луцького району [4, інв. № 82], яка має вісімнадцять таких елементів, промальованих на вінчиках. Сам тулуб декорований трьома широкими, мальованими рудкою, смужками загальною висотою 2,8 см.

Варто виділити світлу макітру із с. Велика Осниця на Маневиччині (Камінь-Каширський р-н) [4, інв. № 466], яка відрізняється від інших не тільки формою, але й унікальним мальованим орнаментом на площині. У верхній частині тулуба промальована ламана лінія, під якою розміщений горизонтальний ряд різних за формою та розмірами зображень. На вінчиках намальовано ряд скісних ліній.

Мальовані орнаменти створювалися не лише на тулубі та шийці виробів, гончарі наносили їх також на вінця, що було більш притаманним при створенні

макітер та баньок. Орнамент на вінцях складається із скісних та прямих ліній, та у вигляді невеличких півовальних зображень [4, інв. № 82, 466, 533 та ін.].

У збірці МЄВП є ряд посудин, виготовлених в гончарних осередках Прикарпаття, Черкащини, Сумщини та ін. Тому їх орнаментація істотно відрізняється від волинської кераміки. Так, глечик із с. Цвітне Черкаської обл. декорований стилізованим «вазоном», який складається із трьох квіток – двох білих та однієї коричневої в поєднанні із зеленими листочками [4, інв. № 76].

Косівська кераміка в музеї представлена трьома посудинами: маленьким іграшковим глечиком [4, інв. № 1338]; глечиком, який містить у своєму мальованому декорі орнаментальні елементи у вигляді підков [4, інв. № 572]; стрункою високою вазою з розхиленою шийкою, розписаною зеленими, жовтими і коричневими фарбами по білому тлу і политою прозорою глазур'ю [4, інв. № 571]. За твердженням дослідників, такий посуд поширився у косівських осередках на початку XIX ст., коли в оздобленні керамічних виробів починає застосовуватись риткування. Виточений на крузі посуд наступного дня покривали тонким суцільним шаром білої глини (зрідка темно-червоної) й металевим гострим інструментом – писаком, гравіювали контури орнаментальної або сюжетної композиції. Після випалювання ритований малюнок розписували зеленими і жовтими фарбами, поливали прозорою свинцевою глазур'ю і випалювали вдруге. Після випалювання фарби у вигравіюваних місцях «звучать» інтенсивніше, утворюючи неповторний кольоровий ефект [8, с. 37].

Отож, для світлоглиняних виробів, орнаментованих способом малювання, характерні переважно геометричні візерунки. Основним орнаментальним елементом виступає пряма або хвиляста лінія, яку іноді доповнюють «коми», «півовали» та ін., виконані у стриманій кольоровій гамі, переважно глиною «рудкою». Лише керамічні вироби з інших гончарних осередків України оздоблені мальованими рослинними і геометризowanymi орнаментами, виконаними кольоровими ангобами.

Ще одним способом оздоблення світлоглиняної кераміки із фондів МЄВП є заглиблене декорування (витискування, риткування, гравірування, продряпування). Техніка риткування була традиційною для народної кераміки Волині другої половини XIX-XX ст., а витoki ритованого орнаменту сягають часів ранньослов'янського періоду. На думку дослідниці народної кераміки Волині Г. Істоміної, техніку заглибленого декорування, яку тут називають «пороти» виріб, гончарі використовували тоді, коли не було «описки», тобто матеріалів для малювання [5, с. 83].

Риткування – одна з технік декорування кераміки, при якій орнамент наноситься спеціальним загостреним предметом перед випалом, зазвичай утворюючи горизонтальні, кільцеподібні лінії. У традиційній кераміці для цього використовували дерев'яні «ножички». Наприклад, у кульчинському осередку заглиблені візерунки робили за допомогою ножика, виготовленого із груші. Ритовані орнаменти на кераміці, як і мальовані, робили на щойно сформованій посудині, коли вона була на гончарному крузі. При цьому загострений предмет приставляли до виробу і прокручували круг. Коли робили кілька ліній, ножичок, відповідно, переставляли і знову прокручували гончарний круг: *«Круг крутиться, притулив ножика, провів раз, провів другий, третій»* [1; 3, с. 45].

У Кульчині за допомогою загострених предметів на керамічних виробах робили не тільки прямі лінії, але й хвилясті. Для цього виготовляли спеціальні «зубчики» із ліщини. Таким візерунком тут найчастіше оздоблювали горщики для квітів: *«А для хвилечок вирізували з ліщини ножик із зубчиком. Круг ногою*

помаленьку крутиш і притуляєш до виробу зубчиком того ножика, проводиш хвилюю так, щоб була хвиляста лінія». При цьому майстер зауважує, що робить це так, як робив і його батько: *«Узори на вазончиках зараз роблю і раніше робив так само, як ще мій батько робив»* [1; 3, с. 45].

Слід відзначити, що ритування часто поєднується в декорі з малюванням або поливою, тим самим створюючи композиційно вишуканий орнамент.

Аналіз кераміки зі збірки МЕВП дає підстави стверджувати, що техніка ритування поступається малюванню у кількості оздоблених нею світлоглиняних виробів.

Основну частину керамічних виробів, де полива поєднана з технікою ритування, становлять гладішки [4, інв. № 327, 462, 534, 556, 569, 573 та ін.]. Прямі горизонтальні ритовані лінії на них розміщені на межі переходу тулуба в шийку. Загальна кількість ритованих ліній коливається в межах від 1 до 4–5, але вони різняться шириною. На одних посудинах ритовані лінії вузькі [4, інв. № 327, 556 та ін.], на інших – широкі [4, інв. № 462, 573 та ін.]. У Кульчині тиснений узор у вигляді прямих ліній у місці переходу тулуба в шийку наносився на глечатах і баньках: *«Глечата, баячки були з узором – від шийки на перехід, під низом, де пуко переходить в шийку, ножиком лінію давав»* [1; 3, с. 45].

Окрему групу складають гладішки ритовані лінії на яких розміщені не тільки на переході тулуба в шийку, але й на переході шийки у вінчик. На посудині із с. Звози на Ківереччині (Луцький р-н) [4, інв. № 534] ритована лінія у верхній частині шийки шириною 0,4 см, а на самому переході шийки у вінчик ряд вузьких прямих горизонтальних невеличких ліній, загальна ширина яких становить 0,5 см. Цікавим є те, що поверх вузьких ритованих ліній на відстані 0,3 см, на вінчику присутня одна заглиблена пряма горизонтальна смужка шириною 3 мм. Тобто, тут використаний спеціальний декор, відображений у рядах паралельних ритованих ліній. Їх розміщення у верхній частині шийки, на переході шийки у вінчик та на вінчику змінює композиційний декор самої гладішки в цілому і разом з тим виділяє її із загальної кількості декорованих керамічних виробів МЕВП.

Унікальне поєднання різних ритованих ліній бачимо на глечикі із с. Піддубці Луцького району [4, інв. № 507]. При його декоруванні поєднане чергування різних за формою заглиблених смужок, а саме «рівчаків» та «хвилюк». На найбільшому розширенні тулуба розміщені дві горизонтальні хвилясті лінії на відстані 2,2 см. На переході тулуба в шийку глечик декорований п'ятьма «рівчаками» – прямими ритованими лініями, загальна ширина яких становить 2 см. Поверх них на відстані 0,9 см, розміщена ще одна хвиляста лінія. Загальна висота всього орнаменту складає аж 10,4 см, що є винятком у збірці світлоглиняної кераміки.

Ритованими смужками інколи декорований і кухонний посуд. Зазвичай вони розміщені під вінцями або ж трішки нижче, де посередині «вушка». В горщиках, де верхня частина «вушка» прикріплена нижче вінець, ритована лінія проходить над «вушком» або ж на рівні його кріплення [4, інв. № 435, 437, 508 та ін.].

У кульчинському гончарному осередку композиціями із трьох-чотирьох ритованих смужок декорували горщики для квітів: *«На вазонниках лінії роблю ножиком, тим, що з груші... Лінії на будь-якій відстані робляться одна від одної, штук три-чотири»* [1; 3, с. 45].

Часто техніка ритування поєднується з нанесенням на виріб поливи з різними відтінками, характерними для того чи іншого гончарного осередку [4, інв. № 137, 435, 484, 508, 585, 590 та ін.].

Наступна техніка декорування керамічних виробів – тиснення зубчастим штампом. У ході дослідження збірки кераміки МЕВП встановлено, що лише три посудини мають орнаменти створені саме цією технікою. Зокрема, збанок із смт. Головне на Любомльщині (Ковельський р-н) [4, інв. № 450] має на шийці орнамент у вигляді п'яти невеличких вертикальних хвилястих ліній, після яких ідуть п'ять тиснених крапок, далі знову п'ять ліній. Таке повторення спостерігається по всій шийці збанка і тим самим створює суцільний орнамент. Одна із світлоглиняних гладішок біля переходу тулуба в шийку має три ряди невеличких цяток, нанесених гострим предметом [4, інв. № 460]. Поєднання в орнаменті ритованих ліній та паличкових вдавлень, бачимо на горщику [4, інв. № 505]. Він має дві ритовані горизонтальні прямі лінії у верхній частині тулуба, під якими розміщений ряд невеличких вертикальних ліній, нанесених штампом, далі знову ідуть ритовані горизонтальні лінії і штамповані вертикальні лінії. Тобто, для декорування горщика використаний прийом чергування ритованих ліній з лініями, створеними технікою тиснення зубчастим штампом.

Аналіз збірки світлоглиняних керамічних виробів із фондів МЕВП дає підстави говорити про те, що найбільше декорувалися баньки, глечики / глечата / збанки. Традиційні світлі гладішки практично не мають декору. Виняток складають посудини, оздоблені поливами. Дуже рідко на старих світлих гладішках зустрічається тиснена лінія. Можливо, розгадку слід шукати у розповіді Володимира Ковальчука із Кульчина, який говорив про те, що він робить посуд так, як робив його батько. А колись орнаментувався не весь посуд і саме «гладішки були без узорів» [1; 3, с. 45].

Отож, усі техніки декорування світлоглиняних керамічних виробів слід розділити на дві групи: декоративно-захисні, до якої відносимо поливу, і суто декоративні: малювання, ритування і тиснення зубчастим штампом, що є більш давніми способами оздоблення керамічних виробів зі світлим черепком.

При атрибуції кераміки слід звертати увагу на те, яким чином (предметами) нанесений той чи інший декор і які саме візерунки отримували в результаті застосування певної техніки. Наприклад, ритування – заглиблене декорування (рівчак, кривулька, хвилька), виконане за допомогою пальцевих та паличкових вдавлень і тисненням зубчастим штампом (мережка). Мальовані орнаменти наносилися за допомоги пір'їни переважно глиною рудкою. На кераміці з інших регіонів є візерунки, виконані різнокольоровими ангобами. Основними орнаментальними мотивами, виконаними малюванням, є: завитки, «цятки» (крапки, риски), рівні смужки («паски»), хвиляста лінії («кривульки», «хвильки»). По-можливості, варто відзначати і техніку приготування того чи іншого барвника для чого найбільш інформативними є польові матеріали, а також літературні джерела.

Важливою атрибутивною ознакою є композиційна побудова орнаменту і його розміщення на тій чи іншій посудині: на вінчиках, під вінчиками, на шийці, на тулубі, на місці з'єднання шийки і тулуба та ін. Наступний аспект, на який потрібно звертати увагу при вивченні керамічних виробів – типи орнаментів. На кераміці цієї збірки МЕВП основними є геометричні візерунки, на глечики із Черкащини – рослинний узор – «вазон».

При атрибутуванні полив'яного світлоглиняного посуду слід зібрати інформацію про основні інгредієнти для поливи та особливості її виготовлення. З'ясувати спосіб покриття – як наносили поливу і скільки разів. Простежити у якому саме місці наносили поливу на тій чи іншій посудині – на гладішках, глечиках / збанках, горщиках, баньках, макітрах та ін. І останнє – найбільш поширені кольори поливи у тому чи іншому осередку.

Атрибуція світлоглиняного посуду, окрім вивчення самих виробів, потребує використання польових етнографічних матеріалів і досліджень, у яких аналізуються типологічні риси керамічних виробів з різних гончарних осередків України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки, ф. 3, од. зб. 4: інтерв'ю А. Дмитренко та М. Червінського із В. Ковальчуком, 2011 р.
2. Дмитренко А. Музеї: колекції, експозиції, атрибуція, музейники: Наук. вид. Луцьк: Терен, 2020. 348 с.: іл.
3. Дмитренко А. Музейні колекції і народні майстри: До 85-річчя від дня народження Володимира Ковальчука. Волинський музей: історія і сучасність: Наук. зб. Вип. 5: Матеріали V Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 24-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею. Луцьк, 2014. С. 40-46.
4. Збірка кераміки Музею етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки.
5. Істоміна Г. Мистецтво народної кераміки Волині другої половини XIX-XX століть. Рівне: Волинські обереги, 2009. 232 с.
6. Істоміна Г. Особливості орнаментики народної кераміки Волині в другій половині XIX – упродовж XX століття. Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: Зб. наук. пр. К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ, 2008. Вип. 8. С. 175-181.
7. Крутенко Н. Г. Розповідь про кераміку. К.: Либідь, 2002. 252 с.
8. Лупій С. П. Українське декоративно-прикладне мистецтво. Вип. VII: Кераміка: Конспект лекцій. Львів, 1993. 47 с.

Галина Кобаса
м. Збараж

МАТЕРІАЛИ ПАМ'ЯТОК ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ У АРХЕОЛОГІЧНІЙ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

У статті розглядається процес формування та поповнення археологічної колекції заповідника матеріалами Висоцької культури, розкрито історію дослідження деяких пам'яток даного періоду, проаналізовано та охарактеризовано зразки матеріалів висоцької культури, що віднесені до основного фонду та зберігаються у сховищах Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Ключові слова: археологічна фондова колекція, польові дослідження, висоцька культура, кераміка, побутовий та обрядовий посуд.

У фондовому зібранні «Археологія» Національного заповідника «Замки Тернопілля» на даний час знаходиться - понад 1700 експонатів основного фонду (ОФ) та понад 450 експонатів науково-допоміжної археології (НДА) (від доби палеоліту до періоду Київської Русі та аж до поч. XX ст.). Предмети і колекції, виявлені під час археологічних розкопок, окремі випадкові знахідки відносяться до Музейного фонду України [14]. Специфіка заповідників та краєзнавчих музеїв, які збирають, вивчають та експонують матеріали, що розповідають про природу, історію і культуру певного краю, полягає у тому, що, більшість зберігає у своїх фондах пам'ятки матеріальної культури, виявленні під час археологічних досліджень. В археологічній колекції зберігаються не лише індивідуальні знахідки або більш-менш презентабельні чи експозиційні матеріали, а всі артефакти,

отримані підчас розкопок. У разі одночасного надходження великої кількості однорідних предметів, перед реєстрацією у книгу надходжень їх систематизують, розподіляють на основний і науково-допоміжний фонд. Матеріали, які надходять до заповідника це, в основному, знахідки внаслідок діяльності археологічних експедицій Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини, обліковуються спочатку комплексами за колекційними або польовими описами. Передання їх до заповідника здійснюється за актами приймання з предметними описами, у яких однотипні предмети записуються групами, а унікальні - окремо. Обов'язковим додатком до акту прийняття є польовий або колекційний опис, який надається начальником експедиції.

Однією з найяскравіших культур доби раннього заліза є висоцька культура, що представлена цікавими артефактами у археологічній колекції заповідника. Висоцька культура — побутувала на території західних районів України, зокрема на Львівщині й Тернопільщині. Датується XI-VI ст. до н.е. Назва культури походить від могильника поблизу с. Висоцьке на Львівщині (256 могил), дослідження якого розпочав І. Шараневич, а продовжив Т. Сулімірський, який підготував першу узагальнювальну працю, присвячену висоцькій культурі. Варто згадати Петриківський могильник в околицях Тернополя (148 поховань), що описаний у монографії М. Бандрівським.

Надзвичайний інтерес викликають результати археологічних досліджень, проведених на території Збаражчини і Тернопілля ще до створення Збараського Державного історико-архітектурного заповідника (січень 1994 р.). Цікава пам'ятка цієї культури була відкрита в 1988 році в селі Колодно розвідками О. Ситника та М. Левчука в урочищі На калині коло піску [2, с.123]. Експедицією М. Бандрівського у 1992 році в урочищі було проведено археологічні розкопки поселення. Ряд археологічних пам'яток раннього залізного віку були відкриті на території Збаражчини (м. Збараж, околиці с. Чернихівці) в 1987-1988 роках О. Ситником. На поверхні городів знайдено декілька фрагментів грубої ліпної кераміки і крем'яні сколи без патини, уламки крем'яних серпів. Матеріали розвідок зберігаються у Тернопільському краєзнавчому музеї [2, с.123].

Вперше про матеріали висоцької культури із досліджуваного регіону дізнаємось із повідомлень Т. Сулімірського. Стаціонарні археологічні дослідження в регіоні вперше проводились експедицією під керівництвом Б.С. Строценка на поселенні пізньоримського часу біля с. Кобиля в 1991 р. [9, с.111]. Паралельно із експедицією Б.С. Строценка, в околицях с. Кобиля працювала експедиція історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету під керівництвом О. П. Петровського. Тоді ж у 1992 р. О.М. Петровським відкрито поселення ранньозалізного часу у східних околицях села, в урочищі «Городина» та досліджено поселення епохи бронзи-раннього заліза, у західних околицях села, в урочищі «Малі Кринички» [13]. Матеріали, підняті з поверхні та знайдені у шурфах, представлені фрагментами ліпного та (дуже рідко) гончарного посуду, крем'яними пластинами, пряслицями, фрагментами обмазки. Культурне обличчя поселення в цілому поєднує риси пізньовисоцької, лежницької та черепино-лагодівської культур [13]. У 2005 році М. Бігусом та В. Ільчишином були обстежені відомі вже на той час поселення епохи бронзи - ранньозалізного віку та виявлено ряд нових пам'яток, виділено культурно-хронологічні горизонти (з них до висоцької культури віднесено Ратищі I, II, Залізці II—III, Івання II, V, VI; 8 — Ст. Олексинець III, Мильне I, II, V, VI, VIII, Бліх I) [7, с.112].

У 2007 археологом Василем Ільчишином (на той час науковий співробітник «Подільська Археологія») проведені розвідки в околицях с. Мильне, зокрема, на поселенні Мильне I, виявлено в межах поселення могильник висоцької культури та досліджено одне поховання. Цього ж року проведено рятивні дослідження на поселенні Кобилля IV, досліджено двошарову господарську яму. Під час розкопок, виявлено розвал верхньої частини кухонного горщика з підвінцевими проколами та наліпним валиком на бочку і фрагмент кубка [7, с.113]. У 2008 році даною організацією проведено розвідки на території Збаразького р-ну, обстежено раніше відкриті поселення біля с. Кобилля в урочищах «Малі Кирнички» та «Городина», крім цього виявлено ряд нових пам'яток (Кобилля II, IV—IX, XII, XVII; М. Березовиця I—III та Хоми I).[7, с.113]

Починаючи з 2007 р. Національний заповідник «Замки Тернопілля» активізує співпрацю з Дочірнім підприємством «Подільська археологія» Охоронної археологічної служби України в Тернопільській області на чолі з Богданом Строценем. В результаті, до фондів Національного заповідника надійшли не лише матеріали археологічних розвідок Збаража і його околиць смт.Вишнівця, Скалата, Чорткова, Тербовлі, Кременця, Ланівців, Тернополя, Бережан, Зборівського та Підволочиського районів. Як наслідок, у фондах накопичилась величезна кількість матеріалів польових досліджень. Зі знахідок, зібраних протягом існування заповідника, сформована археологічна колекція, окремою групою якої є матеріали висоцької культури.

Як зазначає археолог, дослідник висоцької культури Василь Ільчишин: *«На півночі Західного Поділля спостерігаємо досить густе скупчення пам'яток висоцької культури (поселень та могильників) (Рис.7.). До виділеного регіону можна віднести територію між смт. Залізці (стара назва Заложці) Зборівського р-ну, починаючи від лівого берега р. Серет, по його лівій притоці р. Гук далі на схід, доходячи до витоків р. Гніздичної (права притока р. Гнізної), до сіл Кобилля, Іванчани Збаразького району»*[7, с.111].

Зразки висоцької культури, що надійшли і зберігаються у фондах заповідника можна прослідкувати за інвентарними (колекційними) описами:

- *Інвентарний опис знахідок Тернопільської області 2007 р.* Матеріали не обліковані. Зразки черняхівської культури знайдені у с. Трибухівці IV ур. Поле Мендалеве. Висоцька культура: (Кобилля IV ур. Гурка) фрагмент горщика, фрагмент кубка, крем'яний скребок.

- *Інвентарний опис матеріалів археологічних розвідок у Бережанському районі – Гиновичі-I -2008 р..* Всього 807 знахідок з них зразки Висоцької культури: крем'яне рубило, вінця конічної миски, скроневі кільця, вінця горщика з проколами з наліпним валиком, крем'яні різці та скребки, пластини з ретушю, ніжик крем'яний, розвал горщика з наліпним валиком.

- *Інвентарний опис знахідок М. Березовиця Зборівського район 2008р.* Серед знахідок є зразки висоцької культури: денце горщика фрагменти стінок горщика з орнаментованою поверхнею.

- *Інвентарний список знахідок з могильника Мильне-I а за 2009 р..* В основний фонд віднесено зразки висоцької культури IX-VIII ст. до н.е. у кількості 4 одиниці – черпак, мисочка-друшлак, мисочка, кубок. У наступні роки на даній місцевості уже продовжились археологічні розкопки. Було досліджено поселення Мильне I, Мильне V та Бліх II Зборівський район Тернопільської області у 2011р. Загальна кількість знахідок 119 од. Серед знахідок є зразки Висоцької та Черняхівської культур. До основного фонду: миска, черпаки, мініатюрні горщики, грушоподібний кубок, урна з наліпним валиком, фрагменти залізного кільця,

залізний ніж, кубок, миска, черпак. Загалом до основного фонду надійшло 20 од., НДА-5 од.;

- *Інвентарний опис матеріалів з розкопок поселення В. Глибочок -Х біля села В. Глибочок Тернопільського р-н. у 2010р.* Серед інших знахідок періоду XII-XIII ст. були і зразки Висоцької культури XII-X ст.: крем'яний наконечник стріли, серп, глиняна ложка.

- *Інвентарний опис матеріалів з досліджень пам'ятки археології в с. Мильне Зборівського району Тернопільської області. Мильне V-2012.* Загалом 26 одиниць знахідок, серед них Висоцької культури: фрагменти стінки – 6 од., фрагменти денця – 5од., пряслице -1 од., вінця -22 од., брусок, фрагменти денця миски, стінка кубка. До НДА віднесено зразки висоцької культури у кількості 6 одиниць.

У висоцькій культурі особливо помітними є відмінності між побутовим і ритуальним посудом. Перший із них представлено горщиками (тюльпано- і банкоподібні, біконічні), оздобленими рядочком перлин чи отворів-проколів під вінцями або валиком із заціпами на шийці, а також зазвичай неорнаментованими мисками, кубками та черпачками, ложками. Зрідка такий посуд трапляється і на могильниках. Загалом же небіжчикові ставили кілька мініатюрних посудинок - горщечки, мисочки, кухлики, черпачки, здвоєні чи строєні, інколи фігурні (стопа, птах) посудинки. Вони виготовлені недбаліше, зате строкато орнаментовані прокресленим візерунком (горизонтальні й вертикальні лінії, зигзаг, фестони, хрестики, ялинка, заштриховані трикутники та ін.). Саме ритуальний посуд надає особливого колориту цій культурі. Кераміка висоцької культури є груба, лощена, частина її має ребро, розташоване завжди ближче до дна. Чашки, або як їх нерідко називають «черпаки», звичайно напівсферичні, іноді злегка звужуються в шийці й мають стрічкову ручку. Ці посудини представлені в основному двома формами: або із широким прямим устям, або з помітно відігнутим краєм. У посудин обох типів дуже невелике денце. Зрідка такі посудини постачені однією ручкою [10, с.29]. Миски просто розширюються догори, не маючи по більшій частині бортиків. Грубі або підлощені, вони не повторюють лужицьких [10, с.32]. Інші з них мають отвори в дні й служили друшляками. Іноді серед посудин попадаються грушоподібні лощені, чорнуваті або бурі, інші з конічними виступами на плічках.

Основу колекції зразків висоцької культури Національного заповідника «Замки Тернопілля», звичайно, складають зразки кераміки – фрагменти ліпної кераміки та археологічно цілі матеріали. Загалом у фондах заповідника знаходиться більше 50 одиниць основного фонду зразків висоцької культури. Це насамперед **глиняні пряслиця**, які свідчать про те, що населення того часу займалося ткацтвом, так як знайдені деталі найпростіших прототипів ткацького верстату. Зразки: Пряслице (АК-750) – дископодібної з обох сторін випуклої форми з наскрізним отвором по центру. Поверхня ширшава, коричневого кольору (Зеленче- V).

Окремо можна виділити – **горщики мініатюрні** з могильника Мильне І Зборівського району (Рис.2.). Три горщики виготовлені з глини світло-коричневого кольору, поверхня гладка (АК-702,706, 717). Інші цікаві знахідки, знову ж таки з Мильного І -2011р.(АК-59, АК-592)

У фондах заповідника зберігаються декілька зразків *горщиків-урн з наліпними валиками тюльпаноподібної форми* (3 од). АК-710 – поверхня світло-коричневого кольору, гладка. Орнаментована наліпни карбованим валиком та під вінцевими проколами. Вінця відсутні стінки випуклі, донизу завужені, переходять у кругле плоске дно. АК-708 – Урна з наліпним валиком (Рис. 1.), Мильне І-а

Зборівського району, могильник. Поширені мініатюрні глиняні горщики, що виконували обрядові функції. До прикладу: АК-горщик мініатюрний, виготовлений з глини світло-коричневого кольору поверхня гладка. Вінця розлогі переходять у випуклий вичеревок. Дно кругле плоске, відмулена глина дрібний пісок і шамот, ліплення випал. Схожі зразки під номерами АК-717, АК-706.

Цікавими одиничними зразками серед зразків висоцької культури: *кухоль глиняний* (АК-587) – поверхня світло-коричневого кольору, гладка; *глиняна ложка* (АК-535) XII-X ст. до н.е. опуклої, овальної форми з виїмкою із с. Великий Глибочок; АК-524 – моделька глиняна. Висоцька культура XII- VIII ст. до н.е., ліпна зі світло-коричневої глини видовженої форми по краях чуть заокруглена, с. Хоми.

Наступну групу зразків кераміки Висоцької культури становлять – **черпаки** (Рис.5.). Із них також можна виділити дві групи за кольором поверхні: темно-сірого, чорного кольору -5 одиниць, світло-коричневого – 6 одиниць. В обох випадках поверхня згладжена, місцями підлощена. Серед цих мініатюрних черпаків два досить цікавий зразок: *черпак з ручкою* (АК-701) IX-VIII ст. до н.е. – вичеревок, якого орнаментований вертикальними врізними лініями, поверхня гладка темно-сірого кольору.

Ще одну групу кераміки складають **миски**, яких у основному фонді заповідника є 10 одиниць (Рис.3.). Так, представлені фрагменти денець, стінок мініатюрних мисок (8 одиниць). Оригінальні зразки мисок Висоцької культури із урочища «Кринички» (3 одиниці, що надійшли 1997р.). Чотири з них надійшли разом з іншими знахідками із с. Мильне, де досліджено могильник висоцької культури. (АК-713, 711,699, 703). Цікавими є знахідки із с. Кобилля під час розкопок 1992 року (А-211, А-212, А-213, А-214). Варто звернути увагу на знахідку під номером А-212 – друшляк овальної форми сірого кольору. Має високу бічну стінку. Дно має велику кількість наскрізних отворів.

Окрему групу кераміки Висоцької культури становлять **фрагменти кубків та археологічно цілі кубки**. Загальна кількість – 4 одиниці. Серед них два фрагменти темно-сірого кольору поверхні, один із них АК-593 – фрагмент орнаментованого кубка, без дна. Інші два кубки даного періоду надійшли у фонди заповідника у 2013р., як результат археологічних розкопок Подільської археології у с. Мильне Зборівського р-н. (Могильник Мильне I-а Зборівського району). Кубок (АК-705) грушоподібний з тонкою шийкою. Виготовлений з глини світло-коричневого кольору, поверхня гладка задимлена дно плоске.; АК-712 – поверхня світло-коричневого кольору гладка з однієї сторони ошлакована. Вінця потовщені переходять у прямі стінки, дно кругле надбите; АК- 587 - Кухоль глиняний. Поверхня світло-коричнева, гладка.

У колі синхронних культур висоцька постає менш розвиненою, зокрема й через біднішу технологічну оснащеність. Попри знайомство з металургією бронзи і заліза місцева людність ще активно користувалася крем'яними та кам'яними знаряддями. Звичайним явищем є численні крем'яні відщепи, пластини, скребла, різці. Знайдено на поселеннях також серпи, наконечники стріл і списів, кам'яні сокири й молотки. Камінь ще досить широко використовували. Свердлені клиноподібні сокири, кулясті булави, циліндричні, відмінно шліфовані молотки застосовували в рукопашній сутичці. На пам'ятках висоцької культури значна кількість крем'яних знарядь праці: серпи, ножі наконечники стріл, відбійники. Характерні для того періоду знахідки крем'яних знарядь праці [14, с.111]. У колекції є зразки крем'яних серпів періоду висоцької культури (ОФ-4 од.),

фрагментів серпів (2 од), велика частина схожих знахідок віднесено до Науково-допоміжної археології (НДА) (Рис.6.).

Заготовки предметів озброєння репрезентують овальні (листоподібні) і підтрикутні з видовженим черешком типи. У фондах заповідника для прикладу можна виділити для прикладу такі зразки крем'яних наконечників для списів: АК-532 - наконечник для списа XII-X ст. Неправильної трикутної форми, краї загострені ретушю, поверхня напівпрозора зі слідами сколів, надійшов з розкопок у с. В.Глибочок. АК-730 – наконечник XII-VIII ст., листовидної форми, поверхня світло-коричневого кольору зі слідами сколів, передано з археологічних розкопок поселення Бліх II Зборівського району. У чоловічих похованнях зустрічаються також залізні й бронзові знаряддя праці. Відоме невелике ковадло, плоска залізна сокирка з бічними виступами (втім, вона могла, як це було в скіфів, служити теслом і навіть мотикою), бронзові довгасті кельти, втульчаті литі долота. Ножі із заліза зі злегка вигнутою спинкою й вузьким її черешком. Перерахований інструментарій указує на ливарну й ковальську справу, а також на значний розвиток деревообробної майстерності.

З головних прикрас відомі гладкі незамкнуті скроневі кільця у вигляді дуже неповної спіралі з конічними шишечками на кінцях, а також звичайні цвяхоподібні раннього скіфського типу із широким капелюшком і тонким спіральним стерженьком. Браслети робили із бронзи й заліза. Одні з них були суцільними. Інші мали незамкнуті, що знаходять один на одного або щільно зведені кінці [2, с.29]. Браслети або гладкі, або покриті поперечними насічками, або прикрашені овальними опуклостями. Зрідка зустрічаються спіральні браслети в 4-5 витків. Вони, як і деякі незамкнуті браслети, зроблені із пластинок. Нагрудні шпильки менш різноманітних, але в цілому загальних для різних одночасних культур форм. Відомі шпильки з одновитковою голівкою, іноді з реберчатим крученим верхом стрижня, із цвяхоподібною і конічною голівкою, з голівкою у вигляді великої плоскої однобічної спіралі й, нарешті, зі стовщенням або чотирма опуклостями трохи нижче голівки [2, с.31]. Для прикладу зразки схожих матеріалів із фондової колекції: АК-453 мідна шпилька із заокругленою голівкою XI- VI ст. до н.е. У вигляді довгого металевго один кінець якого потовщений інший загострений. Головка шпильки закручена у кільце, пртележна частина погнута. Виготовлена з міді, кована. АК-715 АК-709 фрагмент залізного кільця. Залізний ніж (XII-VIII ст.. до н.е.) – видовженої форми один край потовщений, поверхня покрита корозією; фрагмент металевго скроневого кільця (IX-VIII ст. до н.е.).

Отож, у фонди заповідника передано знахідки зразків Висоцької культури, що стали результатами археологічних досліджень території Збаразького району ще на початку 90-х років минулого століття, а також експедиційної діяльності «Подільської археології» протягом 2008-2012 років, з наступних поселень – Старий Збараж (ур. Киринички), Кобилля-2, 6, 9, Хоми-1, В. Глибочок-10, Бліх-2, Мильне-1, V, Зеленче IV. Оригінальні знахідки передані з досліджених пам'яток Висоцької культури, групи поселень біля с. Мильне Зборівського району Тернопільської області, на яких у 2007–2012 рр. проведено стаціонарні археологічні дослідження археологом В.В. Ільчишиним.

Рис. 1. Урна з наліпним валиком, Висоцька культура

Рис. 2. Кубки та мініатюрні горщики.

Рис. 3. Миска, Висоцька культура, с. Мильне

Рис. 4. Фрагмент орнаментованого посуду, с. Мильне

Рис. 5. Черпак, Висоцька культура

Рис. 6. Крем'яні серпи, заготовки для серпів з поселення у с. Кобиля

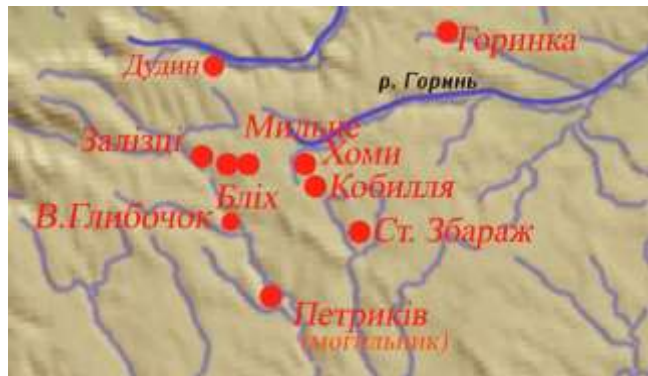

Рис. 7. Карта досліджених пам'яток висоцької культури на півночі Західного Поділля (за матеріалами В. Ільчишина)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білас Н.М., Тимець І.В., Целуйко О.П.. Сучасний краєзнавчий музей та археологія: шляхи співпраці та взаємодопомоги // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. — К.: ІА НАН України, 2012. — Вип. 9.- с. 45-50
2. Данилейко В. Історія дослідження археологічних пам'яток Збараського району Тернопільщини.// Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині, Вип. 3, 2011р.- с.122-134

3. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Археологія. Спеціальний випуск. – 2004. – с. 22
4. *Ільчишин В.* Дослідження поселення висоцької культури Мильне V біля с. Мильне на Тернопільщині у 2011–2012 рр. / Василь Ільчишин // *Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2012 : streszczenia referatów XXIX konferencji sprawozdawczej.* – Lublin, 2013. – S. 23.
5. *Ільчишин В.* Звіт про пам'яткоохоронні дослідження поселення висоцької культури В. Глибочок Х біля с. Великий Глибочок Тернопільського району у 2010 році / В. Ільчишин, М. Ягодинська // Науковий архів ДП ОАСУ “Подільська археологія”. – Тернопіль, 2010.
6. *Ільчишин В.* Поселення висоцької культури Бліх II на Зборівщині / В. Ільчишин // Брідщина – край на межі Галичини і Волині : матеріали 6-ої краєзнавчої конференції. – Броди, 2012. – Вип. 5. – с. 9–11.
7. *Ільчишин В.* Про групу пам'яток висоцької культури на півночі Західного Поділля / Василь Ільчишин // Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Вип. 2. Археологія Правобережної України. – с. 111–117.
8. Інструкція з музейного обліку, зберігання та використання пам'яток державної частини музейного фонду України [Електронний ресурс].
9. *Конопля В.* Вироби з кременю висоцької культури / Віталій Конопля // Кременярство висоцької культури : зб. наук. праць. – Львів, 2010. – с. 4–44.
10. *Крушельницька Л. І.* Поселення висоцької культури / Л. І. Крушельницька // Археологія. – 1973. – Вип. 11. – с. 27–38.
11. *Бандрівський М. С.* Висоцька культура // Енциклопедія сучасної України: у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]; Національна академія наук України, Наукове товариство імені Шевченка, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. — К., 2003–2014.
12. Петровський О. Нові археологічні пам'ятки періоду пізньої бронзи — раннього заліза на ВолиноПодільському порубіжжі. Збараський район Тернопільської обл. // Волинь і Волинське зарубіжжя: Тез. доп. і повід. міжнар. наук. конф. — Луцьк., 1994. — с. 33—34.
13. Петровський О.М. Звіт про археологічні розвідки в околицях с. Кобилля Збараського р-ну Тернопільської обл. // Фонди Національного заповідника «Замки Тернопілля» м. Збараж. — Тернопіль, 1993.
14. Про затвердження Положення про Музейний фонд України. Постанова Кабінету Міністрів України № 1147 від 20.07.2000 р. Положення про Музейний фонд України.
15. Строценъ Б. Звіт про пам'яткоохоронні дослідження (шурфування) в історичних частинах міст та розвідки на території Тернопільської області. - Тернопіль, 2007.

Володимир Магінський
м.Збараж

СТАНОВЛЕННЯ РЕСТАВРАЦІЙНОЇ МАЙСТЕРНІ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАПОВІДНИКУ «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Анотація: В статті розглядається принципи збереження та реставрації пам'яток сакрального мистецтва. Наведено приклади реставрації, консервації та наукових досліджень творів. Становлення реставраційної майстерні у Національному заповіднику «Замки Тернопілля».

Ключові слова : реставрація, ікона, дослідження, іконографія.

З нагоди 400-ліття з дня народження гетьмана України Богдана Хмельницького засновано Державний історико-архітектурний заповідник у місті Збаражі Постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. «Про державний історико-архітектурний заповідник у місті Збаражі Тернопільської області». З ім'ям гетьмана Б. Хмельницького тісно пов'язана історія цього краю. В ході Визвольної війни українського народу проти польської шляхти 1648-1657 рр. його військо неодноразово перебувало і вело бої під Збаражем. Заснуванню установи передувало відкриття у місті філії Тернопільського краєзнавчого музею, який розташовувався в церкві Успіння Пресвятої Богородиці. З експонатів відділу музею в палаці Збараського замку було відкрито два експозиційні зали, що й дало початок формування заповідника.

З метою збереження пам'яток культурної спадщини України видано Указ Президента України від 15 січня 2005 р. №35/2005 «Про надання Державному історико-архітектурному заповіднику у місті Збаражі статусу Національного» з назвою «Замки Тернопілля» з філіями: Скалатський замок XVII ст. та Вишневецький палац XVIII ст., оборонна Спасо-Преображенська церква 1600 р., костел оо. Бернардинів, монастир сс. Феліціанок та інші споруди історичної та культурної спадщини України [4, с. 115-116]. Реконструкція та реставрація замку князів Збараських розпочалась з рішення уряду УРСР у 1958 р., за проектом архітектора М. Говденко. Цей етап реставрації закінчився у 1985 р. Центральну палацову частину було відбудовано і пристосовано під культурно-спортивний комплекс. З проголошенням незалежності України з'явилась можливість продовжити відбудову архітектурного комплексу Збараського замку. Так, адміністрація заповідника разом з фахівцями-архітекторами Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація» у 1994 р. продовжили реконструкцію та реставрацію замку та інших пам'яток міста Збараж [5, с. 2].

З часу заснування і до сьогодні тривають пошуки нових джерел поповнення фондів збірок. Результатом плідної роботи наукових працівників вже в 2021 р. нараховується понад 70500 одиниць збереження.

Першочерговим завданням кожної такої установи як Національний заповідник «Замки Тернопілля» є збереження та дослідження пам'яток історії та архітектури. Вже з перших днів створення заповідника була налагоджена співпраця з музейними установами м. Львова та з Національним науково-реставраційним центром України, співпраця з художниками-реставраторами Магінським В.Д. (вища категорія станкового темперного та олійного живопису), Магінським Л.В. (вища категорія станкового темперного та олійного живопису). З наданням статусу Національного заповідника, у 2005 р., створена реставраційна майстерня та реставраційна рада заповідника.

За період з 1994 по 2021 рр. проведено реставраційних заходів, досліджень і створено науково-реставраційних паспортів понад 100 пам'яток сакрального мистецтва.

Основним завданням реставраторів є проведення заходів по реставрації та консервації пам'яток сакрального мистецтва. При надходженні нових експонатів у фонди, реставратори проводять: дезинфекції, видаляють поверхневі забруднення та наносять профілактичні заклейки. Приступаючи до реставраційних заходів, проводять візуальний огляд пам'ятки та заносять відомості в науково-реставраційні паспорти, проводять наукові дослідження пам'яток.

Наведемо деякі приклади реставрації та досліджень пам'яток.

«ПЛАЩАНИЦЯ» з с. Котюжено XIX ст. (Волинь)

Плащаниці були необхідним атрибутом богослужіння від періоду Великої П'ятниці до Вознесіння Христового. Тематика українських плащаниць того часу була доволі усталеною. За іконографічною традицією їх можна поділити на дві групи. До однієї, яка домінує, відносять плащаниці зображенням Христового тіла та написом. Друга група пам'яток, менш поширена, мала зображення сцени Покладання Христа до гробу у різних варіантах [3, с. 71].

Об'єктом нашої розвідки є плащаниця зі збірки Національного заповідника «Замки Тернопілля» (Вишневецька філія), яка зображує Покладання Христа до гробу. Пам'ятка належала церкві Св. Первомученика Архидиякона Стефана, що в селі Котюжино Збарзького району.

«Плащаниця» з с. Котюжено XIX ст. (Волинь) – це велике чотирикутне полотнище з шовку із зображенням Ісуса Христа після зняття Його з Хреста. Сама сцена Покладання до гробу на цій плащаниці доволі традиційна. У центрі тканини над саркофагом зображене Тіло Христа, зі складеними навхрест руками на грудях, що вказує на належність Плащаниці до візантійського обряду. Плащаниця символізує подвиг Сина Божого в ім'я спасіння людей. По периметру зображення частково збережений традиційний текст тропаря з Великої Суботи. На зображенні відтворено сюжет, описаний в Євангелії від Марка. Ввечері у Велику П'ятницю Йосиф Ариматейський отримав у Пилата дозвіл зняти розп'яте тіло Христа, щоб покласти у гріб у своєму володінні. Разом з Никодимом, який купив багато пахощів та духмяних трав, а також плащаницю для поховання, вони кладуть тіло Спасителя на камінь помазання. При цьому зображують Богородицю, Марію Магдалину та мироносиць – Марію Алфееву – матір апостолів Якова молодшого і Йосифа, Марію Клеонову, Соломію Заведееву – матір апостолів Якова старшого та Іоанна Богослова, яка, згідно з апокрифом, була однією з повитух, що прийшли після народження Христа, Іванну Хузину (жінку Хузи – домоправителя Ірода, яка поховала голову святого Іоанна Хрестителя після його страти) та Сусанну – багату вдову. На плащаницях багатофігурні сцени поширюються від XV ст. Іконографія сцени Оплакування – Покладання Христа до гробу, яка лягла в основу багатофігурних плащаниць, сформувалася на основі євангельських текстів, де йдеться про похорон Христа (Лк. 23, 50–56; Мт. 27, 57–61, Мк. 15, 42–47, То. 19,38–42). [Рис. 1-2].

ІКОНА «СВЯТИЙ» З СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ с. Бодаки

Візуально обстежуючи ікону «Святий», було виявлено двошаровий запис XIX та XX ст., що і підтвердило дослідження в рентген променях: виявлено авторський живопис. Справа і зліва від німба напис «С: МУЧЕНИКЪ» «ІСИДОРЪ», у верхньому лівому куті – капицю з фігурою «Ісуса Христа Вседержителя» та церкву з дзвіницею, по центру – колінопреклонну фігуру святого в монашому одязі, в нижній частині – джерело та сільськогосподарський реманент. А також в процесі

рестасправації за постаттю Св. Ісидора була відкрита цікава жанрова сценка – янгол оре поле, тримаючи за чепіги плуг, в який запряжено двоє волів.

Після проведення реставраційних заходів та наукових досліджень, іконі повернута автентична назва «Св. МУЧЕНИК ІСИДОР» [Рис. 3-6].

АПОСТОЛЬСЬКИЙ РЯД ІКОНОСТАСУ СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ с. Бодаки

У 2009 р. у реставраційну майстерню поступили 4 ікони з іконостасу Свято-миколаївської церкви с. Бодаки. Дослідження в рентген променях та консерваційно-реставраційні заходи дали змогу виявити символи, які дозволяють атрибутувати зображення апостолів.

Окремі апостоли впізнаються за традиційними фізіономічними ознаками (наявність або відсутність бороди, її форма, високе чоло, наприклад, у Павла та Йоанна тощо) або за написами. Натомість у католицькому мистецтві апостоли отримують як атрибути знаряддя своїх мученицьких «страстей» (Петро, Филип, Симон, Тадей – хрести; Андрій – хрест особливої форми, у вигляді літери «Х»; Павло, Яків Молодший, Матей – мечі; Вартоломій – м'ясницький ніж; Яків Старший – палицю; Тома – спис; Йоан Богослов – чашу, з якої виповзає змія, що символізує отруту, знешкоджену молитвою апостола).

Порядок зображення апостолів в іконостасах переважно був усталений із XVII ст. однак схема їх розташування могла змінюватись. Незмінними залишилися тільки розміщення апостола Петра і Павла, ще з ранніх рядів Моління XVI ст., де Петро зображався за Богородицею, а Павло – за Іоанном Предтечею. Переважно дотримувались також правила, відповідно до якого наступними розміщувалися по два євангелісти : за Петром – Матей та Марко, а за Павлом – Йоан та Лука, за ними решта учні. Завершували ряд апостолів наймолодші – Тома та Филип» [2, с. 28].

На наших іконах зліва направо зображені такі апостоли: апостол Тома, апостол Андрій Первозванний, апостол Вартоломій, євангеліст Матей (?), євангеліст Марко (?), апостол Петро, апостол Павло, євангеліст Йоан (?), євангеліст Лука (?), апостол Матвій, апостол Яків, апостол Симон Зилот. [Рис. 7-14].

«БОГОРОДИЦЯ ОДИГІТРІЯ» кін. XVII - поч. XVIII ст. Острозька школа живопису.

В реставраційну майстерню Національного заповідника «Замки Тернопілля» надійшла ікона «Богородиця Одигітрія». При порівняльному аналізі ікон можна зробити висновки, що ікона «Богородиця Одигітрія» є прикладом зародження школи сакрального мистецтва у м. Острозі наприкінці XVII ст.

Наприкінці XVII – поч. XVIII ст. м. Острог стало осередком мистецької школи. На початку XVIII ст. почали зустрічатися датовані та підписані твори, що свідчать про розквіт острозької школи живопису. В Краєзнавчому музеї м. Острога зберігається найбільше творів сакрального мистецтва того часу [Рис. 15-16].

Діяльність реставраційної майстерні Національного заповідника «Замки Тернопілля» є важливою ланкою в збереженні, дослідженні пам'яток мистецтва та популяризації фондів збірок.

Рис. 1. Плащаниця, загальний вигляд до реставрації

Рис. 2. Плащаниця, загальний вигляд після реставрації

Рис. 3. Ісидор, загальний вигляд до реставрації

Рис. 4. Ісидор, фрагмент під час реставрації

Рис. 6. Ісидор, загальний вигляд після реставрації

Рис. 7. Апостоли (Тома, Андрій Первозванний, Вартоломій), загальний вигляд до реставрації

Рис. 8. Апостоли (Матей?, Марко, Петро), загальний вигляд до реставрації

Рис. 9. Апостоли (Павло, Іоан?, Лука), загальний вигляд до реставрації

Рис. 10. Апостоли (Матвій, Яків, Симон Зилот), загальний вигляд до реставрації

Рис. 11. Апостоли (Томас, Андрій Первозванний, Вартоломій), загальний вигляд після реставрації

Рис. 13. Апостоли (Павло, Іоан?, Лука), загальний вигляд після реставрації

Рис. 14. Апостоли (Матвій, Яків, Симон Зилот), загальний вигляд після реставрації

Рис. 15. Богородиця Одигітрія, загальний вигляд до реставрації

Рис. 16 Богородиця Одигітрія, загальний вигляд після реставрації

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гелитович М. Ікони молитовного ряду українських іконостасів XV-XVI ст. // Мистецтвознавство України. – Київ, 2000.
2. Зілінко Р. Іконостас церкви Св. Івана Богослова у Суховолі. – Львів, 2009.
3. Косів Р. Три Буковинські плащаниці останньої чверті XVIII ст. у збірці Національного музею у Львові ім. А.Шептицького // Бюлетень 10 №1 (10). – Львів, 2008.
4. Магінський В. Роль реставратора в збереженні пам'яток культурної спадщини // Стан реставрації в Україні. Проблеми та шляхи їх вирішення. Матеріали першої всеукраїнської конференції реставраторів, 26–28 вересня 2006 року – К., 2006.
5. Маціпура А. Десять років Державному історико-архітектурному заповіднику у Збаражі // Галицька брама. – Яв 1-3. – Львів, 2004.

Ірина Майба
м. Збараж

**ТКАНИНИ У КОЛЕКЦІЯХ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ» :
КОЛЕКЦІОНУВАННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЕКСПОНУВАННЯ**

Анотація: У статті характеризуємо колекцію вишиваних експонатів, подаємо інформацію про фондові приміщення Національного заповідника «Замки Тернопільщини», особливості експонування тканинних виробів та правильне зберігання, акцентуємо увагу на основні принципи зберігання музейного текстилю. Виділяємо особливості вишиття галицької та волинської вишивки, зокрема вишиваних сорочок, краваток, рушників, одягу священника.

Ключові слова: колекціонування, експонування, фондові колекції, первинна консервація, зберігання, фондові приміщення.

Фонди Національного заповідника «Замки Тернопільля» є скарбницею надзвичайно багатої і своєрідної колекції збаразького вишиття (понад 5000 од.). Серед вишиваних експонатів виділяємо: вишиті рушники, доріжки, серветки; вишиті килими; вишиваний одяг: сорочки, блузки, краватки; церковна вишивка; вишивка рослинного, зооморфного, орнітоморфного, антропоморфного орнаменту.

Завдяки фондовим зібранням вишивки можемо охарактеризувати вишиття Збаражчини, виділивши особливі ознаки. Для вишивок Збаражчини характерні спільні риси, проте у них є і суттєві розбіжності. У селах Волинського регіону Збаражчини надають перевагу орнаментам рослинним та орнітоморфним (вишиті птахи), вишиваючи на полотні вазонки, квіткові букети, гірлянди, вінки із волошок, трояндів, братиків та ін. квітів. На Галичині переважають геометричні орнаменти (ромб, скісні лінії, хвилясті лінії) з їх невеликим доповненням рослинним, антропоморфним (вишиті фігурки людей) та зооморфним (вишиті тварини). Відрізнити галицьку та волинську вишивку можна і за технікою виконання. На Волинській частині Збаражчини із великого різноманіття технік вишиття («низь», «кучерями», «Городоцький шов», «козлик», «ланцюжком» та ін. [1, с. 65]) найбільш поширена «гладь», «низинка», «стебелевий шов», а на Галицькій – «хрестик».

На базі вишитих фондових зібрань складено колекції: народного одягу, оздобленого вишиттям (близько 200); вишивок квіткового, зооморфного, орнітоморфного, антропоморфного орнаментів (понад 1200); рушників – близько 2000 одиниць – це найбільша колекція, яка є зразковим представником збаразької вишивки; пошивки і ясики (більше 300); доріжки вишивані (350); штори, поперечки, фіранки (більше 300); вишивані серветки (більше 500); скатертини, обруси (біля 100), Великодня вишивка (більше 60), вишивані хоругви (більше 30). Зразком є вишита хоругва з зображенням «Святої Ольги – Святий Димитрій», «Св.Володимир-Св.Йосип з Ісусом» – кін. XX ст., священничий одяг, оздоблений вишиттям (фелони, епитрахилі). – біля 150 од., килими вишивані (біля 30 килимів).

Серед вишитих елементів народного одягу заслуговують на увагу вишивані сорочки. У фондах Національного заповідника «Замки Тернопільля» зберігається понад 120 чоловічих сорочок. Вони пошиті із фабричного білого полотна і з домотканого. Сорочки Збаражчини зшиті із кількох кусків тканини, з прямим кроєм і круглою горловиною. Оздоблені майже усі вишиттям геометричного орнаменту, технікою «хрестик». Більша частина чоловічих сорочок зберігається у фондах, кілька були представлені в експозиціях. Серед них зразком чоловічої сорочки є сорочка, вишита на чорній тканині. В основному, дата їх шиття припадає на

середину ХХ ст. Виділяємо старовинну сорочку – кін. ХІХ ст.– на домотканому полотні, оздоблену вишиттям геометричного орнаменту. (Тк-124; КН -1589). У фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» нараховуємо більше 160 жіночих сорочок. Майже усі вони оздоблені вишиттям. Сорочки Збаражчини різнотипні: вони відрізняються пошиттям, кроєм, оздобленням. Горловини круглі, трикутні, квадратні або комір-стійка. Оздоблення у вигляді вишиття рослинного або геометричного орнаменту, техніка вишиття – «хрестик». В основному, оздоблювали горловину і плечі. Домінуючими кольорами є чорний і червоний, зелений, жовтий, оранжевий. (поч. ХХ ст.).

Своєрідною оздобою до сорочок є вишиті краватки. У фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» налічуємо понад 60 краваток, колекція краваток була представлена і в експозиції залу «Народний одяг». Не можна лишити поза увагою церковну вишивку, як фондову одиницю вишивки Національного заповідника «Замки Тернопілля»: обруси на престіл, обрус на тетрапод, обрус під ікону, хоругви, прикраси до хоругви, серветки, рушники, стрічка до підсвічника, Євангельська стрічка, церковні поперечки на двері – усе це у свій час прикрашало православні і греко-католицькі храми. Церковна вишивка характеризується яскравістю відтінків всієї кольорової гами, вишиттям гірлянд із пишних квітів, грон винограду, стилізованих ромбів, хрестів, релігійних осіб («хрестиком»). У Національному заповіднику представлений і священничий одяг, оздоблений вишиттям: це фелон і підрясник 30-х рр. Митрофорного протоієрея Романа Сливки; це митра, сакос, омофор Владика Австралії, Океанії та Нової Зеландії Івана Прашка. У залі сакрального мистецтва сформована виставка, присвячена Іванові Прашкові.

У залі в'їздової вежі заповідника, у 2017 р., створена експозиція «Український вишиваний рушник», де представлені волинські, галицькі рушники, оздоблені рослинним і геометричним орнаментом на фабричному полотні (датування сер. ХХ ст.) і рушники на домотканому полотні (30-их рр. ХХ ст.) – понад 100 одиниць. Як бачимо, на наших рушниках найбільш улюбленими є рослинний та геометричний орнаменти. Вишиття характеризується різноманітністю квітів, листя, дерев. Серед видів квітів виділяється троянди, братики, фіалки, барвінок, волошки; бачимо на рушниках гілочки калини, дубове, виноградне листя; букети, гірлянди із пишних квітів. Переважає геометричний орнамент: вишиття включає в себе прямі, скісні, ламані, зубчасті лінії; зигзаги, ромби, квадрати, трикутники, хрести, зубці. Найпоширенішим є мотив ромба, який набуває різноманітних окреслень. Для оздоблення рушників виділяємо й інші види орнаментів. Значна частина рушників, серветок, одягу експонувалася у залах заповідника «Вишивка краю», «Народний одяг», «Ремесла краю». Збаразька вишивка виставлялася в обласному краєзнавчому музеї м.Тернопіль (сорочки, рушники).

У філіалі Національного заповідника «Замки Тернопілля» смт. Вишнівець була сформована експозиція «Етнографічна світлиця», «Ремесла Вишнівеччини», де експонується збаразька вишивка: волинські рушники, вишивані килими на домотканому полотні, сорочки, оздоблені вишиттям рослинного орнаменту.

В одному із залів експонувався оздоблений пишним вишиттям жіночий народний одяг, чоловічі сорочки, краватки (на деякому одязі бачимо помітні впливи на вишивку Збаражчини традицій інших регіонів, зокрема: Покуття, Карпат, Буковини та ін.) До речі, на обласному конкурсі краси у м. Тернопіль (серед студенток політехнічного училища) у номіналі «Найкращий національний костюм

у конкурсанток» найвищу оцінку одержав український національний костюм з експозиції Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Збаразька вишивка живе активним життям. Вишиті речі використовують під час місцевих виставок і за межами замку. У Національному заповіднику застосовують вишивку у формуванні виставки до свята Великодня, до Різдвяних свят, до свята св. Миколая, до Дня Матері та ін. Неодноразово її виставляли під час конкурсів і виставок в інших містах України. У залах вишивки Національного заповідника весь час поповнюється колекція рушників, вишиваного одягу, проводиться інвентаризація вишиваних речей, вносяться зміни до тематико-експозиційних планів стаціонарних експозицій.

Предмети з органічних матеріалів є одні із найбільш уразливих і складних для зберігання й експонування. Тому проблема правильного зберігання й первинної консервації таких пам'яток є дуже важливою, заслуговує на увагу й зважений підхід. Вироби з тканини дуже чутливі до будь-яких змін зовнішнього середовища й вимагають постійних щадних температурних вологісних, освітлювальних умов, зберігання речей в чистоті, без доступу агресивних випаровувань, з хорошою вентиляцією чистим повітрям, у розкладеному стані, без тиску згори.

Текстильні волокна, що застосовуються з прадавніх часів для виготовлення тканин, поділяються на природні та хімічні. Під впливом навколишнього середовища волокна тканин втрачають свої основні якості – міцність, м'якість, еластичність, гігроскопічність. Залежно від технологічної обробки волокон і умов зберігання або експлуатації тканини цей процес може прискорюватися чи сповільнюватися. Одним із найсильніших чинників, що спричиняють руйнування тканин, є пряме і відображене сонячне світло. Темні тканини швидше, ніж світлі, руйнуються під впливом сонячних променів. Експериментально встановлено, що через 568 год. впливу сонячного світла міцність шовкової тканини зменшується в 50 разів, бавовняної – у 1,6 рази, льняної – у 1,4 рази, шерстяної – у 1,2 рази. За подальшої інсоляції міцність тканин стрімко падає. Тонкі тканини, а також волокна з ознаками захворювання руйнуються ще швидше. Сильне штучне світло також негативно впливає на волокна. Ультрафіолетові промені викликають пожовтіння білкових волокон. Від впливу сонячного світла шерстяні тканини інтенсивно руйнуються, що виражається в зменшенні міцності волокон, зниженні їх стійкості до багаторазових згинів. Натуральний шовк ще менш світлостійкий, ніж вовна. Тому освітлення в сховищах повинно не перевищувати 50 люксів і вмикатися лише під час роботи; вікон там не повинно бути, а в експозиційних залах вікна мають бути закриті щільною темною тканиною. Наступною причиною, що сприяє руйнуванню волокон тканин, є забруднення повітря. Домішки агресивних газів навіть у малих кількостях руйнують органічні матеріали. Для подавання свіжого і чистого повітря фондосховища повинні бути оснащені кондиціонерами з фільтрами, які поглинають шкідливі домішки.

Підвищена вологість повітря – наступна причина руйнування тканин. Велика вогкість знижує міцність волокон на розрив, сприяє розмноженню шкідливих для тканин мікроорганізмів. Малий вміст вологи в повітрі також шкідливий для текстилю, оскільки є причиною пересушення і ламкості волокон. Відносна вологість повітря 40% є нижньою критичною межею для тканин. Тканини важливо зберігати в умовах, які забезпечують постійну температуру і вологість повітря.

У музейних фондах, залах експозиції, де зберігаються тканини, необхідно дотримуватися таких оптимальних умов : відносна вологість повітря повинна бути 50-55 %, температура – 18-20° С, повна відсутність сонячного світла, хороша

вентиляція чистим повітрям. Наявність забруднень на виробках також прискорює процес старіння тканин. Найдрібніші частки забруднень, які потрапили між волокна, механічно перетирають їх, сприяють розмноженню всіляких шкідників і виступають хімічними окислювачами. Часто білкові волокна містять ненасичені жирні кислоти, здатні полімеризуватися і бути поживним середовищем для багатьох шкідників. Система захисту музейного текстилю від шкідливих комах повинна включати в себе регулярні профілактичні та нищівні заходи.

Причиною руйнування тканин також є механічний вплив власної ваги. У підвішеному стані на волокна тканини посилюється негативний вплив інших чинників, наприклад, перепаду вологості, наявності забруднень. Тому тканини слід зберігати розкладеними в спеціальних шафах, кожна річ на окремій полиці (щоб запобігти тискові зверху).

Існують три основні принципи зберігання музейного текстилю: горизонтальне (у ящиках-лотках, оптимальна висота яких 10-20 см), вертикальне (у шафах чи закритих вітринах на манекенах або плічках зі спеціальними м'якими накладками), на валах. Останнім способом зберігають килими, шпалери, великомірні тканини. Діаметр вала повинен бути не менший за 10 см, довжина на 20 см більша за ширину експоната. Вали виготовляють із безкислотного картону, обертають безкислотним папером, ним же прокладають усю тканину. Вироби з текстилю намотують лицевим боком наверх, у напрямку ворсу. Вал з намотаною тканиною обертають папером або обмотують бавовняною тканиною й обв'язують широкими стрічками. Інвентарні номери нашивають з клаптиком білої бавовняної тканини на одному куті виробу, також позначають на упаковці. Усі записи, що стосуються експонатів, повинні ретельно вестися в спеціальних журналах. Це збереже тканини від зайвого перекидання. У Національному заповіднику «Замки Тернопілля» 11 фондосховищ. Фондосховища знаходяться в пристосованих замкових приміщеннях. У відповідності до вимог, фондосховища віддалені і відділені від виробничих, експозиційних і побутових приміщень стінами (камінь, цегла), що не згорають, покриттям (камінь, бетон) в межах вогнестійкості не менше двох годин. За вимогами інструкції покриття стін, стель, підлог (вапно, фарба) виконані з матеріалів, що не виділяють агресивних хімічних речовин, не збирають пил, не є їх джерелом. Кожне фондосховище обладнано вогнегасником, а всі приміщення разом оснащені іншими засобами пожежогасіння та обладнані протипожежною сигналізацією. Робочі місця працівників фондового відділу розташовані поза фондосховищами, в безпосередній близькості від них. Частина фондосховищ мають природну вентиляцію – наявні віконні пройоми. У фондосховищах повністю витриманий світловий режим: вони закриті від проникнення прямого денного світла та сонячних променів, які є причиною старіння музейних експонатів. При комплексному зберіганні різних експонатів оптимальна температура зберігання $18 \pm 0,5^\circ\text{C}$, допустима – $15-24^\circ\text{C}$, а відносна вологість 40-65 %. Для підтримання належного і допустимого температурно-вологісного режиму збереження музейних експонатів у фондосховищах проводиться:

- систематичний контроль, показники спеціальних приладів психрометрів, які є в кожному фондосховищі, фіксуються в спеціальному зошиті;
- у відповідності з порою року проводяться провітрювання, дератизаційні заходи (хімічна та біологічна обробка приміщень та музейних експонатів від можливих шкідників та пошкоджень);
- для створення відповідного вологісного режиму в опалювальний та жаркий літній період у фондосховищах розставляються ємкості з водою;

- систематично проводиться сухе , за потреби–вологе прибирання фондкових приміщень. Фондосховища поступово обладнуються спеціальними стелажми для збереження живопису, системами вентиляції та кондиціонування, створення нових фондкових приміщень.

Наші фондкові збереження вишиванок також постійно збагачуються завдяки науковим співробітникам Національного заповідника «Замки Тернопілля». Ми відвідуємо відомих вишивальниць, з метою збору вишитих експонатів, деякі цінні речі купуємо у майстринь, залучаємо своїх знайомих, родичів у зборі старовинних речей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович С.А., Захарчук-Чугай Р.В., Станкевич М.Є. Декоративно-прикладне мистецтво. / Антонович С.А. / – Львів, «Світ», 1992. – с. 62-77.
2. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. / Воропай О. / – Київ. – Акціонерне видавництво – поліграфічне товариство «Оберіг». – 1993. – С. 563.
3. Власіна З. Український літопис вбрання / Власіна З. / – Київ, «Либідь», 2003 р. – С.352-358.
4. Кара-Васильєва Тетяна. Українська вишивка. / Кара-Васильєва Т. / – Київ. – «Мистецтво». – 1993.
5. Кремень Володимир. Українське мистецтво: історія та сучасність. / Кремень В. / – Львів. – «Україна». - 1996.
6. Кутик Дмитро: «Сорочку мати вишила мені...» // Українська культура. / Кутик Д. / – 2001. – №7. – С. 23.
7. Мінжулін О., Мінжуліна Т., Реставрація тканин. – К., 1998.
8. Мінжуліна Т.В. Дослідження та реставрація музейного текстилю. – К., 2005.
9. Микитин М.К., Мельникова Е.П. Химия в реставрации. – Л., 1990.
10. Остяк Дарина . Українські народні ремесла. / Остяк Д. / – «Мистецтво». – 1998. – С.134-135.
11. Пономарьов А., О. Боряк . Українська минувшина. / Пономарьов А. / – Київ. – «Либідь». – 1994.
12. Хочківська В.: «Я під ноги тобі простелю рушничок» // Жінка. / Хочківська В. / – 1999. – №4. – С.19.
13. Івентарні книги «Тканини». – 1-7 книга. – 1995-2015 рр.
14. Івентарні картки надходження.

**Ольга Морозова,
Віктор Луц
м. Рівне**

СТВОРЕННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ БАЗИ ДАНИХ ФОНДОВИХ КОЛЕКЦІЙ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ (НА ПРИКЛАДІ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ)

Анотація: У статті розглядаються основні етапи планування роботи при оцифруванні музейних колекцій. Визначаються проблеми, які виникають при створенні музейної бази даних Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Ключові слова: Рівненський обласний краєзнавчий музей, база даних, фондова колекція, оцифрування, інвентарна книга, музейний предмет.

Діджиталізація сучасного світу ставить перед музеями свої виклики. На сьогодні, питання присутності музеїв у цифровому світі як ніколи актуальне. Щоб відповідати вимогам часу, музеї повинні переформатувати види своїх робіт, створювати цифрові продукти, активно вести свої Інтернет-сайти та сторінки у соцмережах.

Саме для вирішення цих питань першочерговим завданням є створення музейних баз даних.

Необхідність автоматизації обліку музейних фондів є природним етапом розвитку технологій архівації даних та інформатизації суспільства. Автоматизація обліку музейних колекцій вже не перше десятиліття є загальносвітовою тенденцією. Найбільші музеї світу мають електронні версії своїх каталогів, частина інформації про музейні фонди розміщена у відкритому доступі мережі Інтернет. Забезпечення і полегшення доступу до культурної спадщини є одним із пріоритетів світової культурної політики.

Процеси оцифрування та створення цифрового обліку музейних колекцій є важливою складовою комплексу заходів по збереженню культурної спадщини. Вони дозволяють одночасно зберігати і популяризувати свої колекції.

Для українських музеїв процес оцифрування та створення баз даних стоїть дуже гостро. Основними проблемами для музеїв є відсутність чіткої законодавчої бази, слабе фінансування для закупівлі технічних засобів, відсутність підготованих кадрів для роботи з цифровими технологіями.

У 2016 р. Міністерство культури України затвердило дві інструкції, які мали б врегулювати питання створення цифрової бази даних, однак поставили більше питань, ніж відповідей. Так «Інструкція з організації обліку музейних предметів» у розділі 4 пункті 4.5. зазначає: «Ведення фондово-облікової документації може здійснюватися в рукописній, друкованій та електронній формах. Ведення книг обліку у рукописній формі є обов'язковим» [1]. Тобто, у двох реченнях маємо вже суперечності. Перше речення дає фондовим працівникам можливість обирати форму ведення книг, а наступне її фактично заперечує.

Ще більше суперечок виникає при ознайомленні з наступними пунктами: «10. Ведення книг обліку може здійснюватися в електронному вигляді за умови дотримання порядку технічного захисту інформації, що зберігається в електронному вигляді. 11. Порядок ведення книг обліку в електронній формі встановлюється внутрішньою інструкцією музею та передбачає: ідентичність електронних версій відповідних книг обліку їх оригіналам; регулярність перенесення електронної інформації на паперові носії; засвідчення кожної роздрукованої сторінки підписами головного зберігача та/або керівника відділу обліку; формування тому відповідної книги обліку обсягом не менше 100 і не більше 300 аркушів. 12. Завершений том електронної книги обліку, роздрукований на паперовому носії, оформлюється відповідно до вимог цієї Інструкції» [1].

У вересні того, 2016 р., був затверджений інший документ «Порядок обліку музейних предметів в електронній формі», який визначає: «Облік музейних предметів в електронній формі (далі – електронний облік) здійснюється з метою автоматизації облікових процедур, забезпечення збереження та ефективного використання інформації про музейні предмети. 5. Рішення про ведення електронного обліку в музеї приймає його керівник. 6. Електронний облік здійснюється шляхом створення та ведення інформаційної системи електронного обліку. 7. Ведення електронного обліку не виключає необхідності ведення фондово-облікової документації на паперових носіях інформації відповідно до вимог Положення про Музейний фонд України та Інструкції» [4].

Хоча документ обумовлює існування паперових носіїв, однак не уточнює, чи рукописних чи роздруковані. Таким чином, кожен музей тлумачить дані нормативні документи на свій розсуд, що теж гальмує створення цифрової бази даних музейної установи.

«Положення про Музейний фонд України» зі внесеними змінами від 23.06.2021 р. зазначає, що облікова фондова документація повинна вестися в рукописному вигляді, а всі інші форми – застосовуватися на розсуд керівника установи [3].

Проте, вимоги часу змушують музейні установи активно рухатися в процесі створення баз даних. Для її створення першим і основним етапом є оцифрування музейної колекції та фондової документації.

Оцифрування – процес створення електронних копій оригіналів документів та предметів [2, с. 1]. До нього відноситься: набір рукописних та машинописних документів у форматі Word та Excel, фотографування, сканування предметів.

Оцифрування ставить наступні завдання:

- програмне забезпечення та його налаштування для представлення цифрового контенту;
- забезпечення матеріально-технічної бази (придбання обладнання та його налаштування);
- навчання, підвищення кваліфікації, стажування співробітників, що займаються оцифруванням;
- визначення параметрів відбору предметів для оцифрування;
- аналіз та експертиза предметів з метою визначення матеріально-технічної бази, необхідної для оцифрування документів та вимог, щодо електронного контенту;
- планування та впровадження системи звітності;
- управління цифровим контентом [7].

Спробуємо розглянути проблеми, які виникають при виконанні оцифрування.

Першою проблемою, яку потрібно вирішити для створення бази даних – це технічне і програмне забезпечення. Технічне забезпечення залежить від фінансових можливостей музею та наявних кадрів, які можуть працювати на цьому обладнанні. Щодо програмного забезпечення, то у лютому 2021 р. Міністерство культури та інформаційної політики України презентувало проекти цифрової трансформації у сфері культури та туризму на найближчі три роки [5]. Для музеїв пропонується розробляти базу даних на основі пакету Office 365. У безкоштовній версії надається доступ до Microsoft Word, Microsoft Excel, Microsoft PowerPoint, Microsoft OneNote, Microsoft Outlook, SharePoint та інші. На їх базі можна створити дієву базу даних для музею.

Основною перевагою роботи на платформі Microsoft Office 365 є те, що компанія підтримує свої продукти і вона не зникне, звівши нанівець роки роботи музейних працівників. Усі продукти цієї платформи при потребі дають можливість експортувати інформацію з однієї програми в іншу.

Саме на основі продуктів Microsoft Office 365 Рівненський обласний краєзнавчий музей провадить роботи по створенню музейної бази даних. Перше, над чим почали працювати наукові працівники – це оцифрування фондових книг у табличному форматі. Фотокопії книг були частково створені у 2014 р., коли здійснювалася підготовка до можливості екстреної евакуації музейних установ у разі виникнення надзвичайної ситуації.

Перші роботи по створенню бази даних розпочиналися ще у 2006 р., завдяки ініціативі, на той час завідувачу художнього відділу, В. Луца. На основі Excel почали набирати інвентарні книги предметів основного фонду. У березні 2020 р., завдяки карантинним заходам, ця робота прискорилося і набула системного характеру. Для оцифрування книг була створена робоча група з 8 чоловік, яка за 15

місяців діяльності набрала 40 інвентарних книг основного фонду зі 130. Потрібно зазначити, що вони не були повністю звільнені від інших видів робіт, за виключенням карантинного періоду.

У програмі Excel була розроблена таблиця, яка повністю відповідає розділам інвентарної книги. Також В. Луцем та О. Морозовою були розроблені методичні рекомендації з набору книг. У документі намагалися врахувати усі проблемні питання для створення книг, щоб в подальшому уникнути роботи по технічному редагуванню цифрового варіанту. Головним, що треба врахувати при створенні таких електронних документів – це розробити форму та уніфікацію назви файлу. Адже при накопиченні великого обсягу документів їх пошук може стати проблемним, що не полегшить роботу, а навпаки ускладнить її.

Оцифрування інвентарних книг виявили цілий ряд проблем. Однією з них є та, що до 1991 р. записи у книги робилися російською мовою, якою молоді співробітники музею погано володіють, особливо для вільного набору; невірна атрибуція предметів, невдалий опис речей, який порівнює предмети з іншими речами, які на сьогодні вийшли з ужитку, або змінили свій вигляд. Крім того, багато часу забирає розбір почерку, яким були внесені записи у книгу. Інколи доводилося звертатися до інвентарної картки для уточнення слів, на що теж затраталося чимало часу. Довго йде набір записів, що містять у назві іноземну мову, особливо якщо при записі були зроблені орфографічні помилки. Однак, копії книг робляться ідентичними, з помітками про потребу подальших уточнень. Адже, зміни в інвентарні книги потрібно робити за рішенням фондово-закупівельної комісії [1].

При оцифруванні інвентарних книг з'явилася можливість краще вивчити наявні музейні колекції, виявити прогалини та скласти чіткий план поповнення фондів.

Крім інвентарних книг паралельно здійснювалося також оцифрування іншої документації по фонду археології, а саме археологічних звітів та колекційних описів. Якість оригінальних документів була не найкращою. Археологічні звіти друкувалися на друкарській машинці і музею надавалася друга копія, яка виконувалася через копірку. Колекційні описи до початку 2005-х рр. були взагалі рукописними, що з плином часу вигоріли або обшарпувалися від частого використання. Ці документи оцифровані методом фотографування та створення документів у форматі PDF. Однак, як показує досвід роботи з ними, бажано щоб вони були розпізнані або набрані у текстовому форматі, щоб мати можливість застосовувати у них функцію пошуку.

Маючи по фонду археології оцифровані інвентарні книги, археологічні звіти та колекційні описи, можна братися до створення бази даних. Програма Excel дає можливість приєднувати до табличних документів зображення та документи у форматі PDF. Досвід цієї роботи настановляє на висновок, що до оцифрованої інвентарної книги потрібно приєднувати зображення лише унікальних предметів та невеликі за розміром документи PDF. Оскільки нарощення розміру файлу робить його дуже «важким» для відкривання та роботою з ним.

Окремим великим і проблемним розділом роботи при створенні бази даних музейної колекції є фотографування предметів та наступна обробка отриманих цифрових зображень. Це найбільш затратний по часові і ресурсам сегмент роботи. Саме він потребує дуже ретельного планування.

При плануванні такої роботи потрібно враховувати наступні моменти:

- Визначення фондової групи для оцифрування
- Вибір методів оцифрування (сканування чи фотографування)

- Розділення фондової групи за розміром та видом (предмети одного розміру та виготовлені з одного матеріалу повинні йти підряд)
- Обов'язкова наявність шкал та лінійки
- Для фотографування (якщо планується великий обсяг робіт, потрібно залучати декілька працівників, щоб навіть просто подавати і забирати предмети)
- Подальша обробка отриманих файлів
- Розробка системи назви файлів, внесення метаданих, надання ключових слів та зручність їх зберігання на цифрових носіях.

Ця ділянка роботи дуже швидко може накопичувати об'єм даних, які потрібно відразу систематизувати, називати та переміщати у місця збереження. При втраті цих документів відновлювати їх – це практично нова робота.

Оцифруванню обов'язково передуює робота з фондовою колекцією: сортування, каталогізація (де необхідно), можливо, превентивна консервація деяких предметів. У роботі з великими колекціями на етапі планування автоматизації необхідно визначити послідовність переводу фондової колекції в електронний вигляд, виявивши пріоритетні для автоматизації обліку частини. Це можуть бути, наприклад, найбільш часто використовувані в дослідницькій або виставкової діяльності предмети, згасаючі зображення, предмети, інформацію про яких планується розміщувати у відкритому доступі.

При проведенні фотозйомки потрібно враховувати, що файл буде використовуватися з різною метою: для наповнення веб-сайтів, і для створення поліграфічної продукції, і для надання фото унікальних предметів дослідникам, щоб не псувати предмети або не діставати їх зі сховищ чи експозицій. Тому для оцифрування предметів однієї групи збереження потрібно закладати різний бюджет часу та різні технічні умови.

Щоб отримати якісне зображення музейного предмету, потрібно організувати спеціально оснащене приміщення з відповідним освітленням, тлом тощо. Однак, для більшості музеїв це ще залишається або в планах, у кращому випадку, або в мріях. Проте, визначальним у цьому процесі є фаховість фотографа, адже навіть у найсучасніших лабораторіях при відсутності кваліфікованої людини все зводиться нанівець.

Для того щоб правильно спланувати кількість часу на оцифрування однієї колекції, потрібно враховувати кількість фото для одного предмету. Якщо це об'ємна скульптура вона потребує як мінімум п'яти фотографій з чотирьох сторін та низ, окремо є потреба у макрозйомці клеєм на предметах (за їх наявності). При різних матеріалах і фактурах також є потреба у додатковому освітленні або іншому обладнанні тощо.

Фактично при розробці плану оцифрування, зберігач колекції, повинен чітко розуміти, що потрібно сфотографувати на тому чи іншому предметі і надати відповідну інформацію фотографу. Наприклад, якщо це живопис, то які фрагменти потрібно зробити додатково, якщо вишита сорочка, то чи потрібно робити фрагменти вишивки тощо. Важливо при складанні плану врахувати і розмір предметів, адже перелаштування фотоапарата та світла теж займає час.

Раніше вважалося, що для оцифрування документів та книг потрібен сканер, який коштував досить дорого. Однак, на сьогодні, розвиток фотоапаратури дозволяє робити якіснішу копію документу і не вимагає додаткового обладнання.

Досвід Рівненського обласного краєзнавчого музею свідчить, що значну кількість музейних предметів можна оцифровувати і якісним смартфоном, який має

хорошу камеру. Таким чином, метод оцифрування залежить від унікальності предмету, його стану та завдань.

Якщо усі заплановані предмети оцифровані, починається інша, не менш важлива робота. Це первісне опрацювання отриманих файлів: перегляд, обрізка, присвоєння назви.

Деякі установи, зокрема НУ «Києво-Могилянська академія» у своїх «Правилах» рекомендує робити декілька копій: майстер-копію, користувацьку копію високого або середнього розрешення та службову копію низького розрешення [7]. Як показав досвід роботи нашого музею таке розділення файлів є дуже зручним для роботи, однак потребує більшого часу для обробки.

При роботі потрібно враховувати, що автоматизувати процес первісної комп'ютерної обробки не можливо. На це вказує і досвід Імперського військового музею в Лондоні: «Через індивідуальний характер кожного знімку не можна було автоматизувати їх орієнтацію, обрізку і вирівнювання. В середньому виходило по 5 хвили на чорно-білі знімки і по 10 хвилин на кольорові. Для створення файлів для роздруку вимагалось виконувати й інші роботи – підчистка, виділення ділянок негативу. Для створення файлів швидкого перегляду вимагалось змінення розмірів» [6].

Дуже важливо відразу визначитися з назвою та системою впорядкування файлів, адже на один предмет ви отримуєте від 2 до 5, а в деяких випадках, навіть і до десятка зображень.

Обов'язковим атрибутом в назві має бути фондовий номер предмету, адже фактично він не повторюється. Однак потрібно прописати як він набирається, які знаки можуть бути між цифрами і літерами, адже все це у подальшому спростить пошук зображень. Саме ця робота є дуже кропіткою. Якщо один предмет має декілька фото, то найзручніше для них створювати окрему папку.

Іншим важливим питанням у створенні музейної бази даних є питання збереження і копіювання інформації. Вона повинна зберігатися на твердих носіях інформації (сервери, зовнішні носії, флешки, диски тощо). Як мінімум одна копія повинна бути неторканою. Вона може лише поповнюватися новими надходженнями.

Збереження і можливість використання цифрової інформації нерозривно пов'язані з технологіями. В умовах швидкого морального старіння технологій необхідно своєчасно переводити інформацію в нові формати. Крім того, необхідно застосовувати превентивні заходи по боротьбі із загрозою втрати цифрової інформації. Причиною втрати цифрової інформації може стати припинення фінансування на підтримку інформаційних ресурсів, локальні катастрофи, що виводять з ладу апаратне обладнання, фізичне старіння носіїв.

Для попередження втрати інформації необхідно визначити відповідальність співробітників за дотримання регламентів збереження, режимів регулярного копіювання інформації, своєчасної міграції на нові технології.

З метою збереження інформації також рекомендується робити матеріальні копії предметів, які існують лише в цифровому вигляді (після попереднього відбору потребує роздруку матеріалу). Подібні ж дії рекомендуються при високому ступені згасання об'єкта.

На сьогодні, Рівненський обласний краєзнавчий музей знаходиться на стадії накопичення та обробки первісних даних для створення повноцінної цифрової бази. Ця робота буде займати не один рік, однак саме вона є важливою для подальшого впровадження цифрових технологій у музеї.

Таким чином, пророблена робота дає можливість зробити наступні висновки. Для середніх за розмірами музеїв, зокрема, краєзнавчим, де формується багато різноманітних груп зберігання, найважливішим першим етапом є оцифрування інвентарних книг. Це відразу відчутно впливає на фондову роботу: прискорює пошук експонатів, видачу їх на виставки та науковцям для роботи, спрощує планування оцифрування самих предметів.

Самим ефективним рішенням для запуску ефективної роботи зі створення музейної бази даних є організація робочих груп, окремих секторів чи відділів цифрової обробки. В їх обов'язках важливо передбачити створення перспективних планів оцифрування музейних колекцій, проводити саме оцифрування, керування різними робочими групами, створеними для виконання різних робіт. На них також покладається відповідальність за оновлення, копіювання та збереження бази даних.

Робота зі створення музейної бази даних та оцифрування окремих предметів, повинна носити чітко планований та планомірний характер і ставати роботою не лише окремої групи фахівців, а охоплювати все більше працівників музею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Інструкція з організації обліку музейних предметів. Наказ Міністерства культури України від 21.07.2016 р., № 580.
2. Ковальчук А. О. Оцифрування музейних фондів для внутрішнього використання. Організаційно-правові аспекти. Методичні рекомендації. Київ, НМІУ, 2019. 13 с.
3. Положення про Музейний фонд України, Постанова Кабінету Міністрів України від 20.07.2000 р., № 1147.
4. Порядок обліку музейних предметів у електронній формі. Наказ Міністерства культури України від 09.09.2016 р., № 784.
5. Проекти цифрової трансформації у сфері культури та туризму представило Міністерство культури та інформаційної політики України // Режим доступу: <https://plan2.diia.gov.ua/projects>
6. Робертс Х. Переходим на цифру. Доклад семинара-тренінга «Фотодокументи: оцифровка и сохранность» // Режим доступу: <http://www.museum.ru/n14679>
7. Чорна Т. Політика оцифрування та збереження цифрових даних // Режим доступу: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/12281>

**Вікторія Порохняк
м. Бережани**

ЕЛЕКТРОННА ФОРМА ОБЛІКУ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ (НА ПРИКЛАДІ БЕРЕЖАНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ)

Сьогодні Бережанський краєзнавчий музей – складний багато функціональний організм, у якому тісно пов'язана наукова, фондова, експозиційна та просвітницька робота. У багатогранній діяльності установи першорядне місце належить фондовій роботі, яка включає комплектування, облік, зберігання, наукову обробку та реставрацію музейних цінностей.

Співробітники Бережанського краєзнавчого музею намагаються застосовувати сучасні технології в усіх сферах своєї діяльності. Не оминуло інновації й фондової роботи в установі, зокрема, завідувач фондами музею нині створює електронні інвентарні книги та каталоги.

Ключові слова: музей, фонди, електронний облік, експонати, оцифрування, облікова документація.

Число фондowych надходжень Бережанського краєзнавчого музею на I півріччя 2021 р. сягає 23365 експонатів. Це пам'ятки різних епох і періодів, що найбільш повно й об'єктивно можуть висвітлити багату історію Бережанського краю. Всі експонати поділено на окремі розділи: нумізматику і боністику, природа, археологія, декоративно-прикладне мистецтво, образотворче мистецтво, письмові документи та рідкісна книга, фотографії, фонетика, кіно- та відеоматеріали, негативи, речові експонати та матеріали науково-допоміжного фонду.

Більше семи тисяч експонатів було зібрано до фондів нашого музею в перші роки його існування. Щороку фондові збірки поповнюються в середньому на 600 експонатів.

У розділі «Письмових документів» особливу увагу варто звернути на стародруки та рідкісні видання. Зокрема, до них віднесено книгу М. Шашкевича «Азбука і абецадро» (1836 р.) (передрук з оригіналу); «Польсько-французький словник» з бібліотеки отців Василіан у м. Бережани (1871 р.); польськомовний «Виклад медичний» (1925 р.) з бібліотеки доктора Д. Дакури; «Путівник по воєводстві Тернопільським» (1928 р.) на польській мові. Поповнювались фонди музею й старовинними релігійними виданнями, серед яких особливої уваги заслуговує «Євангеліє церковне» XVIII ст., надруковане старослов'янським шрифтом, «Священне писання» в 2-х частинах, написане на івриті й датоване початком XX ст.

Цікавими є рукописи листів Галини Дидик (зв'язкової генерал-хорунжого Романа Шухевича) до Софії Коковської, кардинала Йосипа Сліпого, до Аполінарія Осадци. Особливою увагою відвідувачів користуються такі раритети: гімназійний журнал відвідин та успішності гімназистів спочатку Збаразької, потім Бережанської гімназії за 1789-1817 рр.; Благословення Андрея Шептицького першому посаднику м. Бережани Володимирі Пришляку від 15 березня 1943 р.; фрагмент тори. Цікавими для шанувальників минулого є документи доктора Йогана Неметца, які були знайдені на території Бережанського замку в металевій коробці, вони були перекладені тютюновими листками. Йдеться про такі раритети: паспорт на право виїзду за кордон (Відень, 11 вересня 1828 р.); книга для подорожування (видана 1824 р.); паспорт з відмітками (1829 р.); повідомлення декана медінституту про те, що Й. Неметц був зарахований студентом на ветеринарний факультет (Відень, 1832 р.); характеристика на Й. Неметца, написана від руки (внизу листа було поставлено дві печатки, одна з них – із сургучу, 1840 р.); посвідчення про відрядження Йогана Неметца (Відень, 12 січня 1800 р.) та ін.

В експозиції музею приємно оглядати старовинні вишивки початку XX ст.: сорочки, блузки, обруси, серветки, рушники, корсети, спідниці, хустини, подушки, а також старовинний посуд.

У фондосховищі музею зберігаються унікальні колекції: рушників, зібрані Марією Хамар із 17 регіонів України; відновлених костюмів козацької та гетьманської доби, передані для музею із Канади Марією Карпишин.

Вражає відвідувачів колекція старовинних дерев'яних хрестів XIX ст. (1813 р., 1862 р.), подарованих до музею о. М. Сусом; антимінс, освячений митрополитом Станіславським Григорієм Хоминим, який загинув у сталінських таборах; камінь з Десятинної церкви у Києві; вишитий образ і вервечка з хліба, що були виготовлені у тюремному бараці політв'язем Берези Картузької Розаліною Ригіою.

Цікава доля експонату «Тризуб», що подарований В. Гудем, жителем с. Потутори. Отримав його наш земляк від свого тестя В. Буняка, який переховував цю унікальну роботу з фанери понад півстоліття у бджолиному вулику.

У розділі «Образотворче мистецтво» варто звернути увагу на фонд Володимира Савчака – учня та професора Бережанської гімназії, пластуна. Міжнародний біографічний центр в м. Кембріджі (Англія) у 1989 р. вніс прізвище мистця до переліку найбільш видатних і діяльних людей світу, як «одного з найбільш потужних інтелектуалів світу», про це йдеться у 8-у виданні енциклопедії «Хто є хто». Закордонна еліта визнала В. Савчака, єдиного з українців, за видатний внесок художника у світову культуру. У фондах музею в м. Бережани нині зберігається 168 його картин, пластовий однострій мистця, нагороди, документи, щоденники та світлина Володимира Савчака. На даний час проводиться повне оцифрування робіт художника, що включає в себе фотографування всіх його робіт та створення каталогу.

Безперечно, комплектування фондів – процес безкінечний, бо кожен прожитий рік, навіть день, година – вже є історією, які мають бути зафіксовані, підкріплені документами, речами, світлинами. Незважаючи на проблеми у фондовій роботі, музейні працівники намагаються зберегти для майбутніх поколінь «достеменні свідчення історичних буднів» [3, с. 15].

З розвитком музейної справи в Україні виникає необхідність детального вивчення обліку музейних фондів і предметів. Сутність музейного обліку полягає у визначенні кількості, складу та стану в одиницях обліку музейних предметів і колекцій, відображенні вказаних пам'яток у фондово-обліковій документації музеїв для фіксування належності до певних класифікаційних груп, забезпеченні організаційної упорядкованості, можливості адресного пошуку та контролю за їх належністю й станом [2, с. 1].

Етапи обліку фонду музею передбачають наступне:

1. Облік предметів фонду музею, прийнятих на постійне зберігання, здійснюється у 3 етапи:

- перший етап (первинна реєстрація) – складання акту приймання-передавання предметів і реєстрація їх у відповідній книзі надходжень основного або науково-допоміжного фондів;
- другий етап – реєстрація предметів у інвентарній книзі;
- третій етап – реєстрація предметів, що містять дорогоцінні метали і дорогоцінне каміння, у спеціальній інвентарній книзі (обов'язковий для музеїв, які мають такі предмети).

2. Облік предметів, прийнятих на тимчасове зберігання, здійснюється шляхом реєстрації предметів у книзі надходжень тимчасового зберігання.

3. Забороняється зберігання і використання в музеях предметів без реєстрації у книгах обліку та нанесення на них облікових позначень.

4. Контроль за веденням обліку та дотриманням умов зберігання музейних предметів державної частини Музейного фонду України здійснює Мінкультури [1].

Протягом останніх років особливого значення набуває вивчення стану комп'ютерного обліку предметів державної частини Музейного фонду України. На сьогодні лише незначна частина музеїв – в основному це столичні і великі регіональні заклади – здійснює облік пам'яток за допомогою електронних засобів. Переважна більшість інформації досі зберігаються на паперових носіях. Це, в свою чергу, породжує низку недоліків у роботі щодо обліку музейних предметів: унеможливорює оперативний контроль за наявністю одиниць зберігання, їхнім станом, рухом предметів і значно ускладнює інформаційний обмін у процесі підготовки виставок, каталогів, телевізійних передач тощо.

Облік музейних предметів в електронній формі ведеться у музеях відповідно до Положення про Музейний фонд України та Постанови Кабінету Міністрів

України «Про внесення змін до Положення про Музейний фонд України» та порядку його ведення [4]. Порядок технічного захисту інформації, що зберігається в електронному вигляді, визначається Законом України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» [5].

Співробітники Бережанського краєзнавчого музею намагаються застосовувати сучасні технології в усіх сферах своєї діяльності. Не оминуло інновації й фондової роботи в установі, зокрема, завідувач фондами музею нині створює електронні інвентарні книги та каталоги.

Музеї, які використовують новітні інформаційні технології, у здійсненні обліку та каталогізації предметів керуються різними підходами в описі й представленні даних. Для цього вони закуповують іноземні продукти, або розробляють власні програми.

Бережанський краєзнавчий музей намагається вести електронний облік музейних предметів та облікової документації, але для подальшої роботи у цьому напрямку потрібно вирішити декілька проблем на державному рівні, і лише після їх вирішення приступати до подальшої роботи.

Проте це не мішає працівникам Бережанського краєзнавчого музею власними силами вести електронний облік музейних фондів. Нажаль можливості нашого музею (технічні та фінансові) не дозволяють в повній мірі зайнятися електронним обліком музейних фондів. Проте ми стараємося як найбільше експонатів оцифрувати.

Зокрема, у нашому музеї здійснено:

- Фотокопіювання всіх рукописних інвентарних книг;
- Створено іменні фонди: («Маркіян Шашкевич у фондах Бережанського краєзнавчого музею», Тарас Шевченко у фондах Бережанського краєзнавчого музею» та ін.);
- Здійснюється фотографування музейних експонатів (понад 10 тис., та робота над цим продовжується кожного дня);
- Створюються каталоги музейних зібрань та виставок («У моїй веселці – все моє життя... Частина друга: Бережани», «Наша дума, наша пісня», «Зіновій Штокалко (Бережан) і його родина в Бережанському краєзнавчому музеї та приватних колекціях», «Ручні хрести східного обряду у фондах» та ін.);
- Дублювання рукописних інвентарних книг у електронному вигляді (у Word);
- Ведення облікової документації, зокрема книги реєстрації актів приймання музейних предметів та звітів з надходження експонатів у Microsoft Excel (що полегшує та робить точнішим процес підрахунків експонатів та написання звітів).

Завдяки оцифруванню інвентарних книг набагато полегшується пошук потрібних експонатів, оскільки у електронному варіанті інвентарних книг ми пишемо топографічний шифр (де знаходиться експонат). Приклад електронної інвентарної книги (Інвентарна книга фотографії № І).

Шифр і № п/п	Дата запису, прізвище, ініціали особи, що проводила запис	№ по книзі надходжень (головній інвентарній книзі)	Назва та розгорнутий опис предмету, підписи, дата, написи та ін.	Походження (місце створення, перебування) та історія предмету, де опубліковано	Матеріал та техніка виготовлення предмету	Розмір і вага (для дорогоцінних металів і каміння)	Стан збереження	Джерело і спосіб надходження, документ надходження, вартість	№ негативів	Топографія

IV. НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ФОНДОВІ ЗБІРКИ ТА КОЛЕКЦІЇ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ І ВИМОГИ»

1	17.10.1 981 р. Степан енко Л.В.	КН-I- 218	Фотограф ія Михайла Рудницьк ого, зроблена в останній рік життя (1974 р. Львів) професор, доктор філологіч них наук. Анфас. Зображен ий на фоні стелажу з книгами. Над стелажем картина із зображен ням М.Рудниц ького. фото чорно- біле.	Львів, 1974 р.	Фотопа пір глянцев.	Довж. – 12 см. Шир. – 8,5 см.	Не пошкод жений.	Подарова ний. Акт № 57 від 24.01.198 0 р.	1	Зал.лі т
---	---	--------------	---	-------------------	---------------------------	--	------------------------	--	---	-------------

У кінці електронного варіанту інвентарної книги ми зазначаємо такі дані:

- Кількість інвентарних номерів;
- Кількість експонатів;

Ці дані підраховуються за допомогою формул та коли книга завершається полегшують процес написання засвідчувального акту.

Загалом музейними працівниками оцифровано експонатів: 20263 експонати робота над цим продовжується.

Також у нашому музеї здійснено опис музейних предметів у музейних залах. У таких описах міститься інформація про музейних експонат, його інвентарний номер та топографія.

У описі до зали «Природа», яка була відкрита у 18 травня 2021 р., кожний експонат який в ній зберігаються сфотографований. Також ведеться робота по створенню таких описів для кожного музейного залу.

Бережанський краєзнавчий музей застосовує сучасні технології в усіх сферах своєї діяльності.

Протягом останніх років актуального значення набуває вивчення стану комп'ютерного обліку предметів державної частини Музейного фонду України.

Запровадження електронного обліку музейних предметів у розвитку музейної справи в Україні є актуальним питанням. Для цього необхідно вирішити низку проблем. Найголовніша з них – це створення вітчизняного програмного забезпечення у цьому сегменті. Держава повинна забезпечити умови для якісного вирішення проблеми електронного обліку музейних предметів і створення їх реєстру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Інструкція з організації обліку музейних предметів. Нормативний документ Міністерства культури України. Інструкція. К. : М-во культури України, 2016.
2. Петрович В. Проблеми застосування новітніх технологій в обліку музейних предметів. –Острог: ТзОВ «Острозька друкарня, 2008 .
3. Покликання – минули зберегти: до 35-річчя музею Вид.2. Тернопіль, 2015. 80 с.
4. Про внесення змін до Положення про Музейний фонд України: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 1007. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1007-2010-%D0%BF>.
5. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від від 05 червня 1994 р. № 80/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 31. Ст. 286.

Еліна Посільська
м. Дубно

ДЗВОНИ У МУЗЕЙНІЙ КОЛЕКЦІЇ ДУБЕНСЬКОГО ЗАМКУ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ

Дзвін – один з найдавніших предметів матеріальної культури людської цивілізації. У широкому розумінні – це сигнальний ударний інструмент, що існував ще до нашої ери, мав різні форми і назви та виконував різноманітні функції [6]. Він супроводжував життєвий шлях людей: сповіщав про важливі державні або місцеві події, пожежу чи наближення ворога, відлічував час, у негоду вказував дорогу тому, хто заблукав, часобитний дзвін відраховував час.

На превеликий жаль, цих старовинних предметів ливарного мистецтва до наших днів збереглося небагато. На дзвіницях храмів таких залишається все менше.

Пам'ятки культури в Україні у ХХ ст. зазнали величезних непоправних втрат. У період двох воєн, радянської влади знищено багато храмів, ікон, а дзвони окупанти землі нашої забирали як трофеї і вивозили до своїх ливарень, переплавляли на метали, необхідні військовій промисловості. Бронза є найкращим матеріалом для виготовлення дзвонів, з неї також виливали гармати. Тому сировиною для останніх часто ставали дзвони. Існує доволі багато відомостей про реквізицію дзвонів із Дубна у роки Першої світової війни. За часів радянської влади закриття церков і костелів призвело до того, що дзвони забирали на металобрухт.

Сьогодні духовною скарбницею старовинних дзвонів м. Дубна і Дубенщини є храми. Ще одним осередком збереження цих реліквій став Державний історико-культурний заповідник міста Дубна, де в експозиції «Скарби наші духовні» представлена, хоч і не чисельна (6 од.), але надзвичайно цікава колекція дзвонів, яка має виняткову історичну та мистецьку цінність.

Дубенський замок Дзвіничка в експозиції замку
«Скарби наші духовні»

На кінець XV – початок XIX ст. припадає розквіт художнього ливарництва на західних землях України, зосередженого переважно у Львові та на Волині. Важливим центром людвисарського мистецтва були: Володимир, Луцьк, Холм, пізніше – Остріг і Дубно [3, с. 152].

Є припущення (остаточно не підтверджене), що місцем створення дзвонів – ливарень (їх ще називали мегернями, зультями) – дубенських людвисарів було с. Липа, що біля Мирогощі. Наші майстри славилися дзвонами по всій історичній Волині й Поліссі, а їхній мелодійний передзвін супроводжував Богослужіння в чисельних храмах не лише нашого краю, а й інших регіонів України.

Отож, розглянемо дзвони музейної експозиції більш детально та в хронологічному порядку.

Найдавнішим у музейній колекції є дзвін 1572 р. (фото 1) з помонастирського храму Преображення Господнього м. Дубно. У древні віки ця святиня була подарована церкві родиною пана Гневоша Ворона (урядника князя Костянтина Острозького). У той час було за честь презентувати храмам дороговартісні та цінні речі, тим самим прагнучи заслужити Божого благословення та прощення своїх провин. Ктиторські дзвони переважно були великих розмірів, з багатим декором, литими іконами їхніх святих покровителів та фундаційними написами.

На верхньому фризі дзвону міститься напис кирилицею: «...вроджени пан Гневош Ворон з жоною своєю надал ку хвале Бжжі храма Преображеніе Хва в Дубне року РОКУ 1572» [2, с. 114]. Нижче напису є вузьке пасмо, яке оперізує шию дзвону. На плащі дзвону – напис з роком відливу дзвону, в гербовому щитку вміщено монограму $\frac{T}{M}$ львівського майстра-ливарника Михайла Тегельмана, по боках щитка літери «Г» та «В» (Гневош Ворон). Має тріщину. Три пари вух, в наявності два вуха (чотири зрізані). Окислений.

фото В. Луця

Вищезгаданий дзвін містить кириличний напис, що підтверджує його унікальність та цінність, адже таких дзвонів на Волині збереглося лише два – Дубенський та Зимненський (1566 р.). Дзвін в експозиції близький за часом виготовлення до зимненського, але менший розміром (нижній діаметр – 74 см, верхній – 42 см, висота з короною – 75 см, без корони – 55 см) і бідніший орнаментом. У графічному характері дзвону зустрічаються своєрідні лігатури – літери, виведені гнучкою, рівномірною лінією, що надає тексту, близькому за

прийомами виконання до півуставу та скоропису, суто декоративного характеру [1, с. 33].

Дзвін має добрі, врівноважені, спокійні пропорції (розтруби порівняно з діаметром ший неширокі, різниця між висотою і найбільшим діаметром незначна).

Запис у фондових книгах $\frac{\text{кн.7681}}{\text{IV.P.1527}}$.

Ця пам'ятка свідчить про тривалі мистецькі традиції, що існували тут з часів Галицько-Волинського князівства, а також про живу творчу роботу волинських ливарників, які не обмежувалися традиційними засобами, а використовували й те, що розвивалося за межами їхньої землі [1, с. 33].

До 2002 р. знаходився на дзвіниці храму Преображення Господнього м. Дубно. У результаті тріщини, яка утворилась на дзвоні, він втратив своє головне призначення – дзвонити. На щастя, дзвін не переплавили і не знищили. Церковною громадою було вирішено передати його Державному історико-культурному заповіднику. Нині він прекрасно доповнює експозицію та є наочним посібником вивчення історії нашого краю.

У XVII–XVIII ст. Дубно залишається одним із основних центрів людвисарства на Волині. У цей час дзвони переважно були великих розмірів, з багатим декором та литими іконами святих покровителів. У декорі використовували переважно рослинний орнамент, який розташовували горизонтальними пасмами довкола ший дзвону, на плащі, довкола вінець [6].

Прикладом такого людвисарства є раритет у замковій експозиції, який належить до особливо цінних взірців церковних дзвонів XVIII ст. [3, с. 251] (майстер невідомий). Верхній фриз оздоблений багатим рослинним орнаментом, де між гронами винограду вкомпоновано голівки ангелів. На вінцях рослинний орнамент, у вигляді трояндової гілки, дещо менший та скромніший. На плащі розміщені литі ікони: «Святий Миколай» з одного боку та «Архангел Михаїл, вражаючий сатану» з іншого. Зображення чітке, виразне. Частково окислений. Нижній діаметр – 67 см, верхній – 34 см, висота з короною – 67 см, без корони –

55см, вага – 215,5 кг. Запис у фондових книгах $\frac{\text{кн.1705/6}}{\text{IV.P.342/6}}$.

Фото В. Луця

У XIX – поч. XX ст. на Волині спостерігається поступовий занепад церковного людвисарства, а під кінець цієї доби майже не залишилось людвисарів,

практично все замінило заводське ливарництво [3, с. 316]. Проте у деяких храмах нашого краю збереглися дзвони, які були відлиті за давніми волинськими взірцями [3, с. 319]. Наприклад, оригінальний дзвін 1806 р., майстра-ливарника Павла Кульчицького, що знаходиться в музейній експозиції.

Фото В. Луця

Головною його окрасою є широкий рослинний фриз. Усе виконано у низькому, але соковитому рельєфі. На шії дзвону напис: «Дзвін був відлитий майстром Павлом Кульчицьким» – і дата виготовлення. На плащі з одного боку зображена «Богородиця з дитям», а з іншого – «Христос-Вседержитель». Нижній діаметр – 62 см, верхній – 30 см. Висота з короною – 65 см, без корони 51 см, запис

у фондових книгах $\frac{\text{кн.1705/7}}{\text{IV.P.342/7}}$.

Фото В. Луця

В експозиції є ще один дзвін цього ж майстра 1806 р. – малий, в якого на верхньому фризі міститься напис кирилицею «Року Божого 1806», під ним рослинний орнамент у вигляді стилізованих квітів. Частково окислений, знизу пощерблений. Нижній діаметр – 26 см, верхній – 14 см, висота з короною – 35 см, без корони – 30 см. Дві пари вух (одне пошкоджене). Основний музичний тон – ля першої октави, обертони – ля другої октави, тривання звуку – 8 сек., запис у

фондових книгах $\frac{\text{кн.1705/8}}{\text{IV.P.342/8}}$.

Фото В. Луця

В експозиції є ще два малі дзвони. Один без орнаменту, на шапці тиснення: 1912 K NR 813, поверхня окислена, сліди вм'ятин. Знайдено у заплаві річки с. Опариси Радивилівського р-ну у 1978 році. Нижній діаметр – 30 см, верхній – 17 см, висота з короною – 37 см, без корони – 30 см. Основний музичний тон – соль першої октави, обертон – соль другої октави, тривання звуку – 10 сек. Стан збереження добрий. До Дубенського краєзнавчого музею передано у 1980 р. Запис у фондових книгах $\frac{\text{кн.1679}}{\text{IV.P.335}}$.

Фото В. Луця

Другий малий дзвін теж без орнаменту, поверхня окислена. Нижній діаметр – 30 см, верхній – 17 см, висота з короною – 35 см, без корони – 30 см, вага – 15 кг. Основний музичний тон – мі першої октави, обертони – мі другої октави, тривалість звучання – 13 сек. Запис у фондових книгах $\frac{\text{кн.1705/9}}{\text{IV.P.342/9}}$. До краєзнавчого музею передано у 1980 р.

Фото В. Луця

В цілому експозиція заповідника нараховує шість дзвонів різних історичних епох та періодів.

На жаль, дослідження історії дзвонів м. Дубна та Дубенщини на сьогодні ще недостатнє та потребує детальнішого вивчення.

Ця коротка і далеко не повна характеристика дає уявлення про розмаїття давніх волинських, в тому числі й дубенських, дзвонів та про їх неоціненну мистецьку та історичну цінність.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Жолтовський П. Художнє лиття на Україні. Київ – 1973. Рожко В. Українське православне церковне мистецтво Волині (IX-XX ст.). Луцьк, 2006.
2. Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині. Луцьк, 2001.
3. Рожко В. Українське православне церковне мистецтво Волині (IX-XX ст.). Луцьк, 2006.
4. Рожко В. Церковні дзвони Волині в IX – XVII ст. – Наша віра. – Київ, 2000.
5. Фонди ДІКЗ м. Дубно кн.2393/Р.342/7-10.
6. <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2005/article.html?n=354>

**Оксана Пришляк
м. Збараж**

КОЛЕКЦІЯ ДЕРЕВ'ЯНОЇ САКРАЛЬНОЇ СКУЛЬПТУРИ XVIII-XIX СТОЛІТТЯ У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Анотація: У статті розглянуто історію формування та сучасний стан, стислий опис експонатів із фондової колекції «Сакральна скульптура» Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Ключові слова: сакральна скульптура, заповідник, замки Тернопілля, фондова колекція, експозиція,

Відмінною рисою кожного музею є унікальність його колекцій. У фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» виразно виокремилася збірка дерев'яної сакральної скульптури XVIII-XIX ст., котра, поряд з іконами і творами декоративно-прикладного мистецтва, була частиною художнього ансамблю храмів і потрапила у фонди та експозиційні зали Національного заповідника із церков Збаразького району [1]. Колекція формувалася протягом 26 років з часу створення заповідника у 1994 році і представлена творами як майстрів-самоуків та різьбярів-ремісників XVIII-XIX ст., так і загадкового скульптора львівської школи барокового мистецтва Антона Осинського.

Дерев'яна скульптура – незмінна складова українського сакрального мистецтва. Вдивляючись в лики Діви Марії, Христа, апостолів, святих, ми пізнаємо світ тих, хто їх різьбив, їхні переживання, думки, надії і віру, можемо з впевненістю стверджувати, що дерев'яна скульптура - явище в історії сакрального мистецтва [2].

Дерев'яна пластика Збаражчини зростала та розвивалась в період послідовних змін мистецьких стилів, які, безумовно мали свій вплив. Бароко, рококо, класицизм – кожен з них залишив свій слід, але жоден не зумів підкорити її повністю.

В XVIII ст. професійні майстри звертаються до незвичних для української іконографії сюжетів та персонажів, які згодом поступово входять в репертуар

народних майстрів. Селяни особливо шанували святих-покровителів, кожен з яких володів певною силою.

Із церкви Святого Юрія с. Кобилля, мурованої у 1885 р., було передано дві скульптури воїнів роботи невідомого народного майстра, які по стилю різьби та фарбованого шару відносяться до початку ХХ ст. ці дві скульптури розміщувалися біля ніші, яка символізувала гріб Господній з тілом Ісуса – Плащаниці. Тож вони були частиною однієї композиції. Зображені у напівсхиленій позі, а на їхніх обличчях автор майстерно зобразив страх, здивування та увірування в Христа. Скульптури були передані заповіднику у дуже поганому стані, так, що їх не одразу вдалося ідентифікувати. Після реставраційно-консерваційних робіт, проведених реставратором І-ї категорії Магінським В.Д. вони були приведені до належного експозиційного стану.

Із Воскресенської церкви м. Збаража за сприяння настоятеля, отця Григорія Єдноровича, були передані у 1996 р. скульптури ангелів (Ск-11), Марії Магдалини (Ск-2), Іоана Хрестителя (Рис. 1) та Святого Миколая (Ск-4), які по стильовим ознакам та манері різьби можна віднести до середини ХVІІІ ст. [3, с. 131]. У 2015 році за сприяння отця Олексія Боднарчука передано скульптури янголів (Ск-113) ХVІІІ ст.

Постаті святих виконані у повний зріст, їх одяг довгий зі складками. Покриті скульптури левкасом та поліхромією. Після нешанобливого ставлення до них (скульптури довгий час зберігалися на горищі) були втрачені деякі деталі (пальці рук, деталі одягу) цих творів мистецтва.

Із греко-католицького храму Преображення Господнього що у м. Скалаті до фондів заповідника були передані скульптури «Христос Благословляючий» (Ск-71) та «Емануїл» (Ск-72) ХІХ ст., а також горельєф «Плащаниця» (Ск-70) ХVІІ ст., яка являє собою вирізьблене з дерева тіло Христа.

Досить цікавими зразками культової оздоби є скульптури Апостолів Петра і Павла, які датуються ХVІІІ ст. Вони були привезені музейною експедицією заповідника із церкви с. Чернихівці Збаразького району. Серед зображень апостолів саме Петро і Павло зустрічаються найчастіше. В народних традиціях ці святі пов'язані з землеробством. Зображені вони у повний ріст, босоніж, у довгому одязі з виразними складками. Ці скульптури подібні до робіт скульптора ХVІІІ ст. Антона Осинського за своєю виразністю, чіткими лініями тіла, одягу: вони немовби застигли в русі. Пластика різьби, відтворення проникливості погляду, колористика, неймовірна реальність – просто вражає. Та, на жаль, авторство цих робіт не встановлено. Чи це був сам майстер дерев'яної пластики, чи народний умілець – залишається невідомим.

Декілька скульптур ангелів були передані у фонди Національного заповідника із Спасо-Преображенської церкви с. Залужжя Збаразького району, яка сама являється пам'яткою архітектури.

Скульптури ангеликів служили декоративними елементами іконостасу та пристінних вівтарів. В більшості вони виконані у подібні маленьких діток з правильними рисами і різними виразами обличчя, голівка обрамлена хвилястим волоссям, у різних позах.

Окрему групу дерев'яної пластики становлять скульптури, передані із костелу св. Антонія з Падуї у м. Збаражі. Костел функціонував понад 200 років, але в 1946 р. був закритий і використовувався як склад. Багато пам'яток було знищено, дещо зберігалося у підвалах та на горищі костелу. Частину скульптур передано церкві Воскресіння у Збаражі, вони зберігалися на горищі церкви. Відтак наразі не відомо, ці сакральні твори належали Бернардинському костелу чи Воскресенський

церкві Збаража [4]. Завдяки старанням музейних працівників Національного заповідника, дещо вдалося врятувати, деякі із скульптур відреставровані художником-реставратором і зайняли своє місце у експозиційному залі сакральної скульптури Збараського замку.

Хто був автором цих витворів мистецтва достеменно невідомо, але існує думка, що їхнім автором був Антон Осинський. Він народився близько 1720 р. та працював у майстерні Івана Георгія Пінзеля, що справило значний вплив на його подальшу творчість [5].

Із пам'яток дерев'яної пластики, які були передані із костелу, можна виділити великі за розмірами (до 2 м у висоту) скульптури єпископа римо-католицького обряду (Рис. 2), монаха-францисканця (Ск-16), Апостола Петра, створені у повний ріст з динамічною виразністю. Скульптури належать до кращих витворів майстра, в «яких вловлюється епоха динамічної манери пізньої готики» [6]. Фігури святих Осинський виконав в бароково-рокайльному стилі, так як головним для нього була не анатомічна схожість фігури, а можливість зафіксувати в дереві форму, настрій, емоційність. Обличчя завжди аскетичні, із загостреними рисами, рух і жести манірні, пози театральні, складки драперій різкі і динамічні. Майстер використовує поліхромію і позолоту для більшої емоційної виразності образу. Мальовничо поклубочені шати захоплюють багатством пластичних знахідок у творенні завихрень, світлотіневими нюансами площин. Особливу увагу автор приділяє обличчю, яке дуже деталізовано: запалі щоки, гостре підборіддя, високе відкрите чоло, стулені вуста, виразні очі, ледь прикриті повіками, прямий ніс – фігури вражають експресією й внутрішнім наповненням образу. Художник моделює духовний світ образів, коли вони перебувають у стані молитовного піднесення [7].

За своєю чисельністю колекція сакральної скульптури Національного заповідника не є великою. Через історичні обставини на теренах Збаражчини скульптурні твори збереглися далеко не всі, але збережені зразки, їхній сюжетний матеріал засвідчують художню самобутність і неповторність української дерев'яної пластики [8].

Пошуково-збиральницька робота по виявленню та переданню пам'яток сакральної скульптури до фондів Національного заповідника «Замки Тернопілля» і надалі залишається одним з важливих напрямків роботи наукових співробітників. Функціонує експозиційний зал сакральної скульптури XVIII-XIX ст. Саме тут ці мистецькі твори мають шанс якщо не на повну, то, хоча б, на часткову реставрацію та експонування у виставкових залах і відображають не лише творчі навіювання часу коли їх було створено, але є свідками історичних процесів, які відбулися на нашій землі.

Іоан Хреститель

Ангел

Єпископ римо-католицького обряду

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Данилейко М. К. Фонди – базова основа експозиційної діяльності заповідника / Микола Кузьмич Данилейко // Галицька брама. – Збараж, 2004. – № 1-3 (109- 111). – С. 4-5.
2. Збережені реліквії сакрального мистецтва Національного заповідника «Замки Тернопілля». – Тернопіль, 2006. – С. 32.
3. Адамович Н. Сакральна скульптура із фондів Національного заповідника «Замки Тернопілля» / Наталія Адамович. // Християнська сакральна традиція: історія і сьогодення. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 6-7 грудня 2013 року. – Львів, 2013. – С. 131-132.
4. Мандрик О. Є. Храми міста Збараж / Олег Євгенович Мандрик. // Місто в Медоборах. – 1996. – С. 96.
5. Мандрик О. Є. Римо-католицький костел і монастир святого Антонія у м. Збаражі / Олег Євгенович Мандрик. // Вісник історії краю. – 1998. – С. 5.
6. Mańkowski T. Lwowska rzeźba rokokowa / T. Mańkowski // – Lwów, 1937. – 191 s.
7. Стецько В. З питань дослідження та атрибуції творів Антона Осінського зі збірки Тернопільського краєзнавчого музею. / Віра Стецько. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 2013. – С. 96-100.
8. Єлісєєва Т. Пам'ятки дерев'яної скульптури XVII-XIX ст. у збірці волинського краєзнавчого музею / Тетяна Єлісєєва. // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Випуск 18. Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м.Луцьк, 27-28 жовтня 2011 року. – Луцьк, 2011. – №18. – С. 126-131.
9. Інвентарна книга «Скульптура». // Національний заповідник «Замки Тернопілля». – 1994. – №1. – 73 с.
10. Словник українського сакрального мистецтва. / ред. М.Станкевича. – Львів, 2006. – 287 с.

**Наталія Скоропляс
м. Збараж**

ФОНДОВІ НАДБАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ» ТА ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ФОНДОВОЇ РОБОТИ

В статті подано матеріали з досвіду комплектування музейних колекцій і зібрань колективом Національного заповідника «Замки Тернопілля». Визначено основні форми, методи та шляхи поповнення фондової бази, її використання в експозиційній та оптимізації фондової роботи.

Ключові слова: наукове комплектування фондів, музейні експонати, колекції, фондосховища, художник, закупка, експозиції, співпраця.

З початку заснування Національного заповідника «Замки Тернопілля» наукове комплектування фондів, як планомірний і систематичний процес, були визначені як найважливіший стратегічний напрямок музейної діяльності. Фондові збірки відіграють роль основи, своєрідного стержня, на якому тримається вся музейна структура. Поняття комплектування музейних фондів у сучасному музеєзнавстві визначають як спосіб здійснювати музейними установами функції накопичення інформації і документувати розвиток суспільства [1, 147]. Саме кількість, якість, раритетність колекцій визначають ранг музею та є постійним джерелом оновлення експозиційної діяльності.

Визначаючи роль музею, дослідник музейної справи Фрідріх Вайдахер відмітив: «Те, як музей виконує свої суспільні обов'язки, залежить від того, що він за допомогою цього робить для кожного свого реального та можливого відвідувача

і користувача; при чому не в якості псевдорозважального парку, псевдосвяткового місця, псевдоуніверситету чи псевдо школи, а у своїй самобутній та неповторній функції» [2, 19]

За 27 років існування заповідника, створено потужну фондову базу, яка нараховує понад 70 тис. експонатів. Серед них колекційні зібрання археологічних знахідок від часів палеоліту до трипільської культури, від часу Київської Русі до XVII-XIX ст., етнографічні колекції (тканини, кераміка, дерево, метал), що характеризують український етнос XVIII-XX ст., колекції старовинних меблів, годинників, сакрального живопису, скульптури і стародруків, нумізматики, зброї, сучасного мистецтва. Всього понад 70 музейних колекцій.

Основними напрямками комплектування фондової бази стали: пошук і збір експонатів для поповнення музейних колекцій; підготовка і оснащення обладнанням приміщень фондосховищ; налагодження фондооблікової та фондозберігаючої роботи.

Значний вклад у музейну скарбницю зробили церковні громади Збаража, а також сіл: Кобилля, Доброводи, Шили, Вищі і Нижчі Луб'янки, Базаринці, Чернихівці, Розношинці та інш.; священники: о. Роман Сливка, о. Михайло Бедрій, о. Ярослав Лівандовський, о. Михайло Найко, о. Ярослав Смалюх та інші. Фонди заповідника поповнилися іконами XVII-поч.XX ст., церковними книгами, хрестами, комплектами священницького одягу, різноманітними речами культового призначення.

Зв'язки із художниками та іншими творчими людьми краю також принесли певні здобутки. Зокрема, художник Тернопілля Андрій Гульовський оздобив розписом інтер'єри Замкового палацу; художниця по склу , збаражанка Оксана Чорна виготовила унікальні вітражі, які прикрасили двері фой'є і вікна виставкового залу; скульптор Володимир Мельник , на замовлення заповідника, створив погруддя Б.Хмельницького, М.Кривоноса і Н.Морозенка; тернопільський художник С.Ковальчук на замовлення створив парсуни і портрети князів Христофора та Юрія Збараських, Федора Несвіцького, Януша Вишневецького, італійського архітектора Вінченцо Скамоцці та козацьких полковників війська Б.Хмельницького ; Зеновій Мигоцький виготовив макет Збараського замку; художниця-кераміст Олександра Магінська-Слободюк створила унікальні пано та скульптуру, які прикрасили інтер'єр кафе-бару «Легенда» в казематах Замкового палацу.[3, 7].

Надбанням заповідника стали придбані (закуплені) у художників та скульпторів Тернопільщини їх художні твори, а Заслужений діяч мистецтв України, зав. кафедрою Львівського коледжу декоративно-прикладного мистецтва Левків Тарас Богданович подарував заповіднику 22 керамічні скульптури і 10 декоративних пластів.Контакти з емігрантами—вихідцями із Збаражчини, що проживають за кордонами України, дозволили збагатити фонди цінними матеріалами.

Створення в заповіднику експозиційного залу зброї змусило шукати нові джерела поповнення фондової колекції «Зброя». Було замовлено і здійснено закупку муляжів зброї XIII-XIX ст.—мечі, шпаги, бойові сокири, шоломи, кольчуги, щити, алебарди, гармати тощо. Голова Тернопільського земляцтва у Києві Флісак Ярослав Антонович передав 19 одиниць холодної зброї від часів XI-

XII ст. до першої пол. XX ст. , а в 2017 році экс- Перший Віце-прем'єр- міністр України, наш земляк, Кубів Степан Іванович, передав до фондової колекції зброї аланський меч VI- VIII ст.

Важливу наукову інформацію з глибин віків несуть археологічні пам'ятки різних культур та епох. В експозиціях і фондосховищах заповідника зберігається значна кількість (понад 1150 експонатів основного фонду і понад 35 тис. знахідок) матеріалів із археологічних розкопок на Збаражчині та Тернопіллі. Немало цінних пам'яток знайдено археологами О.Ситником, М. Бандрівським, М. Пелешишиним, Б. Строценом, М.Ягодинською, О.Петровським та інш.

Понад двадцять років досліджується поселення трипільської культури в селі Бодаки Збаразького району, відкрите в 1938 р. археологом О.Цинкаловським. Дослідження проводиться міжнародною енеолітичною експедицією з участю відомих археологів Франції, Болгарії, Молдови, України, в тому числі, науковців заповідника [4,27].

Налагоджена тісна багаторічна співпраця з Львівським історичним музеєм, Львівським музеєм історії релігії, Львівським музеєм етнографії та художнього промислу інституту народознавства АН України, в результаті якої в Збаразькому замку та Вишневецькому палаці експонуються мистецькі твори, меблі та фарфор XVII-XIX ст., зброя XVI-XIX ст.

В останні роки поживавилася наша співпраця з українськими митницями, зокрема, Сумською, Чернівецькою, Харківською, Дніпропетровською, Житомирською. Серед цінних експонатів, переданих з митниць - ікони малих форм, монети, хрести-лопатки, самовари, нагороди, годинник. В 2016 році СБУ в Тернопільській області заповіднику був переданий конфіскований при перетині кордону настільний (камінний) годинник з боєм кінця XIX- поч. XX ст.

Надбанням заповідника стали художні твори, передані художниками та скульпторами Тернопільщини та Львівщини. Зокрема, Заслужений діяч мистецтв України, зав. кафедрою Львівського коледжу декоративно-прикладного мистецтва Левків Тарас Богданович подарував заповіднику 22 керамічні скульптури і 10 декоративних пластів, Заслужений скульптор України Любомир Яремчук подарував заповіднику 10 монументальних робіт- погрудь видатних особистостей України, Львівський майстер-експозиціоніст Михайло Яськович подарував 20 копій дерев'яних церков, художник Володимир Купецький передав заповіднику 48 робіт свого батька, художника Василя Купецького. У фондах заповідника сьогодні є живописні полотна членів Спілки художників України П. Шпорчука, С.Мамчура, І.Бортника, І. Яворського, Б.Ткачика, Є. Удіна, О. Кузіва, О.Дороша, М. В. Дирбавки, І.Марчука, художників України—учасників трьох живописних пленерів, що відбувалися в Національному заповіднику «Замки Тернопілля» та чудові копії чудотворних ікон, написаних молодими художниками Львівської академії мистецтв під час пленеру «Духовні святині Тернопілля». Є у фондах і живописні полотна місцевих художників—Анатолія Замороки та Богдана Шаблія.

Багаторічна тісна співпраця з родиною народних скульпторів Лупійчуків Володимира та Віктора сприяли створенню і функціонуванню чудової експозиції дерев'яної скульптури, яка є окрасою і надає неповторного колориту Збаразькому та Скалатському замку, Вишневецькому палацу.

Надзвичайно цікавою формою поповнення фондкових колекцій стала безоплатна передача експонатів туристами, які відвідали наш заповідник. Наприклад, гр. Жмихов Вячеслав Іванович із м.Києва, після відвідин нашого заповідника, передав до наших фондів колекцію нумізматики – понад 400 музейних одиниць, сім'я тернополян Яцишиних передала три ікони XVIII ст.

Фонди науково-допоміжних матеріалів, які нараховують понад 36 тисячі експонатів, використовуються для науково-дослідницької роботи і об'єднують кілька груп предметів, серед них: книги, документи, періодичні видання, листівки, фотокартки, буклети, програми і запрошення, афіші, календарі, поштівки, паперові образки, значки, які практично становлять окремі колекції, і, нерідко, використовуються для поповнення експозицій, або створення окремих виставок до політичних і релігійних свят та визначних дат.

Оскільки Національний заповідник «Замки Тернопілля» створювався як історико-архітектурний, поза увагою науковців і усіх його працівників не залишаються питання обліку і збереження пам'яток архітектури, серед яких 10 замків і один палацово-парковий комплекс. Усі споруди, що входять до складу заповідника, вивчаються, паспортизуються, заносяться до спеціальних карток з описами, схемами, фотосвітлинами, розробляються проекти їх консервації та реставрації. Збираються і вивчаються окремі фрагменти пам'яток, як: карнизи, капітелі, зразки цегли, облицювальних плиток. Особливу цікавість викликають фрагменти кахлю XIII-XVIII ст., колекція якого зберігається у фондосховищі та експонується в залі «Етнографія краю».

Дирекція заповідника докладас великих зусиль для створення належних умов для збереження музейних експонатів. За останні 5 років для збереження музейних експонатів зроблено більше, ніж за попередні 20 років. Переобладнано 5 старих і створено 5 нових фондосховищ, придбано 2 шафи для збереження стародруків, 5 шаф-купе для збереження фондкових експонатів одягу та тканин, придбано понад 45 нових стелажів для розміщення музейних експонатів та шаф різного призначення, 2 кондиціонери, 8 зволожувачів повітря, 7 сейфів для збереження зброї та нумізматики, Проведено ремонтні роботи, створено хороші умови праці наукових співробітників фондового відділу. Всі фондкові приміщення обладнано охоронною та пожежною сигналізацією та забезпечено вогнегасниками та засобами контролю за дотриманням належного температурно-вологісного режиму—гігрометрами. Виготовлено металеві касети для збереження живописних полотен. На порядку денному розширення площ фондосховищ та акумуляція всіх фондкових зібрань Національного заповідника «Замки Тернопілля» на базі Збаразького замку. Маю на увазі, перевезення усіх експонатів з відділів заповідника, зокрема, із Чортківського замку та Вишнівецького замково-паркового комплексу.

Аналізуючи проведену роботу, можна зробити висновок: науковцями заповідника різними шляхами і методами зібрано, систематизовано, вивчено і задокументовано понад 70 тисяч експонатів; значна кількість цінностей розміщена у виставкових та експозиційних залах і доступна для огляду відвідувачами заповідника; у фондосховищах заповідника забезпечено надійне зберігання резерву матеріалів для поповнення діючих і створення нових експозицій.

Проте новий час вимагає нових підходів до реалізації фондово-зберігаючої роботи. Цифровізація обліку передбачає кілька моментів . По-перше, технічне забезпечення та створення єдиної електронної програми обліку музейних експонатів для усіх музейних установ. На даний час, кожна музейна установа самостійно вирішує, яким чином проводити оцифрування. Це добре, що створюється єдиний центр обліку цінних експонатів Музейного фонду України. Але цього недостатньо.

По-друге, питання консервації та реставрації. Ми катастрофічно слабо забезпечені кадрами реставраторів , основна маса яких зконцентрована у столиці та великих містах. Практично незмінними залишилися засоби реставрації та консервації, хоча щороку з'являються тисячі нових хімічних препаратів, багато з яких можна б було використовувати без шкоди під час реставрації та консервації музейних експонатів.

По-третє, навчання та обмін досвідом фондової роботи. Кілька років тому було організовано таку одноденну зустріч у Києві. Пані Леся Клименко, наш музейний куратор у Міністерстві культури та цифрової інформації намагалася проводити такі регіональні зустрічі. Але цього замало. Необхідно відновити навчання фондовиків на серйозному рівні. І метою повинна стати сертифікація на право оцінки музейних експонатів.

Основне ж завдання наукових працівників нашого фондового відділу на даний час— примножити та зберегти фондові зібрання, проводити їх дослідження та вивчення, створити такі умови , щоб кожен гість чи відвідувач заповідника міг побачити збережені реліквії як в експозиціях, так і з допомогою електронного та комп'ютерного ресурсів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Якубовський В.І. Музеєзнавство. /Кам'янець-Подільський . ПП Мошак М.І.-2006.-147 С.
2. Вайдахер Ф. Загальна музеєлогія./ Львів, Літопис, -2005, С.19
3. Галицька брама. Збараж. /Видавництво «Центр Європи»-2004, №1-3, 7 С.
4. Збараж—місто в Медоборах.Тернопіль. /«Джура»,-1999, №3, 27 с.
5. Книги обліку надходжень наукових матеріалів та інвентаря. №№ 1-16, 1995-2021.
6. Інвентарні книги Національного заповідника «Замки Тернопілля». 1995-2021.
7. Книги обліку науково-допоміжних матеріалів. №№ 1-9, 1995-2021.

**Юлія Смоляк
м. Скалат**

ТВОРЧИЙ ДОРОБОК ВАСИЛЯ КУПЕЦЬКОГО У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Анотація: В статті зроблено спробу аналізу частини творчих робіт, що представлені в експозиції Національного Заповідника «Замки Тернопілля»

Скалатського замкового відділу, художника Василя Купецького – уродженця містечка Скалат Тернопільської області

Ключові слова: *Василь Купецький, мистецтво, живопис, стінопис.*

Живопис – вид образотворчого мистецтва, пов'язаний з передачею зорових образів за допомогою нанесення фарб на поверхню, таких як олійні фарби, гуаш, темпера та інших засобів техніки живопису.

Відоображаючи на полотні навколишній світ, художник виражає своє ставлення до нього, тому в основі творчості Василя Купецького більш переставлені живописні роботи, з вільною манерою письма, яскравими та сміливими кольорами, що надають неповторність, цілісність, гармонійність композиції та колористики.

Тернопільський край може гордитися іменами художників, які дали поштовх в образотворчому мистецтві на початку ХХ ст. на світовий рівень.

Василь Купецький народився 25 січня 1942 р. у місті Скалат Підволочиського району на Тернопільщині. Виріс митець у простій селянській сім'ї. Батька Василя забрали на фронт, адже він народився в часи Другої Світової війни. Мати сама ростила дітей, та за деякий час прийшла похоронка, яка сповістила про смерть батька. Утримувати трьох (2 доньки та 1 хлопець) дітей мати Василя Агафія змогла лише своєю щоденною нелегкою працею, тож митець допомагав з частиною робіт.

Ще з дитинства Купецький відчув потяг до малювання. Першим досвідом було змальовування з підручника різних портретів у шкільні роки, і від тоді відчув ким хоче стати в майбутньому. Ще одним дитячим захопленням Василя Купецького була любов до техніки. З чотирнадцяти років митець почав малювати кіноафіші для місцевого клубу, і будучи в віці шістнадцятиліття офіційно почав працювати мотористом-кіномеханіком у місцевій кіномережі. У 1961р. закінчив Скалатську середню школу. Тоді ж художні здібності та працьовитість Василя побачило начальство та згодом дали направлення на навчання в Миргород Полтавської обл.

В 1965-1969 рр. Василь Купецький навчався у художньо-керамічному технікумі на відділі кераміки, де відкрив свій потенціал у художній сфері та поринув у вир творчого життя. Одразу після навчання в технікумі отримав направлення на Тернопільський фарфоровий завод.

У 1965 р. одружився з коханою жінкою Людмилою Флінтою-Купецькою. Незабаром народився син Володимир, якому передав дар та хист до образотворчого мистецтва. Працюючи на заводі Василь не бачив ніякої перспективи для творчості і матеріальних благ, та навіть в найтяжчі часи для митця, які були – він знаходив порятунком у творчості, яка постійно живила любов до рідного краю, пошуку ідеалів та краси до природи. Саме в цей період Василь Купецький написав чимало пейзажів, які вплинули на потенціал художника. Він по особливому, орієнтуючись на природу вмів передати лінії та кольори.

Основні напрямки творчості Василя Купецького – сакральний живопис, монументальний, скульптура, декоративно-прикладне мистецтво. Соковитий живопис, вільна манера письма, сміливі яскраві кольори надавали його творам легкого та впевненого звучання, тому завдяки цим рисам глядач з першого погляду твори приваблюють і розкриваються все глибше і глибше, захоплюють все більше і більше.

Із 1973 по 1978 рр. – поступив митець на заочний відділ у Московський народний університет.

У 1974 р. в нього з'явилася перша можливість долучитися до церковного живопису. За цей час він виконує стінопис церкви у с.Чернелів-Руський

Тернопільського району. У настінних розписах та різьбах він бачив величавість образів та гармонію світу. Важливе місце в творчості художника займало і сакральне мистецтво.

Василь Купецький любив подорожувати, мандрував історичною Тернопільщиною, Карпатами, також на його рахунку безліч країн, які були ним підкорені це – Югославія, Чехословаччина, Болгарія, Франція, Німеччина, США. Тоді ж, випала можливість відкрити світу свій творчий потенціал, як митця. В подорожах шукав натхнення та інформацію для себе та натхнення. У 1989 р. в двомісячній подорожі до США художник разом зі своїм сином малювали картини та ікони для місцевої громади та церкви. Повернувшись додому, у 1989-90 рр. здійснює стінопис церков у селах Товстолуг Тернопільського району та Кудобинці Зборівського району.

Наступною мандрівкою для митця була Франція у 1991р. – від якої отримав позитивний імпульс для творчого натхнення. Взявши свої твори в подорож, Купецький провів свою першу персональну виставку у церкві Св. Володимира у Парижі, яка пройшла з успіхом. Наступного разу твори художника побачили знову, коли пройшло чотири роки після тріумфу виставки.

Тернопільщина може гордитися художниками, які на початку ХХ ст. образотворче мистецтво вивели на світовий рівень.

Василь Купецький відноситься до числа унікальних художників, в творчості яких поєднуються різні жанри і види образотворчого мистецтва. Останні 20-ліття художника були продуктивними. Так, у 1995 р. увійшов у Національну Спілку Художників України. Брав участь в обласних, зональних, всеукраїнських та зарубіжних виставках, круглих столах, мистецьких планерах. Живопис його змінився – ставши вільним, набув нових форм та несподіваних поєднань в кольорі. Василь з легкістю опанував новий стиль для себе – модернізм ХХ ст., який був заборонений раніше.

Художник з 1998-2007 рр. незважаючи на недуги не розлучаючи з пензлем виконує стінопис церков с. Кошляки, с. Скорики Підволочиського району, с. Забойки Тернопільський району, с. Гвардійське Тербовлянського району, Св. Василя у Тернополі, іконостас у церкві с. Цебрів Зборівського району.

15 травня 2009 р. Василь Купецький помер. Відійшовши у вічність, залишив по собі глибокий слід не лише в пам'яті та серцях рідних і друзів, а й в своїх численних картинах, скульптурах та розписах близько 40 храмів, які повернув людям завдяки своєму мистецькому хисту і наполегливій праці. Та головне – мистецький шлях художника продовжують його нащадки син Володимир та онука Софія.

Його твори зберігаються в музеях багатьох міст, а також в приватних колекціях Австралії, Німеччині, Польщі, США, Україні.

2013 р. став знаковим для пам'яті Василя Купецького. Побачив світ ілюстрований альбом його творів «Василь Купецький. Живопис. Графіка. Культура.» – присвячений батькові від сина Володимира. Також, цього ж року була відкрита картина галерея приурочена до 500-річчя м.Скалата у одній із веж Скалатському замку XVII ст. Національного заповідника «Замки Тернопілля». Представлені на постійній виставці двадцять три картини – барвисті краєвиди «Рідне місто», «Пейзаж», «Осінь», картини на релігійну тематику «Воскресіння», «Різдво», «Святий Юрій», «Благовіщення» представляють експресивний символізм, присутні несподівані форми, цікаве поєднання кольорів, кубістична трактовка фігур і простору, то ж для глядачів ці традиційні релігійні сюжети відкриваються по-новому. Теми його робіт притаманні від релігійно-патріотичних до фольклорно-

побутових. Враження справляє його «Автопортрет» та його жінки. В розпорядженні Національного заповідника налічується унікальні сорок вісім робіт художника, які були подаровані землякам м. Скалат, частина робіт знаходиться на виставці в м. Збараж.

Також, в постійній експозиції Тернопільського Художнього музею представлено живописний твір «Історія віків. Мельниця-Подільська» 1990 р., подарований автором у 2005 р.

Василь Купецький – український художник, який вніс в історію Тернопільського мистецтва, багато нових та цікавих робіт, як твори які «невичерпні своїми життєносними шарами» (Ігор Герета). [1]

«Широка пластика його реалістичного живопису поєднується з монументальним узагальненням абстрактних форм, контраст напружених відкритих кольорів, світла і тіні викликають схвильовану експресивність збручанських, карпатських мотивів, з трансформованих площин створюються об'ємні форми в скульптурі, образи комічні, трагічні, духовні і світські віртуозно виявляє в пластиці малих форм.» - мистецтвознавець, член Національних спілок художників і журналістів України – Тамара Удіна [1.]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Автобіографічний альбом «Василь Купецький. Живопис. Графіка. Скульптура.» 2013р.
2. Газета «Гомін Волі» 8 листопада 2013р. №7691
3. https://uk.wikipedia.org/wiki/Купецький_Василь_Володимирович
4. Газета « 20 хвилин» 4 червня 2010р. <https://te.20minut.ua/ua-i-svit/ternopilskiy-hudozhnik-vasil-kupetskiy-povertav-lyudyam-hrami-177477.html>
5. Енциклопедія сучасної України https://esu.com.ua/search_articles.php?id=51666

**Наталія Цвях
м. Збараж**

ГОНЧАРСТВО ЯК ТРАДИЦІЙНЕ РЕМЕСЛО НА ОСНОВІ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Анотація: У даній статті подано історію гончарства як традиційного ремесла, виділено основні осередки гончарства. Проаналізовано процес виготовлення керамічних виробів. Подано загальну характеристику колекції «Кераміка». Виділено зразки гончарного посуду з даної колекції.

Ключові слова: гончарство, глиняний посуд, глиняні вироби, керамічні вироби, майстри.

Народне гончарство як предмет етнографії несе в собі неоцінену об'єктивну інформацію про далеке минуле нашого народу.

У глибин віків сягнуло коріння гончарного мистецтва. Його становлення відбулося упродовж багатьох століть. Так само, як інші види декоративно-прикладного мистецтва, гончарство – невід'ємна частина нашої культури. Воно міцно пов'язане з життям і побутом народу. Цілі покоління безіменних гончарів робили з глини потрібним людям посуд, поступово вдосконалюючи нові форми, ускладнюючи декор, збагачуючи скарбницю національної культури [4, с. 12].

Гончарство – обробка глини та виготовлення різноманітного кухонного посуду. Гончарні вироби на території України, що належали до трипільської культури, вже визначилися вишуканістю форми, цікавою оздобленістю. На ручному гончарному крузі, що з'явився тут у II ст. н. е., з використанням спеціальної обпалювальної печі – горна – виготовлялася основна маса керамічного посуду в Київській Русі, де гончарне ремесло досягло високого рівня. У XIV-XV ст. на Україні почали застосовувати досконаліший та продуктивніший ножний круг [6, с. 53].

Українські гончарі виробляли різноманітний посуд для приготування, зберігання й подачі на стіл тих чи інших страв (горшки, миски й полумиски, глечики, макітри, ринки, гладішки, тикви, барильця, довжанки, баньки, куманці), а також декоративний посуд, кахлі, черепицю, цеглу, дитячі іграшки тощо. Розквіту гончарства на Україні сприяла наявність в її надрах покладів високоякісних червоних, червоно-бурих та світло-сірих глин. Це зумовило виникнення значних осередків керамічного виробництва. На Київщині – це Дибинці, Васильків, Канів, Нові Петрівці, Моринці, Гнилець; на Полтавщині – Опішня, Хомутець. Комишня; на Чернігівщині – Ічня, Городня, Короп, Ніжин, Олешня, Кролевець, Шатрищі; на Поділлі – Бубнівка, Бар; на Західній Україні – Косів, Коломия, Ужгород, Хуст, Ольхівка, Дубовинка; на Харківщині – Ізюм, Просяне, Нова Водолага; на Волині – Рокита, Дубровиця та ін. Вироби цих гончарських центрів мали спільні риси, але водночас і локальні особливості. Так, славнозвісний опішнянський посуд вирізнявся тонкостінністю, дво-триколовим розписом у вигляді кривулин, рисочок, крапочок тощо. Опішня славилася також декоративною скульптурою та дитячою іграшкою. Для Волині є характерною кераміка сірого, чорного, синьо-чорного кольорів – сиваки. Їхній декор складався з різноманітних ліній, що утворювали своєрідні візерунки – сосонки, стовбики, ялинки, клітини. Подільська кераміка відзначалася вогнево-червоним тлом та оригінальною орнаментикою – пишні квіти, гілки з плодами, грона винограду. Посуд деяких чернігівських майстрів оздоблювався специфічною технікою бризок і патьоків. Майстри Косова створили високохудожню техніку гравірованого розпису, оригінальної форми кахлі, світильники, розписні миски і багато інших неповторних виробів.

Процесу виготовлення керамічних виробів передувала заготівля глини, яку копали у місцях її залягання – глинищах. Привезену глину гончарі зсипали звичайно або на подвір'ї у спеціально відгороджене місце, або у кутку хати і залишали на певний час «дозрівати», перемішуючи час від часу лопатою та поливаючи водою. Потім глину збивали спеціальним молотом (довбнею або веслом), стругали стругом або дротом, щоб зробити її мілкою й вилучити домішки. Для одержання матеріалу необхідного кольору, вогнетривкості тощо майстри змішували різні сорти глин. Через один-два дні глину місили руками або ногами і формували так звані «коржі», кожен з яких був розрахований на виготовлення окремої посудини [6, с. 56].

Тоді вже можна було починати працювати. Поклавши «корж» зверху на диск гончарного круга (на «верхняк») майстер штовхав нижній диск круга («спідняк»), в результаті чого «верхняк» крутився за годинниковою стрілкою. Потрібна форма виліплювалася дерев'яним ножом, що називається стеком. Ручки («вушка») моделювалися вручну. Спеціальними паличками, рідше руками, створювали рельєфний орнамент. Складніші візерунки та розписи, наприклад квіти, вимальовувалися чи вирізьблювалися курячим пір'ям, або ж різком гончарного круга при повільному обертанні. Коли вже річ була готова, для одержання гладкого та плоского дна, її зрізали з гончарного круга тонким дротом і ставили на полиці

для підсихання, які в хаті гончаря знаходилися високо під стелею. Нарешті, після цього вироби прямували в гончарну піч, яка називається горня («споруда для опалювання керамічних виробів з метою їх зміцнення, що являє собою цегляну, або крем'яну куполоподібну напівземлянку, яка складалася із вхідного приміщення (пригребища, погребиці), та основного, де знаходиться піч»), для випалювання [5]. Це був найвідповідальніший етап усього процесу створення виробу, оскільки це було завершенням кількомісячної праці гончаря. І якщо би випал не вдався, то ціла сім'я майстра могла голодувати. Тому відношення до випалу і до печі було найвідповідальнішим, мистецтво перетворення глини у камінь чарами вогню сприймалось вельми серйозно, з пошаною до цього дійства. Випал тривав декілька діб, гончар не мав права відійти від печі слідкуючи за кожним моментом процесу: тягою, перегоранням дерева, температурою. Коли піч охолоджувалася, то її розмуровували і витягали шедеври кераміки. Щоб глина почорніла та виріб став чорнодимленим, потрібно було закрити доступ кисню до печі [3].

Реалізація гончарних виробів здійснювалася звичайно самими майстрами, які роз'їжджали по селах і вигуках «По горшки!» запрошували селян до торгівлі. Вартість тієї чи іншої посудини найчастіше визначалася кількістю зерна, яку вона могла вмістити. Гончарі вивозили свій товар і на ярмарки та базари: розташовані у гончарному ряді просто на землі різноманітні керамічні вироби – одна з характерних рис українських ярмарків.

Кожен район гончарного промислу мав свої локальні художні особливості, що залежали від природних властивостей матеріалів, технологічного рівня виробництва, місцевих традицій тощо. Майже кожен осередок представлений талановитими майстрами гончарами з яскравою творчою індивідуальністю. Їхні вироби: пишно оздоблені глечики, горнята, миски, полумиски, макітри, куманці, лембики, довжанки тощо – служили окрасою українського народного житла, так само, як рушники, обруси, килими.

Для народної кераміки Тернопільщини властиві різні форми і своєрідні технічні засоби декорування – розпис, гравірування, флендрування, заливання, мармурування. Димлений посуд виготовляли в Микулинцях, Заліщиках, Струсові, Скалаті, Устечку, Торському. Посудом з під поливними розписами славилось містечко Буданів. На спеціальні замовлення гончарі цього центру виробляли великі гладуни місткістю близько 350 літрів. Слід відзначити чорний посуд буданівського майстра Т. Земського, прикрашений рослинним орнаментом, що виконаний технікою гладження [7].

У наш час народна кераміка збагатилась новими орнаментальними та композиційними мотивами. Гончарними центрами стали села Вишнівець, Залісці та великий Кунинець Збаразького р-ну.

У фондах Національного заповідника яскраву колекцію глиняного посуду займає кераміка, яка є окрасою виставкових залів наших замків. Вже в 2005 р. вона налічувала 500 одиниць. У колекції «Кераміка» умовно можна виділити такі види глиняного посуду: горщики і глечики, макітри і ступи, глиняний посуд для зберігання напоїв, глиняний посуд для споживання страв. Найбільше у фондах є глечиків (35), горщиків (близько 100) гладущиків, широких глеків (62 експонати). Зразком серед горщиків виділяється горщик, який датується кінцем XIX – поч. XX ст. (РМ-2766). Виготовлений з чорної глини з напівкруглою ручкою, стінки якого орнаментовані лінійним орнаментом. У такі глечики проціджували і зберігали молоко після доїння. Основна функція горщика – це приготування страв у печі. У горщиках меншого розміру варили борщі, супи і кашу, тушкували рибу, м'ясо, овочі, робили різноманітні запіканки і напої.

Горщиками в господарстві послуговувалися також для зберігання продуктів і рідин, готових страв і напоїв, подачі їх до столу; нагрівання води, кип'ятіння-зоління білизни, купання дітей, відправлення природних потреб (нічні горщики), виконання лікувальних дій, а також в обрядово-ритуальній практиці. У більш великих і містких горщиках зберігали борошно, крупи, сіль, топлений жир або масло [1].

У колекції «Кераміка» нараховуємо 30 мисок. Серед них можна виділити глиняну миску (РМ- 3543) з жовтої глини (середина ХХ ст., передана з с. Нове Село Збаразького району), оздоблена розписом лінійно-рослинного орнаменту у вигляді прямих і хвилястих ліній, стилізованих квітів коричневого кольору. Миска – це посудина у вигляді широкої чашки, в якій звичайно подають страву до столу. Вона була одною із найважливіших посудин для вживання їжі. Найчастіше вони були глиняними і поділялися на прості і полив'яні. Прості були глибші та їхні стінки піднімалися під більшим кутом, а полив'яні навпаки – менш глибокі та стінки їх були під меншим кутом. Існували також так звані полумиски, які були красиво розмальовані та використовувалися лише на свята [7].

Також у фондовій колекції своє місце займають макітри в кількості 8 одиниць. Дата виготовлення макітр середина ХХ ст., передані із сіл Збаразького району. Виготовлені із жовтої глини, оздоблені розписом геометричного орнаменту. Макітра – вид глиняного посуду великого розміру напівсферичної форми з широким отвором. Вона була предметом, який використовувався майже у всіх господарських цілях. Макітра відігравала велику роль у житті селян, адже макітра не тільки часто заміняла горщик, але і використовувалася для приготування обрядових страв. Так Різдвяна кутя була би не смачна без участі макітри та макогона, які уміло та смачно розтирали мак та горіхи. У ній виготовлялись традиційна страва «шуліки». Також у макітрі та гладущиках підігрівали скисле молоко для виготовлення сиру. Ще інколи у макітрах мили посуд [7, с. 23].

Найоригінальнішим посудом серед керамічного можна назвати «горщики – двійнята» («близнята»). У фондовій колекції Національного заповідника «Замки Тернопілля» «Кераміка» налічуємо 6 одиниць даного посуду. Фондові горщики виготовлені на поч. ХХ ст., передані з сіл Тернопільщини. Наші горщики виготовлені з жовтої та червоної глини, деякі з них орнаментовані лінійним розписом. Такі ємкості мали вигляд з'єднаних перетинок кулеподібних двох горщиків, посередині була ручка. Закривалися вони дерев'яною кришкою, що була спільною. Такі горщики були дуже зручні не тільки для подорожуючих, але й для жінок, котрі носили обід своєму чоловікові в поле [7, с. 19].

Гончарні вироби використовують в експозиційній діяльності Національного заповідника. У 1994 р. на базі пам'яток історії та архітектури постановою Кабінету Міністрів України створюється Державний історико-архітектурний заповідник, і в одному із залів першого поверху палацу було сформовано експозицію «Етнографія краю», на якій були представлені різноманітні види посуду з фондів заповідника: глечики, гладущики, макітри, барильця,ринки, тикви та ін.. На поч. ХХІ ст. з колекції «Кераміка» Національного заповідника «Замки Тернопілля» було відібрано кращі зразки керамічного посуду і створено експозицію «Зал народних ремесел та промислів». Вона розміщувалася в одному із залів казематних приміщень. Через декілька років цю експозицію було перенесено в інший зал казематів.

Під впливом часу ці предмети повсякденного вжитку втрачають свою естетичну цінність. Багато експонатів покрито тріщинами, дірками, із відбитими фрагментами, пощерблені, із полущеною поливою. Але попри все гончарний посуд,

що раніше витіснився з повсякденного життя під впливом новітніх технологій, знову повертається «в моду» і займає почесне місце на кухонному столі української господині.

Національний заповідник «Замки Тернопілля» – унікальна скарбниця невмирущих етнографічних виробів, серед яких особливе місце займають гончарні вироби з різних куточків України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горщик // Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. – Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. – Буенос-Айрес, 1958. – Т. 1, кн. II : Літери В – Г. – С. 273-274. – 1000 екз.
2. Гриб А. Ювілейний вернісаж народних талантів / А. Гриб. – Тернопіль: Збруч, 1997.
3. Лозко Г. Українське народознавство/Галина Лозко. – Харків, 2005. – 195 с.
4. Рисцов В. При гончарному крузі / Вячеслав Рисцов. – Київ: ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1987. 182 с.
5. Мотиль Р. Горшкоподібний посуд: етнокультурні взаємовпливи / Роман Мотиль. – Харків.
6. Пономарьов А. Українська минувшина / А. Пономарьов. – Київ: Либідь, 1994. – 255 с. – (2-е).
7. Кузнєцова Х. Українські назви посуду та хатнього начиння у культурно-побутовому огляді в порівнянні з чеськими (на матеріалі лексикографічних та етнографічних джерел) / Кузнєцова Христина, 2010. – 60 с.

**Інна Швець
м. Кам'янець-Подільський**

КОЛЕКЦІЯ ЦЕРКОВНИХ ЛІТОПИСІВ ХІХ СТОЛІТТЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З ФОНДІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА.

Анотація: У статті подається інформація з церковних літописів Подільської губернії ХІХ ст. з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею заповідника.

Ключові слова: музейні фонди, фондівська колекція, духовні цінності, церковні літописи, Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, збір, систематизація.

Важливим значенням для передавання культурних та духовних цінностей минулих років, є предмети життя та побуту людей. Музейні фонди – це своєрідна лабораторія, у якій збирають, вивчають, реставрують та експонують музейне надбання. Фонди Кам'янець-Подільського історичного музею своє літочислення ведуть з 1890 р. За 131 рік свого існування, комплектування фондів колекції здійснювалося шляхом кропіткої пошукової роботи музейних працівників, та нараховує понад 165 тисяч одиниць збереження. Серед цієї великої кількості експонатів зберігається колекція церковних літописів Подільської губернії ХІХ ст. До нашого музею вони почали надходити після того, як 17 червня 1935 р. Вінницький обласний виконавчий комітет зобов'язав членів Кам'янець-Подільської міської ради уважно переглянути культове майно храмів і при його вилученні відбирати такі які підходять, як експонати для музею. Завдячуючи цьому наказу вдалося зберегти для нащадків багато цінних церковних речей, зокрема і Церковні літописи містечок та сіл Подільської губернії. Кількість яка знаходиться у нас на збереженні становить 522 літописи з 12 повітів Подільської губернії ХІХ ст. Зокрема це Балтський – 103 літописи, Брацлавський – 45 літописів, Вінницький – 68 літописи, Гайсинський та Кам'янецький по 79 літописи, Летичівський – 26

літописів, Літинський – 38 літописів, Могилівський – 10 літописів, Ольгопольський – 25 літописів, Проскурівський – 20 літописів, Ушицький – 35 та Ямпільський – 30 літописів. Священники церковні літописи почали писати та збирати за наказом Подільської Духовної Консисторії від 4 листопада 1866 р. Усі літописи виконані рукописом, російською мовою. Наведемо приклад з церковного літопису містечка Тернавки Гайсинського повіту (док д/п 635, ст.1, запис мовою оригіналу), в якому подається інформації про цей наказ, «Указом Подольской Духовной Консистории от 4 ноября 1866 года велено: завести при всех церквах Подольской Епархии летописи, посему с благословения Божьего начнём по силе способностей наших и будем стараться вести акуратно, недопуская ничего касающегося церкви и прихода». Запис зробив священник св. Покровської церкви Олександр Люцидарський.

Участь у зборі та систематизації матеріалів з історії церкви та парафій згуртувало коло зацікавлених дослідників, які у 1865 р. склали Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет. Його членами були Ю.Й. Сецинський, М.З Доронович, Й.Й. Ролле, М.Я. Яворовський та ряд інших краєзнавців. Комітет мав завдання здійснювати перевірку, виправлення, доповнення та приведення в єдине ціле історико-статистичних описів зроблених їх настоятелями. Було розроблено та затверджено програму та анкету від історико-статистичного комітету. До анкети входило 40 питань на які священник давав відповіді, не приписуючи ні власних роздумів, ні почуттів. Церковні літописи писались по розділах, їх було 9. 1 розділ – опис місцевості, 2 розділ – опис приходу, 3 розділ – опис храму, 4 розділ – не рухоме церковне майно, 5 розділ – рухоме церковне майно, 6 розділ – причт (священнослужителі), 7 розділ – церковно-приходське опікунство, братство та благодійні заклади, 8 розділ – школи, читальні, та 9 розділ – визначні пам'ятки приходу та незвичні явища. Майже усі священники дотримувались правил написання літописів і тому, сьогодні вивчаючи їх, можна на деякий час перенестись у XIX століття, простежити за життям людей, їх звичаями, обрядами та різними подіями. У нашій колекції зберігаються як церковні літописи та і анкетні листи, майже до кожного літопису. Священники розпочинали написання літопису з опису місцевості, але були і такі, які на перше місце ставили звернення до майбутніх поколінь. Наведемо приклад з церковного літопису містечка Жванець, Кам'янецького повіту (док д/п 273, запис подається мовою оригіналу.) «Народ родит историю и так и наше поколение, много ли мало пройдёт для этого времени, будем иметь свою историю. Над составлением её будут биться любопытные приемники и потомки наши, может быть, так же, как трудились мы над изображением своих предшественников. В подобных розысках всякое замечание, всякий намёк на состояние общества в известный период времени – драгоценны, составляют клад в экономии исканий. Мы понимаем это, потому, что и сами немало потрудились над раскапыванием прошедшего. Подавлением такого убеждения и в видах услуг приемникам и потомкам нашим, которым конечно приятно будет знать и положение прихода и направление и состояние общества, предлагаем летопись прихода, находящегося ныне в нашем управлении, т.е. ежегодное во весь период нашего здесь священства, изображение состояния прихода в территориальном, бытовом, нравственном, религиозном отношении с показанием всего, что случилось в каждом году и было явлением, которого не могли не заметить современники наши жители прихода. Убедительнейше просим приемников наших по священству в Жванце и лиц для которых дорога история прихода нашего, неленосно поддерживать сей труд наш, просим и уповаем, что прозба наша не останется незаслуженою и неисполненою. Да благословит Господь наше

начинание. Да поддержит нас и породит в приемниках наших любов к труду сему. Каменецкого уезда м. Жванец и деревни Исаковец настоятель, священник Архип Павловский 1869 год.» За церковними літописами можна простежити та дізнатися про життя самого священика, приходу та прихожан. Так наприклад у церковному літописі містечка Оринін Кам'янецького повіту (док д/п1489) можна ознайомитися зі складом сім'ї священика (запис російською мовою) «Священник Никифор Лосятинский по последней однодневной переписи, бывшей в январе 1897 года, состоит, записан при Св.Александра Невского церкви м. Орынин, 62 лет. В семействе у него: Жена Елизавета Матасевич, 58 лет. Сыновья: Николай женатый на Елене Александровне, служит бухгалтером Полтавской Казённой Палаты, 35 лет. Василий женатый на Вере Яковлевне, священник Серебря Гайсинского уезда, 29 лет. Захарий зачислен в пехотный Ставропольский полк, вольноопределяющимся, 18 лет. Дочери: Ольгав замужестве за священником села Нагоряны Каменецкого уезда Леонидом Исааковичем Злотчанским, 38 лет. Леонила в замужестве за священником г.Летичива Св.Михайловского Собора Дмитрием Василиевичем Желиховским, 36 лет. Евгения в замужестве за священником с.Голубинец Летичевского уезда Григорием Константиновичем Крупенигич, 26 лет. Надежда, девица, фельдшер-акушер д.Войновка Полтавского уезда, в земской больнице, 31 год. Любовь, по окончании курса в Каменецком Марининском женском училище духовного ведомства живёт у родителей дома, 27 лет. Наталья по окончанию курсов в том же училище, учительство вала в школе грамоты для девочек в м.Орынин, 24 лет». Наприклад за церковним літописом села Сокіл Кам'янецького повіту (док д/п 263) у 8 розділі, де подається інформація про школи, читальні, училища, можемо дізнатися інформацію про освіту в цьому селі. (запис мовою оригіналу)». В селе Сокол существует одноклассное Министерское Народное училище для мужского и женского пола села и его присёлков, открытое 1872 года и первоначально помещавшееся в крестьянской хате а в 1784 году переведено в новое здание. Школа на своё содержание получает от казны и общества денежные ежегодные асигнования. Учителя: 1872-1874 г. – псаломщик Максим Богданович; 1874 г. – Сергей Снегурский, студент Подольской Духовной Семинарии; 1874-1877 – Григорий Волосевич; 1877-1878 г. – Андрей Люботынский; 1878-1882 г. – Пётр Панкевич воспитаник Коростышевской учительской семинарии; 1882-1884 г.- Фёдор Войташевский; 1884-1886 г. – Ольга Сайковская, воспитаница Марининской женской гимназии; 1886-1888 г. – Семён Яковчук, крестьянин с. Заславля, окончивший Острожскую Учительскую Семинарию; 1888-1889 г. Николай Инфимовский, сын священника, окончил Коростышенскую Учительскую Семинарию; 1889-1893 г. – Елена Сайковская, окончившая Марининскую женскую гимназию; 1893 г. – Любовь Мрачковская, окончившая Киевскую Министерскую гимназию. Помошницы учительниц: 1895 г. – Варвара Сергеевна Уманец, окончившая Марининскую женскую гимназию, 1896 г. – Елизавета Гербановская, окончившая Марининскую женскую гимназию, 1897 г. – Мария Лопырева, окончившая Сант-Петербургские педагогические курсы». Також у цьому літописі с Сокіл, подаються учбові відомості по роках скільки навчалось, скільки було прийнято і скільки закінчили школу

Роки	Скільки прийнято	Скільки навчалось	Скільки закінчило
1874	51	-	-
1875	-	-	-
1876	-	-	-

1877	24	64	5
1878	-	52	4
1879	3	39	7
1880	7	25	6
1881	26	49	6
1882	15	61	6
1883	15	62	3
1884	11	50	3
1885	17	38	4
1886	28	38	3
1887	28	75	6
1888	21	96	4
1889	33	97	6
1890	23	84	8
1891	20	85	10
1892	39	85	10
1893	29	85	8
1894	39	87	11 хлоп., 1 дів.
1895	34	98	13 хлоп., 2 дівч.
1896	35	100	9 хлоп., 1 дівч.
1897	36	105	14 хлоп., 1 дівч
1898	25	-	5 хлоп., 2 дівч.

Запис зроблено священиком села Сокіл Петрусевичем.

За гарну працю у своїх приходах священиків нагороджували. Для прикладу візьмемо запис з церковного літопису с. Писарівка Вінницького повіту (док д/п 422), де в розділі Причт є така запис про священика Іоанна Губаржевського (запис мовою оригіналу) «За ревностную попечительность о церкви получил набедренник, а за полезную службу в приходе и благочинишем округе получил синодальную бархатную, фиалетовую скуфию. За открытие в приходе школы грамоты и усердную заботливость о народном образовании награждён камилавкою». У церковному літописі с. Мясковка Ольгопільського повіту (док д/п 536) у записі за 1884 р. можемо прочитати цікавий запис про одяг та їжу жителів цього містечка. (запис мовою оригіналу)» Одежда у крестьян вся домашнего приготовления. Кожух, свитка, пояс изготавливаются дома, а шапка и сапоги покупные для мужчин, а для женщин ещё платки и юбки. До недавнего времени крестьяне носили кожухи со станом впадающим в талию, а теперь меняют уже на тулупы, но есть и другие нагольные, выделанные на бело и никогда не носит крестьянин покрытого тулупа а напротив белый, новый тулуп составляет уже для него щегольство, так что в Праздник сошествия Св. Духа, когда жара в церкви стоит не выносимая добрую половина прихожан стоят в церкви в белых, новых тулупах. Одеваются крестьяне хотя просто, но прилично, где их больше всего можно видеть, так это в церкви, сюда все как мужчины так и женщины, всегда приходят одеты и обуты, в рубаше и босые не являются. Зимой в кожухах а летом чужках, из чёрного сукна домашней работы, подпоясанные красными и зелёными поясами, тоже домашней работы, кроме разве щегольства летом явится который в новом кожухе. Девушки приходят в жару в вышитых из тонкого холста рубашах и в цветастых юбках. Ходят все в сапогах, постолов вообще не носят. И даже на дом если являются к священнику то обязательно одеты. Женщины повязывали, когда идут в церковь головы свои,

намитками, вроді полотенця дотканого с ляной пряжи, которую не белили, а ещё напротив подкрашивали в серый цвет, но нет уже, вышел сей наряд из употребления. А носят все как женщины так и девушки шерстяне, часто черне с цветною каймою платки, повязанные под бороною, летом маленькие а зимой большие. В пище крестьянин не прихотлив: борщ, каша и мамалыга, повседневные его блюда. В праздник разве побалуе себя крестьянин, в мясной день паляница с сыром, в которую творога ставят очень мало. В постный день голубцы с пшеном или другой крупой. Мясо на столе крестьянина разве что в праздник, борщ зажаренный свиным салом, с топлёным салом говяжим каши и мамалыга, составляют для крестьянина обед. В простой день в полдень крестьяне едят сухой хлеб с солью и луком или ченоком, летом когда поспивают огурцы, то с огурцом. Затем, перед заходом солнца, когда подвечеривают, съест кусок сухого хлеба а с заходом солнца ужинает, ужин его тоже незатейливый ячменный или кукурузный кулиш а иногда гречневые или кукурузные галушки и очень редко пшеничне». Цей запис у церковному літопису зробив приходський священник м. М'яскова Федір Осаковський. Гортаючи церковні літописи можемо ознайомитися з різними подіями тієї місцевості про яку читаємо. Вивчаючи літописи бачимо, що священники залишили нам дуже цікаві та пізнавальні відомості про життя приходу, економічне становище, освіту та культуру населення. Священники приділяли значне місце історії, культурі, етнографії, релігії і надавали свої оцінки та висновки. Все це має цінність для історичної науки і доповнює наші знання з історії Подільської губернії XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Церковний літопис м. Тернавки Гайсинського повіту (Док д/п 635, ст. 1 мовою оригіналу).
2. Церковний літопис м. Жванець Кам'янецького повіту (Док д/п 273).
3. Церковний літопис м. Оринін Кам'янецького повіту (Док д/п 1489).
4. Церковний літопис с. Сокіл Кам'янецького повіту (Док д/п 263).
5. Церковний літопис с. Писарівка Вінницького повіту (Док д/п 422).

Мар'яна Юхимчук
с. Плешева

ОБРАЗ СВЯТОЇ ВЕЛИКОМУЧЕНИЦІ ВАРВАРИ В ІКОНОПИСНІЙ КОЛЕКЦІЇ НІМЗ «ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ»

Анотація: *Стаття містить опис серії ікон святої Великомучениці Варвари з іконописної колекції НІМЗ «Поле Берестецької битви».*

Ключові слова: *Св. вел. муч. Варвара, ікони, кіот, іконописна колекція, «Козацькі Могили».*

Національний пантеон «Козацькі могили», нині Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», виник на початку XX ст. З ініціативи Свято-Успенської Почаївської лаври на о. Журавлиха у с. Плешева, на честь загиблих у битві під Берестечком, було побудовано невеликий монастир, що став скитом Почаївської лаври і перебував у її опіці.

Почаївська Лавра на той час була духовним і культурним осередком всієї Волині. У Лаврі була своя типографія, де видавались релігійні часописи та богословська література, працювали різні майстерні, серед яких була й іконописна майстерня. У 1920-1931 рр. керував Лаврою архимандрит Малюта Дамаскін, який був чудовим художником і особисто дбав за розвиток іконописної майстерні, яка

під його керівництвом особливо розвинулася. Ікони з цієї майстерні ширилися по всій Російській імперії [1, с. 190].

Після закриття радянською владою у 1958 р. Свято-Георгіївського монастиря, на його базі у 1967 р. було засновано музей-заповідник «Козацькі могили», пізніше перетворений у НІМЗ «Поле Берестецької битви» [2, с. 197].

Історико-культурна спадщина заповідника унікальна – це 12 пам'яток архітектури, культури та археології, з них – 3 національного значення.

Іконописна колекція сакрального мистецтва НІМЗ «Поле Берестецької битви» є невеликою, але дуже цікавою та унікальною. Вона нараховує понад 50 одиниць, які внесені до інвентарної групи «Живопис». Серед колекції ікон виділяється група ікон Св. Великомучениці Варвари початку XX ст. Вони зберігаються у церкві Св. Архістратиґа Михаїла XVII ст., яка знаходиться на території заповідника. Це 13 ікон, серед яких найбільш величною є ікона Великомучениці Варвари у дубовому кіюті, а решта є ніби її доповненням. Ймовірно, ікони святої Варвари потрапили на «Козацькі Могили» саме з іконописної майстерні Почаївської Лаври.

Серія ікон «Житие Св. Варвары» поч. XX ст. виконана на оцинкованих металевих листах різного розміру професійно, з дотриманням канонів іконопису. Вони нагадують швидше картини ніж ікони, настільки реально зображують епізоди із життя та мученицьку смерть за православну віру Святої Варвари. Це 12 ікон на 7-ми металевих листах, 5 листів розташовані на бічних стінах храму, а два – при вході у підземний хід. Художник ікон невідомий. Хоча є припущення, що автором міг бути Іван Вольський, художник з іконописної майстерні Почаївської Лаври.

Серія ікон виконана в техніці масляного живопису з яскраво вираженими рисами ілюстрації. Композиційна структура гармонійна, позбавлена дрібних деталей, кольори стримані, не яскраві. Перевагою цих ікон є те, що вони несуть простий та зрозумілий релігійний сюжет. Парафіяни, прийшовши у храм, можуть точно у хронологічній послідовності пройти життєвим шляхом святої Варвари. Це спонукає до смирення, укріплення у вірі та молитовному піднесенню.

Дві ікони на металевому листі (118,5×57,5) (рис. 1)

Ікона «Размышление Св. Варвары о величии творца». Найдивовижніше в історії Варвари, дочки ревного язичника, те, що вона увірувала в Бога без проповіді. Через розгляд творіння Божого [3]. Саме ці роздуми святої бачимо на іконі. Свята Варвара стоїть на відкритій терасі своєї вежі, оповита вечірніми сутінками. Позаду неї видніється стародавня архітектура міста. Правою рукою вона опирається на огорожу тераси, лівою вказує на небо. У прямій постаті відчувається твердий характер і незламна сила волі. Споглядаючи ікону, ніби чуєш цей німий діалог, який веде свята Варвара із служницею чи подругою, яка сидить біля її ніг, молитовно склавши руки на грудях. Розсудливий та задумливий вираз обличчя святої Варвари підтверджує зміст і назву ікони, дає зрозуміти, що їй вже відкрилась істина і рішення стати християнкою прийняте.

Ікона «Св. Варвара исповедует Христа». На іконі зображено три постаті. В центрі – св. Варвара в білому одязі з короною на голові, яку покриває блакитна накидка, що спадає на ліве плече. Навколо голови позолочений німб. Позаду Св. Варвари зображено її батька Діоскора, в зелено-коричневому одязі з білою накидкою (гуртою) на голові. Вони зображені у профіль. Стоять перед правителем Мартіаном, який сидить на кам'яному троні в багатому одязі блакитного та фіолетового кольорів. На голові у нього корона. Із життя св. Варвари нам відомо, що Діоскор, дізнавшись про навернення доньки до Христа, дуже розлютився і віддав її на суд правителю. Іконописець зобразив Мартіана гордим та владним, але

в погляді читається милосердя, яке викликала дивна краса Св. Варвари. Мартіан намагався схилити її до зречення Христа, щоб зберегти життя. Але непохитність св. Варвари призвела до страшного вироку – батькові дозволено здійснити суд над дочкою.

Дві ікони на металевому листі (117,5×57)

Ікона «Св. Варвара преследуема отцем». На фоні пейзажу зображена Св. Варвара, яка втікає від руки свого батька. Він біжить їй навздогін, тримаючи в правій руці меч. Діоскор (батько) зображений в синьо-коричневому одязі з білою накидкою на голові.

Ікона «Чудесное сокрытие Св. Варвары в пещере». В центрі зображена Св. Варвара у печері. Вона в біло-рожевому одязі з блакитною накидкою на голові, навколо голови позолочений німб. Зліва, через отвір печери на синьому фоні в неповний ріст зображено дві постаті чоловіків, які намагаються наблизитися до Св. Варвари. В одного з них у правій руці меч, інший показує рукою на святу [4].

Дві ікони на металевому листі (120×61)

Ікона «Св. Варвара поучает зодчих о св. Троице». На фоні пейзажу зображено чотири особи, що ведуть між собою розсудливу розмову. Найстарший сивобородий зодчий тримає у руках розгорнутий сувій із зображенням вежі. Справа на фоні будинку зображена св. Варвара, яка є центром композиції і серед усіх зображених виділяється найбільшою яскравістю. Свята зображена з піднятою до гори правою рукою, тримаючи три перших пальці вкупі в знак св. Трійці. З під блідо-червоного верхнього одягу видніється синій. На голові зображено позолочений німб з вінком, від якого відходить довга прозора накидка.

Ікона «Истезание Св. Варвары». На цій іконі зображено одне з перших покарань, коли за наказом Максиміліана Варвару було роздягнуто, щоб її цнотливе тіло споглядали мужі [5, с. 31]. На фоні міського пейзажу в центрі зображено Св. Варвару, яку оточили двоє чоловіків. Перший у червоній набедренній пов'язці, підтримує святу ззаду, а інший спереду зі знаряддям тортур, великими ножицями, погрожує їй. Св. Варвара в напівлежачому положенні. Вираз обличчя випромінює упокорення та надію на Бога. Нижню частину її тіла покриває біла тканина. Зліва від святої зображено ангела, який посланий Богом захищати її від рук насильників, що оточили святу. Справа, в нижньому куті ікони, зображено сидячого чоловіка, що зацікавлено спостерігає за подією.

Дві ікони на металевому листі (174×59) (рис.2)

Ікона «Истязание Св. Варвары отцом». На іконі художник зобразив той момент, коли розлючений Діоскор, за підказкою пастухів, віднайшов свою доньку у печері [6, с. 31]. Схопивши Варвару обома руками за довге волосся, волочить її гірською місцевістю додому. У його погляді не має жалю до своєї єдиної дитини, натомість вираз обличчя випромінює впевненість та правильність своїх вчинків. Діоскор одягнений у синій одяг та коричневий плащ з капюшоном. Свята непритомно лежить на правому плечі лицем до глядача. Одяг великомучениці біло-рожевий. Навколо голови позолочений німб.

Ікона «Бичевание Св. Варвари». На фоні красивого лісового пейзажу зображено жорстоку картину. В центрі Св. Варвара з підв'язаними до гілки дерева руками. Напівоголене тіло покриває біла тканина, рясно зрошена кров'ю святої. Голова із закритими очима похилена на праву руку. Довгі коси розсипались по оголеній спині. Образ святої випромінює смирення та спокій. Не дивлячись на численні рани, Св. Варвара з терпінням отримує побої, що наносять їй два чоловіки, які зображені по обидва боки мучениці. В руках у них знаряддя тортур: молоток та пучок волових жил. На почервонілій від крові землі біля ніг святої зображено ще

одне надзвичайно жорстоке знаряддя для завдання людині нестерпних мук, схоже на залізні граблі. Їхні зубці повинні шматували людську плоть, перед цим знімаючи смужками шкіру. На другому плані, лівіше від центру композиції зображено Діоскора в коричневому одязі, який спостерігає за муками своєї доньки. Уся його постать не знає жалю та милосердя, лише німе очікування слів покаяння з уст Св. Варвари.

Ікона на металевому листі (132×112) «Св. Іульняниа посещаєт Св. Варвару». Ікона має форму неправильного п'ятикутника. На першому плані зображена темниця, із вікна якої видно Св. Варвару, яку провідує Св. Іуліанія. Варвара одягнена в білу туніку, голова похилена вліво, довге темне волосся розпущене, над головою німб, великі сумні очі опущені вниз, обличчя красиве з правильними рисами. Ліва рука, якою вона тримається за ґрати, зігнута в лікті. Під вікном темниці зліва на лавці сидить Св. Іуліанія. Одягнена у червоне плаття та зелену туніку. На голові накидка білого кольору. Обличчя засмучене, погляд очей зосереджений на Св. Варварі. Права рука Іуліанії зігнута в лікті та покладена на підвіконня, а ліва зігнута в лікті біля підборіддя.

Ікона на металевому листі (137×102) «Исус Христос посещаєт Св. Варвару в темнице» (рис.3). Після страшних тортур Св. Варвара була кинута рідним батьком у темницю. Опівночі, під час палкої молитви, до неї явився сам Господь Ісус Христос, який зцілив її понівечене тіло [7]. Цей момент яскраво та вправно змальований художником. На першому плані інтер'єр темниці. Зліва зображений Ісус Христос у повний зріст, що стоїть на хмарі, яка застилає частину темниці. Одягнений Христос у рожевий хітон та голубу туніку. Права рука опущена вниз, ліва – простягнена до Св. Варвари. Виразне художаве обличчя з темними волоссям та бородою випромінює безмежну любов, милосердя та чоловіколюбство. Над головою німб. Зліва і справа від німбу напис «ИИС» «ХРС». Справа біля вікна зображена Св. Варвара, що стоїть на колінах з піднятими руками. Одягнена в світло-рожеве плаття і білий хітон з поясом. На голові накидка білого кольору, над головою німб. У погляді святої уже немає ніякого людського страху. Катування і навіть смерть для Варвари стали благом, що з'єднає її з Христом [8].

Дві ікони на металевому листі (111×57) (рис. 4)

Ікона «Усекновение главы Св. Варвары». Страта Св. Варвари відбувається на фоні гірського пейзажу, де вдалині видніється місто. Передній план ікони займає Св. Варвара, зображена навколішки у стані молитви. Перед святою лежить великий камінь – місце її страти. За її плечима стоїть воїн, одягнений у синю туніку та коричневу накидку, із закривавленим мечем у правій руці. В правій частині ікони, на другому плані, зображено трьох чоловіків похилого віку, які спостерігають страту. Заключною фігурою на іконі є Діоскор – батько Св. Варвари. Він величаво сидить на кам'яній лаві за спиною воїна, споглядаючи останні хвилини життя своєї доньки.

Ікона «Предстательство Св. Варвары у Господа». Ікона незвична і з цікавим сюжетом. Візуально образ поділяється на дві частини: верхню і нижню. У верхній частині зліва зображений Ісус Христос в одязі синього і фіолетового кольору. Руки Спасителя направлені до Св. Варвари, яка зображена правіше від центру в білому одязі з молитовно простягнутими до Христа руками. В образі Варвари читається прохання-заступництво за людей перед Богом. В нижній частині ікони, в лівому куті, на білому ліжку лежить мертвий чоловік, біля нього трохи правіше в неповний зріст стоїть священник з чашею в руках. За ним - хлопець із свічкою в руках. В правому нижньому куті ікони зображена жінка, що молиться. Тобто, зображений епізод причастя перед смертю. Християни вірять, що Св.

Варвара отримала від Бога великий дар – спасати від раптової смерті та дарувати християнську кончину кожному, хто з вірою та любов'ю звертаються до її заступництва перед Богом.

Ікона «Свята Великомучениця Варвара» поч. XX ст. (дерево, темпера, олія, позолота, 187×108) (рис.5).

Ікона прямокутної форми, написана в бароковому стилі, обрамлена різьбленою рамкою, покрита позолотою. Розміщена у величавому дубовому кіоті у формі арки, який завершується дерев'яним хрестом. Він прикрашений багатою різьбою з мотивом рослинного орнаменту.

Ікона виконана у яскравих, життєрадісних тонах. Золотисте тло із тисненням багатим та складним рослинним орнаментом, символізує Божу присутність. Центральне місце на іконі займає Свята Великомучениця Варвара. Вона стоїть на фоні гірського пейзажу, де вдалині з лівого боку видніється невелика вежа з трьома вікнами, ще один атрибут в іконографії святої.

Постать Св. Варвари, за задумом художника, набуває масивності й напруженості, вона ніби випромінює енергію. Свята зображена як молода, вродлива дівчина з непокритою головою та розпущеним волоссям, символом дівоцтва та незаміжності. На голові дорогоцінна корона, як знак великомучеництва [9, с. 54]. Над короною золотий німб, край якого прикрашений цікавим рослинним орнаментом, який покритий білою, синьою, голубою емаллю. Праворуч вгорі напис «Святая велико», ліворуч «мучен. Варвара».

Обличчя святої майстерно прописане, воно спокійне, умиротворене. Очі великі, виразні та проникливі, ніс прямий, невеликі гарні уста. Іконописцю вдалося поєднати риси героїчної стійкості із жіночою красою. Одягнена Св. Варвара у розкішні шати. Світло-рожевий хітон із золотистою вишивкою, під ним довга біла сорочка з рукавами. Поверх хітону яскраво-синій мафорій, прикрашений тасьмою з орнаментом і закріплений на правому плечі округлою застібкою – фібулою. Слід відзначити, що одяг вміло та професійно змальовано: лінії чіткі, складки, мов оксамитові, гармонійно спадають дотолу.

У правій руці, яка зігнута в лікті Св. Варвара тримає чашу, як символ останньої євхаристії перед смертю. Чашу або Потир, за церковними канонами, можуть тримати в руках лише священнослужителі. Варвара єдина свята, яка удостоєна такої честі. Ліва рука святої опущена вниз, тримає розгорнутий сувій з написом «Чту Святую Тройцу, єдино Божество».

Ікона вважається чудотворною, більше ста років вона зберігається у Михайлівському храмі. Цей образ «Козацьким Могилам» подарував монах Алексій із Почаївської Лаври. За переказами, він десять років важко хворів і молився за своє зцілення перед іконою Святої Варвари. Його молитва була почута, і монах отримав зцілення. Після цього чуда у 1913 р. ікону Великомучениці Варвари хресним ходом та великим торжеством перенесли з Почаєва на «Козацькі Могили». Доказом цього є фотознімок хресного ходу з архіву Свято-Почаївської лаври, датований 1913 р., де видно ікону, яку несуть паломники.

Пошанування святої Варвари на Волині пояснюється тим, що вона є однією з п'яти жінок-християнок, яка удостоєна титулу великомучениці. Великою втіхою та надією стала мучениця Варвара для жінок, які проводжали на війну чоловіків, синів та братів. За її молитовним заступництвом рідні верталися додому живими. Також, жінки-рукодільниці вважають святу своєю покровителькою. За легендою, свята Варвара була дуже здібною до вишивання і вишила ризи самому Ісусові Христові. Беручись до вишивання дівчата хрестились і шептали: «Свята Варвара золотими нитками Ісусові ризи шила і нас навчила».

Шахтарі та гірники з усього світу також вважають святу своїм небесним покровителем. Св. Варвара в очах гірників є прикладом мужності, нескореності і твердості у вірі. Це якості, які властиві й самим гірникам.

Серія ікон «Св. Великомучениця Варвара» поч. XX ст. із колекції НІМЗ «Поле Берестецької битви» являє собою цілісний синтез живопису, декоративно-вжиткового та сакрального мистецтва. Вони є невід'ємною окрасою Свято-Михайлівського храму, надають йому унікальності та неповторності.

Ікона «Размышление Св. Варвары о величии творца»; Ікона «Св. Варвара исповедует Христа».

Рис.2 Ікона «Истязание Св. Варвары отцом»; Ікона «Бичевание Св. Варвари»

Рис. 3 Ікона «Исус Христос посещает Св. Варвару в темнице».

Рис. 4. Ікона «Усекновение главы Св. Варвары»; Ікона «Представительство Св. Варвары у Господа».

Рис. 5 Ікона «Свята Великомучениця Варвара»

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Юхимчук М.С. Дитячий притулок на «Козацьких Могилах» // Науковий збірник «Берестецька битва в історії України»: Матеріали науково-практичної конференції присвяченої 365-річчю Берестецької битви та 25-річчю Незалежності України. – Пляшева, 2016. – С. 190-195.
2. Юхимчук М.С. «Козацькі Могили» в умовах радянської влади. // Науковий збірник «Берестецька битва в історії України»: Матеріали науково-практичної конференції присвяченої 365-річчю Берестецької битви та 25-річчю Незалежності України. – Пляшева, 2016. – С. 19-200.
3. [Інтернет-ресурс] – режим доступу до ресурсу <https://spzh.news/ua/istorija-i-kulytrua/58397-что-ne-obychnogo-v-zhitii-svyatoj-varvary>

4. НІМЗ «Поле Берестецької битви». – Інвентарна книга «Живопис» (інв. № 1/27).
5. Архієпископ Димитрій (Рудюк). Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир у ранній період своєї історії. «Моці святої великомучениці – найбільша святиня Золотоверхого монастиря». // Науковий збірник присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря: Матеріали науково-практичної конференції «Михайлівський Золотоверхий монастир: історія крізь століття» - Київ, 2008. – С. 30-34.
6. Там само. – С. 31
7. Там само. – С.31
8. НІМЗ «Поле Берестецької битви». – Інвентарна книга «Живопис» (інв. № 1/27).
9. Богуш. Т. Образ святої великомучениці Варвари в українському іконописі (за матеріалами іконописної колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»). // Науковий збірник присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря: Матеріали науково-практичної конференції «Михайлівський Золотоверхий монастир: історія крізь століття» – Київ, 2008. – С 52-57.

V. НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «КНЯЗІ ВИШНЕВЕЦЬКІ ТА КОЗАЦТВО»

Світлана Бахтіна
м. Харків

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА НА СЛОБОЖАНЩИНІ: ЗАСНОВНИКИ РОДІВ, МОНАСТИРІВ, НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

Анотація: У статті висвітлюються актуальні питання з історії заснування Слобожанщини переселенцями з Задніпров'я у XVII – на початку XVIII ст., розглядаються легенди про виникнення назв тих чи інших населених пунктів, історія окремих родоводів, артефакти означеного періоду: могила чумака Захарія Шульги. Миколаївський храм у с. Вільшани, Покровський собор у Харкові і Преображенський собор у Ізюмі.

Ключові слова: Слобожанщина. Освоєння краю. Легенди. Родоводи. Пам'ятки. Могили. Храми. Фортеці.

Питання з вивчення історії українського козацтва – на сьогодні одне з головних напрямків роботи сучасних дослідників-науковців. Окремі видання, статті у збірках наукових конференцій підтверджують, що інтерес до теми засвоєння території Слобожанщини у XVII-XVIII ст., у тому числі до лідерів-вождів племен, які вели людей на необжиті Дике поле, живе досі, тайна давнини зберігається в легендах, казках, народній пам'яті і часто саме зараз фіксується на папері. Виявлення цього матеріалу необхідно для подальшого використання при виданні енциклопедії «Звід пам'яток історії і культури. Харківська область», а також наступного сучасного видання «Історія міст і сіл України. Харківська область».

В даній статті автор намагається розглянути матеріал на означену тему, який був надрукований в наукових збірках за результатами міжнародних конференцій «Слобожанські читання» (1999-2021), «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини» (2010-2020), організовані і проведені Харківським науково-методичним центром охорони культурної спадщини.

Дослідники у своїх наукових розвідках розглядають походження назв населених пунктів, виявляють імена засновників слобід, відкіля пішло ім'я краю – Слобожанщина, прізвища перших поселенців. Особливо це характерно стосовно слободи Огульці, де не лише названі прізвища першопоселенців, а і відпрацьовано питання відтворення за архівними свідченнями генеалогічного дерева роду Коржів, Певних. Також завдяки п'ятитомній праці К.В. Задонської «Быль XIX столетия» вдалося ознайомитись з нащадками роду полковника Григорія Донця, серед яких було чимало послідовників легендарного предка – захисників Вітчизни [2, с. 125-126]. Науковці вивчають історичні корені відомих співвітчизників І.Г. та П.І. Харитоненків, Г.П. Данилевського та багатьох інших. Важливе місце займає виявлення і вивчення матеріальних свідчень тих часів. Серед них могила козака (чумака) Григорія Шульги, могила полковника Якова Остряніна, дерев'яні і кам'яні храми, серед яких єдиний збережений храм нашого земляка зодчого XVIII ст. Якіма Погрібняка.

Утворення Слобожанщини у XVII-XVIII ст. пов'язане у значній мірі з великим переселенням українців з земель Речі Посполитої на необжиті вільні землі Дикого Поля як результат жорстокого ставлення до українців як рабів з боку польських панів, намагання позбавити український народ його мови, звичаїв, віри.

Для вивчення питання щодо походження назви того чи іншого населеного пункту дослідники знайомляться з місцевими легендами, розпитують старих мешканців, вивчають топоніми, родоводи. Так, у селі Велика Бабка Чугуївського району збереглася легенда, яка розповідає, що на початку XVII ст., коли на землях Речі Посполитої полум'яніли повстання, жінка шляхетного козацького роду прийшла у ці краї і багато людей із собою привела. Козацькі сім'ї, втікачі-кріпаки з Лівобережної та Правобережної України, переселенці з Московії прибули сюди і об'єдналися у вільну сільську общину. Чи то через кремезну статуру, чи через стійкий чоловічий характер, немолоду вже козачку дуже поважали і називали «великою бабкою». Довгі рр. ця жінка була головою громади. Сама лікувала, пологи приймала, грамоті дорослих та малих вчила. А ще заїзний двір утримувала, давала притулок чумакам та купцям. Зустрічаючись на Муравському шляху, мандрівники питали один одного: «Де можна заночувати, перепочити?» і отримували відповідь: «У Великої бабки, мешкає на березі річки». Хто вона? Звідки прийшла сюди ця жінка? Ніхто в общині не знав. Та коли вмирала, декілька слів встигла про себе сказати, що їй 85 років, нікого з рідних у неї немає. Чоловіка – полковника Запорізької Січі Деомида – вбито, а прізвище її дівоче – Большова. На цьому й померла. Община з усіма почесними її поховала на зеленому пагорбі і великий хрест поставила. А для увічнення згадки про неї вирішила назвати слободу Большою (Большой) Бабкою [7, с. 240-241].

Інша легенда пов'язана з назвою селища Близнюки Лозівського (колишнього Близнюківського) району. Автор розповідає про дві козацькі могили – свідки боротьби з татарськими ордами, які і сьогодні височать недалеко від залізничної станції. Ці могили-кургани схожі одна на одну. Звідки, як розповідають старожили, пішла назва станції. Згодом цю назву отримає і населений пункт [8, с. 208-209].

Про походження назви сел. Зачепилівка Красноградського (колишнього Зачепилівського) району існує декілька легенд. Орієнтовно час заснування Зачепилівки – друга половина XVII ст. Відомий дослідник Полтавської губернії Л.В. Падалка вважає, що Зачепилівка виникла шляхом запорізької колонізації. Саме в надрах запорізького козацтва народилися і пішли гуляти по світу версії про родовід наших далеких предків. За одними джерелами лихий козак на прізвище Зачепило, якому набридло безпритульне холостяцьке життя, разом зі своїми бойовими товаришами, залишивши Січ, поселився в цій місцевості, заснував тут слободу, яка пізніше й отримала назву від прізвища ватажка перших поселенців. За іншим переказом, якийсь селянин Гнат із сусіднього с. Полівка прийшов із родиною на вільні землі та й «зачепився» (оселився) на цій території. За наступною легендою, чумаки після тривалої дороги зупинилися на березі річки дати відпочити собі і худобі. Трапилось таке, що один з чумаків на прізвище Зачепа якимось незграбно повертав свого воза і зачепив іншого. Межа поламалася. Довелося заночувати, а вранці всі були вражені красою, яка довкола розкинулася. Ще й сон Зачепі наснився, що тут йому пощастить знайти свою долю, достаток. Так і залишився в цих чудових місцях. З легкої руки бувалою чумака «прилипла» до села і назва – Зачепилівка [5, с. 223-224].

Історія виникнення слободи Огульці (в старовинних актах – Угольці) Богодухівського (колишнього Валківського) району у середині XVII ст. пов'язана з ім'ям валківського сотника Григорія Рогозенка [9, с. 101], а також з прізвищами кількох козаків, які оселилися в цій місцевості і утворили козацьку слободу. І до сьогодні живуть в Огульцях або приїжджають до своїх родичів нащадки перших поселенців Діденки, Шевченки, Петлиці, Цибульники, Коржі, Буцькі, Лихо, Певні та інші. Найбільш відоме прізвище полковника Певного Костянтина Михайловича,

героя Першої світової війни. Під час пошукової роботи виявилось, що Певні – рід висококультурних українських патріотів, діячів мистецтва, просвітників, громадських діячів, який свої витоки бере від запорізького козака, прозваного Певним, що прибув з-за Дунаю і оселився в селі Огульці у кінці XVIII ст. – в урочищі Дирківське на лівому березі ріки Одринки [3, с. 118-119].

З Огульцями пов'язана і доля Корж Ірини Юрївни, колишнього викладача історії на Коломаччині. Її лебединою піснею було відтворення за архівними свідченнями генеалогічного дерева роду Коржів. Виявилось за метричними книгами Покровської церкви с. Огульці Валківського повіту, що зберігаються в Державному архіві Харківської області, що саме в Огульцях з діда-прадіда проживав її козацький рід, а саме першим з роду Коржів записаний військовий обиватель Матвій Федорович Корж 1751 р. народження. Ознайомившись з літературою про козацьку давнину, Ірина Юрївна взнала, що прізвище Корж було досить розповсюджене серед запорізьких козаків. Так, в документах «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» згадується Василь Корж як писар Кальміуської паланки, як отаман Тимошівського куреня. В документах неодноразово згадується така географічна назва, як урочище Коржові Могили. З краєзнавчих розвідок І.Ф. Скотаря відомо, що у Валках (в 15 верстах від Огульців) поселилася група запорізьких козаків, старшим з яких був козак на прізвище Корж, збудували на бугрі в межах своєї фортеці – Коржівки дерев'яну церкву [9, с. 100-102].

Засновником відомого слобожанського роду у XVIII ст. був полковник Григорій Єрофійович Донець (Донець-Захаржевський). З його ім'ям пов'язані будівництво фортець, ліній укріплень, міст, містечок, успішна боротьба з татарами. За часи його полковництва Ізюмський слобідський полк був виділений з Харківського, й м. Ізюм стало п'ятим полковим містом на Слобожанщині. Найбільшою його заслугою стало заснування Курязького монастиря [2, с. 125-126]. З роду Захаржевських вийшло п'ять полковників. Рід вважався шляхетним, набожність та лицарство проступають головними чеснотами його представників. До герба Захаржевських входить замкова вежа, увінчана лицарським шоломом, кентавр, що стріляє з лука, ведмедь, як символ фізичної сили і троянда як символ мудрості і слави, мирної праці, краси і душевного спокою. Один з його нащадків – Я.М. Донець-Захаржевський, власник маєтку у Великому Бурлуці, був другом філософа Г.С. Сковороди. Захаржевські були чуйними, прихильно налаштованими до селян, не було жодного випадку їх жорстокості, вони були вільнодумцями, побожними і гостинними господарями. Тож не дивно, що Г. Сковорода зупинявся у них і подовгу жив і працював. Другий представник родини – Василь Михайлович Донець-Захаржевський, досяг посади губернського предводителя і їздив у Петербург від комітету у справі прохання до царя заснувати у Харкові університет. В пам'ять козацьких і культурних діячів Слобожанщини у центрі Харкова збереглася вулиця Донець-Захаржевських [16, с. 49-52].

Серед перших переселенців були і предки славнозвісних на Слобожанщині художників, архітекторів, письменників, підприємців, меценатів. Коріння відомої династії цукрозаводчиків Харитоненків Івана Герасимовича і Павла Івановича губляться у XVIII ст. В історичних документах згадується Омелян Харитоненко, який разом з сином Герасимом значився в метричних книгах Чернігівської губернії «військовим обивателем» і займався чумацьким промислом (їздив з обозом у Крим за сіллю). За переказами, під час однієї з таких поїздок татари захопили у полон товариша Герасима – Грицька, який оберігав чумацький обоз. Грицько встиг помітити ворога і кинути у траву гаманець з золотими монетами. Герасим нібито підібрав його і на ці гроші почав облаштовувати своє життя [17].

Предком відомого харківського романіста Григорія Петровича Данилевського був подольський козак Данило Данилович, засновник села Данилівка (сьогодні Барвінківська міська територіальна громада), де в свій час і народився майбутній письменник [15, с. 88].

К слову, сказати треба, що з козачого роду походить і український Сократ – філософ Григорій Савич Скорода, і хоч народився він на Полтавщині, і ми не знаємо, чи були його батьки переселенцями, але більшу частину свого життя він провів на Слобожанщині, яку називав «землею Нагірною», спілкувався з нащадками козацько-старшинського роду Красовських, філософами-однодумцями, власниками земельних маєтків на Слобожанщині з XVIII ст., в тому числі с. Рябушки Сумського повіту, серед них з Іваном Тимофійовичем Красовським, сотником 1-ї Лебединської сотні Сумського слобідського полку [6, с. 55-58], Я.М. Донцем-Захаржевським та його синами, про що вже було сказано.

Як пам'ять про ті давні минулі часи на землі Слобожанській поблизу села Берестове Красноградського (колишнього Сахновщинського) району, що над річкою Орілля, серед безкрайого степу стоїть самотній, сірий, грубої обробки хрест із піщаника висотою з людський зріст. Це пам'ятка історії – козацька або чумацька могила. Завдяки наполегливості місцевого жителя І.І. Козирода, викладача Одеського художнього училища імені М.Б. Грекова, члена Національної спілки художників України вдалося прочитати напис на камені: «Здесь погребень раб божій бывшего запорожа козакъ куреня Калноволоцкого Григорій Захарієв сынъ Шульга представілся 1783 года декабря». Той же І.І. Козирод пригадав, що в дитинстві від свого дядька чув багато різних бувальщин і легенд про цю могилу. Зокрема, що похований багатий козак, і були спроби розкопати ту могилу, пограбувати її, та всі закінчувалися жакливими пригодами. І ще, що був колись багатий козак, а потім став чумаком. Постарівши, заповів своїм товаришам поховати його там, де помре. Повсюди возив із собою на декількох возах кам'яну труну і кам'яний хрест вагою 4 тони. Чумаки виконали його останню волю [12, с. 232].

А на землі сел. Малинівка, що у Чугуївському районі, збереглася могила засновника міста Чугуєва – полковника реєстрових козаків Якова Остряніна. За однією з версій, у 1638 році після придушення повстання Острянін з частиною козаків та їх сім'ями (усього біля 3000 чол.) прийшов на Слобожанщину, де і залишився разом з козаками. Белгородський воєвода визначив їм місцем поселення Чугуїв з умовою побудови нового дерев'яного острогу (колишній часів Івана Грозного з земляними валами був зруйнований), що і було зроблено в сезон 1638-1639 рр. У Чугуєві поселенці під керівництвом Остряніна брали участь в боротьбі з татарами, що здійснювали набіги на Чугуїв. В 1641 Острянін був убитий козаками, які повстали внаслідок утиски їх козацькою старшиною. Від шляхтича Якова Іскри-Остряніна пішов дворянський рід Іскор [19; 14, с. 254]. Могила Я. Остряніна відновив виходець із старовинного малинівського козацького роду краєзнавець Євген Турчинов [14, с. 254]. Сьогодні це курган висотою 12 м, на вершині якого встановлено 6-метровий хрест [14, с. 252].

Треба зазначити, що у Харкові існує Покровський собор 1689 р., який є єдиним фрагментом забудови Харківської фортеці XVII ст. Кам'яна трибанна будівля собору в стилі українського барокко була зведена козаками замість дерев'яної, відомої ще з 1659 р. Собор в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці знаходиться на території Покровського чоловічого монастиря. Сам монастир як училищний з харківським колегіумом був заснований у 1726 році [20; 4, с. 198-199].

А у м. Ізюмі знаходиться кам'яний п'ятибанный Спасо-Преображенський собор зведений у 1684 р. в стилі українського барокко при будівництві Ізюмської фортеці. До 1918 року на стінах храму висіли трофеї, отримані Ізюмським козачим полком у військових походах [21].

Дослідникам завдяки картам і планам, які зберігаються в Державному архіві Харківської області, вдалося встановити місце колишнього Петропавлівського чоловічого монастиря на території с. Чернещина біля Красного Кута (сьогодні територія Богодухівського району). Місце розташування колишнього Петропавлівського монастиря XVII-XVIII ст. занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятку історії і археології [13, с. 55, 57, 59].

Переселенцями були і козаки – батьки видатного зодчого Яким Погрібняка, який народився у слободі Нова Водолага у 1707 р. (сьогодні територія Харківського району). Козак Я. Погрібняк – засновник Лиманської школи храмового будівництва Слобожанщини – самобутньої української архітектурної школи. Майстер спорудив Введенську церкву у с. Артемівка (1786 р., знищена у 1930-і рр.), Свято-Троїцький собор в Самарі (нині м. Новомосковськ Дніпропетровської обл., 1775-1779 рр.) – унікальний дев'ятидільний дерев'яний храм в стилі козацького бароко піднявся на висоту 35 м [10, с. 125-126].

Козаки-переселенці везли з собою на возах розібрані дерев'яні храми, ікони, також будували нові. З праць історика церковного мистецтва протоієрея П.Г. Фоміна відомо, що на Слобожанщині налічувалось 185 церков XVII-XVIII ст. [1, с. 55]. Відомі на сьогодні дерев'яні церкви XVIII ст.: Миколаївська церква в сел. Вільшани Харківського (колишнього Дергачівського) району, Введенська церква в сел. Введенка Чугуївського району на Харківщині і Воскресенська церква в м. Лебедині на Сумщині.

Миколаївський храм у сел. Вільшани колишнього Дергачівського району побудований у 1753 р. Протоієрей П. Фомін повідомляє, що заснування Миколаївської парафії у Вільшанах пов'язано з переселенням Задніпровських українців у кін. XVII ст. Це один з перших трибаних дерев'яних храмів Слобожанщини. У храмі до нашого часу зберігаються автентичні старі місцеві розписи святих євангелістів Матфія, Марка, Луки і Іоанна написані у «черкаському» стилі [18, с. 157-158]. Ікони потребують відновлення.

На території Слобожанщини збереглися залишки 12-ти фортець Української укріпленої лінії. На території сучасного Ізюмського району розташовані дві фортеці: Петрівська (колишній Балаклійський район) і Тамбовська (колишній Барвiнкiвський район). На території Красноградського району знаходяться шість фортець: Бельовська, Іванівська; Козловська і Федорівська (колишній Зачепилівський район); Орловська і Парасковіївська (колишній Нововодолазький район). На території Лозівського району – чотири фортеці: Олексіївська, Єфремівська і Михайлівська (колишній Первомайський район) і Слобідська (колишній Барвiнкiвський район). Фортеці – пам'ятки історії місцевого значення. Будувалися вони в першій половині XVIII ст. (з 1731 р.) між Дніпром і Сіверським Дінцем з метою захисту південних кордонів Російської імперії від жорстоких, грабiжницьких нападiв кримських татар. Імена будівельників історія, на жаль, не зберегла. Укріплена лінія складалася з безперервного валу і фортець.

Імена деяких ватажків, які керували переселенням на Дике поле, захищали утворені ними поселення від набігів ворога, сьогодні добре відомі. Це полковники Іван Сірко, Іван Штепа, Іван Барвінок, Григорій Донець. Серед них є і легендарні, такі як засновник Харкова – Харько [13, с. 89-91].

Але не всі імена засновників слобід у XVII – початку XVIII ст. на Слобожанщині сьогодні відомі. Бажано встановити також імена перших переселенців тих, хто будував храми, фортеці, писав ікони і також захищав односельців від набігів турків і кримських татар. Також залишаються невирішеними деякі інші питання з історії Слобожанщини. Треба по можливості уточнити час виникнення населених пунктів на Слобожанщині, сам процес їх заснування, віднайти залишки (руїни), а також місця колишніх храмів і монастирів, які грали значну роль у духовному житті слобожан.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтіна С.А. Внесок історика церковного мистецтва протоієрея П.Г. Фоміна в справу вивчення, охорони, популяризації пам'яток мистецтва і старовини Слобідської України // Культурна спадщина Слобожанщини: збірка наук. статей. Харків: Курсор, 2003. С. 47-78
2. Бахтіна С.А. Садиба Донець-Захаржевських – Задонських у сел. Великий Бурлук Великобурлуцького району Харківської області (кол. с. Великий Бурлук Вовчанського повіту Харківської губернії). До 180-річчя від дня освячення храму Преображення Господнього (1839) та садибного будинку (1841) // Культурна спадщина Слобожанщини: збірка наук. статей. Ч. 45. Харків: Курсор, 2020. С. 97-142.
3. Будюкова В.Г. Полковник Певний Костянтин Михайлович та його родовід // Культурна спадщина Слобожанщини: збірка наук. статей. Ч. 42. Харків: Курсор, 2019. С. 118-138.
4. Гунбін М.Ю. Особливості культури Слобідської України // Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст.: збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи. Вип. VI. Харків: Курсор, 2020. С. 196-204.
5. Дмитренко І.М. Історія і легенди мого рідного краю // Культурна спадщина Слобожанщини: збірка наук. статей. Ч. 32. Харків: Курсор, 2016. С. 223-229.
6. Знаменщикова В.М. Мандрівний філософ на Лебединщині // Культурна спадщина Слобожанщини. Ч. 28. Харків: Курсор, 2014. С. 55-58.
7. Кабак О.Є., Туранська М.О. Історія села Велика Бабка в легендах, фактах і топонімічних назвах // Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст.: збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи. Вип. VI. Харків: Курсор, 2020. С. 240-245.
8. Копа І.А. Історико-картографічне дослідження походження назви селища Близнюки // Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст.: збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи. Вип. VI. Харків: Курсор, 2020. С. 205-213.
9. Корж І.Ю. Козацькому роду нема переводу ? (з історії одного роду за два століття) // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія родів та генеалогія: збірка наук.-попул. Статей. Ч. 1. Харків: Курсор, 2004. С. 100-108.
10. Кругленко М.С. Зодчий Яким Погрібняк та його роль в формуванні Слобожанської школи народного храмового будівництва України // Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст.: збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи. Вип. VI. Харків: Курсор, 2020. С. 125-127.
11. Мачулін Л.И. Основание Харькова: легенды, гипотезы, факты. Серия «Харьковская старина». Харьков: Мачулин, 2008. 96 с.
12. Прядко Н.М. Чумацькими стежками Сахновщини // Культурна спадщина Слобожанщини. Ч. 28. Харків: Курсор, 2014. С. 231-234. Курсор, 2012. С. 251-254. //
13. Сидоренко В.В. Краснокутський Петро-Павловський монастир // Праці пам'яткознавців: ювілейна збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи. Вип. 3. Ч. 2. Харків: Курсор, 2014. С. 55-62.
14. Стафеев С.А. Турчинов Евгений Иванович // Праці пам'яткознавців: ювілейна збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи. Вип. 2. Харків: Курсор, 2012. С. 251-254.
15. Столярова А.П. Харьковский романист Г.П. Данилевский. К 190-летию со дня рождения // Культурна спадщина Слобожанщини: збірка наукових статей. Ч. 44. Харків: Курсор, 2020. С. 88-93.
16. Столярова А. Пильнувати я буду дороги свої ...: літературно-краєзнавче дослідження. Ч. 2. Харків: КП Друкарня № 13, 2009. С. 49-52.
17. Сядро В.В., Скляренко В.М. Харитоненко. Знаменитые украинцы. Рукопись. М. 2013.
18. Шуліка В.В., Гребнев Я.В. «Евангелисты» из храма Св. Николая в с. Ольшаны Харьковской области // Культурна спадщина Слобожанщини: збірка наук. статей. Ч. 27. Харків: Курсор, 2013. С. 157-165.

19. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%81%D1%82%D1%80%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D0%BD> (Яків Острянін).
20. [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80_\(%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%BA%D1%96%D0%B2\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80_(%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%BA%D1%96%D0%B2)) (Покровський собор у Харкові).
21. [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80_\(%D0%98%D0%B7%D1%8E%D0%BC\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80_(%D0%98%D0%B7%D1%8E%D0%BC)) (Преображенський собор в м. Ізюмі).

**Василь Іванов
м. Харків**

ПАМ'ЯТНИК ПЕТРУ КОНАШЕВИЧУ-САГАЙДАЧНОМУ В МІСТІ ХАРКОВІ

Анотація: У статті висвітлюється історія створення та подальша доля пам'ятника видатному українському полководцю та дипломату Петру Конашевичу-Сагайдачному. Розкриваються найголовніші відомі віхи з його життя та історія створення та переміщення в Харків пам'ятника цій видатній постаті.

Ключові слова: Сагайдачний, Харків, Севастополь, полководець, Хотинська битва, Острозький замок.

Петро Конашевич народився в селі Кульчиці Перемишльської землі Руського воєводства (нині Самбірського району Львівської області) у православній родині, що належала до дрібної шляхти. На підставі збереженого поминального запису роду Сагайдачного, історики припускають, що батька Сагайдачного звали Кононом (себто Конашем), по смерті якого мати прийняла чернечий постриг («інокія Мокрина»). Єлисей, котрий згадується з прізвищем Казновський, це, ймовірно дід Сагайдачного по матері.

Через відсутність прямих писемних джерел достеменно не відомо, коли саме народився Петро Конашевич. Згідно з Богданом Сушинським, це відбулось близько 1550 р., тоді як Олена Апанович вказує на 1577-1578 рр., а Петро Сас – дату близько 1582 р. На підставі припущення, що в ті часи дітей, зазвичай, називали на честь святого із днем якого була близька дата народження, то Сагайдачний орієнтовно народився близько 29 червня (9 липня) 1582, на свято апостолів Петра і Павла. 2020 р. на державному рівні відзначалось 450-річчя з дня народження гетьмана Петра Сагайдачного [5, с. 36-49] (Рис. 1).

Талановитий полководець, гетьман Війська Запорізького, завдяки якому були здобуті гучні перемоги запорізьких козаків над Кримським ханством, Османською імперією і Руським царством, який захопив «половину Москви» в 1618 р.

Згідно з сучасними припущеннями, протягом 1589-1592 років здобував початкову освіту у Самборі. З 1592 по 1598 рр. навчався в Острозькій школі на Волині, що в той час переживала період розквіту і де працювали прекрасно підготовлені викладачі. Протягом 1594-1600 рр. ректором, а також викладачем грецької мови був Кирило Лукаріс, потім Александрійський та Константинопольський патріарх [4].

Місто Острог було великим православним культурно-ідеологічним центром, в якому з'явилося багато творів, спрямованих проти католицизму та унії. Інтелектуальна та ідейна атмосфера Острога сформували переконання та політичні

погляди Сагайдачного як ревного поборника православ'я, який усе життя послідовно відстоював права та інтереси своєї Церкви.

Під час навчання Сагайдачний написав твір «Пояснення про унію», в якому виступив на захист православної віри. Цей твір було високо оцінено сучасниками, зокрема, литовським канцлером Левом Сапегою, який назвав працю у своєму листі до Йосафата Кунцевича «найдорогоціннішою».

За твердженням Володимира Антоновича, після випуску Сагайдачний переїхав до Львова, згодом – до Києва, де працював домашнім вчителем, також помічником київського земського судді Яна Аксака. П. Сас припускає, що під час навчання в Острозькій школі Сагайдачний визначався із приєднанням до запорожців.

Наприкінці XVI ст., очевидно, в другій половині 1598 р., Конашевич приєднався до Війська Запорозького. З «Віршів» Касіяна Саковича відомо, що Конашевич тривалий час перебував серед запорожців, здобуваючи своєю відвагою та розумом авторитет. Саме на Запоріжжі Конашевича як вправного лучника починають називати «Сагайдачним». Прізвище «Сагайдачний» було досить поширеним серед козаків у середині XVII ст., особливо на Подніпров'ї та Брацлавщині. Озброєний сагайдаком, добре натренований лучник за хвилину міг випустити від восьми до дванадцяти стріл, які летіли іноді за 500 кроків [1, с. 592].

Петро Сагайдачний:

- у 22 рр., в 1598 р. на Військовий раді всіх куренів обирається Кошовим отаманом – Гетьманом всього Запорізького війська;
- Провів військову реформу, перетворивши розрізнені загони козаків на регулярну армію з жорсткою дисципліною (зокрема, заборонив пити горілку під час морських походів, а за пияцтво суворо карав), завдяки чому здійснив ряд успішних походів, що прогрімали на всю Європу. Так, під його керівництвом запорожці
  - взяли у 1605 р. «найнепрístupнішу» турецьку фортецю Варну;
  - у 1608 р. захопили і зруйнували турецьку фортецю Перекоп;
  - у 1609 р. на 16 чайках увійшли в гирло Дунаю і розгромили турецькі міста Ізмаїл, Кілію, Білгород;
  - у 1615 р. на 80 чайках нахабно підійшли до Константинополя і на очах турецького султана спалили його гавані Мізевії та Архіоки. Турецький флот, що вийшов їм назустріч, був вщент розгромлений, а турецький адмірал узятий в полон;
  - у 1616 р. на 40 чайках 2000 запорізьких козаків розгромили турецький флот у Дніпро-Бузькому лимані, захопивши 15 турецьких галер;
  - у 1616 р. несподівано атакували грізну фортецю Синоп на північному узбережжі Туреччини, захопили її, знищили турецький гарнізон і ескадру, попутно зруйнувавши фортецю Трапезунд;
  - 1616 р. повертаючись з Туреччини, захопили фортецю Кафу (Феодосія) і звільнили кілька тисяч невільників, знищивши чотирнадцятитисячний гарнізон і одну з найбільших турецьких ескадр;
  - у 1618 р. козаки увійшли в Стамбул, убили 6000 турків, захопили велику кількість полонених і спалили половину міста;
  - у 1618 р. в союзі з польським королем Владиславом організував безпрецедентний похід на Москву, коли протягом трьох місяців «російського походу» козаки подолали понад 1200 км, захопивши Путивль, Рильськ, Курськ, Калугу, просуваючись із середньою швидкістю 15-20 км в добу (поляки за цей час пройшли 250 км без серйозного опору і не взяли жодної фортеці). Під Серпуховом

після першого ж бою із загоном Сагайдачного московське ополчення Дмитра Пожарського (Мінін і Пожарський - національні герої Росії) просто... розбіглося, відкривши шлях на Москву, потім біля Донського монастиря козаки розбили прямо на марші дружину боярина Бутурліна, з'єднавшись з військами Владислава в районі Тушино [6].

Коли доля нової російської династії Романових (якій всього-то було 5 років) висіла на волосині, Сагайдачний відмовився від штурму і руйнування Москви, вирішивши, що

- посилення одного з трьох супротивників (Польщі, Російського царства та Османської імперії) не вигідно запорізьким козакам ;
- довга облога потребує величезних фінансових ресурсів, яких немає у Польщі;
- Москва дала величезні «відкупні»: було підписано Деулінське перемир'я, в якому Росія позбавлялася Смоленська, Чернігова, Рославля, Новгород-Сіверська, Почеп, Стародуба – всього 29 міст з прилеглими до них землями, що переходили до Речі Посполитої, до складу якої входила Україна. Владислав Ваза зберіг право іменуватися «російським царем» в офіційних паперах польсько-литовської держави. Запорізькі козаки отримали 20000 золотих і 7000 штук сукна. Цікаво, що у 1632 р. (через 10 років після смерті Сагайдачного) Росія порушила перемир'я, почавши Смоленську війну (1632-1634 рр.), в результаті якої Владислав Ваза назавжди відмовився від прав на царський трон в Москві;

Розгром 162-тисячної турецької армії у Хотинській битві 1621 р. (м. Хотин, сучасна Чернівецька область) – пік таланту полководця Петра Сагайдачного. Внаслідок битви польські війська і запорізькі козаки Сагайдачного знищили 80 тис. турецьких військ, решту змусили втекти. Ця поразка примусила Туреччину назавжди відмовитися від планів завоювання Європи [1, с. 592].

Цікаве про Петра Сагайдачного.

Сагайдачний був прекрасним тактиком. Його вміння знаходити непомітні маршрути для пересування війська ворожою територією, а також висока дисципліна війська і вдосконалена тактика битви дозволяли козацькому війську вести рівний бій з противником, який перевищував козаків за чисельністю у 2-3 рази;

Помер Сагайдачний від поранення отруєною турецької стрілою у Хотинській битві.

Існують дані про те, що за п'ять днів до своєї смерті Петро Сагайдачний написав заповіт, в якому вказав, що всі ті скарби, якими він володів за життя, повинні після його смерті перейти Київському братству і Львівській братській школі, а також на релігійні цілі. Проте досі достовірно не відомо, чи існував заповіт насправді. Є легенда про те, що гетьман просто десь заховав свої скарби, які до сих пір так і не були знайдені.

Пам'ятник українському гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному встановлений 14 червня 2008 р. на вулиці Героїв Сталінграду в Гагарінському районі Севастополя до святкування 225-річчя міста. Автори – скульптор Володимир Луцак. Основним меценатом проекту виступив керівник об'єднання «Трансконтиненталь» Юрій Колесников [3].

Демонтований російськими окупантами 25 квітня 2014 р. У середині травня стало відомо, що пам'ятник вивезений до Харкова за зверненням харківського міського голови, що відбулося після вирішення всіх технічних та юридичних питань [2]. Був встановлений у сквері на Гімназійній набережній в Основ'янському районі м. Харкова 22 серпня 2015 р., у переддень Дня міста [7].

Стилізований пам'ятник-оберіг з розпростертими над Україною руками на високому облицьованому чорним мармуром постаменті з лаконічним ідентифікаційним написом являє собою стилізоване зображення гетьмана, яким його зобразив портретист XVIII ст. з бородою в простій сорочці і хутрянній шапці, народжене з кристально чистих дніпровських хвиль під крики волелюбних чайок. Лише навчений роками суворий погляд, рішучість захистити рідну землю та булава за поясом служать нагадуванням його високого соціального статусу і величезної ролі в українській історії.

Петро Конашевич-Сагайдачний

Зигмунт Фогель. Видягд Острозького замку. Кінець XVIII ст.

Пам'ятник Петру Конашевичу-Сагайдачному у Севастополі

Пам'ятник Петру Конашевичу-Сагайдачному у Харкові. Сучасний видягд

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Богдан Сушинський. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX ст. Одеса : ЯВФ, 2006. Т. 1.
2. Демонтовані у Севастополі пам'ятники передали Харкову – новини на УНН | 15 травня 2014, 17:05 // Українські національні новини: інформаційне агенство. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1342979-demontovani-u-sevastopoli-pamyatniki-peredali-kharkovu>
3. Пам'ятник Петру Сагайдачному в Харкові. // Пам'ятки України. URL: <https://zabytki.in.ua/uk/2064/pam-yatnik-petru-sagaidachnomu-v-kharkovi> zabytki.in.ua
4. Петро Конашевич-Сагайдачний - великий Гетьман Запорізької Січі // Герої України. URL: <http://heroes.profi-forex.org/ua/konashevich-sagajdachnyj-petr>
5. Сас П. М. Коли народився Петро Конашевич-Сагайдачний // Український історичний журнал. 2011. Вип. N3.
6. Сас П.М. Конашевич-Сагайдачний Петро Кононович // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2008. Т. 5: Кон - Кю. С. 568.
7. У Харкові відкрили «відвойований» в анексованого Криму пам'ятник Сагайдачному // Український тиждень. URL: <https://tyzhden.ua/News/144257>

Ганна Кіщенко
с.м.т. Вишневець

ВОЛОДІННЯ СТАРОСТИ ЧЕРКАСЬКОГО ТА КАНІВСЬКОГО МИХАЙЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧА ВИШНЕВЕЦЬКОГО НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Історія України XVI – першої половини XVII ст. тісно пов'язана з діяльністю декількох могутніх князівських родин – таких, як Острозькі, Жолкевські, Конєцпольські, Збаразькі, Чорторийські, Вишневецькі й інші. В цей період тривав процес формування великих магнатських землеволодінь, що були зосереджені в руках представників цих відомих династій.

Склавши присягу на вірність великому князю, пообіцявши брати участь у військових походах і обороняти державні кордони, князі володіли своїми отчинами «со всім правом та панством» [6, с. 66], тобто на княжому праві. Це дозволило знаті фактично формувати держави в державі з власною адміністрацією, податками, військовими повинностями тощо. Саме така держава Вишневецьких формувалася в XVI – першій половині XVII ст. на території Лівобережної України. Князівська родина Вишневецьких займає поважне місце серед аристократичного прошарку Великого князівства Литовського, а згодом – і Речі Посполитої.

Представники цієї династії відомі не лише як вправні воїни, але й як засновники міст, умілі адміністратори, невтомні колонізатори нових територій, дбайливі господарники. Родинні землеволодіння князі Вишневецькі розширювали кількома шляхами. Отримавши від короля за віддану службу й військові заслуги в пожиттєве володіння окреме староство, князь міг передавати його у власність синам або близьким родичам.

Таким чином навіть після смерті господаря земля залишалася у власності родини [5, с. 83]. Також, збільшити свої володіння, князі Вишневецькі могли скуповувати маєтки розорених шляхетських родин. На Лівобережжі так потрапили до Вишневецьких землі князів Глинських і Довмонтів, збіднілих панів Байбузів. Отримували нові землі й у якості посагу, що також було вельми важливим джерелом збільшення території володінь у той час. Історії відомий ще один, але менш гуманний шлях розширення територій – самовільне захоплення сусідських земель шляхом наїздів. Усі вищезгадані способи застосовувалися князями Вишневецькими для розширення власних володінь. За таким же прикладом формувалась «держава Вишневецьких» Задніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. Безпосередню участь у цьому процесі брали наступні представники роду: – Михайло Олександрович Вишневецький, староста черкаський і канівський, каштелян брацлавський і київський, староста любецький; – Олександр Вишневецький, староста черкаський і канівський; – Михайло Вишневецький, староста овруцький; – Раїна Могиляка-Вишневецька; – Ярема Вишневецький, воєвода руський. Але наше сьогоднішнє дослідження торкається Махайла Олександровича Вишневецького. Він був найстаршим сином речичького старости Олександра Михайловича Вишневецького та Катерини Скорутянки; був представником молодшої, королівської гілки князів Корибутів-Вишневецьких, двоюрідним братом Дмитра Івановича Вишневецького. В силу своїх політичних переконань і обіймання посади прикордонного старости, життя Михайла Олександровича Вишневецького було досить бурхливим і насиченим. Він, очолюючи козацьку армію, ніс військову службу з охорони прикордонних міст і замків від нападів ворога.

В 1550 р. разом із Яном Гербуртом і Сенявськими, князь Вишневецький брав участь у розгромі татарського війська, яке пустошило «Руські краї». Організувавши козацьку дружину в 1557 р. Михайло Олександрович Вишневецький воював із Лівонським орденом у Лівонії. У Запорізькій Січі князь Михайло Вишневецький користувався неабияким авторитетом. Тому тодішній король Речі Посполитої Сигізмунд Август неодноразово звертався до князя Михайла Олександровича з проханням бути посередником між козаками та Корonoю. Наприклад, Михайло Олександрович Вишневецький був посередником у процесі примирення свого брата Дмитра з королем. Д. Вишневецький знаходився в урочищі Монастирському за 30 миль від Черкас і чекав охоронного листа від короля для повернення у свої володіння. Через його брата Михайла Олександровича король і відправив листа, в якому містився дозвіл повернутися до королівського двору. Князеві Михайлу Олександровичу Вишневецькому доручалося умовити супроводжуючих Дмитра Вишневецького козаків, які брали участь у нападі на Очаків, відправитися за жалування воювати у Лівонію і послати сукна у подарунок татарським (білгородським) козакам за участь у поході в Московію [2, с. 156-157].

4 грудня 1559 р. за заслуги Михайла Олександровича Вишневецького «*ot nie małohoczasu z młodosti lut swoich buduczyjeszcze w konore naszej czynił*» король нагородив його староством черкаським і канівським. [9, с. 123]. Як староста дніпрових кресів, князь Михайло Олександрович Вишневецький обороняє прикордонні землі Речі Посполитої, здійснює походи на московські землі. Князь був учасником низки битв із татарами – в 1560 р. на березі р. Псел, у 1563 р. в урочищі «Чигирин», у 1565 р. брав участь в обороні Черкас. Як хороший оратор і дипломат, Михайло Олександрович Вишневецький брав участь у Люблінському сеймі 1569 р., де мова йшла про включення руських земель до складу Речі Посполитої. Наслідком була модернізація системи оборони східних рубежів Русі. Колонізуючи Задніпров'я, князь у такий спосіб унеможлилював ворожі набіги на ці землі. Михайло Вишневецький опікувався спустошеними ще під час татаро-монгольської навали територіями, сприяв відновленню багатьох великих українських міст, зокрема Корсуня. У 1579 р. Михайло Олександрович Вишневецький разом із князем Костянтином Острозьким вторгся у межі Московського царства, спустошив Сіверщину, брав участь у здобутті Стародуба, Чернігова й інших фортець [8, с. 352]. За ці військові звитяги в 1580 р. його було іменовано каштеляном брацлавським. Після цього князь Михайло Олександрович передає управління канівським і черкаським староством старшому синові Олександру, проте титул старости канівського і черкаського зберіг аж до смерті. Привілеєм Стефана Баторія від 15 березня 1581 р. за заслуги в боротьбі з татарами і московською державою князю Михайлу Олександровичу Вишневецькому надається київське каштелянство. Через 2 роки той-таки король «*za zasługi rycerskie przeciw nieprzyjacielowi naszemu moskiewskiemu*» надає йому любецьке староство [9, с. 129].

Помер князь Михайло Олександрович Вишневецький 15 жовтня 1584 р. у Вишневці у віці 55-ти років, залишивши після себе трьох синів і двох доньок. Похований у Києво-Печерській лаврі. Михайло Олександрович Вишневецький був одним із перших магнатів, які почали успішно колонізувати Лівобережну Україну. Справу батька продовжив старший син Олександр, що брав участь у багатьох звитягах батька, проявив хоробрість і господарський хист.

Потрібно зазначити, що за життя Михайла і Олександра Вишневецьких було зведено й відбудовано близько 30 міст і містечок у Лівобережній Україні, що стало поштовхом до економічного і культурного розвитку Східної України загалом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные «Археографической Комиссией». – СПб. : В типографии Эд. Праца, 1865. – Т. II. – 288 с.
2. Николайчик Ф. Материалы по истории землевладений князей Вишневецких на Левобережной Украине / Ф.Николайчик. – К. : В типографии Т.Г.Мандайдера, 1901. – 94 с.
3. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI – до середини XVII (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. – К., 2008. – 470 с.
4. Niesiecki K. Herbarz Polski / K. Niesiecki : Wyd. J.N. Bobrowicz. – T. IX. – Lipsk, 1842. – 468s.
5. Pułaski K. Książęta Wiśniowieccy w XVI w. / K. Pułaski // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwow, 1877. – R. V. – Zeszyt 1. – S. 59–80; Zeszyt 2. – S. 122–135.

Світлана Копилова
м. Запоріжжя

КНЯЗІ ВИШНЕВЕЦЬКІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ: З ДОСВІДУ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Анотація. В статті представлено присвячені персоналіям князів Дмитра та Яреми Вишневецьких сучасні музейні проекти. На їх прикладі продемонстровано атрактивний та інформаційний потенціал художніх методів побудови експозиційного середовища історичного профілю; визначено особливості створення музейної експозиції.

Ключові слова. Вишневецький Дмитро, Вишневецький Ярема, концептуальний метод, експозиційний образ, експозиція.

Останнім часом все частіше лунають заклики щодо необхідності переформатування музейної експозиції як одного із різновидів візуального мистецтва. В цьому контексті закономірним є звернення до базових принципів створення експозиції, а саме методів її побудови. Музеї історичного профілю є найпоширенішими в Україні і, зазвичай, організовані за традиційними колекційним і тематичним методами. Персональні комплекси або розділи в їх складі, присвячені окремим особистостям, здебільшого сформовані за тою ж практикою. Звернення до цікавих, непересічних й, часом, неоднозначних персонажів минулого провокують використання нестандартних методів для експозиційної інтерпретації історичного контенту.

В українській історії рід князів Вишневецьких посідає особливе місце. У XVI-XVIIст. ці магнати не тільки стали одним із найбагатших та впливовіших кланів Речі Посполитої, але зробили вагомий внесок в освоєння та розбудову українських земель, керуючи староствами та воєводствами, колонізуючи обшири Лівобережжя, беручи участь у військових компаніях, очолюючи козацькі загони, будуючи православні храми. Найвідомішими представниками роду Вишневецьких традиційно вважаються Дмитро Вишневецький (? – 1563) та Ярема Вишневецький (1612 – 1651).

Вітчизняна історіографія життєвого шляху цих історичних персонажів досить значна (але не рівнозначна). Починаючи з XIX ст., особистості Дмитра Вишневецького, в залежності від ідеологічних і наукових поглядів авторів, присвячуються монографічні дослідження [1; 2; 3] та студії в контексті історії запорозького козацтва [4; 5; 6; 7; 8; 9]. Постать Яреми Вишневецького, з огляду на панування низки стереотипів, є в певному сенсі табуована, проте діяльність

«задніпровського державці» знайшла відображення в наукових розробках питання господарювання Вишневецьких на Задніпров'ї [10; 11; 12; 13; 14]; в контексті дослідження української шляхти [15; 16]; участі князя Яреми у подіях Хмельниччини [17; 18; 19; 20; 21]. Цікавим та поки що єдиним вітчизняним монографічним виданням, присвяченим постаті Я. Вишневецького, стала книга Ю. Рудницького «Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації: есеїстична розвідка» [22].

Музейна інтерпретація проблематики, пов'язаної із діяльністю князів Вишневецьких, відбувається, звичайно, у формі експозиційних проєктів. Проте, на жаль, на сьогодні нам не вдалось знайти публікацій дослідницького характеру, присвячених цьому питанню.

Метою даної статті є визначення репрезентативних можливостей експозиційної практики як засобу інтерпретації історичної тематики. Завдання – розглянути особливості створення музейної експозиції та продемонструвати потенціал художніх методів побудови експозиційного середовища (сюжетно-образного й концептуального) на прикладі експозиційних проєктів «Часи козацькі – Січі Запорозькі», «Де є бої – там є герої. Українському козацтву присвячується».

В 2016 р. в одному з об'єктів історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» Національного заповідника «Хортиця» було створено стаціонарну експозицію «Часи козацькі – Січі Запорозькі». Її головною задачею стала експозиційна візуалізація демократичного самоуправління запорожців (козацької ради), а також презентація колекції оригінальних предметів, пов'язаних з історією Хортицької, Чортомлицької, Кам'янської та Покровської Запорозьких Січей.

Оскільки цей проєкт був реалізований за допомогою методу образної та сюжетно-драматургійної побудови, зміст експозиції сформований навколо образу січового майдану як уособлення народного волевиявлення та демократичних засад запорозького устрою. В цьому контексті експозиційний простір для надання йому заокруглених обрисів був облаштований по кутах чотирма вітринами-курнями. Це – експозиційні розділи, присвячені Хортицькій, Чортомлицькій, Кам'янській та Покровській Січам (кількість визначена наявними фондovими колекціями). Будівля кожного «курня» утворена двома мазаними стінами (передпичною та напільною), що виступають з кута. Порогова (причілкова) стіна – повністю скляна для надання можливості огляду експонатури. Дах імітовано очеретяним покриттям. Кожному куреню відповідає образ, що розкриває тему розділу, а також образ історичної персоналії, яка асоціюється з конкретною Січчю.

Центральне місце експозиції займає схожа на геральдичну композиція «Клейноди», яка складається з прапорів запорозьких паланок, значків січових куренів, бунчука, гармат, пірнача, булави та било. Вона, з одного боку, уособлює символи влади запорозької старшини, з іншого – це організаційний стрижень архітекτονіки експозиції та її смисловий акцент.

Розділ «Хортицька Січ» (автор Н. Ю. Чергик) присвячений першій з відомих фортець запорозьких козаків, яку фахівці розглядають як прототип, зародок Запорозької Січі, що обумовлює презентацію експозиційної теми «Початок». Для її розкриття використовується три взаємопов'язаних образи: образ-персоналія «Корибут»; образ «Замок»; образ «Бій». В основі драматургії експозиції покладена наступна сюжетна лінія: Шляхтич – Будівничий – Воїн. Кожне з понять сюжетної лінії розкривається злиттям трьох вищеназваних образів: шляхтич за походженням, Д. Вишневецький, зводить Хортицьке укріплення, яке служить місцем збору військ, і двічі приймає біля стін свого замку бій [23, с. 75].

Перший образ «Корибут» розповідає про непересічну особистість Дмитра Вишневецького. Жоден з воєначальників середини XVI ст. не мав такого рідкісного привілею бути персонально відомим усім коронованим особам прилеглих до Дикого поля країн, на службі у котрих він перебував, або з якими з власної ініціативи ворогував. В переліку таких осіб: польський король Сигізмунд II Август, московський цар Іван IV Васильович (Грозний), валашський господар Яків Василід, турецький султан Сулейман I Пишний, кримський хан Девлет-Гірей [2, с. 6-7]. Тому центральне місце експозиції посідає портрет Д. Вишневецького (копія з оригіналу, що зберігається в Національному музеї історії України).

Образ «Замок» представлений макетом укріплення Д. Вишневецького та інсталяцією з предметів, що транслюють ідею будівництва та архітектури фортеці (оклад заступа, цвяхи, скоби, дверна завіса, навісний замок з ключем), а також предметів особистого вжитку (гудзики, пряжка поясна, підкови до чобіт, фрагменти горщиків, чарка, костиль, рукоятка грілки-жаровні, гномон, монета «напівгрош» 1529 р., з зображенням Сигізмунда I Старого і герба Речі Посполитої).

У верхньому поясі вітрини розташований комплекс зброї XVI ст., де акцентними експонатами є ядро, шабля, дуло піщалі з гнотовим замком, фрагмент ствола гаківниці, наконечник списа, вістря стріл, кресало, кулі, сокира, гізарма, інструменти для виробництва або лагодження зброї (молоточок, кулелійки, точильні бруски). Ця колекція покликана передати образ «Бою», який відсилає до подій січня 1557 р., коли Девлет-Гірей зробив невдалу спробу захопити Хортицьку фортецю, а влітку 1557 р. після тривалої облоги Д. Вишневецький змушений був її залишити через нестачу провіанту. Покинутий замок був зруйнований [23, с. 82-83].

Ритмічна будова експозиції досягається наступними композиційними прийомами: 1) центрованим розташуванням експонатів: предмети «розходяться» згори донизу – від портрету Д. Вишневецького до підлоги, при цьому асиметрії композиції надає сітка, пущена навскіс (з права вліво) перед портретом; 2) розстановкою тональних і кольорових акцентів: активний колір полотна (червоний одяг Д. Вишневецького) урівноважується монохромною експонатурою переднього плану (переважно колір чорного металу); 3) характером компоновання: портрет і сітка створюють спокійний ритм; предмети нижнього плану організовані чітким порядком, передаючи ритм будівництва; предмети верхнього ряду (озброєння) розміщені різновекторно, транслюючи настрій активної діяльності [23, с. 75-76].

Експозиція «Де є бої – там є герої. Українському козацтву присвячується» (Національний заповідник «Хортиця», 2020 р.) є музейною рефлексією одного з найяскравіших епізодів української історії, спробою експозиційними засобами відобразити події Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Її назва передбачає висвітлення двох тем – визначних постатей та відомих баталій Хмельниччини, які розкриваються через феномен європейського живопису. Простір експозицій стилізовано під пінакотеку XVII ст., в якій представлені художні твори – живописні та образні портрети героїв і битв. Останні є експозиційними натюрмортами – композиціями з музейних предметів, які в символічному плані з огляду на тему розповідають про характер, деякі деталі та події, пов'язані із життєдіяльністю персоналії або з розвитком військової баталії. В контексті існуючих прийомів експозиційної подачі вони утворюють своєрідні натюрмортні портрети.

Експозиційні натюрморти побудовані за принципом ремінісценції, а саме перенесення з натюрморта-прототипа його абрисів (силуету), іконографічної схеми (мотивів) та кольорових плям в експозиційний простір із збереженням традиційної

для натюрмортів символіки. Назва експозиційного натюрморту сформульована за голландською та фламандською традицією.

Структура експозиції налічує чотирнадцять розділів, десять з яких присвячені конкретному історичному персонажу або військовій баталії. Розділ має назву, що відповідає певному експозиційному образу, та складається з експозиційного натюрморту й художніх творів (картин і малої скульптурної пластики), які пов'язані тематично.

Розділ «Архангел» (автор С. В. Копилова) присвячений Збаразькій битві (10 липня – 19 серпня 1649 р.), яка, на думку дослідників, багато в чому визначила успішний розвиток Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького [24, с. 15]. Це бойовище розкривається через призму особистості князя Яреми Вишневецького, якого поляки вважали *cosacorum terror* (пострахом козацтва), а українці зрадником та катом українського народу.

Я. Вишневецький був одним із очільників оборони Збаразької фортеці і мав заслужений авторитет в польському війську. Автор щоденнику Зборівського походу з цього приводу писав: «Його енергія і мужність, відвага були їм (воякам) добре відомі і вони їх дуже поважали.... Мужність і спритність князя Вишневецького були добре нагороджені, навіть від військової голоти, бо сам їх вів, своїми хоругвами добре керуючи, чинив щасливі вилазки, а він їх за це не тільки годував, але й грошима, хоча й сам був у дуже тяжкому становищі, винагороджував на свій розсуд; якби його там не було, був би кінець цьому війську» [25, с. 369-370]. Натюрмортний портрет князя Яреми втілений в композиції відкритого типу «*Vanitas* із мечем і скульптурою архангела». Він створений без використання картини-прототипа, оскільки автору експозиції не вдалось знайти відповідний варіант, з огляду на наявну музейну колекцію. Тож для архітекτονіки натюрмортної групи було застосовано поширені в жанрі натюрморту іконографічні схеми: стіл, застелений скатертиною; традиційний комплекс предметів-символів, скульптурна пластика, оксамитова завіса.

Для створення образу князя Яреми була використана гіпотетична семіологічна модель його поведінкової стратегії, запропонована українським істориком Г. Виноградовим. На думку вченого, поведінка Вишневецького відображала, в першу чергу, не стільки його особисті психічні якості та схильність до тих чи інших патологічних вчинків, скільки свідоме слідування певним символічним зразкам, які диктувалися походженням та відповідними поведінковими постулатами. Йдеться про свідому імітацію Я. Вишневецьким поведінки архангела Михаїла, який в Писанні іменується «князем», «вождем війська Господнього» і є головним борцем проти зла. Згідно християнських канонів законні монархи як помазаники Божі мали абсолютне право нести підданам як прояви Милості Господньої, так і, у випадку порушень останніми встановлених правил, Гнів Божий у всій можливій на Землі повноті. Вишневецький, як прямий нащадок руської та литовської династій Рюриковичів та Гедиміновичів, цілком міг не тільки претендувати на російський та польський престолі, але і серед інших князів крові був чи не найдостойнішим претендентом з огляду на славних фігурантів його родословного дерева. Тому цей князь мав усі підстави чи не найгостріше відчувати відповідальність перед Творцем Небесним за порядок на землі, яка йому належала і по праву, і, згідно тогочасних уявлень, як Милість Божа. А отже у разі потреби подібно архангелу Михаїлу він мав нести усю повноту Кари Господньої на тих, хто повставав проти Богом встановлених порядків [18, с. 136-141].

В цьому контексті композиційною та ідейною домінантою «Vanitas із мечем і скульптурою архангела» є горельєфна скульптура архангела XVIII ст., яка була створена відомим скульптором Антоном Осинським (Осінським) (1720-1765 (1770) рр.). Для натюрмортного живопису Голландії таке використання скульптурного декору було досить характерним явищем: він займав важливе місце в іконології жанру, виконуючи роль дійових осіб, що пояснювали і доповнювали зміст картини і зовсім не суперечили світу натюрморту, організованому за своїми законами [27, с. 101].

Презентована скульптура архангела походить з одного із двох вцілілих після пожежі бокових вівтарів костелу святого Антонія у монастирі бернардинів міста Збаража. Не виключаємо, що саме в цьому костьолі молився князь Ярема, коли не прийшов на сепаратні переговори із татарами. Тому на свій запит: «А де ж Вишневецький?» візир Сефер Кази-ага дістав іронічну відповідь: «У Збаражі, на богослужінні» [20, с. 27].

Скульптура архангела є персоніфікацією князя Яреми, який згідно заявленого експозиційного образу несе Гнів Божий на повсталих. Для створення більш драматичного ефекту в експозиції було використано положення рук архангела, між яких розташовано дворучний меч, що імітує разючі удари. Приставлені до столу піхви утворюють вісь, що разом із лініями меча та древка стріли на столі формують образ блискавки, якою архангел вражає своїх ворогів. Подібний прийом створює виразний театральний ефект та перетворює скульптуру архангела з предмета-символа на алегоричну фігуру Божої кари. Цей спосіб є характерним для нідерландських натюрмортів, де алегоричні фігури могли замінювати предметами або деталями оформлення творів декоративно-ужиткового мистецтва [27, с. 105]. Одночасно в такій композиції можна побачити певну паралель із скульптурою «Жертвоприношення Авраама» авторства Й. Пінзеля.

Збаразька битва тривала понад місяць. На протязі всієї облоги козацьке військо постійно штурмувало фортецю. У деякі дні до сімнадцяти разів. Один із обложених відзначав, що тоді на Збараж впало більше куль, ніж курячих яєць у Львівському повіті. По замку без кінця була артилерія і «кожен постріл із гармати був не марним» [20, с. 23-31]. До цієї картини відсилають хаотично розташовані на столі та підумі кам'яні й чавунні ядра, а також мортира і гармата по обидва боки від основної натюрмортної композиції, що окреслюють границі розділу.

Цікаво, що під час облоги, коли наставала тиша, з обох боків воюючих виходили колишні приятелі і починали товариські розмови, нарікаючи взаємно на пролиття християнської крові. Питалися й про домашні новини. Деякі поляки виходили аж за вал, де їх козаки люб'язно пригощали тютюном, після чого вони спокійно поверталися назад [20, с. 26]. Ілюстрацією цього епізоду є розташовані на столі серед ядер одна навпроти іншої дві люльки. Ці експонати, традиційний для натюрмортного жанру символ швидкоплинності людських насолод, з огляду на зазначений сюжет демонструють складну природу соціального конфлікту, що розгорівся на теренах України в XVII ст.

Як відомо, не досягнувши успіху в штурмі фортеці, Б. Хмельницький вирішив змусити ворога до капітуляції голодом. «Поляки, – писав П'єр Шевальє, – були стиснуті до крайності і не мали простору для пересувань. До того ж їм не вистачало харчів, а їхнім коням фуражу, щодня гинуло багато коней, що спричинилося до нестерпного смороду в таборі. ... Солдат жив тільки кінським та собачим м'ясом» [28, с. 96.]. В цьому контексті символом голоду та смерті в експозиції є порожній казанок, обпертий на ядро, та свічник з недопалком на столі. Тему смерті підсилюють традиційні для натюрмортів типу «Vanitas» череп коня та

велика гомілкорова кістка на подіумі. Вони відсилають до сюжетів, коли захисники Збаражу були вимушені їсти конину і через брак фуражу вигнати з табору більшість коней. Попередньо тваринам було відрубано по нозі, щоб вони не були використані українсько-кримським військом [20, с. 28].

В таких розпачливих обставинах Я. Вишневецький змушений був вигадувати різні способи для підняття духу збараських захисників. Наприклад, «Обережно підкидав листки, заохочуючи, коли хотіли піддаватися (?), Твердив, що ось-ось уже, сьогодні вночі, прибудуть війська з королем на допомогу, То вдаримо рішуче, бо (?) ворог не має сили. Ці листки він підкидав у своєму таборі у розщепленій стрілі, Яка була нібито випущена від неприятеля, вірного лехам, і впала на возі....» [25, с. 522.]. Як аллюзія на цю історію в експозиції використана стріла, що лежить на розі столу.

Блокада Збаража була знята українськими військами після підписання Зборівської угоди (18 серпня 1649 р.). Поляки стали виходити з-за стін і купувати у козаків їжу та коней. Повстанці почали частувати недавніх ворогів із числа своїх знайомих горілкою, хлібом та яблуками [20, с. 36]. В цьому контексті в натюрморті використовується яблуко (бутафорія), що розташовано серед ядер. За своєю формою воно подібне до ядра, що несе смерть. Разом з тим цей предмет відсилає до сюжету, коли рештки польського гарнізону покинули Збараж і рушили в напрямку Тернополя. Зголоднілі вояки рвали на своєму шляху недозрілі плоди, бо важко було дістати хліб, через що «маса їх захворіла та померла» [20, с. 36-37]. Тому в експозиції яблуко виступає символом смерті.

Навколо експозиційного натюрморту розташовані картина «Портрет Яреми Вишневецького в овалі» художника К. Александровича (кін. XVIII ст.) та мапа «Точний опис Великого Князівства Литовського та інших, суміжних з ним земель, здійснений і виданий працею, старанням і коштом ясновельможного найсвітлішого князя і пана Мик. Христ. Радивіла» (1613 р.), на якій зображений острів Хортиця. Незадовго перед Хмельниччиною у 1648 р. Я. Вишневецький здобув у короля Владислава привілей на Хортицю, але так і не зміг ним скористуватися.

Представлена в статті характеристика експозиційних проектів, присвячених Дмитру та Яремі Вишневецьким, дозволяє дійти наступних висновків:

- Експозиція як засіб інтерпретації історичного контенту має значні репрезентативні можливості, а саме змістовність (інформативність) і атрактивність, що забезпечується використанням художніх методів побудови експозиційного середовища.
- Особливостями створення музейної експозиції за допомогою означених методів є: застосування образу як провідного прийому трансляції головної ідеї, наукового змісту та способу їх презентації; конструювання експозиційного образу на основі асоціативно-символічного трактування предмету.

Створення нових експозиційних проектів в концептуальному методі і методі образної та сюжетно-драматургійної побудови визначають перспективи подальших розвідок автора.

Експозиція «Часи козацькі – Січі Запорозькі».

Експозиція «Де є бої – там є герої. Українському козацтву присвячується»

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький. Історична студія. Мюнхен, 1964. 94 с.
2. Кузнецов О.Ю. Рыцарь Дикого поля. Князь Д. И. Вишневецкий. Москва, 2013. 224 с.
3. Сергійчук В.І. Дмитро Вишневецький. Київ, 2003. 192 с.
4. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Київ, 1990. Т.1. 596 с.
5. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. 539 с.
6. Ковбаса В. Князь Дмитро Вишневецький і козацтво. Сіверянський літопис. 2012. № 3-4. С. 3-8.
7. Ковбаса В. Нові дані до історії Хортицького замку Д. Вишневецького. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : 36. наук. ст. 2012. Вип. 21. Ч. II. С. 55-62.
8. Ковбаса В. Дмитро Вишневецький та Томаківська Січ, або Як князь Дмитро Вишневецький став сучасником Томаківської Січі (історіографічні спостереження). Глухівські наукові читання – 2011: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених та студентів, присвяченої 20-річчю Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року. (Глухів, 15 – 17 лист. 2011). Глухів, 2011.
9. Лемерсьє-Келькеже Ш. Кондотьєр Дмитрашка. Історичні постаті України: історичні нариси. Одеса, 1993. С. 12-23.
10. Багалеї Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. Москва, 1887. 614 с.
11. Баранович А. Население предстепной Украины в XVI в. Исторические записки. Москва, 1950. С. 198-232.
12. Бочкарев К. Город Лубны. Исторический очерк. Исторический вестник. 1900. № 9. С. 973-990.
13. Князі Вишневецькі. Київ, 2016. 319 с.
14. Падалка Л. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Исследования и материалы с картами. Харьков, 2009. 330 с.
15. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. 649 с.
16. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008. 469 с.
17. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. Київ, 1991. 333 с.
18. Виноградов, Г. М. Ярема Вишневецький vs. Богдан Хмельницький : дві семіологічні моделі поведінкових стратегій. Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, факти. 2007. Вип. 5. С. 134 – 143.
19. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. 408 с.;
20. Мищик Ю.А. Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме. Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 15
21. Мельник Л. Князь Ярема Вишневецький. Київська старовина. 1994. № 2. С. 103-112.
22. Рудницький Ю.В. Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації : есеїстична розвідка. Львів, 2008. 299 с.
23. Чергик Н.Ю. Звіт про науково-дослідну роботу за 2016 р. НА Національного заповідника «Хортиця». № 929. 115 с.
24. Мищик Ю.А. Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме. Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 15-38.
25. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т. 1 – 4. Київ, 2012. Т. 1: (1648-1649). 680 с.
26. Виноградов Г. М. Ярема Вишневецький vs. Богдан Хмельницький: дві семіологічні моделі поведінкових стратегій. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. 2007. Вип. 5, С. 136-141.

27. Звездина Ю. Н. Эмблематика в мире старинного натюрморта. К проблеме прочтения символа. Москва, 1997. 233 с.
28. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. К. : Томіріс, 1993. С. 96.

Дмитро Куштан
м. Черкаси

КНЯЗІ ВИШНЕВЕЦЬКІ НА УРЯДАХ ЧЕРКАСЬКИХ СТАРОСТ: МІФИ ТА СТЕРЕОТИПИ

Анотація: *Стаття присвячена розвінчання історичних міфів про старостування в Черкасах деяких представників роду князів Вишневецьких. Це стосується відомого козацького ватажка Дмитра Івановича Вишневецького, а також його батька Івана Михайловича, яких багато хто помилково зараховує до черкаських старост. Як свідчить аналіз історичних джерел, ні один, ні другий ніколи не обіймали зазначеної посади.*

Ключові слова: *XVI ст., Велике князівство Литовське, Черкаське староство, князі Вишневецькі, Іван Михайлович Вишневецький, Дмитро Іванович Вишневецький.*

Вишневецькі гербу «Корибут» – відомий у Великому князівстві Литовському (ВКЛ) та Речі Посполитій князівський рід, з якого у XVI – 1-й пол. XVIII ст. постали найвпливовіші магнати, державні та військові діячі, й навіть польський король – Міхал Корибут Вишневецький (1669-1673). Вже сам родовід Вишневецьких сповнений численними вигадками та містифікаціями, не кажучи про біографії окремих його представників. Створена придворними герольдами у 2-й пол. XVI ст. генеалогічна легенда пов'язує їх із великими литовськими князями Гедиміновичами: нібито, вони беруть початок від сина Ольгерда новгород-сіверського князя Дмитра-Корибута. Сини останнього – Федір та Сигізмунд Корибутовичи, – яких ладили у родоначальники Вишневецьких [41, с. 177; 44, с. 1147], не мали синів, отже ніяк не могли бути ними (ототожнення Федора Корибутовича з князем Федором Несвізьким не знаходить переконливих аргументів). Насправді ж, як свідчать нові дослідження, Вишневецькі були гілкою волинсько-подільських князів Несвізьких-Збаразьких (нащадків турово-пінських Рюриковичів, або давньоруських князів Болохівської землі), від яких відокремилися на поч. XVI ст. і отримали назву за родовим гніздом м. Вишнівець на Волині [11, с. 5–6].

Втім, генеалоги минулого вигадали Федору Корибутовичу сина Дашка, у якого, нібито, був син Василь Дашкович, котрий став родоначальником Вишневецьких і легендарним засновником Вишнівця. Тут, очевидно, сталася плутанина з цілком реальними історичними особами: з одного боку з князем Василем Федоровичем Збаразьким, з іншого – з черкаським намісником Василем Дашковичем (князем Глинським). Мало того, художньо-історична література «козацького романтизму» породила нові міфи про Вишневецьких. Яскравий представник цієї течії польський поет XIX ст. Юзеф Богдан Залеський у своїй поемі-думі «З Могили Савур, або Про найпершого гетьмана» описав молоді літа черкаського і канівського старости Остафія Дашковича, як нащадка ... князів Вишневецьких [50, с. 82-91]. Йшлося про те, що на дніпровському острові жив князь Дашко Вишневецький із дружиною Ляшкою. Дашко помер молодим, залишивши княгиню-вдову з малим сином Остапком. Син підростав у кам'яному

родовому замку на острові, але мріяв про козацьку вольницю на Запорозжжі, куди він врешті-решт втік і став «славним гетьманом» Остафієм Дашковичем (!).

Безумовно, історія князів Вишневецьких у XVI-XVII ст. була тісно пов'язана з Черкасами – прикордонним форпостом на березі Дніпра, одним з осередків формування українського козацтва. З цього роду походили аж четверо черкаських старост: Михайло Александрович (1559-1580), Александр Михайлович (1580-1594), Костянтин Костянтинович (1620-1638) та Александр Костянтинович (1638-1639). Але серед цього переліку не побачите Дмитра «Байду» Вишневецького і це історична правда, що йде в розріз із розповсюдженим історичним міфом, який досі поширюється не лише в популярній літературі, але й на сторінках наукових видань.

Романтизована й надміру героїзована постать Дмитра Івановича Вишневецького (†1563) завжди бентежила дослідників. Його коротке, але яскраве життя пройшло у військових виправах. Вишневецький був одним із багатьох прикордонних урядників, які використовували низове козацтво для боротьби з татарами (можливо, перший, хто очолив їх зсередини). «Історія русів» (поч. XIX ст.) навіть називає його другим запорозьким гетьманом (начебто, після Пшецлава Лянцкоронського). Втім, автор цього твору чомусь замість військових заслуг Вишневецького підносить його господарський хист: *«бувши Гетьманом в час мирний, прославився громадянськими чеснотами, відбудовував поруйновані міста, публічні будівлі, наглядав за правосуддям і правлінням земських та городських урядників, заохочував народ до трудолюбства, торгівлі та господарських закладів і всіляким способом допомагав йому одужати опісля руйнівних воєн, за що пошанований був „батьком народу“»* [9, с. 51]. Звісно ніяким козацьким гетьманом він ніколи не був (тоді такої посади ще не існувало), до того ж час, коли він, нібито, «гетьманував» (перед 1514 р.) виглядає абсолютно неправдиво, бо ж народився Д. Вишневецький лише близько 1520 р.

У вітчизняній історіографії князя Дмитра Вишневецького часто представляють, як старосту черкаського та канівського – начебто він обіймав цю посаду в сер. XVI ст. Але це не відповідає дійсності й не підтверджено жодними документальними свідченнями. Спробуємо розібратися, звідки з'явився цей стереотип.

Насправді князь Дмитро був урядовцем ВКЛ – державцем королівського маєтку Вонячин (суч. с. Городище Літинського р-ну Вінницької обл.), яке одержав у 1547 р. (до нього там урядовав пан Семен Кмітич). Тож, як і інші прикордонні намісники та старости, він долучився до охорони південних рубежів польсько-литовської держави. А використання для цього козаків у 1-й пол. XVI ст. стало вже традиційним. До боротьби з татарами їх залучали не лише очільники Черкаського староства (Остафій Дашкович, Андрій Пронський), але й інші намісники королівських володінь на межі з Диким полем. Так само «козакували» хмільницькі старости Пшецлав Лянцкоронський, Ян Тарновський та Єжи Язловецький, брацлавський і вінницький Богущ Корецький, барський Бернард Претвіч та ін. До речі, Вонячин, державцем якого був Вишневецький, розташовувався якраз між Хмільником, Баром і Вінницею. Схильний до авантюризму Вишневецький, за влучним виразом Михайла Грушевського, *«запалом віддається пограничному, модному тоді спорту – боротьбі з Татарами»* [7, с. 122]. Покинувши королівську службу він подався на Запорозжжя, де став козацьким ватажком. Після того, як Вишневецький збудував на о. Хортиця укріплення, польський король спеціально для нього впровадив посаду «стражник на Хортиці». Історик Ш. Лемерсьє-Келькеже порівняла Дмитра Вишневецького із кондотьєрами – керівниками військових загонів у пізньосередньовічній Італії, які за платню здійснювали

військові операції, при цьому нерідко переходили з одного табору в інший і шантажували своїх наймачів. Подібні авантюрні вчинки були притаманні й князю Дмитру. З ватагою вірних козаків він примудрився певний час служити і потенційним ворогам своєї батьківщини: Туреччині й Московському царству [15, с. 18-29]. При житті ніхто не називав його «Байдою» (у турецьких джерелах він фігурує під назвиськом «Dimitrasz/Дімітраш»). Ця пізніша традиція походить від ототожнення Дмитра Вишневецького із козаком-гультьєм, героєм народної «Думи про Байду» (їх поєднують схожі обставини мученицької смерті – на гаку фортечного муру в Стамбулі).

Безумовно Д. Вишневецький бував у Черкасах і в Каневі, розташованих на прикордонні, але ніколи не був очільником однойменних староств. Ця помилка бере початок з праць істориків XIX – поч. XX ст. Одним із перших був Микола Карамзін, який написав про Вишневецького: «*Был любимым вождем Днепровским Козаков и начальником Канева*» [10, с. 252]. Йому вторив історик Сергій Соловйов: «*...начальник всей украйны, староста Каневский, князь Дмитрий Вишневецкий, истый казак по природе, достойный преемник Евстафия Дашковича*» [31, с. 103]. Зважаючи на те, що у XVI ст., починаючи з Остафія Дашковича, посади черкаського і канівського старост часто займала одна й та сама особа, Д. Вишневецькому починають приписувати ще й урядування в Черкасах. Так, у 1867 р. польський історик Юліан Бартошевич у статті до «Загальної енциклопедії» Самуеля Оргельбранда, присвяченій Дмитру Вишневецькому, пов'язав того із Черкасами та Каневом: «*Король поставил Дмитра старостою над двома украинскими градами Черкасами и Каневом*». Там само йдеться про те, що ці замки у 1553 р. від Вишневецького перейшли до князя Дмитра Сангушка [40, с. 232-236] (насправді останній був черкаським і канівським старостою з 1552 р. – на це звернув увагу ще М. Грушевський [7, с. 123]. За Бартошевичем тезу про старостування в Черкасах і Каневі Дмитра Вишневецького («ватажка козаків черкаських і канівських») повторив польський історик-генеалог Казімеж Пуласький [45, с. 73, 127; 46, с. 253]. У той же час інші відомі генеалоги – польський А. Бонецький та російський А. Лобанов-Ростовський – писали про Д. Вишневецького лишень, як державця/старосту вонячинського [19, с. 104; 39, с. 370].

Тим не менше, міф про зв'язок Дмитра Вишневецького із Черкасами та Каневом пішов «у маси». Це твердження підхопили інші науковці – його ми знаходимо в працях відомих істориків кін. XIX – поч. XX ст.: В. Антоновича, М. Володимирського-Буданова та Д. Яворницького. Володимир Антонович ще у 1863 р. припустився прикрої помилки, ототожнивши Дмитра Вишневецького із «князем Дмітрієм», очільником черкаських козаків, який фігурує в господарському документі за 1503 р. [3, с. XXVI-XXVII]. Насправді ж, як довів Михайло Максимович, у тому князеві, слід вбачати київського воєводу князя Дмитра Івановича Путятича [20, с. 279-283] (Д. Вишневецький на той час ще й не народився!). У пізніших працях В. Антонович продовжував називати Д. Вишневецького старостою черкаським і канівським, аргументуючи це тим, що Хортицька фортеця знаходилася на території уходів, які належали саме Черкаському замку [2, с. 22]. Знаний дослідник історії запорозького козацтва Дмитро Яворницький у 1892 р. стверджував, що князь Дмитро Вишневецький «*вперше згадується під 1550 роком, коли польський уряд призначив його на посаду черкаського й канівського старости. На цій посаді Вишневецький залишався до 1553 року*». І ще: після того, як авантюрист Вишневецький повернувся зі служби турецькому султану, польський король Сигізмунд II Август «*знову запросив князя до себе, давши йому в управління ті самі міста*

Черкаси й Канів» [36, с. 61]. При цьому історик не послався на жоден історичний документ, де б Дмитро Вишневецький фігурував на цій посаді, бо їх і немає!

Природньо, що не всі історики погоджувалися із таким твердженням. Так польські дослідники Едвард Руліковський і Юзеф Вольф прямо заперечили старостування в Черкасах і Каневі Д. Вишневецького на підставі, як відсутності відповідних документів, так і хронології обіймання цієї посади дійсними старостами [47, s. 806; 49, s. 565]. З ними погодився М. Грушевський, відзначивши, що Вольф *«справив ходячу помилку, мов би Вишневецький був старостою черкаським»* [7, с. 122]. Цю ж думку підтвердив Андрій Стороженко: *«Напрасно некоторые историки думают, что В. (Вишневецкий – Д. К.) был в это время старостой Черкасским и Каневским; он никогда не занимал этой должности»* [33, с. 520]. Тож не дивно, що Дмитро Вишневецький відсутній у реєстрах очільників Черкаського староства, складених П. Клепацьким (1907) та А. Яковлівим (1912) [12, с. 337-338; 38, с. 353-354]. Відповідно до них, першим черкаським і канівським старостою із роду Вишневецьких був Михайло Александрович (з 1559 р.) – двоюрідний брат Дмитра Івановича. Відзначимо, що в списку Клепацького вкралася помилка: перше старостування М. Вишневецького він відносить до 1540 р., але ця хибна дата заснована на невірному датуванні документу [1, с. 141-142], який, насправді, стосується 1559/60 рр. [43, р. 332].

За радянських часів роботи «українських буржуазних націоналістів» Грушевського, Клепацького та Яковліва (перший був Головою Центральної Ради УНР, другий – її членом, третій – послом УНР в Австро-Угорщині) виявилися під заборонаю. В забутті опинилася й об'єктивна інформація, що містилася в їх історичних студіях, яка заперечувала можливість обіймання князем Д. Вишневецьким посад черкаського і канівського старост. Тож «верх взяли» ідеї Д. Яворницького, який доводив, що козацький ватажок таки посідав ці уряди (незважаючи на відсутність документальних доказів). З того часу, зважаючи на авторитет історика, якого до речі називають «одним із головних конструкторів новочасного українського козацького міфу» [15, с. 288], ця теза, на жаль, стає аксіомою в дослідженнях істориків новітнього часу.

Так у 1957 р. вийшла книжка українського радянського історика Володимира Голобуцького «Запорозьке козацтво», в якій автор повторив «догмат» Д. Яворницького про старостування в Черкасах і Каневі Дмитра Вишневецького, доповнивши його помилковим твердженням про старостування там само й батька Дмитра Івана Михайловича Вишневецького (про це докладніше – нижче). За В. Голобуцьким, Канівське і Черкаське староства були передані Дмитру по смерті його батька. Далі дослідник пише, що Д. Вишневецький призначається черкаським і канівським старостою у 1551 р. [6, с. 128-129], але це суперечить попередньому твердженню, бо батько помер за вісім років до цього – у 1543 р. Зазначу також, що у 1-й пол. XVI ст. ще не практикувалося успадкування старостинської посади – на ті часи король і великий князь на свій розсуд призначав і звільняв посадовців, нерідко «тасуючи» їх (практика успадкування посади затвердилася лише ближче до кінця ст.). Як стверджував В. Голобуцький, Д. Вишневецький продовжував очолювати Черкаське та Канівське староства принаймні до 1557 р. [6, с. 132]. Причому посилався історик на документи, де фігурує і козацький ватажок Дмитро Вишневецький, і неназваний черкаський староста [13, с. 133-138] (ним на той час був пан Йосип Халецький).

У 1969 р. французька дослідниця Шанталь Лемерсьє-Келькеже в своїй статті, присвяченій «литовському кондотьєру» Д. Вишневецькому, повторюючи

Д. Яворницького та В. Голобуцького, писала, що польський король Сигізмунд II Август призначив Дмитра Вишневецького черкаським і канівським старостою у 1550 р., потім поновив його на цій же посаді у 1554 р. після повернення князя з Туреччини [42, р. 265-266]. Втім і за тих часів серед істориків продовжувала існувати протилежна думка: Любомир-Роман Винар вслід за М. Грушевським також сумнівався в обійманні Вишневецьким цієї посади [4, с. 21].

Врешті-решт міф про старостування в Черкасах і Каневі князя Дмитра «Байди» Вишневецького (а подекуди і його батька Івана Михайловича) благополучно дожив до нашого часу [5, с. 655; 8, с. 11; 28, с. 6-9; 30, с. 13-14, 46-47; 34, с. 31-38]. Мало того, стверджувалося, нібито, *«більшість сучасних істориків вважають безсумнівним староство князя Д. Вишневецького і відзначають його активну діяльність на цій посаді»* [29, с. 68-69]. Безумовно, такої ж думки дотримувалася і більшість черкаських істориків і краєзнавців – у 1993 р. на честь Байди Вишневецького навіть назвали одну з вулиць в історичній частині міста [21, с. 43; 25, с. 70; 32, с. 69; 35, с. 244, 532]. На думку цієї частини дослідників, Вишневецький на посаді черкаського і канівського старости відбув дві каденції: у 1550-1553 та 1554-1557 рр. Але це зовсім не так.

Наразі, завдяки доступності праць М. Грушевського, А. Яковліва, П. Клепацького, польських істориків-генеалогів, публікації документів «Литовської Метрики», постала можливість заперечити це стале твердження. Так черкаський історик, фахівець з литовської доби Юрій Михайлюк дійшов висновку, що *«факт очолювання князем Д. Вишневецьким замкових урядів у Черкасах і Каневі вбачається більше, ніж сумнівним»*. Його аргументи наступні. По-перше, жодне джерело не містить прямої й конкретної вказівки на те, що Д. Вишневецький обіймав ці посади (натомість він фігурує в документах, як страж південних рубежів ВКЛ), а в листах за 1557 р., на які посилався В. Голобуцький, Вишневецький не називається черкаським і канівським старостою, а навпаки – у них кримський хан звертається до польського короля з проханням дати розпорядження порубіжним урядовцям (у т. ч. черкаському й канівському), щоби ті арештували князя. По-друге, у відомому на сьогодні хронологічному порядку черкаських і канівських старост, підтверджене джерелами та науковими дослідженнями, немає місця для Дмитра Вишневецького [22, с. 101; 23, с. 88-89; 24, с. 151-152]. На сер. XVI ст. згадані такі черкаські старости: Андрій Пронський (1540-1544), Оникій Горностай (1544-1547), Ян Хрщонович (1547-1552), Дмитро Сангушко (1552-1553), Йосип Халецький (1553-1559), Михайло Вишневецький (1559-1580). Сумніви Ю. Михайлюка щодо старостування в Черкасах і Каневі Д. Вишневецького абсолютно поділяють В. Ластовський та Д. Куштан [16, с. 22, 201; 17, с. 135-136; 18, с. 199]. Відсутня згадка про обіймання цих посад князем Дмитром і в працях дослідниці Наталі Яковенко [37].

Відповідно, не був Дмитро Вишневецький і будівничим Черкаського замку сер. XVI ст., як це стверджують деякі історики [26, с. 14], – його збудували за старостування пана Я. Хрщоновича у 1549 р. Так само, абсолютно міфічним є зв'язок Дмитра Вишневецького із заснуванням Чигирина, нібито, у 1512 році (у 1912 р. урочисто святкувалося 400-річчя міста). Ця дата виглядає фантастично, адже князь тоді ще й не народився (очевидно, ввело в оману помилкове свідчення автора «Історії русів» про те, що Вишневецький – «гетьман-будівничий» – ватагував до 1514 р.). Насправді, королівський привілей на заснування Чигирина отримав черкаський староста Александр Михайлович Вишневецький у 1589 р.

Яка ж причина появи і такої живучості міфу про зв'язок Дмитра Вишневецького із Черкасами? Ймовірно, мала місце банальна плутанина із

реальними черкаськими старостами з роду Вишневецьких (нагадаємо, що їх було аж четверо). В першу чергу це стосується князя Михайла Александровича Вишневецького, кузена Дмитра, котрий у 1559-1580 рр. урядовав у Черкаському та Київському старостах, а окрім того, з 1578 р. очолював реєстрове козацтво (був старшим реєстру, що фактично відповідало посаді гетьмана). Не виключено, що на хвилі романтизації та героїзації особи Дмитра Вишневецького його справжня посада – «державець вонячинський» – звучала не достатньо серйозно (до того ж не милозвучно), натомість «староста черкаський і канівський» куди більше личила «князю-козаку». На жаль міф про «черкаського старосту» Дмитра Вишневецького культивується й нині: деякі місцеві політики навіть просувають ідею перетворити його на «бренд» міста.

Окрім примарного старостування, Дмитра Вишневецького із Черкасами пов'язує ще одна міфічна історія. Мова йде про «захоплення» ним Черкас і Канева. Ця подія, нібито, сталася восени 1558 р. після зруйнування Хортицької Січі татарами на чолі з ханом Девлетом I Гераєм. Затим, як свідчить Никонівський літопис, Д. Вишневецький, буцімто, щоб помститися королю польському і великому князю литовському Сигізмунду Августу за ненадання обіцяної підмоги, відступив уверх по Дніпру й силоміць захопив міста. По цьому звідти у жовтні місяці він звернувся по «інструкції» до свого союзника московського царя Іоанна IV Грозного. Цар же велів йому їхати до нього, а Черкаси і Канів повернути польському королю, щоб не псувати укладене між державами перемир'я [27, с. 286]. Далі повідомляється, що через місяць Вишневецький прибув до московського царя, який пожалував його великою платнею та надав йому місто Бельов із прилеглими землями, за що князь Дмитро «государю цілував хрест», що буде служити йому вірою і правдою. Отримана вотчина, до речі, ще зовсім недавно належала князям Бельовським, останній з яких – князь Іван Іванович – у 1555 р. став жертвою опричнини. На московській службі «князь-козак» пробув до 1561 р. і змушений був повернутися на батьківщину в зв'язку з початком Лівонської війни, яка розгорілася між Литвою та Московією. Причому, сприяв його поверненню двоюрідний брат Михайло Александрович Вишневецький, староста черкаський і канівський.

Історик В. Антонович взагалі сплутав ці події 1558 р. з повстанням черкаських і канівських містян 1537 р., яке сталося за черкаського і канівського старости Василя Тишкевича (наступника Остафія Дашковича). В результаті Д. Вишневецький ледь не постав таким собі «революціонером», що збунтував місцеве населення проти королівського старости [3, с. XXX].

Так чи інакше, факт переходу Дмитра Вишневецького на службу до московського царя є доведеним (між іншим, Іоанн IV саме на Вишневецького покладав надії у справі спорудження московського форпосту на Дніпрі на Монастирському острові нижче Черкас). Цей не дуже патріотичний вчинок якось скромно оминається тими дослідниками, які намагаються ідеалізувати образ Дмитра «Байди»: козацький гетьман і на службі московського кривавого тирана! Але нас в першу чергу цікавить інше питання: чи мало місце захоплення Вишневецьким Черкас і Канева? Дійсно дивно, чому до недавніх пір ніхто не задавався питанням, як така непересічна подія – захоплення прикордонних замків – знайшла відображення у московському літописі, але пройшла непоміченою в польсько-литовських документах того часу? Все це наводить на думку, що даний епізод із захопленням міст – черговий історичний міф [17, с. 136-139]. Літописний звод, у якому містилася інформація про Дмитра Вишневецького, був складений близько сер. 1560-х рр., вже після того, як князь покинув московську службу

(можливо, вже після його смерті у 1563 р.). Найімовірніше, літописець таким чином намагався «очорнити» Вишневецького, який для Москви після вороття додому став зрадником (*«притек Вишневецкий к государю нашему, как собака, и потек от государя нашего, как собака же»*). Літописний «фейк» мав на меті, у першу чергу, представити князя Дмитра зрадником для польського короля, а також документально закріпити геополітичні претензії московської влади на Середнє Подніпров'я, де головними центрами виступали Черкаси і Канів [17, с. 139].

На жаль, перелік квазічеркаських старост не обмежується лише Дмитром Вишневецьким. Ще більшої плутанини в питанні зв'язку князів Вишневецьких із Черкасами додав у 1933 р. польський історик Владислав Томкевіч. У своїй книзі, присвяченій біографії магната Єремії Вишневецького, він стверджував, що черкаським старостою був ще й батько Дмитра Іван Михайлович Вишневецький (†1543) [48, s. 1]. Це очевидна помилка – не черкаським, а **чечерським**! Насправді, Іван Вишневецький був очільником Чечерського і Пропойського староств [19, с. 103; 39, s. 369; 49, s. 563], які отримав після смерті свого попередника Остафія Дашковича у 1536 р. (Черкаське і Канівське староства тоді ж дісталися пану Василю Тишкевичу). Втім це хибне твердження потягло за собою цілий «шлейф» повторень у літературі, створивши таким чином новий історіографічний міф.

Так вже через два десятиліття український радянський історик В. Голобуцький у своїй книзі, присвяченій історії запорозького козацтва, повторив помилку Томкевіча. За його твердженням, Канівське і Черкаське староства Іван Михайлович Вишневецький набув у 1541 р., а після його смерті вони, нібито, відійшли його сину Дмитру [6, с. 128-129]. Насправді ж на поч. 1540-х рр. черкаським старостою був князь Андрій Пронський, а канівським – пан Нікіфор Бобоєд [24, с. 147]. Дата «1541» не випадкова – вона є наслідком вже згаданого вище невірної датованого документу, що стосувався черкаського і канівського старости Михайла Вишневецького (племінника Івана Михайловича) [1, с. 141-142; 43, р. 332].

Втім, і цей міф благополучно дожив до наших днів: князя Івана Вишневецького зарахували до черкаських і канівських старост автори книги «Усі гетьмани України» Олександр Реєнт та Ігор Коляда. Вони так само пишуть, що той був призначений очільником Черкаського і Канівського староств у 1541 р. [28, с. 6]. При цьому історики посилаються на «Родословну книгу», але там серед посад Івана Вишневецького перераховані лише: староста ейшицький, ворнянський, пропойський і чечерський [19, с. 103].

Траплялися й інші прикрі ляпсуси, пов'язані з помилковим віднесенням до черкаських старост деяких представників князівського роду Вишневецьких. Так у статті однієї молоді черкаської дослідниці закралася хиба: до переліку черкаських старост 1-ї пол. XVII ст. вона чомусь віднесла й магната Єремію Вишневецького (!) [14, с. 51], що, безумовно, не відповідає дійсності (його сплутано з Александром Костянтиновичем Вишневецьким). На щастя, ця помилка, на відміну від попереднього випадку, не викликала повторень у літературі й не постала черговим міфом.

Отже, незважаючи на безумовну присутність представників князівського роду Вишневецьких на урядах очільників Черкаського староства, деяким з них ця посада приписується помилково. Насамперед це стосується Дмитра Вишневецького. Його роль в історії Черкас досить сумнівна і неоднозначна. Безумовно, він був непересічною особистістю, що зіграла важливу роль у формуванні запорозького козацтва і боротьбі проти татар. Втім, треба тверезо

оцінювати історичні реалії й перестати, нарешті, ідентифікувати його як черкаського (і канівського) старосту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акты Юго-Западной России. Т. II: 1599-1637. Санкт-Петербург, 1865.
2. Антонович В. Коротка історія Козаччини з ілюстраціями і картою України. Коломия, 1912.
3. Архив Юго-Западной России. Ч. III. Т. I: Акты о козаках (1500–1648 гг.). Киев, 1863.
4. Винар Л.-Р. Князь Дмитро Вишневецький. Мюнхен, 1964.
5. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006.
6. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994.
7. Грушевський М. Байда Вишневецький в поезії й історії. Записки Українського Наукового товариства у Києві. Київ, 1909. Кн. 3. С. 108–139.
8. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. 100 великих постатей і подій козацької України. Київ: Арій, 2008.
9. Історія Русів / пер. І. Драча. Київ: Радянський письменник, 1991.
10. Карамзин Н. М. История государства Российского: в 12 т. Санкт-Петербург, 1819. Т. VIII.
11. Келембет С. М. Князі Несвізькі та Збарзькі: XIII – початок XVI ст.. Кременчук: Християнська зоря, 2017.
12. Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2007.
13. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственование Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год). Москва, 1843. Т. I.
14. Котиченко А. Персоналії черкаських старост першої половини XVII ст. Гуманітарні та соціальні науки – 2011: матер. III Міжнар. конференц. молодих вчених. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. С. 50–53.
15. Кралюк П. Козацька міфологія України: творці та епігони. Харків: Фоліо, 2016.
16. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас. Київ; Черкаси: Ін-т археології НАН України, 2016.
17. Ластовський В. Дмитро Байда-Вишневецький і Черкаси: міфи в історіографії. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2018. Вип. 27. С. 135-139.
18. Ластовський В., Куштан Д. Рання історія Черкас крізь призму міфотворчості. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2017. Вип. 26. С. 195-199.
19. Лобанов-Ростовский А. Б. Русская родословная книга. Санкт-Петербург, 1895. Т. I.
20. Максимович М. А. Собрание сочинений: в 3-х т. Киев, 1876. Т. I: Отдел исторический.
21. Мельниченко В. М. Місто над Дніпром (історія Черкас від найдавніших часів) [Продовження]. Краєзнавство Черкащини. Черкаси: Ваш Дім, 2005. № 8. С. 41-48.
22. Михайлюк Ю. М. Дмитро Вишневецький. Краєзнавство Черкащини. Черкаси: Ваш Дім, 2005. № 8. С. 99-110.
23. Михайлюк Ю. М. Старостування Дмитра Вишневецького у Черкасах і Каневі: міф чи реальність? Література та культура Полісся. Ніжин, 2007. Вип. 37: Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок. С. 86-90.
24. Михайлюк Ю. М. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. Черкаси: Вертикаль, 2011.
25. Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини / упор.: А. І. Кузьмінський, Г. В. Суховершко, В. Я. Чудновський. Київ: Молодь, 1993. Ч. 1.
26. Нерода В., Нестеренко В. Ще раз до питання про замок Д. Вишневецького у Черкасах. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2008. Вип. 17. С. 9–15.
27. Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург, 1904. Т. XIII: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. Ч. 1.
28. Реєнт О. П., Коляда І. А. Усі гетьмани України. Харків: Фоліо, 2008.
29. Романцова Н. І. Князь Д. Вишневецький у сучасній українській історіографії. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2011. Вип. 1. С. 67-72.
30. Сергійчук В. І. Дмитро Вишневецький. Київ: Україна, 2003.
31. Соловьев С. М. История России с древнейших времен: в 29 т. (6 кн.). Санкт-Петербург, 1896. Кн. II. Т. VI.
32. Соса П. П., Кривенко С. І., Страшевич В. Б. Вулиці Черкас. Історичний нарис. Черкаси, 1997.
33. Стороженко А. Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий, по народному прозвищу Байда. Киевская старина. 1897. Март. С. 519-524.
34. Сушинський Б. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст.. Одеса: ВМВ, 2004. Т. I.

35. Чабан А. Історія Середньої Наддніпрянщини (з найдавніших часів до кінця XVII ст.): навчальний посібник. Черкаси: Вертикаль, 2011.
36. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. Львів: Світ, 1990. Т. 1.
37. Яковенко Н. Дмитро Вишневецький. Історія України в особах: Литовсько-польська доба / упоряд. О. Русина. Київ: Україна, 1997. С. 76-84.
38. Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. Україна. 1907. Вересень. С. 340-354.
39. Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w. Warszawa, 1887.
40. Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda. Warszawa, 1867. Т. XVII: Wikaryusz–Wybrzeże.
41. Epicedion / Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки. Киев, 1904. С. 161-220.
42. Lemercier-Quelquejay Ch. Un condottiere lithuanien du XVIe siècle: Le prince Dimitrij Višneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les Archives ottomanes. Cahiers du monde russe et soviétique. 1969. Avril–Juin (vol. 10, n. 2). P. 258-279.
43. Lietuvos Metrika. Kn. 37 (1552–1561) / parengė D. Baronas. Vilnius, 2011.
44. Paprocki B. Gniazdo cnoty: zkał herby rycerstwa sławnego Krolestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Zmudzkiego y inszych Państw do tego Krolestwa należacych Książąt y Panow poczaek swoy maią. Kraków, 1578.
45. Pułaski K. Książęta Wisniowieccy w XVI w. Przewodnik naukowy i literacki (Dodatek do «Gazety Lwowskiej»). Lwów, 1877. Roczni 5. S. 59–80, 122-135.
46. Pułaski K. Dzikie pola. Przewodnik naukowy i literacki (Dodatek do «Gazety Lwowskiej»). Lwów, 1877. Roczni 5. S. 251-272, 346-369.
47. Rulikowski E. Czerkasy. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880. Т. I. S. 802–808.
48. Tomkiewicz Wł. Jeremia Wiśniowiecki (1612–1651). [Warszawa, 1933.](#)
49. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895.
50. Zaleski J. B. Poezye. Lwów–Warszawa, 1877. Т. II.

Світлана Моїсєнко
м. Запоріжжя

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБРАЗІВ ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО ТА ЯРЕМИ ВИШНЕВЕЦЬКОГО У ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ В АСПЕКТІ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ ПРИ ПОДАЧІ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛУ В ЕКСПОЗИЦІЙНИХ КОМПЛЕКСАХ ТА НА ТУРИСТИЧНИХ МАРШРУТАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Анотація: Розглянуті твори художньої літератури, тематично пов'язані з життям та діяльністю князів Дмитра та Яреми Вишневецьких. Показана історична достовірність їх літературних образів. Пропонується використання художніх текстів в якості методичного прийому при подачі історичного матеріалу в культурно-просвітницькій та туристичній діяльності Національного заповідника «Хортиця».

Ключові слова: історія, література, о. Хортиця, характеристика, літературний портрет, козацтво, експозиція, туристичний маршрут, методика, цитування, історична достовірність.

Два представники українського феодального роду Вишневецьких мають безпосередній стосунок до о. Хортиця. Дмитро Вишневецький, легендарний Байда, який на о. Мала Хортиця (невеликому острівцеві посеред Старого Дніпра) звів фортецю за традиційною козацькою технологією, яку багато дослідників вважає першою Запорозькою Січчю. Ярема Вишневецький отримав о. Хортицю у власність від короля Владислава ІУ Перший зажив слави, народ зберіг про нього вдячну пам'ять, вважає засновником Січі, а острів, на якому побудував свій «городок», нині

носить його ім'я. Другий показав, що Хортиця недосяжна процесу «прихватизації», жодна приватна особа, навіть високотитулована, не буде мати з неї зиск (Пізніше, у ХУІІІ ст., у цьому переконався фаворит Катерини ІІ Григорій Потьомкін, який від неї отримав острів у подарунок) .

Обидва князі на прізвище Вишневецькі фігурують при подачі історичного матеріалу у різноманітних проектах культурно-просвітницької діяльності Національного заповідника Хортиця, зокрема в музейних дистинаціях та на пішохідних і водних маршрутах заповідника.

Про Дмитра Вишневецького інформація, що надається відвідувачам, незрівнянно об'ємніша. Інформаційний пласт про діяльність Дмитра Вишневецького накладається на пішохідний маршрут західною частиною Хортиці та водний маршрут в акваторії Старого Дніпра, звідки у поле зору екскурсантів потрапляє о. Мала Хортиця (нині о. Байди), а також на території комплексу «Запорозька Січ», що являє собою узагальнений образ відомих на сьогодні Січей, у експозиційному комплексі виставки «Часи козацькі Січі запорозькі», де презентуються експонати, пов'язані з функціонуванням Хортицької Січі, побудованій Дмитром Вишневецьким. Серед експонатів демонструється портрет невідомого автора з картинної галереї Вишневецького замку, який вважається зображенням Дмитра Вишневецького (оригінал зараз знаходиться в Національному художньому музеї України). Портрет містить напис, який свідчить, що на ньому зображена саме ця особа. Дмитра Вишневецького зображено з козацьким оселедцем, з луком зі стрілою в руках. Він став зразком для створення пам'ятника Байді-Вишневецькому на острові Хортиця, який відкрили 13 жовтня 1999 р., на якому зазначено: «Дмитро Вишневецький (Байда) (1516-1563). Один з перших козацьких гетьманів України, який в 1554-1555 рр. збудував на Малій Хортиці фортецю, започаткувавши Запорозьку Січ». У культурно-просвітницьких проектах Національного заповідника «Хортиця» Дмитро Вишневецький декларується як один з організаторів запорозького козацтва, засновник першої відомої Запорозької Січі (Хортицької). Яремі Вишневецькому, хоч і значно менше, але відведено місце в експозиції Музею історії запорозького козацтва, в розділі, присвяченому подіям Хмельниччини (в фондovій збірці заповідника є його портрет роботи К. Олександровича, кін. ХVІІІ ст.), а також в тематичній виставці «Де є бої, там є герої», присвяченій Визвольній війні ХVІІ ст., в розділі «Архангел», присвяченому Збаразькій битві, яка репрезентується через особистість Я. Вишневецького, якого поляки вважали рятівником Речі Посполитої, а українці - зрадником, ворогом козацтва та катом українського народу.

Історичний матеріал, що викладається відвідувачам, ґрунтується на історичних джерелах, наукових працях, результатах археологічних досліджень, але ними не обмежується. Серед ефективних методичних прийомів, що сприяють його засвоєнню, осмисленню і розумінню, а також підвищенню емоційного фону спілкування з відвідувачами використовуємо прийом *цитування*, а саме залучення уривків із творів художньої літератури як доповнення до *розповіді* і *показу*.

Об'єкт даного дослідження: літературні твори, в яких йдеться про життя і діяльність двох представників князівського роду Вишневецьких – Дмитра та Ярему.

Літературний образ і Дмитра, і Яреми Вишневецьких широко представив Петро Карлюк, український письменник, філософ, публіцист, автор численних наукових праць, у тому числі й літературознавчих. Особливостям трактування постаті Яреми Вишневецького в художній літературі присвячена стаття Н. Герман.

Мета даного дослідження: скласти літературні портрети вказаних осіб, показати їх діяльність і біографічні факти через призму авторського бачення.

Завдання: на основі зібраного матеріалу розробити рекомендації щодо його залучення в культурно-просвітницькі проекти Національного заповідника «Хортиця».

Актуальність дослідження обумовлена посиленням інтересом до історичних осіб, особливо до постаті Дмитра Вишневецького, з іменем якого пов'язують виникнення першої Хортицької Січі.

Позиціонуючи Дмитра Вишневецького як яскраву харизматичну постать, не обходимо увагою народну історичну пісню про Байду, в якій оспівана героїчна смерть Вишневецького у Стамбулі, де він, потрапивши в полон, відмовився перейти на турецьку службу, за що, підвішений за ребро на гаку, був страчений. У цьому фольклорному творі Д. Вишневецький представлений в образі козака-гульвіси, який насміхається над правителем ворожої країни, його донькою і мусульманською вірою, й не боїться смерті.

Постать Байди привертала увагу багатьох діячів української і зарубіжної культури, зокрема літераторів. Він стає персонажем деяких художньо-літературних творів. Найдавнішим з них є жалобна поема «Epicedion», написана з приводу смерті князя Михайла Вишневецького 15 жовтня 1584 р., у січні 1585 р., того ж року надрукована у Кракові, в друкарні Мацея Вежбенти (Не збережений жоден примірник ні в Україні, ні в Польщі). Поема написана польською мовою, проте дослідники (зокрема А.В. Стороженко) зауважують у ній українізми, а місце написання твору, назване в авторській посвяті, – село Нижня Білка під Кременцем – дають їм підставу вважати, що анонімний автор має українське походження і припускати, що ним, ймовірно, міг бути Ждан Білицький, слуга князя Михайла, як зазначає П. Гуцал, «волинський шляхтич, вірний княжий слуга, котрий вирішив змалювати багаторічні лицарські подвиги свого покійного патрона вправним польським віршем» [2]. Сам твір являє собою типовий плач-поминання за високопоставленим достойником, такі були поширені в тогочасній польській літературі. Однак за змістом твір радше український, у ньому йдеться в основному про відсіч татарським нападникам, які спустошили українські землі. Поряд із Михайлом у творі виділяються й інші князі Вишневецькі – серед них особлива увага звертається на Дмитра. Про нього сказано, що він бився з бусурманами як звитяжець, збудував фортецю на Хортиці, яку «добував цар турецький», що Дмитра Вишневецького знав і турчин, і цар московський, але зрадили його на Волощині.

У поемі «Epicedion...» акцент робився на боротьбі Дмитра Вишневецького з татарами й турками. Про козаків у поемі згадок немає. Відповідно, князь не позиціонується як козак. Він постає, радше, як типовий воїн-герой прикордоння, що обороняє свою землю. Немає в поемі згадок і про його трагічну смерть. Очевидно, цей факт не сприймався як знакова подія в житті князя. Принаймні в родині Вишневецьких на це не акцентували увагу. Для неї Дмитро був одним із героїчних представників цього князівського роду, які заслуговують на увагу й повагу [3].

Український поет Яків Щоголів у вірші «Хортиця», персоніфікуючи образи Дніпра, Хортиці, Січі, пов'язує Хортицьку Січ з козацьким прізвиськом Вишневецького – Байдою:

«Стугонить Дніпро з порогів,
Лине до Хортиці;
Каже: «Байдо! де ж твій город
Стяг і гаківниці?
Де та Січа, що як море,

Силою кипіла;
Тая воля, що в роздоллі
Пеклом клекотіла?» [14, с. 139].

Григорій Чупринка, український поет, відомий культурний і політичний діяч, також присвятив поему Байді Вишневецькому, сюжет якої спирається на народну пісню про нього:

Суд скінчився, - Хлопці гайда, -
Мовив сам Султан Турецький:
Люту смерть хай прийме Байда,
Князь-отаман Вишневецький.
Так скатуйте розбишаку,
Щоб почула і забула Україна з переляку
І дорогу до Стамбула.

Козацький ватажок змальований як мужня, сильна духом людина, здатна пересилити фізичний біль і виявити гідну поваги стійкість:

Гей, не гнись, могутня спино,
Не зломись, моє ребро!
Ти прощай, прощай моя Вкраїно,
Ти прощай, моє Дніпро!
Хай же турок не вчуває,
Як терплю я муки й глум... -
І старий козак співає,
Розганяє біль і сум
Віддає він Богу дяку,
Що досяг цього вінця,
Що не знав ніколи ляку
За Вкраїну до кінця [13].

На основі сюжету цієї народної «Пісні про Байду» написав оповідання «Пан Сенюта» український історик та письменник Орест Левицький.

Цей же сюжет ліг в основу історичної драми Пантелеймона Куліша «Байда. Князь Вишневецький» (1884). Спираючись на різноманітні джерела, автор проаналізував особу та діяльність князя, звернув увагу на особливу роль Д. Вишневецького в організації козацтва, зростанні його міжнародного впливу та його участі в колонізації Півдня України. Після марних шукань правди в «короля», «султана» та «царя» і гірких розчарувань князь Вишневецький намагається знайти опору в народі, в козацтві:

О предки Вишневецьких і Корецьких,
Фундатори монастирів спасених!
Ви, що склепи церковні посповняли
Лицарськими преславними костями!
Чи сниться вам у вашім сні підземнім,
Що ваш потомок хвалиться на замку
Козацькими кошами та хатами,
Пишається названими братами
Йому байдуже батьківщину кинуть,
Плачущу матір дома занехати
Для тих пустинь, кочовищ запорозьких,
Затонів, комишів, лугів Дніпрових.
Він Байдою зневажливо назвався,
Титулу Вишневецьких одцурався [4].

Легендарне прізвисько «Байда» стало втіленням волелюбного патріотизму козаків, козацької звитяги. Байда Вишневецький організував козацьку вольницю за Дніпровими порогами:

Живем тут приступно, немов у Січі:
Да тільки там, на рицарській оселі,
На славнім острові моім Хортиці [4].

Саме на ньому Дмитро Вишневецький, який у своїй діяльності спирався на запорозьке козацтво, після повернення з Туреччини, де він визволяв з неволі свого дядька Ф.М. Вишневецького, у 1553-55 рр. зводив потужні укріплення. Поставлений перед фактом про ініціативу свого підлеглого, король Сигізмунд II Август у 1554 р. призначив його стражником на Хортиці. Звідси він здійснив ряд успішних походів проти Османської імперії та Кримського ханства, насамперед на Очаків та Ісламкермен. У 1556 р. Відправив два свої посольства до Москви з метою розширення антиосманської коаліції, тоді ж двічі відбив турецькі напади на Січ. У травні 1557 р. було відбито черговий ворожий наскок. У жовтні того ж року кримський хан Давлет-Гірей I вчинив новий напад на Січ, зібравши татар, ногайців, а також турецьких та молдавських воїнів. Дмитро Вишневецький з козаками, не витримавши двотижневої облоги, змушений був покинути Хортицю і відступати до Монастирського острова (нині в межах м. Дніпра) [7, с. 83].

У драмі Куліша згадані запеклі бої на Хортиці, коли кримський хан з військом приходив сюди покарати дерзновенних козаків:

В боях серця гуртуються лицарські,
В боях росте і кріпне дух козацький [4].

Ліричний герой драми постає як козацький лицар, оповитий романтикою запорозьких подвигів січового братства. Відважний і великодушний, він визнає бойове побратимство, шанує козацькі звичаї. Його особистість втілила лицарські чесноти, авантюризм, мужність, відвагу та хоробрість, незламність та впевненість у своїх діях:

У мене в грудях серце б'ється рівно...
Султане, цісарю, королю, царю!
Ваш гнів мене довіку не злякає
І ваші милості мене не куплять.
Чи життя, чи смерть, чи рай, чи пекло люте,
Про все байдуже Байді Запорожці [4].

Його знав і польський король, і російський цар, і султан турецький, і кримський хан, кожен з яких намагався привернути його на свій бік, але з ними він дружив або ворогував з власної ініціативи. Незалежність його характеру підкреслює автор драми:

Не можу я тепер вам обіцяти,
Кому з вас буду скорше помагати:
Бо обіцяти і зробити в мене
Вимовлюється ділом, а не словом.
Скажу вам тільки, що Річ Посполита
Козако-україно-запорозька
На те стоїть, на те живе й воює,
Щоб люде в світі не забули правди.
Дарами нас не можна підкупити,
Шкода й словами пишними лестити.
Чи в християн, чи в турків більше правди,
За тих і кров ми будем проливати [4].

Представник українського національного руху, Пантелеймон Куліш у поемі «Байда» позиціонував свого героя ідеальним представником українського лицарства.

В залежності від симпатій, ідеологічної зорієнтованості авторів можна зустріти різні варіації його образу. За радянських часів була спроба переосмислити образ Байди-Вишневецького, представити його «класовим ворогом» українців. Це бачимо в повісті Сави Божка «Над колискою Запоріжжя» (1925 р.), в якій, як зазначив М. Сиротюк, відчутні «вульгарно-соціологічні тенденції» [12, с. 72]. У 1979 р. в радянській Україні побачив світ історико-пригодницький роман Петра Углярєнка «Із дерева жалю», де одним із героїв був Дмитро Вишневецький. Події, описані в творі, відбувалися в Україні, Росії, Англії, Туреччині, Молдавії, Криму й Казані. Як вимагалось в той час від радянських авторів, головний акцент у творі робився на «представниках з народу». Також тут йшла мова про дружбу між українцями й росіянами. Автор дозволяв собі фантазії, не особливо зважаючи на історичні факти [12].

Образ Дмитра Вишневецького у літературі успішно продовжує своє життя, зазнаючи певних новацій і трансформацій. Із масиву художніх творів виділяємо ті, які відповідають фаховій позиції науковців заповідника і залучаємо до змісту тих чи інших екскурсійних текстів. Приміром, в історичній поемі «Україна козацька» (автор історик Василь Северенюк), в якій зображено козацьку епоху від її початку до сучасного відродження традицій, є рядки про першу Січ на Хортиці і її засновника князя Дмитра Вишневецького:

На малому острівцеві –
«Хортицькій твердині» —
Він з ватагою поставив
Городок з дубини.
Ця «мала», найперша, Січа
Вже подивувала
Польщу, Порту і Росію,
А найперше – хана.
Кілька років Вишневецький,
Мов страшна примара,
В снах тривожних увижався
Туркам і татарам[10].

Попри невисокий художній рівень твору (автор не є професійним літератором), цей уривок використовується в деяких видах просвітницької роботи, зокрема, в екскурсіях для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку з огляду на простоту, доступність для дитячого сприйняття віршованого тексту.

Ще одним представником родини Вишневецьких, життя і діяльність якого цікавила авторів художньої літератури, став князь Єремія (Ярема) Михайлович Корибут-Вишневецький (1612-1651). Він служив Речі Посполитій, і під час козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького виступав проти власного народу. Відповідно, діаметрально протилежні оцінки цього діяча маємо в польській та українській історіографіях. Якщо в польській він переважно трактується як герой, то в українській – як «зрадник», ворог козацтва й українців.

Про Ярему Вишневецького багато писали в польській літературі другої половини XVII ст. Високий авторитет князя серед шляхти дозволив його сину Міхалу стати королем Речі Посполитої. Однак у XVIII – першій половині XIX ст. про Ярему Вишневецького в польській літературі призабули. Інтерес до цієї постаті відродився завдяки роману Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем» (1883-1884), в

якому на автентичних документах середини й другої половини XVII ст. автором здійснена спроба відтворити широкомасштабну картину часів Хмельниччини, при цьому на перший план вийшла постать князя Яреми – фігура не просто ідеалізована, а ідеальна, тенденційна, створена за зразком шляхетських панегіриків і навмисне протиставлена типу свавільних феодалів [1]. Князя Єремію змальовано на п'єдесталі полководницького генія й у всьому блиску грізної слави приборкувача повстань, якого даровано провидінням. Його каральні подвиги, змальовані в романі, страшні. У зображенні Сенкевича князь одержимий великою державною ідеєю. Задля неї, в ім'я гідності Речі Посполитої, він вважає своїм обов'язком винищувати непокірливих селян і козаків «без залишку», «карати без міри й милосердя». Автор наділяє Єремію Вишневецького не тільки військовим талантом, а й рисами ідеального керівника, вимогливого до своїх солдатів і одночасно турботливого: «Дисципліни він вимагав залізної, та в щедрості, лагідному ставленні до людей і доброзичливості, котрими обдаровував не лише жовнірів своїх, але й дружин їхніх із дітьми, з ним ніхто не міг рівнятися. До бунтарів грізний і безжальний, був він істинним благодійником не тільки шляхті, але й усім своїм підданим» [11, с. 294].

В українській же художній літературі, в якій образу Я.Вишневецького теж приділили чимало уваги, цей історичний персонаж постав у негативному світлі. Були це переважно твори, присвячені Хмельниччині. Іван Нечуй-Левицький у 1896-1897 рр. написав про Ярему історико-біографічний роман «Князь Єремія Вишневецький» (вперше опублікований у 1932 р.), використавши традиційну для українського фольклору, історіографії, художньої літератури модель змалювання життя і діяльності цієї реальної історичної постаті: у центрі роману – український перевертень та національний зрадник [9, с. 73]. Автор протиставляє героїчного Байду-Вишневецького зрадливому князю Яремі. Усю свою енергію, хоробрість, пристрасність і силу Єремія спрямував на досягнення корисливої мети. Він не любив України, бо вона була надто демократичною і навіть своїх гетьманів часто скидала, якщо вони не вболівали за всенародну справу. Честолюбні плани Яреми Вишневецького найвиразніше виступають у його внутрішніх монологів: «Україна з гетьманством, з козаками мені не припадає до вподоби. Якось там нікчемна, гидка чорнота, якісь сіромахи будуть надо мною верховодити. Не бажається мені стати козацьким гетьманом, яким був мій дід Байда-Вишневецький» [8, с. 29]. Розповідаючи трагічну як для самого Вишневецького, так і для України, долю нащадка славного давнього роду, автор намагається знайти причини ментального переродження, духовної зради, дати їх аналіз. Після закінчення колегії Єремія «пристав до католицької віри, кинув українську мову і сполячився», став окатоличеним і спольщеним шляхтичем, що не згадує про своє національне коріння. Відірваність від рідного ґрунту, поїздка за кордон, усвідомлення, що він безмірно багатий негативно вплинули на молодого Єремію, розвинули в ньому пихатість, егоїзм, честолюбство. Автор не малює образ Єремії суціль чорними фарбами, віддає належне його таланту полководця. В кінці роману зустрічаємо таку характеристику героя: «...він не втратив мужності й завзяття в борні з козаками і коли тікав од козаків, то принаймні тікав не першим, а останнім. Шляхта й великі пани тоді так впали, так розм'якли од розкоші через панщину й неволю хлопів, що між ними князь Єремія був герой, бо ще вдержав прості українські давні нориви. Польща оборонялась українською головою й завзяттям простого на вдачу українського князя, завзяттям давніх українських козаків. Чи таких тріумфів, чи такої слави сподівались палкі мрії князя Вишневецького?» [8].

Традиційно негативно і при цьому яскраво виписаний образ Яреми Вишневецького у творах Ліни Костенко. У поемі «Берестечко» на нього спрямовані гнівні докори:

Пани вже геть поникли головами.
А хто й на Краків нищечком потяг.
Король їх кляв корчемними словами.
Князь Єремія кликав до звияг.
Над ким звияги? Над своїм народом?!
Князь Єремія, з Вишневецьких родом!
Ненавиджу перевертнів. Це кодло,
мабуть, не менш, ніж вороги нашкодило...
В герби їм треба не орла, а змія.
Такі свої чужіші чужини.
Але найгірший, звісно, Єремія,
Бундючний син волоської княжни.
Твій герб, відступнику Яремо,
в віках чорнітиме окремо.
Не княжим знаком, не орлом, -
Твоїм віступницьким тавром.
На цій землі, слізьми політій,
Не впишеш кров'ю на гербі -
ні слави Речі Посполитій,
ні слова доброго собі! [5 с. 96-97]

Богдан Хмельницький у тяжких роздумах про причини трагічної поразки в битві під Берестечком князя Єремію вважає найгіршим ворогом: *«І коли б я хотів комусь помститись в житті своєму, то найперш – йому!»* Уже портрет його, що завершується афористичним *«лиця ніхто не пригадає, очей ніхто не забуває»*, виписано детальніше порівняно з портретними характеристиками інших польських магнатів. Особливий характер ворогування гетьмана з князем Єремією напрочуд точно означено у двох рядках:

Я не борюся з ним – протистою
Воно смертельне, це протистояння [5].

Зовнішніх ворогів, ласих на принади чужого краю зайд можна вигнати за межі своєї землі (*«Я Польщу витіснив у Польщу»*), тоді як Вишневецький – це свій перевертень, лютий ворог власного народу. Він належить до тих своїх, що *«чужіші чужини»*, до лихої прорості посіяного національною неволею морального розкладу, що започатковує хворобливі руйнівні процеси всередині етнічної спільноти. Саме тому Ярема ще небезпечніший ворог, ніж поляки, і двобій між державником-гетьманом і запродавцем, який з ненавистю винародовленого маргінала нищить власний край, може завершитись тільки смертю одного з них.. Безславною смертю помирає Ярема Вишневецький, найбільший ворог гетьмана-державника, *«мучитель власного народу»* [3].

У історичній поемі «Маруся Чурай» Ліна Костенко також не дає бодай жодної позитивної оцінки власнику маєтку у Лубнах:

А он уже й видніє з далини
столиця Вишневецького – Лубни.
Там жив Ярема, син Рахни,
страшний руйнатор України.
Упир з холодними очима,
пихатий словом і чолом

душа підступна і злочинна,
закута в панцир і шолом.
Уламок лицарського роду,
мучитель власного народу,
кривавий кат з-під темної зорі, -
отам він жив на Замковій горі.
З гори тієї, що стоїть, висока,
лубенський родич краківського Смока
у нашу землю кігті увігнав.
Бенкетував, сідав на шию хлопцям,
пускав дівчат по світу без коси.
Стріляв козульт, возив пшоно в Європу
і на поташ випалював ліси.
Загарбав край, неначе відумерщину,
І брав за все – живе і неживе.
За дим, за торг, ставщину, сухомельщину,
Спасне, гребельне, з воза, рогове.
Обклав податком вулики, броварні,
степи, луги, левади запосів.
В монастирях, обладнаних під псарні,
Святі отці удержували псів [6, с. 90].

Чорними фарбами змальована і створена ним каральна армія. Після поразки коронного війська на Жовтих водах і під Корсунем, відступаючи із своїм надвірним військом, Ярема люто придушував народне повстання:

Тримав усе оружною рукою,
Був кам'яніший від своїх твердинь.
Горіли села, кров лилась рікою,
Коли тікав степами на Волинь...
Тікав по трупах Єремія звідси,
Та все карав, карав, карав провидців,
Рубав їм руки, вішав, розпинав,
Садив на палі, голови стинав.
Страшний по ньому залишився слід -
козацьких тіл кривавий живопліт. [6, с. 90]

Поетичний талант автора дозволив красномовно протиставити двох князів роду Вишневецьких – Дмитра та Ярему:

Чи думав Байда про такого внука,
що зрадить славу прадіда свого? [6, с. 91]
показати презирство і зневагу старшого із них до молодшого:
Вісити на палі то іще не мука,
Як тепер дивитись на такого внука!... [6, с. 92]

Отже, у художній літературі знаходимо твори, в яких історично правдиво створені літературні образи князів Вишневецьких, чия діяльність висвітлюється у музейних дистионаціях, на туристичних маршрутах заповідника. Вважаємо, що відповідні за тематикою уривки із них можуть слугувати ілюстрацією до історичного матеріалу і сприяти підвищенню ефективності культурно-просвітницької роботи. Плануємо продовжити огляд художніх творів на зазначену тематику, моніторинг нових видань і у разі їх відповідності фактам, що викладаються відвідувачам заповідника, за умови художньої досконалості творів, залучати до створення екскурсійних текстів, а також використовувати у

театралізованих дійствах, що є у перспективах Національного заповідника «Хортиця».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Герман Н. Особливості трактування постатей Яремії Вишневецького в художній літературі. Режим доступу: [http:// - Режим доступу: // litakcent.com](http://litakcent.com)
2. Гуцал П. Ерісідіон [Текст]/П. Гуцал//Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т./редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль, 2004. – Т. 1. – С. 559
3. Крालюк П. Парадокси українсько-польських культурних стосунків: Образи князів Вишневецьких у польській та українській літературах/ П. Крालюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – Вип. 21. – С. 468-474.
4. Куліш П. “Байда. Князь Вишневецький”- Режим доступу: <http://ukrlib.com.ua>
5. Костенко Л.В. Берестечко:Історичний роман. //Л. Костенко. – К.,2010. – С. 96-97.
6. Костенко Л.В. Маруся Чурай. //Л. Костенко – К.:Дніпро, 1982. – 136.
7. Мицик Ю.А. Вишневецький (Байда)/Ю. Мицик./Українське козацтво:Мала Енциклопедія. Вид. 2, доп. І переробл. Київ-Генева, Запоріжжя Прем'єр, 2006. – С.83.
8. Нечуй-Левицький І. Князь Єрмія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: Іст. романи / Упоряд., авт. післям. та приміт. Р. С. Міщук.– К.: Дніпро, 1991.– 511 с.
9. Пода О. Ю. Польські джерела роману І. С. Нечуя-Левицького «Князь Єрмія Вишневецький» // Вісн. Запоріз. держ. ун-ту. Філол. науки.– 2001.– № 1.
10. Северюк В. Україна козацька. //В. Северюк.– Львів: Каменяр, 2015 – 480 с.
11. Сенкевич Г. Вогнем і мечем: Роман / Переклад В. С. Бойка; Передм., словник Р. П. Радишевського. – Х.: Фоліо, 2006. – 638 с.
12. Сиротюк М. Український радянський історичний роман. Проблема історичної та художньої правди / Микола Сиротюк. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – 396 с.
13. Чупринка Г. Пісня про Байду/Г. Чупринка – Режим доступу: [http:// osvita.ua](http://osvita.ua)
14. Щоголів Я. Твори. – Харків: Вид-во САГА, 2007.

Євген Осадчий
м. Путивлі

ПОТАШНА БУДА СЕРЕДИНИ XVII СТ. НА СЕРЕДНЬОМУ ПСЛІ

Анотація: У статті аналізуються результати археологічних розкопок кургану епохи бронзи, здійснені археологічною експедицією О.В. Сухобокова 1990 р. В курганному насипі було виявлено сім печей, що датуються серединою XVII ст. Вони є рештками майстерні, що займалася виготовленням поташного напівфабрикату – фальби. Поряд розташовувався селітроварний майдан – джерело сировини для поташу. Майстерня функціонувала у прикордонній зоні між Річчю Посполитою та Московією і була зруйнована за наказом путивльського воєводи.

Ключові слова: курган, поташ, майстерня, Річ Посполита.

Малонаселені території середньої течії Псла у середині XVII ст. приваблювали промисловиків з українських земель Речі Посполитої своїми природними ресурсами. У цей час відбувається активне заселення значних територій Дніпровського Лівобережжя. Одними з перших на нові землі приходили ватаги мисливців, бортників, селітроварів, будників. Промисли велися за підтримки володаря значних територій Лівобережної України князя Ієремії Вишневецького. Часто для отримання більших прибутків та ухилення від державного контролю

промисел вівся на спірних територіях, що формально належали Московській державі. І. Вишневецький та інші великі землевласники, спираючись на підтримку Сейму та власні збройні формування не визнавали державних кордонів з Московською державою, посиляючись на королівські привілеї попередніх років.

Особливо активно освоювалися території, де військова присутність Московської держави була мінімальною. Відсутність укріплених опорних пунктів у віддалених від волостей утруднювала контроль за кордоном. Часто єдиною реакцією з боку прикордонних воєвод були скарги до державців міст Речі Посполитої з перерахуванням завданих збитків.

Найбільш численними були ватаги селітроварів, що мали достатню сировинну базу та досвід роботи на території Речі Посполитої. Цей промисел є одним з найбільш технологічно складних та потребував наявності кількох складових. Одним з необхідних елементів була наявність значної кількості деревини, яку спалювали під час кристалізації селітри. Відходом селітряного виробництва була зола, яку викидали під час чищення печей. Така сировина була необхідна для виробництва іншого, не менш цінного продукту – поташу (карбонату калію). Він застосовувався при виробництві скла, фарби та мила, а якісний поташ використовувався як харчова добавка. Поташ був експортною сировиною. Він вивозився до Голландії та німецьких міст, де велося промислове виробництво скла і тканин.

Отримати достатню кількість золи для виробництва поташу було дуже складно. Для цього вирубалася значна кількість деревини. У Речі Посполитій майже всі лісові масиви були власністю корони або великих землевласників, а тому за можливість рубати та палити дерево необхідно було платити. Це збільшувало вартість поташу та зменшувало прибутки. Для пошуку дешевої сировини промисловики вирушали на прикордонні території. Тут знаходилися значні лісові масиви, які, до речі, охоронялися московськими воєводами як захист від татарської кінноти. Тому досить швидко селітроварний та поташний промисел об'єдналися.

Селітроваріння велося на великих курганах та валах старих городищ. Після завершення робіт лишалися значні земляні насипи, що отримали назву майдани. Поташні буди не лишали по собі значних ландшафтних перетворень і, тому їх виявлення часто було випадковим.

У 1990 р. Лівобережною слов'яно-руською археологічною експедицією під керівництвом О.В.Сухобокова здійснено розкопки невеликого кургану поблизу с. Степне Лебединського району Сумської області. У південній частині насипу виявлено сім округлих печей діаметром від 0,5 до 1,2 м та глибиною 0,3-0,7 м. Вони були зафіксовані після зняття орного шару у насипі кургану (рис. 1). Усі ями круглої та овальної форми мали розширення до дна. На дні печей знаходився шар золи та попелу насичений дрібними фрагментами кераміки XVII ст. та перепалених кісток тварин (рис. 2, 3, 4). За 750 м на південний захід від кургану знаходиться селітроварний майдан [7, с. 33-37].

У 2013 р. його було обстежено Є.М. Осадчим та О.В. Коротею. Поряд з ним виявлено технологічний майданчик, що був додатково укріплений невисоким валом та ровом [5, 2006, 224-225]. Цей майдан є найбільшим за розміром в окрузі та може бути ототожнений з писемним повідомленням про варіння селітри в урочищі Бесіщево на Пслі [4, с. 324].

Основою виробництва поташу була велика піч, де спалювали деревину. У даному випадку попіл отримували на майдані, а майстерня з викалювання золи, власне буда, знаходилася на невеликому кургані. Таке розташування виробничих потужностей не зовсім зрозуміле. Відстань між двома об'єктами становить 750 м.

Те, що вони були пов'язані свідчить розташування печей у південній частині насипу, з боку майдану. Ймовірно, що розташування печей у курганному насипі було зроблено з певною, поки що незрозумілою метою.

Діаметр печей та їх конструкція свідчать про те, що в них використовувалися невеликі горщики. Технологічний процес отримання поташу складний та має кілька етапів. Процес випарювання золи відбувався у неглибоких печах, куди могли поміститися одночасно до двох горщиків. Для процесу викалювання могли використовувати як металевий так і глиняний посуд. На користь останнього свідчать численні фрагменти, знайдені поряд з печами. Кількість печей свідчить про значний об'єм золи, що перероблявся. Для отримання 50 кг золи необхідно було спалити близько 5 кубічних метрів деревини.

Деревна зола очищувалася від вугілля та змішувалася з трав'яною. Це часто робили у лісостеповій місцевості. Територія, де розташована буда у XVII ст. була вкрита переважно степовою рослинністю та байрачними лісами.

Золу промивали гарячою водою у горщиках з отвором у дні та фільтром з соломи або сухої трави. Потім отриманий розчин збирали у ємність та ставили у вогонь. Після випарювання та викалювання залишалася тверда субстанція, яку вибивали та складали у бочки. Вона мала назву «фальба», або сірий поташ. Це був напівфабрикат, який перетворювався на повноцінний поташ у стаціонарній майстерні [6].

Цікавою є згадка про варіння селітри в середній течії Псла. У 1639 р. путивлянин Петро Поджаріхін доповідав про ватагу в урочищі Бєсїщево. Селітровари кількістю 40 чоловік звели шалаші та розпочинали варіння селітри. Загін ратних людей з Путивля під керівництвом Семена Черепова вислав литовських людей з курганів та знищів споруди та шалаші [4, с. 324].

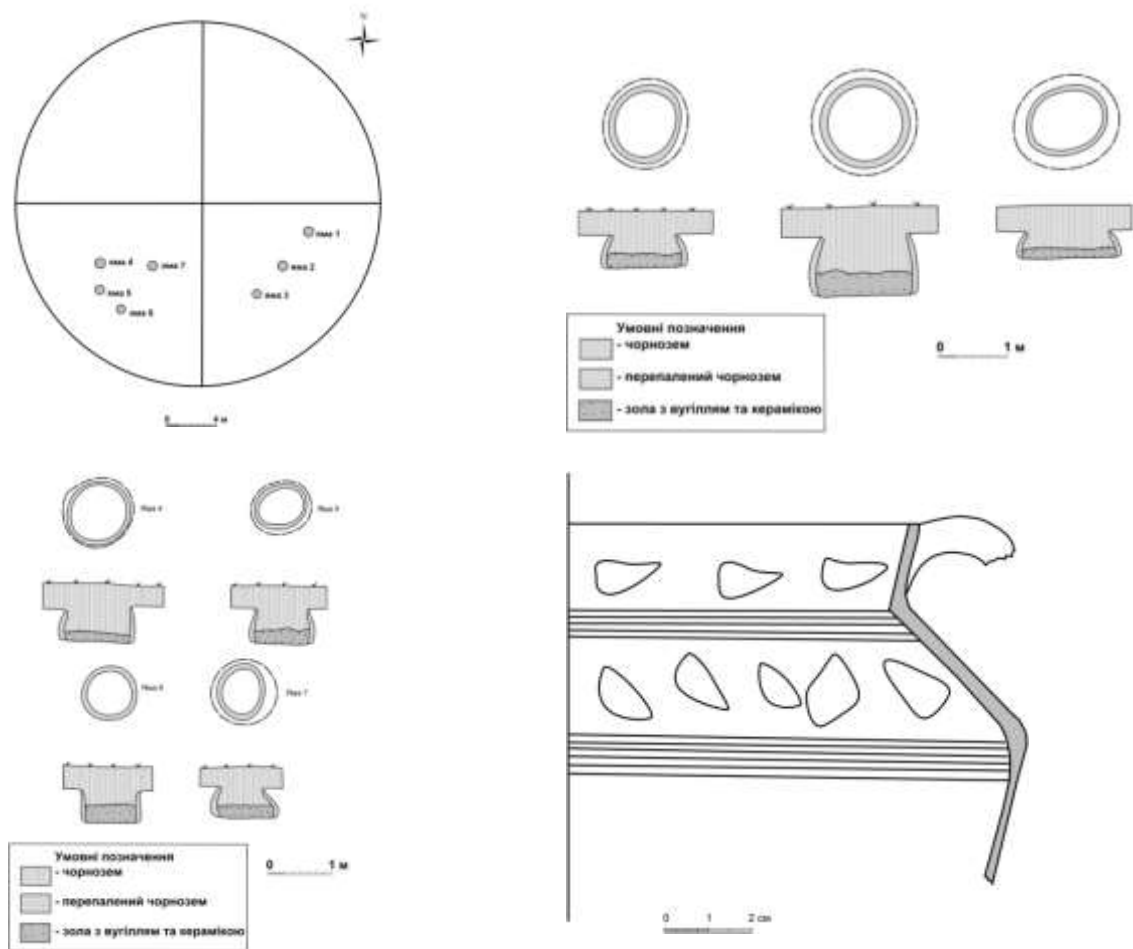
Перша згадка про видобуток поташу на території Середнього Псла датується 1643 р. У цьому році був заключений контракт між коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським та паном Мартином Длуським про те, що останній отримує в оренду міста Гадяч і Лютецька з правом виготовляти поташ. Контракт підписаний на 3 рр. з 1644 по 1647 р. За текстом документу орендар мав виготовляти поташ у 4 будах розташованих на орендованих землях. Орієнтовний об'єм поташу становив 1000 шифунтів, який Станіслав Конєцпольський зобов'язаний був брати по 8 злотих 15 грошей за 1 шифунт. Поташ мав бути високої якості, прирівняний до гданського сорту. За поташ більш низької якості орендар мусить доплатити різницю за ринковою ціною. Особливо наголошувалося, що при транспортуванні поташ повинен бути у бочках, окутих залізом та проштампованих печаткою Станіслава Конєцпольського. Низькоякісний поташ (смольчуга) повинен був оплачуватися по 40 злотих за 12 ласт (лашт). Ласт (лашт) це віз на якому перевозився вантаж. Один ласт (лашт) дорівнював 12 бочкам, 30 шифунтам або 165 гданським каменям. 1 шифунт = 176 фунтів, 1 лашт = 120 пудів [3, с. 184]. Тобто орієнтовний об'єм поташу, який планувалося видобути і поставити до Миргорода дорівнював 176000 фунтів (79,8 т), смольчуги – 1800 пудів (28,8 т) щорічно.

У разі перенесення буди орендодавець брав на себе витрати на будівництво нової у розмірі 200 злотих. Отриманий поташ транспортувався до Миргорода. Зобов'язанні по перевезенню були покладені на жителів міста Гадяч [2, с. 362-364].

Після 1647 р. виробництвом поташу та смольчуги займалися жителі московських прикордонних містечок. Промисел вівся в долині річки Грунь, у тих місцях, де існувала буда української ватаги. Після входження частини спірних територій до складу Московської держави у прикордонних фортецях з'явилися

гарнізони з дітей боярських. Вони отримали землі та угіддя з правом вести промисли. У 1654 р. жителі Олешні скаржилися царю Олексію Михайловичу на те, що українці їздять з-за кордону та косять траву на лугах вздовж р. Грунь. Також вони просили наділити їм ці землі для поташного виробництва. Московські промисловці брати Ртіщєви били чолом царю Московському для того, щоб він віддав їм землі навколо містечка Грунь, де було багато трави для виготовлення поташу [1, с. 390].

Таким чином, виявлені на кургані поблизу с. Степне печі є рештками поташної буди, що діяла одночасно з селітрованою майстернею. Варіння селітри та викалювання золи вели вихідці з Лівобережної України за підтримки роменського підстарости. Майстерня функціонувала один або два сезони та була покинута через втручання загону ратних людей з Путивля. Буда була місцем, де виготовлялася фальба – напівфабрикат з якого потім виготовляли поташ. На сьогодні поташна буда є єдиною на Сумщині археологічно дослідженою майстернею, пов'язаною з козацькими промислами XVII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук. Том 2. Разрядный приказ. Московский стол. 1635 – 1659. СПб: изд. Типография Императорской Академии наук, 1894. 773 с.
2. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. 1620 – 1647 годы. М.: издательство Академии наук СССР, 1953. Том 1. 585 с.

3. Герасименко Н., З історії мір місткості і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV-першій половині XVII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. К., 2000. С. 176-186.
4. Кулаковський П., Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). К.: Темпора, 2006. 496 с.
5. Осадчий Є.М. Укріплений табір селітроварів середини XVII ст. на Середньому Пслі // Археологія і фортифікація України. Збірник матеріалів IV науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Медобори 2006, 2014. – С. 224 – 226.
6. Сас П.М. Буді поташні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України, 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Budy_potashni.
7. Сухобоков О.В., Белинская Л.И. Отчёт о раскопках кургана катакомбной культуры близ с. Михайловка Лебединского района Сумской области // НА ІА НАНУ. 1990/36. с. 33 – 37.

**Володимир Парацій
м. Бережани**

УКРАЇНСЬКА КОЗАЧЧИНА ТА БЕРЕЖАНСЬКИЙ КРАЙ: ФАКТОРИ ІСТОРИЧНОЇ ДОТИЧНОСТІ

Анотація: У статті проаналізовано, в наскрізно-історичній проекції XVII – поч. XVIII ст., фактори дотичності Бережанщини – окремого регіону Тернопільського Опілля – до історичних звершень Українського козацтва; а також до «історичної пам'яті» про нього. Чинники аналізу: історичні події та історичні особистості у визначеному просторі та часі.

Ключові слова: Українське козацтво, Бережанський край, гетьман, Адам Миколай Сенявський, Іван Мазепа, пам'ять, польсько-козацьке протистояння.

Минуле історичних Бережан має досить дотичну причетність до українського козацтва. Але на окремих етапах історичної еволюції чітко прослідковуються події, пов'язані з діяльністю козацтва, які стосувалися нашого міста, його архітектурних пам'яток чи визначних особистостей. Часто населений пункт був, загалом, ворожим до козацького субстрату, як і його власники. Так, польний гетьман Миколай Сенявський (син першого власника бережанського замку) у 1577 р. був причетний до арешту і подальшої страти визначного козацького ватажка Івана Підкови.

Більшість дотичних стосунків Бережан до історії українського козацтва пов'язано з мілітарними та дипломатичними подіями XVII - поч. XVIII ст.

Восени 1648 р. козацькі війська Богдана Хмельницького здійснюють масований похід на Львів і Замостя. Два напрямки їх переміщення: головний (Збараж – Тернопіль – Зборів – Глиняни – Львів), та один з допоміжних (Теребовля – Рогатин) [8, с. 94], ніби ножицями охоплювали територію Бережанщини. У др. пол. вересня окремі козацькі загони розсилаються в різні регіони Волині та Галичини із завойовницькою метою [16, с. 72]. Один з таких загонів (полків) під командуванням Максима Кривоноса, при допомозі прихильників з місцевого населення, зумів захопити Бережанський замковий комплекс і місто. Знищено було й інші найближчі замки Сенявських (наприклад, містечко Конюхи) [27, с. 89]. Зрозуміло, в результаті цих руйнацій, великих матеріальних втрат зазнали й місцеві мешканці, що підтверджується й збереженою архівною документацією. Так, у матеріалах Львівського гродського суду міститься заява Бережанських міщан від 17

травня 1649 р. про завдані їм шкоди під час бойових дій восени попереднього року [19, арк. 285].

У деяких сусідніх галицьких містах, як, наприклад, в Рогатині (один з проміжних центрів походу війська Богдана Хмельницького на Львів), тривалий час залишалися козацькі залоги [18, с. 40]. А в недалеких від Бережан околицях (в р-ні Зборова) тоді ж розгорталися активні антипольські народні виступи. Справа одного з її керівників – місцевого жителя Грицька Турчиняка – розглядалася навіть в Тереховлянському суді, де під час катування він видав своїх спільників [7, с. 6-7]. Ці факти – як прямі, так і дотичні – яскраво підтверджують мілітарну динаміку козацько-польського протистояння 1648 р. на землях західного Тернопілля (зокрема – в адміністративному ареалі сучасної Бережанщини).

Але вже вдруге – у липні 1649 р. – Бережанський замок витримав облогу козацьких військ, хоч жорстокі бої відбувалися в межах населеного пункту. Місто було понищене козацько-татарськими загонами і в 1651 році [28, s. 89-90]. Але місцевий замок витримав облогу.

У цей час мілітарно-політичний динамізм посилювався для Бережанщини ще й тим, що наприкінці травня 1651 р. Богдан Хмельницький розташував свій гетьманський табір під Зборовом і стояв тут більше тижня [7, с. 14-15]. А 26 серпня 1655 р. українсько-російські війська під командуванням знову ж Богдана Хмельницького, захопивши Скалу-Подільську, далі, через Язлівець (зайняли першого вересня) та Чортків (5 вересня) [12, с. 208], направилися в бік Львова. На їх шляху восени 1655 р. знаходилися і Бережани. Місто було зруйноване, але знову ж місцевий замковий комплекс – родинна резиденція Сенявських – зумів ефектно протиставити свої фортифікаційні можливості ворожим нападам [29, s. 89-90].

Восени 1666 р. козацькі війська під керівництвом П. Дорошенко з 30-тисячною татарською ордою нападають на західноукраїнські (подільські) землі. На поч. жовтня 1667 р. 24 тис. козаків, загін турецьких яничарів і декілька тисяч татар оточили в околицях Підгаєць 15-тисячне польське військо під командуванням майбутнього короля Речі Посполитої Яна III Собеського. І лише чудесне співставлення обставин врятувало поляків: кошовий отаман запорожців Іван Сірко напав на Крим, в результаті чого частина татар з Підгаєць повернула додому, а їх провідник Керім-Гірей розпочав сепаратні переговори з Яном Собеським. Зрештою, на переговори та на підписання 19 жовтня угоди змушений був погодитись і сам український гетьман [12, с. 136-137].

Ці події мали своє дотичне відображення на бережанських просторах. Містечко Нараїв (15 км. на північ від Бережан) ще в 1666 р. було знищене козацько-татарськими загонами після того, як на цій місцевості вони розгромили 23 польські військові хоругви (6 тис. війська), очолюваних Себастьяном Маховським [25, s. 8]. А вже власне під час Підгаєцької кампанії Ян Собеський відправив у бік Бережан декілька польських військових загонів під командуванням Габріеля Сільницького; між містом і Нараєвом вони знищили татарський загін, кількістю понад 1500 осіб [29, s. 92]. Також і костюл в с. Біще (майже 10 км. на північ від Бережан) в 1666-1667 рр. «під час нападів козацьких слугував для залоги оборонною твердинею» [26, s. 4]. І знову невдалою, як і в попередні рр., для козацько-татарських загонів часів «воєн підгаєцьких» була облога Бережанського замкового комплексу [24, s. 62].

Взагалі, завдяки своїм фортифікаційним властивостям, що підтверджувалося мілітарними подіями 1640-1660-х рр., Бережанський замок в польській історіографії кін. XIX-XX ст. (незалежно від її ідеологічного спрямування) «слухно віднесено до найкращих і найоборонніших на Русі. Охороняючи навколишню

людність, мужньо витримував напади татарських чамбулів, козацькі облоги...» [22, s. 264; 23, s. 69]. Особливо зверталася увага на те, що «в 1648, 1655 і 1667 рр. замок чинив опір військам козацьким» [22, s. 264; 32, s. 167]. Як один з небагатьох обороноздатних під час козацьких облог 1648 та 1655 рр. називає Александр Чоловський цей якісний оборонно-житловий комплекс [23, s. 69; 24, s. 62].

Були представники родини Сенявських і учасниками різних польсько-козацьких битв. Зокрема, на етапі 1648-1649 рр. польсько-козацької війни активну участь в ній брав один з представників родини Сенявських (власників Бережанського господарського ключа) Гієронім-Адам – писар польний коронний, староста львівський. З двадцяти років він був постійним учасником польських військових походів, що підтверджується документально.

Так, Василь Дворецький у згадках про Корсунську битву 1648 р. окремо відзначає: «Квітня двадцять четвертого дня Хмельницький із Тугай-беєм Потоцького, гетьмана коронного, і Калиновського, польного, Сенявського та Одривольського, полковників, з усім лядським військом до фундаменту зніс і віддав ордам у полон» [6, с. 249]. Власне, це був Гієронім-Адам, який брав участь у битві під Корсунем, де й потрапив у полон. Але хан перекопської орди Тугай-бей звільнив його без викупу, як свого часу Тугай-бей відпустив у Крим батько Гієроніма-Адама [27, s. 68; 33, s. 26].

Гієронім-Адам повертається до війська, є учасником нових польсько-козацьких мілітарних зіткнень: Пилявецької битви (серпень 1648 р.), облоги під Збаражем (липень – серпень 1649 р.) [29, s. 68]. Зокрема, після Пилявців, коли Богдан Хмельницький гнав поляків під Львів, їх військовий провідник Ярема (Єремія) Вишневецький з підчашим коронним (Остророг) і Сенявським (старостою Львівським) «всі клейноти, і золото, і срібло повідбирали у міщан, і кляшторів, і костьолів, і церков на військо, обіцяючи боронити Львова...». Скоро однак вони повтікали: «Вишневецький – до Замостя, інші – хто де міг» [2, с. 122; 6, с. 282].

З'являється Адам Гієронім Сенявський, як учасник польсько-козацьких військових дій, і наступного – 1649 р. Тоді ж, як відомо, через недотримання польською стороною умов перемир'я, було розпочато новий воєнний похід козаків за маршрутом: Остропіль – Полонне – Красилів – Константинів (Старий і Новий) – Синяву – Зіньків – Межибіж. Поляки ж під Збаражем «окопалися потужно». І серед їх воєначальників постійно згадуються: князь Єремія Корибут Вишневецький, а також «пан белзький Фірлей, пан кам'янецький Ляскоронський, пан підчаший коронний Остророг, пан хорунжий коронний князь Корецький..., пан Сенявський, староста Львівський». А козаки, «окопавши їх у шість миль ушир, коло них стояли з ордами, стерегли їх продовж п'яти тижнів, аби від голоду і страху поздыхали самі. Мало що їх позосталих вийшло безоружно на піших ногах і розсипалися по дорогах та містах» [2, с. 123-124; 6, с. 283]. Є згадки й про десять тижнів козацької облоги під Збаражем, де Є. Вишневецький, А. Фірлей, А. Сенявський «з іншими панами та регіментарями королівськими окопуються» [20, с. 128]. Адам Гієронім Сенявський отримав під Збаражем важке поранення; як згадує відомий дослідник-краєзнавець кін. XIX – поч. XX ст. М. Мацішевський: «труднощі військові підірвали його здоров'я і після зняття облоги його ледь живого перевезли до Бережан, де по довгій хворобі завершив своє життя на поч. 1650 р., маючи 28 років від народження» [29, s. 68].

Загалом, Маурицій Мацішевський присвячує нашому історичному персонажеві цілу патріотичну («рицарську») епітафію-життєпис (часто цитуючи польського історика XVII ст. Яна Рудавського у виданні 1855 р. [27, s. 14, 108]): «Коротке життя Гієроніма Адама, сина Прокопа, єдиного спадкоємця слави і

достатків Сенявських припав на кінець панування Владислава IV і початок нещасливого урядування Яна Казимира. У тих воєнних часах розпочинає староста львівський та писар польний коронний дуже ранню професію рицарську». Не маючи ще 20 років воював під командуванням гетьмана польного Станіслава Конєцпольського під Охматовом (30 січня 1644 р.). Під Корсунем (26 травня 1648 р.) потрапив до татарської неволі, але Тугай бей відпустив його на волю, так як колись подібне вчинив батько бранця. Далі брав участь у Пилявецькій битві (серпень 1648 р.). Звідси поспішив на елекційний сейм, де виступив за вибір Яна Казимира «як простий доброволець». Відразу ж рушив до війська, брав участь у битвах з козаками, пережив Збаразьку облогу... «показуючи приклади мужності». З Марком Собеським, старостою красноставським, братом Яна III, привів до Збаража, окрім гусарської хоругви, ще й загін піхоти в 600 осіб, утримуваний власним коштом. Але «труди воєнні підірвали його здоров'я». Після зняття облоги Збаража ледве живого перенесли до Бережан; де, після тривалої хвороби, «закінчив життя на початку 1650 р., не досягнувши 28 року життя, осиротивши дружину Ельжбету, дочку гетьмана польного коронного Станіслава Ревери Потоцького, і малого сина Миколая Гієроніма». Помер «наприкінці лютого... в розквіті віку та на світання слави» [29, s. 68].

Наступний етап історичної прив'язки польсько-козацьких зіткнень до Бережанщини переноситься на поч. XVIII ст. І пов'язаний він не так з територіальною локалізацією історичних подій, як з особою останнього власника Бережанського господарського ключа (і замкового комплексу) з родини Сенявських – Адамом Миколаєм, батько якого – польний гетьман Миколай Гієронім – помер від отриманого поранення під час Віденської кампанії 1683 р. (в битві під Парканами).

Адам Миколай Сенявський (рис. 1) – доволі знакова особистість, визнаний політичний діяч (особливо яскравий як політичний авантюрист), при якому Бережанський замок досягнув свого апогею фортифікаційної та мистецької еволюції, а також історичної значимості. Це була, на думку В. Антоновича, «честолюбива, жадібна до влади і грошей, талановита у складанні інтриг» людина [1, с. 340].

Він народився у Бережанах 1666 р. Освіту та відповідне часові європейське виховання здобув за кордоном, головню при дворі Людовика XIV, де займався військовими справами, подаючи великі надії. Одружився з Ельжбетою Любомирською, дочкою Станіслава – маршалка коронного. Коли, після смерті Яна III Собеського, польську корону отримав саксонський електор Фрідріх Август, Адам Миколай відносить себе до прихильників цього короля. Але, доволі часто змінював свої політичні погляди задля особистої вигоди. Сподівався, зокрема, при допомозі московського царя Петра I, корони для себе, хоч (за Отвіновським) «про це не дуже видавався» [31, s. 122]. Адже таких кандидатів було чимало і «деякі енергійніше свої кандидатури просуvalи» [29, s. 70-71]. Також Маурицій Мацішевський описує його як хитрого та самодостатнього політика, який вмів відкуплятися, не зобов'язуючи себе клятвами чи обіцянками [29, s. 72-74].

Ще замолоду Адам Миколай Сенявський був достатньо самостійним у політичних і навіть приватних взаємовідносинах. Так, у звіті про дипломатичну місію в Крим (Статейний список 1692-1695 рр.) московського піддячого Василя Айтемирова (в інформації за 1694 р.) згадано, окрім іншого, що: ханський син Кази Гірей салтан, «живучи в Акермане, с ним, Сенявским, имеет дружбу, и пересылки между ними бывают непрестанные». А слуга Сенявського закупляв тут «кримські товари», зокрема «кафтанов и бурок черкесских» [3, с. 231].

Не менш самостійним і «самодостатнім» був Адам Миколай Сенявський в часи Великої Північної війни 1700-1721 рр. На першому її етапі – це була тісна співпраця (правда, з метою досягнення власних політичних дивідендів) з гетьманом українського козацтва Іваном Мазепою. Адже, на думку українського історика в діаспорі Ореста Субтельного: «Саме бажання приготуватися до будь-яких випадковостей схилило гетьмана до порозуміння як з прошведськи, так і з проросійськи зорієнтованими поляками. З Августом II і, особливо, з його найсильнішим польським прихильником, коронним гетьманом Адамом Сенявським, Мазепа намагався встановити якнайсердечніші стосунки (водночас підбурюючи царя проти його польських союзників і перешкоджаючи їхньому поверненню на Правобережжя, втрачене поляками під час козацького повстання 1701 року» [17, с. 26].

Тодішні козацькі повстання на правобережній Київщині під проводом Захара Іскри, Семена Палія, Самійла Самуся та Андрія Абазина спричинили, окрім факторів політичної дестабілізації, ще й своєрідне розшарування магнатських родин у поглядах на домінантність зовнішньої (від шведів) чи внутрішньої (від козаків) небезпеки. Більшість з шляхти обвинуватила великого коронного гетьмана Любомирського в захисті правобережного козацтва, хоч він пропонував лише змінити акцент на сприйняття більшої небезпеки від шведської агресії. У результаті – його змушують відмовитися від керівництва антикозацьким походом на користь польного гетьмана (отримав це звання у травні 1702 р.) Адама Миколая Сенявського, який уже сам набивався на командування. З метою якнайшвидшого підтвердження власної військової здатності останній вважав за краще воювати з козацько-селянськими масами, ніж з добре оснащеною та професійно організованою шведською армією [1, с. 340].

У грудні 1702 р. Адама Миколая Сенявського призначили головнокомандуючим. Він негайно видав універсал, в якому закликав усі надані в його розпорядження війська збиратися до табору під Бережанами. І протягом грудня 1702 – першої половини січня 1703 рр. було зібрано чисельні військові з'єднання, які склалися не тільки з коронних, але й надвірних хоругв [1, с. 340-341].

Із записника (1706 р.) уніатського перемишльського єпископа (з 1708 р. – митрополита) Юрія Винницького: «Того ж... року булави віддано: велику – його милості пану Любомирському з каштелянією краківською, менша – його милості пану Сенявському, воєводі белзькому... Того ж року козаки, прибравши собі за вождя Самуся, збунтувалися і великі шкоди та розорення чинили в Подільськім, Брацлавськім, Волинськім, Київськім воєводствах. Однак того ж року присмирені через його милість пана гетьмана польного та його милість пана Потоцького, воєводи київського» [11, с. 194]. Також, згадка про повстання Палія та «королівський» акцент на цю проблему висвітлено в польських історичних повідомленнях [для прикладу: 31, с. 47-49].

А з середини січня розпочався давно організовуваний та очікуваний антикозацький похід на подільські землі, а в лютому – у межі Брацлавщини. Тут польські війська розгромили козацько-селянські загони Андрія Абазина і захопили Ладизин [1, с. 341-342; 15, с. 62]. Але Адам Миколай Сенявський не ризикує вести прямі військові дії проти досвідчених та організованих козацьких загонів Захара Іскри, Самійла Самуся та Семена Палія, не наважується захопити й один з центрів їх дислокації – Білу Церкву [1, с. 341-342, 345; 15, с. 62]. Він швидше надіється на досягнення позитивного результату хитрими дипломатичними ходами. Так, впродовж 1703 р. постійно надсилає І. Мазепі «переконання» збройно знищити

загони найбільш значимого повстанського керівника – фастівського полковника Семена Палія [9, с. 142]; одночасно через московського посла Й. Паткуля, що переїжджав з Відня до Москви, звертається до правобережного козацького ватажка з пропозиціями щодо примирення. Ця місія, правда, завершилася невдачею [15, с. 62].

Тоді Адам Миколай Сенявський починає повторювати стратегічні задуми Любомирського, трактуючи перевагу шведської небезпеки над козацькою (а на 1702 р. Карл XII захопив майже всі польські землі), через що оголошує похід завершеним. У березні 1704 р. польські війська направляються до Львова та на територію власне етнічної Польщі [1, с. 345; 10, с. 103]. Таким чином вдало маскується його фактична поразка.

Власне історіографія цього походу чисельна та тематично різноманітна. Для прикладу, проблема повноцінно опрацьована (з врахуванням відомих історичних фактів, широкого комплексу джерел, загального аналізу політичної ситуації та, навіть, результатів двохсторонніх розмов і пропозицій) українським істориком з діаспори Борисом Крупницьким [10, с. 103-109]. Але для нас важливіше участь у цій воєнно-політичній акції Адама Миколая Сенявського та, дотично, Бережанського замку – його родинної резиденції. Хоч, загалом, ця багатоступенева авантюрна місія завершилася для нього невдачею; але вона розвинула подальші політичні стосунки Адама Миколая Сенявського та Івана Мазепи; уже з 1704 р.

Адже тогочасний похід козацьких військ під керівництвом Івана Мазепи на західноукраїнські землі перетворює їх на зону значної політичної активізації першого періоду європейської Північної війни. Значимі події відбуваються на територіях, дотичних до Бережанського краю. Зокрема, в першій половині серпня 1705 р. козацьке військо перебувало у Зборові – в маєтках Олександра Собеського. Тут гетьман наказав своїм загонам вести себе скромніше, ніж у володіннях Потоцьких та інших ворогів польського короля Августа II – ставленика московського царя Петра I [7, с. 16; 9, с. 161; 14, с. 273]. Незважаючи на локальний зміст цього походу, він був частиною великої політичної комбінації, «виклик» (поняття етимологізоване Арнольдом Тойнбі) якої накладав свою специфіку на місцеві міжшляхетські політичні відносини.

У квітні 1707 р. російський цар викликає І. Мазепу з військом до Жовкви [9, с. 178]. Ймовірно, направляючись туди, український гетьман міг деякий час знаходитися у Бережанах (власне у Бережанському замковому комплексі Сенявських). А в Жовкві московський цар (через А. Меншикова в обхід Мазепи) наказує компанійському полковнику А. Танському виступити з цього міста у розпорядження коронного гетьмана Адама Миколая Сенявського [9, с. 179-182; 14, с. 278]. Це викликало негативну реакцію в Івана Мазепи, але нічого змінити він не зміг [9, с. 179].

Таким чином, власник Бережанського замкового комплексу і місцевого господарського ключа, як спілльник Петра I, посилює свої мілітарні (а, через це, і впливові) можливості за рахунок козацького війська. І – загалом – визнається одним з найпомітніших діячів серед тогочасної магнатерії політично нестабільної Речі Посполитої. Адже, згідно польських історичних повідомлень, у 1707 р.: «Уся сила на той час була у гетьмана Сенявського, який маючи війська кварцярного 15 тисяч з дивізіями різними, опирався міцно шведській стороні».

Також – цей період відзначається його прагненням добратися до королівської корони [31, с. 122]. Так, у своєму дослідженні про взаємовідносини Мазепи й Сенявського, український історик Орест Субтельний акцентує увагу на проросійській орієнтації останнього: зокрема й на те, що з 1706 р. останній, з

подання Петра I, визнавався як один з головних претендентів на польський престол [17, с. 211].

Але, загалом, відносини між двома гетьманами (польським та українським) були рівними; можна стверджувати – що інколи й дружніми. Про це може свідчити й опублікована О. Субтельним переписка між ними [30]. Зокрема, Адам Миколай Сенявський у січні 1708 р. повідомляв І. Мазепі, що в Польщі розповсюджуються чутки про його контакти з княгинею Дольською. Про це також згадував Пилип Орлик у листі до Стефана Яворського (на той час – митрополита Рязанського, який допомагав кільком мазепинцям, що повернулися до Російської імперії) за 1721 р. [17, с. 179, 222].

Хоч, у їхніх стосунках було не все так просто, незважаючи на листовні «братерські клятви» кожного. Слід зауважити, Іван Мазепа був майстром гри на випередження з можливими ворогами, чи, конкретніше – донощиками московському царю. Така гра проводилася і з Адамом Миколаєм Сенявським – «найвпливовішим (і, можливо, найнадійнішим) із польських прихильників Августа II та Петра I». Лише один приклад: коли у 1708 р. І. Мазепа остаточно вирішив перейти до шведів, то хотів перетягнути за собою А. М. Сенявського. І, щоб забезпечити себе від доносу останнього царю, сам розповів Петру I про дворушництво коронного гетьмана. А коли Адам Миколай Сенявський, залишившись вірним царю, доніс на Мазепу, Петро I не повірив йому [17, с. 32].

Не акцентуючи увагу на проблемі, зазначимо (погоджуючись з О. Субтельним): повстання знаті проти сюзерена в Західній Європі як трактувалася як «криза XVII ст.». На сході Європи подібні повстання відбувалися на півст. пізніше. «Такий чином, коли на Заході фронда відходила у минуле, у Східній Європі її варіації щойно починалися». Український гетьман Іван Мазепа органічно вписувався в контекст «цього загального східноєвропейського феномена» [17, с. 4-5]. Тому (знову процитуємо Ореста Субтельного): «Саме бажання приготуватися до будь-яких випадковостей схилило гетьмана до порозуміння як з прошведськи, так і з проросійськи зорієнтованими поляками. З Августом II і особливо з його найсильнішим польським прихильником, коронним гетьманом Адамом Сенявським, Мазепа намагався встановити якнайсердечніші стосунки (водночас підбурюючи царя проти його польських союзників і перешкоджаючи їхньому поверненню на Правобережжя, втрачене поляками під час козацького повстання 1701 року» [17, с. 26].

І тут все ж був конфлікт. Адже Мазепа утримував Правобережну Україну всупереч вимогам польської сторони, навіть намаганням російського царя (що повірив у проросійську прихильність Адама Миколая Сенявського). Проводячи власну політику відходу від царя, він навряд чи потребував таких опонентів як Сенявський з його прихильниками-русофілами. Тому питання передачі полякам Правобережжя затягувалося упродовж 1704-1709 рр. Як і спроби Адама Миколая Сенявського витіснити козаків з Білої Церкви та Фастова «на околиці» [10, с. 112-114].

З іншого боку: «...новий коронний гетьман Сенявський ще енергійніше вимагав передати Правобережну Україну Польщі». І взагалі: «Сенявський не дуже довіряв російському урядові, хоч після зречення Августа II (1706) вважався одним з найпалкіших прихильників царя. Насправді ж і він ладен був пристати до партії шведського короля та Станіслава в обмін на збереження свого становища. Однак Карл XII віддав посаду коронного гетьмана київському воєводі Йозефу Потоцькому, тож запал Сенявського, роздмухуваний Станіславом, децю охолов» [10, с. 113]. Отже, політичні взаємовідносини двох гетьманів, а також їх політичні

устремління – проблема неоднозначна. Головним й беззаперечним є те, що вони диктувалися їх власними (а також корпоративними й етнічними) інтересами.

У цьому контексті дуже індивідуалізовано проглядається політичний портрет (чи статус) дружини Адама Миколая Ельжбети Гелени Сенявської (рис. 2) – «великої геніальності, розуму та обороту дами»; зокрема і як посланниці (чи посередниці) від Петра I у стосунках із шведськими та іншими історичними діячами епохи [31, s. 121-122]. На фоні її активних політичних взаємовідносин (Петро I, Карл XII, Август II, Станіслав Лещинський, Ференц II Ракоці, Потоцькі, Сапеги) помітне місце займав Іван Мазепа [28, s. 13]. Особливо – як об'єкт переписки Ельжбети Гелени та Адамом Миколаєм Сенявським. Так, в листі від 9 липня 1706 р. вона згадує в одному із постскриптів: «До воеводині київської [Вікторії Потоцької] Мазепа писав, щоб вона їхала до Станіслава і нічого не боялася, чому я не вірю» [28, s. 130]. Але її участь у політичному житті Європи (зокрема – і в кожному конкретному випадку польсько-козацьких стосунків) ще потребує окремого висвітлення. Особливо, якщо врахувати об'єми збереженої епістолярії, наративних матеріалів загалом, тематичної історіографії. .

А подальші обставини політичної активізації, хоч і втягують у свій процес великого коронного гетьмана (особливо в період дипломатичного протистояння та військових зіткнень 1711-1712 рр.), та майже не мають безпосередньої дотичності до його бережанських маєтностей, як і взагалі до земель сучасної Бережанщини. Вони напряду пов'язані уже з особистістю еміграційного українського гетьмана Пилипа Орлика. Так, у Бібліотеці Чарторийських зберігаються його листи до Адама Миколая Сенявського від 23 січня та 14 лютого 1714 р. з «проханням милості» у великого коронного гетьмана [17, с. 213].

Далі: в жовтні 1720 р. П. Орлик виїжджає з Швеції та здійснює поїздки по європейських країнах з метою створення в перспективі антиросійської коаліції (власне Швеція, Туреччина, Польща, Крим і підлеглі орди). Під час мандрівки гетьман досконало описує свій маршрут у «Подорожньому діарії», що дозволяє прослідкувати географію його переміщень. Так, 17 лютого 1722 р. Пилип Орлик змушений таємно (через полювання російських шпигунів) покинути Краків і рушити до Туреччини. Зупиняється гетьман у Хотині, де був фактично затриманий місцевим пашею; а пізніше султан поселив його на 12 років у Салоніках [13, с. 69], фактично вивівши з політичної арени.

І ще під час переїзду з Кракова до Хотина (в середині березня) Пилип Орлик та його спільники таємно перебували в маєтностях Адама Миколая Сенявського – у Ходорові та Бурштині [13, с. 86] – тобто в безпосередній близькості від сучасної Бережанщини. А вже пізніше (під час перебування у Хотині), як згадує сам гетьман-емігрант, в неділю 26 квітня 1722 р. до нього дійшла інформація, що козацького зв'язкового і генерального писаря Федора Нахимовського було захоплено з наказу Адама Миколая Сенявського. Коронний гетьман перевіз полоненого у Бережани, де останній сидить під вартою. І «... про нього начебто мав писати пан Сенявський до короля... питаючи, що має з ним чинити, але ще на те не дістав жодної відповіді» [13, с. 95]. А, згідно ствердження історика Ореста Субтельного, хотинський сераскер (головнокомандуючий військами) Абді паша (настроєний антикозацьки та проросійськи), знайомий Орлика ще з 1713 р. (з часу невдалого вторгнення Станіслава Лещинського в Польщу), у 1722 р., за кілька тижнів до приїзду Орлика в Хотин, заарештовує гетьманського уповноваженого Ф. Нахимовського і відправляє його до «Польщі», до Адама Миколая Сенявського [17, с. 115].

У контексті висвітлення події зазначимо, що Федору Нахимовському вдалося звільнитися з полону, так як в листі запорожців до графа Вейсбаха, відправленого у 1733 р., він згадується в якості посла до кримського хана від короля Станіслава Лещинського [21, с. 364].

Адам Миколай Сенявський – як каштелян краківський, гетьман великий коронний – який, на думку «останнього романтика» польської літератури Корнеля Уейського, у військових зіткненнях з шведами під Калішем і в інших битвах «Батьківщину від остаточного винищення врятував»; «Хвалу дому Сенявських, три віки безперервно живучих, завершив на собі... в Бережанах – спочив» [33, с. 27]. Після його смерті (1727 р.) Бережани перестали бути великопанською резиденцією. Адже їх наступники: «Чарторийські не мешкали в Бережанах, а можливо навіть ніколи тих добр не бачили» [29, с. 95].

Тому, подальші прояви політичних відносин нівелюють форми прямого козацько-польського протистояння, в результаті чого західноукраїнські (зокрема й східногалицькі) землі втрачають свою відповідну мілітарну значимість і майже випадають з цієї ситуаційної історичної канви. Зрозуміло, що «позаісторичною» у цьому контексті залишається і Бережанщина як окремий геопросторовий регіон.

Але пам'ять про українське козацтво та його дух відтворюється у нашому місті і в наступних ст.х. Зокрема через визначних особистостей – його мешканців. Адже в Бережанах наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. проживали відомі в майбутньому письменники Андрій Чайковський та Богдан Лепкий, творчі пошуки яких спрямовувалися і в бік популяризації прозовим словом козацької тематики. Історичний роман «Сагайдачний» А. Чайковського, трилогія («Мотря», «Батурин», «Не вбивай») Б. Лепкого – яскраве підтвердження цьому.

Саме Андрій Чайковський переписувався (як бережанський «адресат») з відомим дослідником українського козацтва, беззаперечним «козацьким батьком» Дмитром Яворницьким. Уже на початку ХХ ст. він починає творчо працювати як побутовий та історичний белетрист, тому й знаходить важливі причини для звернення за консультацією до вченого з далекого Катеринослава. Оригінал листа (датований 20 квітня 1909 р.) зберігається у фондах Дніпропетровського національного історичного музею. Його вперше опубліковано ще у 1992 р. [5, с. 3], пізніше – у збірнику «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького» [4, с. 320-321]. Цитуємо лист з дотриманням авторських стилістичних, пунктуаційних й морфологічних особливостей:

«Високоповажаний Добродію Професоре!

Ось я незвістка Вам людина звертаюся до Вас з таким проханням.

Загадав я взятись до писання популярних оповідань з української історії козацького періоду. Мені прийшло на думку, що найкраще можна спопуляризувати народню історію, підняти замилювання у народу до своєї бувальщини, до традиції – без чого народ кращої будуччини, самостійності ніколи не забажає – белетристікою історичною.

Хоч як наша бувальщина є невисихаємим джерелом таких тем – то на тім поли у нас мало чого зроблено. У нас все пишеться про буденні біжучі справи, в останніх часах стали ми навіть модернізувати нашу вбогу літературу, дождалися вже добродія Винниченка «чесного з самим собою» – а з оповіданнями історичними ми усе ще позаду.

Я вже писав про побутові справи, та тепер берусь до оповідань історичних.

У моїх студіях над матеріалом натрапив я на одну важку перешкоду. Ніде не довелося мені прочитати дещо про козацьку тактику воєнну, та муштру козацьку. Я, бачите чоловік колись-то воєнний, офіцером був, і тому не можу повірити, щоби

козацьке військо, колись таке славне, з такими славними стратегіками як Конашевич, Хмельницький, Сірко обходилися без певних тактичних правил, без муштри, щоб били ворога мов баби кочергами, купою, безладно.

Отож звертаюся до Вас, Добродію, як до фаховця і спеціаліста по козацькій історії з таким проханєм:

Покажіть мені таки матеріал по сьому питанню, а буду Вам повік вдячний. Цього питання ніде не розбирано так, якби я хотів його мати. Знайшов я у Ваших працях про організацію воєнну, про роди оружжя, а про тактику воєнну ані слова. Не знаю в яким відношенню до себе виступали ті чотири роди війська: артилерія, кіннота, піхота та технічні відділи, себ-то сапери.

Незнанє цього перепиняє мене описати яку-небудь битву. Гадаю, що не прогнівितесь на мене, та ласкаво мені одпишете.

Здоровлю Вас всім добром, та кланяюсь дуже!

Андрій Чайковський.

Адреса до мене така: Др. Андрій Чайковський, адвокат красвий в Бережанах в Галичині».

Окремі фрази, що прозвучали у листі, потребують, вважаємо, коротких пояснень. Так, після закінчення Самбірської гімназії (1877 р.), А. Чайковський служив в австро-угорському війську, звідки вийшов у чині поручника. А в січні 1882 р. був знову мобілізований до війська й брав участь у боснійському поході. Тому його акцент на себе, як «чоловіка воєнного», був справедливим.

А, на загал підсумовуючи, зазначимо: факт прямої чи дотичної причетності Бережан і Бережанщини (як території та місцевих магнатів-власників) до історії українського козацтва безумовно залишається позитивною історичною рекламацією краю. Проблема лише поставлена. І вона має, вважаємо, велику дослідницьку перспективу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович В. Последние времена казачества на правой стороне Днепра//Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – Київ, 1995.
2. Бевзо О. Літопис Львівський і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – Київ, 1971.
3. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах/Упорядник С. Павленко. – Київ, 2009.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1999. – Вип.2
5. «Замилування до своєї бувальщини». Лист А. Я. Чайковського до Д. І. Яворницького /Вступ. стаття і підготовка тексту С. Абросимової//Вільна думка. – Сідней, 1992. – № 11-12.
6. Короткі українські регіональні літописи/Упорядник В. Шевчук. – Київ, 2016.
7. Крип'якевич І. Коротка історія Зборова до початку XIX віку/Наш рідний край. Історично-краєзнавча книгозбірня. – Львів, 1929. – Ч. 5.
8. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.

9. Костомаров Н. Мазепа. – Москва, 1992.
10. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – Київ, 2003.
11. Малі українські діарії XVII-XVIII ст./Упорядкування, переклад, вступна стаття та коментар В. Шевчука. – Київ, 2015.
12. Мельник А. Боротьба за українську державність (XVII ст.). – Київ, 1995.
13. Орлик П. Маніфест. Листи. Подорожній діарій//Хроніка-2000. – Київ, 1993. – № 3-4.
14. Павленко С. Іван Мазепа. – Київ, 2003.
15. Сергієнко Г. Семен Палій (до 250-річчя з дня смерті)/Український історичний журнал. – Київ, 1960. – № 1.
16. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – Київ, 1994.
17. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – Київ, 2019.
18. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993.
19. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 399.
20. Южнорусские летописи/Под ред. О. Левицкого. – Киев, 1916
21. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1992. – Т. 3.
22. Aftanazi R. Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczypospolitej. – Wrocław – Warszawa – Krakow, 1996. – Т. 7.
23. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Galickiej//Teka konserwatorska. – Łwow, 1892.
24. Czolowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.
25. Glos brzeżanski. – Brzeżany, 1933. – Nr. 9.
26. Glos brzeżanski. – Brzeżany, 1935. – Nr. 18.
27. Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r. Przekład Włodzimierz Spasowicz. – Mohylew – Petersburg, 1855. – Т. 1-2
28. Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej Krakowskiej /Opracowanie i wydanie: B. Popiolek, U. Kicińska, A. Slaby. – Warszawa – Bellerive-sur-Allier, 2016. – Т. 1.
29. Maciszewski M. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej Polskiej. – Brody, 1911.
30. On the eve of Poltava: the letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704-1708/Edited and annotated with an introduction by Orest Subtelny. – New York, 1975.
31. Pamiętniki do panowania Augusta II, napisane przez nieznanego autora (podobno Erazma Otwinowskiego). Wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego. – W Poznaniu, 1838.
32. Polak T. Zamki na kresach. – Warszawa, 1997.
33. Ujejski K. Listy z pod Lwowa. Pierwszy trzy glosy Kornela Ujejskiego (przedruk z «Dziennika literackiego»). – Lwow, 1860.

**Руслан Підставка
м. Збараж**

КНЯЖІ ДИНАСТІЇ І КОЗАЦТВО. «ОСТАННІ ЗБАРАЗЬКІ»

Князівські династії нашого регіону відіграли ключову роль в зародженні та розвитку козацтва. Для прикладу, Дмитро Іванович кн. Вишневецький вважається одним з організаторів до цього часу стихійних поселень втікачів, безземельних, шукачів пригод і т.п.; будівничим фортеці на о. Хортиця; учасником вироблення і запровадження принципів чіткої організаційної, військової, адміністративної структури, норм і правил поведінки, покарання за їх порушення тощо; приклався до формування козацтва – як окремого суспільного стану, військової сили, територіального утворення.

В історичній довідці Вишнівецького замку (1995 р. під кер. Л. Кривенка), є лист польського короля Зигмунда Августа до Дмитра Івановича Вишневецького датований 1557 р. (хоча Й. Вольф піддає сумніву цю дату і вважає цього листа написаним дещо раніше [1, с. 566]). У листі король хвалить князя за його військові подвиги і труди, «постройку замка и прочее». Зокрема в листі зазначається: «И

што дотиче того замку, через тебе збудованого, и послуги твое нам, такая послуга твоя приемлема ест, когда еси на нас господара НА ТАК ПОТРЕБНОМ МЕСТУ ЗАМОК ЗБУДОВАЛ...» [2, с. 148]. Однак прямих документальних свідчень, що лист Зигмунда Августа до Дмитра Вишневецького згадує саме замок у Вишнівці немає (очевидно, що цей лист стосується замку на Хортиці). Крім того, Й. Вольф у біографії Дмитра Івановича Вишневецького дає перелік населених пунктів Кременецького повіту, якими володів князь, а саме – Кушнін, Підгайці, Окнін, Тараж, Камарин, Крутнів і Лопушно [30]. Вишнівця, як родового гнізда в цьому переліку немає.

Великий коронний гетьман Єжи кн. Язловецький вважається батьком реєстрового козацтва (300 козаків) на службі в польської корони. Керівником (куратором) реєстровців був двоюрідний брат Байди – Михайло Олександрович кн. Вишневецький (черкаський староста і брацлавський каштелян, 600 козаків). Підпорядкування (реєстрування) і взяття на державну службу козаків з формуванням окремих полків, сотень тощо – становлення реєстрового козацтва.

ЗАПОРОЖЦІ. Набуття Запорізьким козацтвом авторитету і адміністративно-політичних рис, типу окремого правового суб'єкта, участь козацьких підрозділів у вирішенні збройних конфліктів в різних країнах Європи (Франція, Валахія, Крим, Московське царство), використання січовиків для вирішення своїх приватних інтересів, ситуативна дружба з козацькими ватажками (зокрема, Іваном Підковою) характерні і для батька «останніх» Збараських – Януша Миколайовича кн. Збараського, «...який і сам козакував». За матеріалами Ванди Добровольської, кн. Януш «...завжди підтримував кресове козацтво яке маючи за опікунів таких потужних протекторів провокувало не тільки татар, але й цілу Туреччину до війни з Річчю Посполитою своїми самовільними зачіпками».

У відомій історії з Іваном Підковою, який наробив стільки клопоту Стефану Баторію своїми походами на Молдовію і мало не став причиною війни з Туреччиною воєвода брацлавський поведився досить особливо. Підкова, як войовничий і симпатичний авантюрист в маєтках Януша у Немирові збирав козацькі загони, очевидно, за явної згоди Збараського. Після того, як Підкова позбавив трону Молдавського господаря Петра VI Кульгавго і сам став володарем цього краю, а потім був вигнаний з Молдовії, заховався знову під опіку Януша. Через те енергійний Баторій багаторазово і наполегливо вимагав у Збараського перешкоджання таких походів на Молдовію цих «бандитів», які переховуються в його Немирові. Кн. Януш посмів королю навіть нічого не відписати. Баторій врешті нетерпеливо і гостро висловився до «кресового короля» і свого сенатора, що «...коли він ще раз порушить свою вірність і присягу Короні і Речі Посполиті і не віддасть Івана Підкову до рук шляхетного Валентина Маковецького, коморника коронного, якого король до нього посилає, то втратить прихильність і ласку королівську». Це остаточно подіяло і Януш, хоч-не-хоч, запросив до себе Підкову і дуже улесливо і підступно (що було характерним для воєводи брацлавського) обіцяв йому, що король вдячно його прийме, а потім відвіз до гетьмана Синявського, тоді той до Варшави, де молдавського воєводу чекало ув'язнення, а потім у Львові – меч ката.

Охочий до багатства і маєтків Януш Збараський, котрий і сам в молодості козакував, ховав у своїх володіннях багато козаків, які були йому допомогою в наїздах і битвах з татарами. Він посилав своїх козаків до Криму і на Чорне море, де вони завдавали Туреччині великої шкоди. В часі афери з Підковою Порта скаржилася на часті навали «людей Януша», що аж король змушений був вислати

до нього комісарів для проведення розслідування, щоб винних у прикордонному неспокої виловили і покарали. Але князь-воєвода, сподіваючись на цю ревізію, сховав «своїх козаків» так, що прибулі комісари знайшли там лише кілька людей і, врешті, тих відпустили. Так само вчиняв і інший можновладець на Україні суперник Януша – кн. Острозький. Обидва цих оборонці Кресів від турків і татар були, одночасно, і причиною татарських нападів (зокрема і особливо страшного у 1577 р.) і провокували Туреччину до війни. «Правою рукою виганяли татарина з країни, а лівою його впускали», – зазначає польський історик Ванда Добровольська.

Але все мало свої межі, і поки керував Стефан Баторій, який дбав про порядок на своїх землях, він сильною рукою тримав в рамках і козаків, і князів. Король бурхливу енергію Януша скерував в потрібному напрямку – повів його на велику війну з Москвою, де той же князь-козак міг виразити свій нестримний темперамент і пустити його на отримання здобичі і показати свій дипломатичний хист.

Власне розуміння «козацького питання» князями, що мали схизматично-уніатські корені, та намагання їх вирішити на найвищих щаблях влади Речі Посполитої стосуються також Єжи і Кшиштоф кн. Збараські.

- з однієї сторони, козаки – це неконтрольовані військові формування, якими важко маніпулювати (але, МОЖНА), які нападаючи на Крим, провокують «ответку» і напруження відносин з Портою, а часто і війни. Це загрожує, насамперед, прилеглим до степу і Чорного шляху маєткам руських князів (в т.ч. і Збараських-Вишневецький, Острозьких-Заславських і т.д.). Збігнев Анусік у своїй статті «Książęta Jerzy i Krzysztof Zbarascy wobec problemów południowo-wschodniego pogranicza Rzeczypospolitej w drugim i trzecim dziesięcioleciu XVII wieku» [3, S. 127-128] пише: «Дуже цікавим було також відношення братів Збараських до Козаччини. Обидва князі вважали Козаків за БУНТІВНИКІВ, ЗБУРЮВАЧІВ ВНУТРІШНЬОГО ПОРЯДКУ І АВАНТЮРНИКІВ, ЩО ПРОВОКУЮТЬ КОНФЛІКТИ З ТУРЦІЄЮ. Не підтримували політики поблажливості до козаків в час перед битвою під Цецорою і ставились до них з почуттям ВИЩОСТІ І ПОГОРДИ. Цінили і поважали, однак, силу Козаччини. Брати Збараські виступали за ПОЛІТИКУ «ТВЕРДОЇ РУКИ», щодо Козаків. Князь Єжи неодноразово повторював, що на Козаків не потрібно жодних комісій, ТІЛЬКИ ШАБЛІ!

- з іншого боку, Запоріжжя завжди було заслоном від Степу, оскільки, він міг і без жодної «провокації» нападати на Руське і Волинське воєводства Речі Посполитої. «Тим не менше, князі Збаражі відчували повагу до чисельності та сили козацького війська», а в «...walce z Tatarami gotowi byli wykorzystać pomoc Kozaków», – пише З. Анусік.

- в сфері «високої політики» на рівні держав, Корона використовувала запорожців (за відповідну плату і такі випадки історії відомі) для нападу на Крим, щоб спровокувати війну з їх сюзереном – Портою. На період війни король отримував реальну повноту влади, як військової, так і фінансової, та використовував такі акції для підняття власного авторитету в державі. Комунікацію між сторонами здійснював великий коронний канцлер, який, фактично, очолював Кабінет міністрів та МЗС. До речі, «...Jerzy ks. Zbaraski aspirował do urzędu kanclerza wielkiego koronnego po Szczęsnym (Felixie) Kryskim, a w 1617 r. przyprowadził SWOJE NADWORNE CHORĄGWIE (podobno aż 3000(!) ludzi) do obozu Żółkiewskiego», - пише той же З. Анусік.

ВИСНОВКИ: ставлення батька «останніх Збараськи» до козаків і козаччини носило чисто прагматичний і меркантильний характер, а особисті симпатії до їх ватажків, напевно, підкріплювалися генетичною русько-схизматичною пам'яттю. Сини брацлавського воєводи і «Баторієвого лицаря» відрізнялися вже зверхністю,

нетерпимістю, але водночас і повагою та невеликою боязню. Не обійшлося тут також і без здорового прагматизму (як і в батька).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od konca czternastego wieku / J. Wolff. Krakow, 1895. – S. 566.
2. Акты и грамоты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археологической комиссией. Т. II. – 1598–1637. – СПб., 1862. – С. 148.
3. Anusik Z. Książęta Jerzy i Krzysztof Zbarascy wobec problemów południowo- wschodniego pogranicza Rzeczypospolitej w drugim i trzecim dziesięcioleciu XVII wieku. - PRZEGŁĄD NAUK HISTORYCZNYCH 2016, R. XV, NR 2, S. 127-189.

Наталія Скоропляс
м. Збараж

КОЗАЦТВО В МИСТЕЦЬКИХ ТВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ ТА СКУЛЬПТОРІВ. (НА ОСНОВІ ФОНДОВИХ ЗБІРОК НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»)

Анотація: Дано коротку характеристику мистецьких творів живописців та скульпторів України на козацьку тематику у фондових збірках Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Ключові слова: козацтво, героїка, живопис, скульптура, художники.

Новий час творення України, захисту її свободи та незалежності від зовнішнього ворога, по-новому висвітлює історію виникнення та становлення українського козацтва. «Козацтво назавжди увійшло у свідомість українського народу як символ його прагнення до свободи, демократії та національної незалежності, забезпечило появу в ній нових стереотипів мислення», – пише О. Гуржій, автор книги «Історія козацтва. Держава – військо – битви» [1].

Постать козака, особливо за часів розквіту Запорозжя, часто сприймалась як уособлення всього українського народу загалом. Наприклад, на гравюрі невідомого нідерландського майстра XVII ст. «Європейське державне зібрання» серед представників Іспанії, Франції, Німеччини, Англії та інших провідних держав того часу Україну репрезентовано саме зображенням козака. Тому не дивно, що козацька тематика залишила значний слід у різних сферах української культури: літературних творах, театральному мистецтві, в роботах художників та скульпторів. Але особливе значення образ запорожця як воїна за святу віру і оборонця рідної землі починає відігравати наприкінці XIX ст. в атмосфері піднесення національної свідомості та спроб творчої інтелігенції сформулювати національну ідею.

Відомий український історик Середюк Олександр у своїй книзі про козацтво «Лицарі Степу» відзначає, «що запорізьке козацтво залишило глибокий слід не лише в державотворенні України, а й образотворчому мистецтві» [2]. Він висловлює справедливую думку: «Це ще раз свідчить про велич і значимість козацтва, бо ряд художників великі періоди свого життя і кращі твори присвятили саме цій темі» [3]. Козацькі сюжети змальовував Т.Г. Шевченко. Побуту і боротьбі козацтва присвячені живописні твори А. Базилевича, І. Рєпіна, Т. Калинського, М. Дерегуса, Л. Жемчужникова, Ю. Брандта, М. Пимоненка, Ф. Красицького, А. Манастирського. Образ Козака Мамає з народних картин подається в одинадцяти варіантах.

Серед інших українських живописців XIX – початку XX ст. до козацької теми зверталися О. Сластіон, М. Самокиш, І. Їжакевич, К. Трутовський, О. Мурашко, К. Устиянович, П. Мартинович, А. Ждаха, М. Івасюк та ін.[4].

Побутово-етнографічне вирішення теми козацтва притаманне картинам О.Сластіона («Проводи на Січ», 1898), М. Пимоненка («В похід», 1902), поштовим листівкам з ілюстраціями до народних пісень А. Ждахи та ін.; тенденція до героїко-епічного зображення сюжету виступає в деяких творах С. Васильківського («Козаки в степу», «Козацький роз'їзд у степу», 1890-1900, «Похід козаків», 1917), О. Мурашка («Похорон кошового», 1900). С. Ф. Красицького («Гість із Запоріжжя»), М. Самокиша («Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким»), М. Пимоненка («Прощання козака з дівчиною»). М.Івасюк присвятив свою картину «В'їзд Б.Хмельницького в Київ» конкретній історичній події, а С. Васильківський через архітектурно-пейзажний мотив (слідом за Т. Шевченком) залучав глядача до осмислення особистості Б. Хмельницького («Руїни в Суботіві», 1890-ті рр., НХМУ) [4].

Проте у багатьох художників переважав героїзований, овіяний бойовою романтикою образ запорозького козацтва. Це, в першу чергу, стосується полотна російського художника І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1880-1891 рр.). Значним внеском у розвиток і популяризацію козацької теми була творча праця групи художників – вихідців з України – у петербурзьких ілюстрованих журналах, і найбільше – у «Ниві» (М. Ткаченко, М. Зінов'єв, М. Глоба, Г. Крушевський, М. Сергєєв, П. Левченко, М. Кравченко, Х. Платонов, П. Шарварок, К. Крижицький та ін.).

З'являється низка монументальних і станкових скульптурних творів, що увійшли в історію мистецтва, і серед них – один з кращих монументів XIX ст. в Україні – пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві (1888), створений російським скульптором М. Микешиним [4].

На сучасному етапі розвитку державності України, осмислення суспільством власного мистецького спадку, звернення до теми «Героїка українського козацтва в мистецьких творах сучасних українських художників та скульпторів» видається актуальним як ніколи. Адже сучасне життя, стан війни, в якій вже кілька років перебуває наша молода держава, формує нових героїв. Але більшість з них на підсвідомому рівні черпають свою енергію та силу в героїчному минулому славного козацького роду. Тому так важливо мистецьке втілення цієї звичаї знайти, зберегти і винести на загальне.

Фондове зібрання заповідника «Живопис» на даний час нараховує понад 52 художніх творів живописців Тернопілля на дану тематику. Більше 60 скульптур на козацьку тематику виставлені в експозиціях Збаразького замку та Вишневецького палацу. Скульптури з дерева і каменю, що прославляють героїчну історію козаччини, прикрашають призамковий парк м. Збаража. Меморіальні дошки козацьким полковникам Нестору Морозенку та Кіндрату Бурляю, виготовлені тернопільськими скульпторами, прикрашають мури Збаразького замку. Частина цих творів митці подарували заповіднику, деякі були написані або створені на замовлення і викуплені заповідником. Всі мистецькі роботи виготовлені в різних живописних та скульптурних техніках, але єдине, що поєднує їх – це глибока українська ідея та любов до рідного краю і його історії. Ця автентика на генетичному рівні пронизує полотна художників та роботи скульпторів.

Галерею з 11 портретів козацьких полковників написав на замовлення заповідника заслужений художник України, член Спілки художників України Станіслав Ковальчук. Серед них портрети Матвія Гладкого, Мартина Небаби,

полковника Бурляя, Івана Богуна, Данила Нечая, Максима Кривоноса і т.д. (Додаток 1). Ці портрети відіграють особливу, не лише мистецьку і соціальну роль, але й відображають український менталітет та зберігають для майбутнього національний типаж.

В 2006 р. у тернопільського художника Івана Яворського було закуплено 20 картин на козацьку тематику. У залі козацької слави Збаразького замку основу експозиції складають твори митця. Зокрема, це «Козацька Покрова», 1988 р., «Гайдамаки», 1885 р., «Журба по Січі», 1996 р., «Гуляй-поле», 1990 р., «Отаман», 1994 р., «На герць», 1987 р., «Козак», 1995 р., «Козацькі музики», 1989 р. та інші. Козаки в бою, на відпочинку, в дозорі: всі аспекти козацького життя та побуту виписані на живописних полотнах (Додаток 2).

Глибокий реалізм та історична правда характерна картинам художника Бортника Івана – «Козацькі чайки», 1994 р., «Сім'я козака». 1994-1995 рр., «Бій козаків з поляками», 1995 р. (Додаток 3). Картини художника зображають не тільки побут українського народу, але і його боротьбу за свою свободу та незалежність.

Серед талановитих тернопільських художників, роботи яких є в запасниках заповідника, наш земляк, член Національної спілки художників України, Заслужений художник України, митець з різнобічним талантом Петро Шпорчук. У фондах заповідника дві живописні та шість графічних робіт художника: портрет «Богдан Хмельницький», 1978 р., картина «Козак Мамай», 1991 р. та наповнений українським колоритом, чарівністю, глибиною та народністю триптих «Причинна», 1988 р., написаний за твором Т.Г. Шевченка.

Великим другом Національного заповідника «Замки Тернопілля» і талановитим майстром пензля є заслужений художник України Богдан Ткачик. Неодноразово в заповіднику відбувалися виставки митця та його творчої родини-дружини Ганни та дочки Соломії. Він постійний учасник мистецьких пленерів на базі заповідника. У фондовій колекції зберігаються два величних полотна художника -»Гетьмани України», 2004 р.(Додаток 4) та «Савур Гора», 2007 р.

Серед інших тернопільських художників, картини яких на козацьку тематику є у фондових запасниках заповідника-- Дорош О., «Лірична дума», 1993 р, Кузів О., «Згадка про минуле», 1993 р., Мамчур С., «Лірична дума», 1993 р.

В 2015 році на базі Національного заповідника відбувся III Всеукраїнський живописний пленер «Байда SIЧN». Художники з різних куточків України залишили у фондах заповідника свої роботи на козацьку тематику: В. Гвоздинський – картини- «В похід» та «Байда SIЧN», М. Кузів- картина «Байда», Б.Бринський- картина «Хортиця кличе», А.Федосєєнко-полотно «Раптова перемога».

Подарував заповіднику свою мистецьку роботу «Портрет гетьмана Дмитра Вишневецького (Байди)» місцевий художник Анатолій Заморока.

Пластичне втілення козаччини у фондових збірках та експозиціях заповідника представлено, в першу чергу, погруддями українських гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, козацьких полковників Максима Кривоноса, Івана Богуна та Нестора Морозенка, виконаних скульптором, заслуженим художником України Мельником В.М. та скульптурами «Іван Мазепа-борець проти московської окупації» і «Козак Мамай» львівського скульптора Івана Мотики.

Цікавими є невелике гіпсове погруддя Івана Богуна та горельєфи «Петро Конашевич-Сагайдачний» і «Михайло Дорошенко» тернопільського скульптора Садовника В.П.

Особливе місце в заповіднику займає колекція дерев'яних скульптур відомого українського скульптора і різьбяря Володимира Лупійчука, серед яких

понад 40 скульптур на козацьку тематику. «Козацтво – моя зоря, моє сонце, котре зігрівало, манило мене у світ вільного і гордого, багаторядного людського життя. Дух козаччини, котрий несе із глибини віків нашу національну ідею, владно кличе нас іти до поставленої мети: відродження української нації і на її основі розбудови Української Національної Держави», – писав Володимир Лупійчук у життєписі «Стежки мого життя у мистецтві» (Додаток 5).

Значну частину скульптур становлять ті, які Володимир Лупійчук створив за мотивами віршів і поем Тараса Шевченка. Більшість робіт підписував цитатами саме з його творів. Твори майстра розійшлися по всьому світу, а син Віктор Лупійчук став гідним продовжувачем справи батька: тепер вже його роботи на козацьку тематику поповнюють колекції поціновувачів різьбярського мистецтва та експонуються в залах Збаразького замку.

Знайомство з експонатами заповідника на козацьку тематику стає приводом і потребою для глибокого вивчення історії України, з'ясування ролі козацтва у формуванні національної державницької ідеї. Мистецьке втілення козацтва вказує на спадкоємність героїчних вчинків сучасних борців за волю і незалежність України. Актуальною залишається думка про значення козацтва в історії України, яку висловив О. Гуржій в книзі «Історія козацтва. Держава – військо – битви»: «Тріумфом козацьких державотворчих традицій став серпень 1991 р., коли незалежна Українська держава постала як реальність. Значення козацтва в історії України, незважаючи на вагомий історіографічний доробок, до кінця не усвідомлене ще й сьогодні»[1].

Картина «Полковник Кулак». С.Ковальчук

Картина «Полковник Іван Федоренко»
С. Ковальчук.

Картина «Праподілля». І.Яворський

Картина «Клятва». І. Яворський

Картина «Бій козаків з поляками». І.Бортник.

Картина «Гетьмани України». Б.Ткачик

Дерев'яні скульптури козаків В. Лупійчука

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава–військо–битви. – К.: Арій, 2011. – 464 с.
2. Інтернет-ресурс. Середюк Олександр. Лицарі Сонця. – Луцьк. «Ініціал», 2006 р. <http://vereschagin.com.ua/uk/zhittya-muzeyu/publikaczii/>
3. Середюк О, Лис С. Козак Мамай-український спаситель. Козаки-характерники Байда і Сірко. Публіцистичні статті.-Київ, Видавництво ФОП Стебеляк, 2017. – с.80.
4. Інтернет-ресурс. В. М. Шепелюк. Українське козацтво у творах живопису та графіки (з архівних зібрань ЦДАМЛМ України). https://uk.wikipedia.org/wiki/Козацтво_українське_в_образотворчому_мистецтві.
5. Книги інвентарні. «Живопис», №1-3, «Скульптура», № 1

**Любов Шиян
сmt. Вишнівець**

БІЛОРУСИ НА СІЧІ (З ІСТОРІЇ ОДНОГО РОДУ)

В українській історіографії тема козацтва в різних контекстах була і залишається однією з провідних. Але історія України – це, насамперед, історія її народу, окремих родів, родин. В рамках регламенту зупинюся лише на деяких витягах з приватного генеалогічного дослідження. Після отримання Україною суверенітету серед українців такі студії стали актуальними, бо це спроба своєї само ідентифікації [1].

Козацький рід, про який ітиме мова, мав білоруське походження, був пов'язаний з Пінциною, володіннями князів Вишневецьких [6]. Останнім часом білоруськими істориками опублікована низка цікавих досліджень, які стосуються

не лише участі білоруських козаків у повстаннях середини XVII ст.. під знаменами Богдана Хмельницького, а й у генезі українського козацтва, зокрема створенні Запорозької Січі [4, с. 22 – 24]. Серед провідників козацтва різних часів було чимало білорусів за походженням. Найвідоміші з них: Остафій Дашкевич, Михайло Кричевський, Іван Нечай, Іван Самойлович, Пилип Орлик та ін.

Білоруський історик Володимир Пічета у своїх студіях початку XX ст., присвячених козацтву, взагалі доводив, що першу Запорозьку Січ заснували білоруси. У поході на Інфлянти у 1581 р. у війську старости черкаського та канівського Михайла Олександровича Вишневецького з ідентифікованих 385 козаків 26 % - вихідці з Волині та Поділля, а майже 39 % - білоруських земель басейну Прип'яті та верхів'я Дніпра, інші - з Київщини [4, с. 27]. Цілком очевидно, що у ті часи добиратися на Січ було безпечніше водним шляхом, ніж сухоходом.

У кінці XVI - поч. XVII ст. серед мешканці Пінщини, які подалися на Січ, був високий кремезний чоловік. Через високий зріст якийсь запорозький дотепник дав йому нове ім'я «Солом'яник», на місцевому білоруському діалекті «Шиян». На жаль, не вдалося відшукати відомостей, як складалося життя цього простого козака, проте у другій половині XVII ст. знаходимо Шиянів уже на Полтавщині, у слободі поблизу Гадяча, колишніх володіннях Олександра Михайловича Вишневецького (1560 – 1593) [6, с. 108; 2, арк.127].

Шияни не лише воювали, але і успішно господарювали, серед них були доволі заможні люди [3, с. 258]. Свою відданість козацьким традиціям, православній вірі та українській землі, яка стала для них рідною, представники роду вповні проявили себе у часи, коли Московська держава поставила на мету позбутися гнізда козацької вольності. Кілька десятирічні такі спроби завершилися у 1775 р.. знищенням Нової Січі.

Січ завжди починалася з будівництва церкви. Така ж церква, традиційна Свято-Покровська, була і в Новій Січі. Коли вона згоріла на її місці коштом братів запорожців Якова та Івана Шиянів був споруджений новий храм, який зберіг усі притаманні козацьким церквам архітектурні особливості [5, с. 112]. До дзвіниці також був виготовлений коштом ктиторів дзвін. Коли у 1934 р. будували Каховське водосховище дзвін передали до Спасо-Преображенського храму м. Нікополя.

Брати Шияни не лише збудували новий храм. Вони зберегли та передали туди великі цінності, крім золота та срібла в злитках, багато козацьких раритетів: картини, ікони, книги, реліквії, дороге облачення, посуд, зокрема срібні чаші отамана Івана Сірка. Серед книг – головне Євангеліє Січі вагою «близько пуда в срібній оправі вагою понад 28 фунтів» [5, с. 118].

У церкві був вражаючий різьблений іконостас. По обидва боки розмішувалися портрети обох Шиянів. Ось як про них писав відомий український мистецтвознавець Платон Білецький: «Вони справляють враження історичною правдивістю, рідкісним мистецьким поєднанням рис суворої достовірності та типовості. Козаки зображені на повний зріст коричневій гамі- одна рука на поясі, у другій – шапка, написи збереженні. Увагу привертають обличчя – худорляві, обвітрені, виконані з натури у незвичній для ктиторських портретів техніці – широкими мазками. Вольове замислене обличчя у Якова, простіше з довгим оселедцем – у Івана. Невідомий маляр написав портрети двох уже немолодих козаків, відданих минулим часам козацької слави, які з гідністю та мужністю дивляться у вічі прийдешності» [5, с.121].

Коли у 1880 р. Нікополь відвідав художник Ілля Рєпін портретів Шиянів там уже не було., а лише акварельні копії під склом. Раніше тут побував

католинословський митрополит і побачивши портрети запорожців вигукнув: «Кому молитесь православні – не Богові, а запорожцям !?» [7].

Обидва іконостаси братів Шиянів у 1796 році було перенесено до новозбудованої церкви, а дзвін з написом: «сей звон зделан к Никопольской Покровской церкви фундаторами Яковом и Иваном Шиянами и всем обществом старанием священника Григория Деева, 1790 года», було перенесено у 1806 році на нову дерев'яну дзвіницю. Разом із цим до церкви перенесено велику кількість старовинних речей козацької доби, навіть навколо церкви було влаштовано невеличкий музей просто неба [5, с.124].

Сьогодні портрети Шиянів експонуються у Одеському Художньому музеї. Частина врятованих реліквій передані до Нікопольського краєзнавчого музею. Інші – назавжди втрачені. Декілька років тому Дніпропетровська єпархія УПЦ МП звернулася до міської влади Нікополя з вимогою повернути церкві 16 музейних експонатів XVIII століття, що використовувалися для церковної служби у січовій церкві Покрови Пресвятої Богоматері до зруйнування Запорозької Січі. Це потири, хрести, плащаниці, а також унікальний образ, що вважається національною реліквією: ікона-ставротека Війська Запорозького Низового 1747 року – срібна, з позолотою, з майстерно вмонтованим кипарисовим хрестом [7].

За століття своєї історії білоруси за походженням, Шияни, стали справжніми українцями. Нащадки братів Шиянів розселилися на всій території України, але найбільше їх і зараз живе на Полтавщині поблизу Гадяча. «Козацькому роду нема переводу».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дашкевич Я. Гетьманська Україн, Полки, полковники, сотні Лівобережжя. /Памятки України, № 2, 1990 р.
2. Метричні книги церков м. Гадяча. – ЦДІАУК, Ф. 127, оп. 1012, спр. 1243.
3. Переписні книги (Гетьманщина). Відомості оподаткування. – Київ, 1933 р. – 460 с.
4. Українське козацтво і Велике князівство Литовське. – Харків: ТОВ «Фактор - Друк», 2015 р. – 200 с.
5. Харлан О.В. Дерев'яна Покровська церква міста Нікополь. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівні особливості // Сучасні проблеми архітектури і містобудування. Науково-технічний збірник. Вип. 16.– К.: КНУБА. – 2006. – С.112 – 124.
6. Chamańska I. Wiszniowieccy / I. Chamańska. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. – 553 s.
7. Козацькі святині пропонують віддати УПЦ МП
<https://www.radiosvoboda.org/a/25144997.html>
http://history.org.ua/LiberUA/PerKn1666_1933/PerKn1666_1933.pdf (перепис 1666 р.)

VI. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕСТАВРАЦІЇ, ПРИСТОСУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ»

Калина-Теодора Гаврилів
м. Львів

ЗАМОК В СТАНІ ТРИВАЛОЇ РУЇНИ: ВІД ФРАГМЕНТУ ДО ЦІЛІСНОГО ОБРАЗУ

Анотація: *Збережені фрагменти замків в стані тривалої руїни в основному виглядають досить різнопланово, тож для кращого сприйняття їм бракує певної образної цілісності. У статті розглядаємо впровадження в руїни сучасних функціональних та художньо-мистецьких елементів. Правильно запропоновані і закомпоновані доповнення допоможуть краще розкрити зміст пам'ятки і зробити її більш «привабливою» для відвідувача.*

Ключові слова: *замок в стані тривалої руїни, руїна, автентичність, консервація, фрагментарна реставрація, ревіталізація.*

При огляді замку в стані тривалої руїни спостерігаємо окремі розрізнені фрагменти стін, мурів та перекриттів у різних куточках колись цілісного оборонно-житлового комплексу. Вцілілими залишаються ті ділянки, які не зруйнували війни, які не розібрали на будматеріал, які виявилися більш стійкими перед атмосферними впливами, та в які, імовірно, будівничі вклали більше своїх старань – сьогодні наповнені особливою енергетикою, а нашим завданням постає їхнє збереження, архітектурною мовою – консервація.

Більшість сприймає слово «консервація» як щось застаріле і не актуальне, бо перегукується з «консервативністю», тобто наданням переваги старому і віджилому. Проте фахівці у сфері збереження культурної спадщини добре знають, що консервація – це, насправді, засіб для збереження історії в її матеріалізованій формі. А історія не може бути застарілою, вона завжди була, є і буде частиною нашого сьогодення, нашого оточення і нас самих.

Консервація архітектурних об'єктів нерозривно пов'язана із автентичністю, адже консервують саме автентичні архітектурні елементи. За пам'яткоохоронцем Є. Водзинським – «автентичність – головне в пам'ятці, те, що становить її суть як твору й документа своєї доби, що є основою її історико-культурної, наукової та пізнавальної вартості. Ніяка копія, навіть найдосконаліша не може заступити першотвору. Він – єдиний. Його не можна повторити. Він – свідоцтво свого часу» [1, с. 138]. О. Пламєницька підтверджує, що «поза сумнівом, цілком автентичною може бути лише руїна» [4, с. 85], а замок в стані тривалої руїни, це по суті висока концентрація автентичності і достовірності будівельного мистецтва XIV-XVII ст.

Просто руїна покрита травами і чагарниками у своїй фрагментарності багато у кого викликає нерозуміння та знеохочення, проте якщо ту руїну грамотно упорядкувати вона точно не залишить байдужими. Руїни – це особливий вид архітектурних споруд, який є результатом руйнації і занепаду. Вони є природні і ніхто їх навмисне створити не зможе, і як переконує італійський публіцист та письменник В. Сансоне (Vito Sansone): «Людині необхідна різноманітність в оточуючому її середовищі, вона важко реагує на одноманіття та монотонність архітектурних форм (...) Ніхто не заперечить, що більшу частину різноманіття складають (...) старовинні пам'ятки. Якщо вони будуть зруйновані, то їх вже ніхто

не зможе повернути до життя. В результаті суспільство виявиться безсилим, щоб задовільнити потреби певної категорії своїх членів в деяких аспектах оточуючого середовища» [5, с. 6]. Тож вбачаємо в замкових руїнах один з видів різноманіття оточуючого середовища необхідного людині.

Замок в стані тривалої руїни станом на сьогодні це історичний мистецький архітектурний об'єкт і цінність становить його поточний об'ємно-просторовий вигляд. Щодо збереження об'єктів в стані тривалої руїни, науковці виділяють три основні підходи: 1. Консервація автентичної матеріальної структури, форми та недосконалості образу; 2. Музей під відкритим небом; 3. Доповнення образу сучасним дизайном [7, с. 3]. Доповнення автентичної структури пам'ятки сучасними елементами є новим підходом в інтерпретації архітектури руїни, який пройшов апробацію та отримав позитивні відгуки у багатьох країнах Європи. Слід також відзначити, що те що ревіталізація пам'ятки, тобто її «оживлення», відбувається у період початку ХХІ ст. повинно також нести риси даного періоду.

Збереження, ревіталізація, використання – це три різні складові, які повинні бути перед початком робіт грамотно пропрацьовані, щоб в результаті об'єкт в руїні логічно та гармонійно сприймався та функціонував. Адже, як стверджує О. Лесик «Численні замки (...) реставруються без конкретного нового призначення, що призводить до їх морального старіння» [3, с. 103], – необхідний комплексний підхід.

Важливим етапом розробки концепції ревіталізації об'єкта в руїні є визначення туристичних маршрутів для огляду пам'ятки як зсередини так і ззовні. На даному етапі слід продумати зони з панорамним видом, який відкривається з пам'ятки на навколишні простри, та зафіксувати локації навколо пам'ятки, з яких споглядаємо найкращий вид на неї, і визначити майбутнє даних місць: ресторан з панорамним видом на споруду, облагороджений громадський простір чи ділянка, з якої починатиметься майбутній екскурсійний тур об'єктом.

Слід зазначити, що поряд з консерваційними заходами на замках в стані тривалої руїни доцільно проводити фрагментарну реставрацію, тобто реставрацію збережених проте пошкоджених декоративних деталей, доповнення обвалів віконних та дверних прорізів. Якщо говорити про новітні доповнення об'ємно-просторової композиції руїни, то ними можуть слугувати як функціональні так і художньо-мистецькі елементи.

До функціональних належать сходові марші та галереї, що забезпечують доступ на вищі яруси об'єкту для огляду. Дані конструкції, зазвичай металеві, можуть також виконувати підпірну та укріплюючу функцію автентичної споруди. Сюди відносимо невеликі об'єкти встановлені на території замкової руїни з впровадженням відповідної функції – інформаційний центр, лапідаріум, кав'ярня. Допоміжна споруда такого типу не повинна перешкоджати чи спотворювати вид на історичний об'єкт, втручатися в геологію території. Легкі сучасні за формою конструкції сходів, пішохідних мостів, оглядових майданчиків, перил, інформаційних щитів слугують як меблі для руїн [10, с. 70]. Такі доповнення можуть бути необхідними, щоб самі руїни не звели до ролі химерних «вуличних меблів», що часто спричиняє до їх руйнації [9, с. 45].

Як приклад влаштування споруди на території руїни розглянемо замок у місті Помбаль (Pombal castle, Portugal). 1936 р. руїни було законсервовано, а зруйновані мури – відбудовано. 2014 р. внесено нотку новизни у середньовічну фортецю. Проект нововведеної споруди на території замку розробляла архітектурна фірма Comoco Architects. Павільйон являє собою одноповерхову будівлю розташовану вздовж зовнішньої стіни замку (Рис. 1). Він одночасно слугує

п'єдесталом, піднявшись на який можна споглядати вид на місто через вікна в стилі мануеліно, а також на фрагменти стін колишніх будівель, що наповнюють внутрішній простір оточений оборонними мурами. Нова споруда, що вписалася в історичне середовище вміщує три позиції: центр для відвідувачів, приміщення, де транслюють історію замку, а також склад [11].

До функціональних нововведених елементів також відносимо інформаційні стенди та вказівники. Ці дрібні деталі відіграють важливу роль щодо орієнтування на місцевості і їх правильна подача має допомогти відвідувачам краще розуміти відвідуваний об'єкт. Можливе впровадження маркування фото-точок, тобто місць, ставши на які для знімкування, ви отримуєте максимально вдалі кадри на фоні руїни. Це ніби незначна деталь, проте правильний ракурс розкриє кращі якості історичного об'єкта.

Розглядаючи ідею впровадження художньо-мистецьких елементів в замок в стані тривалої руїни відкривається новий спектр можливостей. Проте вони повинні бути дуже грамотно розташовані, щоб не конкурувати з історичним об'ємом, а доповнювати його. На приклад освітлення та підсвічування руїни сприяє підсиленню зорового сприйняття в нічний час, увиразнює силует, виділяє відповідні елементи (Рис. 2, 3). Як приклад впровадження світлової інсталяції слугує мистецький проект В. Бахтова «Ритуальні містифікації» (Рис. 4) 1996 р. – мистецтво ленд-арту на руїнах причорноморського міста [2, с. 178].

Як елемент доповнення замкової руїни розглядаємо озеленення. Функціонуючим замкам не було притаманне спеціальне озеленення, вони були частиною міського середовища, або домінантою природних пейзажів. Романтичні руїни ХІХ ст., судячи з графічних зображень, поглиналися плющем та чагарниками, проте слід зважати на те, що деяка рослинність може спричиняти до продовження деструктивних процесів. Тому найкращим впровадженням флори відзначаємо покошені зелені простори або невеликі зелені ділянки на об'єкті. Але якщо мова йде про замки-руїни, що пройшли трансформацію замок-палац перед занепадом, то відтворена паркова зона, зазвичай регулярного характеру, в комбінації з збереженими фрагментами середньовічної архітектури створить цікавий образ.

Новим поєднанням постає доповнення руїни арт-об'єктами. Біля руїн храмів стародавнього міста Акрагаса на Сицилії (Італія) розташувалися величезні бронзові скульптури: біля храму Конкордія – скульптура впавшого з неба Ікара, а біля храму Кастора і Поллукса – велика бронзова голова (Рис. 5) авторства польського митця Ігора Міторая (Igor Mitoraj, 1944–2014). Оригінальке поєднання і вдале розташування скульптур попри храми створили неймовірну композицію, яка відповідно була оцінена захопленням відвідувачів. В Україні таку комбінацію можна спостерігати у Олеському замку. У 1970-их роках за ініціативи В. Возницького, директора Львівської картинної галереї, під час проведення реставраційних робіт, – з зовнішньої сторони оборонного муру встановили монументальні скульптури групи руських воїнів, що доповнили образ замку. Даний прийом можна запозичити і використати арт-об'єкти як новопривнесені компоненти силуету замкової руїни.

Важлива композиція об'ємно-просторового сприйняття, та не менш важливі і деталі. Матеріали, з яких планується виконання нововведених конструкцій мають бути якісними, кольори підібрані відповідно до автентичної матерії руїни, їх масштаби, товщини, висоти, розташування – прийняті рішення мають бути виражені та узгоджені з існуючим об'єктом, що ревіталізується. Результатом має стати візуальне сприйняття руїни не як розрізнених елементів, а все ж одного гармонійно поєданого комплексу. В. Цитович визначає дане завдання як

«реінтеграція – умовне об'єднання в ціле окремих елементів пам'ятки, які частково втратили візуальний зв'язок унаслідок ушкодження її, – задля можливості здійснення глядачем акту естетичного сприйняття цієї пам'ятки (неповна, умовна реконструкція» [6, с. 42].

Незважаючи на ряд можливих варіантів «осучаснення давнини» замок в стані тривалої руїни не треба перенасичувати. Адже «історична руїна (сформована у багатовіковому процесі руйнування) – це повноцінна форма пам'ятки. Справжність – головна архітектурна, просторова та художня цінність та ознака історичної руїни. Охорона автентичної субстанції та історичної форми руїни є умовою збереження її цінності як історичного документа. Історична руїна також має цінність як постійний і значущий елемент культурного ландшафту» [8, п. 1].

Отже, завдання яке постає перед сучасною ревіталізацією замку в стані тривалої руїни – зібрати її фрагменти в єдине композиційне ціле. Своєрідна індукція архітектурного середовища. Консервація, фрагментарна реставрація, облагородження території та новітні доповнення – це заходи та засоби збереження і формування цілісного образу архітектурної спадщини, що перебуває в руїні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Водзинський Є. Відтворення втрачених пам'яток. Історичний та правовий аспекти / Євген Водзинський // Пам'ятки України. – 1994. – №3-6. – С. 138.
2. Крыжицкий С. Д. Ольвия. Раскопки, история, культура / С. Д. Крыжицкий, Н. А. Лейпунская. – Николаев: «Возможности Киммерии», 1997. – 194 с.
3. Лесик О. Замки та монастирі України / Олександр Лесик. – Львів: «Світ», 1993. – 176 с.
4. Пلامеницька О. А. Автентичність і достовірність: концепт і проблема архітектурної реставрації / О. А. Пلامеницька, З. В. Мойсеєнко // Теорія та історія архітектури. – 2014. – №2. – С. 83-92.
5. Сансоне В. Камни, которые надо спасти / Вито Сансоне. – Москва: «Мысли», 1986. – 236 с.
6. Цитович В. Реставрація: між парадигмою і теорію / Володимир Цитович // Пам'ятки України. – 2004. – №2. – С. 30-57.
7. Frenda A. Ruins: Living Heritage. Conservation, restoration and enhancement / A. Frenda, S. Soldano, P. Borlizzi. // Protection of cultural heritage. – 2020. – №10. – С. 1-18.
8. Karta ochrony historycznych ruin [Електронний ресурс] // ICOMOS-POLSKA. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.icomos-poland.org/pl/dokumenty/uchwaly/130-karta-ochrony-historycznych-ruin.html>.
9. Krasny P. Ruins of sacred buildings: ideological message and problems of its preservation / Piotr Krasny. // Protection of cultural heritage. – 2020. – №10. – С. 45-59.
10. Molski P. A Historic Ruin – Interventions and their Conditions / Piotr Molski // Protection of cultural heritage. – 2020. – №10. – С. 61-72.
11. Pombal Castle's Visitor Centre / COMOCO [Електронний ресурс] // ArchDaily. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.archdaily.com/563933/pombal-castle-s-visitor-centre-comoco-arquitectos>.

Рис. 1. Помбал

Рис. 2. Замок Гельфштин - 1

Рис. 2. Замок Гельфштин - 2

Рис. 3. Замок Куусісто

Рис. 4. Світлова інсталяція на руїнах м. Ольвії

Рис. 5. Храм Кастора і Поллукса

Наталія Ганусевич
м. Збараж

ОСОБЛИВОСТІ МИКУЛИНЕЦЬКОГО ЗАМКУ В КОНТЕКСТІ ЗМІНИ ЙОГО ВЛАСНИКІВ

Анотація: В статті досліджено послідовність землеволодіння Микулинецьких власників, а також їх вплив на побудову замку. На основі аналізу історичних джерел була зроблена спроба детальнішого опису генеалогічного дерева знаті, яка володіла Микулинцями.

Ключові слова: герб, фортеця, каштелян, княжий рід, шляхтич, барон, граф, микулинецький замок, історико-культурна спадщина.

Унікальними об'єктами нашого краю є пам'ятки оборонної архітектури. Під час воєнних перипетій їх не раз руйнували, а з часом знову відбудовували. При зміні власника вносилися і нові корективи у будівництво і нові особливості призначення даної споруди. Тому проаналізуємо стан Микулинецького замку від самого початку і сьогодення часу, звертаючи увагу саме на власників містечка та інші фактори, які змінювали його вигляд.

Єдиною можливістю захистити себе і своїх рідних було масове будівництво оборонних укріплень та фортець, котрі дарували мешканцям відчуття відносної безпеки і саме такі були споруджені укріплення довкола стародавнього поселення у Микулинцях. Як зазначив Г.Л. Боплан на карті (1600-1673) містечко Микулинці лежало на шляху татарському і було уфортифіковане, як і він позначив на карті України з пол. XVII ст. Ми бачимо на цьому фрагменті поєднання оборонних

споруд, тобто міських валів і замку в одну фортифікаційну оборонну систему. З опису іншого дослідника - Ульріка Вердума випливає, що води річки Серету – розлилися і оточували місто і замок створюючи став. [20, с.166] З типологічними ознаками це регулярне укріплення протобастіонного типу.

З кінця XVI ст. підвищується роль поселення в обороні навколишніх теренів від постійних нападів кримських татар. У 1550-х роках власницею даної території згадується Анна Йорданова дружина краківського каштеляна, яка на самому татарському шляху побудувала кам'яний замок [1, с.763; 19, с.86]. Анна була зі шляхетського роду Сенявських, дочкою гетьмана Миколи Синявського (1489-1569), королівський придворний 1518, коронний обозний, підкормчий галицький 1532, староста Галицький та Коломийський 1534, каштелян белзький 1537, гетьман польний 1539, воєвода белзький 1542, воєвода руський 1553, гетьман великий коронний 1561) [18]. Загалом знаний чоловік, фундатор Бережанського замку.

Все це в поєднанні з вигідним географічним положенням сприяло зростанню поселення і збільшенню кількості населення. У 1595 р. Микулинці дістали статус міста-фортеці [4, с. 639]. Це будівництво розпочато силами місцевих майстрів. Очевидно, що до його завершення, з метою оборони, не забудовану територію замку було обведено частоколами, земляними валами та ровами.

Микулинецька фортеця - чотирикутна у плані з арковою в'їзною брамою у південній оборонній стіні, яка височіла над сухим ровом та мала підвісний міст. На чотирьох кутах – круглі низькі башти, які призначалися для вогневої оборони куртин та рову. Вони були з стрільницями (вузький отвір) по колу і служили для ведення вогню з укриття по заданому напрямку. З них можна було вести вогонь як по ворогу, що наступає з поля, так і по тих, хто дістався підніжжя стін. Таке розпланування давало змогу зменшити кількість мертвих зон і робити твердиню більш неприступною.

В сім'ї Йорданових було вісім дочок [11, с. 85], одна із них – Софія вийшла заміж за руського магната Самуеля Зборовського [9, с.116]. По смерті батька власником замку стає його син - Олександр Зборовський, який був дуже хорошим воїном і прославився у війнах з Московською державою [12, с. 71]. В замку завжди тримав цілий гарнізон військ, відкривши свого роду військову школу, де навчав військової справи [14, с. 190]. Замок знаходився на вершині пагорба, збудований з ламаного каменю і має чотирикутну форму з таким же чотирикутним подвір'ям в середині. Довжина кожної стіни 75 м., товщина стін – 2 м. Стіни кругом мають бійниці для ручної зброї. А дитинець збудований господарськими приміщеннями для військових потреб, а на другому ярусі галереї (фото 1). У стінах є отвори бійниць для ручної зброї. Деякі приміщення використовувались під конюшні, які знаходились у підвальних приміщеннях замку. В південній частині дитинця знаходилася криниця.

Зборовські не надто довго протрималися на політичній арені і після розгрому роду Замоїськими 1583, фактично припинивши своє існування, або як мінімум ми не знаємо що з ними далі. Кому смерть, а кому баніція (покарання і засудження на вигнання) і позбавлення всіх прав та власності.

Як бачимо, по спадку Микулинецький ключ перейшов від Сенявських до роду Зборовських, від яких у 1637 р. його купив Станіслав Конєцпольський, краківський каштелян, великий коронний гетьман [12, с. 72].

Планувальна структура та архітектурний вигляд сучасного Микулинецького замку склалися в результаті перебудови раніше існуючого укріплення, старанням коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського. (Станіслав Конєцпольський (1591-11.03.1646) – Великий Коронний Гетьман Речі Посполитої, каштелян краківський,

один з видатних полководців свого часу, а з 1616 р. – польний гетьман. У 1620 р. потрапив в полон до турків, з якого звільнився в 1623 р. Отримав керівництво над військами, розташованими на Україні. Завдав декілька поразок кримським татарам. Потім воював зі шведами. Двічі розбив Густава-Адольфа під Гомерштейном (1627) і Тшцяной (1629). Був ревним прибічником планів короля Владислава IV про нову велику війну з Туреччиною.

Він одружився на Христині Любомирській (1620 р.). Син Станислава Конецпольського, Олександр, також займав ряд державних посад Речі Посполитої.) Гетьман Конецпольський і надалі його син дуже добре дбали про фортецю, тримаючи її в хорошому стані [6, с.125].

Замок чотирикутної форми мав по кутах круглі трьохярусні бастей, Дві в'їзні аркові брами обрамлені брильянтовим рустом (камінь обтесаний у вигляді брильянтів). Із західної сторони, де оборонні стіни додатково захищені глибоким ровом, до замку вела брама зі звідним мостом. Північна брама була в'їздом у конюшні, а південна зберігала складний під'їзд, який використовували тільки підчас облоги замку.

В середині фортеці, навколо просторого подвір'я були житлові будівлі, а під ними льохи і підземні переходи.

В роки Визвольної війни замок не був дуже пошкодженим, як інші замки в цей період і зразу ж оновлювався стараннями Олександра Конецпольського. Він його відреставрував і розширив [7, с. 34], пристосовуючи для потреб військового гарнізону.

Оборонні стіни були додатково укріпленні машикулями. Вони призначалися для захисту підшов оборонних мурів, де утворювались мертві зони, недосяжні для обстрілу з бійниць. Вони розміщалися на всій довжині оборонного муру, перетворюючи їх на своєрідні навісні ганки за рахунок випнутих за лінію оборонного муру кронштейнів, між ними облаштовували отвори для вертикального обстрілу нападників біля підшви муру, щоб кидати на них каміння, лити гарячу смолу та окріп. Ці переваги були використані під час татарської облоги замку, де була знищена південно-західна бастея замку, згодом відновлена тодішнім власником [10, с. 166], як потовщення стіни.

Власниками замку після Конецпольських були Любомирські. Князі стали відомими у політичних колах Речі Посполитої наприкінці XV на початку XVI ст., коли Фелікс Любомирський заснував так зване княже відгалуження роду. Його онук Себастьян першим серед Любомирських став сенатором, потім породичався з Конецпольськими [17].

У першій половині XVIII ст. Микулинці належали Сенявським-Любомирським, а з другої половини того ж століття місто – власність найбагатшого магнатського роду Потоцьких [11, с. 86]. Його дружина – Людвіка Потоцька власним коштом у 1761-1779 рр. побудувала Троїцький костел у стилі бароко (архітектор А.Мошинський) і фундувала його вінцетинам [16, с. 412]. А неподалік у мальовничому місці, звідки відкривається чудова панорама на містечко і річку Серет, вона побудувала знаменитий палацовий комплекс. Збереглися дані про населення міста: було тоді 104 жителів передмість, 160 міщан, 11 халупників, 7 комірників, 3 мельники, 5 шляхтичів [2, с. 86].

Під час польсько-турецької війни пропала дарована королем грамота, то ж власниця міста, Людвіка з Мнішеків Потоцька, звернулася з проханням до короля Августа III про її поновлення [15, с. 150], що й було зроблено 16 грудня 1758 р.

В цей час Замок ще оборонна споруда. Мурований з ламаного каменю – рожевого теребовлянського пісковика за бастейною системою з суцільною

периметральною забудовою. Чотири сторони оборонних мурів в плані утворювали майже квадрат з таким же дитинцем замку. Кожна сторона мала два наземні яруси, а під всіма корпусами були глибокі пивниці. Всі приміщення перекривали кам'яні півциркульні склепіння з розпалубками. Замок мав чотири аркові брами, розташованих посередині кожного оборонного муру. Дві з них (західна і східна) були в'їзними. Бастей покриті шатровим дахом. (фото2)

У своєму заповіті Людвіка Потоцька подарувала містечко своєму брату графу Юзефу Мнішеку – «грандметру Галичини» [9, с. 116] (генерал-майор коронних військ (1742-1797), який продав його в 1799 році барону Конопці, який на державних посадах дослужився в цесаря Леопольда II до титулу барона.

Після того, як у 1815 році [3, с. 84] власником містечка і навколишніх земель став магнат барон Ян Конопка, людина діяльна, з підприємницьким нахилом. Він дещо переобладнав замок і відкрив у південному крилі, де раніше знаходилися житлові кімнати фабрику сукна [12, с. 72]. Проте незабаром суконну фабрику, яка не витримала конкуренції австрійських мануфактур, власникові довелося закрити [5]. Умираючи, бездітний барон Ян Конопка передав свій маєток у спадок дружині Юзефі, яка в свою чергу передала його дочці свого брата – Стефанії Мйончинській, дружині Казимира Конопки (1825-1884) [13, с. 590].

Від своїх батьків Казимира та Стефанії микулинецький маєток успадкувала їх дочка Юзефа (1856-1939), яка вийшла заміж за графа М'ячеслава Рей (1836-1918), посла з Пшеслава. Справу барона Конопка продовжив граф Рей. Подружжя М'ячеслав та Юзефа Рей мали двох дітей: сина Казимира (1878-1901) та дочку Марію (13.11.1881-18.01.1927). Навічно забрала війна сина графині, а від тифу загинула графська дочка.

Графиня колись взяла до себе на виховання сільську дівчинку, яка була сиротою. Вона не тільки прислужувала графині, але й допомагала їй вести домашнє господарство, бо була писемною. Коли Анна виросла і вирішила одружитися, то стара графиня, щоб не розлучатися з улюбленою покоївкою, запропонувала їй з чоловіком жити разом із нею допоки молоде подружжя не збудує власну хату. З початку XIX ст. замок назавжди втрачає своє оборонне значення. А гарною збереженістю в наш час замок завдячує родині охоронців графів Рей – останніх власників замку в 1930-х рр. з дозволу графині ця сім'я проживала в збереженій частині замку [14, с. 154]. Тільки дві кімнатки, притулені до західного муру, просто біля брами, чудом збереглися (Фото3).

Коли Микулинці захопили німецькі війська, то за старезними мурами розмістилися танки, а в самому замку квартирували солдати. За радянських військ в Микулинецькому замку була організована ветеринарна лікарня, в якій доглядали поранених і хворих коней. Після утвердження радянської влади залишки муру та веж влада внесла в реєстр пам'яток архітектури [8, с.8].

Розпорядженням Кабінету міністрів України від 05 листопада 2008 р. № 1397-р Микулинецький замок включений до Національного заповідника «Замки Тернопілля». Нині ведуться санаційні роботи на замку. Тепер нарешті з'явилася надія на відродження цієї пам'ятки нашого історичного минулого. Наукові співробітники заповідника здійснюють дослідницькі роботи по історії архітектурної пам'ятки. З цією метою щорічно проводяться наукові конференції і наукові читання. Національним заповідником «Замки Тернопілля» створений Фонд культурної спадщини «Оберіг», і всі, кому небайдужий історико-культурний спадок краю, можуть допомогти перерахувавши кошти на розрахунковий рахунок Фонду. Кожна гривня – це ваша особиста цеглинка у збереження замків Тернопілля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрагамовська С. Мої рідні Микулинці – місто мого дитинства / Абрагамовська С. // Регіональний історико-мемуарний збірник: В ІІТ. / Абрагамовська С. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Друкарня ОО. Василян, 1983. – Т.ІІІ. – С. 763.
2. Асеев Ю.С. Микулинцы. Замок, середина XVI-40-е годы XVII вв., Дворцовый комплекс 60-гг. XVIIIв., Троицкий костел, 1761-1779 гг. /Асеев Ю.С. //Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Справочник-каталог. -Київ: «Будівельник», 1986. -Том 4. -С.86
3. Бойко В.П. Замки Тернопілля. / Бойко В.П., Гаврилюк О. М. – Тернопіль: Новий колір, 2010. – С.84
4. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. Під (ред. Нечай С. – Київ: Радянська школа, 1973. – С.639
5. Заснування у Микулинцях фабрики.//ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 8, Оз.зб №98, Львів, 1846 р.
6. Мунін Г.Б. Визначні пам'ятки Західної України. / Мунін Г.Б., Роглев Х.Й., Гаца О.О. – Київ: В-во «Книга», 2008. –С.132
7. Палков Т. Замки Тернопілля історія та легенди. / Палков Т. – Тернопіль, 2011. – С.34
8. Парова Н. Микулинецький замок. / Парова Н. //Нова Ера. -№5 (84), 6-12 лютого 2008р. – С.8
9. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wojewodztwo ruskie Ziemia Halicka i Lwowska. / Aftanazy Roman - Wroclow-Warszawa-Krakiw: Zaklad narodowy imienia Ossolinskih, 1994. – Т.7. – С.116
10. Adamczyk Jan-Leszek. Fortyfikacje stale na polskim przedmurzu od polowy XV do konca XVII wieku. Kielce: Politechnika swietokrzyska, 2004. – 166s.
11. Czolowski A. Przeszlosc i zabytki wojewodstwa Tarnopolskiego. / Czolowski A., Janusz B. – Tarnopol: Wyd-wo Tarnopolia, 1926. – S.85
12. Czolowski A. Przeszlosc historyczna wojewodstwa Tarnopolskiego. / Czolowski A. – Warszawa, 1994. – S.71
13. Jerzy Sewerhr. Dunin-Borkowski. Genealogie Rodów Polskich. / JerzySewerhr.Dunin-Borkowski. – Lwów. Biblioteka Instytutu Historii UAM, 1895. – S.519
14. PolakT. Zamki na kresach. / PolakT. – Bialorus-Ukraina-Warsawa: pagina, 1997. – S.190
15. Rakowski G. Przewodnik krajoznawczo-hiztoryczny po Ukrainu zachodniej. Dolina Serety od Tarnopola do Trembowli. / RakowskiG. – Warszawa, 1994. – Cz.1. – S.150
16. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. red. Chlebowskiego B., Walewskiego W., Sulimierskiego F. – Warszawa: Slawinum, 1885. – Т. VI. – S.412
17. Князі Любомирські. [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Себастьян_Любомирський
18. Князі Синявські. [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <https://web.archive.org/web/20160106222945/http://mariusz.eu.pn/genealogia/rody/sienawscy01.html#B4>
19. Niesiecki K. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Swiątobliwością Ozdobiona... – Lwów : w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1738. – Т. 2. – 761 s. – S. 443. [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <https://polona.pl/item/korona-polska-przy-zlotey-wolnosc-i-starozytnemi-rycerstwa-polskiego-y-wielkiego-xiestwa,MTgxNzcw/227/#info:metadata>
20. Замки та храми України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/myk.html>

Рис.1. Макет замку 16 ст.

Рис.2. Макет замку 19 ст.

Рис. 3. Сучасний вигляд

**Володимир Данилейко
м. Збараж**

**АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ,
ПРОВЕДЕНІ ЕКСПЕДИЦІЄЮ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ» У 2020 Р.**

Анотація: *В статті розглядаються отримані результати археологічних розвідок на території Збараського району Тернопільської області.*

Ключові слова: *Археологічні розвідки, курганний могильник, земляний вал, координати.*

У 2020 році, археологічна експедиція Національного заповідника «Замки Тернопілля» провела археологічні розвідки в Збараському районі Тернопільської області, згідно дозвільного кваліфікаційного документа (Відкритого листа) Кваліфікаційної ради з питань дослідження археологічної спадщини України інституту археології НАН України за формою «З», від 18.06.2020 р. № 220/02235, виданого на ім'я Данилейко Володимира Миколайовича.

Розвідки проводились з **метою** обстеження територій на предмет виявлення нових археологічних пам'яток. Було обстежено околиці сіл Вищі Луб'янки (хутір Ліски), Колодно, Чорний Ліс, Залужжя (**Фото 1**). Основна увага приділена лісовим масивам, адже саме в межах їх територій збереглась ймовірність більшого збереження пам'яток. Тоді, як в межах орних земель, вони зазнали значних пошкоджень. Фотофіксації та обмірам виявлених об'єктів перешкоджала значна рослинність.

Завданнями досліджень були виявлення та фіксація археологічних об'єктів.

Розвідки біля с. Вищі Луб'янки «Вищі Луб'янки I» проводились 14 та 23 липня 2020 року, у тоді ще Збараському районі Тернопільської області. У північно-східних околицях с. Вищі Луб'янки знаходиться хутір Ліски. Північніше хутора на західному узліссі Луб'янецького лісового масиву (ділянки) Збараського лісництва (обхід 10) Тернопільського держлісгоспу, від північної околиці хутора Ліски на відрізьку протяжністю 2100 м. виявлено курганний могильник із 6 курганів (**Фото 2**). Оскільки могильник виявлено поруч із с. Вищі Луб'янки, то він отримав назву по ньому – «Вищі Луб'янки I». Місця виявлених курганів на даний час сильно порослі деревами та чагарниками, що значно негативно вплинуло на якість фіксації на фото. Точки розташування курганів в меридіональному напрямку з півдня на північ. Номери присвоєно у порядку обстеження.

Курган 1 виявлено на західному узліссі Луб'янецького лісового масиву (обхід 10) Збараського лісництва, за 400 м. на схід від помешкання жителя хутора Ліски Ярослава Ганусевича. Курган знаходиться на відстані 110 м. на схід від краю лісу. Географічні координати: 49°40'28»N 25°53'6»E. Розміри кургану відносно вісі координат - 24x25 м., висота – 2,30 м.

Курган 2 виявлено на західному узліссі Луб'янецького лісового масиву (обхід 10) Збараського лісництва, за 250 м. на північ від помешкання жителя хутора Ліски Ярослава Ганусевича. Курган знаходиться на відстані 10 м. на схід від краю лісу. Географічні координати: 49°40'6»N 25°53'1»E. Розміри кургану відносно вісі координат - 18x20 м., висота – 2,0 м.

Курган 3 виявлено на південному узліссі Луб'янецького лісового масиву (обхід 10) Збараського лісництва. Курган знаходиться на відстані 20 м. на північ від краю лісу. Географічні координати: 49°39'58»N 25°53'8»E. Розміри кургану відносно вісі координат - 36x36 м., висота – 2,30 м.

Курган 4 виявлено в Луб'янецькому лісовому масиві (обхід 10) Збараського лісництва, при трасі с.Нижчі Луб'янки – с. Діброва. за 60 м. на південь від траси. Географічні координати: 49°40'38»N 25°53'16»E. Розміри кургану відносно вісі координат - 24x25 м., висота – 2,30 м.

Курган 5 виявлено на хуторі Ліски, 10 м. на північ від хати жителя хутора Ліски Синиці Андрія. Географічні координати: 49°39'54»N 25°52'51»E. Розміри кургану відносно вісі координат - 30x29 м., висота – 2,20 м.

Курган 6 виявлено на північному узліссі Луб'янецького лісового масиву (обхід 10) Збараського лісництва. Розвідки біля с. Синягівка. Від вказівника лісництва на північ (здвж польової дороги, паралельно лісу) – 500 м. від асфальтованої дороги с. Нижчі Луб'янки – с. Діброва. Географічні координати: 49°41'2»N 25°53'3»E. Розміри кургану відносно вісі координат - 27x25 м., висота – 0,90 м.

Розвідки біля с. Залужжя «Залужжя V» проводились на західній околиці с. Залужжя Збараського району Тернопільської області (біля 240 м. від межі населеного пункту). У східному узліссі Залужанської ділянки Збараського лісництва виявлено курганну групу з двох курганів (**Фото 3**).

Оскільки вони виявлені поруч із с. Залужжя, то отримали назву по ньому – «Залужжя V» з відповідними номерами. Номери присвоєно у порядку відкриття.

Курган 1 виявлено на східному узліссі Залужанського лісового масиву Збараського лісництва, за 450 м. на південь від крайньої вулиці села Залужжя. Курган знаходиться на відстані 120 м. на захід від краю лісу. Розміри кургану відносно вісі координат – 22x23 м., висота – 1,30 м. Географічні координати точки: 49°40'20.6" Пн.ш., 25° 44'3.5" Сх.д.

Курган 2 виявлено на східному узліссі Залужанського лісового масиву Збараського лісництва, за 400 м. на південь від крайньої вулиці села Залужжя. Курган знаходиться на відстані 80 м. на захід від краю лісу, та за 40 м. на схід від кургану №1. Розміри кургану відносно вісі координат – 18x18 м., висота – 1,0 м. На момент виявлення, курган виявився поруйнованим, і частково засипаний сміттям. Координати точки: 49°40'20" Пн.ш., 25° 44'5" Сх.д.

Розвідки біля с. Чорний Ліс **«Чорний Ліс I»** проводились 16 липня 2020 р., на південній околиці с. Колодно Збараського району Тернопільської області. В центральній частині лісового масиву Колоденської ділянки Вишнівецького лісництва, умовно рівновіддаленої від сіл Колодно (1800 м. на південь) та Чорний Ліс (1500 м. на північ), в урочищі «Чорний ліс», виявлено 3 кургани. Оскільки

курганну групу виявлено в урочищі «Чорний ліс», то він отримав назву по ньому – «Чорний Ліс I». Номери присвоєно у порядку відкриття (**Фото 4**).

Курган 1 виявлено в центральній частині лісового масиву Колоденської ділянки Вишнівецького лісництва, в урочищі Чорний ліс. Розміри кургану відносно вісі координат – 31х29 м., висота – 2,40 м. (**Фото 5**).

Географічні координати точки: 49°43'54,6" Пн.ш., 25°44'46.5" Сх.д.

Курган 2 виявлено в центральній частині лісового масиву Колоденської ділянки Вишнівецького лісництва, в урочищі Чорний ліс, 50 м. на північний схід від першого кургану. Розміри кургану відносно вісі координат – 25х25 м., висота – 1,10 м. Географічні координати точки: 49°43'55,1" Пн.ш., 25°44'47.7" Сх.д.

Курган 3 виявлено в центральній частині лісового масиву Колоденської ділянки Вишнівецького лісництва, в урочищі Чорний ліс, 80 м. на схід від другого кургану. Розміри кургану відносно вісі координат – 22х20 м., висота – 1,40 м. Географічні координати точки: 49°43'55,1" Пн.ш., 25°44'47.7" Сх.д.

19 липня 2020 року експедицією Національного заповідника «Замки Тернопілля», на північній околиці села Чорний Ліс Збаразького району Тернопільської області, в лісовому масиву Колоденської ділянки Вишнівецького лісництва, на захід від урочища «Капустинецький ліс», виявлено земляний вал. Об'єкт знаходиться 1300 м. на південь від с. Колодно за 2,0 км від церкви на південний схід, в лісі, в напрямку до хутора Капустинецький Ліс. Оскільки об'єкт виявлено в урочищі «Чорний ліс», то отримав назву по ньому – «**Чорний Ліс II**».

GPS координати: 49.733970, 25.765846, 49.733500, 25.766778. Культура невизначена. Поверхня валу задернована (**Фото 6**).

Отже, в результаті досліджень 2020 року зафіксовані наступні археологічні дані:

- У с. Залужжя Збаразького району Тернопільської області виявлено курганну групу «Залужжя V» (2 кургани). Зроблено обміри і зафіксовано GPS координати. За попередніми висновками, можна припустити приналежність виявленої курганної групи до періоду бронзової доби.

- У с. Нижчі Луб'янки Збаразького району Тернопільської області виявлено курганний могильник (6 курганів) «Нижчі Луб'янки I». Зроблено обміри і зафіксовано GPS координати. За попередніми висновками, можна припустити приналежність виявленого курганного могильника до періоду пізньої фази бронзової доби – раннього заліза.

- У с. Чорний Ліс виявлено курганний могильник «Чорний Ліс I» (3 кургани). Зроблено обміри і зафіксовано GPS координати. За попередніми висновками, можна припустити приналежність виявленого курганного могильника до першої половини залізної доби.

- У с. Чорний Ліс виявлено земляний Вал «Чорний Ліс II». Зафіксовано GPS прив'язку. На південь від виявленого валу, 30-50 м. у південному напрямку в сторону с. Чорний Ліс, на рельєфі місцевості проглядаються залишки підклітей жител XVI-XVII ст., на що вказує також і підйомний матеріал у вигляді кераміки. То ж, опираючись на отриманий матеріал, можна зробити попередні висновки про приналежність виявленого земляного валу до періоду XVI-XVII ст.

Виявлені об'єкти, занесено в реєстр пам'яток археологічної культурної спадщини, що у подальшому сприятиме їх збереженню та охороні. Отримані результати археологічної експедиції Національного заповідника «Замки Тернопілля» у 2020 р., вимагають подальших планомірних обстежень, за для уточнення датування та культурної приналежності виявлених об'єктів, а також з метою їх більш глибокого вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандрівський М. З минулого Збаражчини // Гомін. - Збараж, - 1992. - № 44.
2. Данилейко В. Дослідження нерухомих пам'яток періоду козаччини на території Збаразького району Тернопільщини, / Заповідна Хортиця. - Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». - Збірка наукових праць, Спеціальний випуск, - Запоріжжя: A&V. Art GROUP. - 2010, С. 295-298.
3. Данилейко В.М. Історіографія досліджень археологічних пам'яток Збаразького району Тернопільщини / Треті Зарембівські читання: матеріали Третіх Всеукраїнських Зарембівських наукових читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», присвячених 20-річчю Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК: Зб. наук. пр.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. - Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. - С. 258-263.
4. Данилейко В. Історія досліджень археологічних пам'яток Збаразького району Тернопільщини. / Матеріали Третьої наукової конференції «Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині»: Зб. наук. пр.: Державний історико-культурний заповідник м. Острога. Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» князів Острозьких - Острог: СПД Свиначчук Р.В., 2011. - С. 122-134.
5. Пелешин М., Чайка Р. Нові матеріали до археологічної карти Західного Поділля // Тези VII істор.-краєзн. конф. - Кам'янець-Подільський, 1987. - 120 с.
6. Строць Б. Список археологічних пам'яток Збаразького району, які перебувають під державною охороною. - Тернопіль, 2001. - 2 с.
7. Ягодинська М.О. Слов'яни VI-IX ст. н.е. // Тернопілля: сторінки історії. - Тернопіль, 1995. - С.57-68.
8. Ягодинська М.О. Тернопілля в часи Галицько-Волинського князівства // Тернопілля: сторінки історії. - Тернопіль, 1995. - С. 69-82.

Рис. 1. Картохема розташування виявлених пам'яток археології

Рис. 2. Картохема курганного могильника «Вищі Луб'янки І»

Рис. 3. Картохема розташування курганної групи «Залужжя V»

Рис. 4. Картохема розташування курганного могильника «Чорний Ліс І»

*Рис. 5. Вигляд кургану №1 курганного
могилища «Чорний Ліс I»*

*Рис. 6. Картосхема розташування земляного вала
«Чорний Ліс II»*

**Ольга Деревінська
м. Кременець**

ГРАНТОВИЙ ДОСВІД КРЕМЕНЕЦЬКО-ПОЧАЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА

Анотація: У статті розглянуто досвід отримання Кременецько-Почаївським державним історико-архітектурним заповідником грантової підтримки від Українського культурного фонду. Охарактеризовано головну ідею написаного проекту, етапність.

Ключові слова: Кременецько-Почаївський ДІАЗ, грант, проект, пам'ятка архітектури, будинки-близнюки.

Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник створений відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 29 травня 2001 р. № 583. До його складу увійшли архітектурні пам'ятки міст Кременця та Почаєва. Всього на балансі Заповідника 18 пам'яток історико-архітектурної спадщини. Заповіднику, маючи за завдання дослідження, охорону та збереження пам'яток архітектури, реалізовувати таку місію у сьогоdnішніх реаліях є значним викликом, зважаючи на проблеми із фінансуванням. Нагальні потреби інституції, а також бажання прискорити пам'яткоохоронну роботу та впроваджувати інновації, вже кілька років поспіль подає грантові заявки для участі у конкурсних програмах, головна мета яких – реставрація, реконструкція пам'яток архітектури. [1]

В Україні проблема пандемії торкнулася діяльності всіх культурних установ, зокрема, недоотримання надходжень, мала кількість відвідувачів. Заклади такого профілю потребували дотацій зі сторони, які стали можливими завдяки Українському культурному фонду, що працює у сфері надання на конкурсних засадах державної підтримки та промоції ініціатив у сфері культури та креативних індустрій і є невід'ємною частиною політики і визначених пріоритетів діяльності Міністерства культури та інформаційної політики України.

З метою реалізації цих завдань УКФ розробив конкурсну програму «Культура в часи кризи: інституційна підтримка». Серед лотів даної програми заповідник обрав Лот 6: «Культурна спадщина». Програма була спрямована на надання грантів інституційної підтримки для покриття боргових зобов'язань, що виникли в організації у період з березня по серпень 2020 р., а також на покриття витрат на операційну діяльність до кінця року і стала можливою завдяки своєчасному рішення Уряду України щодо підтримки культурних та креативних індустрій в часи масштабних втрат та загрози їхнього існування.

Для участі у програмі потрібно було заповнити апікаційний пакет документів, які оформлялися у електронному кабінеті заявника (онлайн кабінет). Для заповідника такий досвід був вперше [2], [1].

Конкурсний відбір проектів складався з таких етапів:

- 1) технічний відбір;
- 2) експертний відбір;
- 3) проведення переговорних процедур;
- 4) підписання договору.

Проект став фундаментом того, що планував втілити у життя колектив Кременецько-Почаївського ДІАЗу. Це чітко розроблена концепція ревіталізації пам'ятки, яка знаходиться на балансі заповідника, її ідейне наповнення, розвиток в плані туристичної привабливості історичного середмістя. У проекті важливим було прописати мету і завдання, що буде досягнуто завдяки проекту, строки виконання, бюджет, зацікавлені сторони проекту тощо. Загалом, проект опрацьований Заповідником врахував особливість міста Кременця, оскільки місто маленьке, характернее, ми прагнули реалізувати щось нове для міста (відродити давно забуте). Окрім того, для реалізації проекту заповідник сформував групу (штат проекту), які опрацьовували матеріал для написання конкурсної заявки. Об'єкт для втілення грантової заявки було обрано не випадково [1].

Однією із цікавих споруд, яка знаходиться на балансі заповідника, є пам'ятка архітектури національного значення Житловий будинок «Близнята», кінець XVIII-XIX ст. Дана споруда розташована на краю давньої ринкової площі Кременця і представляє унікальний екземпляр міської забудови, що відображає місцеві архітектурні традиції.

Історично склалося так, що центром просторового формування міста Кременця є ринкова площа. Вона була самостійним просторовим вузлом, який відігравав комунікаційну та репрезентативну роль у розвитку поселення, а також був пов'язаний із історичною розбудовою та архітектурним образом важливих пам'яток у місті. У Кременці західна сторона ринку сформована бароковим комплексом Єзуїтського колегіуму, а у східній стороні розташований собор Св. Миколая (давній монастир оо.Францисканців). Відповідно в ансамблі ринкової площі із середини XVIII до середини XIX ст. східна та західні сторони ринку формувалися монастирськими архітектурними комплексами. Це був взірєць важливого для міста об'єднання світського та сакрального просторів. Північна та південна межа міської площі представляли собою ряди типових світських будівель, відголоски про які можна побачити на старих фото 20-30-их рр. XX ст. Дані споруди площі слугували спорудами торгівельного, адміністративного та житлового характеру. Один із збережених будинків південної межі ринкової площі зберігся по сьогоднішній день і є предметом нашої доповіді. Збереглися лише 2 спарені однією стіною будиночки «Близнята» або як їх любляють називати «Кременецькі близнюки» [3].

Розташований у центральній частині міста, в межах історичного середмістя, на південній стороні скверу з меморіальним комплексом, що знаходиться на місці давньої ринкової площі. Пам'ятка розміщена на незначному узвишші по відношенню до центральної вулиці (вул. Т. Шевченка, давніше – Широка) завдяки чому становить один з акцентів у забудові центру. Доїзд від вул. Шевченка вул. Медовою від південного сходу та від вул. Ліцейної з заходу.

За функціональною типологією «Будинки-близнюки» є житловою спорудою. Габаритні розміри: 20 х 20 м. Загальна площа – 375, 5 кв. м. Складається з двох з'єднаних між собою будинків, прямокутних в плані, видовжених з півночі на

південь, цегляних, двоповерхових, зі стриховими приміщеннями, на кам'яних підвалах, з двома двосхилими дахами. Чолові фасади тиньковані, звернені до скверу, обидва – трикутні, розчленовані по вертикалі рустованими пілястрами, з трикутним (східним) та фігурним (західним) фронтонами. Осьові вікна других поверхів акцентують балкони з ажурними металевими решітками кін. XIX ст. На вікнах першого поверху східного об'єму – фігурні сандрики, решта вікон без обрамлень. Тильний та бічні фасади також членовані пілястрами, їх вікна прикрашені сандриками-полічками. Об'єми дахових приміщень відділені від фасадів карнизом незначного профілю. Південно-східний наріжний підпертий потужним кам'яним контрфорсом – типовим елементом у практиці житлового будівництва XVIII ст. Очевидно саме в цей час два будинки були об'єднані в один, а зовні пам'ятка набула стильових ознак пізнього бароко. Відтоді головний вхід розміщений з заходу. Планувальна структура з анфіладної перетворена на секційну. Проте розміри та хрещаті склепіння окремих приміщень I поверху збереглися [4].

У загальному стильовому рішенні пам'ятка поєднує риси ренесансу, бароко, елементи класицизму та історизму.

Сучасний технічний стан споруди вимагає реставраційних робіт, щоб будинок можна було експлуатувати відповідно до характеру завдань заповідника. Щоб реставрувати таку пам'ятку варто спочатку її ідейно наповнити, звернути увагу на її значимість, додати їй ваги. На даний момент споруда частково використовується як житловий фонд, а також є приміщення, які не використовуються взагалі. Розташування споруди у центрі міста дає їй велику перевагу, оскільки при сприятливих умовах вона могла б бути позитивною туристичним об'єктом.

Концепція проекту полягала у тому, щоб сформувати на базі пам'ятки туристичну локацію. Головна ідея ґрунтувалась на концепції унікальності міста, адже Кременець в плані архітектури протягом багатьох століть був надзвичайно багатим і різноплановим. Ринкова площа, кам'яниці, садиби шляхти, руїни замку – це все було різнопланове, різновікове та унікальне. Нажаль, пожежа 1942 р. та пізніше невдале господарювання знищили це культурне надбання і у пам'яті багатьох поколінь затерлися спогади про прекрасне місто. Заповідник володіючи великою колекцією ретросвітлин, у проекті поданому до УКФ, промував візію сучасного музейного простору, де можна було б для туристичного загалу інтерактивно демонструвати давнє надбання міста, демонструвати ту структуру, архітектуру, характер що на даний момент не можливо побачити. Локація, згідно проекту, мала стати простором для спілкування учнів, молоді, кременчан та гостей міста, де в теплій атмосфері, звучали б лекції, демонструвалися проекти, які б передавали історичну канву Кременця.

Обсяг грантової заявки сягав 424 тисячі 100 грн. Окрім облаштування приміщення, планувалося друк інформаційних буклетів, науково-популярних брошур, що на перспективу позитивно промувало б місто [1].

Наш проект після проходження технічного відбору оцінювався експертною радою. Згідно положення програми заявку оцінювали п'ять експертів, кожен з яких міг виставити максимально 25 балів. Загалом після цієї процедури заповідник для своєї заявки отримав 92 бали із можливих 125.

У зв'язку з чим, у загальному рейтингу програми проект посів 63 місце. Рейтингові реєстри за результатами експертного оцінювання публікувалися на офіційному веб-сайті Фонду. Звичайно, після експертної оцінки до проекту заповідника було кілька зауважень, які в короткий термін нам потрібно було виправити, внести певні корективи. Загалом, основні зауваження в експертів були

відносно кошторису (але зовсім не багато), тоді як описова частина відповідала всім критеріям і була без зауважень зі сторони експертів.

Враховуючи всю етапність грантового відбору Кременецько-Почаївському державному історико-архітектурному заповіднику вдалося пройти всі етапи конкурсу включно з підписанням грантової угоди, відповідно до якої на рахунок заповідника надійшли кошти – 24 грудня 2020 р. (тоді як повідомлення в особистому онлайн-кабінеті про позитивне проходження технічного відбору ми отримали 16 жовтня 2020 р.). Через неможливість реалізувати проект, нереальні строки, які залишилися для реалізації проекту довелося укласти додаткову, відповідно до якої кошти було повернуто. Відповідно, з етапів заявлених у даній грантовій програмі нам не довелося пройти етап подання звітності та її перевірки, тобто аудит [1].

Загалом, заповідник отримав позитивний досвід роботи із апікаційним набором документів, сформував команду, яка проявила себе позитивно при опрацюванні необхідного матеріалу, а також на даний час володіє хорошою концепцією розвитку пам'ятки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. https://ucf.in.ua/storage/docs/30072020/Інструкція_Інституційна%20підтримка_ЛОТ_8_KKI.pdf
2. <https://www.mkip.gov.ua/news/4108.html?PrintVersion>
3. <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/may/16663/27.pdf>
4. Архів інституту «Укрзахідпроект-реставрація». – № Т – 23-4.

Ярослав Дзісяк
м. Чортків

ДОЛЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ФОРТИФІКАЦІЙ І ПАЛАЦІВ У ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ 1914-1920 РР.

Анотація: У статті висвітлюються західноукраїнські фортифікації й палаци, які зазнали воєнної розрухи у час Першої світової війни, українсько-польської і російсько-польської воєн, міра пошкоджень архітектури і культурно-матеріальних цінностей, доля їхніх власників.

Ключові слова: Перша світова війна, Західна Україна, російська окупація, фортифікації, палац, культурні цінності, артилерія, українсько-польська війна, російсько-польська війна.

Історія війни – це історія крайніх непорозумінь лідерів держав, а також – історія страждань, горя, смертей мільйонів їхніх громадян, розрухи і знищення духовної та матеріальної культури. Перст Арея, міфічного бога війни, навімання вказує на його рабів зі зброєю в руках і беззахисних, яких будуть обліковувати, заокруглюючи в більшу чи меншу сторону, до тисяч і мільйонів. Облік на мільйони вжахнув людство в час Першої світової війни. Демон війни зібрав великі жнива, в Україні – одні з найбільших. За волею Неба, а може й вершителів пекла, яке переміщається на землю в час війни, одні: живі істоти, будівлі, поселення залишаються живими, вцілілими або мало ушкодженими, інші – перейдуть у засвіти і виглядатимуть руїнами. У містах зазнають руйнувань і військові і цивільні об'єкти: фортеці, казарми, склади амуніції, ратуші, книгозбірні, монастирі, церкви, в яких вірячи молилися за життя.

За означенням історика Олександра Удода, поглиблюючи дослідження загальної проблеми побутування історії в сучасному інформаційному та освітньому просторі, ми обов'язково звертаємося до «класичної» теми «про користь і шкоду історії» (Ф. Ніцше) у житті людства, неминуче постаємо перед вічною проблемою – «розібратися із своїм минулим» [11, с. 69]. Вивчаючи історію воєн, виявляється аж надто багато фрагментів, періодів, постатей, про які краще б були жахіттям літературної чи кінематографічної вигадки. Та, на жаль, дії людей були аж надто нелюдяні. Чимало віх нашої Клію є невідомі, не подолані та не осягнені й тепер.

Змінювалися правителі країн, які мали політичні амбіції та військові потуги; змінювалися науковці, технологи і зброярі, які удосконалювали засоби руйнування і знищення людей та їх творинь; а також – змінювалися архітектори й архітектура – цивільна та військово-фортифікаційна. Архітектура, як похідна світогляду суспільства, його устрою, згуртованості навколо загальних ідей та науково-технічного й економічного розвитку, відображає періоди піднесення, криз, стагнації і розвитку [6, с. 451]. Терміни, які властиві загалом до суспільного розвитку. Як наслідок, змінювалося міжнародне становище – періоди миру, війни, перемир'я. впродовж століть одні проектували (італійці, німці, голландці), інші будували (як правило, місцева людність під керівництвом фахівців українців та іноземців), ще інші руйнували по своїй волі й виконуючи наказ військового командування (українців, підвладні чужоземному командуванню, росіяни, німці, австрійці, угорці, поляки). Однак, чи не найбільше свідомої шкоди завдали не «боги війни» – артилеристи, чи авіатори-бомбардувальники (вежу, стіну, дах можна відбудувати), а духовно темна солдатська маса, далека від розуміння культури, її духовно-матеріальних цінностей. У кращому випадку, руйнування ставали спонуканням до відродження, оновлення чи й створення цілковитої новизни. У гіршому – маємо руїни або лише спогад про них.

У Західній Україні важко було знайти населений пункт. Де б населення не зазнало шкоди і пограбувань з боку обох воюючих сторін. Як австрійці, угорці, так і росіяни спалювали селянські двори, а при відступі російської армії, у селян забирали худобу, коней, провіант і харчі для війська [7, с. 500]. Західноукраїнські землі у Першу світову війну стали осередком битв і боїв між Російською імператорською армією з одного боку і Австро-Угорською і німецькою кайзерівською арміями з протилежного. На жаль, українці, як підневільні ворожих імперій, приймали участь і гинули в боях з обох ворожих сторін. Для порівняння, якщо вояки легіону УСС в час побуту на Волині й Поліссі та інших регіонах України (коли вже військові дії не велися), проводили просвітницьку діяльність серед зденаціоналізованої місцевої людності, то російські військові грабували і нищили гуральні, гвалтували жінок та чинили інші злочинні дії.

Нижче подано по географії областей через які проходив фронт, в алфавітному порядку, характеристики рівня участі у воєнних діях фортифікацій і палаців, міра руйнування, занепаду і відбудови, а також – їхніх власників. Та, щонайперше, розглянемо наближення фронту, а власне – прихід російської армії і його сприйняття місцевим населенням. Михайло Шарик, який в час юнацтва був свідком приходу російської царської армії, а згодом – військових українських армій, так описує враження простих селян села Денисів, тодішнього Тернопільського повіту: «Наче ножом шпигонула всіх: «Москалі йдуть!». Крик і лемент вирвався з людських грудей. Наче «бич Божий» ударив по німих хрестах на цвинтарі. Давнім-давно, мабуть, іще від турецько-татарських нападів не переживав Денисів такого страху» [16, с. 62]. Той «бич Божий», хоча, логічніше було б назвати

– бичом темних сил, прийшов на наші землі в 1914 р., і в 2014 – на землі України. На жаль, історія повторюється.

Волинь. Олика. В липні 1914 р. австрійський князь Фердинанд гучно святкував «золоте весілля». Але невдовзі він став жертвою пострілу у сараєво, що стало каталізатором Світової війни. Хоча військові окопи знаходилися поруч із замком та костелом, але замок не постраждав від артилерії. Проте він більше зазнав шкоди від солдатських рук – був пограбований. Позривали навіть двері та віконні рами. Власники Радзивіли встигли вивезти більшість цінного майна, яке їм повернули після Ризького мирного договору. Власники частково відновили резиденцію [2, с. 165-166].

Івано-Франківщина. Єзупіль. Власник маєтку Войцех Дзедушицький, літератор, політик, науковець, зібрав велику колекцію живопису і 15 тисяч книг. Під час російського наступу 1914 р. палац пограбували і спалили. Проте попередньо вдалося закопати більшість цінних речей і бібліотеку. Хоч і довелося відновлювати і реставрувати пошкодження, завдані вологою [3, с. 182-183].

Маринопіль. На початку XX ст. замковий палац ще був житловим. В час війни російські війська спалили маєток [2, с. 111].

Львівщина. Жовква. Станом на початку війни, замок був у володінні австрійської влади. У 1915 р., відступаючи, російські війська підпалили замок. Вже польська влада відновила руїни [2, с. 158].

Журавно. Величний маєток Томаша Жебровського повністю згорів у 1914 р. В 1918 р. росіяни, вже ленінські, знову зруйнували частково відновлений маєток, скинувши у річку 5-метрову колону зі статуєю Яна III Собеського [3, с. 189-190].

Мостиська. Під час Першої світової війни у маєтку Едварда Холонєвського містився штаб російської армії. Тут же була й підписана капітуляції цесарської твердині – фортеці Пшеміль [3, с. 204-205].

Муrowане (Ляшки Муrowані), на захід від Самбора. Замок був одним з найрозкішніших у Речі Посполитій у XVIII ст. тут вирішувалася доля Московії. В замку було понад 600 картин західноєвропейських митців. Але більшість з них згоріли в час пожежі ще у 1835 р. Ті, що вціліли, були випадково знайдені у Трускавці на горищі єврейського будинку. На початку XX ст. замок був занедбаним, але ще придатний до відновлення. У замку знаходилася велика частина архівів – листи польських королів, зокрема, Лжедмитрія I і Марини Мнішек. Папери лежали на горищі, і в них єврейський торговець загортав свічки і мило. В 1867 р. замок знову зазнав пожежі. Майже через 50 років руйнування довершили російські окупаційні війська у 1914 р. Російські офіцери дізналися про те, що тут відбувалися заручини Марії Мнішек і Лжедмитрія, наказали знищити замок – спалити. Після відступу росіян, тут залишилися лише руїни [2, с. 117-118].

Олесько. На початку XX ст. австрійська влада проводила довготривалі реставраційні роботи. Але всі намагання були нівельовані – в замку почергово перебували військові частини обох воюючих сторін. Окрім них, чимало деструктивних наслідків завдали найбільш анархічні елементи з місцевого населення. В кімнатах не залишилося нічого цінного, познімали навіть фіранки [2, с. 150].

Розділ. У вересні 1914 р., ще до приходу російської армії, місцеві жителі, скориставшись втечею власників, пограбували палац. Частину бібліотеки вдалося відновити – Лянцкоронські перевезли частину книг до Відня і Львова [3, с.196].

Підгірці. Власником був Роман Сангушко. За відсутністю якого, замок доглядав Марцин Трибіковський. На початку війни управитель організував евакуацію цінних речей (ліжко короля Яна III, архів Сангушків і Жевуських,

вироби з кришталю і порцеляни) до маєтку Сангушків у Гумніську в Польщі. Російські війська не завдали шкоди резиденції. У ній побували навіть члени царської сім'ї. У 1916 р. Підгірці відвоювали австрійські війська. І замок-палац відвідали найвищі європейські аристократи, в тому числі, й нащадки Бурбонів. Біля палацу, в парку відбувся парад австрійських і німецьких військ, який приймав імператор Вільгельм II і цісар Карл I. в кармазиновій залі дали обід і влаштували святковий бал. Після війни частину коштовностей повернули в Польщу. Палац відремонтували і відкрили як філію Народного музею у Львові. Власник мав приватні покої [2, с. 145].

Поморяни. Власник Єжи Потоцький жив у Львові, і рідко навідувався, але резиденцію у зразковому стані – надсилав меблі та витвори мистецтва. Але в час війни вони були пограбовані російськими військами. Після війни Потоцький став послом Польщі в США. Він швидко відновив резиденцію, дозволив її оглядати всім бажаючим [2, с. 135].

Свірж. На початку XX ст. замок перейшов у власність австрійського генерала Роберта Ламезан-Салінса. Він ретельно відновив архітектурну пам'ятку, наповнив її цінними меблями і картинами. Але, на жаль, все загинуло в полум'ї артилерії російських окупантів в 1914 р. Після відступу росіян Ламезан-Салінс знову розпочав реставраційні роботи. За переказами, там працювали і російські полоненні [2, с. 131, 8., с.29].

Рівненщина. Дубно. Напередодні Першої світової війни в Дубно та околицях дислокувалися 41-й піхотний Селінговий полк. Управління та 1-й дивізіон 11 артилерійської бригади(три батареї), штаб 11-ї кавалерійської дивізії, 11 уланський Чугуївський полк, 11-й кінно-артилерійський дивізіон (дві батареї), управління повітового військового начальника. В передмісті Сурмичі харчовий склад. У форті в Тараканові знаходився Дубенський дисциплінарний батальйон. До початку XX ст. Дубненський замок ніким не був здобутий. Лише в час Першої світової війни, у 1915 р., австрійська далекобійна артилерія частково зруйнувала палаци [15, с. 13]. Австрійські війська протримались у Дубно до червня 1916 р. – до Брусилівського прориву, який фактично став останньою успішною військовою операцією імператорської армії. Вагоме значення мало інженерне забезпечення, за яке відповідав генерал Величко і його помічник Карбишев. Створювалися інженерні плацдарми, які дозволяли непомітно підвести війська якомога ближче до ворожих позицій. Кожен плацдарм складався з 6-8 паралельних траншей, розташованих на відстані 70-100 метрів одна від одної, які з'єднувалися ходами. Російські війська наблизили свої позиції до австрійських всього лиш на 200-300 кроків. У час боїв твердиня знову зазнала руйнувань. Проте найбільш жорсткі бої за форт у Дубно відбулися в час російсько-польської війни в липні 1920 р. З боку росіян наступала 45-та Волинська стрілецька дивізія під командуванням Й. Якіра і 11-а кавалерійська дивізія Ф. Морозова Першої Кінної армії С. Будьонного. Зі сторони Війська Польського форт захищав майор Віктор Матчинський, якого знали як хороброго і відважного офіцера. За особливі заслуги по захисту Дубненського форту з 16 по 20 липня його було нагороджено вищою нагородою Польщі – орденом «Віртути Мілітарі», заснованим у XVIII ст. Майор мав лише 1000 жовнірів, хоч і добре озброєних і форт був доволі добре укріпленим. У спогадах польський офіцер писав: «Мені, як солдатів, жаль було дивитися, як вишколену донську кавалерію кидали на неприступні мури форту, а ми картечню впритул розстрілювали їх». Дубненський форт не здавався, хоч російські війська Будьонного пішли далі на Львів. Удень маленький гарнізон Матчинського відбивав атаки. А вночі сіяв паніку

серед лєнінських військ. У час більшовицького відступу (вересень 1920 р.) з тисячного гарнізону залишилося близько 300 вояків [15, с. 27-35].

Млинів. На початку Першої світової війни з резиденції Ходкевича, за допомогою місцевих євреїв, вдалося сховати частину коштовностей і архіву, решту вивезли до Львова і Кракова. У 1915 р. фронт дев'ять місяців стояв у Млинові, тому палац, за яким стояли австрійські війська, став мішенню для російських артилеристів. Та все ж, дивом палац вистояв майже неушкодженим. Гірша доля спіткала у 1919 р. – будьонівці сплюндрували палац, а матір і сестру Мечислава Ходкевича закатували [3, с. 238-239].

Новомалин. На початку ХХ ст. власник Довгалло за допомогою архітектора Тадеуша Ростворовського видозмінив комплекс резиденції. Під час війни власники вивезли 18 возів найцінніших речей до житомирської католицької семінарії. Війна дуже пошкодила замок, залишилися майже голі мури. Але опісля – Кароль Довгалло зумів відновити зовнішній вигляд, але майно не вдалося повернути [2, с. 177].

Тернопільщина. Бережани. Ще у 1908 р. австрійська влада наказала виселити всіх із території замку через аварійний стан стін. Сильний вибух зруйнував частину стіни, шрапнель потрапила аж до костелу. У 1915 р. і в замку розміщувалася ставка генерала Брусилова. Палков Т. с. 4. Стару порцеляну ховали замуrowаному закамарку. Під час квартирування вояків, її витягли і солдати пили своє похідне вариво з королівських супниць. Гобелени стали хідниками. Старі книги та архіви взяли на збереження в бібліотеку Осолонських до Львова у 1918 р. [3, с. 187]. Потужний вибух зруйнував частину замкової стіни, так, що шрапнель потрапила до внутрішнього костелу [9, с. 75]

Висічка. На початку Першої світової війни власники Чаровські і Голєєвські (?) завбачливо закопали все срібло, коштовні порцеляни і кришталі, столові сервізи, гербові знаки і срібні скульптури [4, с. 354].

Вишівець. В час I Світової війни твердиня майже не постраждала. Хоча, Володимир Мороз зазначає про пошкодження [9, с. 27]. Проте у 1920 р., в час наступу більшовицьких російських військ, будьонівці знищили і пограбували майже всі прикраси. Зникло 45 тисяч голландських кахлів, причому, малюнок на жодному з них не повторювався [2, с. 68-69].

Вікна. Бібліотека у тисяч книг. Владислав Федорович (1845 – 1917 рр.) вів зразкове господарювання, відкрив читальню «Просвіти», заснував школу і виробництво народних килимів – веретена для столів і ліжок. Збирав скарби українських народного мистецтва, колекції польської і східної зброї, порцеляни та мініатюри. В час війни Федорович залишився в маєтку. Якось запросив російського офіцерів на обід. За ними вдерлися й солдати і почали грабувати. Офіцер застрілив одного з них. Але маєток оточили інші солдати. Офіцери врятувалися втечею, власник теж втік, переодягнувшись у селянську одежу. При відступі, 27 липня 1917 р. солдати підпалили маєток – все згоріло [10, с. 56-58].

Заложці. На початку ХХ ст. колишній замок був у занедбаному стані. Остаточного руйнування додала російська артилерія, – там стояли австрійські частини. Гарматами були зруйновані мури і башти [2, с. 73, 10, с. 33].

Збараж. Розквартировані австрійські, а пізніше – й російські війська розібрали дах замку-палацу. Вони знімали крокви і палили ними грубки та грілися біля багаття на замковому дитинці. Російські війська, відступаючи, підірвали каземати з військовими боєприпасами та амуніцією [4, с. 100]. Частину казематів підірвали австрійці під час відступу [10, с. 39].

Золотий Потік. У Першу світову тут воював згодом відомий Василь Чапаєв. З палацу Гневошів росіяни вивезли бібліотеку – понад дві тисячі томів польською, англійською, німецькою і французькою мовами. Більшовики розграбували колекцію столового срібла і віденської порцеляни, а резиденцію спалили [3, с. 174, 4, с. 211].

Косів. У дворі садиби Богдановичів, спольщених вірменів, була велична бібліотека з 2500 томів зібрання польських класиків, срібний посуд, колекція зброї, картин з Італії (копій та оригіналів) та інші цінності. Більшість з них пропала під час пожежі в ході українсько-польської війни 1918-1919 рр. [3, с. 172].

Микулинці. Палац мав багато високовартісних мистецьких речей: збірки порцеляни, кристалу, картинну галерею і бібліотеку. Більшість творів мистецтва була знищена чи розграбована під час українсько-польської війни 1918-1919 рр. [3, с. 169-170].

Острів. До Першої світової війни в селі була розкішна резиденція графів Баворовських, які ще мали дворянський тилу з часів Священної Римської імперії. Палац було побудовано на місці давнього оборонного замку. У 1915 р. будівля стала жертвою воєнного обстрілу [3, с. 168].

Скала Поддільська. З XIX ст. маєток перебував у власності роду Голуховських. Вони звели палац на виїзді у напрямку Кам'янця Подільського. Уло зібрано багато предметів мистецтва, зокрема бібліотека в кількості декілька тисяч книг. В час роїського у 1914 р. наступу все було спалене і розграбоване [3, с. 176].

Скалат. Війна завдала замку значних руйнувань [13, с. 60].

Струсів. Юзеф Голуховський, який одержав маєток від Баворовського, кардинально змінив інтер'єр палацу. Кожен з 36 покоїв отримав власний колір стін з коштовними тканинами. Розкоші додавали старовинні меблі і порцеляна. Більшість цінностей була знищена в Першу світову і в час українсько-польської воєн [3, с. 171].

Теребовля. При наближенні російської армії, австрійці примусили місцевих жителів Теребовлі та сіл копати окопи на Покрівці і на Замковій горі. 23 серпня російські частин вступили у місто. При цьому згоріло багато будівель, інші використовувались як лікарні. Монастир Кармелітів, друга за розміром споруда давнього міста, можна назвати невеликою фортецею, в час російської окупації тут тримали полонених. Австрійська артилерія і авіація обстрілювала і бомбардувала ворожі позиції, що завдало шкоди і людям і будівлям [9, с. 71]. Довершив руйнування російський відступ, культурно залишати міста, росіяни не могли, залишали за собою руїни і згарища.

Тернопіль. 23 липня 1914 р., в неділю, російські війська увійшли в місто. В час перемінно-успішних боїв, спалили паровий млин, частину передмістя. В 1917 р. російські окупанти віддали вогню і старий відбудований замок. Щоб він краще горів, не пошкодували артилерійського мастила. Згоріло більшість промислових приміщень і близько 80% приватних помешкань. 21 липня місто лежало в руїнах [4, с. 55].

Токи. Російські солдати розбирали стару кладку на дорогу. Захисниками стали рядові Токівчани. За переказами, громадський активіст Григорій Костецький подався зі скаргою. Якимось із сусідніх Кошляків, де був телеграф, до Токів прискакав уповноважений з «високим розпорядженням» зі столиці: припинити руйнацію. Але було пізно – вояки встигли вщент рознести напівкруглу північно-східну вежу і пошкодити мур [4, с. 285]. Після війни решту руйнування твердині довершили місцеві селяни [5, с. 12].

Чортків. За висловом фотохудожника і письменника Василя Бурми «Перша світова війна добряче зачепила його [Чортків – Я.Д.] своїм руйнівним крилом» [4, с. 254]. Попри такий собі антагонізм термінів, а мається на увазі не лише стару фортецю, а й палац, мали місце й інші передумови. Ще наприкінці XIX ст. власник Гієронім Садовський віддав стару твердиню жіночому монастирю. Проте там колишня фортеця не знайшла пошани. Вона все більше занепадала, будучи вживаною як складське приміщення. За розповідями старожилів, які почули історії від попередніх поколінь, в липні 1917 р., при відступі, російські війська підірвали частину внутрішніх замкових стін.

Язловець. Під час Першої світової війни Язловець зазнав руйнування від артилерійських обстрілів та авіаційних бомб російської імператорської армії. 1916 р. місто стало суцільною руїною [14, с. 81].

Підсумовуючи, буде доцільно навести приклад певного ракурсу дослідження. За кілька днів після битви під Ватерлоо, яка визначила подальшу долю Європи і світу, рядовий британської армії 51-го піхотного полку Вільям Вілер написав кілька листів дружині, описуючи битву, зокрема, гори спалених тіл британських новобранців у згарищах замку Югумон. У книжках з історії написано, що битву переміг герцог Веллінгтон, але в ній так само перемогли Вілер і тисячі таких, як він. Багато істориків усвідомили той величезний потенціал, перспективи нових досліджень, що відкриваються завдяки вивченню таких джерел, як листи рядового Вілера. Вперше дослідження в такому ракурсі на серйозний рівень поставив історик і літератор Едвард Томпсон у статті «Погляд на історію знизу» в 1966 р. У зв'язку з цим дослідник не тільки визначив загальну проблему відновлення досвіду «пересічної людини», а й засвідчив необхідність розуміння істориком людей минулого тією мірою, якого це можливо з урахуванням сучасного досвіду і власної реакції на такий досвід [12, с. 36-38]. В цьому сенсі важливою постає людина (письменна), а не лише: власник замку чи палацу, командир дивізії, армії тощо. Є чимало праць мемуаристики розглядуваного періоду, серед яких є й українські Віллери, рядові й командири середніх ланок. Процитуюмо вище вказаного вояка Української галицької армії і Дієвої армії УНР Михайла Шарика, уродженця Тернопільщини: «Бій, що почався тоді, не тільки не вщух, а ведеться з не послабленим завзяттям далі. Адже рани, що їх завдав нам ворог, не тільки не загоїлись, а навпаки, на них падають раз-у-раз важкі ворожі удари» [16, с. 7]. Ворожі удари часу і людської байдужості приймають на себе й колишні витвори архітектури й мистецтва.

Дослідник Володимир Мороз ставить питання й відповідає: «Що може бути страшнішим за відсутність уваги? Без неї гине людина, без неї зникають і замки, а головне – наша історія» [9, с. 5] Дійсно, замок міг вистояти місяці облоги і штурмів, якщо були наявні засоби для виживання. У XX-XXI ст. для руйнації замку потрібні десятиліття людської байдужості. Можна чути захопливий вислів про «перлину Поділля», «перлину Тернопільщини тощо – той чи інший архітектурний об'єкт чи комплекс. Проте, на початку XX ст. таких архітектурних коштовностей було в десятки разів більше. Видатний архітектор радянського періоду Андрій Буров дав таке означення архітектурі: «Це не стиль – ренесанс чи бароко, чи який-небудь інший, це не будинок і навіть не місто. Все це лише частки величезного явища, в яких вона втілюється. Архітектура – середовище, в якому людина існує, яке протидіє природі і єднає людину з природою, середовище, яке людство створює для того, щоб жити і залишає нащадкам в спадщину, як слимак черепашку – іноді перлину» [1, с. 5]. Проте забута і зневажена перлина втрачає свою цінність і руйнується, як століття тому від ворожої зброї, так і тепер від людського забуття.

Нам варто скористатися наявними можливостями передати архітектурні перлини наступним поколінням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Асєєв Ю.С. Професія – архітектор. – К.: «Будівельник», 1991. – 104 с.
2. Антонюк Д. Сто п'ятдесят п'ять польських замків і резиденцій в Україні. Частина I. – К.: Грані-Т., 2011. – 192 с.
3. Антонюк Д. Триста п'ятнадцять польських замків і резиденцій в Україні. Частина II. – К.: Грані-Т., 2012. – 260 с.
4. Бурма В. Привиди старих замків (Тернопілля). – Тернопіль: ВД «Вільне життя», 2011. – 400 с.
5. Два береги Збруча. Путівник. – К.: Грані-Т., 2008. – 104 с.
6. Історія української архітектури. Ю.В. Агєєв, В.В. Вечерський, О.М. Голованов та ін. за ред. В.І Тимофійєнка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.
7. Історія українського селянства. Нариси у 2-х томах. Том 1. – К.: «Наукова думка», 2006. – 634 с.
8. Лесик О.В. Замки та монастирі України. – Львів: «Світ», 1993. – 176 с.
9. Мороз В. Замки Тернопілля. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 178 с.
10. Мороз В. Замки і фортеці Тернопілля. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2011. – 160 с.
11. Нариси з соціокультурної історії українського історіє писання: субдисциплінарні напрями: колект. монографія; за аг ред.. В. Смоля. / Удод О. Історія в інформаційному суспільстві. НАН України. – К.: Генеза, 2018. – 288 с.
12. Нові перспективи історіописання / за ред.. П. Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 392 с.
13. Палков Т. Замки Тернопілля: історія та легенди. Путівник. – Львів: «Ладекс», 2011. – 66 с.
14. Підставка Р., Рибчинський О. Язловець – 640. Історія, архітектура, туризм. – Збараж, 2013. – 130 с.
15. Смолін П. Форт-застава Дубно. – Луцьк: «Волинська ообласна друкарня», 2009. – 72 с.
16. Шарик М. Діти війни. Спогади. Частина I. – Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1955. – 130 с.

**Володимир Кіцак
м. Тернопіль**

НАЙДАВНІШІ УКРІПЛЕННЯ ТЕРЕБОВЛІ (НА ОСНОВІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

Анотація: У статті висвітлено розвиток фортифікаційного мистецтва IX-XIII ст. на прикладі дерево-земляних укріплень Терєбовлянської фортеці на основі археологічних досліджень XX-XXI ст. Проаналізовано також розміщення та форму валів, вивчено періоди реконструкцій стін та ровів з напільного боку укріплення.

Ключові слова: Терєбовлянський замок, оборонні вали, слов'янські городища, мисові укріплення, дерев'яні фортечні стіни.

В давньоруських літописах є величезна кількість згадок про облогу та оборону фортець і про будівництво градів – саме таку назву в часи Русі носили укріплені поселення. Основним джерелом для вивчення давньоруських укріплень є залишки цих укріплень – городища. Військові історики далеко не завжди використовували дані археологічних розкопок. Щоб вивчити історію давньоруського військово-інженерного мистецтва необхідно об'єднати детальний аналіз письмових джерел з археологічними та історико-архітектурними дослідженнями залишків давньоруських оборонних споруд [1, с. 4-7].

Давні слов'янські городища VI-VII ст. не мали якихось монументальних укріплень. В них просто не було суттєвої потреби. Кочівники, які були для слов'янських племен основною загрозою, не мали регулярних армій із спеціальною

облоговою технікою. Властиво жодних технологій, характерних для тогочасного візантійського військового мистецтва, у них не було. Тому укріплені пункти штурмувались доволі рідко і лише за умови, що захисників мало, а укріплення були не надто потужні. Куди частіше їх намагались здобути несподіваним набігом, хитрістю. Інколи – тривалою облогою. Через відсутність їжі, води та військової допомоги місто могло здатись на милість ворога [1, с. 16]. З іншого боку, у слов'ян того часу ще не було централізованої держави, яка б дозволяла акумулювати великі кошти, які б можна було реалізувати у великих укріпленнях. Таким чином більші фортеці не будувались з огляду як на відсутність потреби, так і на відсутність можливостей. Радше винятком із правила були укріплення Зимнівського городища [1, с. 9; 3, с.30-31].

При побудові фортець слов'яни, як правило, вибирали місце, яке було вищим за навколишню місцевість, або ж було захищене і боків ярами, річковими долинами чи болотами [2, с.6-7].

Найбільш поширеним став мисовий тип укріпленого городища. Для цього вибирався мис, оточений з усіх боків ярами чи балками, або ж утворений злиттям двох річок. Городище в такому випадку було добре захищене водою чи крутими схилами з боків, проте не мало жодного природнього захисту з напільного боку. «Напільним» традиційно називають бік обмеженого ярами мису, звернутий в бік «поля», тобто рівної ділянки, звідки найлегший доступ до фортеці. Саме тут доводилось будувати штучні земляні укріплення – в першу чергу викопувати рів. З одного боку використання мисів у разі зменшувало кількість вкладеної праці, з іншого – давало величезні переваги – такі миси можна було знайти фактично на усій території України. [1, с. 10; 3, с.30-31].

Саме до цього типу мисових укріплень належать і вали давньої Теробовлі, археологічні розкопки на якому проводила Марина Олександрівна Ягодинська за участі студентів та викладачів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка [5]. Мис, на якому розміщувався Теробовлянський замок, мав витягнуту і клиноподібну форму із значним природнім зниженням у південній частині. Саме городище займало найвужчу, південну частину мису і було захищене з напільного боку чотирма дугоподібними рядами валів та ровів. Як і у всіх укріпленнях мисового типу, одна із сторін городища (північна) не мала природнього захисту. А тому її прикривав широкий рів та система валів з додатковими ровами.

Виникнення городища на Замковій горі традиційно пов'язують із князем Васильком Теробовлянським. Врешті про це говориться і в літописі Нестора [4, с. 152]. Проте така думка помилкова. Насправді чотири вінці валів, що оперізують городище із півночі, до Василька Ростиславича мають лише дуже опосередковане відношення і місто існувало вже до його приходу. Якщо рахувати вали починаючи з півдня, від стрілки мису, то найдревнішими будуть третій і четвертий вали, які були споруджені на початку раннього залізного віку. Саме ці вали в першу чергу використовувались слов'янами до початку X ст. Також там є споруди кінця IX – поч. X ст. Проте точність цього цілком логічного припущення ще треба довести археологічним шляхом в майбутньому [5, с. 34].

В давньоруські часи були збудовані та неодноразово досипались та укріплювались лише перший та другий вали. Саме вони є найвищими і мають виразні залишки зрубних дерев'яних фундаментів всередині, що слугували для укріплення валу й надання йому максимально крутих схилів, а також якомога більшої висоти. Кліті були заповнені втрамбованим ґрунтом, вибраним із рову при його будівництві. Найбільший другий вал датується початком X ст. Конструкція

його була доволі складною, адже в основі лежала кам'яна крепіда висотою 0,4 м. та шириною 1,6 м. Із внутрішнього боку до крепіди були впритул прибудовані дерев'яні кліті каркасно-стовпової конструкції [5, с. 38-39].

Цей другий від стрілки мису вал був насипаний в X – першій половині XI ст. Власне князь Василько Ростиславич в кінці XI – на початку XII ст. реконструював та досипав цей вал до висоти, яка зараз перевищує 3 м., а 900 років тому була набагато більшою. На вершині валу були збудовані дерев'яні зрубні стіни, від яких зараз залишились лише залишки колод та обгоріле дерево й вугілля у рові. Із внутрішнього боку до валу прилягали житлові та господарські кліті для дружинників, що мали ширину понад 3 м. Під час цієї ж реконструкції був розширений до 8 м. та поглиблений до 2 м. рів [6, с. 18; 7, с. 125].

Також на початку XII ст. був збудований перший вал, що відокремлював власне князівський палац із двором. Основу валу складали порожнютілі житлові опалювані кліті для дружинників. Стелі цих клітей були засипані товстим шаром землі й слугували бойовою площадкою для воїнів. До клітей спереду був присипаний вал, на якому стояла оборонна дерев'яна стіна. Реконструкції валу і його досипання були у XII, та у II половині XIII ст. Вже у післямонгольські часи. [6, с. 16-17].

В цьому випадку, як і в інших городищах Тернопілля, довжина валів залежала від ширини мису. В Теребовлянському городищі вона становила орієнтовно 75 м. на місці, де був збудований перший вал. Сам вал був дещо довшим, оскільки він не є цілком прямим. Другий вал мав довжину 110 м. і був вигнутий. Така форма була більш ефективною, оскільки давала можливість для кращого ведення фронтального вогню [5, с. 22-24].

Конструкція третього валу ймовірно теж включала дерев'яні конструкції. Проте сам вал був збудований ще у ранньому залізному віці, ймовірно у IX-VII ст. до н.е. А тому невелике шурфування цього валу, проведене наприкінці XX ст. І. Русановою та не дозволяє впевнено судити про наявність чи відсутність дерев'яних фундаментів валу, і, тим більше, про його конструкцію. Навіть його використання у XII-XIII ст. не є археологічно доведеним.

Третій вал є півкруглим за формою. Його довжина, завдяки вигнутій формі, сягає понад 140 м. Видовження валу за рахунок його заокруглення дозволяло розмістити на ньому максимальну кількість стрільців з лука та воїнів, що метали списи та каміння. Відповідно саме така округла форма дозволяла вести ефективний фронтальний вогонь та повністю уникнути «мертвих зон», якими б міг скористатись противник під час штурму валу. Водночас ширина мису займає лише 125 м. і кількість ворогів, які можуть одночасно підійти до валів фортеці є дуже обмеженою [5, с. 22-24].

Найбільш віддалений від сучасного замку четвертий вал є найбільш округлим за будовою, що дозволяло максимально ефективно вести фронтальний вогонь [5, с. 22-24]. Відстань між четвертим і третім валом – близько 50 м. І ця відстань не випадкова. Складені луки, які здатні посилати стрілу на 400 м., з'явилися у степовиків не раніше IX ст. Та й то через свою дороговизну та складність виготовлення вони далеко не одразу стали повсюдними. Втульчасті кіммерійські наконечники стріл, спеціально виготовлені із бронзи для потужних луків, з'явилися теж не раніше IX ст. Але 400 м. – це вистріл по параболичній траєкторії. Прицільна ж здатність при настільній стрільбі сягала близько 100 м. У землеробських народів, до яких відносились предки слов'ян, на той час були набагато менш потужні луки. Про малу потужність праслов'янських луків говорять і місцеві наконечники стріл, які знаходять археологи. Найчастіше це кремінні

відщепи, оброблені за допомогою технології віджимної ретуші. Інколи знаходять кістяні наконечники. Проте кістка зберігається не настільки довго, як майже вічний кремій, і знахідок таких менше. Найрідше знаходять вчені плоскі черешкові бронзові наконечники, що віддалено нагадують ластівчин хвіст. Спільною характеристикою всіх цих наконечників є те, що вони використовувались на малопотужних луках. Степовий кіммерійський лук би просто зламав таку стрілу в момент пострілу. Тому прицільна здатність настільного пострілу з місцевого лука становила орієнтовно 50 м. Саме такою є відстань між третім і четвертим валами. Тобто у випадку, коли ворог оволодіє четверним північним крайнім напільним валом, відстань між третім і четвертим валом дозволить захисникам максимально ефективно обстрілювати втрачений вал [8, с. 268-271].

Планування укріплень Теребовлі характерне для більшості давньоруських міст того часу. Зовнішній вал має дещо округлу форму, що дає широкий простір для ведення фронтального вогню. Типовим також є те, що в Теребовлі було гарантованих принаймні два вінці укріплених валами й ровами фортифікацій. Активно використовувався й оновлений вал раннього залізного віку. Вочевидь був наявний і окремий дитинець, розміщений в найвищій, південній точці мису. Саме там розміщувався і палац Василька Теребовлянського, і збудований ним собор, кам'яні прикраси якого використані при побудові сучасного нам замку. Проте точно встановити конфігурацію дитинця в сучасності дуже складно, оскільки на місці стін і валів XI ст. побудовані стіни XIV ст., а пізніше бастейні фортифікації XVII ст. А при розміщенні перед ними рову та земляних укріплень бастіонного типу у другій половині XVII ст. було дощенту знищене все те, що залишилось із X-XI ст. Варто також зазначити, що при побудові літньої естради у 70-х роках XX ст. важкою будівельною технікою було перекопана та розрівняна земля на північ від сучасного нам замку. Звичайно, розкопки тут ще ніхто ніколи не проводив. Але й проведення їх цілком безперспективне з огляду на всі зазначені вище будівельні та опоряджувальні роботи, а також на ймовірну наявність тут турецьких циркумвалаційних ліній та сап кінця XVII ст. Наявність чи відсутність фортифікацій XI ст. із південного, східного і західного боків мису теж неможливо підтвердити чи заперечити, оскільки зараз там розміщені кам'яні стіни XIV-XVII ст. В будь-якому разі вони не могли бути надзвичайно потужними, оскільки в цьому не було жодної потреби. Усі схили довкола мису (східний, південний та західний) не тільки надзвичайно круті, а ще й захищені невеликою річкою Печенією, що протікала із західного боку. В ранньому середньовіччі східний та південний боки були прикриті болотистою заплавою та руслом річки Гнізна і Печенія, що й у сучасності протікають неподалік підніжжя фортеці.

Земляні вали фортець Київської Русі X-XII ст. насипались переважно із ґрунту, отриманого при викопуванні ровів. Також на тильному схилі доволі часто на середині висоти робили горизонтальну терасу, яка дозволяла рухатись вздовж валу. Переміщення військових загонів по цій терасі було вигідним з огляду на те, що вони, з одного боку, були захищені від ворожих стріл частоколом чи іншими укріпленнями на верхівці валу, а з іншого боку – вони не заважали захисникам, що безпосередньо в даний момент протистояли ворогу [1, с. 26; 2, с.21-22]. Теребовлянські вали теж мали таку терасу. Житлові та господарські кліті, вкриті товстим шаром утрамбованої землі слугували доволі зручною бойовою площадкою та полегшували доступ до сходів, що вели на дерев'яні стіни [6, с. 21].

В сучасності висота другого, найбільшого валу становить понад 3 метри. Якщо ж взяти до уваги, що востаннє вал досипався в другій половині XIII ст., то реконструкція його дозволяє висунути припущення, що в момент побудови валу у

XI ст. він мав висоту близько 6 м. Із внутрішньої сторони до валу були прибудовані житлові та господарські приміщення шириною більше 3 м. [5, с. 22-24; 7, с. 125].

Оборонні вали не завжди були насипані лише із землі. Інколи всередині їх основу складає доволі складна дерев'яна конструкція, метою створення якої було запобігти розповзанню валу [2, с.21-22].

В Тербовлянському городищі рови супроводжують всі чотири вінці валів. Найбільш дослідженими є рови перед другим валом. В декількох розкопах, які проведені вже в минулому десятиріччі Мариною Ягодинською, глибина рову сягала двох метрів від сучасної поверхні. Якихось слідів ескарпу чи контрескарпу в рові (дерев'яного, цегляного чи кам'яного) за станом на сучасність археологами не виявлено. Як не виявлено ще будь-яких додаткових укріплень рову [5, с. 27]. Зате археологічно виявлено ескарпування схилів Замкової Гори, що тягнулися від південного кінця мису до валів. Ці ескарпи були підсилені дерев'яною стіною зрубного типу, залишки якої виявлено наприкінці XX ст. [5, с. 38-39].

Рови Тербовлянської фортеці мали різну глибину. Найглибшим із досліджених на сьогодні ровів був розміщений перед другим валом. Його глибина сягала двох метрів, а ширина – понад вісім. Глибший рів не викопували з огляду на відсутність кам'яних ескарпних та контрескарпних стінок. А дерево у рові руйнувалось набагато швидше через надмірну вологість і тому для укріплення рову не використовувалось. Ширина рову робилась максимально можливою, щоб утруднити ворогам доступ до валу та унеможливити засипання рову в'язанками хмизу чи землею [7, с. 18].

Проте без залежності від висоти чи крутизни валу, глибини чи ширини рову вони були лише основою, на якій обов'язково стояли дерев'яні стіни. Це були дерев'яні зруби, скріплені через певний інтервал короткими поперечними стінками. Зруби по чергово мали зовнішню ширину 3-4 або 1 м. і називались городнями. Фактично вони були зовнішнім завершенням дерев'яних конструкцій валу. Зазвичай висота стін становила 3-5 м. Наявність в Тербовлі зрубних дерев'яних стін на першому й другому валах підтверджена археологічно. На жаль, простежити тогочасну висоту стін археологічно неможливо, а письмових джерел про це не збереглося [1, с. 34-35; 2, с. 26-30; 9, с. 366-369; 7, с. 125].

В Тербовлі у валах залишені широкі розриви, в яких раніше розмішувались ворота. Проте детально визначити конструкцію воріт, наявність чи відсутність ворітної башти без археологічних розкопок неможливо. Не проведені до сучасності й дослідження конструкції підпор моста, що дозволили б виявити хоча б приблизні його параметри.

Доволі сильно змінили фортифікаційне і облогове мистецтво монголи у середні XIII ст. При штурмі фортець монголи спочатку охоплювали місто частоколом, який унеможлиблював деблокуючі дії та вилазки обложених. На відстані 100-150 м. встановлювались каменемети, які могли кидати камені вагою до 200 кг. Після руйнування дерев'яних стін вони розпочинали масований обстріл проломів із луків. Позбавлені захисту заборолі захисники не могли протистояти такій «вогневій» підготовці. Саме після цього й починався штурм міста. Внаслідок такої тактики монголи взяли фактично всі фортеці, які облягали. На жаль лише облога Києва описана детально [1, с. 44; 10, с. 395-397].

Проте деякі укріплення кінця XII – поч. XIII ст. були збудовані на таких високих горах із крутими схилами, що штурм їх за використання традиційних монгольських методів був нереальним.

Для захисту від монгольських каменеметів у Галицько-Волинському активно почали будувати кам'яні укріплення. Змінилось і саме розміщення валів.

Наприклад в Галичі оборона окольного граду складалась із трьох паралельних ровів та валів. При цьому вали тут стоять не впритул один до одного, а за кілька десятків метрів і між ними є горизонтальні площадки. Завдяки цьому загальна ширина оборонного пояса – від початку першого, напільного валу до гребеня третього валу сягала 85 м. Оскільки реальна відстань пострілу каменемета сягала 100-150 м, а головним завданням облягаючої сторони було зруйнування основної, найвищої міської стіни, то тут виникали певні труднощі. Справа в тому, що для зруйнування останньої стіни в Галичі каменемети довелось би або декілька раз переміщувати, що технічно складно, або ж встановлювати за 50 м. від зовнішньої стіни, наражаючись таким чином на вогонь обложених [1, с. 52; 2, с. 39; 11, с. 306-307]. Саме тому вали в Теробовлі збудовані не поруч одні з одними, а на відстані від 50 до 100 м., що давало можливість захисникам вести прицільний обстріл ворогів, що захопили б черговий вал.

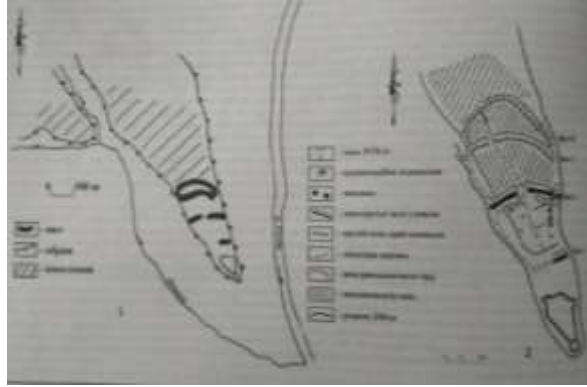
Загалом ми можемо констатувати, що дерево-земляні укріплення, яскравим прикладом яких була Теробовлянська фортеця, пройшли певну еволюцію. Будівничі навчились будувати вищі вали з набагато крутішими схилами. Активно почали використовуватись різноманітні дерев'яні конструкції для зміцнення валів. З'явилося мистецтво ескарпування та терасування схилів, укріплення їх дерев'яними конструкціями. Вали почали будуватись напівкруглої форми для забезпечення максимально ефективного фронтального вогню. На гребенях валів з'явилися високі дерев'яні стіни зрубної конструкції, здатні дати надійний захист оборонцям. Укріплені глибоким валом із напільного боку вони становили серйозну перешкоду для ворогів. Розміщення валів на відстані кількох десятків метрів один від одного давало додаткову можливість втримати фортецю, якщо б ворог зумів оволодіти першим валом.

Проте основним захистом теробовлянської фортеці і в часи раннього залізного віку, і в пізніші епохи Середньовіччя та Нового часу було феноменально вдале розташування. Мисове розміщення укріплень використовувалось принаймні чотири останні тисячоліття. Тому саме вдало ескарповані схили Замкової гори Теробовлі дозволили зосередити всю вагу захисників на північній, напільній стіні. А південь, захід та схід укріплення було забезпечено хіба невеликим частоколом, який давав достатній захист від обстрілу ворожими лучниками.

У часи Василька Ростиславича та в передмонгольську епоху вали були реконструйовані, досипані. По гребеню валу були споруджені зрубні дерев'яні стіни, характерні для цього регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Раппопорт П.А. Древние русские крепости. Москва: «Наука», 1965. 88 с.
2. Носов К. Русские крепости и осадная техника XIII-XVII вв. Санкт-Петербург: «Полигон», 2002. 176 с.
3. Абашина Н.С., Выдейко М.Ю. Повість про велике розселення слов'ян. Київ: Кріон, 2011. 256 с.: іл.
4. Повість минулих літ. Київ: Веселка, 1989. 224 с.
5. Ягодинська М. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X-XIII століттях. Тернопіль: ТОВ «Терно-граф», 2018. 288с., іл.
6. Русанова И.П. Кодын – славянское поселение V–VIII вв. на р.Прут. М.: Наука, 1984. 86 с.
7. Тимошук Б.О. Теробовля-місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля. Київ-Галич, 1998, С.124-127.
8. Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України. (5000-900 рр. до Р.Х.). Київ, 2006. 337 с.
9. Винокур І. С., Телегін Д. Я.. Археологія України: Підручник. Тернопіль, 2004. 480 с. іл.
10. Літопис руський/ Пер. з давньорус. Л. С. Махновця. Київ: «Дніпро», 1989. 591 с.
11. Яковлев В. В. История крепостей: эволюция долговременной фортификации. М., 2000. 400 с.

Рис. 1. План валів на Замковій горі м.Теребовля

Ягодинська М. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X-XIII століттях.

Тернопіль: ТОВ «Терно-граф», 2018. С.22.

Ганна Кіщенко

ІНТЕР'ЄРИ ВИШНІВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ: «ЗАЛА КОРИБУТІВ»

Анотація: Без мистецтва неможливо зрозуміти історію, і навпаки, воно розкриває дух епохи, формує ціннісні орієнтири, сприяє формуванню естетичного смаку, здібностей та потреб людини, пробуджує в ній творця. Мабуть, таких поглядів дотримувалися власники Вишневецького палацу, коли збирали численні розкішні колекції. Стіни кожного із залів палацу прикрашали живописні полотна. Але у сьогодинішньому дослідженні ми знайомимося із «Залою Корибутів» Вишневецького палацу.

Ключові слова: Вишнівець, Міхал Сервацій Вишневецький, портретна галерея, палац.

Згідно плану кінця XVIII ст. [Рис.1] палац мав близько 70 залів, розміщення яких було в основному анфіладним. Призначення багатьох з них тільки до певної міри можна вважати визначним, тому що описи як у XVIII так і XIX ст. ніколи не були цілковито ясними.

Зразу за головними дверима центрального корпусу палацу знадівся високий передпокій з старовинною кам'яною підлогою. Стіни його були вкриті вестфальськими кахлями першої половини XVIII ст. – біло-голубими, з малюнками на біблійні сюжети. За деякими даними, таких кахлів в палаці було близько 45 тисяч, і малюнок на жодній не повторювався. Поле, не зайняте кахлями, чергувалося з широкими пілястрами, прикрашеними гербами та емблемами. По праву сторону від передпокою знаходилася сходовая клітка. Вгорі, вздовж стін тягнулися широкий фриз з медальйонами та гірляндами у стилі Людовіка XVI. По краю сходів – красива металева балюстрада у стилі рококо. На стінах чимало дорогих шпалер, старовинної зброї.

На другому поверсі над нижнім передпокоєм знаходився такий же за розмірами верхній передпокій, але підвищений на пів поверху . Стіни його, як і нижнього, були покриті біло-голубими кахлями і розділені пліастрами зі стилізованими капітелями.

Прямо з передпокою вхід вів до великого залу «ЗАЛУ КОРИБУТІВ». Зала велика справа, в якій дев'ятнадцять портретів князів Вишневецьких. Сімнадцять історій з життя Олександра Великого на стелі та на стінах. Два написи на стелі, один латинською, а інший польською мовами. Шістнадцять коперштихів в простих рамах зі склом. Дванадцять коперштихів в позолочених рамах зі склом, одна рама без скла. Три скляні люстри, одна на шість плафонів, друга на сім плафонів, третя на три плафони, одного з них не вистачає. Одинадцять настінних одинарних скляних ліхтарів в латунних рамах. Одна пара залізних одинарних стержнів до каміна [1, арк. 34].

Вівтар св. Олександра, над вівтарем широкий різьблений гіпсовий карниз, під карнизом менша архітектурна конструкція, під конструкцією ще один невеликий карниз, який спирається на гіпсову капітель мистецької роботи. Вгорі вівтаря поміж менших колон містяться родові портрети Вишневецьких, під портретами на чотирьох полотнах описана історія Олександра Великого (всі портрети описані в окремому реєстрі, в даному документі відсутні – автор). В тій же залі знаходиться «szafiasty» камін з ламаними карнизами, вгорі каміна зображення Генія, який тримає в одній руці лаврову гілку, в другій – булаву, під Генієм – корона, під нею два герби князів Вишневецьких та Радзивилів. Під гербами міститься гладкий гіпсовий карниз, під ним – аркада, на якій ордери, два з них спираються на карниз мистецької роботи. В тій же залі п'ять скляних люстр, які висять на шнурах, посередині – одна, з боків – чотири. Паркет у тій залі «kostkowy», дубовий. З обох боків зали знаходяться двоє дверей, аналогічні тим, які є на галереї, а двоє інших дверей ведуть до наступних за залом покоїв [арк. 94].

У кутках цього залу навпроти вікон розміщувалися глибокі напівкруглі ніші з грубками у формі колон, які стояли на квадратних постаментах і були увінчані вазами. Ці грубки були поставлені пізніше за часів реконструкції палацу Мнішками, взамін колишніх ренесансних, що краще відповідали інтер'єрам часів Вишневецьких.

«ЗАЛА КОРИБУТІВ» славився своєю галереєю портретів. Саме тут знаходилися славнозвісні родові портрети князів Вишневецьких та інших історичних осіб.

В Львівській національній науковій бібліотеці України імені Василя Стефаника зберігається «Реєстр рухомого та нерухомого майна, яке в 1745 р. залишилося після Міхала Сервація Вишневецького», зроблений для вдови Теклі з Радзивілів, який містить опис меблів, предметів мистецтва, бібліотеки.

Він дає деяке загальне уявлення, наприклад, про матеріали, які використовувались при обладнанні інтер'єрів палацу за часів його першого володаря: оксамит червоний, багато гаптований сріблом та золотом, білий оксамит з золотими квітами, кармазинові шпалери, білий атлас гаптований місцями золотом і сріблом, атлас вишитий квітами. Галерея князів Вишневецьких з родинного палацу у Вишнівці, яка розміщувалася в «ЗАЛІ КОРИБУТІВ». Час створення галереї пов'язаний з часом відбудови палацу князем Міхалом Сервацієм Вишневецьким в 1730-х – на початку 1740-х років. Однак до неї могли бути включені і дещо раніші портрети, а інші, можливо, писалися в цей час як копії більш давніх. Манера виконання портретів свідчить про участь у створенні галереї кількох майстрів. За Міхала Сервація всі портрети були прямокутної форми, після його смерті перетворені на овальні (в період з 1744 по 1787 р.).

Інтер'єри Вишневецького палацу зазнали значних змін, коли перейшли у власність Мнішеків. За часів першого з них Яна Кароля, вони поповнилися збірками перевезених з колишньої резиденції. Після нього палацом володіє його

старший син та правнук Міхала Сервація Вишневецького – Міхал Єжи Мнішек. Він провів ряд реконструкцій головних залів резиденції і зокрема «ЗАЛИ КОРИБУТІВ». Нові інтер'єри у стилі рококо замінили колишні барокові часів Вишневецьких. Через домінуючий колір інтер'єрів, тому, що використовувалися пастельні відтінки, часто з використанням білого кольору. «ЗАЛУ КОРИБУТІВ» в подальшому називають «БІЛОЮ ЗАЛОЮ КОРИБУТІВ»

В 1876 р. палац перейшов до нового власника, Івана Толлі, який у 1884 р., буди київським головою, перевіз до Київської міської думи частину творів. У відборі історично значимих творів йому допомагав В. Горленко, запрошений з цією метою до Вишневеця, який опублікував повідомлення про це в «Киевской Старине» [1, с. 322].

18 серпня 1899 р. 28 живописних полотен (5 картин історичного змісту та 23 портрети, в тому числі і галерею Корибутів) син І. Толлі, дійсний статський радник Володимир Толлі передав з Думи до Музею старожитностей і мистецтв в Києві (тепер НМІУ) в дарунок. Через кілька днів в музеї була влаштована виставка «родових портретів князів Вишневецьких, Заславських, Мнішеків та інших осіб, пов'язаних з Вишневецькими родинними зв'язками». В 1902 р. галерея знову експонувалася в НМІУ на «Художественной выставке», яка викликала дискусійні вислови на сторінках журналу «Мир искусства» [3,5]. До виставки був виданий каталог, відшукати який не вдалося. В 1912 р. Найбільш детальну розвідку щодо мистецької збірки Вишневецького замку згодом подав Роман Афтаназі (Aftanazy R., 1988) [6, с. 374].

Первісний склад галереї невідомий. Згідно з інвентарем 1748-1760 рр., портретів Вишневецьких в замку було 30, але враховані, очевидно, були всі їхні портрети, а не лише овальна «ГАЛЕРЕЯ КОРИБУТІВ». Добірка галереї Корибутів надійшла в музей в складі 17 портретів, до нашого часу з неї збереглося 14 полотен [5, арк. 36].

В королівському палаці у Вілянові у Варшаві зберігається серія портретів Вишневецьких в складі десяти овальних мініатюр, що була виконана в 1780-х рр. у Вишневеці місцевими майстрами [7, с. 243]. Іконографічно вона наслідує галерею «БІЛОЇ ЗАЛИ КОРИБУТІВ».

Отже, для роду Вишневецьких було справою честі, мати залу із добіркою портретів усіх представників свого роду. Це велике піднесення для шляхтичів зображення своїх попередників, навіть не зважаючи на те, що не усі полотна писалися з натури, а були доповненні із уяви автора.

Але в першу чергу це шана своєї історії, своєї землі, свого роду. Бо як відомо, коли не знаєш свого минулого, то у тебе немає майбутнього.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горленко В., Распродажа в Вишневецком замке, «Киевская Старина» – 1884 г., с. 361).
2. Газета «Киевское слово», 1899, 23 серпня.
3. Журналу «Мир искусства» (Ханенко Б., 1902; Яремич С, 1902; Яремич С, 1902 .
4. Лукомский В., Лукомский Г., 1912, с. 5-47.
5. Національна наукова бібліотека України імені В.І. Вернадського (ННБУВ) Ф.10, Спр. 150. Опис Вишневецького замку. [Вміщений в маєностях Крем'янецького та Летичівського повітах Волинського та Подільського воєводств]. 1748 р., 45 арк.
6. Національна наукова бібліотека України імені В.І. Вернадського (ННБУВ) Ф.28, Спр. 137. Опис Вишневецького замку. [Вміщений в маєностях Крем'янецького та Летичівського повітах Волинського та Подільського воєводств]. 1760 р., 108 арк.
7. Князі Вишневецькі./ Ред. І. Тесленко. – Київ: Видавництво ТОВ «Балтія – Друк». – 2016. – 319 с.
8. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji, - T.V. – Dawne województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1988r.
9. Stecki T. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym serja 2. Lwow, 1871 r.

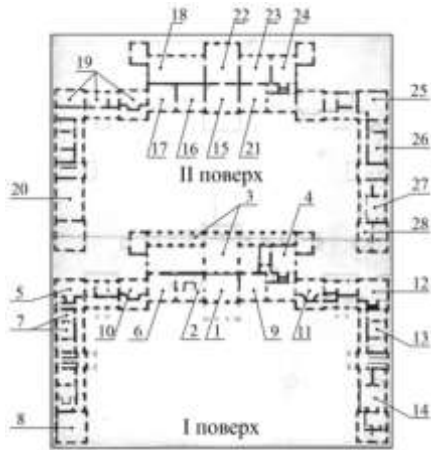

Рис. 1. План Вишневецького палацу
друга половина XVIII ст.

16 – сходовая клітка; 15 – верхній вестибюль;
22 – зала Корибутів;

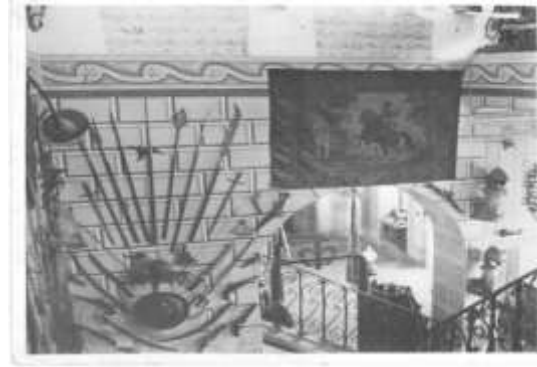

Рис. 2. Сходовая клітка

Рис. 3. Верхній вестибюль

Рис. 4. Зала Корибутів

Ілля Литвинчук
м. Львів

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ АРХІТЕКТУРНОЇ ФОТОГРАМЕТРІЇ У ДОСЛІДЖЕННІ ЗАМКІВ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Анотація: У статті розкриваються базові принципи застосування фотограмметрії під час попередніх та реставраційних робіт на пам'ятках та об'єктах культурної спадщини, зокрема – замках західного Поділля – у Скалі-Подільській та Барі. За допомогою метода фотограмметрії виявлено та описано різночасові типи кладок у мурованому замку у Скалі-Подільській, зафіксовано стан збереження Барського замку.

Ключові слова: фотограмметрія, Бар, Скала-Подільська, замок, бастіони.

За енциклопедичною дефініцією, **фотограмметрія** – це «галузь науки і техніки, яка вивчає методи визначення форми, розмірів і взаємного положення об'єктів у певному просторі на основі фотографічних зображень (виконаних за допомогою спеціальних фотографічних апаратів); методи ф. застосовують, зокрема, в геодезії, геології, астрономії» [5]. Внутрішні параметри камери визначають геометричні параметри процесу зображення. В основному це фокусна відстань об'єктиву, але також можуть бути параметри дисторсії об'єктиву. Далі важливу роль відіграють додаткові дані спостереження: отримані за допомогою масштабної

шкали, відомі відстані між двома точками в просторі, або відомі точки прив'язки, що створюють зв'язок із базовими одиницями вимірювання. Метод фотограмметрії активно впроваджується у архітектурно-реставраційній практиці [2]. За його допомогою вдається зафіксувати актуальний стан пам'ятки чи об'єкту культурної спадщини. Переваги цього методу у порівнянні з традиційними способами фіксації (виконання кроків, замальовок, архітектурних обмірів) є об'єктивність (отримані дані не залежать від інтерпретації дослідника та фіксують реально існуючі геометрично-просторові характеристики об'єкту), верифікованість (отримані данні можуть використовувати інші дослідники та перевірити їх), повнота інформації про об'єкт (фіксація одночасно з геометричними параметрами ще інформацію про колір поверхні (Natural Color), дефекти, зокрема, плями замокання стін, тощо), гнучкість (отримані данні у вигляді хмари крапок можна використовувати для подальшого опрацювання у ГІС, САД та BIM-системах та створювання доповненої реальності). У даній статті мова йде про фотограмметрію передусім, як метод дослідження у архітектурно-реставраційній практиці. Найбільш ефективним цей метод показав себе у дослідженні руїн (у статті розглядаються замкові руїни), оскільки дає змогу досліджувати інтер'єри і екстер'єри як єдиний компонент у середовищі ПЗ доповненої реальності автоматичному режимі та зафіксувати товщини мурів. Фотограмметрія як прикладна наука широко застосовується і різних споріднених науках, наприклад, археології [3].

Актуальність цього методу сьогодні викликана швидкою руйнацією об'єктів культурної спадщини, і як слід, втратою інформації про їхні архітектурні, інженерні та мистецькі особливості. Водночас, в Україні процес оцифрування об'єктів культурної спадщини лише розпочався і триває повільними темпами, що робить роботу з фіксації пам'яток методом, розглянутим у статті вкрай важливою.

Мета статті: розглянути на прикладах замкових руїн у смт Скала-Подільська Тернопільської області та м. Бар Вінницької області процес камеральних досліджень за результатами 3-д сканування у вигляді хмари крапок та продемонструвати виявлені в результаті архітектурні особливості замкових споруд.

Виклад основного матеріалу

У якості досліджуваних об'єктів обрано дві замкових руїни – у Скалі-Подільській та Жванці. Хмара крапок для камерального опрацювання замкових руїн у Скалі-Подільській виконана командою Skeiron з заявленою точністю до 100 мм (реальна точність в межах 20 мм, що на сьогодні є найточнішим показником і дозволяє опрацьовувати хмару в деталях). Замок у Скалі-Подільській вважається збудованим за часів Коріатовичів з 1331 р., пошкоджено під час 2 нападів татар в 1 чв. XVI ст., відбудовано С. Лянцкоронським в 1538 р., знову зруйновано під час нападів татар в 1539 р., 1615 р. [4] У липні 1648 р. замок узяли війська М. Кривоноса. Палац старости на території замку збудовано у 1760-і рр. Занепад замково-палацового комплексу розпочався ще з II пол. XVIII ст. Існуюча іконографія репрезентує замок вже у стані руїн [6]. Кадастровий план Скали-Подільської сер. XIX ст. фіксує межі замково-палацового комплексу з парком у видовженій південній частині двору [1]. Дослідження ретроспективи етапів розбудови замку ще очікує свого часу, адже наведена вище загальновідома інформація про замок не підтверджується ані археологічними дослідженнями на території замку, ані лабораторним аналізом розчину кладок мурів.

Внаслідок аварійного стану мурів замку та важкою доступністю для виконання обмірів традиційним шляхом без ризиків, метод фотограмметрії дозволив виділити 5 типів оборонних мурів, замку які відрізнялись за товщинами. Так, товщина наріжної частини замку складає 200 см, така сама товщина

зустрічається і у випадку т. зв. «порохової» вежі та західного відтинку муру, який примикає до палацу Тарла. Вимірюванням хмари крапок зафіксовано у східній стіні фрагмент муру товщиною 150 см, який містить щілеподібну стрільницю зі стрілчатою арковою камерою. В муруванні отвору присутня цегла-пальчатка, яка є синхронною з основним муруванням стіни. Зовнішні стіни будинку, що знаходиться на межі першого та другого дворів замку мають товщину 130 см. Присутні також відтинки стін з товщиною муру 170 см на двох протилежних сторонах (східній та західній, в межах першого двору). Данні закономірності змусили нас перевірити характер мурів під час натурних обстежень, в результаті чого гіпотеза про різночасовість мурів підтвердилась. Різні за товщинами мури мають різне співвідношення будівельного розчину та каменю, різні фракції та спосіб нарізки каменю. Так, зокрема у наріжній частині виявлена присутність теребовлянського пісковика, який не зустрічається в інших фрагментах збережених стін. Кам'яні блоки мають видовжену прямокутну конфігурацію, характер кладки наближений до регулярного. У муруванні башти та східного прясла оборонного муру, яке примикає до палацу візуально спостерігається велика частка розчину у порівнянні з іншими типами, характер кладки рваний. У мурах будинку та прясла оборонного муру зі стрільницею пропорції кам'яних блоків тяжіють до квадратних, хоча вузькі прямокутні зустрічаються теж. Характер мурування двох відтінків першого двору замку рваний.

Додатковою характеристикою є присутність суто фортифікаційних елементів. Так, у наріжнику замка (кладка 1 за схемою) існують дві щілеподібні стрільниці, обернуті у західний бік, одна під другою. Верхня стрільниця має камеру з лучковою перемичкою. Два протилежних мури (кладка 2) в межах першого двору конструкцій, призначених до оборони, не мали (трапляються лише наскрізні отвори від рихтувань). Вище у статті згадано про стрільницю у кладці 3. Стіни будинку (кладка 4) залишків оборонних конструкцій не мають, натомість на протилежній стороні є прясло з подібною кладкою, яке має аркові отвори під гармати. Стіни порохової башти та відтинку оборонного муру (кладка 5) мають подібний принцип мурування отворів бійниць. Відтінок оборонного муру також мав бойовий хід (галерею), від якої зберіглася парпетна стінка з бійницями під вогнепальну зброю ближнього бою, а також отвори для балок-консоль дерев'яної галереї. Окремий тип кладки (кладка 6) представлено на палаці (не зустрічається на оборонних мурах).

Дещо інший підхід застосовано під час оцифрування замку у м. Бар Вінницької області. Це місто, як, як і Скала-Подільська, входило до складу Подільського воєводства за часів Польського королівства та Речі Посполитої. На відміну від Скали-Подільської, це замок бастіонового типу староголандської фортифікаційної школи, його зведення приписують Г. Боплану за часів старостування гетьмана Конєцпольського. Принциповою відмінністю тут є те, що замок у Барі має площинну конфігурацію, адже його габарити в плані значно перевищують висоту земляної платформи, яка довкола мала кам'яний одяг. В цих умовах було обрано методику знімання з квадрокоптера під прямим кутом до землі на різних висотах, з кроком пониження зйомки 30 м (Рис.3.).

Зйомка виконувалась у березні місяці, коли рослинність не так заважає зйомці, адже зараз на території замку влаштовано парк, засаджений деревами. Перешкодою для отримання точної моделі з хмари крапок є рослинність (чагарники та трава) та купи сміття на коронках мурів та у замковому рву, через що пропонується наступне оцифрування проводили після розчистки замку та проведення археологічних досліджень. Зйомка дозволила побудувати топологію

поверхні замку та мурів ескарпування. За результатами камерального опрацювання зафіксована найвища збережена стіна муру $p - 10$ м, найнижча – 2 м. Кромки субстанції замку найбільш краще зчитуються на перетині плану, який зроблені на відмітці 7 м від рівня берега ставу (Рис. 7). Отримана топологія поверхні замку та навколишньої території дозволяє використати існуючий стан для подальших реконструкцій та реставраційного відтворення втрачених фрагментів споруди.

Висновки

Таким чином, розкрито особливості застосування методу архітектурної фотограмметрії у дослідженні замкових споруд, різних за типом та часом (баштовий, мурований XV-XVI ст. та бастіоновий, земляний) та продемонстровано виявлені архітектурні та конструктивні особливості, а також стан збереження руїн замків. Отриманні данні потребують подальшого комплексного опрацювання разом з бібліографічними, архівними, археологічними (у т.ч. неінвазійними методами), історико-архітектурними, лабораторними дослідженнями для правильної інтерпретації результатів, що були отримані за допомогою фотограмметрії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Skala Town Cadastral Map 1859. Gesher Galicia: веб-сайт. URL: <https://maps.geshergalicia.org/cadastral/skala-podilska-zbrucz-1859> (дата звернення: 12.08.2021)
2. Вітовтова вежа за даними сучасних фотограметричних досліджень / Никоненко Д.Д., Радченко С.Б., Волков А.В. Археологія. 2017. №4. С. 120-129.
3. Наземна фотограмметрія в археології / Волков А. В. Заповідна Хортиця. 2018. № 7. С. 78-84.
4. Скала-Подільська смт. Прадідівська Слава. Українські пам'ятки : веб-сайт. URL: https://www.pslava.info/BorschivRn_Skala-PodilskaSmt,226367.html (дата звернення: 12.08.2021)
5. Фотограмметрія. Універсальний словник-енциклопедія – 4-те вид. : веб-сайт. URL: <http://slovopectia.org.ua/29/53412/23057.html> (дата звернення: 12.08.2021)
6. Фотографії Скали з архіву Александра Чоловського. Літопис Скали Особистий архів краєзнавця Боровського А.В.: веб-сайт. URL: <https://litopys-skaly.blogspot.com/2020/01/blog-post.html> (дата звернення: 12.08.2021)

Рис. 1. Замок у Скалі-Подільській. План замку за результатами фотограмметричної зйомки та типи кладок, виявлених під час натурних обстежень

Рис. 2. Фотограмметричний переріз «порохової» вежі у ПЗ Autodesk Revit. Імпортована хмара крапок.

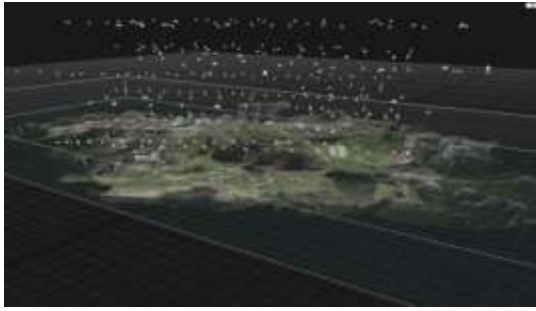

Рис. 3. Принцип траєкторії польоту квадрокоптера

Рис. 4. Вигляд хмари крапок Барського замку у режимі Natural Color

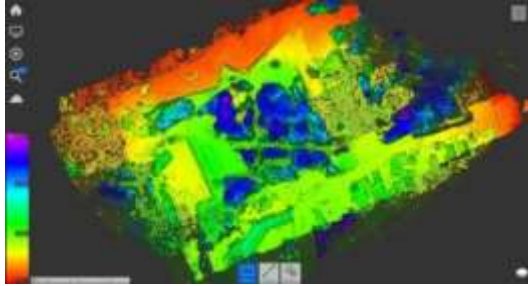

Рис. 5. Вигляд хмари крапок Барського замку у режимі пошарового пофарбування висот. Помаранчевим кольором виділено берег ставу. Жовтим – денна поверхня землі, що оточує замок. Зеленим – земляна платформа замку. Синім – дерева

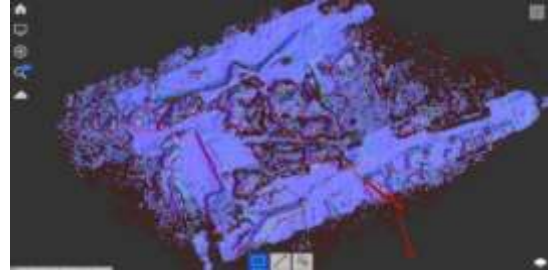

Рис. 6. Вигляд хмари крапок Барського замку у режимі нормалей

Рис. 7. Перетин хмари крапок Барського замку на рівні + 7.000 м від рівня берегу ставка

Олена Лугова
м. Бережани

СИСТЕМА ФОРТИФІКАЦІЇ ЗАМКУ СИНЯВСЬКИХ У КАРТОГРАФІЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ XVIII СТ.

Анотація: У статті представлено систему фортифікації замку Синявських на основі картографічних джерел XVIII ст. Здійснено порівняльний аналіз цих джерел щодо вдосконалення обороноздатності цієї твердині.

Ключові слова: Замок Синявських, картографічні джерела, карта, план, фортифікація, система укріплень, рavelін, бастіон.

Комплекс замку Синявських (охорон. № 641) або Бережанський замок – пам'ятка архітектури національного значення та унікальний приклад фортифікаційного мистецтва Фортеця у первісному вигляді споруджувалася у 1534-1554 рр. Першим будівничим замку вважається польний гетьман Микола Синявський, який обрав для своєї твердині не дуже характерне місце – в болотистій низовині на острові, що омивався двома рукавами річки Золота Липа. Заболочена місцевість та водні перешкоди тільки підсилювали обороноздатність Бережанського замку – родову резиденцію Синявських до 1726 р.

Упродовж двох століть Синявські постійно перебудовували замок з метою покращення зовнішньої обороноздатності та перетворення внутрішнього замкового простору на розкішний палац, який за словами польського поета Юліуша Словацького «лиш королівським рівня». Саме Завдяки неприступності та розкоші замок у Бережанах називали «Східний Вавель». Звичайно історія такої потужної твердині відображена у низці документів, зокрема і картографічними. Цей вид джерел про Бережанський замок представлений чотирма цікавими зразками XVIII ст.

Першим картографічним джерелом XVIII ст., де відображено замок Синявських, є план міської і замкової фортифікації у Бережанах 1720 р., що зберігається в Берлінській державній бібліотеці. Автор цього документа не відомий, але всі написи виконані на німецькій мові. Цей план у 1963 р. опублікував польський дослідник Войцех Каліновський у своєму дослідженні «Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku». Цей документ відображає систему фортифікаційних укріплень Бережан на початок XVIII ст. Найціннішою інформацією, що містить це джерело, є переріз зовнішніх укріплень: земляного валу із дерев'яною огорожею та валом.

План демонструє наявність потужної системи укріплень замку Синявських, яку формували чотири бастіони та равелін, через який проходив єдиний вихід з фортеці. Равелін з'єднувався із укріпленням та міською територією двома мостами. План зафіксував відсутність земляних укріплень зі східної сторони, де потужним природним захистом слугували річка Золота Липа та заболочена місцевість, що підходили до укріплень практично впритул. Південно-східний бастіон має дещо іншу конфігурацію, аніж на картах і планах другої половини XVIII ст. Також зліва біля північно-східної вежі зображено невелику прямокутну споруду біля вигину русла Золотої Липи [1].

Ще одним із відомих картографічних документів першої половини XVIII ст., що висвітлюють історію Бережанського замку, є план замку Синявських та міста Бережани на 93 аркуші у колекції планів міст та фортець Італії, Угорщини, Польщі та Північних королівств. Ця колекція у 1711-1732 рр. створена військовим інженером, картографом, дрезденським архітектором Йоганом Максиміліаном Георгом фон Фюрстенгофом (1686 – 1753), який зафіксував планувальну систему близько 500 фортець Європи [4, с. 205]. Сьогодні унікальна підбірка зберігається у фондах Саксонської державної бібліотеки та оцифрований варіант є доступним для дослідників. Точного року створення плану Бережан автор не вказав, але виходячи із датування всієї колекції, можна вважати, що цей документ зафіксував стан розбудови Бережанського замку та міста на початок XVIII ст., зокрема стратегічних об'єктів. Червоним кольором позначені споруди, зведені із каменю. План чітко відображає фортифікаційні укріплення замку Синявських.

Конфігурація основних фортифікаційних складових співпадає із планом 1720 р. та сучасним планом твердині Синявських, окрім форми південно-східного бастіону. Три бастіони та земляні вали детально промальовані та об'єднані в єдину

систему зовнішніх укріплень. Привертає увагу жовта лінія, що проходить по всій довжині укріплень, окрім південно-східного бастиону. Ймовірно, Фюрсенгоф так позначив наявність дерев'яних укріплень на валах. На цю думку нашої аналіз плану 1720 р. та вивчення легенд до карт Австро-Угорської імперії у XVIII-XIX ст. [7; 8; 11].

Сам замок на плані зображений червоним кольором, що говорить про кам'яну забудову. Права частина східного палацу та південно-східна прямокутна башта промальовані червоним кольором лише по контуру. Ймовірно, на момент створення плану в цій частині палацу проводилися будівельні роботи (якщо брати до уваги традиції картографування у Австро-Угорській імперії у XVIII-XIX ст.) [7; 8; 11].

Також план Фюрсенгофа демонструє наявність вже двох невеликих споруд, як інфраструктурних об'єктів фортеці зі східної сторони. Одна з них, зліва біля північно-східної вежі, – невелика, прямокутна споруда із каменю біля вигину русла Золотої Липи. Це зображення співпадає із планом 1720 р. Друга споруда, що відсутня на плані 1720 р., промальована лише по контуру і без кольору. Обидві споруди сполучені лініями з краями сусідніх бастионів.

Варто відмітити, схожість плану Бережанського замку Фюрстенгофа із планом Бережан 1720 р. Зокрема, на обох планах не відображено входи у західному та східному мурах, ймовірно на початок XVIII ст. їх ще не було. Зображено муровані сходи до північно-західного палацу, а на плані Фюрстенгофа позначені аркові галереї по всій довжині південного та північно-західного палаців. Вирізняється й форма Троїцького замкового костелу-усипальниці, що не відповідає поетапності її побудови. Обидва плани показують тільки наявність одного рукава річки Золота Липа зі східної сторони фортеці. Причому канал підходив впритул до стін замку із південно-західної та південної сторін. А перед парадною брамою у південному мурі зображено великий міст [1; 10]. Відсутність, поки-що, доступу до оригіналу плану 1720 р. не дає можливості в повній мірі завершити порівняльний аналіз цих двох джерел.

Найбільш точним та деталізованим картографічним джерелом щодо міської забудови Бережан та замку Синявських є «План міста Бережани із своєю ситуацією, виміряною дня 4 червня 1755 капітаном де Пірхом («Planta Miasta Brzeżańskiego ze Swoią Cituacją Wymierzona. Die 7. Junij a. 1755 przez kap. de Pirch») [2; 9]. Цей документ відображає стан розбудови міста та замку на середину XVIII ст., які на цей час вже були у власності Марії Софії (Синявської) та Августа Олександра Чарторийських – других власників «Східного Вавелю» з 1731 р. після родини Синявських, яка в 1726 р. втратила останнього представника по чоловічій лінії Адама Миколая Синявського. Автор цього плану – капітан де Пірх, військовий шведського походження, що на 1755 р. був комендантом Бережанського замку [2; 9]. Відомості про капітана де Пірха є край обмеженими. Лише доктор історичних наук, професор Львівського національного університету ім. І. Франка Микола Крикун, досліджуючи люстрацію Кам'янця-Подільського від 1734 р., згадує капітана Пірха, як одного з командирів «кампанії регіменту артилерії» [3, с. 385, 388].

План капітана де Пірха неодноразово досліджувався та публікувався польськими дослідниками: у 1892 р. Олександром Чоловським в книзі «Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej», у 1905 р. Юзефом Чернецьким у праці «Brzeżany: pamiątki i wspomnienia», Маурицій Мацішевський у 1908 р. в брошурі «Zamek w Brzeżanach» та у 1910 р. книзі «Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej Polskiej: monografia historyczna». На цей документ у своїх дослідженнях про Бережанський

замок опиралися Микола Бевз, Володимир Парацій, Ольга Пламеницька та Богдан Тихий. І на сьогоднішній день важко переоцінити значення плану капітана де Пірха щодо інформативності та відображеності стану розбудови міста Бережани та замку Синявських на середину XVIII ст.

Згідно плану капітана де Пірха та пояснення до нього (на основі перекладу Катерини Меркульєвої – мовознавця, докторантки Інституту історії ім. Тадеуша Мантейфеля Польської академії наук, від 19.08.2020 р.) осердям бережанської фортеці був п'ятикутний замок, з суцільно мурованого масиву. На плані замок позначений польською літерою «А». Літерою «В» позначено три замкові вежі із поясненням «бастіон, масив мурований п'ятикутний». Однак, всі три вежі Бережанського замку різні за формою. Одна з них – південна півкругла вежа-бастея, друга – західна п'ятикутна арсенальна вежа, третя – північно-східна вежа. Літерою «С» позначено замковий костел, «сформований з трьох каплиць Святої Трійці». Літерою «D» позначено замкову браму, що містилася на рівні першого ярусу правої частини південного палацу. Перед брамою позначено великий міст (ймовірно, розвідний), який був єдиним входом на острівець між двома рукавами річки Золота Липа та каналом між ними. Саме на цьому острові стояв замок. Літерою «Е» капітан де Пірх відзначив «золоті покої княжни, її милості, резиденція». На 1755 р. Бережанський замок належав, як зазначалося родині Чарториських. Отже, йдеться про княжну Марію Софію Чарторийську, останню із родини Синявських. Її покої розміщувалися у східному палаці. Наступним об'єктом, позначеним літерою «F» на плані, є «покої князя, його милості, резиденція». Йдеться про покої другого чоловіка Марії Софії Августа Олександра Чарторийського, які локалізовані згідно плану у північно-східній частині замку, зокрема і в північно-східній вежі. На цю думку наводять збережені елементи декору навколо віконних проїм другого поверху північно-східної вежі. Літерою «G» у поясненні до плану позначено «покої гостьові». Однак, ця літера відсутня на самому плані. Ймовірно, це північно-західний корпус замку, оскільки він не позначений жодною літерою. Буквою «H» де Пірх позначив «покої князя, його милості, Адама» – Адама Миколая Синявського – останнього представника цього роду, з 1702 р. гетьмана польного коронного, з 1706 р. гетьмана великого коронного, каштеляна краківського, старости Львівського, Рогатинського та Стрийського. Розміщувалися ці покої у південному палаці. Літерою «I» на плані позначено «покої нові за костелом на широкому мурі», що знаходилися у південно-західній частині замку. Детально роздивившись план, видно цифрове позначення від 1 до 6 у частині «нових покоїв», хоча не всі кімнати мають цифрове позначення. Літерою «K» позначено «ганок мурований». Ймовірно, капітан де Пірх мав на увазі аркові галереї з білого алабастру, якими славився Бережанський замок. Комендант позначив їх по всій довжині південного, східного та північно-західного палаців. Літерою «L» позначено «ганок дерев'яний перед новими покоями», що знаходився за замковим костелом. Буквою «M» позначено «ступені або сходи вниз» біля внутрішнього кута північно-західного палацу. Також літерою «N» позначено «студню муровану, в самому джерелі», що знаходилася в північно-східній частині замку. У східному палаці, ближче до південно-східної вежі позначено «вихід (прогулянка) до річки» літерою «O», тобто на середину XVIII ст. існував вихід через східний палац з території замку до річки, практично в тому місці де її русло підходило найближче до замкових стін [2; 9; 10].

Окрім цього план капітана Пірха відображає розташування низки стратегічних об'єктів, що складали систему фортифікації замку Синявських, яка у поєднанні із водними перешкодами та заболоченою місцевістю формували його

неприступність. На плані літерою «Р» позначено «фортеця, сформована валами». Власне, ця фортеця, що складалася із чотирьох бастіонів та рavelіна, омивалася двома рукавами Золотої Липи з усіх сторін, окрім південної. Літерою «Q» позначено «нові батареї», що розміщувалися на південно-східному бастіоні, укріпленні праворуч моста, що вів до парадної брами замку, та в північній частині південно-східного бастіону. Поруч, в північному напрямку позначено буквою «R» «цейхгауз (нім. Zeughaus), арсенал». На південний захід розміщено «стайню», яку позначено літерою «S». Ще далі на південний захід, практично на території південно-західного бастіону позначено літерою «T» «склад мурований для безпеки пороху» (порохівня). Привертає увагу західна частина фортеці, де поміж двох бастіонів виокремлювався «рavelін», позначений буквою «Z». Він розміщувався на окремому острові, що омивався водами обох рукавів Золотої Липи, згідно плану капітана де Пірха. Земляні укріплення рavelіну проходили по зовнішньому куті. Також зображено міст до територію міста, аналогічно планам 1720 р. та Й. Фюрстенгофа. Рavelін з'єднувався із територією фортеці також мостом, вихід через який вів до «гауптвахти (головної охорони), що позначена капітаном де Пірхом літерою «U». Буквою «W» на плані позначено «канал, де очищається проточна вода». Цікаво є те, що позначення каналу розпочинається, практично, одразу в місці, де русло Золотої Липи розділялося на два рукави, далі оминав північно-західний бастіон і повертав через вал на територію фортеці, попри південні мури замку і виходив у лівий рукав річки. Цікаво відмітити, що перед південною вежею-бастеєю канал підходив впритул до замкових мурів. Можливо, саме тут розміщувалися механізми для водопостачання та відведення вод із замкового подвір'я, які втрачені під час знівелювання зовнішніх валів і ровів. У поясненні до плану ще є буква «X» із поясненням «шлюз під валом (дамбою) каналу свіжої води». Однак, на плані літера не позначена, можливо втрапилася в процесі копіювання. Єдине місце, яке підходить до цього короткого опису, на мою думку, є одразу за поворотом каналу на територію фортеці, де він проходить через зовнішній вал. В цьому місці, в межах валу, на плані нанесено звуження каналу. Останнім буквеним позначенням на плані капітана де Пірха є літера «J» із поясненням «дамба, яка має в собі рури пірамідної форми». Власне, одна з дамб розташовувалася одразу на початку лівого рукава Золотої Липи, а друга – на куті південно-західного бастіону [2; 9; 10].

Ще одним картографічним джерелом з історії Комплексу замку Синявських є «Йосифінська карта» коронного краю Галичини та Лодомерії 1779-1783 рр. Фрідріха фон Міга. Загалом, у порівнянні з попередніми планами, конфігурація зовнішніх укріплень на цей час збережена. Згідно легенди до цієї карти, вони позначені як старі земляні укріплення у вигляді ровів з насипом [6; 7]. На плані зображено дорогу, що впиралася в правий рукав Золотої Липи, за ним рavelін і прохід на територію фортеці. На території фортеці біля входу через західний вал зображено дві невеликі кам'яні будівлі, що співпадають із будівлями гауптвахти із попереднього плану. Також на цій карті позначено стайню та арсенал, як кам'яні забудови. Порохівня на цій карті відсутня. Замок позначено як суцільно кам'яну забудову, хоча його форма дещо спотворена і не відповідає попереднім планам. На карті відсутнє позначення каналу, у порівнянні із попереднім планом, між рavelіном та земляними укріпленнями та його продовження, що проходило біля південних мурів замку і впадав у лівий рукав Золотої Липи. Також рукави річки із північної сторони фортеці зображені зовсім по іншому: повністю відсутнє сполучення між ними. Загалом ця карта має більш оглядовий характер. Однак, вона засвідчує збереженість зовнішніх укріплень замку Синявських до 1783 р. та

початок нівелювання водних перешкод, що значно підсилювали обороноздатність цієї твердині [1; 6].

Загалом, порівняльний аналіз плану міської і замкової фортифікації у Бережанах 1720 р., плану Бережан Й. Фюрстенгофа, плану капітана де Пірха 1755 р. та карти Ф. фон Міга 1779-1783 рр. дозволяє прослідкувати як процес зі зміцнення фортифікації замку, та і початок змін, що свідчили про його занепад через зміну власника (як посаг у 1778 р. став власністю князів Любомирських: Станіслава та Ізабелли з Чарторийських) та зовнішньополітичних обставин (трьох поділів Речі Посполитої).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бережани: план міста і замку бл. 1720 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://forum.zamki-kreposti.com.ua/topic/3798>.
2. Бережани: план міста і замку капітана де Пірха, 1755 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://forum.zamki-kreposti.com.ua/topic/3857>.
3. Крикун М. Гарнізон Кам'янця-Подільського 1734 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Krykun_Mykola/Harnizon_Kamiantsia-Podilskoho_1734_roku.pdf?PHPSESSID=ec961n8g0nfh8tlok0vknj9kb3. С. 377–391.
4. Позняков Д. Хотин та Хотинська фортеця на планах європейських картографів XVIII століття. Збірник матеріалів Археологія&Фортифікація України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pozniakov_Denys/Khotyn_ta_Khotynska_fortetsia
5. на planakh ievropeiskykh kartohrafov XVIII stolittia.pdf. С. 204–214.
6. Тихий Б. З нових досліджень етапів розбудови Бережанського замку та його мистецького оформлення // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. Хмельницький, 2016. С. 228–235.
7. Galizien und Lodomerien (1779–1783) –Josephinische Landesaufnahme – First Military Survey. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-galicia/?layers=144&bbox=2774799>.]
8. Legend of the firstsurvey [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.arcanum.com/media/uploads/mapire/legend/firstsurvey.pdf>;
9. Legend of the cadastral map [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.arcanum.com/media/uploads/mapire/legend/cadastral.pdf>.
10. Maciszewski M. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej Polskiej. Brody, 1910. 223 s.
11. Maciszewski M. Zamek w Brzeżanach Tarnopol. 1908. 64 s.
12. Fürstenhoff J. Planes von Italien, Ungarn, Pohlen, und denen Nordischen König Reichen [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.deutschefotothek.de/documents/obj/70300002/df_dz_0000461.

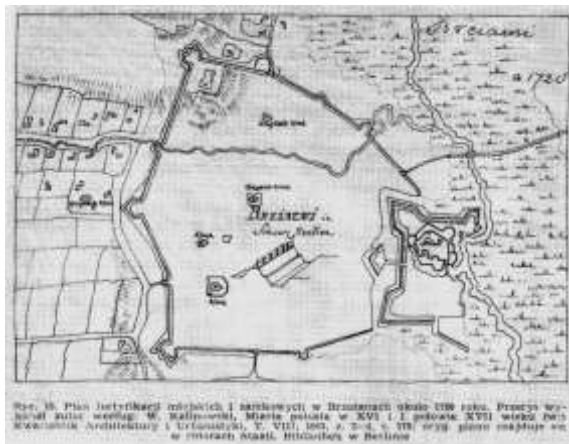

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис.3.

Рис.4.

Рис. 5.

Рис. 6.

Ірина Майба
м. Збараж

ОБЛОГА ЗБАРАЖА 1649 РОКУ ЗА ДАНИМИ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ДЖЕРЕЛ

Анотація статті : висвітлено події військової кампанії 1649 р. під Збаражем у польських та українських джерелах. Проаналізовано підходи польських науковців до зображення різноманітних історичних персоналій. Розглянуто місце постаті Б. Хмельницького у козацько-польському конфлікті середини XVII ст. та встановлено погляди істориків на його причини, перебіг та наслідки цього конфлікту.

Ключові слова : Збаразька облога 1649 р., польські джерела, українські джерела, історіографія, Збаразько-Зборівська компанія, нейтральні джерела, діаріуші, козацтво, Збаразька фортеця, Богдан Хмельницький.

Військова кампанія 1649 р. стала логічним продовженням воєнних дій 1648 р. Козацько-селянське повстання, очолене Богданом Хмельницьким, потрясло Річ Посполиту, яка до цього насолоджувалася десятирічним спокоєм, була могутньою

державою і стовпом католицизму у Європі. В свою чергу український народ після майже десятирічної перерви знову взявся за зброю, щоб здобути волю. Проте, не зважаючи на гучні перемоги під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, Богдан Хмельницький не зміг в 1648 р. остаточно перемогти Річ Посполиту.

Серед українських та закордонних дослідників історії національно-визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. взагалі та Збаразько-Зборівської компанії зокрема, немає єдиної думки щодо причин та наслідків Збаразької битви, чисельності військ воюючих сторін, локалізації ходу бойових дій та інших особливостей цього періоду. Вчені, в залежності від різних суб'єктивних та етноціональних особливостей, пропонували інколи діаметрально протилежне трактування згаданих проблемних питань. На такі дослідження натрапляємо у працях як польських вчених кінця XIX – поч. XX ст (Л. Фронсь, Л. Кубаля, О. Гурка), так і новітніх розвідок кін. XX – поч. XXI ст (М. Роговіч, К. Следзінський, Д. Андрейчак, П. Шлезінгер). З сучасних українських дослідників цим питанням ґрунтовно займався проф. Києво-Могилянської академії Ю. Мицик. Хоч всі вони спиралися на одні і ті ж першоджерела – «Короткий та Обширний діаріуші...», «Война домова...» С. Твардовського, «Історія війни козаків проти Польщі...» П. Шевальє, «Літопис Самовидця» та ін.), саме трактування в решті виявилось кардинально відмінним, навіть в межах одного «етнотабору».

Серед українських першоджерел уваги заслуговує так званий щоденник «Самуїла Зорьки» – козацький літописець XVII ст. Відомості про нього подає інший літописець Самійло Величко. В 1648-57 рр. він вів щоденник, в якому детально описував події Національно-визвольної війни українського народу проти Польщі. Козацький літописець Самовидець подає цікаву інформацію про штурм, облогу замку та особливості становища обложеного війська під Збаражем.

Серед сучасних українських істориків Збаразької битви та облоги замку варто назвати Ю. Мицика та його працю «Облога Збаража: відоме і невідоме». Учений обґрунтував свої студії історичних подій на Тернопільщині так: «Про облогу Збаража писати складно. Незважаючи на те, що про цю битву згадується в кожному шкільному підручнику з історії України, знайти розгорнуте й повноцінне її дослідження неможливо.» [12].

Що ж до польських джерел того часу, то перш за все потрібно згадати два діаріуші про облогу Збаража – «діаріуш кроткий» і «діаріуш обширний», що являють собою своєрідний щоденник із записами подій під час битви. Автором польськомовного щоденника був невідомий жовнір з числа оборонців Збаража.

Всю історіографію можна поділити на такі три основні категорії :

- **українські джерела:** (Самійло Величко «Літопис», Самуїл Зорка, діаріуш).

- **польські джерела:** Самуїл Твардовський «Війна домова» (1660 р.),

Людвіг Кубаля «Історичні нариси» (1873-1878), Людвіг Фронсь та ін.

- **нейтральні джерела:** твори сучасників, які не відносилися до жодного з воюючих чи ворогуючих таборів, але мали доступ до інформації чи документів і записані власноруч: П'єр Шевальє, Самуїл Пуфендорф).

Польський хроніст, сучасник тих подій, С. Твардовський був одним з основоположників польської історіографії Національно-визвольної війни українського народу, він першим створив працю, присвячену їй, навіть торкнувся періоду Руїни. Складається твір з трьох частин. У першій частині описані події 1648-1649 рр. включно до підписання Зборівського договору. Пункт 11 цієї частини містить детальний аналіз облоги Збаража. У зображенні подій козацьких повстань Твардовський відверто стояв на позиціях магнатського табору. Самійло Величко про працю Твардовського писав: «хоча сам автор помер, однак праця його не

вмерла і прийнята до людського вживання, завжди виставляючи незабутню славу його розуму перед пам'яттю цікавих». Дослідник О.Кохановський відзначав, що літописець Твардовський ще не оцінений. Праця «Війна домова» – джерело, яке містить цінну інформацію, але вимагає критичного ставлення і перевірки тенденційних положень автора. Проте вона дає хронологічну і фактологічну канву для висвітлення однієї з найважливіших подій історії України доби феодалізму, яка не тільки мала визначальний вплив на її подальшу долю, але і змінила геополітичну карту усієї Європи.

Про битву під Збаражем та облогу міста вже у кінці XIX-XX ст. були створені нариси польських істориків Людвіка Кубалі та Л.Фронсья.

Найбільш відомі дослідження Л. Фронсья – «Облога Збаража 1649 року», «Оборона Ясної Гори в 1655 році». Л. Фронсья аналізує джерела, на основі яких побудована його наукова праця. Робота складається з вступу, трьох розділів та закінчення. Основний акцент вступу дослідник зосереджує на політичній ситуації в середині Польської держави, подіям, які передували облозі Збаража та Зборівській битві в 1649 р. У розділі 1 – «Приготування оборони Збаража» дослідник акцентує увагу на особливостях місцевості довкола терену військових дій, на архітектурних особливостях Збараського замку, характеристиках військової тактики Б.Хмельницького, моральної обстановки коронних військ.

Праця Людвіка Фронсья «Obrońa Zbaraża w r.1649» (Облога Збаража в 1649 р.), яка вийшла в Кракові 1932 р., є важливим джерелом, яке подає відомості про замок. Автор в розділі «Військові приготування під Збаражем» помістив цілу главу «Опис місцевості і замку», де відзначив не лише домінуючу роль фортеці в обороні Збаража, зазначаючи, що: «головною оборонною спорудою Збаража був замок, збудований князями Збараськими» [23, с. 2], але й досить детально знайомить читачів з історією його побудови, особливостями архітектури, називає прізвища архітекторів і інженерів, які могли спричинитися до його побудови. Фронсья віддає належне фортифікаційним характеристикам твердині [16]. Другий розділ – «Відбиття перших атак і штурмів» аналізує перші дні протистояння під Збаражем, дає військові характеристики козацьких полків та польських загонів. У третьому розділі «Систематична облога» історик акцентує увагу на спробах польської сторони дипломатично улагодити конфлікт, на причини звуження кільця оборони, а також на зміну тактики Хмельницького в сторону цілковитого оточення поляків. Описує, які наслідки мало для оточених цілковите позбавлення їх контактів зі стороннім світом – голод, спрагу, епідемії, панічні настрої, які присікалися жорстоким способом керівниками польських загонів. В завершальному описі облоги Л. Фронсья віддає належне стійкості обложених, але і не оминає полководський талант Б.Хмельницького, який і під Збаражем, і під Зборовом зумів успішно керувати багатотисячною армією.

Учений високо оцінював бойові якості козацької піхоти і вважав її кращим зразком із такого роду військ у тогочасній Європі. Вчений наголошував на тезі, що «козацтво у цей час сповнив революційний дух, що надавав йому наснаги до боротьби за перетворення свого національного, соціального і релігійного становища, і все це сприяло тому, що козаки сформували непересічне військо, з яким мав рахуватися будь-який суперник» [23, с. 2]. Історик, намагаючись згладити образ непримиримості цього кривавого конфлікту, звертав увагу на факти зустрічей між козаками та королівськими воїнами, особливо між знайомими особами, яких було дуже багато серед сторін конфлікту, у перервах між боями, де вони мирно між собою спілкувались та дружно пригощали одні-одних різноманітним почастинками [23, с. 4].

На основі наукових студій Людвіка Кубалі – польського історика доби Хмельниччини, сприйняття козацтва в західноукраїнському світі було неоднозначним. Варто виділити дослідження його «Облога Збаража в році 1649» (Краків, 1896). На сторінках висвітлено польський погляд на козацькі війни та їх негативну роль в історії польської державності. У концепції дослідника помітна інтеграція польської шляхти та критичне ставлення до визвольної війни українського народу, що є типовим для польської історіографії тої доби. У студії Л. Кубалі «Облога Збаража...» відображено хронологію історичних подій упродовж червня-серпня 1649 р., подано детальні відомості про географічні особливості місцевості навколо Збаража, які були використані супротивниками під час облоги міста і замку. Наголосив на всенародній підтримці козацького повстання, що переросло в Національно-визвольну війну українського народу проти польської шляхти. Окреслені події стали причиною занепаду Речі Посполитої.

Найпершим здобутком історичної студії про Збараську битву є джерельна база дослідження, зокрема численні архівні матеріали, що автор зумів віднайти на теренах Галичини. Слід відзначити такий факт, як традицію створення в Речі Посполитій численних пам'яток, що відображали кожен військовий похід чи війну. У примітках до нарису «Облога Збаража і Зборівський мир» автор послався на розмаїті за змістом і формою джерела. Тут такі жанрові форми, як хроніки, історичні трактати і нариси, різні види «літератури факту» – реляції, описи посольств, листи, мемуари, похідні й табірні щоденники. Доцільно виділити діаріуші перебігу сеймових подій, що вели офіційно на кожному сеймі, часто фіксуючи дані про козацькі посольства на сейм та хід переговорів із ними.

Вчений на сторінках своєї праці процитував два діаріуші про облогу Збаража, один із них – «Djarjusz krótszy oblężenia Zbaraża» – навів повністю в Додатках до нарису [21, с. 116-118]. Також там подано лист А. Мяковського до королевича Кароля – як правдивий, що з королем Зборовом діялося, та звернення кримського хана до польського короля від 19 серпня 1649 р., котре містило умови перемир'я [21, с. 119-122].

Нарис Л. Кубалі «Облога Збаража і Зборівський мир» складається з семи параграфів: I. «Obóz pod Zbarażem» («Табір під Збаражем»), II. «Szturm i oblężenie» («Штурм і облога»), III. «Odsiecz» («Допомога»), IV. «Bitwa pod Zborowem» («Битва під Зборовом»), V. «Traktaty z hanem» («Договори з ханом»), VI. «Traktat z Chmielnickim» («Договір із Хмельницьким»), VII. «Pod Zbarażem» («Під Збаражем»).

На наш погляд, історична праця Л. Кубалі позбавлена пропольської тенденційності, на сторінках студії вчений прагнув об'єктивно висвітлити причини виступу українського народу. Те, що автор звернув увагу на козаків, засвідчує, що вже наприкінці XIX ст. їх вважали помітним явищем у польській історіографії. На передній план висунута воєнно-політична проблематика: у центрі уваги дослідника воєнна активність козацтва. Водночас слід відзначити захоплення автора гетьманом Б. Хмельницьким, його хистом полководця [21, с. 99].

Ще одне не менш важливе джерело з історії Збараської облоги, яке тривалий час перебувало поза увагою загалу істориків – латиномовна хроніка „Історія козацько-польської війни” польського хроніста Самуеля Грондського, написана близько 1672 р. [22].

У творі відображено події 1648-1672 рр., що відбувалися переважно на території Речі Посполитої та України, особливо ж Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Головним його джерелом був латиномовний твір польсько-німецького хроніста Йоахіма Пасторія, видрукуваний у Гданську 1652

року – «Війна скіфо-козацька». Він так само ліг в основу звісток Грондського про Зборівську битву й облогу Збаража. Тому вони є нерідко вторинними, а опис подій – досить поверховий. Водночас тут наявні й деякі оригінальні цікаві відомості, важливі також і авторове трактування подій та оцінки осіб, наприклад, його відверта ворожість до коронного канцлера Єжи Оссолінського [22]. С. Грондський досить об'єктивно змалював Національно-визвольну війну українського народу 1648-1658 рр.

Проблематиці Збараської битви приділяли увагу сучасники тих подій і в інших країнах. Серед них відомий французький мандрівник та літописець П'єр Шевальє та німецький історик С. Пуфендорф. Праця П. Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі» – важливий документ епохи, перше історичне дослідження не тільки у Франції, але і загалом у Західній Європі, присвячене Хмельниччині, що лягло в основу історіографії цього питання.

Свою найважливішу розвідку він назвав «Історія війни козаків проти Польщі», підкреслюючи цим і те, що ініціатива війни належала повсталому українському козацтву, і те, що він описує війну начебто з позицій української сторони. Але належність Шевальє до феодального пануючого класу і сповідання ним католицизму, з одного боку, політика тодішнього французького уряду, спрямована на підтримку королівської Польщі, польсько-шляхетське оточення, в якому перебував Шевальє під час своєї мандрівки, і польські джерела, якими він користувався, з другого боку, зумовили ту обставину, що він не міг посправжньому прихильно ставитись до боротьби українських селян, міщан і козацтва за своє соціальне і національне визволення.

П'єр Шевальє не дає подробиць Збараської облоги в господарсько-побутовому чи природно-географічному плані, а проводить лише військово-стратегічний аналіз подій та причин війни взагалі, та облоги зокрема [18]. Це свідчить про те, що він не був очевидцем цієї компанії, а лише користувався доступними документами та свідченнями учасників.

Актуальними й сьогодні залишаються слова дослідника О.В. Кравченюка: «Облога Збаражу військами Богдана Хмельницького в 1649 р., хоч і була однією з найважливіших подій козацького періоду нашої історії, немає досі ґрунтовного опрацювання з нашого боку. Щоправда, про неї згадується в кожній праці з історії України, як також у російських і польських публікаціях, але обширної розвідки на цю тему немає, й вона чекає на свого українського автора» [8, с. 109].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Битва під Збаражем 1649 року [Текст]: наук.-попул. вид. / упоряд.: [О. Підгірський, В. Чайка]. – Збараж-Тернопіль: Джура, 2009. – 111 с.: іл., фотогр.
2. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України [Текст] / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький / Проспер Меріме; пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. – Львів, 1990. – 301 с.
3. Брехуненко, В. Зборівська та Збараська битви [Текст] / В. Брехуненко // Брехуненко, В. Богдан Хмельницький / В. Брехуненко. – Київ, 2007. – С.30-35. – (Великі українці).
4. Брехуненко, В. Українська держава доби Богдана Хмельницького [Текст]: наук.-попул. вид. / В. Брехуненко. – Київ, 2009. – 60 с.
5. Грушевський, М. Повстання Хмельницького [Текст] / М. Грушевський // Грушевський М. Ілюстрована історія України / зав. ред. Ю. Мезенка. – репринтне відтворення видання 1913 року. – Київ, 1990. – С. 296-316.
6. Документи Богдана Хмельницького 1648-1657 [Текст] / упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич; відп. ред. Ф. П. Шевченко. – Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. – 738 с.

**VI. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕСТАВРАЦІЇ, ПРИСТОСУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ»**

7. Костомаров, М. Богдан Хмельницький [Текст]: іст. моногр. / М. Костомаров; передм. В. Мороза; худож. оформ. А. Дерев'янка. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 843 с.
8. Кравченко, В. Облога Збаражу [Текст] / В. Кравченко // Збаражчина: зб. ст., матеріалів і споминів / ред. В. Жила; літ. ред. ЯрСлавутич. – . Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1980 – Т.1 – С. 109-120.
9. Крालюк, П. М. Богдан Хмельницький: легенда і людина [Текст] / П. Кралюк; худож.-оформ. О. А. Гугалова. – Харків: Фоліо, 2017. – 282 с.: іл.
10. Крип'якевич, І. Козацька держава. Богдан Хмельницький [Текст] / І. Крип'якевич // Крип'якевич, І. Історія України / І. Крип'якевич. – 2-е вид., перероб. і доп. – Львів, 1990. – С. 183- 202.
11. Мельничук, Б. Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині [Текст]: путівник / Б. Мельничук, Н. Юрчак. – Тернопіль, 1991. – 57 с.
12. Мицик Ю. А. Облога Збаража (1649 р.): відоме й
1. невідоме / Ю. А. Мицик // Вісник історії краю. – 2009. – Ч. 1. – С. 5.
13. Смолій, В. Богдан Хмельницький [Текст]: наук.-попул. вид. / В. Смолій, В. Степанков. – Київ: Вид. дім «Альтернатива», 2003. – 400 с.: іл. – (Особистість і доба).
14. Тези доповідей наукової конференції «Збаразька битва і Зборівський мир [Текст] / гол. ред. А. Маціпура; ред. кол.: Н. Макаруч, В. Чайка, О. Миць [та ін.]. – Збараж, 2009. – 49 с.
15. Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження гетьмана України Богдана Хмельницького [Текст] / гол. ред. А. Маціпура; ред. кол.: П. Войтина, М. Данилейко, А. Малевич [та ін.]. – Збараж, 1995. – 38 с.
16. Чайка, В. Збаразький замок [Текст]: наук.-попул. вид. / В. Чайка; рец.: С. Пивоваров, О. Петровський; літ. ред. В. Кравчук. – Тернопіль: Астон, 2011. – 119 с.
17. Чуприна, В. Хмельниччина 1648-1655 рр.: визвольна війна укр. народу під проводом Б. Хмельницького [Текст] / В. Чуприна, З. Чуприна. – Львів: Світ, 2003. – 176 с.
18. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / Пер. з франц. Ю. Назаренко. – К: Томіріс, 1993. – 224 с.
19. Kubala L. Jerzy Ossoliński / L. Kubala // Dzieła Ludwika Kubali: wydanie drugie poprawione i uzupełnione przez autora. – Lwów, Warszawa, 1924. – T. 1. – 516 s.
20. Kubala L. Szkice historyczne / L. Kubala: serja I i II: wydanie piąte // Dzieła Ludwika Kubali. – Lwów, Warszawa, 1923. – T. 2. – 448 s.
21. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem / L. Kubala // Ludwik
2. Kubala. Szkice historyczne: serja I i II: wydanie piąte // Dzieła Ludwika Kubali. – Lwów, Warszawa, 1923. – T. 2. – S. 71-122.
22. Grondski S. Historia belli cosacico-polonici. – Pestini, 1789. Див.: Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. – Відділ стародруків. – Р. 1206; 1374.
23. Frąś, L. (1932). Obrona Zbaraża w r. 1649 [Defense of Zbaraż in 1649]. Krakow: Drukarnia J. Gablankowskiego [in Polish].
24. Szustakowski, M. Od Zbaraża do Wrocławia – na Czarnym Szlaku [Текст]: wspomnienia / Mieczysław Szustakowski. – Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 2010. – 175 s.

**Наталія Марціяш Дир
м. Збараж**

**ДОСВІД ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ СПІЛЬНОЇ
МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

Анотація: У статті йдеться про досвід міжнародної співпраці Національного заповідника «Замки Тернопілля» та Фонду «МОСТИ» (Польща), зокрема у справі реставрації пам'ятника польському поету, діячу національно-

визвольного руху, політичному публіцисту, засновнику польського романтизму Адаму Міцкевичу.

Ключові слова: *Національний заповідник «Замки Тернопілля», міжнародна співпраця, Фонд «МОСТИ», діяльність, реставрація, Адам Міцкевич.*

Одним із важливих напрямків діяльності Національного заповідника «Замки Тернопілля» є збереження культурної спадщини та її популяризація. Заповідник активно самостійно здійснює відповідні заходи, а також залучає до них різноманітні організації. Так, між Заповідником та Фондом «МОСТИ» (Польща) було започатковано ряд проектів. В такий спосіб проявляються дружні зв'язки України та Польщі, які базуються на взаємній повазі та культурних зв'язках.

Наявність значної кількості пам'яток, що пов'язані з історією, культурним розвитком, діяльністю видатних особистостей України та інших країн. Іноді вони мають відносно недавнє походження, але, будучи розташованими просто неба зазнають руйнівного впливу з боку як природних, так і антропогенних факторів, а отже потребують обліку, збереження, реставрації та популяризації.

Такою пам'яткою монументального мистецтва є пам'ятник Адаму Міцкевичу, що розташований у призамковому парку Збаразького замку. Через різні зовнішні впливи потребував реставрації. Тому, у квітні 2015 р. відбулася зустріч генерального директора Національного заповідника «Замки Тернопілля» Анатолія Маціпури з представником Генерального консульства Республіки Польща в Луцьку Кшиштофом Василевським та представником Фонду «МОСТИ» Миколаєм Фальковським. В ході цієї зустрічі обговорювалися питання підготовки та проведення реставраційних робіт пам'ятника Адаму Міцкевичу в м. Збаражі, а також було вирішено спільними зусиллями організувати урочисте відкриття відреставрованого пам'ятника. Одразу після перемовин було розпочато роботи, а в серпні відбулося урочисте відкриття реставрованого пам'ятника Адаму Міцкевичу у Збаражі.

З нагоди 160-тих роковин смерті Адама Міцкевича була здійснена реставрація пам'ятника та впорядкування території біля нього. Роботи провели Фонд «МОСТИ» у співпраці з Національним заповідником «Замки Тернопілля», за підтримки Міністерства культури і національної спадщини Республіки Польща, Посольства Республіки Польща в Україні, Генерального Консульства Польщі в Луцьку, фірми Пластікс Україна і Міжнародного товариства польських підприємців в Україні. Над відновленням пам'ятника працювали польські реставратори під керівництвом професора Януша Смази з Варшавської Академії мистецтв. Проект облаштування території навколо пам'ятника підготували представники української сторони [4, с. 1].

Адам Міцкевич увійшов в історію польської і світової літератури, як геніальний поет і великий мислитель. Польський поет, засновник польського романтизму, діяч національно-визвольного руху, народився 24 грудня 1798 р. на хуторі Заосся біля міста Новогрудка, що входить нині до складу Білорусії. Раніше білоруські землі належали Литві, тому Міцкевич і називає своєю батьківщиною Литву. Батько його, Микола Міцкевич, адвокат, належав до дрібнопомісної шляхти. У будинку Міцкевичів жили волелюбні традиції польських патріотів. Микола Міцкевич сам брав участь у народно-визвольному повстанні 1794 р. під керівництвом Тадеуша Костюшка й намагався прищепити почуття патріотизму та волелюбності своїм дітям. Багато цікавих легенд і повір'їв чув юний Адам і від Блажея, значення якого для поета можна порівняти зі значенням Орини Родіонівни для Пушкіна. Розвитку поетичної уяви Міцкевича сприяла й мальовнича природа околиць Новогрудки. Після закінчення школи Адам вступив на фізико-

математичний факультет Віденського університету, на якому провчився рік. Навесні 1816 р. перейшов на історико-філологічний факультет, що його закінчив у 1819 р. Серед професорів університету були видатні учені й громадські діячі. Тут читав лекції Йоахім Лелевель – родоначальник польської історіографії, брати Снядецькі та ін. Йоахім Лелевель, учитель Міцкевича в роки студентства, пізніше став його близьким другом. Протягом усього свого життя стояв у центрі польського революційного руху. Потім Міцкевич вчителював у Ковно (нині Каунас), (1819-1823) [5].

Арештований (1823) у справі філоматсько-філаретських організацій, Міцкевич був у 1824 р. висланий з Литви і до 1829 р. перебував у Росії (Петербург, Одеса, Москва, знову Петербург), де зблизився з учасниками декабристського руху (К. Ф. Рилєєв, О. О. Бестужев) і видатними письменниками (О. С.Пушкін і ін.), що високо оцінили його таланти. Ці дружні зв'язки сприяли визріванню в Міцкевича ідеї революційного союзу народів Росії і Польщі. Міцкевич пробув у Петербурзі близько трьох місяців, а потім його послали до Одеси, де він мав посісти посаду викладача в ліцеї Рімельє. Вільних місць не виявилось. З Петербурга надійшло розпорядження не залишати неблагодійного поета в Одесі, а відправити його до глибинних губерній Росії. Поки тривало листування щодо подальшого місцеперебування Міцкевича, він відвідав Крим, що справив дуже сильне враження на поета й надихнув його на створення прекрасного циклу «Кримських сонетів». Коли Міцкевич повернувся з Криму, він довідався про своє призначення до канцелярії московського генерал-губернатора [5].

У 1841 р. почалася криза у світогляді поета: він вступив у секту містика А. Тов'яньського. У 1848 р. Міцкевич відновив революційну діяльність: створив польський легіон, що боровся за свободу Італії, у Парижі працював у газеті «Трибюн де пепль», виступав зі статтями революційно-демократичного характеру, виявляючи інтерес до утопічного соціалізму, закликаючи до революційного союзу народів. Під час Кримської війни 1853-56 рр Міцкевич вирушив з політичною місією до Константинополя, де помер від холери (похований у Парижі, прах був перенесений до Кракова в 1890 р.) [5].

Творчість геніального поета відома в Україні ще з 20-30-х років минулого століття завдяки перекладам і переспівам Петра Гулака-Артемівського, Левка Боровиковського, Опанаса Шпигоцького. Поезією Адама Міцкевича захоплювався Тарас Григорович Шевченко. Згодом його твори переклали Іван Франко, Леся Українка, Максим Рильський, Микола Бажан, Андрій Малишко та Іван Драч. Адам Міцкевич – один із найвидатніших польських поетів, засновник польського романтизму, діяч національно-визвольного руху [1, с. 3].

А от ідея щодо спорудження пам'ятника в м. Збараж виникла у рік перед сторіччям з дня народження видатного поета, а саме у 1898 р. В цей час низка міст готувались до цієї події, в тому числі і Збараж, у якому на той час чільне місце займала польська громада. Так, було вирішено звести пам'ятник. Фактично, це стає причиною того, що в більшості міст тогочасної Австро-Угорщини, де тоді проживала велика кількість польського населення, за їхньою ініціативою починають зводити пам'ятники Адаму Міцкевичу. Культурне життя поляків у Збаражі і найближчої околиці головним чином концентрувалося в двох міських осередках. Перший був «Дім Сокола», який знаходився напроти монастиря оо. Бернардинів, а другий осередок – в «Польському Домі», що знаходився на ринку міста, перед яким знаходився поставлений у 1898 р. пам'ятник Адаму Міцкевичу.

В 1918 р. пам'ятник Адаму Міцкевичу був знищений і кинутий до річки Гнізни, поблизу джерела, але цей обеліск з барельєфом, який цінний своїми

скульптурними деталями та орнаментами залишився непошкоджений. Цей пам'ятник дістали та заховали. Після відновлення польської незалежності пам'ятник був відреставрований і встановлений на площі ринку міста [1, с. 3].

В 1920 р. його понівечили більшовики і кинули у став с. Базаринці. Після відходу радянських солдат зі Збаража польське військо П'ятої дивізії під керівництвом Владислава Єнджейовського відновило його.

В 1953 р. пам'ятник був перенесений у парк біля Збараського замку. Технічний стан пам'ятника був поганий, однак матеріал-пісковик зберігся у задовільному стані. На пам'ятнику були помітні затікання, атмосферні нашарування, механічні пошкодження та втрати. Написи частково збереглися, однак вимагали, як і цілий обеліск, професійної реставрації. Таким пам'ятник залишався до 2015 р. [1, с. 3].

Реставрований пам'ятник польському поету, діячу національно-визвольного руху, політичному публіцисту, засновнику польського романтизму Адаму Міцкевичу урочисто відкрили 29 серпня 2015 р. Взяли участь у визначній події польські гості на чолі з Послом Польщі в Україні Генріхом Літвіном.

Під час відкриття поряд з віршами Адама Міцкевича звучала поезія Тараса Шевченка у виконанні студентки Ярини Пришляк та школярки Анастасії Колесник, а виходець зі Збаража Мечислав Шустаковскі, який у 12-річному віці виїхав до Польщі, розповів присутнім біографію поета.

Про велич поета, про літературні зв'язки між Україною і Польщею, співпрацю між місцевою та польською громадою йшлося під час відвертої розмови інтелектуалів «за круглим столом» в Органному залі Національного заповідника «Замки Тернопілля». Модератором зустрічі виступив письменник Юрій Рудницький. Вступне слово мали Посол Республіки Польща в Україні Генріх Літвін, тодішній голова ОДА Степан Барна. У дебатах взяли участь кандидат філологічних наук, представник інституту літератури академії наук ім. Тараса Шевченка Наталія Єжиківська, професор Славомір Ніцея, професор Здзіслав Краснодембскі, професор Андрій Павлишин, працівник меморіалу «Биківня» Тетяна Шептицька, представники польської делегації Пьотр Дмитрович, Іреніуш Скіпчак, професор Варшавської академії мистецтв Януш Смаза [4, с. 1].

Участь у заході взяли представники групи «могили прадідів збережи від забуття», наукові співробітники Національного заповідника «Замки Тернопілля», наукові співробітники Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини та інші.

На конференції відбулося представлення проектів Фонду «МОСТИ», виконані в Україні у 2014-2015 рр. По завершенню конференції відбувся переїзд гостей до Зборова, де відбулися урочисті, відвідування каплиці польського війська, а пізніше переїзд до Годова, візит до пам'ятника, візит до Поморян, костел Святої Трійці. Пізніше гості повернулися до Збаража. На завершення зустрічі польські гості оглянули експозиційні зали Збараського замку, відвідали цвинтар у Збаражі.

Отже, участь у таких проектах це надзвичайно великий досвід, новий багаж знань та розширення зв'язків для подальших досліджень, охорони, збереження та популяризації пам'яток історії та культури як складової національної та всесвітньої культурної спадщини. Спільний проект Національного заповідника «Замки Тернопілля» та Фонду «МОСТИ» це ще один крок для зміцнення польсько-української співпраці. Такі проекти дають можливість проявити пошану до культури та історії інших країн.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Крохмальна Т. «МОСТИ» з'єднали два народи. *Свобода*. 2015. №67. С. 3
2. Пам'яткознавство: основні напрями досліджень / Л.О. Гріффен, О.М. Титова // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.: Глухів, 2016. – Вип. 9. – С. 7-12. – Бібліогр.: 20 назв. – укр.
3. Пачос Юлія Засади двостороннього культурного співробітництва України та Польщі на сучасному етапі. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць; Харків, 2013. Вип. 16. С. 143-148
4. Сиско І. Відреставрований пам'ятник Міцкевичу відкрили у Збаражі. *Народне слово*. 2015. №36. С. 1
5. УкрЛіб [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу: <https://www.ukrlib.com.ua/bio-zl/printit.php?tid=4311>
6. Fundacja MOSTY [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Режим доступу: <http://fundacjamosty.pl/odsloniecie-pomnika-adama-mickiewicza-w-zbarazu/>

**Валентин Пагор,
Ганна Кулішова
м. Кам'янець-Подільський**

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОНЧАРСЬКОЇ БАШТИ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Анотація: У статті розкрито сторінки історії пам'ятки архітектури національного значення Гончарська башта. Оборонна споруда була побудована в 1583 р. у східній частині Старого міста. На основі історичних планів міста хронологічно простежено історію споруди, розкрито результати археологічних та історико-архітектурних досліджень башти, підсумовано результати ремонтно-реставраційних робіт.

Ключові слова: Гончарська башта, Кам'янець-Подільський, пам'ятка, реставрація, фортифікації.

Відомо, що у вивченні архітектурної спадщини є два основних джерела: архівні документи, іконографічні та бібліографічні матеріали і, власне, сама пам'ятка в натурі. Реальний аналіз будівельних матеріалів, всебічне вивчення конструкцій, знання різночасових нашарувань, здійснення точних археологічних обмірів, докладна фотофіксація досягається лише в процесі реставрації. Під час неї з'являється інформація щодо об'єкта, яка здебільшого є єдиним джерелом об'єктивних знань.

Реєстр пам'яток містобудування та архітектури України визначає Гончарську башту 1583 р., як пам'ятку архітектури національного значення охоронний № 727/6, що розташована за адресою: вул. Вали, 1»а», м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька область.

Перші архітектурні дослідження пам'ятки були проведені в 1960-х рр., археологічні в 2018 р. [4]. Всі припущення про час спорудження башти ґрунтуються виключно на основі натурних обстеженнях. Вважається, що башта збудована в 1583 р. Про це інформує вмурована в стіні білокам'яна плита з датою та гербом. Однак не виключено, що напис може свідчити про капітальну реконструкцію башти і первісне укріплення могло бути збудоване значно раніше. Згадане датування в науковій літературі вважається загальноприйнятим і немає підстав стверджувати, що башта споруджена раніше XVI ст.

Постає питання, яким було первісне призначення башти? Відповідь на це запитання знаходиться в тих змінах, які пережило місто у XVI ст. Тоді в Кам'янці відбулася найбільша за всю історію розбудова фортифікацій, в результаті чого було

реконструйовано зовнішнє оборонне кільце, яке формували оборонні башти навколо міста. Зовнішня лінія оборони сформована в XV ст. складалася з замку та природного рельєфу місцевості каньйону річки Смотрич. Щоб посилити обороноздатність міста, під впливом новітніх фортифікаційних віянь з'явилися ще й перші укріплення бастионного типу.

Ряд старих веж міста та замку були модернізовані. Гончарська башта, яка була сторожова або сигнальна, відводилася одна з головних функцій – артилерійський захист східної частини міста. Залога башти мала не допускати ворога до першої лінії оборони, яку утворювали високі скелі каньйону та річка Смотрич [3, с. 8-16]. Висота башти 25 м. Зовнішні площини стін мають невеликий позитивний ухил і закінчуються на верхньому ярусі різким скосом. Оборонну потужність башти забезпечували бійниці розміщені на 5 ярусах з боку каньйону, які спільно утворювали 180-тиградусний кут обстрілу протилежного берега каньйону. У зв'язку з необхідністю здійснення далекобійного прицільного вогню на відстань 200 і більше метрів, артилерійський парк Гончарської башти складався з гармат середнього калібру і можливо гаківниць. Надійність захисту споруди забезпечували товсті стіни (1,8-2,5 м.). Характерно, що товщина східної сторони башти в нижньому ярусі досягає 2,5-2,8 м., при тому що західна – лише 1,8-1,9 м., 4-го ярусу – 2,2 м., 5-го – 2,0 м. Це свідчить, що потовщення фасу башти, який забезпечував посилений захист споруди з боку каньйону. У верхній частині добре збереглося зрізане муроване завершення для гарматної (відкритої) оборони на верхньому ярусі. Це свідчить що оборонна споруда на верхньому ярусі мала легке гарматне озброєння, чим забезпечувала контроль над довкіллям.

Розкрити маловідомі питання функціонування Гончарської башти дозволяють історико-топографічні плани міста. Зокрема на плані Кипріяна Томашевича (1673-1679 рр.) башта показана з заходу (рис. 1). Стрімкий конусоподібний дах башти увінчує дозорна вишка (оглядовий фонар) з караульним приміщенням для передачі різних сигналів. Оглядову функцію башти забезпечував високий гонтовий дах з влаштованим дозорним майданчиком і флюгером. Краєзнавець Юхим Сіцинський, вивчаючи історичну топографію міста, звернув увагу на цю особливість: *«На одній з башт, що стоїть тепер коло великої синагоги, вимальовано на плані Томашевича верх конструкцій з перехватами й з маленькою вежею даху»* [7, с. 15].

З заходу над дахом височить димар. Головний хід в башту з метою безпеки розміщено зі сторони міста на рівні другого ярусу, на висоті близько 1,8-2,5 м. від денної поверхні землі. Прийом, використаний при проектуванні входу був не випадковим, адже в разі проникнення ворога в місто і атаки на Гончарську башту із заходу можна було зачинити головний (технічний) вхід і продовжити оборону. Стіни башти поярусово прорізані отворами бійниць на західному фасаді зі сторони міста.

Натурні дослідження дозволили припустити, що віконний проріз, який розташований прямо над головним входом, до того як він був замурований, міг використовувати під машикуль. Поряд з головним входом, який використовували здебільшого для поставки зброї і амуніції, в башті функціонували внутрішньостінні ходи. В 2018 р. на північно-західному фасаді було виявлено внутрістінний хід, який вдалося повністю розчистити лише під час археологічних досліджень проведених Охоронною археологічною службою України під керівництвом П. Нечитайла. Бічний внутрішньостінний вхід в башту знаходиться за 3,5 м. від головного входу. Висотою лише 1,6 м, шириною 0,6 м. За ним знаходяться 7 сходинок шириною 0,30 м. Зрозуміло, що цей вхід технічно був не придатний для

доставки в башту важкої амуніції, діжок з порохом та гармат. На відстані 0,3-0,4 м. від входу знаходиться вікно квадратної форми, яке освітлювало сходи, що ведуть в башту. В південно-західній стіні башти було розчищено камін висотою 1,3 м., шириною 0,9 м, глибиною 1 м з внутрішньостінним димовивідним каналом. Опис особливостей функціонування каміну в науковій літературі відсутній. Пошук аналогів дає можливість говорити про те, що камін забезпечував постійну підтримку вогнища в башті. Під час битви життєвонеобхідним було функціонування осередку вогнища, яке постійно підтримували. Від нього на запалах подавали вогонь для гармашів. В разі якщо запал для гармати гаснув, його можна було швидко поновити поливши горючою рідиною і взявши вогонь з каміну.

Впродовж XVII-XVIII ст. башта виконувала важливу оборонну функцію, свідченням чого є зображення її на планах міста виконаних Йоганом Якубом де Рубейсом, Нікола де Фером та П'єром ван дер Аа. На військово-топографічних планах міста, башта показана круглою в плані оборонною спорудою. Вона нанесена на плани міста Сієра де Дарсі (1700 р.), Анжея Гловера (1706), Бенедикта Ренарда (1713), Йогана Георга Максиміліана фон Фюрстегофа (1714-1715), Яна Вітте (1735), Крістіана Дальке (1736), Зігмунда Капрала (1761) та ін.

Важливим для вивчення Гончарської башти і прилеглої території є план Кам'янця-Подільського 1735 р. (рис. 2), який виконав архітектор Ян Вітте (1709-1785). На основі цього картографічного джерела простежується концепція оборони міста, розроблена Яном Вітте, який приділяв значну увагу потребі будівництва нових оборонних мурів для захисту міста. Найбільший із запроєктованих мурів мав прикривати південно-східну частину Старого міста, сполучивши башти Гончарську, Різницьку та Кравецьку. Особливу увагу відведено батареї під назвою «S. Проект батареї Жевуського», яка проектувалася в 30-40 метрах західніше від Гончарської башти. Вона була запроєктована на 12 гармат [8]. Подібна ситуація, склалася і на початку XIX ст., коли військовий інженер П. К. Сухтелен, запроєктував вище Гончарської башти дві потужні артилерійські батареї [5, с. 97-106].

В XIX ст. – першій половині XX ст. Гончарська башта не використовувалася, через що значно погіршився її технічний стан. Було повністю втрачено гонтове накриття, а частина стіни з боку міста була засипана землею та будівельним сміття. Це підтверджують не лише тогочасні фотографії, але й останні археологічні дослідження, які зафіксували в засипці культурний шар переважно XIX ст. (рис. 3).

На основі історичних фотодокументів можна зробити висновок, що стан стін та бійниць верхнього ярусу башти довгий час перебував в аварійному стані. Це зафіксовано на фото 1930-х рр. мистецтвознавця Стефана Таранушенка. В роки Другої світової війни Гончарська башта майже не постраждала, але продовжувалася залишатися в аварійному стані.

В 1950-х рр. її було включено до попереднього списку пам'яток архітектури. На початку 1960-х рр. в Кам'янці-Подільському розпочалися протиаварійні реставраційні роботи на пам'ятках архітектури. Вони проводились Українськими спеціальними науково-реставраційними виробничими майстернями Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР. Реставрації підлягала і Гончарська башта. У 1961 р. Держбуд УРСР затвердив титульний список пам'яток архітектури, які підлягали реставрації: Руська брама, Францисканський костел, Гончарська башта, Міська брама і Домініканський костел [2, арк. 2].

Дослідження та розробку проекту доручили архітектору-реставратору Валентині Шевченко. Спершу на розгляд було представлено два проекти

завершення даху – низький колосоподібний, який тоді був характерний для башт фортеці та високий шатровий з восьмигранним дозорним майданчиком. В результаті, Держбуд УРСР затвердив другий варіант, який передбачав завершення башти на 1672 р. (рис. 4) [6, арк. 2]. Впродовж 1963 р. проект було реалізовано. Розчищено і законсервовано відкоси бійниць верхнього ярусу. Дах влаштували з гонту та завершили металевим флюгером. Було відновлено двері головного входу. У 1963 р., після завершення першої черги реставрації, башту включили в державний реєстр пам'яток.

У 1991 р. співробітники проектного інституту «Укрпроектреставрація» розробили новий проект реставрації Гончарської башти, але через недофінансування реалізацію відтермінували. Не вдалося замінити конструкції даху на нові, відновити дерев'яне між'ярусне перекриття, сходи та білокам'яні архітектурні елементи [1].

Найбільший інтерес становить функціональна атрибуція та будівельна еволюція башти. В ході реставраційних робіт 2017-2018 рр. було частково проведено розчистку споруди до 1 ярусу. Над бійницями другого ярусу на заході виявлено можливі вентиляційні виходи, які призначатися для виходу порохових газів, а також два пояси гнізд під балки перекриття. Інтерес представляє армування стін башти в двох місцях. До сьогодні не встановлено, яку функцію виконували вмуровані в стіни металеві гаки. Можливо їх використовували для гапеля, яким піднімали гармати на верхні яруси башти.

Аварійний стан даху башти потребував здійснення невідкладних рятувних робіт. У 2017 р. Міністерство культури України виділило кошти на проведення ремонтно-реставраційних робіт пам'ятки. Розпочаті протиаварійні роботи здійснювалися за проектом, розробленим ПП «Проект-Менас». Підрядні роботи виконували працівники МПП «Гермес-С». Технологічно складним був шлях реставрації Гончарської башти. Спершу було демонтовано гонтове покриття і аварійні конструкції даху. Проведено реставрацію мурування аварійних ділянок кам'яних стін башти. Згідно проекту, влаштовано дерев'яне перекриття верхнього бойового ярусу, зведено завершення башти у вигляді намету з восьмигранним оглядовим ліхтарем та флюгером. Влаштовано гонтове покриття з трьох слоїв по дерев'яній обрешітці та кроквам. Виготовлено та змонтовано автентичні двері з окуттям.

У 2018 р. реставраційні роботи продовжилися. Фахівці київського інституту «Укрдніпроектреставрація» підготували проект реставрації і пристосування пам'ятки. Виконано ін'єктування кладки та проведено захисну обробку лицьової поверхні кладки стін башти. Для подальшої безпечної експлуатації пам'ятки було влаштовано на другому ярусі монолітний залізобетонний пояс, що забезпечило загальну стійкість мурування стін башти і можливості розкриття нижніх ярусів для подальших досліджень (рис. 5).

Таким чином, в результаті проведених ремонтно-реставраційних робіт 2017-2018 рр., вдалося досягнути основної мети – ліквідувати аварійний стан пам'ятки та забезпечити умови для її подальшого використання. Проведені історичні, архітектурні та натурні дослідження Гончарської башти засвідчили, що вона відігравала ключову функцію в захисті південно-східної частини міста. Завдяки пошуку аналогів, вдалося розкрити маловідомі аспекти функціональної атрибуції оборонної споруди, а подальші дослідження надалі залишаються актуальними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончарська башта. Пам'ятка архітектури XVI ст., м. Кам'янець-Подільський. Київ, 1991. 13 арк.

**VI. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕСТАВРАЦІЇ, ПРИСТОСУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ»**

2. Держархів Хмельницької області. Ф.р.3504. Оп.2. Спр.34. Обязательство и переписка по охране, консервации и ремонту памятников культуры. Январь-ноябрь 1961 г. 39 арк.
3. Кам'янець на Поділлі // Краєзнавство. 1930. № 1-5. С. 8-16.
4. Нечитайло П.О. Звіт про наукові археологічні дослідження та нагляд за земляними роботами на Гончарній башті у Кам'янці-Подільському: рукопис. Київ-Кам'янець-Подільський, 2018. 64 арк.
5. Пагор В. В. План Кам'янця-Подільського 1803 р. П. К. Сухтелена як остання спроба посилити фортифікаційних захист міста // Наукові праці Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. Т.1. С. 97-106.
6. Проект консервации памятника архитектуры XVI в. – Гончарной башни в г. Каменец-Подольском, Хмельницкой области / [Е. Лопушинская, В. Шевченко]. Киев, 1962. 18 арк.
7. Сіцінський Є. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Кам'янець на Поділлі, 1994. 60 с. С.15.
8. Planta Kamienna Podolskiego 1735 p. / [deli. Jan Witt Poruc. Ar. Kor] // Biblioteka Narodowa (Warszawa). Magazyn Kartografii. ZSK 7395; Planta Kamienna Podolskiego. URL: <http://polona.pl/item/17516608> (дата звернення: 26.03.2020 р.)

Рис. 1. Гончарська башта на планах Кам'янця 1673-1679 рр. (авт. Кипріяні Томашевич) та 1684 р. (авт. Йоган Якуб де Рубейс)

Рис. 2. Гончарська башта на планах міста Я. Вітте (1735 р.) та П. Сухтелена (1803 р.)

Рис. 3. Гончарська башта на фото кінця XIX – початку XX ст.

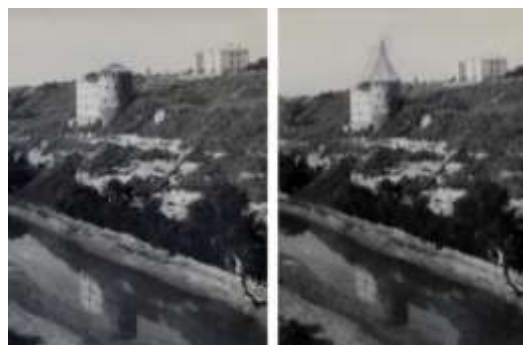

Рис. 4. Проекти завершення даху Гончарської башти (1961 р.)

Рис. 5. Гончарська башта до і після реставрації (2017 та 2019 рр.)

Володимир Парацій
м. Бережани

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ДОЛІ ПАМ'ЯТКИ: БЕРЕЖАНСЬКИЙ ЗАМОК

Анотація: У статті розкрито трагічну долю (трагічну як з погляду збереження пам'ятки, так і з погляду подій, які відбувалися навколо неї наприкінці червня 1941 р.) Бережанського замкового комплексу упродовж Другої світової війни. У період, коли двом ворогуючим системам (нацистській та радянській), однаково окупаційних для українських земель, цей історико-архітектурний (мистецький, фортифікаційний) ансамбль ставав об'єктом варварських (у кращому випадку – індиферентних) відносин

Ключові слова: Бережанський замковий комплекс, Друга світова війна, радянська репресивно-каральна система, нацистський режим, пам'яткоохоронна проблема

Мислитель і вчений-енциклопедист XIII ст. Насираддін Тусі вважав війну алогічною в системі людських взаємовідносин; дією, яка вступає у протиріччя з формами державного порядку. Для нього: «Війна... є найбільш небезпечним явищем серед усіх підлостей» [16, с. 61]. І це безумовна істина. Адже війна тотально змінює життєвий уклад, приносить страждання не лише людям, але й творінням людських рук. Особливо беззахисними під час воєнних дій виступають архітектурні творіння. Їх фізична «нерухомість» унеможлиблює будь-яке переміщення чи переховування. Але навіть в умовах воєнних протистоянь проявлялися спроби ці пам'ятки врятувати, принаймні – захистити.

Події Другої світової війни залишили свій слід і в долі Бережанського замку. Були приклади профанації пам'ятки, були спроби свідомого знищення; але були й потуги до його врятування і збереження для нащадків. Тут переплелася все: і позитивне, і негативне. Але він вижив; вижив, щоб дійти до сьогодення у вигляді «живописних руїн» і дочекатися хоч-би перспектив на відродження.

Власне, упродовж др. пол. 1930-х рр. Бережанський замок уже почав відчувати негативні прояви якщо не повного занепаду, то, принаймні, людського забуття. Його стан у передвоєнні роки чітко фіксує місцевий краєзнавець, громадський діяч і підприємець С. Вішнівський: «Нині замок в руїні – безповоротно зникли пребагаті кімнати панів Сенявських, поволі зникають з

тесаного каменю кружганки довкола дитинця, на подібі Вавеля, зведені, залишилися лише рештки схронів для бідоти людської..., залишився величезний комин..., залишилася в цілості Богу посвячена каплиця замкова» [26, с. 23]. Усі позитивні проекти та уявлювані перспективи 1920 – поч. 1930-х рр. не втілювалися на практиці. Замок залишався лише об'єктом людського споглядання у пропозиціях тогочасних туристично-екскурсійних путівників і розроблюваних туристичних маршрутів. Наступав період свого роду стагнації.

А з приходом у вересні 1939 р. радянських військ почалися вже усвідомлені руйнації. Фіксуються, на побутовому рівні, факти осквернення замку: солдати стріляють по стінах, у вівтар, нищать надгробки. Тоді ж, за твердженням польського дослідника Рафала Нестерова, радянська солдатня руйнує замкову каплицю; в результаті – знищено мозаїчне зображення на головному вівтарі, надгробки, залишки внутрішнього убранства та ренесансну кропильницю [24, с. 94].

Взагалі, у цих нових ідеологічних умовах складно було очікувати інших дій. Адже в авангарді окупації йшла військова машина, позбавлена знань про минуле та пістету до його слідів. На західноукраїнських землях пощастило лише деяким замковим комплексам, які ще у передвоєнні роки активно пристосовувалися для потреб музейництва. На них і звертали увагу представники сфери культури радянської України. Так, з 1939 р. статус Державного історико-культурного заповідника було надано замковому комплексу в с. Підгірці [1, с. 147]. Але, загалом, ситуацію це не змінювало. Пам'ятки архітектури – як найбільш відкрита для руйнацій категорія нерухомих пам'яток – були поза зоною захисту та раціонального пристосування.

Хоч, поступово діяльність радянських органів влади у сфері охорони пам'яток історії та культури поширилась і на новоприєднанні західноукраїнські території. Але вона далеко не була пріоритетною для нових органів. У Львові створювалися академічні установи: інститути історії та археології, філіал бібліотеки АН УРСР. Вони у своїх фондах зосередили колосальні надбання українських та польських культурницьких організацій Львова. А 31 серпня 1940 р. РНК УРСР прийняла постанову «Про організацію Комітету охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'яток УРСР». Передбачалося, що цей орган нової влади мав здійснювати охоронну і реставраційну діяльність в межах всіх (зокрема і приєднаних) земель української республіки [1, с. 148-149].

Тернопільський художник Дж. (Еміль?) Готт [7, с. 231] написав з натури картину «Замок в Бережанах», яку датовано 20 липня 1940 року (рис. 1). Це ледь чи не єдине відоме візуальне джерело інформації про пам'ятку початкового етапу Другої світової війни. Нині вона зберігається (серед старих збірок) у фондах (відділ графіки) Тернопільського обласного краєзнавчого музею [19].

Але реального ефекту на місцях від діяльності згадуваного вище Комітету охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'яток УРСР не відчувалося. Комітет із своїми філіями у західноукраїнських областях так і не розпочав своєї діяльності через напад Німеччини на Радянський союз [8, с. 220-221].

Причинами ж свідомих руйнацій архітектурно-мистецьких творінь на західноукраїнських землях був, загалом, «плінтусний» культурний рівень «нових господарів» – переважно людей з низькими інтелектуальними можливостями, з браком належної освіти та знань. Для яких реально існуюча історична споруда (мистецька, домінуюча навколо) сприймалася як об'єкт руйнацій, розграбувань, як «буржуйська» будівля. А ще й з глибокими підвалами та грубими стінами. Тому й

багато замків радянська влада використовувала з 1939 р. невідповідним чином: місця військових постой, склади, в'язниці, пересильні пункти, місця масових розстрілів (особливо в період відступу перед німецькими військами наприкінці червня – початку липня 1941 р.).

Зокрема, у звіті начальника Тюремного управління НКВС УРСР від 12 липня 1941 р. чітко вказано, що на території замкового комплексу у м. Бережани на початку літа 1941 р. розміщувалася військова частина, і в межах її дислокації здійснювалося захоронення закатованих в'язнів з Бережанської тюрми (в напередодні підготовлених ямах); а саме, що (цитуюмо мовою оригіналу) «погребение призведено в расположении воинской части (старая крепость)» [17, с. 371]. Мова велася про жертв масових розстрілів із місцевої в'язниці.

Свідчення очевидців також підтверджують факт використання замкових приміщень як місць розстрілів і захоронення жертв. Для прикладу: «Поблизу річки Золота Липа, що пропливає попри місто, стоїть серед невеликого парку старовинний замок Сенявських [так слід читати, в оригінальному тексті було допущено опуску]. Коли розбито замуровані льохи цього замку, то в них теж знайдено людські трупи» (з посланням на спогади, опубліковані в часописі «Шлях перемог» (Англія) від 10 липня 1960 р.; автор підписався криптонімом «М. Л.» [9, с. 19].

З початком Державної Незалежності України у дослідженнях вітчизняних істориків, при характеристиці радянських репресивних органів та їх діяльності на західноукраїнських землях упродовж 1939-1941 рр., знаходили своє місце й такі ствердження: «Відступаючи, репресивно-каральні органи вершили масові розстріли західноукраїнського населення, які у повоєнний час всіляко звальювали на окупаційні війська гітлерівського вермахту та підрозділи українських націоналістів «Нахтігаль» та «Роланд» [3, с.108-129]. І вже на початку 1990-х рр. публікувалися документальні підтвердження радянських репресивних дій; серед яких – факти розстрілів під час евакуації тюрм наприкінці червня – початку липня 1941 р., зокрема і в Бережанах [4, с. 248-254].

Загалом, тема масових розстрілів у Бережанах, проведених окупаційними радянськими репресивними органами на початку радянсько-німецької війни (у переддень евакуації), уже проаналізована нами окремо [14, с. 113-121]. Тому тут ми лише зацентрували увагу на факті використання для цих нелюдських і протиправних цілей приміщень Бережанського замку, а також призамкової території.

А після відступу більшовицького війська населення місцеве розшукувало своїх рідних. Нова німецька влада не перешкоджала пошуку та оприлюдненню інформації (зокрема – і в цілях своєї пропаганди). Таким чином, події кінця червня 1941 р. отримали широкий розголос у тогочасній пресі.

У цьому контексті також було дозволено відкрити могили із знищеними в'язнями на території Бережанського замку Сенявських (рис. 2-3). Підтверджує цю інформацію і єврейський історик Шимон Редліх (який дитячі – воєнні – роки прожив у Бережанах) у своїх спогадах [15, с. 102]. Частину тіл замордованих захоронили в братській могилі, опізнані останки – забрали родичі. Однак, через літню спеку було відкрито лише дві могили, а третя залишилась не відкритою [2, с. 297]. Також, згідно німецьких повідомлень, віднайдених (на підставі архівних опрацювань) Володимиром Косиком: «у Бережанах росіяни вбили 30 українців» [10, с. 107].

А власне процес руйнації замку Бережанського замку посилювався й у зв'язку із подіями, прямо дотичними до відступу радянських військових та

адміністративно-управлінських структур з Бережан, а також захоплення міста новими загарбниками.

Так, перше бомбардування Бережан, яке тривало три дні, німецькі війська розпочали 28 червня. Ось як про ці події згадує учень Бережанської гімназії, український поет, перекладач, мемуарист, відомий діяч Організації Українських Націоналістів (ОУН) Мирослав Кушнір: «Прийшов понеділок – найстрашніший день війни. Вже о 5 пополудні скинув німецький літак дві бомби. По двох годинах перерви почалось пекло. Що 15 хвилин приїздив німецький літак і скидав від 3 до 10 бомб; така атака тривала до 2 години ранку» [12, с. 321].

А першого липня 1941 р. мури Бережанського замку (зокрема – й замкового костюлу) були сильно пошкоджені сильним вибухом розташованих в околицях складів із боєприпасами, здійснених відступаючими радянськими частинами. Вибух був настільки сильним, що пошкоджено не лише замок, але й будівлі на доволі великій прилеглий території [24, с. 94]. Про цей факт також згадує у своїх спогадах Мирослав Кушнір: «...слідуючого дня большевики висадили порохівню. В цілому місті повилітали шиби, двері, позлітала дахівка. Кільканадцять домів завалилося» [12, с. 321].

Для нової – німецької – окупаційної влади Бережанський замок не викликав ніякого інтересу, тому відношення до пам'ятки було індиферентним. Нові перепланування, що передбачали свідомі нищення в ареалі історичної забудови, стосувалися перш за все міста. Адже, за ефемерної ініціативи і маячних проєктів нацистського старости Ганса Адольфа Асбаха, у 1942 р. передбачалося руйнування старих і зведення нових Бережан за нацистськими урбаністичними принципами. Виконання розпочато зрівнянням із землею значної частини північного передмістя між Бернардинським схилом і вул. Львівською (де нацистському очільнику бачилися нові Бережани). Але невдовзі Г. Асбаха відправили на східний фронт і справа «реалізації» проєкту припинилася [23, с. 35].

А замковий костюл, внаслідок вибуху 1941 р., зазнав значних пошкоджень, зокрема понищено покрівлю та вікна. Виникала потреба в негайних ремонтних роботах задля запобігання подальшої руйнації храму. Тому, з ініціативи бережанського римо-католицького пароха та підтримки (чи, швидше – не заперечення) місцевої окупаційної влади, такі роботи проводилися наступного – 1942 р. Віконні отвори закрито дошками, відновлено бронзове розп'яття Ісуса Христа, в якого за часів радянської окупації відбито кілька пальців [20, с. 3].

Також, восени 1943 р. замковий костюл було перекрито новою покрівлею. Цю роботу організував Комітет прихильників історичних пам'яток спільно із священиком (ксьондзом) Адамом Ланцуцьким. Для цього запрошено із Тернополя майстра бляхарської справи. Під час цих робіт використано покрівельний матеріал, отриманий в ході розчистки міста від завалів, а також наданий місцевою владою [21, с. 4].

Це були, хоч одиничні, але доволі позитивні результати регіональної пам'яткоохоронної (консерваторської) діяльності. Адже приклади раціонального використання замкових комплексів Тернопілля навіть в період протистоянь і бойових дій Другої світової війни зустрічаються і щодо інших пам'яток.

Підтвердженням цьому слугує інформація за 1943 р. про функціональне використання Кривченського замку. Цитуємо її: «Про захист для мандрівника подбали туристичні товариства, які влаштували в селі туристичний приют і примістили його в одній з двох башт, що з останками в'їздової брами є залишками руїн старого замку з XVII ст... Туристичний приют, збудований у башті, творить у двох поверхах шестибічні кімнати з вузькими, загратованими віконцями. Крутими

східцями виходиться на поверх. Простора кімната віє старовиною і нагадує минуле. Під стінами залізні ліжка з сіткою, коцом і солом'яною подушечкою. Якось таємничо тут, моторошно, але й цікаво для туриста і любителя старовини. Здається, і сні незвичайні навідують тутешніх нічліжан. Башта-готель – це перша атракція мандрівника» [13, с. 22].

Але перспективи щодо Бережанського замку залишилися, у подальшому, нездійсненими. А після «реставрації» у місті та краї радянської влади ці перспективи взагалі стали примарними.

У місті всі ключові споруди були зайняті різними владними структурами. Зокрема, у Ратуші (в центрі міської Ринкової площі) розмістилась полкова школа НКВС. Військові зайняли приміщення ще австрійських казарм, а в колишньому офіцерському будинку розташувався 86 полк НКВС. Таким чином, замок, розташований впритул до казарм й офіцерського будинку, став об'єктом непотрібної уваги солдатів й «енкавесників» [18, с. 45]. Це було доволі небезпечне сусідство. І біда не забарилася: в 1946 р. загін НКВС знищив підземелля та підвальні приміщення пам'ятки [24, с. 95; 25, с. 8]. Що привело, в подальшому, лише до більшої руйнації замкових стін.

При цьому, слід зауважити, що пам'яткоохоронна проблема не випадала з-під радянського урядового контролю. Уже протягом 1944-1945 рр. було прийнято низку правових актів по виявленню, науковому опису й постановці пам'яток на державний облік. За цей час було обстежено й поставлено на облік понад дві тисячі пам'яток архітектури, на 310 – були складені акти та кошториси для проведення ремонтно-відновлювальних робіт, розроблені проекти відбудови та реставрації 93 пам'яток [5, с. 133]. Але на збереження та охорону справді цінних історичних об'єктів (зокрема – замкових комплексів) це майже не проектувалося.

По іншому сприймалися збережені мистецькі артефакти з Бережанського замку в післявоєнній Польщі; яка у багатьох аспектах пам'яткоохоронної діяльності ще використовувала попередній досвід з часів «другої Речі Посполитої», а також – яку-неяку ідеологію національної пам'яті.

Зокрема, це стосується збереження та реставрації саркофагів Сенявських, які, з причин руйнації замку в часи Першої світової війни, були переміщені, за ініціативи тогочасного власника Якуба Ксаверія Потоцького, до краківського Вавелю. Тут вони знаходилися до часів німецької окупації; під час якої пам'ятки переховували «у якомусь магазині в передмісті Кракова». Адже нацисти планували перетопити саркофаги на метал. У 1946 р. чотири саркофаги, що символізували собою «поетизм і мистецькість», в пошкодженому вигляді повернуто до Вавелю [22, с. 140].

А в листопаді 1947 р. розпочалася робота по їх реставрації, яку проводив «консерватор технічний» при Державній мистецькій збірці на Вавелю Констянтин Ренковський. При відтворенні пам'ятки притримувалися принципу досягнення повної автентичності; збережено навіть старі пропорції металу: 60% цинку та 40% – свинцю. І дуже показовою є наступна думка (свого роду підсумок щодо очікуваного): «Є велика надія, що саркофаги Сенявських, після повернення їм давньої поліхромії, знову стануть визначним свідченням давньої мистецької культури, характерної для часів першої половини XVII ст. в Польщі» [22, с. 145, 147].

Погляд цивілізований, спрямований на відтворення історичності та мистецькості; незалежний від ідеологічних устремлінь.

Вчинені ж 1946 року свідомі варварські дії безпосередньо щодо Бережанського замку були нелогічними, варварськими, але й очікуваними. Адже це

було відображенням радянського, розповсюдженого в масі людській, «геростратичного» менталітету, спрямованого на грабіж, руйнацію та нищення; а також – неналежної освіти та рівня культури серед представників нової влади на місцях, їх ідеологічної закомплексованості, відсутності спеціальних знань, інколи – й звичайної професійної логіки. Хоч нормативного, методичного чи інструктивного матеріалу не бракувало уже в 1940-1950-х рр. [11, с. 20-26].

Бережанський замок, як об'єкт пам'яткоохоронної діяльності радянської влади, вперше у післявоєнний період згадується в одному із документів Тернопільського обласного відділу із справ архітектури (під назвою: «Свідчення про історичні та архітектурні пам'ятки архітектури Тернопільської області») за 1946 р., що зберігається в Державному архіві Тернопільської області. Найцікавіше, що до переліку пам'яток у м. Бережани зараховано «каплиця при замковому костелі італійської роботи, костел замковий XVI ст., замок 1554 р., побудований Миколою Сенявським». Як і щодо інших бережанських пам'яток, тут допущено помилки у датуванні і найменуванні, наявні нелогічні повторення. Відсутні об'єктивні історичні довідки на пам'ятки, а також їх плани чи креслення [6, арк. 1 зв.].

Це, вважаємо, дуже показовий документ, який розкриває всю формальність у відношенні до історичної спадщини відповідних радянських організацій та чиновників. І в такому відношенні до себе Бережанський замковий комплекс проіснував наступні кілька десятиліть.

Але це вже інша історія.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні. – Київ, 1991.
2. Бережанська земля: історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1970.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Київ, 1994. – Кн. 1.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Київ, 1994. – Кн. 2.
5. Горбик В., Денисенко Г. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні//Український історичний журнал. – Київ, 2004. – № 2.
6. Державний архів Тернопільської області. – Ф. Р-1242. – Оп. 2. – Спр. 5
7. Дуда І. Тернопіль 1540-1944. Історико-краєзнавча хроніка. – Тернопіль, 2010.
8. Заремба С. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. – Київ, 1995.
9. Злочини комуністичної Москви в Україні вліті 1941 року. – Вінніпег, 1960.
10. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
11. Кудерська Н. Становлення та розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні//Університетські наукові записки. – 2011. – №3.
12. Кушнір М. Невкоєне серце: Поезії, проза, матеріали до життєпису/Упорядкування М. Дубаса й І. Калинця, передмова М. Дубаса. – Львів, 2005.
13. Літопис Борщівщини. – Борщів, 1995. – Вип. 7.
14. Парацій В. Бережани в часи Другої світової війни (український вимір): «пам'ять» без «примирення»//Національна пам'ять (на вшанування жертв тоталітаризму). Збірник наукових праць. – Львів, 2021. – Вип. 4.
15. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї і українці 1919-1945 роках. – Київ, 2007
16. Рзаєв А., Ташкулов Д. Туси. Дониш. – Москва, 1990.
17. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. – Львів – Нью-Йорк, 2002.
18. Савчук В. Бережани по Другій світовій війні//Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней – Бережани – Козова, 1998. – Т. 2.

19. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею: КН – 28607, Інв. № 1141.
20. Gazeta Lwowska. – Lwow, 1942. – 09 listopada. – Nr. 263.
21. Gazeta Lwowska. – Lwow, 1943. – 22 listopada. – Nr. 274.
22. Mankowski T. Sarkofagi Sieniawskich w zbiorach Wawelskich//Ochrona zabytkow. – Warszawa, 1948. – T.1. – Nr. 3-4.
23. Nestorow R. Brzeżany. Historia miasta i jego zabytków//Koscioly i klasztory rzymskokatolickie dawnego wojewodstwa ruskiego/Materialy do dziejow sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. – Krakow, 2007. – T.15.
24. Nestorow R. Kościół zamkowy p.w. Św. Trójcy w Brzeżanach//Koscioly i klasztory rzymskokatolickie dawnego wojewodstwa ruskiego/Materialy do dziejow sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. – Krakow, 2007. – T.15.
25. Rusinski Zb. Tryptyk brzezanski. – Wroclaw, 1999.
26. Wiszniewski S. Przewodnik po Brzeżanach i okolicy. – Brzeżany, 1937.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

**Алла Перепелиця
м.Чигирин**

ВЕРШАЦЬКИЙ ТАНК-ПАМ'ЯТНИК Т-70М – ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ПЕР.ПОЛ.ХХ-ПОЧ.ХХІ СТ.)

Анотація: У статті висвітлюється минушина вершацького танк-пам'ятника Т-70М – пам'ятки історії Чигиринщини (пер.пол.ХХ-поч.ХХІ стст.). В ній розкривається історико-культурний потенціал пам'ятки культурної спадщини, аналізується її теперішність та перспективи використання танк-пам'ятника в туристичній і екскурсійній діяльності регіону.

Ключові слова: Танк-пам'ятка Т-70М, пам'ятки культурної спадщини, Друга світова війна (1939-1945), пам'ятка історії, місцеве значення.

Чигиринщина багата не тільки історичними подіями, а також пам'ятками історії, архітектури та містобудування, археології, монументального мистецтва і ландшафту. Серед 45 пам'яток історії Чигиринщини, пов'язаних із Другою світовою війною, почесне місце займає Вершацький танк-пам'ятник Т-70М.

Звільнення Чигиринщини розпочалося жорстокими боями за населений пункт Вершаці. Село, яке нині знаходиться на межі Черкаської і Кіровоградської областей, а в далекі грудневі дні 1943 р. – було одним з багатьох сіл Кіровоградської області. В боях за Правобережну Україну брала участь 5-та гвардійська танкова армія під командуванням генерала-лейтенанта танкових військ Павла Олексійовича Ротмістрова. В неї входив 5-ий Зимовниківський гвардійський механізований корпус. Сформований він був у 1942 р. з моряків тихоокеанського флоту. До складу цього корпусу входили: 10, 11, 12 гвардійські механізовані бригади. 12 гвардійська орденів Червоного Прапора, Кутузова і Б.Хмельницького II ступеня механізована бригада визволяла південно-західні околиці Чигиринщини.

Гвардійці 5-го танкового корпусу успішно провели наступ в напрямку сіл Глинська, Заломів, Кудашево, Вершаць та Івангорода. 2 грудня 1943 р. інженерно-лінійна рота на чолі із лейтенантом Миколою Морозовим визволила від нацистських окупантів село Маржанівку. Радянські війська пройшли без боїв села Заломи, Юхимове та хутір Зелений Яр. Населений пункт Вершаці в цей час був укріпленим оборонним рубежем гітлерівців. У селі нараховувалось 3000 чоловік регулярних гітлерівських військ та 400 поліцаїв з хурами награваного майна [2, с. 3].

24 грудня 1943 р. о 23 годині 70 радянських бійців розпочали бій за населений пункт Вершаці. Цілу ніч над селом стояв шалений гул від вибухів мін, пострілів гармат, кулеметної стрілянини. Вранці 5 грудня 1943 р. місцеве населення вітало радянських визволителів. Та радість була недовгою. Бойова техніка, просуваючись через болотисту місцевість хуторів Цибикивки та Самбросівки, значно відставала. Гітлерівці, дізнавшись про перевагу в живій силі і техніці, пішли в атаку. Зупинити наступ ворога змогли бійці інженерно-лінійної роти лейтенанта Миколи Морозова тільки біля хутора Зелений Яр. На допомогу гвардійцям із села Юхимове прибули 20 бійців на чолі із взводним І.О.Додєєвим. В бою за хутір Зелений Яр старший сержант Сухушин, ціною власного життя, зупинив німецький бронетранспортер. Здійснивши подвиг, радянський воїн не тільки відстояв бойовий рубіж, а й врятував життя багатьом солдатам.

Повернувшись на хутори Вербівку, Московський та село Тарасо-Григорівку гітлерівці вчинили розправу над місцевим населенням. Спалили в селі Вершаці до десятка хат та розстріляли з автомата п'ятеро малолітніх хлопців.

Укріплюючи свої позиції, нацисти встановили на схилах хутора Московський міномети. Генерал-майор Борис Скворцов, дізнавшись про складну ситуацію в районі сіл Тарасо-Григорівки та Вершаць, поставив завдання гвардійцям 24-ї танкової бригади атакувати дані населені пункти.

8 грудня 1943 р. о 6 годині ранку бійці інженерно-лінійної роти 12 гвардійської мехбригади під командуванням лейтенанта Морозова з боями увійшли в село Тарасо-Григорівку. Радянський танк Т-34 зупинили гітлерівські міномети у яру по дорозі, що вела на хутори Хавівка та Московський. Три танки Т-70М нацисти підбили в самому хуторі Московський: один біля ставка, два інші – на вулицях хутора. Протягом цілого дня гвардійці 12 мехбригади вели бій із гітлерівськими мінометниками. І тільки під вечір на схилах хутора Московський замайорів червоний прапор. Всі радянські бійці, що загинули у цьому бою, були поховані в братській могилі села Тарасо-Григорівки [5].

Вдруге сусіднє село Вершаці було звільнене від нацистських загарбників 9 грудня 1943 р. На другий день зимовниківці звозили з усіх кутків села загиблих своїх побратимів. Із чернечої балки були привезені 13 радянських солдатів. Майже всі вони мали поранення в ноги, а на скронях запеклася кров. Загинув на північній околиці села навідник протитанкових рушниць рядовий Анатолій Лизунов. На санках із хутора Самбросівки місцеві жителі притягли тіло партизана, його прізвище до цього часу не відоме.

Після тяжких боїв за Чигиринщину 5-ий гвардійський Зимовниківський корпус дислокувався в лісі біля села Заломи Знам'янського району. Корпус знаходився на Кіровоградщині більше ніж півроку. Навесні 1944 р. у брідку хутора Московський було знайдено тіло радянського танкіста [6]. У червні 1944 р. зимовниківці, під керівництвом старшини Зателюка, виготовили із дерев'яних колод постамент. На вигоні викопали квадратну яму. В ній гвардійці перепоховали однополчан. За допомогою танка Т-34 на дерев'яний постамент викотили танк Т-70М. Це один з трьох легких танків Т-70М, які були підбиті 8 грудня 1943 р. біля хутора Московський. В грудні 1943 р. радянські воїни гнали гітлерівців на захід, в сторону селища Олександрівки. Тому танк Т-70М був встановлений гарматою на захід. На передній частині танка-пам'ятника прикріпили дошку з прізвищами загиблих визволителів. Літнього дня 1944 р. в селі Вершацях відбувся мітинг, присвячений відкриттю танка-пам'ятника Т-70М. Віддаючи своїм побратимам честь, гвардійці 5-го Зимовниківського корпусу пройшли строєм біля братської могили. Після параду відбувся поминальний обід, а в нічному небі пролунав салют. Через кілька днів 5-й гвардійський Зимовниківський корпус вирушив на фронт, а у Вершацях [4] залишився свідок звитяжної слави танк-пам'ятник Т-70М (рис. 1).

Танк Т-70М вважається одним з кращих легких танків Червоної армії Другої світової війни. Розроблений в листопаді 1941 р. конструкторським бюро Горьківського автозаводу під керівництвом Н.А. Астрова, танк Т-70 влітку модернізували. З вересня 1942 р. автозаводи №38 (м. Кіров) та Горьківський імені Молотова розпочали серійне виробництво танка Т-70М з удосконаленою ходовою частиною. Бойовий комплект гармати був скорочений і становив 70 пострілів, кількість патронів до кулемета стала дорівнювати 945. Завдяки модернізації була збільшена ширина траків та опорних катків, а також діаметр зубчатого вінця ведучих коліс. Внаслідок цього маса танка збільшилася до 10 тонн, а запас ходу зменшився і становив 250 км. Згідно розпорядження НКВП від 21 листопада 1942 р. всі танки Т-70М повинні були мати радіостанції, але, фактично, це виконано не було. У Вершацькому танку Т-70М, випуску 1942 р., радіостанція була встановлена [1, с. 145].

Книга «Легкие танки Второй Мировой» дає відомості про тактико-технічну характеристику танка Т-70М з радіостанцією: «Боевая масса – 10 т, экипаж – 2 ч., оружие: 45 мм пушка, 20 к. образца 1934 года, 7,62 мм пулемет ДТ образца 1929 года. Приборы прицеливания: телескопический ТМФ, бронирование: лоб корпуса 35-45 мм, борт - 15 мм, корма – 15-25 мм, крыша и днище 6-15 мм, башня – 35 мм, двигатель – два ГАЗ-203, 6 цилиндровых, карбюраторных, рядных, жидкостного охлаждения, суммарная мощность 140 лс. при 3400 об/мин, суммарный рабочий объем 6960 м³, максимальная скорость 45 км/час» [1, с.155].

В червні 1942 р. у місті Муромі з легких танків Т-70 і Т-70М були сформовані танкові бригади №157 та №162. Вперше танки Т-70М брали участь в боях на південно- західних напрямках у липні 1942 р. На 26 червня 1942 р. в четвертому танковому корпусі 21-ї армії Південно-Західного фронту налічувалось

30 танків Т-70М. Під час боїв, що продовжувались із 28 червня по 7 липня, всі вони були знищені.

Озброєння та броньовий захист танків Т-70М були досить слабкі. Вони не могли вести рівноцінний бій з важкими німецькими танками «Тигр», «Пантера», «Фердинанд». Це була головна причина припинення серійного виробництва танків Т-70 і Т-70М. Всього за 1942-1943 роки заводи №37, №38 і ГАЗ випустили 5000 штук танків Т-70М. Нарком оборони СРСР, від 3 вересня 1942 р., запропонував сформувати «15 бронетанкових батальйонів, штат из двух рот бронемашин БА-64 и роты Т-70М» [1, с.141].

Спочатку новостворені батальйони входили у резерв Ставки ВДК, а, згодом, танки Т-70М використовували тільки у розвідувальних операціях. Весною 1944 р. легкий танк Т-70М був виключений із штатів танкових військ, але потрібно зазначити, що майже до кінця війни танки Т-70М виконували функції командирських.

В II половині 50-х років ХХ ст. відбулося перепоховання двох радянських воїнів із цвинтаря с. Вершаці до братської могили. Серед них і лейтенант Ключев Юхим Петрович [3]. Після цього танк Т-70М встановили на кам'яний постамент [3], по праву сторону якого напис: «Вечная слава борцам, погибшим в борьбе за независимость Советской Родины». Ліва сторона увінчана словами: «Родина не забудет своих героев» [6, с. 2]. По центру дошка із 34 прізвищами загиблих визволителів. Імена 7 з них до цього часу невідомі. Прізвище Ключова Юхима Петровича відоме, але, на жаль, не викарбуване на постаменті. Загальна висота танка-пам'ятника 3,55 м, висота танка 2,10 м, розміри мурованого постаменту 3,0х6,50х1,45 м. З північного фасаду танка-пам'ятника було вимуровано підвищення прямокутної форми. На ньому розмістили п'ятикутну зірку рожевого кольору. Танк-пам'ятник огородили металевим парканом, який до цього часу фарбують в зелений колір. Всі роботи проводилися за кошти колгоспу «Комунар». Ландшафт центра села змінився, і танк повернули гарматою на північ.

В травні 1961 р. на мітинг присвячений Дню Перемоги до с. Вершаць завітав старшина Зателюк [5].

Згідно постанови виконкому обласної Ради народних депутатів від 28 вересня 1973 р. був виготовлений паспорт «Братська могила радянських воїнів (танка-пам'ятника Т-70М)». «15 грудня 1972 р. пам'ятку історії періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. взяли на державний облік з охоронним номером 3. Паспорт складено 21 лютого 1977 р. історик – Степаненко Лідія Матвіївна. Паспорт об'єкту культурної спадщини затвердив Інспектор по охороні пам'ятників Косюра Володимир Олександрович та Начальник обласного управління культури Білик Борис Георгійович» [7, с. 4].

У 1983 р., після 40 років мирного життя, в село прибули 2000 сивочолих ветеранів, колишніх гвардійців 5-го механізованого Зимовниківського корпусу. Біля братської могили відбувся мітинг та пролунав салют. Протягом десятиліть сільська рада проводила косметичний ремонт танка-пам'ятника.

1 вересня 1986 р. було підписане «Охоронне зобов'язання» №76 пам'ятки історії «Братська могила, село Вершаці, розташований центр села» (вершацький танк-пам'ятник Т-70М) головою колгоспу «Перемога» Коханом В.В та завідуючим відділом культури Кучманом М.М., згідно якого колгосп «Перемога» зобов'язується дотримуватися умов охорони «Братської могили». Зокрема, «зберігати від руйнування та розкрадання, утримувати пам'ятник у впорядкованому стані, не розкопувати та не проводити ніяких земельних робіт навколо пам'ятника, не проводити ніяких будівельних робіт на території пам'ятника, проводити

озеленення пам'ятника та оберігати його, негайно повідомляти управління, (відділ) культури про всякі пошкодження пам'ятника та приймати заходи проти дальшого його руйнування». У випадку порушення зобов'язання, при якому пам'ятникові завдають пошкодження, що спричиняють часткову або повну його втрату, винні в допущенні цього несуть відповідальність у кримінальному порядку, згідно з існуючим законодавством про охорону пам'ятників культури [7, с.4].

В квітні 2008 р. на фасаді постаменту були змінені написи, по праву сторону викарбовано: «1941-1945 роки», а внизу зображена гілка дерева, ліва сторона увінчана словами: «Вічна пам'ять героям», зверху видніється чаша вічного вогню і гілка золотого кольору [7, 1]. По центру залишився напис «Вечная Слава Воинам Освободителям Павшим В Боях За Свободу И Независимость Нашей Родины 1941-1945». Під ним прізвища загиблих солдатів, зокрема «Рядовой Алешин И.Н. 1913, - Барышников Г.А. 1925, - Васильев Г.В., мл-л-нт Гельдман Д.И.1913, мл-л-нт Гуланов В.Ф.1925, л-нт Зайцев И.П. 1924, Рядовой Ишкин С.И. 1925, мл-с-нт Копышков П.Н. 1925, - Костенков П.Ф.1925, Рядовой Краснотов Н.Ф. 1925, партизан Крешталь Н.Ф., Рядовой Киреев В.И. 1925, - Ладков Н.К. 1925, -Лазунков А.Е. 1925, л-нт Марченко И.Н. 1922, рядовой Мамонтов В.Д., мл.-л.-нт Малеев В.В., рядовой Никифоров В.Е.1925, мл.с-нт Нурточков В.Ю.1924, рядовой Полукин Д.И. 1922, мл-с-нт Попков Н.Г. 1925, мл.-л-нт Павков П.Е.1923, ст.-л-нт Павлов В.В., с-нт.Скибин А.Н. 1924, рядовой Саблин Ф.Е.1925, - Семенов И.Я. 1925,мл.-л. - нт Салтыков М.И., - Снегустенко Г.Н., - Трофимов П.Н. 1924,Рядовой Черный В.Ф., мл-л-нт Шапыркин А.А., 1919, рядовой Шкодов И.С.1925, - Шустров В.М., мл.-л-нт Куликов В.К. и 7 бойцов, фамилии которых неизвестны, и 1 партизан» [7, с. 2].

На початок ХХІ ст. із 5000 легкий танків Т-70М залишилося тільки два: в селі Вершаці Чигиринського району Черкаської області (Україна) та у містечку Пароле (Фінляндія). У музеї Бронетанкової техніки містечка Пароле експонуються 50 танків і бронемашин, серед них даний танк. З 2004 р. в Росії проводилася робота по створенню «Каталогу бронетанкової техніки – пам'ятників і музейних експонатів країн СНД».

В березні 2004 р. Чигиринська районна адміністрація та НІКЗ «Чигирин» надіслали в Карачаєво-Черкеську республіку історичні матеріали та світлини Вершацького танка-пам'ятника Т-70М. Польові розвідки та написання історичної довідки провела молодший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника А.І.Перепелиця.

Навесні 2020 р., за кошти Вершацької громади, було здійснене фарбування металеві огорожі, танка-пам'ятника і постаменту та викладена тротуарною плиткою доріжка-підхід до Т-70М.

Танк Т-70М – визначна пам'ятка історії місцевого значення, що входить до Державного реєстру. Він вважається раритетом періоду Другої світової війни в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Барятинський М. Легкие танки Второй мировой войны. – М., ЭКСМО, 2007.С.141-155;
2. Мінаєв М. В боях за Вершаці//Зоря комунізму. –1990. – №123. – С.3.
3. МПД автора. – Записано від Довженко Галини Агеївни, 1925 р.н., с. Вершаці.
4. МПД автора. – Записано від Іващенко Федора Васильовича, 1920 р.н., с. Вершаці.
5. МПД автора. – Записано від Руденка Івана Йосиповича 1936 р.н., с. Вершаці.
6. МПД автора. – Записано від Шишацького Миколи Володимировича, 1932 р.н., х. Зелений Яр.
7. Паспорт пам'ятників історії та культури СРСР (нерухомі). Братська могила. К., друк.№1, цех 6.1974.С.1-4.

Рис 1. Танк-пам'ятник Т-70М села Вершаць – раритет Другої світової війни 1939-1945 років

Марина Пономаренко
с. Качанівка

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИСВЯЧЕНІ КАЧАНІВСЬКІЙ САДИБІ

Анотація: в даній роботі представлені мистецтвознавці, історики, дослідники дворянської садиби кінця XIII – початку XX ст. в с. Качанівка, автори багатьох наукових праць, які і на сьогодні є цінним джерелом інформації для повноцінної роботи заповідника. Серед них є такі відомі постаті, як мистецтвознавець і краєзнавець Г.К. Лукомський, мистецтвознавець Т.П. Каждан, історики та дослідники І.Д. Родічкін та О.І. Родічкіна, дослідниця Г.В. Олехно (досліджувала парк), український письменник А.П. Дрофань, В.І. Тимофієнко.

Суспільна значущість обраної теми пов'язана з великим історико-культурним потенціалом, закладеним у Національному історико-культурному заповіднику «Качанівка». Качанівська садиба є унікальною за своєю архітектурою, історичною цінністю та своєрідністю ландшафту. З нею пов'язані імена великих людей, з якими ототожнювалася культурна еліта минулого України. Доказом того, що ці всі видатні постаті в той чи інший час відвідали Качанівську садибу є залишені ними автографи у Альбомі автографів. Альбом був заведений ще Григорієм Степановичем Тарновським. Ця традиція була продовжена й наступними господарями Качанівки. Всього за період господарювання трьох поколінь Тарновських у альбомі було залишено 608 автографів.

Ключові слова: історіографія, дослідження, дворянська садиба, Качанівка, наукові розвідки, історія.

Протягом XVIII–XIX ст. відомі дворянські родини споруджували й облаштовували власні садиби, створювали садово-паркові ансамблі. Деякі з них дійшли до нашого часу, стали надбанням не тільки національного, а й європейського паркобудівного мистецтва та архітектури. Саме такою і є дворянська садиба в с. Качанівка на Чернігівщині.

За писемними джерелами, історія Качанівки, як поселення, нараховує близько 250 років.

Історія села Качанівка починається з середини XVIII ст. (1742 р.). Іваницький козак Прочай і приказчик Рагузинських – Родіонов продали ніжинському греку Федору Болгарину водяний млин на річці Смош. Придбавши навколишні поля і ліси, Болгарин заснував тут хутір, який продав придворному півчому Федору Івановичу Каченівському. В результаті хутір отримує від імені власника назву Каченівщина або Качанівка. Так за 890 рублів Каченівський придбав хутір. В 1744 р., недалеко від млина Болгарина також на річці Смош, був ще один хутір, який належав іншому греку Фомі Мочеману. Цей хутір Каченівський купив за 1690 рублів. Згодом Каченівському були жаловані більш багатші землі, а Качанівку продав своєму брату Михайлу Івановичу Каченівському в 1753 р.

1770 р. за дорученням імператриці Катерини II Парафіївку і Качанівку було куплено для фельдмаршала Петра Олександровича Рум'янцева – Задунайського і в грудні того ж року були подаровані імператрицею.

1772 р. за наказом графа Рум'янцева – Задунайського було розпочато будівництво кам'яного дому та навколо нього закладено парк, який дав початок тому дивовижному парку, яким славилась Качанівка пізніше.

Після Рум'янцева садиба довгий час перебувала у власності трьох поколінь українських поміщиків Тарновських. Це покровитель молодих талантів Григорій Степанович (1787-1853), борець за відміну кріпосного права Василь Васильович – старший (1810-1866), щедрий меценат та власник колекції українських старожитностей Василь Васильович – молодший (1838-1899). Завершує перелік господарів цукровий підприємець Павло Іванович Харитоненко (1853-1914).

На сьогоднішній день зростає науковий інтерес до феномену дворянської садиби на українських землях. Досить актуальним є вивчення, дослідження та аналіз становлення і життєдіяльності садибних комплексів. Розкрити специфіку садибного життя, осмислити особливості садибної культури дозволяють мемуари, спогади, щоденники, повсякденні записи, листування власників садиб та їх рідних, друзів, які відображають безпосередні враження від традицій садибного побуту, культури спілкування. Родові, сімейні та особисті архіви містять не тільки документи історії роду і самого маєтку, але і надають інформацію про участь членів дворянських сімей в державному, дипломатичному, військовому, науковому і творчому житті держави.

Найбільш цінним та цікавим джерелом для інформації з історії садиб Лівобережної України є узагальнюючі історико-статистичні праці кінця XIX – початку XX ст. та дослідження того ж періоду, присвячені історії місцевих дворянських родів. Окрім того, в Санкт-Петербурзі на початку XX ст. виходили журнали «Столица и усадьба» та «Старые годы», в яких публікувалися матеріали з історії та особливостей архітектури садиб Російської імперії. В них були опубліковані кілька нарисів з історії садиб, розташованих на українських землях, в т. ч. і Качанівської. Автором частини цих нарисів був відомий мистецтвознавець, художник, краєзнавець Г.К. Лукомський [4]. Також М.М. Врангель у статті «Поміщицька Росія», написаній після подорожі по Україні в 1909 р., згадує Качанівку як одну з небагатьох чудом збережених садиб [1].

Одним з перших дослідників, який детально описав внутрішнє життя садиби, був племінник Василя Васильовича Тарновського – молодшого Михайло Володимирович Тарновський. Він є автором блискучої публікації про Качанівку в журналі «Столица и усадьба» за 1915 рік, яка так і називалася: «Качановка. (Бывшее имение Тарновских, ныне – Олив)» [8]. Майже на кожній сторінці є опис садиби Качанівка та життя її мешканців. Десятки років Михайло Володимирович

присвятив цим дослідженням. До нас дійшла лише частина його доробку, та й то завдяки його дружині, яка в нелегкі часи завжди з собою носила валізу з паперами чоловіка. А далі зберігачем сімейних реліквій стала його донька Ірина Михайлівна Тарновська. Саме завдяки їй опублікована спеціальна стаття в журналі «Столиця и усадьба» (1915 р.), присвячена родині Тарновських. Також в ній були використані фото з сімейного архіву [3].

На сьогоднішній день самими цікавими і загадовими залишаються спогади українського історика, дослідника, академіка і культурного діяча Дмитра Івановича Яворницького про Василя Васильовича Тарновського – молодшого. Рукопис називається «В.В. Тарновський» і містить ретельні описи Качанівської садиби [10]. Довгий час цей рукопис зберігався в Інституті рукопису Національної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського в Києві і був підготовлений до друку лише в 1996 р. [9].

Взагалі, Дмитро Яворницький у своїх спогадах створив непривабливий образ Василя Тарновського-молодшого. Чому? Мабуть, слід зважати на час написання спогадів – 30-ті рр. XX ст., коли говорити про громадську, меценатську діяльність видатного колекціонера, його вклад у розвиток музейної справи було неможливо з ідейних міркувань. Восени 1933 р. відомого історика Яворницького було звільнено з роботи і майже всі його колеги були репресовані. Людей переслідували лише за одне знайомство з ним.

Зацікавленість фахівців і мистецтвознавців Качанівською садибою відновлюється в 60-70 рр. XX ст. Мистецтвознавець Т.П. Каждан досліджувала культурне життя садиби Качанівка і написала нарис про Качанівку: «Культурная жизнь усадьбы во второй половине XIX в. Качановка»[2]. В останні роки Т.П. Каждан видала монографію «Художественный мир русской усадьбы», в якій є багато інформації про Качанівку [9].

З 1981 р., коли садибі Качанівка було надано статус державного заповідника, починається новий період вивчення її історії Качанівки. В 1982-84 рр. на замовлення заповідника та Міністерства культури УРСР спеціалісти Ленінградського відділення Північно-Західного лісооблаштувального підприємства Всесоюзного об'єднання «Ліспроект» проводилися масштабні дослідження парку. У результаті було розроблено документ – план палацо-паркового ансамблю з численними кресленнями та довідками, на основі якого розроблялися проектні матеріали. Одним з головних авторів і дослідником була Г.В. Олехно, яка потім майже 15 років працювала в заповіднику і досліджувала парк [9].

Не стояли осторонь історіографічних досліджень і штатні працівники Державного історико-культурного заповідника «Качанівка». Значну науково – дослідну роботу провели Р.В. Міщенко, Г.А. Петренко, Т.В. Деркач, І.М. Радченко, О.М. Петренко. Автором більшості публікацій у наукових виданнях був головний зберігач фондів Національного історико-культурного заповідника «Качанівка» (далі – НІКЗ «Качанівка») протягом 1988-2012 рр. Григорій Андрійович Петренко.

У 70-80-х рр. XX ст. дослідженням історії дворянської садиби Качанівка займається український письменник та автор багатьох творів для дітей А.П. Дрофань. Захопившись історією садиби, він починає збирати матеріали для свого нового історичного роману «Музи кохання». А. Дрофань не один раз відвідав Качанівку, зустрівся там із старожилами сусідніх сіл Петрушівки та Власівки, розпитував про історію легендарного палацу. Автор старанно працював над книгою, правдиво описував як у романтичному помісті перепліталися долі геніїв та видатних митців. А щоб ще краще вивчити історію Качанівки, Анатолій Павлович неодноразово їздив до Москви, Ленінграда. Старанно вивчав архівні джерела в

Києві, Чернігові. Він навіть відшукав тоді у Москві онуку В.В. Тарновського – молодшого Тетяну Василівну Тарновську. Письменник запросив її відвідати Качанівку, і незважаючи на свій похилий вік, Тетяна Василівна приїхала на свою рідну землю.

Після короткого знайомства Анатолій Павлович і Тетяна Василівна пішли в парк, в якому колись прогулювалися чимало легендарних митців. Письменник ретельно розпитував Тетяну Василівну про пам'ятні події, що упродовж багатьох років відбувалися в садибі. Вона охоче розповідала про свій родовід, традиції та звичаї, що склалися в Качанівці. Багато чого вона чула від свого батька, тож щиро і задушевно ділилася спогадами про славне минуле свого роду. Ці спогади лягли в основу двох історичних романів – «Таїна голубого палацу» і «Музи кохання». Останній вже вийшов по смерті письменника, життя якого раптово обірвалося 25 травня 1988 року у видавництві «Радянський письменник» («Український письменник»), куди він відніс рукопис щойно завершеного твору [5].

Одним з перших у історіографії незалежної України поставив питання про необхідність комплексного дослідження садибних комплексів України, звернув увагу на їх значимість для вітчизняної культури В.І. Тимофієнко. Проте через соціально-економічні труднощі 1990-х рр. подальшого розвитку у цей період тема не отримала.

Одним з найбільш значущих доробків в історіографії дворянських садиб останніх 20 років стала монографія І.Д. Родічкіна та О.І. Родічкіної «Старовинні маєтки України», в якій висвітлено історію, загальні стилістичні напрямки та особливості розвитку найбільш видатних палацово-паркових комплексів України. В цій монографії є розділ «Три століття Качанівки», присвячений качанівській садибі [7].

Саме дослідникам ХХ ст. ми завдячуємо, тій кількості інформації, що маємо і використовуємо в роботі заповідника. Але, на жаль, не всі сторінки з життя та побуту садиби досліджені в повній мірі. Наукові співробітники НІКЗ «Качанівка» і на сьогодні проводять історіографічні дослідження, на основі яких готують наукові теми для розробки проектів реставрацій садибно-паркового комплексу. Адже, як говорив один з найвидатніших кінорежисерів України і світу Олександр Довженко: «Сучасне – завжди на дорозі з минулого в майбутнє». І таки справді, зберегти з минулого усі витвори нашого історичного буття і національної пам'яті, аби передати їх майбутнім поколінням, – висока і благородна місія всіх, хто причетний до складових проблем культурного будівництва. Наше завдання – зберегти в сучасному надбання минулого і передати їх майбутнім поколінням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Врангель Н.Н. Помещичья Россия // Старые годы. – 1910. – Июль – сентябрь.
2. Каждан Т. Культурная жизнь усадьбы во второй половине XIX века // Взаемосвязь искусств в художественном развитии России второй половины XX века. – Москва: Наука, 1982. – С. 264-294.
3. Клочко Л.І. Щось таки в тих Тарновських є // Науковий архів НІКЗ «Качанівка». – 2014-2015. – С. 1.
4. Лукомский Г.К. Українська художня спадщина. – К.: Українські пропілеї, 2004. – 712 с.
5. Маринчик С. Сузір'я талантів. – 2013. – С. 62-67.
6. Пономаренко М. Історико – культурний комплекс «Качанівка» очима видатних і пересічних відвідувачів кін. XVIII – поч. XXI століття. – 2018. – С. 6.
7. Родічкін І.Д., Родічкіна О.І. Старовинні маєтки України: книга – альбом // Три століття Качанівки. – К.: Мистецтво, 2005.
8. Тарновський М.В. Качановка (Бывшее имение Тарновских, теперь Олив) // Столица и усадьба. – 1915. – № 40-41.

9. Товстоляк Н. Садиба Качанівка як об'єкт досліджень історичного садібознавства // Проблеми і перспективи музеєфікації старовинних дворянських садиб України кінця XVIII-XX ст. // Науковий архів НІКЗ «Качанівка». – 2007. – с. 18-22.
10. Яворницький Д.І. В.В.Тарновський // Хроніка. – 2000. – Вип. 16. – С. 139-172.

**Оксана Пришляк
м. Збараж**

ЗАМОК У С. КРИВЧЕ – ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Анотація: *Стаття присвячена процесу будівництва та архітектурних досліджень, вивченню історичних хронологічних процесів оборонного замку в селі Кривче – архітектурної спадщини Західного Поділля як важливого історичного регіону України; опрацьовано проекти пристосування та використання як об'єкту культурної спадщини Національного заповідника «Замки Тернопілля». Збережені залишки пам'ятки архітектури державного значення – замку в селі Кривче Борщівського району є важливим об'єктом для дослідження оборонної архітектури XVII ст. і розвитку туризму в цій місцевості.*

Ключові слова: замок, Кривче, фортифікація, пам'ятка архітектури.

Із входженням замку в селі Кривче Борщівського району Тернопільської області до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля», виникла необхідність в узагальненні, аналізі, синтезі результатів вже існуючих досліджень даного об'єкту, та проведення нових. На сьогоднішній день існуючі дані по Кривченському замку є досить мізерними тому постає потреба у ґрунтовному вивченні невідомих історичних фактів щодо архітектури фортифікаційного будівництва на теренах Західного Поділля і дозволить намітити шляхи вирішення проблем дослідження проблем взаємовідносин країн ЄС на території Східної Європи.

Було проаналізовано збережені залишки пам'ятки архітектури, а також опрацьовано писемні джерела, як праці Андрушко І.О., Данилейка В.М., Лонкевича Д., Сіцінського Є., Сохацького М. і польськомовні джерела А. Чоловського та інших.

Назва села Кривче у джерелах XVI ст. згадується під різною інтерпретацією, а саме у варіантах: Krziwcze, Krzywcze, Krzywczе. У виданні 1889 р. Олександра Яблоновського, в описі земель Руських території Волині і Поділля, наводиться документ опису виконання збору податей на землю латинською мовою, в якому згадується село Кривче саме у 1530 та 1542 рр. А в перекладі із латинської мови щодо села Кривче, під датою 1530 р., говориться: «У Кривче, «Kuemlycz Juyk» пообіцяв, що не проводитиме ніяких покарань, що обмежували б свободу громадян».

Одразу після в'їзду в село, яке ще називають Нижнє Кривче, видно величні залишки колись могутнього оборонного замку. У 1639 р. магнати Миколай-Станіслав та Войцех Контські на високому лівому березі Циганки між двома її притоками розпочали зведення регулярного замку. Отож, згідно з першою писемною згадкою, село як мінімум на 100 років старше, ніж початок будівництва замку [2, с. 71].

Будівництво оборонного замку на верху гори, було важливим етапом розвитку цього села та поступового заселення прилеглих територій житловими поселеннями.

Замок розташований на високому узгір'ї обмеженого, з південної сторони, скалистими берегами річки Циганки, а з північної сторони - глибоким яром, і є частиною укріплень Кам'янець-Подільської фортеці, з котрою, можливо, був з'єднаний підземними ходами.

Кривченський замок у XVII ст. був одним з найкращих обороноздатних замків на Західному Поділлі – мав розвинуту систему сухих оборонних ровів з трьох сторін – західної, південної і східної. З північної сторони кругий схил природного узгір'я на якому розташований замок, утруднював підступи до нього [6, с. 128].

За планувальною конфігурацією замок у селі Кривче належить до регулярних, прямокутних замків з наріжними баштами та арсеналом. Замок мав майже квадратну форму з баштами по кутах, а зі східного боку була влаштована в'їзна брама.

В стінах башт знаходилися бійниці, на двох нижніх ярусах з лучковими перемичками, на третьому - ключоподібні бійниці. Закладені отвори бійниць у підвальному ярусі башт дають підстави стверджувати, що первісно рівень поверхні ґрунту був нижчий і башти були чотириярусними. Залишки мурів свідчать про існування прибудованого до західної стіни, з боку замкового подвір'я, палацу.

Вежі та оборонні мури замку муровані з бутового каменю-вапняку, що поширений в даному регіоні, і потиньковані вапняно-пісковим тиньком.

Навіть ті рештки замкових укріплень, що дійшли до нашого часу, дають достатнє уявлення про масштабність будівництва, яке тривало не один рік. Вдало вибране місце робило його неприступним. Він належав до важливих подільських замків. Доля новозбудованого замку була типовою для подільських фортець. Замок у селі Кривче теж став розмінною монетою у міжнародних військово-політичних баталіях. Зважаючи на непересічне стратегічне й оборонне значення замку у Кривчі, він завжди був під пильною увагою можновладців [5, с. 71].

Замок багато разів займали татари і турки. Недавно збудована фортеця сповна відчула на своїх мурах усі особливості військових маніпуляцій. Адже під час Визвольної Війни українського народу, в липні 1648 р., козацькі загони Богдана Хмельницького зайняли замок, вигнавши з нього польський гарнізон. Правда, поляки через деякий час все-таки зуміли повернути замок під свою юрисдикцію.

Але недовго польська шляхта володарювала в Кривченському замку. В другій половині XVII ст. замок відіграв важливе стратегічне значення в воєнних діях Польщі проти Туреччини. Вже в 1672 р. після підписання Бучацької угоди між Польщею та Туреччиною замок у Кривчі разом із більшою частиною Поділля перейшов у володіння турецького султана. Повернути ці втрачені землі до польської корони вдалося лише через 7 років. Повертаючись додому із Бучача, турецький султан Магомет IV захопив замок в Кривчі й деякий час перебував там зі своїм військом. До 1675 р. замок контролювався турецьким гарнізоном. В 1675 р. Ян III Собеський наказав взяти в облогу цю твердиню. Під час облоги оборонні споруди зазнали значних пошкоджень. В тому ж році в зруйнованій фортеці засів польський зрадник Кричинський з загоном липків (татар). Замок був пошкоджений, але попри постійні руйнування, якими на його могутніх стінах закарбовувалися усі перемоги та поразки, через його важливе військово-стратегічне значення, цю твердиню швидко відбудовували. Пізніше, в 1687 р., вже татарські загони взяли в

облогу поляків, що знайшли захист за мурами замку. Взагалі, його досить часто брали чи то штурмом, чи то облогою [3, с. 250].

У XVIII ст. на Поділлі стає спокійніше, відпала загроза нападу татар і турків, через це замок у Кривчі втрачає своє оборонне призначення, його почали відбудовувати, і він поступово перебудовується із фортеці на панський маєток, село також почало відбудовуватись і розширюватись. У середині XVIII ст. повновладним господарем замку залишався польський поміщик Ян Беатрик Голєєвський (1789-1862), який у ньому і проживав. Очевидно, що в цей період замкові оборонні мури були понижені, сухі оборонні рови – засипані.

Після поділу Польщі, у 1772 р. Кривче разом з іншими територіями Борщівщини потрапляє під владу Австрійської імперії. І хоч Австрія була на той час відсталою країною Європи, Борщівщина, як і всі західноукраїнські землі, в економічному відношенні відставала від розвитку корінних австрійських земель. Спочатку Кривче входило до Заліщицького, пізніше – до Чортківського округів.

Після скасування панщини в Австро-Угорщині в 1848 р. панські маєтності надаються в оренду та у відкуп євреям. В середині XIX ст. Ян Беатрик Голєєвський продав замок єврею-перекупнику Лазару Зейдману (Сейдману). Будучи байдужим до всіляких історичних сентиментів, свято дотримуючись лише вигоди, підприємливий ділок за короткий час розібрав на каміння дві замкові башти й північні, східні та західні мури оборонної фортеці. З «історичного» каміння Зейдман побудував винокурню, решту продав селянам. Ще й зараз у селі збереглися споруди побудовані з того каменю. Дійсно, що було Зейдману до чужої йому історії, для нього важили лише власні надприбутки. Тільки завдячуючи втручанням спілки охорони та консервації пам'яток архітектури руйнація замку була зупинена [7, с. 8].

В 1870-их роках власником замку був Соломон Боцман, борщівський єврей, власник гуральні і винокурні у селі Кривче. За його володіння замком камінь з північної, західної, і східної стін, а також з двох веж розібрали для будівництва винокурні і будинків.

У 1892 р. польський історик Александер Чоловський ще бачив фундамент розібраних стін і веж [8, с. 79].

На початку XX ст. замком володів єврей Лазар Мельцер, який був кривченським головою. З первісних замкових споруд, перед Першою Світовою війною, збереглися південно-західна і південно-східна оборонні вежі та фрагмент оборонного муру, а також частина в'їздової вежі. Лазар Мельцер віддав в дарунок землі, на яких розташований вхід до печери й залишки замку, Подільському туристично-красознавчому товариству, завдяки чому у 1924 р. цим товариством була зроблена друга спроба реставрації замку. На той час відновили і накрили одну вежу. В середині вежі обладнали кілька приміщень на зимовий та літній періоди для туристів! Чим це не підказка використати досвід майже столітньої давнини для розвитку туризму в Кривчі?

А коли відновилася радянська влада, у 1946 р. для будівництва дороги в Кривчі почали розбирати як в'їзну браму, так і залишки мурів. В 1950-ті роки під час будівництва сільського клубу в безпосередній близькості від замку були розібрані залишки в'їздової вежі. Навіть з фундаментів зруйнованих стін і веж місцеві жителі повибирали весь камінь.

Третя спроба реставрації замку була зроблена в 1990 р. Тоді місцевий колгосп доклав багато зусиль і коштів, щоб врятувати історичну пам'ять про оборонну твердиню, ініціювавши її реставрацію [8, с. 25].

Та ще перед початком ремонтних робіт в 1990 р. експедиція з Києво-Печерського заповідника під керівництвом Олександра Сиромятнікова провела архітектурно-археологічні обстеження замку в селі Кривче. Завдяки їхній наполегливій роботі вдалося розчистити майже повністю засипаний землею і сміттям перший ярус двох веж, знайшли залишки оборонного муру. В результаті аналізу процесу археологічних досліджень Кривченського замку, можна зробити висновок, що фортеця в селі Кривче є архітектурно-археологічним пам'ятником XVII-XVIII ст. із хорошим збереженням культурного шару. Олександр Сиромятніков навіть дійшов висновку, що фортеця, мабуть, зразу до кінця добудована не була. І що досить цікаво – в одному з шурфів шар материкової глини вище за нижній рівень бійниці. Після згаданих археологічних досліджень, під час земляних робіт в процесі реконструкції оборонної стіни і двох веж, замок обстежила експедиція Борщівського краєзнавчого музею. В підвалах веж було знайдено матеріал XVII-XVIII ст., а саме: скляний посуд, фрагменти гончарного посуду, кахлі.

Замок в селі Кривче згідно розпорядження Кабінету Міністрів України від 05 листопада 2008 р. №1397-р, ввійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля». Тому виникла необхідність в узагальненні і аналізі результатів вже існуючих археологічних досліджень, та проведенні нових, адже територія замку має важливе значення і як археологічна пам'ятка. У 2011 р. під керівництвом заповідника були проведені археологічні дослідження. У результаті їх проведення мурованих оборонних споруд (мурів) по межах досліджуваної території мису, які б належали до замку XVII ст., виявлено не було, що свідчить про їх відсутність в цей період.

У нинішній час замок збережений фрагментарно. Про колишній замок нагадують лише дві шестигранні башти-бастей на всю первісну висоту до рівня карнизів – південно-східна та південно-західна, та оборонний мур між ними частково збережений до рівня 2-го ярусу веж на висоту 4 метрів [1, с. 29]. І тому досить цінним є проект часткової реставрації та консервації залишків Кривченського замку, який розробив інститут «Укрзахідпроектреставрація» [4, с. 65].

А щодо проектів пристосування та використання Кривченського замку XVII ст., то було б доцільним відтворення на його базі ретротелю-притулку та туристично-спелеологічного центру, адже в селі знаходиться діюча печера Кришталева, обладнана під туристичний маршрут, яку постійно відвідують туристичні групи як з України, так і за кордону [2, с. 71].

Дослідження окремих замків Поділля дає підстави висловити припущення, що у XVII ст. мистецтво фортифікації нічим не поступалося європейському, розвиваючись у річищі найновіших досягнень військового досліду. Тому постає питання подальшого дослідження архітектурної пам'ятки фортифікаційного оборонного мистецтва – замку у Кривче.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрушко І. Сучасний стан збереженості замків на Поділлі та проблеми їх реставрації. Кам'янець-Подільський: Фортифікація України, 1993. С. 29-30.
2. Андрушко І. О. Ескізний проект консервації та часткової реставрації замку в с. Кривче Борщівського району Тернопільської області. Львів: Укрзахідпроектреставрація, 1990 р. Т. 71-1, 71-4;
3. Данилейко В. М. Село Кривче та замок Контських, згідно нових архівних та іконографічних даних Наукові записки Видання Національного заповідника «Замки Тернопілля» Збараж, №8, 2018, С. 244-251.

4. Лонкевич Д. Замок в с. Кривче Борщівського району. Періодичне видання інституту Укрзахідпроектреставтація «Вісник» № 11 Львів, 2000 р. С.64-66;
5. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. Українська Академія Наук. Київ, 1928, 99 с.
6. Соневицька О., Степанович Б., Дrajньовський Р. Чортківська округа . Нью-Йорк - Париж - Сідней - Торонто: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Т. XXVI, 1974, С. 923.
7. Сохацький М. Оборонні замки Борщівщини. Літопис Борщівщини Видання Борщівського краєзнавчого музею, ред. Сковчелас І, Сохацький № 6 м. Борщів: КТ «Джерело», 1994 р. С.7-8;
8. Czołowski A. «Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej»: Lwów, 1892. С. 82.;

**Юрій Пшеничний
м. Дубно**

ТОПОГРАФІЯ ЗАМКОВИХ УКРІПЛЕНЬ І РОЗВИТОК ПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ДУБНА ПРОТЯГОМ XII – ПОЧАТКУ XVII СТ.

Анотація: У статті розглядається соціально-топографічний зв'язок міста і замку Дубна на основі археологічних джерел. Проаналізовано характер матеріальних комплексів, які допомагають відтворити особливості розвитку міського простору.

Ключові слова: Дубно, фортеця, місто, ринкова площа, торг, середмістя, вулиця, культурний шар.

Еволюція оборонних осередків періоду середньовіччя – явище, що властиве багатьом містам України. Під впливом військово-технічних і соціальних викликів часу фортеці зазнавали перебудов, перепланувань і навіть переорієнтації своїх функцій. Паралельно з тим їхній зв'язок з містом у соціальному і планувальному відношенні не лише продовжував зберігатись, а загалом завжди мав тенденції до поглиблення. В цьому сенсі перше місце належало фортеці, яка підкоряла собі розвиток структури міста. Взаєморозвиток міста і фортеці в давньоруський та литовсько-польський період виявлений дослідниками для багатьох міст. Поважна історіографія цього питання створена по значних історичних містах, таких як Київ, Чернігів, Кам'янець-Подільський, Переяслав-Хмельницький, Володимир-Волинський, Луцьк. Поряд з тим за останній час спостерігається поява нових праць присвячених розвитку історичної топографії і планувальної структури регіональних центрів. Серед них потрібно виділити наукові доробки Б. Прищепи по Дорогобужі, Пересопниці, Корцю, Острозі, Дубну, П.М. Довганя по Бузьку, І.С. Винокура і В.І. Якубовського по Губину [10, с. 9-30].

Загалом у дослідженні проблем історичної топографії міст використовується комплексний підхід з залученням картографічних, писемних, археологічних, історично-ландшафтних, топонімічних джерел. Проте при розгляді тяглості розвитку міського осередку від давньоруського часу і до пізнього середньовіччя співвідношення цих видів джерел може змінюватися. Значний поступ у вивченні ранньої історії міст став можливий завдяки систематичним археологічним дослідженням. Їхнє виняткове значення полягає в тому, що вони дозволяють проводити реконструкцію розвитку міста за відсутності чи лаконічності писемних повідомлень. Евристичний потенціал матеріальних джерел покращується стосовно пізньосередньовічної історії міст у співставленні з писемними джерелами, кількість і якість яких для цього періоду є традиційно більшою. Тим самим хронологічні

межі предмету досліджень розширюються, а можливості створення об'єктивних історичних реконструкцій зростають. Отриманні на теперішньому етапі результати археологічних досліджень дозволяють розглядати питання як всебічного так і вузького характеру планувального розвитку міст, зокрема і їх взаємозв'язку із оборонними осередками.

В запропонованій статті увага звернута на прояви зв'язків між фортецею і містом на прикладі давнього волинського міста Дубна. Потреба вивчення цього питання обумовлена вагомим військовим і соціальним статусом Дубна в історії Волині, який був набутий в період його розбудови князями Острозькими. Але в світлі міського розвитку необхідним бачиться також з'ясування витоків зв'язку фортеця-місто, які сягають ще періоду Київської Русі. В такому разі є можливість встановлення спадковості взаєморозвитку міста і фортеці в давньоруський і литовсько-польський періоди. Загальнонаукове значення вирішення подібних проблем дозволяє підвищувати якісний рівень вивчення розвитку адміністративних центрів і роль в цьому замкових укріплень.

Виникнення і розвиток міста в період Київської Русі пов'язані з лівобережним мисом р. Ікви, який має розширену основну частину і звужений перешийок, формуючи півострів. В цей час Дубно належало до малих міст. В літописних повідомленнях воно під назвою Дубен згадується вперше в 1100 р., як складова частина удільних володінь князя Давида Ігоровича. З цього часу відмічається початок писемної історії міста. Твердження П. П. Толочка про те, що перша літописна згадка про місто правильно відображає динаміку його розвитку [26, с. 70-71] добре узгоджується з археологічними джерелами. В ході проведених у 1995-2014 рр. досліджень на території Дубна, встановлено присутність добре виражених культурних нашарувань XII – першої половини XIII ст. на різних ділянках міста. Картографування їх відносно сучасної території міста показує, що культурний шар цього періоду залягає суцільною площею від замку князів Острозьких до вул. Кирила і Мефодія, М. Драгоманова, пров. Купального та вул. Д. Галицького. Означена таким чином територія площею близько 13 га становила околишній город літописного Дубена. На ньому було досліджено залишки 6 споруд XII – першої половини XIII ст., з яких мали житлове призначення. В наш час по відношенню до цієї частини міста, вживається назва «город», в чому слід вбачати відголосок давньої традиції.

Головний військово-соціальний осередок міста, його дитинець, займав крайню ділянку мису, що була відділена від основної частини ровом. В сукупності з оточуючою його заплавою, це надавало дитинцю острівного положення [23, с. 123, 132]. Як зауважує Б. Прищепа, наявність оборонного рову дитинця була врахована під час зведення кам'яного замку. Це проявилось в тому, що задню лінію його подвір'я припасували до дуги рову, внаслідок чого вона отримала увігнутий контур. Зважаючи на нівелювання схилів, визначити первісну ширину рову складно. Теперішня ситуація вказує, що вона могла бути 20 м, а його довжина сягала не менше 150 м.

На знімках з аеростату початку 20-х років XX ст. можна бачити, що площадка дитинця повторює форму краю мису, займаючи найвищу ділянку. Вона все ще непогано читається в наш час, що дозволяє визначити припустиму площу дитинця приблизно у 1 га. На знімку 1920 р. добре видно, що площадка дитинця підсипана на значну висоту і має з усіх боків круті схили. На цьому ж знімку помітно наявність невеликого валу та розриву у його південній частині, що ймовірно вказує на існування сюдою в'їзду [28].

В 1945-1946 рр. на дитинці проводилися дослідження М.І. Островським, який виявив тут культурний шар давньої Русі з керамічними, залізними і бронзовими виробами [22, с. 36]. В своїх записах він зазначив також наявність тут місць «з грубим шаром попелу від зруйнованих будівель» [8, с. 50]. В збірці Островського присутні фрагменти ліпного посуду райковецької культури та гончарна кераміка Х– п. пол. XIII ст.

В подальшому територія дитинця досліджувалася періодичними розвідками та шурфуванням. Кераміку давньоруського часу зібрано в 1984 р. під час розвідок Б. А. Прищепи [11, с. 22]. В 2007 р. під час шурфування вдалося простежити сліди невисокого валу на південному від дитинця схилі мису. В шурфі, прокопаному до глибини 1,8 м, на проміжку від 1,5 і до 1,8 м – зафіксовано добре збережений культурний шар із знахідками періоду Київської Русі. Виявлено фрагменти гончарного посуду та пряслице з рожевого шиферу. Матеріали відносяться до Х– п. пол. XI ст. і д. пол. XII – п. пол. XIII ст. [12, с. 20, 21]. В 2011 р. розвідку на пам'ятці проведено автором, в результаті якої, окрім виявленої кераміки Х– п. пол. XIII ст., встановлено наявність знівельованого відрізка укріплень в східній частині дитинця, зі сторони річки [19, с. 8].

Беручи до уваги руйнацію укріплень дитинця під час побудови електростанції в др. пол. XX ст. цехів трикотажної фабрики, будівель Рівнеобленерго і житлових будинків [24, с. 46], культурний шар і оборонні риси пам'ятки було сильно знищено. Тому характеризувати його укріплення можна досить узагальнено. Основні стратегічні переваги городищ мисового типу, до якого належало і городище літописного Дубена, вичерпно подані в працях П. А. Раппопорта [21, с. 42]. Їх оборона покладалась значною мірою на природні перешкоди (в даному випадку річку і болотисту заплаву). Захисні споруди таких городищ були найчастіше представлені дерев'яно-земляними конструкціями, головним чином ровом, валом, дерев'яним парканом і вежами.

Потрібно відмітити, що по відношенню до всієї території мису, на якому розвивалося місто, положення дитинця було нижчим, проте це слід розглядати не як недолік в його плануванні, а як оптимальне пристосування укріплення до природних умов. Дитинець був розташований на ізольованій ділянці, до якої річка підходила максимально близько, тому він міг контролювати водні пересування. Важливою була також регуляція руху по шляху між Дубном і Острогом, що проходив через край мису з південної сторони від укріплення. Наявність сплавної річки і важливого сухопутного сполучення поряд з дитинцем дозволяє говорити про виконання ним митних і сторожових функцій [23, с. 122]. В'їзд на дитинець знаходився з південної чи південно-західної сторони. Це було спричинено проходженням біля нього головної вулиці, яка далі через міст вела на правий берег з виходом на шлях до Острога.

Планувальний зв'язок дитинця і окольного города був обумовлений соціальним і торгово-ремісничим значенням останнього як посаду, центральне місце якого займав торг. Локалізація торгу пов'язується з ділянкою навколо якої зафіксовані знахідки різних предметів отриманих через торгівлю. Поблизу торгу в давньоруських містах були розташовані будинки заможних мешканців і виробничі споруди. Виходячи з таких міркувань відзначимо, що виявленні на території окольного города привізні та цінні вироби концентруються навколо сучасного Майдану Незалежності. В східній частині окольного города в культурному шарі і в житлі 1 першої половини XII ст. на території кам'яного замку виявлено фрагменти причорноморських амфор і полив'яний посуд [25, с. 16-17].

В південній частині окольного города на ділянці по вул. Замкова, 10 досліджено будівлю 1 а, яка була підвальним приміщенням житла XII – п. пол. XIII ст. Серед знахідок у цьому об'єкті виділяється збірка виробів, що належали заможним мешканцям. До них належить намистина «мінського типу», гладенький браслет і накладка на пояс, що виготовлені з бронзи, а також фрагменти полив'яного посуду [14, с. 6-8]. В західній частині окольного города на ділянці Кирила і Мефодія, 18 в культурному шарі знайдено фрагменти скляних браслетів [9, с. 5].

Таким чином згадані знахідки у комплексах XII – п. пол. XIII ст. привізних виробів дозволяють поміщати торг між територією кам'яного замку і вул. Кирила і Мефодія, тобто приблизно на тому самому місці де у XVI-XVIII ст. знаходився ринок, а в наш час Майдан Незалежності. Переваги цієї ділянки полягали в близькості до оборонних споруд дитинця, прилеглості до головної вулиці, що дозволяло здійснювати регуляцію транспортних потоків, а також розташуванні серед найбільш заселеної частини міста. Розміри торгу мали бути не дуже великими, беручи до уваги малі розміри окольного города вони могли становити близько 1 га.

Останні літописні свідчення про функціонування Дубна як міста відомі з Галицько-Волинського літопису. Під 1288 р. зафіксована згадка про перебування Дубна у власності Луцького князя Мстислава Даниловича: «Мьстиславъ же пребывъ несколько днии оу Володимѣре, ѣха во свои городаы, в Лоуческъ и в Доубень...» [6, столб. 905]. Під 1289 р. йдеться про те, що Мстислав після вступу у права волинського князя «нача росылати засадоу по всимъ городомъ» [6, столб. 928]. Ці повідомлення дозволяють вести мову про використання укріплень дитинця ще в 80-90-х рр. XIII ст. Після цього на два століття Дубно зникає зі сторінок писемних джерел.

В кінці XIV ст. власниками Дубна, на той час сільського поселення, стають князі Острозькі. Зважаючи на втрату поселенням міського характеру та адміністративних функцій, оборонні укріплення городища, які підтримувалися в період правління Мстислава Даниловича на цей час прийшли в занепад. Разом з тим присутність на території древнього дитинця культурного шару, зокрема кахель XV ст., дозволяє говорити про те, що тоді ділянка вже була обжитою. Це слід пов'язувати з функціонуванням тут дерев'яного замку, будівництво якого приписують князеві Василю Красному або його сину Івану [38, s. 7; 34, s. 17].

Про зовнішній вигляд дерев'яного замку залишив згадку мандрівник Ульріх фон Вердум, який перебував в Дубні 18-21 грудня 1671 р. Описуючи кам'яний замок, він зазначає, що «по праву руку видно мур з ровом, яким можна пройти до старого замку, де все збудоване з дерева й захищене частково мурами й вежами, але все зруйноване» [3, с. 98-99]. Це повідомлення дає можливість добре уявити розташування дерев'яного замку за кам'яним на місці давньоруського дитинця. Топографічне положення старого дитинця, зокрема збережені земляні укріплення, визначали його як найкраще місце для відновлення тут оборонного осередку.

Потреба в більш надійному мурованому замку постала невдовзі сама собою і була пов'язана із заходами по покращенню оборони Дубна та перетворенням його на місто в 1498 р.

Існування кам'яного замку зафіксовано в королівській грамоті Зигмунта I від 28 грудня 1507 р. князю Костянтину Івановичу Острозькому. В ній зокрема монарх вживає такі слова: «...зважаючи на те, що при цьому ж місті Дубно, замок для затримання найбільш лютих ворогів, татарів і інших вибудував і устаткував (відновив) (ориг. extruxit ac instauravit)...» [32, s. 52, 23]. Потрібно вказати, що

князь К. І. Острозький з 1500 до 1507 р. перебував в московському полоні, а тому будівництво в цей період навряд чи могло відбуватися. Тим більше, що в 1501 р. помер його співправитель, старший брат князь Михайло. Тому спорудження кам'яного замку мало відбуватися в останньому десятилітті XV ст. Після цього старий замок тривалий час продовжував виконувати допоміжну оборонну роль.

Під час проведення розкопок в південно-східній частині дворища замку в 1995 р. на глибині –2,8-3,0 м виявлено значну кількість знахідок кінця XV-XVI ст. На цьому проміжку досліджено піч 1 у вигляді скупчення каміння, шматків печини, уламків череня, фрагментів посуду і кахель. Аналізуючи, речовий матеріал автори розкопок віднесли функціонування печі 1 до кінця XV ст. [25, с. 14, 25].

Зафіксоване залягання значної кількості хронологічно близького матеріалу на цій же глибині дає можливість говорити про те, що на кінець XV – початок XVI ст. замкові будівлі вже існували. Піч 1 була однією з найраніших з них і слугувала опалювальним пристроєм наземної споруди, що не збереглася.

До укріплення зведеного К. І. Острозьким замку в подальшому доклали руку його син Василь-Костянтин та внук Януш. Останній виступив ініціатором перебудови замку на бастионний тип [33, с. 484; 4, с. 58], при цьому можна зустріти хибне твердження про те, що його проект був створений С. Вобаном [40, с. 101]. Насправді ж фортифікація дубенського замку має спільні риси з новоіталійською системою др. пол. XVI ст. і належить до типу горнверка [39, с. 57, 58]. Відомий реєстр скарбів Дубенського замку складений у 1616 р. перераховує велику кількість цінних предметів озброєння та побуту, які були перевезені сюди з Острога князем Янушем після смерті батька [27, с. 17-27]. Зважаючи на перебування цих скарбів в 1616 р. у сховищах дубенського замку, цілком обґрунтованою видається думка, що основні роботи по його перебудові на рік складання реєстру вже були проведені.

В результаті бастионної перебудови замок отримав найдосконаліші за всю свою історію фортифікаційні споруди та планування. Площа замкового дворища разом з будівлями складала 15400 м², площа північного бастиону – 1810 м², площа південного бастиону – 2536 м². Тилова частина дворища замку була лукоподібною формою припасована до старого рову дитинця, за яким стояв дерев'яний замок. Від самих бастионів відходили напівкуртини, які звужувалися у східному напрямку під кутом близько 45° відносно лінії фронтальної куртини, що було зумовлено більшою звуженістю самого мису. Довжина цих напівкуртин складає 80 м південної та 110 м північної, а довжина фронтальної куртини має 190 м. До напівкуртин з півдня і півночі дворища примикали дві бокові житлові будівлі.

Оборонний рів замку відзначався своїм масштабом і охоплював площу 9581 м². По лінії контрескарпу він вигнутий своїми краями від бастионів в сторону міста та має протяжність 360 м, його ширина в різних ділянках становить 20-37 м. В ході шурфувань встановлено, що первісна глибина рову в районі мосту по верху контрескарпу складала 10,4 м і збільшувалась в протилежні напрямки до бастионів [13, с. 14; 18, с. 15-22]. Згідно переказу, через цей рів, який викопали полонені татари перекидався підйомний міст [34, с. 22-25].

Кам'яний замок включно із оборонним ровом поглинув частину території окольного города періоду Київської Русі і значною мірою вплинув на планування прилеглого до нього середмістя. Перед замком виникла еспланада, яка виходила на ринкову площу. Нею проходила вулиця, яка сполучала ринкову площу із вулицею названою під 1723 р. Шляхетською від Замку (нині вул. Т. Шевченка), що вела на північ до монастиря Чесного Хреста і пізніше збудованого монастиря кармеліток. Контроль за цим стратегічним простором стримував розширення рядової забудови в бік замкових мурів. Але на планах XVIII ст. над ровом навпроти південного

бастіону, позначена забудована ділянка. Її появу слід пояснювати поступовим ущільненням заселеності середмістя і торговим освоєнням периметру ринкової площі. Відомо, що вже в середині XVII ст. під замком знаходився єврейський заїзд [5, с. 1342]. За таких умов ефективність використання укріплень для ведення вогню по противникові звичайно понижувалась. Однак при захопленні середмістя замок ставав останнім оплотом оборони, тоді як навколишня забудова так і порятунком мешканців міста могли й не братися до уваги. Підтвердженням цього є спалення під час татарської облоги в березні 1577 р. передмістя Сурмичі, що лежало на схід від замку, а також недопущення у замок євреїв під час захоплення міста влітку 1648 р. козацько-селянським військом [41, с. 450-451].

Бастіонний замок постав ідеально вписаним у звужену частину міської території, яка не дозволяла «розгорнути» квадрат плану з чотирма наріжними бастіонами (рис. 1). Тому було підсилено лише західний, звернутий в бік міста фронт, а дворище здобуло трапецієвидну форму. Південний бастіон при цьому перекрив стару дорогу до дерев'яного замку та на передмістя Сурмичі. Ця обставина призвела до зміщення положення головної вулиці, яка відтоді оминала південний бастіон і виходила на новозбудовану греблю та міст. Стратиграфічні спостереження проведенні поблизу південного бастіону свідчать, що насипні шари біля нього з боку греблі доходять до 4 м. На глибині 2-3 м виявлено також фрагменти зрушених потужних брусів, які використовувались ймовірно для замощення тутешнього болота перед прокладенням дороги, яка тепер є вулицею Замкова, що пролягає між замком та ринком «Козацький» [30, с. 30]. Подібні бруси за свідченнями робітників було спостережено при будівельних роботах під фундаментами палацу князів Острозьких.

Дослідниками відзначалося, що обороноздатність замку підсилювала гідрологічна система [4, с. 58], за якою він з усіх сторін виявлявся оточеним водою. Не дивно, що характеризуючи замок на середину XVII ст. сучасники інколи писали, що подібного йому за силою «немає у всьому королівстві» [39, с. 240].

Центральним соціально-планувальним осередком прилеглого до замкових укріплень середмістя виступала ринкова площа. Сам ринок був прив'язаний до більш давніших планувальних складових. Про це свідчить його розташування між давньоруським дитинцем та вул. Кирила і Мефодія, що загалом відповідає місцезнаходженню торгу. Положення ринку тут визначав перетин вісей двох старих вуличних напрямків, магістральної Д. Галицького та Кирила і Мефодія, на які у свою чергу був орієнтований основний масив забудови середмістя. Це підтверджується найбільшою потужністю тут культурних нашарувань XVI-XVII ст., які складають 1,5-5,3 м. Таким чином навколо ринку був зосереджений в цей час міський центр, який продовжував зберігати зв'язок з давніми укріпленнями. Про усталеність планувальної структури ринку свідчить поборовий реєстр 1570 р., згідно якого в Дубні було оподатковано 51 ринковий будинок [42, с. 11].

Традиційним проявом планувальної організації ринку для міст з Магдебурзьким правом була наявність поруч з ним ратуші. Писемні відомості про вигляд і розміщення ратуші у XVI ст. невідомі, хоча перші згадки про дубенських в'їтів датовані 1572 та 1595 роками [20, с. 1271, 1278, 1279]. Кам'яна двохповерхова ратуша, яка була збудована в 70-х рр. XVIII ст. зайняла південно-західний кут ринкової площі, так що її західна сторона виходила на вул. Кирила і Мефодія, а південна на вул. Д. Галицького.

Як і в період Київської Русі, в XVI-XVII ст. поблизу ринку відзначаються сліди проживання заможних мешканців міста. По південній стороні ринкової площі в будівлі № 12 по вул. Замковій, 10, яка відноситься до др. пол. XVI ст., виявлено

мископодібні й коробчасті кахлі, зокрема декоративні завершення печей, фрагменти цегли-пальчатки, бронзову накладку, срібний півгріш Сигізмунда Августа II (1529-1572 рр.) [14, с. 18-20]. Досліджена будівля може бути описана як одноповерховий будинок з дерев'яними стінами, що стояв на підкліті. Вхід до нього знаходився від вулиці Д. Галицького. Всередині містилась кахельна піч. Знахідки цегли-пальчатки дають підстави припускати, що будинок міг мати муровані елементи. Зважаючи на знахідки, можна сказати, що його власники були матеріально добре забезпеченими людьми.

На ділянці Майдан Незалежності, 3 в культурному шарі і заповненні об'єктів також виявлено ряд предметів, що належали соціально привілейованим мешканцям. До них належить наконечник піхов шаблі, перстень з монограмою «МВ», накладні бляшки, шкіряна бойова рукавиця, шпильки, вухочистка, пряжка і зірочка від шпори (рис. 2, 9-11, 13-18). Потрібно згадати також чисельні знахідки кахель і різноманітних скляних виробів, зокрема прикрашених медальйонами (рис. 2, 12), а також віконниць, що датуються XVI-XVII ст. [15, с. 25-28].

Сліди заможної садиби середмістя виявлено по західній стороні ринкової площі. По вул. Кирила і Мефодія, 18 частково досліджено споруду № 3, яка мала прямокутну форму і розміри близько 7×3,5 м. Матеріальний комплекс споруди представлений переважно мореним та полив'яним посудом, коробчастими та мископодібними кахлями, а також кістяною ручкою ножа і стінкою полив'яної посудини, яка орнаментована рельєфним зображенням людини в латах. Цей матеріал дозволив датувати залишки будівлі XVII ст. [9, с. 6, 7].

В південно-західному куті ринкової площі на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія досліджено яму № 5 XVI ст., в якій знайдено мергелеву «печатку» з гравірованим зображенням на щитку двох долонь, а над ними трьох літер іврити (рис. 2, 8) [19, с. 10, 11]. Символіка двох долонь використовується як жест благословення єврейських священнослужителів, тому виріб міг уживатися кимось з їхніх представників [17, 268, 269]. В культурному шарі XVI – п. пол. XVII ст. були знайдені ключ до навісного замка, а також виготовлені з кольорового металу накладні орнаментовані пластини, а у споруді № 4 – книжна застібка (рис. 2, 5-7) [16, с. 12, 13, 18].

Про багаті двори у Дубні є ряд згадок в писемних джерелах. Під 1540 р. відомо про двір Миклаша Клоцького – урядника князя Іллі Острозького [27, с. 335]. Право на зведення двору дістав Ян Пісочинський – дрібний шляхтич і слуга князя В.–К. Острозького [27, с. 1207]. В 40–х рр. XVII ст. в місті були двори шляхтича Євстахія Пясецького і вїйта Мартина Феневича [2, с. 150, 41, 42, 113, 114]. Зважаючи на те, що вироби дорогого архітектурного облаштування будинків, предмети побуту, а також атрибути боярсько-шляхетського стану виявлені навколо ринкової площі в безпосередній близькості до замку, можна припускати, що тут стояли будинки заможних і впливових мешканців.

Взаємозв'язок замку і міста простежується у структурі вуличної сітки. Вже в період Київської Русі дитинець і околний город поєднувала головна вулиця, яка водночас була магістральним відрізком шляху між Острогом і Луцьком. В 1699 р. вона названа вулицею від Луцька, яку наказувалось забрукувати [1, с. 179], в 1723 р. – вулицею від Луцької брами, а в 1757 р. – Широкою [31, с. 37, 38 зв.]. Паралельно до неї проходили ще два старих вуличних напрямки, що брали початок від замкових укріплень. В загальному вони збігаються з сучасними вулицями князя Острозького і Свободи, які під 1723 р. названі відповідно як «Перша від замку» і «Ринкова» [23, с. 126–141]. Поперечними до них були напрямки вулиць Кирила і Мефодія та Замкової (на 1723 р. – Підзамче). Як видно з планів міста XVIII ст.

поперечні вулиці розташовані в східній частині середмістя в одному випадку між замком і ринковою площею, а в другому по західній стороні ринку. Це дозволяє стверджувати, що чітко виражене лінійно-поперечне планування вулична сітка Дубна отримала передусім навколо ринкової площі і поблизу замку.

Розвиток соціальної і планувальної структури Дубна від виникнення і до періоду розбудови князями Острозькими тісно пов'язаний з фортецею. Як встановлено в ході археологічних робіт навколо Майдану Незалежності, тут міське життя протікало найбільш інтенсивно, ділянки під помешкання і торгово-ремісничу діяльність освоювались значно активніше, а соціальний статус проживаючого на них населення був вищим. В період XII – початку XVII ст. соціальне і торгівельне значення цієї частини міста залишалось незмінним і ми спостерігаємо лише його еволюцію. Вінцем її стало будівництво при ринковій площі кам'яної ратуші з контрактовою залогою, де в останній чверті XVIII ст. проходили знамениті контрактові ярмарки, що дозволили посісти Дубну помітне місце у торговому і культурному житті країн Європи [35, s. 22-25]. В свою чергу це потягнуло за собою появу в подальшому мурованої забудови по периметру площі і навіть театрального будинку [37, s. 119-120]. Однак поки це трапилось розвиток поселенської структури східної ділянки мису зокрема незмінність місцезнаходження торгової площі були пов'язані з розташованим поруч політичним і військовим осередком, роль якого в різні періоди виконувало городище, дерев'яний і кам'яний замки. Сталість цієї взаємозалежності передусім була викликана природно-географічними умовами, а надто формою мису, де найбільш зручним для зведення замкових укріплень був східний край. Це призвело до того, що дерев'яний замок будується на місці городища, а кам'яний поступово розгортає потужніший комплекс споруд вище за рельєфом. Як значно досконаліша споруда він перебирає на себе головні оборонні і регулюючі функції дерев'яного замку, пристосовувавши його як додаткове укріплення.

Урбанізаційні процеси пов'язані із усталенням, а в подальшому ущільненням структури середмістя поблизу замку проходили швидше, ніж на інших ділянках міста. Саме тут була зосереджена основна маса міського населення зайнятого ремеслом, торгівлею, двори членів міського самоврядування і княжих слуг. Складення вуличної сітки у Дубні розпочалось у період літописної історії міста і відбувалось з урахуванням сполучень із фортецею, при цьому її розбудова була прив'язана до транзитного шляху між Луцьком і Острогом. Загалом на XVII ст. можна говорити про чотири вуличні напрямки, які починалися від замку і подібно променям відходили в різні частини міської території.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Архивъ Юго-Западной России. Часть пятая. Акты о городах (1432–1798). Том I. К., 1869. 636 с.
2. Архивъ Юго-Западной России. Часть третья. Том IV. К., 1868. 946 с.
3. Вердум Ульріх. Щоденник подорожі... [пер. І. Сварник] // Жовтень, 1983. № 10. С. 98-99.
4. Годованюк О. М. Ренесанс в архітектурній спадщині Волині XVI – першій половині XVII ст. // Архітектурна спадщина Волині [збірник наукових праць]. Рівне, 2010. Вип. 2. С. 51-65.
5. Грушевський М. С. Історія України–Руси. Т. IX. Кн. II. Нью-Йорк, 1957. 1632 с.
6. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Том второй. СПб : типография М. А. Александрова, 1908. 938 столб. : прилож.
7. Крашевський Ю. І. Спогади з Полісся, Волині і Литви [перекл. з польської та прим. В. В. Шабаровського]. Луцьк, 2012. 242 с.
8. Омельчук Б., Терський С. Дослідження оборонного будівництва та некрополів княжих часів на теренах Дубно-Крем'янецького регіону волинськими археологами та краєзнавцями (30–60-і рр. XX ст.) // Сторінки воєнної історії Волині. Луцьк, 2009. С. 48-51.

**VI. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕСТАВРАЦІЇ, ПРИСТОСУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ»**

9. Прищепя Б. А., Бардецький А. Б., Ткач В. В., Чекурков В. С. Звіт про археологічні розкопки у місті Дубно на ділянці по вул. Кирила і Мефодія, №18 у 2006 р. Рівне, 2009. С. 23 с. // Фонди ДІКЗ, н. доп. 4860.
10. Прищепя Б. Основні результати археологічних досліджень волинських міст епохи Київської Русі у 2001-2010 рр. // Студії і матеріали з історії Волині. Кременець, 2012 . С. 9-30.
11. Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1984 г. Ровно, 1985. 37 с. : ил. // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1984 / 171.
12. Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Позіховський О. Л. та ін. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2007 р. Рівне, 2007. 95 с. // Науковий архів Рівненського краєзнавчого музею, нд-22940.
13. Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Позіховський О. Л. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2008 р. Рівне, 2008. 96 с. // Науковий архів Рівненського краєзнавчого музею, нд-23704.
14. Прищепя Б. А., Чекурков В. С., Пшеничний Ю. Л. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на вул. Замковій, №10 у 2009 році. Рівне, 2010. С. 60 : іл. // Фонди Державного історикокультурного заповідника м. Дубно, нд-4859.
15. Прищепя Б., Ткач В., Чекурков В. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на Майдані Незалежності у 2005–2006 роках. Рівне, 2007. 31 с. // Науковий архів Інституту археології НАН України, 2005–2006 / 104.
16. Прищепя Б., Ткач В., Чекурков В. Звіт про археологічні розкопки у місті Дубно на ділянці на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія. Рівне, 2009. 25 с.: іл. // Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4861.
17. Пшеничний Ю. Виріб, що пов'язаний з єврейською общиною Дубна // Сакральна спадщина Дубенщини. Дубно, 2013. С. 268, 269.
18. Пшеничний Ю. Звіт про археологічні дослідження у м. Дубно в 2012 році. Дубно, 2013. 43 с. // Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4866
19. Пшеничний Ю. Розвідки в м. Дубно Рівненської області // Археологічні дослідження в Україні 2011. Луцьк, 2012. С. 413–414.
20. Переговський В. Бывшие православные монастыри в г. Дубно, основанные князьями Острожскими // Волинские епархиальные ведомости, 1880. № 28, 29. С. 1267–1390.
21. Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. 1967. № 140. 240 с.
22. Ратич О. Древноруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957. 96 с.
23. Ричков П. А. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне, 2012. Вип. 3. С. 122–142.
24. Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область. К., 1982. 116 с.
25. Свешніков І. К., Гупало В. Д. Звіт по результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 р. Дубно, 1995. 28 с. // Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, нд-4852.
26. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. К., 1989. 256 с.
27. Ульяновський В. Князь у домовому інтер'єрі та служебному оточенні: резиденції й двір князя Василя-Костянтина Острозького // Повсякдення ранньомодерної України. К., 2013. № 1. С. 12–56.
28. Фонди ДІКЗД кн.6315/III Ф – 450.
29. Фуголь І. Замок в м. Дубні Рівненської області // Вісник Інституту Укрзахідпроектреставрація. Львів, 1995. № 3.
30. Харковець Ю. І. Звіт про результати археологічних розвідок, шурфувань та наглядів на території м. Дубно, Дубенського та Млинівського районів Рівненської області 2013 року. Рівне, 2013. 237 с. // Фонди Державного історикокультурного заповідника м. Дубно, нд-5457.
31. ІДІАУ в м. Київ. Ф. 33. Оп. 1. Од. 18–19. с. 37, 38 зв.

32. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie [wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum]. Lwow, 1890. T. III.
33. Czynczewska-Hennel T. Ostrogski Janusz książę (ok. 1554–1620) // PSB, t.XXIV/3, z. 102. Wrocław i.i., wyd. PAN, 1979.
34. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. Z przedmową Aleksandra Jabłonowskiego oraz życiorysem autora przez Henryka Kraszewski J.I. Wieczory wołyńskie. Lwów, 1859. 291 s.
35. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. Warszawa; Kraków, 1913. 291 s.
36. Karwiczki J. Wspomnienia Wołyniaka. Lwów, 1897. 339 s.
37. Komorowski J. Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1985. 204 s. : il.
38. Lewicki K. Ks. Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej // Rocznik Wołyński. Rowne, 1938. T. VII. S. 1–66.
39. Mośkowicz Hanowerski N. Opis buntów ukraińskich [Przekład Abrahama Sterna] // Pamiętnik warszawski, 1823. T. VI. 240 s.
40. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Luck, 1929. 380 s.
41. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. Kraków, 1858. 964 s.
42. Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom VIII. Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole [opisanie przez Aleksandra Jabłonowskiego]. Warszawa, 1889. T. XIX. 307 s.

Рис 1

Рис 2

Тетяна Серемуля
м. Збараж

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ПОДІЇ ЗБАРАЗЬКОЇ КОМПАНІЇ ПІД ЧАС ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1649 РОКУ ТА МІСЦЕ ЛІТЕРАТУРНОЇ ІНСПІРАЦІЇ ГЕНРІКА СЕНКЕВИЧА

Анотація: В статті проведено аналіз історичних подій Збаразької компанії під час польсько-козацької війни, та проаналізовано з яким натхненням, патріотизмом та любов'ю написаний роман «Вогнем і мечем» польського письменника Генріка Сенкевича. Було з'ясовано ряд особливостей та невідповідностей між подіями під Збаражем 1649 р. описані в трилогії і такими що відбувалися в дійсності.

Ключові слова: *традиційні погляди, польська історіографія, Збаражчина, польсько-козацька війна, патріотичне виховання молоді, інспірація.*

Роман «Вогнем і мечем» польського письменника Генріка Сенкевича (1846-1916) відтворює події середини XVII ст., коли Річ Посполита вела запеклу боротьбу з охопленою народними повстаннями Україною. Герої роману потрапляють у самий вир кривавої сутички, і відтоді їхні долі вже нерозривно пов'язані з війною. Так, війна звела і розлучила двох закоханих - польського шляхтича Яна Скшетуського і молоду князівну Олену, і вони, щоб відстояти своє кохання, долають безліч перешкод. Серед багатьох персонажів роману привертає увагу постать Богдана Хмельницького, великої і неповторної особистості в історії України, гетьмана козачого, що втілює в собі «народну геніальність у всьому: в розумі, обдарованості, темпераменті, нестриманості натури, у великій мрії про волю для рідної країни.

З пера Генріка Сенкевича постав епос, художній рівень якого надзвичайно досконалий. Вабить мужність героїв, любов до Вітчизни з обох боків, власне, як з польського, так і з українського. Вражає Сенкевича соціологічна інтуїція та велика художність, з якою митець передає ментальність люду тогочасної епохи. Усе це тримає читача в окресленій напрузі. Могутність Польщі відтоді почала хилитися, призвівши до цілковитого поділу Речі Посполитої в 1772-1795 рр., коли Польща була стерта з карти Європи й потрапила в неволю трьох сусідніх імперій. Крізь призму цих подій вбачали в особі Богдана Хмельницького одного з головних виконавців цієї трагедії. Звідси впливає тенденційність негативних оцінок Сенкевича.

Коли він писав «Вогнем і мечем», то мав 37 років. Як письменник він сягнув найвищої вершини майстерності володіння словом та стилем. Передусім захоплювали колорит і пластика у творенні історичних персонажів, екзотика пригод, чарівність декорацій, ліричний патріотизм. Сенкевич просто живописав історію, як ніхто інший умів зацікавити читача неймовірними й авантюрними хитросплетіннями сюжетних ліній, утримувати його в постійному напруженні й підтримувати та підігрівати його інтерес до розвитку фабули, характерів героїв. Письменник був справжнім майстром побудови надзвичайно логічної, точної у своїх деталях сюжетної інтриги, раціонального використання кожного, навіть другорядного, персонажа чи події, які поєднувались із ліризмом і морально-патріотичною дидактичністю. Як визначив сам автор в останніх рядках роману «Пан Володийовський», Трилогію було написано «для зміцнення сердець», із думкою про поляків, які в часи національної неволі потребують яскравого, живого слова про подвиги своїх предків і колишню велич свого народу.

Текст роману «Вогнем і мечем» досі був недоступний українському читачеві. Інші твори Сенкевича перекладалися і друкувалися більш охоче. Проте роман «Вогнем і мечем» із надто українською тематикою неможливо було обійти увагою, і він став об'єктом гострого осуду. Найповніше і найґрунтовніше українську позицію висловив свого часу Володимир Антонович, її, до речі, підтримує й частина сучасних українських істориків. Сюжет роману надзвичайно цікавий. Тут згадуються такі відомі особистості як Іван Богун, Богдан Хмельницький, кримський хан Тугай-бей. Також в книзі знайшлося місце і для любовного трикутника між головним героєм Яном Скшетуським, красунею-княжною Оленою Курцевич і полковником Іваном Богуном.

Ян Скшетуський посол князя Яреми Вишневецького, повертається із завдання з Криму. На шляху він рятує життя козацькому полковнику Богдану Хмельницькому. Скшетуський наділений рисами ідеального лицаря - сильний,

сміливий, енергійний, рішучий, релігійний, безмежно відданий батьківщині й обов'язку, він стоїть на сторожі честі й гідності Речі Посполитої. Єдиний у морі жорстокості не став жорстоким: помилював полонених, звільнив Богуна. Саме в ньому шляхетськість нерозривно поєднувалася зі шляхетністю.

Князь Ярема Вишневецький у «Вогнем і мечем» виростає в найбільш епічну й монументальну, навіть дещо абстрактно-тенденційну й майже символічну постать. Він уособлює ідею польської державності і непорушності влади, вірності батьківщині та її політиці XVII ст. на «кресах» – тобто колонізаторській діяльності, – і є просто честю і гонором Речі Посполитої. Створюючи постать князя Яреми, письменник дуже добре відчув очікування читача, яскравої, легендарної історичної особи, сильного, грізного, але водночас справедливого вождя. Постать Вишневецького в романі оточує атмосфера міфу, який, народившись у переломні воєнні часи, поєднував античні традиції із сарматськими ідеалами. Історичному Вишневецькому були притаманні типові риси й вади «кресової» магнатерії: владність, егоїзм, амбітність, запальність, зухвалість і непомірна гордість, яка межує з пихою. Його твердий характер виявлявся не тільки в жорсткому придушенні бунтівних козаків, «залізний князь» міг збройно нав'язати свою волю сейму (у справі про Гадяч), змушував рахуватися з собою гетьманів і короля. Але Сенкевич намагався показати, як задля блага батьківщини, перед лицем загрози від «внутрішнього» ворога Ярема стримує свій егоїзм і амбіції, так що навіть жорстокість «виправдовується» вищою метою. Письменник не шкодує для нього епітетів на зразок: «вірлиний розум», «пан надзвичайно чутливого серця», «справжній батько для лицарства», «найвидатніший воїн у Речі Посполитій». Його поважають і хвалять навіть вороги. Тугай-бей говорить Хмельницькому: «Лев ховається в серці цього гяура... Краще б я з ним стояв, ніж з тобою». Роман «Вогнем і мечем» становить значний інтерес для українського читача - перш за все тому, що «історичним тлом» для розвитку любовної інтриги слугують події в Україні XVII століття - визвольна війна Богдана Хмельницького, яку в польській історіографії звикли називати «козацькими війнами». Навіть Антонович визнавав, що «автор доволі ретельно вивчив зображувану епоху; великих фактичних помилок та неточностей він уникнув», і з українським істориком у цьому плані досить солідарними є польські історики [4, с. 16].

Однак у художньому світі роману до історичного часопростору вписаний часопростір міфічний. На міфічному рівні роману об'єктивний історичний час перетворюється на апокаліптичні вияви. У просторі географічному події відбуваються на порубіжжі Речі Посполитої, а у просторі міфічному – на краю землі, точніше, світу людей. Бастіоном цивілізації на помежів'ї з пеклом дикості є «лубенська держава», у якій «справжнє життя розквітло тільки під залізною рукою князя Яреми [4, с. 15].

По інший бік від цієї уявної межі світів стоїть військо Хмельницького з його ірраціонально-жорстокою поведінкою, яку оповідач пояснює «спрагою крові та вбивств», «звірячою природою» народу. Під час перепочинку заприятелював з двома шляхтичами – Яном Заглобою та Лонгинусом Підбий'ятою, які мали можливість побачити, як Скетуський справляється з нахабним старостою Чаплинським. У подальшу дорогу вирушають разом. Незабаром натрапляють на розбиту карету княгині Курцевич. Та допомагають у цій складній ситуації племінниці її померлого чоловіка княгині, Гелені.

Хмельницький організовує на Січі велике повстання козаків, яких підтримали кримські татари. Козаки перемагають польські коронні війська під Жовтими Водами й Корсунем. Бунт намагається «втопити в крові» князь Ярема

Вишневецький, якому служать Скшетуський з Підбийп'ятою. Військові обов'язки відривають Скшетуського від його коханої Гелени. Він не в змозі захищати її від загроз війни та закоханого в неї козака, Богуна. Військо Вишневецького не може розраховувати на допомогу магнатів, бо вони бажають домовитися з козаками. Військо князя зводять укріплення у фортеці Збараж, де бере в облогу їх величезна армія Богдана Хмельницького і хана Іслама Гірея. Шляхта в числі кільканадцяти тисяч солдатів захищається хоробро, але не має шансів проти такої великої сили. Князь посилає Підбийп'яту, щоб він прокрався через табір козаків і сповістив короля про важке становище війська. Лонгинус Підбийп'ята гине від стріл, з молитвою на устах. Ця місія вдається Скшетуському, завдяки якому король Ян II Казимир вирушає з підмогою на Збараж.

Генріком Сенкевичем це написано у XXVIII розділі свого роману:

«W godzinę później Skrzetuski pogrążył się w wody zachodniego stawu. Noc była bardzo widna i środek stawu wyglądał jak srebrna tarcza, ale Skrzetuski zniknął natychmiast z oczu, brzeg bowiem porośnięty był gęsto sitowiem, trzciną i buczanem, dalej pomiędzy rzadszą trzciną rosły w obfitości grążele, rdest wodny i rodoślęże. Cała ta mieszanina szerokich i wąskich liści, oślizgłych łodyg, węzowatych skrętów, chwytając za nogi i wpół ciała utrudniała niezmiernie posuwanie się naprzód, ale ukrywała przynajmniej rycerza przed oczyma straży.....

Skrzetuski postanowił okrążyć brzegiem cały staw aż do bagienka leżącego po drugiej stronie, przez które wpływała do stawu rzeka....A ten staw zbaraski był po prostu okropny. Woda zdawała się być w nim gęstrza od zwykłej wody- i wydawała zaduch trupi. Bo też gniły w niej setki Kozaków i Tatarów. Woda w niektórych miejscach była tak płytka, że nie dochodziła mu do goleni, gdzie indziej za to zapadał niemal po pas. Męczyło go też niezmiernie powolne wyciąganie nóg z błota» [6, s.294-309]

Князь, Скшетуський і Заглоба стають героями, рятують Гелену, а крім того ловлять Юрка Богуна (але Ян Скшетуський прощає йому викрадення Гелени та відпускає). Після поразки від українських козаків на Брацлавщині та Волині польсько-шляхетські загони під командуванням Яреми Вишневецького й інших загонів кількістю до 15 тисяч вояків відступили до Збаража під захист його укріплень. Навколо табору, який тилом упирався в стіни міста й замку, польські жовніри, угорські та німецькі найманці насипали оборонні вали. В один з піхотних прапорів вояків Речі Посполитої вдарила блискавка. Перед генеральним штурмом фортеці пройшли великі грозові дощі. Першого дня боїв був польський табір, у полон взято 4-5 тисяч «челяді». Першого липня козацька артилерія піддала табір оточених обстрілу. Вже 3 та 4 липня відбулися загальні штурми табору. Протягом 10-14 липня тривав безупинний гарматний і рушничний обстріл, 20 липня польське військо змушене відійти до останнього третього рубежу оборони перед замком. Наступного дня козаки ледве не увірвалися до табору. Наступні 27 і 29 липня відбулися нові генеральні приступи козацьких і татарських військ, але жовніри змогли відкинути атакуючих. У польському таборі почався голод, епідемія тигельозу (від неї померла найбільша частина оточених). Шансів прорвати оточення в них не було. Врятувало оточених наближення польського війська на чолі з королем Яном II Казимиром.

В романі надзвичайно вабить мужність героїв, любов до Вітчизни з обох боків, власне, як з польського так і з українського. Особливо впадає в око Сенкевичева соціологічна інтуїція та велика художність, з якою митець передає ментальність люду тогочасної епохи.

У романі «Вонем і мечем» були антиукраїнські настрої випадів і все це подано лише контекстом міжнаціонального протистояння. Попри яскраве

зображення постатей Хмельницького і Богуна, козацької хоробрості й вольниці, українці найчастіше постають безкультурними, невдячними, напівдикунами тощо. Але то не була свідома настанова автора саме такими показувати українців. Задум автора полягав в іншому, на чому він наголосив в останньому романі «Трилогії» - «Пані Володийовському»: «На цьому закінчується той ряд книжок, що писалися упродовж кількох років і з чималими труднощами - для гартування сердець». Саме це прагнення «гартувати серця» співвітчизників за умов утрати державності спонукало автора до возвеличення предків. І нерідко це возвеличення мимоволі досягалося, крім усього іншого, і за рахунок зневажливо-принизливого ставлення до інших національностей. Це спостерігаємо не тільки у «Вогнем і мечем» щодо українців, а й у «Потопі» – щодо шведів, у «Пані Володийовському» - щодо турків і татар. Але ні шведи, ні турки не сприймали цих романів так гостро, як українці. Можливо, спрацював багатовіковий комплекс меншовартості, коли на кожному кроці потрібно було доводити своє право на існування, на утворення з часом власної держави, до чого не були змушені не тільки шведи і турки, а й самі ж поляки, за якими вся прогресивна Європа визнавала право на відродження державності [3, с. 2]

На момент створення «Вогнем і мечем» на автора зійшло напрочуд високе натхнення, породжене, очевидно, потужним патріотичним запалом, – настільки високе, що більше він його, мабуть, не досягав у подальшій творчості, навіть у таких шедеврах, як «Хрестоносці» і «Quo vadis?». Це давало йому змогу силою однієї лише уяви творити унікальні картини. Особливо гостро відчували те, що сила роману Сенкевича - насамперед у його художній досконалості.

Одним із головних елементів в творчості Сенкевича є опис природи, а особливо романтично відтворено образ степу. Він складається із «горизонтального» плану – простір природи (степова флора та фауна, ландшафт та географічні назви) і «вертикального» – історія і легенда, семантика могил і курганів, які ховають останки учасників степових воєн. Цей образ степу, який сформувала романтична література, став однією з визначних складових бачення історії XVII ст. Степ є рідним для козаків, співзвучним із їхньою душею, пов'язаним майже фізично: вони рухаються та відтворюються в такт, їх єднає своїми променями сонце, гомін козацького війська такий же дикий і сумний, як і степ. Проте сумний цей степ і дикий тільки для оповідача, у самих козаків він викликає радість і пошану. Хмельницький та повстанці перетворюють простір на антипростір: сонце не світить через дим, вночі замість зірок та місяця палають пожежі, течуть криваві ріки, підносяться гори із людських голів, дерева вкриваються страшними плодами - повішеними. А от Ярема Вишневецький на землі, що несла на собі сліди смерті, створює квітучий край. У пустинному закутку він будує цивілізацію. Багатоликий степ по-різному відтіняє характери персонажів. У Курцевичів близькість зі степом спричинила огрубіння звичаїв та затвердіння розуму і серцець. Богуна степ зробив відчайдухом, лицарем, нестримним як у війні, так і в коханні. Степ, шкідливий для князівської крові, натомість ушляхетнює романтичними поривами козацьку волю.

При цьому інша гілка князівського дерева, «чудова степова квітка», Гелена розцвітає на степових просторах, звільнившись після ув'язнення в Чортовому яру. Сенкевич досить широко і цілком свідомо використовує романтичну традицію для створення авантюрного простору з його екзотикою та небезпеками, для того, щоб герої пригодницького роману могли пройти дорогою випробувань для перевірки їхньої сміливості, витримки, шляхетності, здатності долати труднощі та біль. Часто романтична традиція (напр., образ романтичної особистості) пародіюється та деміфологізується, що пов'язано з особливою увагою Сенкевича до «сарматсько-

барокових» рис XVII ст. І саме використання автором стилізації (чи то романтичної, чи то сарматської, чи типово реалістичної структури нарації - кодів, присутніх у живій літературній свідомості читача) мало довести правдивість цього образу на різних рівнях сприйняття. Це різноманіття підходів та інтерпретацій «Вогнем і мечем» свідчить про те, що кожне покоління шукає й знаходить свої шляхи до прочитання роману, одне залишається незмінним: змальовані у творі події мають слугувати попередженням, що розпалювання ворожнечі між народами і нерозсудлива політика можуть призвести до серйозних суспільних катаклізмів [4, с. 17].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Krzyżanowski Twórczość Henryka Sienkiewicza. Warszawa: PIW, 1976. 2. 1.
2. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький: Роман.- К.: Школа, 2007. – 256 с.
3. Шевчук Ю. «Вогнем і мечем» як чинник української культури //Критика.- 1999.- №9 (23).
4. Роман Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем»: польська і українська перспектива. Ростислав Радішевський. С. 56-60.
5. Микола Васьків. Світло і тіні Генріка Сенкевича. Про Генріка Сенкевича. С. 23-30.
6. H.Sienkiewicz, Ogniem i mieczem. Tom drugi, Warszawa 1998, s 294- 309.
7. Marek Rogowicz. Bitwa pod Zbarażem.1649 r. Oświęcim 2013, s 93-95.

**Юлія Смоляк
сmt. Скалат**

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ» НА ПРИКЛАДІ ЗАМКУ XVII СТ. МІСТА СКАЛАТА

Анотація: *В статті зроблено спробу аналізу важливості популяризації пам'яток архітектури та культури Національного Заповідника «Замки Тернопілля» Скалатського замкового відділу. Запропоновано методи впливу на туристичну привабливість замку у м. Скалаті.*

Ключові слова: *Національний заповідник «Замки Тернопілля», Скалатський замок, пам'ятки історії, популяризація, реклама, туризм.*

Популяризація пам'яток історії та культури з використанням сучасних інформаційних технологій сприятиме формуванню і укріпленню національної самосвідомості та ідентичності. Встановлення зв'язку між минулим і сучасним є також потужним показником збагачення патріотичних цінностей. Культурна спадщина як одна із складових суспільного знання і масової інформації, доступної для населення є, своєю чергою, і важливою частиною туристичної інфраструктури. [3].

У багатій історико-архітектурній спадщині України визначне місце належить пам'яткам оборонної архітектури - фортецям, замкам, оборонним монастирям, храмам, міським укріпленням.

Наш край найбагатший, бо саме в Тернопільській області розташована третина всіх замків, що існують на території України. Така велика кількість замків обумовлена тим, що Тернопільщина здавна існує на перехресті великих торгових шляхів, та були розташовані на вершинах пагорбів, крутих скелястих місцевостях, оточені озерами, річками та болотами, оперезані високими валами і глибокими ровами, оборонні споруди слугували воєнними пунктами, придатними до кругової

оборони і тривалої боротьби з ворогом. Різноманітні за розмірами і плануванням, вони гармоніювали з довкіллям.

Державний історико-архітектурний заповідник у місті Збаражі створений 8 лютого 1994 р. Базою заповідника став архітектурний комплекс Збараського замку XVII ст., церква Преображення Господнього 1600 р., ансамбль споруд монастиря ордену отців Бернардинців, які є пам'ятками архітектури національного значення, ряд інших пам'яток міста та району.

У 1999 р. до складу Заповідника ввійшов Вишнівецький архітектурно-ландшафтний комплекс – пам'ятка архітектури національного значення XIV-XIX ст.

У 2002 р. приєднано Скалатський замок XVII ст. у містечку Скалат, [1] а уже 15 січня 2005 р. враховуючи велике значення Державного історико-архітектурного заповідника в м. Збаражі Тернопільської області у справі збереження особливо цінних об'єктів історії, культури, архітектури, а також його роль у відродженні національно-культурних традицій, у січні 2005 р. Указом Президента України заповіднику надано статус національного закладу, і перейменовано на Національний заповідник «Замки Тернопілля». Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. до складу заповідника ввійшли: замок 1631 р. в м. Теребовля і замок XVI-XVII ст. в смт. Микулинці Теребовлянського району, замок XVII ст. в смт. Золотий Потік, замок 1600 р. в с. Підзамочок, замок XIV-XVIII ст. в с. Язловець Буцацького району, замок XVI-XVIII ст. в смт. Скала-Подільська і замок XVII ст. в с. Кривче Борщівського району. У 2010 році до складу заповідника увійшов замок XVII ст. в м. Чортків. Державний заповідник за час свого існування налагодив наукову, дослідницьку, виставкову та екскурсійні роботи. Також, працюють науково-методична та реставраційні ради, фондова і закупівельна комісії, реставраційна майстерня, діє наукова бібліотека, виходить газета «Вісник Історії Краю». Завдяки цьому та невинним зусиллям, замки Тернопільщини отримали гідне «друге життя».

Для того, щоб пам'ятки історії та культури не були «мертвими», щоб вони «жили» потрібно їх вивчати, популяризувати і розвивати туристичну сферу. Тому потрібно іти «в ногу з часом» використовувати сучасні технології в популяризації пам'яток історії та культури та й загалом висвітлювати культурне життя певного регіону. Потрібно зберігати інтерес до пам'яток, вивчати їх та популяризувати серед громадян України та туристів Національного заповідника. [3]

Враховуючи вагоме значення популяризації пам'яток історії та культури, можна відокремити актуальність у сфері формування й реалізації туристичної політики, зважаючи на інтереси регіональної та локальної економіки, створенням позитивного іміджу та бренду для організації та того чи іншого міста чи села. Туризм, своєю чергою, слугує потужним рушієм для розвитку замків Тернопільщини. Найбільш популярним напрямом по Тернопільській області є історико-культурний туризм, який має за основу використання пам'яток історії та культури з пізнавальною та виховною метою. Головним завданням історико-культурного туризму має бути ознайомлення з досягненнями культури, науки і техніки (музеї, галереї, культові споруди, архітектурні ансамблі тощо) та відвідини історичних місць і споруд.

Потребує багато доопрацювань популяризація Скалатського замку XVII ст. у містечку Скалат, що входить у Національний Заповідник «Замки Тернопілля». Скалатський замок – пам'ятка оборонної архітектури, баштових замків Поділля

XVII ст. та відіграє значну роль у формуванні історично-культурного обличчя міста, а також у духовному, громадсько-політичному житті місцевого населення.

Також, замок відіграє важливу роль не лише в розвитку самого міста, а й цілого регіону, Тернопільської області і всієї України. Пам'ятка оборонної архітектури міста любить очі і привертає увагу приїжджих людей, подорожуючих іноземців, які відвідують це прекрасне і мальовниче містечко. Він є найбільшою окрасою краю.

У багатій архітектурній спадщині України важливе місце посідають пам'ятки оборонного будівництва – фортеці та замки. Так і для населення міста Скалата важливе значення відіграє замок. Адже ця споруда – свідок багатьох на події історії краю. Чимало бачила фортеця кровопролитних битв і тривалих облог, підступних інтриг і романтичних побачень. Утім, не всі свідчення про це збереглися до нашого часу у вигляді документально підтверджених фактів, щось вціліло лише в легендах, які дбайливо передавалися із вуст у уста. Ці красиві перекази та кумедні бувальщини додають пам'ятці старовини привабливості. Однак головне, заради чого варто відвідати цю видатну пам'ятку, – майстерність, з якою її зведено, витонченість оздоблення та неповторність декорування. А також дивовижна атмосфера минулих епох, що відчувається у давніх стінах замку. Залишилося не так багато місць, де можна буквально доторкнутися до минулого, оскільки більшість українських замків лежать у руїнах або занепадають.

Тому, для популяризації Скалатського замку, насамперед потрібно сформувати туристичну привабливість, створити імідж для твердині та бренд міста, залучати максимально місцеве управління до розвитку, створити якісну рекламу з цільовою аудиторією. Для того, щоб реклама пам'ятки історії м. Скалата була конструктивною та ефективною, потрібно: вибрати об'єкти, інформація про які буде розміщена на сайті; вибрати місця, де будуть розміщуватись ці дані на сайті (розділ сайту, банери, галерея тощо); розрахувати бюджет інформаційної кампанії; залучити партнерські сайти до рекламної кампанії; розмістити саму рекламу (статті, оголошення, фотографії, відео тощо) [3]. Використання офіційних сайтів дає змогу на кращому рівні задовольнити інформаційні потреби громадян для пошуку необхідної інформації в Інтернеті, як правило, звертаються до туристичних сайтів для того, щоб отримати інформацію про локацію туристичного об'єкта, його опис, ціну вхідного квитка тощо. Відповідно на сьогоднішній час, для Скалатського замку реклама та ведення сторінок у соціальних мережах дає свій результат. Тому Скалатський замок завжди радий своїм гостям, далеким і близьким. Хто хоч раз побуває тут обов'язково, знову приїде до древнього міста, щоб біля вечірньої ватри у стінах старої фортеці у подумках поринути у сиву давнину цього краю.

Відбудова фортифікацій, розміщення в них експозиції, яка відтворюватиме картини минулщини й оголошення цих фортифікацій скансенами – музеями під відкритим небом – пріоритетний шлях туристичного відродження більшої частини українських замків і фортець. А пошвавлення туристичного інтересу до них сприяє якісне інформаційно-рекламне просування та проведення різнобічних історико-театралізованих фестивалів, змагань і анімаційних шоу.

Отож, шлях відродження замків Тернопільщини є пріоритетнішим, оскільки суттєво підвищить його екскурсійно-пізнавальну вагу й збереже пам'ятку відкритою для масових туристичних потоків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. <https://www.zamky.te.ua>

2. http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244957650&cat_id=244905579
3. <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jan/7734/16.pdf>
4. Буклет «Скалат» -1998 р., Буклет «Скалат» - 1929 р. // фонди Наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника.
5. <https://skalatskaotg.dosvit.org.ua/storage/static-pages/documents/7ed763e8613c6a6e09f01a679f80a335.pdf>
6. <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=890>

Вікторія Степасюк
м. Дубно

СПЕЦИФІКА ФОРТИФІКАЦІЇ ДУБЕНСЬКОГО ЗАМКУ

Анотація: У даній статті висвітлюється поетапний розвиток Дубенського замку, починаючи від звичайної оборонної споруди до двобастіоного замку.

Ключові слова: Оборонна споруда, замок, бастіон.

Дубенський замок одне з десяти чудес України. Сучасний вигляд замку звісно не такий яким був ще чотириста років тому в період національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького чи, тим паче у період Київської Русі. За часів його останньої перебудови він зазнав певних змін. За сторіччя він зазнавав доволі багато змін, відбудов та перебудов [3, с.14].

Кожен замок має свої особливості, Дубенський – не виключення. В першу чергу варто охарактеризувати башти, бастіони особливої форми та розміру, розміщення їх на рельєфі, рови чи природні загородження з водою, підйомні чи не підйомні мости, форма самого замку, висота, товщина та форма стін. Ці чи інші деталі роблять кожен замок особливим та дають йому певну перевагу в стратегічному чи оборонному значенні [1, с. 63].

Дубенський замок у період Київської Русі.

На початку свого існування замок, можна припустити, виконував функцію одного з форпостів держави й був у вигляді доволі архаїчної та не надто досконалої оборони споруди. Загалом нам відомо, що сам замок був заснований, за припущеннями дослідників, як фортеця чи якийсь форпост племені волинян ще у X столітті.

Протягом X-XIII ст. місто належало до України-Руси, і слугувало дитинцем літописного міста Дубно. Укріплення припинило своє існування у первозданому вигляді у 1240-1241 рр., коли було зруйноване та пограбоване монголами.

Оскільки у нас немає достатньо матеріалів та джерел, щоб дослідити фортифікацію, як її особливості, ми проведемо аналогії та опишемо замок, беручи до уваги методи, способи будівництва, яке було притаманне волинянам та русичам у зазначений період.

Загалом у цей період на території Київської Русі домінуючим матеріалом для будівництва фортець та замків була деревина. Завдяки природнім багатствам Волині та й інших на той момент Руських земель, де ліси займали дуже значні території, тому у широкому користуванні була деревина [6].

Отже, з цього ми можемо сказати, що і Дубенський замок був дерев'яний. Стосовно стратегічного положення тодішньої Дубенської твердині, то за традицією того часу, воно розташовувалось на березі річки Ікви, що створювало укріпленню додатковий захист.

Дитинці або іншими словами найбільш укріплені частини міста, намагалися будувати на підвищеннях чи домінуючих над навколишніми територіями пагорбах.

Ще однією стратегічно вигідним місцем для будівництва дитинців були миси, що утворювались при злитті річок [6]. Стосовно стін, башт та інших дерев'яних споруд, що були складовими Дубенського замку, можна припустити використання тут або виключно зрубів, або комбінування технології будівництва зрубів з стояково-балковою системою. Оскільки для Русі, як і для всієї Східної Європи при будівництві стін, башт та інших елементів фортифікації застосовували зрубні конструкції, які передбачали горизонтальне укладення колод при будівництві стін, а також це не обмежувало висоти стін, які можна було будувати у довільній формі, тоді як у стояково-балковій системі висота обмежувалась висотою стовбура.

Отже, важко дати відповідь про особливості та специфіку фортифікацій Дубенського замку, цього періоду через недостатню кількість досліджень та джерел. Тому розгляд даного питання відбувається у загальних рисах, як могла виглядати Дубенська фортеця у період X-XII ст., аналізуючи дані інших міст Київської Русі цього періоду, загальні традиції містобудування й традиції зведення фортифікаційних споруд.

Литовський період Дубенського замку

Литовський період Дубенського замку відзначився першими істотними змінами. Приблизно в кінці XIV – на початку XV ст. князь Федір Острозький відновлює замок.

Ним було споруджено дерев'яно-земляне укріплення, яке постало на місці давнішої споруди.

Загалом укріплення, зведені литовцями, частково нагадували ті, що існували тут з часів русичів, але тепер фортеця була додатково обгороджена та посилена земляними валами, мала огороження з дерев'яного частоколу, що оточував її по периметру [6].

У замку було доволі багато недоліків, що вимагали його перебудови чи реконструкції. По-перше, у період кінця XV ст. у світі починають активно розвиватись вогнепальна зброя та артилерія, а обороні стіни замку були виключно дерев'яні й баштового типу. Тому можна стверджувати, що вони були застарілі по типу фортифікації для осучасненої зброї.

Сама площа замку була досить мала і на той час була тісно забудована всередині замку житловими, ремісничими та військовими спорудами та об'єктами, що негативно впливало на комфорт замку та пожежну безпеку.

По-друге, недоліком слугувало і те, що фортеця розміщувалась по висоті рел'єфу нижче, ніж у прилеглій ділянці міста. Це робило її дуже вразливою у випадку артилерійського обстрілу.

Ці всі недоліки та зростаючі виклики тогочасної облогової зброї й військових вимог до укріплень фактично вимусили князя Константина Острозького розпочати будівництво нової, кам'яної фортеці, на іншій, більш вищій ділянці.

Отже, 1492 р., коли Константин Острозький заклав на новому більш вищому місці, кам'яну фортецю і саме цей рік вважають початком існування саме протосучасного вигляду Дубенського замку.

Польський період Дубенського замку

Польський період це час, коли були здійснені останні добудови та перебудови й замок отримав сучасний вигляд.

Саме на початку XVII ст. Дубенський замковий комплекс набрав сучасного вигляду, саме завдяки реконструкції, що здійснив Януш Острозький. У XVII ст.

будуються бастионні регулярні замки, що поєднують цивільну та військову функції, які в подальшому трансформувалися у «palazzo in fortezza» – палац у фортеці. Замки цього типу мали стійкий до потужного артилерійського вогню ескарпові іззовні та із середини земляні вали-куртини, а з флангів – бастиони. Усі бастионні замки оточувалися по периметру ровом шириною 7-12 м. Більшість із ровів мали контрескарп, який робив рови ще більш неприступними. До в'їзної брами через рів перекидався підвісний міст.

В'їзна брама влаштовувалася по центру однієї з куртини (у надбрамній вежі). Було добудовано два бастиони зі сторожовими вежами. Між старим городищем і новим замком пролягав глибокий рів, який при потребі легко заповнювався водами Ікви. Другий (ширший і важливіший для оборони) рів було вирито з протилежного боку замку. Східний його схил утворювався фасадами і фланками бастионів та куртиною, що їх з'єднувала. Висока прямовисла стіна з боку міста була складена з «дикого» каміння. Цей рів також наповнювався водою. Рівень води в оборонних ровах міг сягати 2,5 м. Дно ровів було вимощене каменем. Копали рови при князі Януші Острозькому полоненні татари [4, с. 19].

Одним із секретів неприступності замку були особливості місцевості. Багатокілометрові заплави поблизу, чудово захищали замок. Важкій артилерії ворогів просто неможливо було підібратись через просторі болота до стін фортеці, тому Дубенський замок увійшов в історію як один із найстійкіших. Протягом п'яти століть його ні разу не могли взяти штурмом. Та спроб захоплення фортеці була не мала кількість – лише за XVII ст. на місто напали близько 100 разів. Оборонний рів Дубенського замку з валом мав типову для XVI ст. форму. Дубенський замок стоїть на березі річки Ікви, бастионний фронт його звернений на північ, а з півдня і сходу він омивається водами річки Ікви [4, с. 21].

Через це з південного боку влаштовували незначні укріплення і ворог не міг підступити, оскільки була болотиста місцевість, перерізана річкою. Дубенський замок має високі кам'яні облицювання, великі гострокутні бастиони із влаштованими на них кавальєрами. Бастионний фронт прикритий ровом з опорядженим контрескарпом. Скоріше за все, перед ровом був гласіс (оборонна споруда, пологий насип, що зводився перед ровом або прикритим шляхом, і служив захистом укріплення та перешкодою для ворога при наступі на головний вал, а також покращував маскування фортифікаційної споруди та обстріл місцевості перед нею) і прикритий шлях, оскільки в усіх фланках (невеликих прямолінійних ділянках фортечної огорожі, або польових укріплень, приблизно перпендикулярних фронту і призначених для захисту і обстрілу підступів з боку ворога до сусідніх будівель) є проходи, що ведуть до рову, сполучені ходами із замковим подвір'ям. Замок, як родовий маєток князів Острозьких, переходив через шлюб від однієї князівської династії до іншої, а якщо розглядати загалом, то він був приватною власністю князів Острозьких, Заславських, Сангушків, Любомирських [6].

Російський період Дубенського замку

І лише наприкінці XIX ст. замок був проданий військовому відомству, і відтоді аж до кінця XX ст. тут почергово розташовувалися армійські частини: російські, австрійські, армії УНР, поляків, червоноармійців, гітлерівців, радянських військ тощо. У роки Першої світової війни замок був обстріляний австрійською артилерією. Доволі довгий період у Дубно фортеря була в руїнах.

Міжвоєнний період Дубенського замку (Польський)

У 1930-х роках поляки почали відновлювати замок.

Радянський період Дубенського замку

Після відновлення його до 1939 р. тут розміщувалися органи польської влади, а пізніше з приходом радянської влади на цю територію – органи влади і навіть базувалася військова частина.

Період незалежної України

Лише з настанням 1993 р. Дубенський замок став невід'ємною частиною історико-культурного заповідника.

Щодо замку у сучасності, то він є привабливою туристичною пам'яткою. Безліч екскурсій, зокрема і нічних. Та загалом багато цікавих подій, що насичують життя Дубенського замку різними барвами.

Отже, Дубенський замок доволі цікава фортифікаційна споруда. Оскільки Дубенський замок розміщений серед багатокілометрових боліт і укріплений двома досконалими двобастіонами – то він є одним із найнепрístupніших замків. Дане поєднання є загалом доволі рідкісним явищем фортифікації. Подальшому дослідженню замку, особливо його давньому періоду, дуже б посприяли археологічні дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Глушок О. Еволюція фортифікації на правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.). Київ: університетське видавництво Пульсари, 2009. 124 с.
2. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівники. Львів: Центр Європи, 2005. 192 с.
3. Пшеничний Ю. Топографія замкових укріплень та її вплив на соціальну і планувальну структуру Дубна протягом XII- на початку XVII ст. Дубно, 2017. 17 с.
4. Філіпович Ю. Ю., Філіпович, Є. О. Гідравлічний розрахунок режимів роботи оборонних гідротехнічних споруд// Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Рівне, 2019. С.17-22.
5. Яковлев В. В. История крепостей: эволюция долговременной фортификации. М., 2000. 400 с.
6. Асеев Ю. С., Харламов В. О. Архитектура: дерев'яна і кам'яна. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult12.htm>

Рис. 4. Профіль валу в середині XVI ст. (взято із [1]):
а – вал; б – валганг; в – ескарп; г – контрескарп; д – гласис; е – банкет

**Валентин Терещенко
м. Тернопіль**

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ОБОРОННИХ КОМПЛЕКСІВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ГАЛИЧИНИ У XVI – XVII СТОЛІТТЯХ

Анотація: в статті здійснена спроба визначити основні чинники формування оборонних комплексів населених пунктів Галичини у XVI-XVII ст. та запропоновані варіанти їх класифікації.

Ключові слова: оборонний комплекс, замок, міські укріплення, оборонний храм, Галичина, фортифікація.

Перші спроби узагальнюючих досліджень фортифікаційної архітектури були зроблені ще в кінці XIX – на початку XX ст. В першу чергу потрібно згадати працю О. Чоловського «Давні замки та твердині на Русі Галицькій», яка вийшла друком в 1892 р. [1]. В цій роботі на основі архівних джерел автор проаналізував історію найвідоміших фортифікацій регіону, рештки яких ще зберігались на кінець XIX ст. Незважаючи на те, що робота залишається базовою для дослідження багатьох замків, для вивчення нашої теми її користь є обмеженою – автор уникав розгорнутих узагальнень, зосередившись на «біографії» окремих споруд. Разом з тим, праця О. Чоловського дає нам цінний фактологічний матеріал для побудови теоретичних узагальнень. Інша праця Чоловського – розділ про замки в видання 1926 р. «Минуле та пам'ятки Тернопільського воєводства». Її зміст в загальних рисах повторює попереднє видання, позитивною рисою є наявність фотографій, які також є цінним джерелом дослідження фортифікаційних споруд [2].

Наступний період активізації інтересу до західноукраїнських укріплень спостерігається в період незалежності. В сучасній вітчизняній історіографії можемо виділити ряд досліджень, в яких зроблені спроби узагальнення основних тенденцій фортифікаційного будівництва в Галичині та на Волині XVI-XVII ст. Наприклад, в статті І. Могитича «Оборонні Вежі Галицької і Волинської земель 11 – початку 16 століть» проаналізовано основні тенденції оборонного будівництва напередодні поширення італійської фортифікаційної школи [3]. Слід відзначити видання В. Бойка та О. Гаврилюка «Замки Тернопілля». Відомості письмових джерел автори доповнили важливою інформацією, здобутою під час археологічних розкопок та розвідок [4]. В статті Мельника зібрано коротку довідкову інформацію про більшість відомих оборонних споруд Тернопільської області [5].

Історіографічний огляд дозволяє стверджувати, що сучасні дослідження фортифікаційних об'єктів ранньомодерного часу Галичини мають цілком виразну тенденцію – основну увагу дослідників завжди привертають замки (в першу чергу ті, які збереглися хоча б фрагментарно), в меншій мірі досліджуються оборонні монастирі, храми (церкви, костели синагоги, знову ж таки – в першу чергу збережені). Інші типи фортифікаційних об'єктів – передусім міські укріплення, арсенали – користуються значно меншою увагою дослідників.

Слід згадати деякі типи споруд, які теж можливо відносились до оборонних об'єктів – ратуші, а також дерев'яна сакральна архітектура.

Необхідно також згадати дамби, і утворені ними ставки. Самі дамби є, безумовно, спорудами інженерними, а ставки – в першу чергу економічними об'єктами. Поряд з тим вони мали пряме відношення до оборони населених пунктів, створювали перешкоди для просування ворога. Писемні і картографічні ранньомодерні першоджерела (інвентарі замків, описи іноземців) чітко підтверджують, що ставки розгулялась сучасниками, як частина оборонного комплексу міста.

Оскільки фортифікаційний характер споруд цих типів є на цей момент скоріше гіпотетичним чи навіть сумнівним, вони майже ніколи не досліджуються в цьому ракурсі.

Причин для такої популярності одних об'єктів і непопулярності інших декілька. Та причина, що лежить на поверхні – збережені пам'ятки (а це в першу чергу замки) є перспективними туристичними об'єктами, тому знаходяться в сфері наукових інтересів не тільки істориків, але й архітекторів. Разом з тим важко зрозуміти доцільність розташування чи планування замку, не проаналізувавши весь комплекс фортифікаційних споруд населеного пункту.

Таке різноманіття типів фортифікацій – є яскраво вираженою регіональною особливістю фортифікаційного мистецтва Галичини (а також Волині і Поділля) в XVI-XVII століттях.

Будь-який населений пункт мав, як правило, декілька оборонних споруд. Акцент на будівництві багатьох різнофункціональних, невеликих оборонних об'єктів в одному населеному пункті має своє пояснення. Фортифікації будувались в першу чергу для протидії кінноті Кримського ханства. Головна проблема боротьби з кочівниками – неможливість передбачити час і місце напрямку. Наявність декількох автономних укріплень давала населенню додаткові шанси організувати оборону у випадку несподіваної появи ворога.

Досліджуючи фортифікаційне будівництво цього періоду потрібно вирішити термінологічне питання – яким терміном назвати всю сукупність оборонних споруд одного населеного пункту? Термін «міські укріплення» активно вживаються дослідниками, але в дещо іншому, цілком конкретному значенні: маються на увазі рови мури, вали з вежами та воротами, які оточували місто по периметру. Для позначення всіх оборонних об'єктів потрібен інший узагальнюючий термін. В сучасних працях як істориків, так і архітекторів часто використовується термін «фортифікаційний комплекс» або «оборонний комплекс», який використовується для позначення всіх фортифікаційних об'єктів населеного пункту – міських укріплень (в вузькому розумінні), замків, оборонних храмів, монастирів, інших оборонних об'єктів.

Я вважаю використання терміну «оборонний комплекс» цілком виправданим і в цій публікації спробую проаналізувати основні перспективні, на мою думку, напрямки дослідження оборонних комплексів.

Перед висвітленням основної теми цієї публікації, необхідно, хоча б коротко, згадати основні тенденції розвитку фортифікаційного мистецтва в Західній Європі у XVI-XVII ст. Цей період, сміливо можна назвати революційним в історії фортифікації. В першу чергу це було пов'язано з розвитком вогнепальної зброї, а саме – облогової артилерії. Нові важкі гармати вже на межі XV-XVI ст. впевнено пробивали старі кам'яні стіни «готичних» замків і фортець. Це призвело до зміни конструкції укріплень. Кам'яну чи цегляну кладку посилювали земляним насипом, в якому застрягали ядра. Змінились обриси укріплень – для збільшення секторів обстрілу і максимального зменшення «мертвих зон» будувались бастіони – п'ятикутні укріплення, які замінили собою круглі і квадратні вежі. Всі ці зміни вперше з'явилась в Італії, вони і започаткували так звану італійську школу, яка дуже швидко розповсюдилась і в інших регіонах Європи. В Україні в XVI ст. застосування італійської школи було обмеженим, одним з найбільш популярних запозичень з італійської школи було будівництво п'ятикутних веж, які в плані нагадували бастіони. Ще однією особливістю була популярність в Україні так званої німецької школи, для якої характерними є не бастіони, а круглі укріплення – бастеї (рондеї). Такі регіональні особливості були зумовлені необхідністю протистояти татарським набігам, тобто кінними загонам без важкої артилерії. Тому європейські нововведення застосовувались вибірково, з урахуванням місцевої специфіки.

В другій половині XVI ст. в Європі стала популярною голландська фортифікаційна школа, яка робила акцент на земляних укріпленнях великої площі. Здобутки голландської школи доволі швидко набули поширення в Україні. Недорогі земляні укріплення в голландському стилі дозволяти помітно посилити старі укріплення (в тому числі в плані протидії артилерії), охопити захистом широкі площі.

Отже, які чинники впливали на формування «оборонних комплексів» Галичини? Перший чинник вже був коротко проаналізований – потреба протидії в першу чергу легкій кінноті кочовиків, а не регулярній армії зі спеціальним облоговим озброєнням і спорядженням.

Інший важливий фактор – розташування населеного пункту, ландшафт, рельєф місцевості. Зі зрозумілих причин населенні пункти тяжіли до водойми тому річка (ставок, як варіант) була обов'язковим фактором формування урбаністичного комплексу. Не менш важливими чинниками була наявність заболоченої місцевості, струмків, пагорбів або крутих схилів, лісів.

Найбільш поширені варіанти планування оборонних комплексів:

- Місто в річковій долині, замок на підвищенні (річковий мис, пагорб). Приклади: Тербовля, Микулинці, Бучач, Язловець, Буданів
- Весь комплекс на високому річковому мисі або березі; приклади: Скала-Подільська, Гусятин
- Весь комплекс на пагорбі, оточений болотами; приклади: Тернопіль, Золочів, Підгайці
- Весь комплекс знаходиться на заболоченій рівнині, болота і ставки є основними природними перешкодами Бережани, Залозці, Скалат

В південній частині Подільської височини сформувався специфічний тип розташування оборонних комплексів, коли всі місто оточена високими річковими берегами (Чортків, Бучач, Червоногород (с. Нирків), Раковець).

Це одним важливим чинником була наявність чи відсутність будівельних матеріалів, в першу чергу покладів каменю.

Порівняно якісний будівельний камінь є поширеною сировиною в нашому регіоні, одночасно будівництво з каменю і цегли – складний і дорогий процес у порівнянні з будівництвом земляних і дерево-земляних укріплень. Тому переважають гібридні оборонні комплекси, коли одні фортифікаційні об'єкти виконувались з каменю і цегли, інші були дерев'яними або земляними. Іноді окремі об'єкти мали змішану конструкцію, як, наприклад, Тернопільський замок.

Земляні вали добре витримували артилерійський вогонь (дерева – конструкції – ні). Разом з тим дерев'яно-земляні конструкції мали помітні недоліки – вони потребували частого ремонту. Дерев'яні колоди гнили, вали під впливом опадів деформувались, обсипались. Крім того, земляний вал без ескарпу має в тій чи іншій мірі похилу форму, що полегшує піхотний штурм.

Кам'яні стіни мають переваги над земляним валом – незручні для піхотного штурму, можуть довго обходитись без ремонту, кам'яні конструкції компактні, їм можна надавати спеціальну форму, вписувати в складний рельєф.

Розглянемо варіанти оборонного комплексу за критерієм технології будівництва. Найбільш поширений варіант – мурований замок і оборонні храми з'єднуються земляними міськими укріпленнями. В місцевостях, де мало каменю і глини могли переважати земляні укріплення. Повністю кам'яні комплекси – рідкість (Львів, Жовква).

Ще один критерій, за яким можна здійснити класифікацію оборонних комплексів – за розташування окремих елементів. Я б виділив два основні типи:

- монолітний (всі елементи, споруди конструктивно з'єднані міськими укріпленнями (оточені міською стіною чи валом)
- розосереджений (окремі автономні споруди розташовані поза кільцем міських стін, на певній відстані (1-2 км). Рідкісний варіант, приклади - Збараж, Тербовля, Бучач.

Розосереджений тип планування давав певні переваги – при несподіваних набігах більше місцевих жителів мали змогу сховатись в віддалених фортифікаційних об'єктах. Разом з цим такий підхід мав і недолік – у випадку облоги великою армією віддалені споруди могли використовуватись супротивником, як база для об'єднаних дій і штурмів.

Спроби класифікації оборонних комплексів можуть бути продовжені. Виявлення нових закономірностей формування оборонних комплексів – справа подальшого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Czołowski A. Dawnie zamki a twierdze na Rusi Halickiej. – Lwow: 1892
2. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki wojewódstwa Tarnopolskiego. –Tarnopol, 1926. – 198; LXXVIII с.
3. Могитич І. Оборонні Вежі Галицької і Волинської земель 11 – початку 16 ст. // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”, число 11. – Л.:інститут “Укрзахідпроектреставрація”, 2000. – с. 168: іл.
4. Володимир Бойко, Олег Гаврилюк. Замки Тернопілля. - Тернопіль: ТОВ «Новий колір» 2009. - 80 с.
5. Мельник І. 120 фортець Тернопільщини // Замки Тернопілля. - Галицька брама. – травень – червень, 2007. - №5-6 (149 – 150)

**Валентина Токарська
сmt. Олесько**

ВИВЧЕННЯ ЖИВОПИСНОЇ КОЛЕКЦІЇ «ФУНДАЦІЯ ІМ. І. САДОВСЬКОГО» У ЗБІРЦІ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГАЛЕРЕЇ МИСТЕЦТВ ІМ. Б. Г. ВОЗНИЦЬКОГО

Анотація: У статті піднімається питання колекціонування на прикладі живописної галереї Потоцьких-Садовських з Чорткова. Аналізується сучасний стан полотен колекції «Фундація ім. Ієоріма Садовського», які знаходяться на зберіганні у Львівській національній галереї мистецтв ім. Б.Г. Возницького.

Ключові слова: Чортківський замок; живописні збірки; фундація ім. І.Садовського; колекція; Львівська національна галерея мистецтв; портрети.

У великий пласт живописної збірки Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Г. Возницького входить колекція «Фундація ім. І. Садовського» з Чорткова. Поряд із творами з інших приватних надходжень, вона у кількості 82-х музейних предметів – складова музейного фонду. Про картини із цієї колекції говорили знавці мистецтва: П. Жолтовський, М. Гембарович, П. Білецький, які аналізували у своїй праці полотна з Чорткова [1]. Неодноразово малярство із цієї збірки виставляли на виставках, які проводили в Україні, Польщі, Литві: «Львівський портрет XVI-XVIII ст.», «Портрет діячів Великого князівства Литовського», «Краса і вічність», «Портрети Великих князів і вельмож Великого Князівства Литовського із українських музеїв» і супроводжувалися каталогами до них [2]. Про долю творів, що на сьогодні знаходиться у Львівському історичному музеї, пише Т. Федорів у статті «Колекція портретів Потоцьких-Садовських з Фундації ім. Ієроніма Садовського у фондах Львівського національного історичного музею» [3]. Велику роботу, щодо пошуку матеріалів родинного архіву Потоцьких- Садовських, теми фундації і долі художньої колекції провів у своїх

дослідженнях: «Світло і тіні чортківських замків» та «Таємниці скарбів Садовських» П. Федоришин [4].

Цілісне вивчення живописної колекції «Фундація ім. І. Садовського» у збірці ЛНГМ не проводилося, тому це буде спроба розширити матеріали теми і долучити їх до дослідження регіонального процесу художнього колекціонування. Вірогідно, що на початках художні колекції утворювалися, як зібрання ужиткових предметів чи предметів «розкоші», меморіальних предметів, як наприклад - родинних портретних галерей і т.ін. На сьогодні такі сукупні зібрання, що колись належали приватній особі і походили з єдиного осередку називаються - приватною художньою колекцією, збіркою. Про їх розвиток у палацах та замках Волині, Поділля, Галичини у XVII-XVIII ст. писав український мистецтвознавець П. Жолтовський [5]. Він розглядав процес формування живописних галерей у великопанських маєтках та наводив матеріали про розкіш замків у Жовкві, Підгірцях, Бережанах, Вишневці, Кодні, Ляшках Мурованих. «Наведені відомості про художні збірки XVII-XVIII ст. в замках та палацах Галичини та Волині свідчать про різноманітність їх складу. Головне місце в них посідали портрети, за якими йдуть картини різних жанрів. Звертає увагу дуже обмежена кількість полотен на теми античної міфології - можливий наслідок тих скерованих проти цього жанру філіпок, на які не були скупими ні католицька, ні православна церкви, зате бачимо доволі картин побутового жанру, пейзажів, анімалістичних зображень. Як видно з описів, це рідко були твори зарубіжних художників. Не дуже щедрі щодо видатків на твори малярства вельможні замовники поповнювали збірки живопису в основному за рахунок доробку місцевих надвірних та цехових художників. Саме в такий спосіб склалися галереї м. Жовкви, сіл Підгірці, Бережани, Вишнівці, до яких мало завозилося західноєвропейських полотен» [6]. Кожна збірка відзначена рисами певного стилю тієї чи іншої епохи. Вона несе відбиток особистісних смакових уподобань, обумовлених фінансовими можливостями її власника. Живописні галереї у замках і палацах європейських монархів та аристократії були взірцем для зародження таких галерей у великопанських маєтках на українських землях, допомагаючи знаті закріплювати статус панівної верхівки в суспільстві.

Розвиток колекціонування на протязі XVIII ст. було зв'язано з даниною моді, доступною невеликому колу аристократії, що створювало атмосферу придворного образу життя. А в XIX ст. колекціонування - це публічність і визнання освіченості суспільства, приводить до появи бібліотек, музеїв різного типу, що несе користь, прагматичний і науковий інтерес. Наприклад у Львові граф Юзеф Максиміліан Оссолінський у 1817 р. заснував бібліотеку – «Оссолінеум», до якої у 1823 р. приєднується музей князів Любомирських. Відомою у Львові була бібліотека-музей графа Віктора Баворовського, чи перевезена з Медики у Львів колекція Юзефа Гвалберта Павліковського. Ці зібрання, як і інших знаних родин у різний час стали важливими складовими закладу Оссолінських. В 1904 р. фамільний архів і книгозбірня Потоцьких-Садовських назавжди долучили до цієї бібліотеки.

Новим власником Чортківських маєтків на початку XIX ст. стає Ієронім Садовський. Після смерті матері Францішки Ксаверії Садовської з Потоцьких, він з 1820 р. оселяється в батьківському помешканні на Вигнанці. «Старий двір» – це не лише місце проживання, але і місце реалізації творчих задумів і можливостей господаря. В цьому затишному місці Чорткова, вдалині від світської суєти і пліток І. Садовський намагається відшукати душевний спокій і розпочати нове життя, проймається пошаною до історичного минулого своєї сім'ї і збереження родинної пам'яті. Він проявляє зацікавлення до сімейних реліквій та усвідомлює цінність

давніх надбань. У нього зароджується мрія про створення музею на основі родинної збірки, що було модною справою у XIX ст. Він живе в турботах по облаштуванню музею і хоче завершити розпочате з користю для суспільства, докладає зусилля згрупувати і представити все в новому статусі - статусі музею. Особливий вид інтелектуального дозвілля І. Садовського переростає із захоплення в ціль життя. Вимоги до утримання і впорядкування музею викладає у заповіті 1854 р.: «Що ж стосується усіх речей коштовних, клейнодів, виробів золотих і срібних, шкатулок, скринь, туалетів, фамільних портретів, картин, образів, порцеляни, скла, фаянсу, дзеркал, диванів, крісел, столів, столиків, годинничків і годинників, книжок і загалом всіх речей, які тільки описані в реєстрах, і тих, що не описані, а знаходилися, також і архів, що складається з листів та інших фамільних документів, обов'язково хочу і постановляю, аби в моєму житловому будинку були поміщені в найбезпечніших кімнатах, утримувалися під добрими замками і на той приклад, як у бібліотеці чи то установі Оссолінських у Львові, не до тієї установи переміщені, тільки на його приклад схожі у моєму власному домі, як вище проговорювалося, на мою родинну пам'ять раз і назавжди заховані і пильно законсервовані були, під надзором спільним так місцевих ксьондзів домініканців, як і монахинь милосердних, коли той дім займати будуть і під ключами подвійними так перших, як і других пильно стережені мають бути, аби ніщо з того ані ушкодженням, ані втраченим не було, хто б коли того складу речей був цікавий оглянути, тоді тільки в присутності так ксьондзів, як і монахинь за спільним їхнім відкриттям і за плату по золотому римському від кожної особи, у срібній конвенціональній монеті, по одному можуть впускати з такою однак обережністю, щоби при огляданні ніщо ані пошкоджене, ані затрачене не було, а що з тієї від вхідного оплати збирається, усе до фундації убогих долучати і обертати належить»[7]. Документ з поправками переписується декілька разів. Тому в архівах зустрічається «Заповіт І. Садовського» за різні роки. Фігура І. Садовського – збирача, сконцентрувала в собі тенденції, які спостерігалися в середині XIX ст. і свідчили про шлях від стихійного до цілеспрямованого колекціонування.

Після смерті І. Садовського у 1861 р. все переходить до його сестри Теклі Садовської. Вона помирає у 1862 р. і тому в подальшому у 1867 р. маєтність стає власністю племінниці Маріанни Борковської з Трембицьких, дочки Пелагеї Садовської – сестри Ієроніма. Ми можемо говорити про те, що кінцевий результат благородного задуму І. Садовського потерпів крах. І цей процес розпочався вже після смерті Маріанни Борковської у 1879 р. – усе майно було передано на користь Закладу убогих в Чорткові. Фундація ім. І. Садовського була заснована в Чорткові у 1895 р., після того, як місцева влада спільно з архієпископом у Львові, рескриптом від 21 листопада 1892 р. постановила, що керівництво здійснюватиме Згромадження Сестер Милосердя. Фінансова неспроможність, байдужість і нехтування сучасників історичною цінністю зібрання для Чорткова в кінці XIX ст. стала початком кінця задуму І. Садовського. Цілісність колекції була порушена і вийшла за межі свого місця перебування. Детально про перипетії стану збереження колекції поза Чортковом описує П. Федоришин у книзі «Таємниці скарбів Садовських» [8, с. 885-947]. Більша частина речей була вивезена до Львова, де осіла в бібліотеці Оссолінського та Міському промисловому музеї. Живописні полотна опинилися в тісноті у стінах Міського промислового музею. Саме через брак площі і належних умов для зберігання на поч. XX ст. картини перемістили у Міську картинну галерею та Національний музей імені Яна III. Реорганізація музеїв у 1940 р. не надто вплинула на переміщення чортківських творів. Рух музейних предметів колекції активно проводився в 70-х-80-х роках XX ст. між львівськими музеями, де

з ЛІМ передавали у ЛНГМ портрети галереї Потоцьких-Садовських.

На сьогодні на зберіганні у ЛНГМ знаходиться 82 полотен із колекції «Фундація ім. І. Садовського». Була проведена робота з інвентарними книгами ЛНГМ по визначеності кількості живописних творів з Чорткова та складено список картин, де їх назви подаються згідно проведених записів у інвентарних книгах по живопису:

1. Ж- 546. Невідомий художник. Краєвид з затоками; 2. Ж-650. Невідомий художник. Голова монаха; 3. Ж-664. Невідомий художник XVIII ст. Краєвид з затокою; 4. Ж-999. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Й.Потоцького; 5. Ж-1000. Невідомий художник. Портрет Мощинської; 6. Ж-1006. Швейкерт К. Портрет дами в синьому; 7. Ж-1049. Невідомий художник. Краєвид з горами; 8. Ж-1050. Невідомий художник. Краєвид з архітектурою; 9. Ж-1055. Тушинський Й. Чоловічий портрет; 10. Ж-1057. Невідомий художник Портрет жінки; 11. Ж-1062. Швейкерт К. Портрет старої дами; 12. Ж-1081. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Й.К.Потоцького; 13. Ж-1092. Невідомий художник. Портрет дами; 14. Ж-1093. Невідомий художник Портрет Анни кн.Лотарінської; 15. Ж-1100. Невідомий художник XVIII ст. Портрет молодої дами; 16. Ж-1109. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Мнішка; 17. Ж-1110. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Вікторії Поцейової; 18. Ж-1113. Глядиш Я. Портрет Г.Салтикової; 19. Ж-1115. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Францішки Потоцької; 20. Ж-1117. Яблонський М. Портрет гр. Н.Бонковського; 21. Ж-1359. Невідомий художник XIX ст. Св. Алоїс; 22. Ж-1361. Невідомий художник XIX ст. Розп'яття; 23. Ж-1872. Невідомий художник. Христос між учнями; 24. Ж-1873. Невідомий художник. Христос і самарянка; 25. Ж-1911. Невідомий художник Чародій Твардовський; 26. Ж-2175. Невідомий художник XVIII ст. Зложення до гробу; 27. Ж-2532. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Францішки Потоцької; 28. Ж-2591. Невідомий художник. Жінка з яриною; 29. Ж-2606. Невідомий художник XIII ст. Портрет Стефана Потоцького; 30. Ж-2782. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Христини Садовської; 31. Ж-2807. Невідомий художник XVIII ст. Христос на хресті; 32. Ж-2808. Невідомий художник XVIII ст. Свята на колінах; 33. Ж-2811. Невідомий художник XIII ст. Портрет Людовика Константина Поцея; 34. Ж-2812. Невідомий художник XVIII ст. Мадонна/фраг./; 35. Ж-2847. Невідомий художник XVIII ст. Портрет невідомого; 36. Ж-2849. Невідомий художник XVIII ст. Св. Ієронім; 37. Ж-2850. Невідомий художник XVIII ст. Невідомої жінки; 38. Ж-2854. Невідомий художник XVIII ст. Козак Мамай; 39. Ж-2885. Невідомий художник XVIII ст. Голова чоловіка; 40. Ж-4197. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Катерини Косаковської; 41. Ж-4201. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Францішки Потоцької; 42. Ж-4205. Невідомий художник XVIII ст. Портрет невідомої; 43. Ж-4310. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Ігнатія Садовського; 44. Ж-4311. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Станіслава Садовського; 45. Ж-4327. Невідомий художник XVIII ст. Портрет графа Брюля; 46. Ж-4328. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Юрія Мнішека; 47. Ж-4329. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Марії Юзефи; 48. Ж-4331. Невідомий художник XVIII ст. Невідома пара; 49. Ж-4345. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Августа II; 50. Ж-4351. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Іоахіма Потоцького; 51. Ж-4352. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Антоніни Жевуської з Потоцьких; 52. Ж-4370. Невідомий художник XVIII ст. Портрет молодого чоловіка; 53. Ж-4516. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Станіслава Костки Садовського; 54. Ж-4530. Павлікович Франциск. Портрет Вікторії Поцейової; 55. Ж-4537. Невідомий художник . Портрет дитини з пташкою в руках; 56. Ж-4547. Невідомий художник

XIII ст. Портрет Анни Потоцької; 57. Ж-4611. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Єви Потоцької (в молодому віці); 58. Ж-4615. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Людвіки Потоцької; 59. Ж-4629. Невідомий художник XVIII ст. Портрет дитини Потоцьких; 60. Ж-4633. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Станіслава Потоцького; 61. Ж-4638. Невідомий художник XIX ст. Портрет Юзефа Понятовського; 62. Ж-4648. Невідомий художник XIII ст. Портрет Каєтана Садовського; 63. Ж-5906. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Стефана Потоцького; 64. Ж-5921. Невідомий художник XII ст. Портрет Миколи Потоцького; 65. Ж-5965. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Августа III; 66. Ж-5993. Невідомий художник XII ст. Портрет Теодора Потоцького; 67. Ж-6012. Портрет Станіслава Потоцького; 68. Ж-6029. Невідомий художник XIX ст. Портрет Ієроніма Садовського; 69. Ж-6031. Невідомий художник XIX ст. Портрет А.Жевуської з Потоцьких; 70. Ж-6040. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Яна Собеського; 71. Ж-6044. Невідомий художник XVIII ст. Дитячий портрет Ігнація Садовського; 72. Ж-6050. Невідомий художник Портрет чоловіка; 73. Ж-6073. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Станіслава Ледоховського; 74. Ж-6087. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Вікторії Потоцької; 75. Ж-6104. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Ігнація Садовського; 76. Ж-6112. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Миколи Потоцького; 77. Ж-6118. Невідомий художник XVIII ст. Портрет Юзефа Малаховського; 78. Ж-6135 Невідомий художник XVIII ст. Портрет Вікторії Потоцької; 79. Ж-6136 Невідомий художник XVIII ст. Портрет Марії Юзефи; 80. Ж-6203 Невідомий художник XVIII ст. Портрет дами; 81. Ж-6220 Невідомий художник XVIII ст. Портрет Єви Потоцької; 82. Ж-6215 Невідомий художник XIII ст. Портрет Миколи Потоцького.

Робота з цими музейними предметами дає можливість краще вивчити і проаналізувати їх. Відкриваються нові бачення, що до атрибутів деяких творів. Також в інвентарних книгах було виявлено, що чотири портрети були вилучені з фонду галереї. До Вільнюса в державний художній музей у 1959 році було передано дві картини К. Александровича: «Портрет Казимира Красінського», «Портрет Яна Кантога Мошинського». Також до Національного музею у Львові було передано «Портрет Г. Рищевської» роботи Є. Білявського. Книга фіксує випадки безповоротного знищення творів з Чорткова, які не піддаються реставрації, а лише вилученню з музейного фонду. Так на підставі наказу Міністерства культури УРСР №575 від 18 вересня 1975 р. було вилучено «Портрет Денгофа». Під час крадіжки в «Одеському замку» втрачено «Портрет Урсули Контської з Денгофів» – невідомого художника кін. XVII ст.,

Живописна колекція «Фундація ім. І.Садовського» розвинулася на основі родинних збірок Потоцьких - Садовських, власників Чорткова. Початок процесу її створення може бути віднесено до поч. XVIII ст., коли дідичом міста був Стефан Потоцький, а в подальшому один з його синів – Іоакім Потоцький – староста львівський. Однак локалізувати хронологічно початок цього процесу неможливо, адже родина Потоцьких володіла Чортковом протягом тривалого часу з 1618 по 1777 роки. В подальшому місто належало родині Садовських, аж до смерті останнього представника по чоловічій лінії І. Садовського у 1861 році. На основі цих фактів та уцілілих портретів виділяємо п'ять періодів у її формуванні: – поч. XVIII ст. за Стефана Потоцького; – сер. XVIII ст. за Іоакіма і Єви Потоцьких; – кін. XVIII ст. за Станіслава Костки і Францішки Садовських; – поч. – сер. XIXст. за Ієроніма Садовського; – кін. XIX ст. за Маріанни Борковської.

У середині XVIII ст. родина Потоцьких проживала в замку на Вигнанці. Будівля була доглянута і впорядкована, як зовні так і в середині. Особливу увагу

господарі звертали на внутрішню оздобу житла. Зали були облаштовані так, щоб не відставати в розкоші від інших: дорогі меблі і посуд, килими і тканини, зброя, живописні полотна. Присутність, на той час в інтер'єрах творів мистецтва не є доказом практики колекціювання. Так було прийнято, престижно, модно і для більшості це допомагало продемонструвати свій статус і Потоцькі в цьому не відставали. На питання: «Що представляла збірка Чортківського замку за Йоахіма Потоцького?» – може розповісти інвентарний опис майна складений після його смерті у 1764 році - «Реєстр усього Майна і рухомих речей, і нерухомих іпотпіа Materiaetforma*(*у всякій матерії і формі) по Святій Пам'яті Ясно Вельможному Його милості Панові Йоахіму із Золотого Потоку на Чорткові і Гавелполі Потоцькому...» [9, с.479-513]. Перелік майна вельми різноманітний і широкий. Серед домашніх пожитків, перелік: гардеробу, меблів, оббивки кімнат, металевого кухонного посуду та ложок, скла та срібла, фарфору, годинників і табакерок і ін. При ознайомленні з інвентарем увагу привертає – «Описання бібліотек французьких книг, як теж й інших мов». В наявності було велика книгозбірня, де містилися сотні томів книг на латинській, французькій, польській, німецькій, грецькій мовах та родинний архів документів. Топографічні карти та графіка також мали місце в переліку. Описання різних карт і їх кількість».

В інвентарний перелік зазначені скульптура і живописні полотна, які на той час містились в стінах Чортківського замку – «Опис образів і портретів з іншими предметами мистецтва»:

- 1-ше, Образ Найсвятішої Діви з Господом Ісусом і Апостолами.
- 2-ге, Образ Святого Антонія великий.
- 3-є, Образ Святого Себастіана великий.
- 4-те, конклюдія на Полотні Святого Теофіла.
- 5-те, Статуя Святого Яна Непомука позолочена з постаментом, на якому стоїть, коло Стіни прибитий.
- 6-те, Портретів два, один С.П.Найяснішого Короля Августа третього, а другий С.П. Найяснішої Королеви Ясної Жони Його.
- 7-ме, Портретів два С.П. ЯВ ксьондза Його милості Теодора Потоцького, Примаса польської Корони і В. Кн Литовського, один як був у віці молодому, а другий як уже дійшов своїх Літ.
- 8-ме, Портрет С.П. ЯВ Його милості Пана Юзефа Потоцького, Каштеляна краківського, Великого Коронного Гетьмана.
- 9-те, Портретів два, один ЯВ Його милості Пана Яна Клеменса Браніцького, Каштеляна краківського, Великого коронного Гетьмана, другий ЯВ з Понятовських, жони його.
- 10-те, Портретів два С.П. ЯВ Його милості Пана Стефана і Терези з Контських Потоцьких, Маршалків надвірних коронних Подружжя, Мужа і жони окремо.
- 11-те, Портрет С.П. ЯВМ Пана Малаховського, великого коронного канцлера.
- 12-те, Портретів Денковських старих два.
- 13-те, Портретів ЯВ (Мнішків?) два, один ЯВ Його милост. Маршалка надвірного коронного, другий С.П. ЯВ Його милості Пана Підкоморія Великого Князівства Литовського.
- 14-те, Портрет ЯВ Його милост. Пана Миколая Потоцького, Воеводи Бельзького, Канівського Старости.
- 15-те, Портрет С.П. Його милості Пана Йоахіма Потоцького, Генерал Лейтенанта військ коронних.
- 16-те, Портрет ЯВ Її милості Єви з Канєвських Потоцької, Генералової Лейтенантової Військ коронних.

17-те, Портретів Чотири. Один ЯВ Її милості Панни Маріанни, другий ЯВ Її милості Францішки. Третій ЯВ Її милості Панни Констанції, ГенералівенЛейтенантівен. Четвертий ЯВ Його милост. Пана Вінцентія Потоцького, Старости Рихлінецького, Брата і Сестер між Собою, уроджених Потоцьких.

18-те, Портретів два, один С.П. ЯВ Його милості Пана Графа Брюля, Генерала артилерії коронної, міністра Саксонського, і С.П. Найяснішого Августа Третього, другий С.П. ЯВ Графової, Жони Його.

19-те, Ландшафтів alias*(*інакше) творів мистецтва, мальованих на полотні два.

20-те, Конклюдія на Атласі Жовтому зі Срібними дзвіночками обшита, Теж Контекцій*(*покривал?) дві старі виполовілі, одна на рожевому атласі, а друга на Блакитній (*нерозбірливо).

21-ше, Мап (Карт) дві, одна Європи, друга розташування Кам'янця, мала.

22-ге, План за Склою Накресленої фортеці».

До інвентаря долучається перелік художніх творів, які оздоблювали замкову каплицю в «Описі речей, належних до каплиці».

Значна кількість живопису була зосереджена в інших маєтках Потоцьких, серед яких в інвентарі виділено садибу в Борщовичах та занотовано – «Описання портретів і образів, що в Борщовицях zostалися і знаходяться». Цілком логічно, що при потребі речі перевозились з маєтка в маєток. Так наприклад «Портрет Теодора Потоцького», на якому з тильної сторони полотна зберігся напис «Vuczkowse» знаходився в маєтку в Бичківцях, а згодом опинився у Чорткові.

У 1777 р. Вінцент Гавел Потоцький відпродує Чортків сестрі Францішці і швагрові Станіславу Костці Садовським з умовою сплати всіх його боргів. Деякі полотна з замку перейшли також до нових власників. Відбувається об'єднання двох родинних галерей, в яких були портрети багатьох поколінь родини Потоцьких та Садовських. Найбільш раннім за часом написання був «Портрет Урсули Контської» (втрачений) – кін. XVII ст. До поч. XVIII ст. відносимо зображення: «Портрет Стефана Потоцького» Ж-5906, «Портрет Христини Садовської» Ж-2782, «Портрет Ігнація Леонарда Садовського» Ж-6104, «Портрет Людовика Костянтина Поцея» Ж-2811, які створювалися різними малярами і влились в єдину галерею уже в кін. XVIII ст. Контерфект із зображенням Стефана Потоцького – власника Чорткова є класичним зразком портрета у повний ріст. В подальшому його використали для створення ростових зображень представників родини Садовських: Портрет Станіслава Костки Садовського» Ж-4516 та «Портрет Ігнація Леонарда Садовського» (збірка ЛІМ, Ж-1332).

Детальний огляд живопису дозволяє віднести ряд портретів пензлем талановитого невідомого художника 70-х рр. XVIII ст. В творах відображено власників Чорткова: Єву Потоцьку з Канєвських, її сина Вінцента Гавела, дочку Францішку Ксаверію, як у юному віці, так і в статусі молодої заміжньої жінки. Додається до цих робіт дитяче зображення сина Францішки – Ігнація Садовського. Виконано рукою цього ж маляра – «Портрет невідомої пари» Ж-4331, який було атрибутовано в 2016 р., як «Портрет Єви та Вінцента Потоцьких» [10, с.85-89]. Аргументуємо таке визначення: близькість за почерком виконання до вище перелічених робіт; костюм, зачіски відповідають моді кін. 70-х рр. XVIII ст.; візуальна схожість зображених з іншими їхніми портретами. Хоча існують і інші думки, що до портретованих [11, с. 675]. Господарі Чорткова мали змогу і бажання користуватися послугами малярів. Зафіксовані авторські підписи малярів – Є.Білявського, К. Александровича та Ф. Павліковича на полотнах, що знаходилися в Чорткові.

Окрім портретів із зображеннями представників роду в кожній живописній галереї висіли офіційні зображення монархів, духовенства, міністрів і гетьманів. Таке різнохарактерне наповнення не оминуло і Чортківську колекцію, з якої дійшли зображення високопосадовців: графа Генріха Брюля, Єжи Мнішека; архієпископа Теодора Потоцького. Монархічні портрети були присутні в маєтках знаті, як данина прихильності до найвищого керівництва. Серед уцілілих таких полотен роботи периферійних малярів: «Портрет Августа III» Ж-5965 та його дружини «Портрет Марії Юзефи» Ж-6136. Гордість за короля Яна III Собеського, як переможця над турками під Віднем у 1683 році, відобразилася у пошані до монаршої родини у портретах – «Яна III Собеського» Ж-6040, його дружини «Марії Казиміри» Ж-4203 і дочки «Терези Конегунд» Ж-1092. Королівські портрети відносяться до парних зображень, які були популярними, бо відображали подружню пару. Вони підпорядковувалися одній величині полотна, манері виконання та переважно постаті портретованих були розвернуті на зустріч. Портрети «Яна III Собеського» та «Марії Казиміри» виконані анонімним маляром XVIII ст. Периферійний маляр з належною йому вправністю і старанністю виписує монарші особи. Його манера виконання тяжіє до площинного і узагальненого трактування постатей, одягу і деталей. Якщо з портретом «Яна III» не виникало сумнівів на рахунок ідентифікації особи, то портрет «Марії Казиміри» вважався зображенням невідомої. Банальне розміщення у фондосховищі на різних стендах було перешкодою для впізнання жінки. Лише розгляд портретів поряд, підказало нам ім'я портретованої.

Особливе місце у збірці відведено дитячим портретам, які на сьогодні є прекрасним розумінням вподобань XVIII ст. Схема побудови такого портрета нічим не відрізняється від зображень дорослого у повний ріст: застиглість пози, атрибути, підписи. Ми презентуємо три роботи – портрети: «Дитини з пташкою в руках» Ж-4537, «Ігнація Садовського» Ж-6044, «Дитини у вінку» Ж-4629.

Цікавим твором у збірці є полотно «Бандурист», як зазначено в інвентарній книзі ЛНГМ і у старому списку предметів за 1891 р. [12]. В наш час картина представлена під назвою – «Козак-Мамай» Ж-2854, хоча зображення суперечить канону виконання народної картини. Схильна до думки, що перед нами придворний музикант, який грає на лютні. Він зображений в зеленому жупані в шапці з аграфом і пір'ям. Образ вийшов настроєвий. Записи в інвентарній книзі і в старих списках фіксують те, що музикант був без очей – чи по причині пошкодження, чи картина використовувалась в цілях підглядання і містилась в такому місці замку, щоб можна було вести спостереження за сторонніми. Популяризація сюжетів гри музикантів набула широкої популярності європейському малярству впродовж XVII-XVIII ст., тому і місцеві художники не відставали від моди.

У невеликій кількості зберігся релігійний живопис, який здебільшого виконаний невідомими художниками у XVIII-XIX ст. та копіює європейських малярів Італії чи Нідерландів: «Покладення в гріб» Ж-2175; «Христос і самарянка» Ж-1873; «Христос між учнями» Ж-1872. Жанр пейзажу представлений картинами з краєвидами заток, гір чи архітектури.

Портретна галерея у XIX ст. поповнюється зображеннями представників роду Садовських та Барковських, які виконані відомими львівськими художниками того часу – М. Яблонським, К. Швейкартом, Я. Глядишем, Й. Тушинським.

Художнім цінностям «Фундації І. Садовського» не вдалося зберегтись воєдино – уникнути розподілу, розграбування, вивезення за межі Чорткова. Можна стверджувати, що з другої половини XIX ст. в історії збірки Потоцьких-Садовських закінчився чортківський етап і наступив так званий «Фундація І. Садовського»,

коли колекцію було віддано в депозит у Міський промисловий музей Львова. Оцінюючи міжнародну політичну ситуацію у Європі в ХХ ст., можемо лише домислювати, що б сталося з творами в часі воєн і соціальних потрясінь. А так вдалось зберегти значну частину унікальної колекції і збагатити музеї Львова десятками речей музейного достоїнства. Серед полотен, є першокласні твори малярства XVIII-XIX ст., які доцільно порівнювати із живописом з інших зібрань панських замків і палаців Галичини, Поділля та Волині. Винятковість колекції «Фундація І. Садовського» для нас в тому, що вона розширює наші пізнання про формування живописних збірок малярства XVIII-XIX ст., звертає на себе увагу іконографією представників родини Потоцьких-Садовських, формує пошану до минулого та доповнює дослідження у вивченні історії Чорткова.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білецький П. Украинская портретная живопись XII-XIII вв. – Ленинград: Искусство, 1981. – 256 с.
2. Овсійчук В. Львівський портрет XVI-XVIII ст. – Львів, 1967.
3. Федорів Т. Колекція портретів Потоцьких-Садовських з Фундації ім. Ієроніма Садовського у фондах Львівського національного історичного музею.
4. Федоришин П. Світло і тіні чортківських замків (Сторінками історії міста (XI-XIII ст.). Книга перша, – Тернопіль Ж ТЗОВ «Тернограф», 2019. – 880 с.
5. Жолтовський П. Художнє життя на Україні в XVI-XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1983, с.83-70.
6. Жолтовський П. Український живопис XII-XIII ст. – К.: Наукова думка, 1978. – 327 с.
7. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника / Відділ рукописів, – Ф.9, О/Н- 10/2. – Садовські: матеріали сімейного архіву.
8. Федоришин П. Таємниці скарбів Садовських. Сторінками історії Чорткова (1772-1918 рр.). Книга друга. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2021. – 1088 с.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф.9, опис 1. Справа 599. с. 479-513. Інвентарний опис Чортківського замку 1764 року після смерті Іоахіма Потоцького.
10. Токарська В. До питання нової атрибуції «Портрета невідомої пари» // Львівська галерея мистецтв: Дослідження і матеріали. Науковий збірник. Випуск V: 2016. – Львів: «Центр Європи», 2011, с. 85 -89.
11. Gebarowicz M. Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI-XVIII w. – Wrocław, 1973. – 295 s.
12. ЛНГМ – архів. Spis oddanych przedmiotów i obrazów ze zbiorów starożytności H. Sadowskiego w skutek polecony starostwa w Czortkowie z 5 maja 1891 r.
13. .Сабодаш Т. Портрети діячів Великого князівства Литовського. – Львів, 2009.
14. Сабодаш Т. Краса і вічність: Каталог виставки жіночих портретів XI-XIII ст. з фондів музею-заповідника «Олеський замок». – Київ, 2011.
15. Портрети Великих князів і вельмож Великого Князівства Литовського із українських музеїв. – Вільнус, 2012.

Рис. 1. Портрет дитини з пташкою в руках

Рис. 2. Портрет Марії Казиміри

Рис. 3. Портрет Станіслава Костки Садовського

Рис. 4. Портрет Стефана Потоцького

Рис. 5. Портрет Яна III Собеського

Олена Трошинська,
Олександр Чепурний
м. Чигирин

З ДОСВІДУ ПРОЄКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НІКЗ «ЧИГИРИН»: «ІСТОРІЯ НА ДОТИК: ЧИГИРИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

Анотація: *Стаття присвячена досвіду проєктної діяльності НІКЗ «Чигирин», зокрема, реалізації проєкту «Історія на дотик: Чигиринська фортеця». В рамках його реалізації створено умови для покращення доступу до історико-культурної спадщини для людей із інвалідністю, зокрема незрячих та слабозорих шляхом встановлення тактильної моделі Чигиринської фортеці 1678 р. на Замковій горі в м. Чигирин.*

Ключові слова: *проєкт «Історія на дотик: Чигиринська фортеця», Чигирин, інклюзивний культурний продукт, проєктна діяльність, тактильна модель.*

Музейні заклади в сучасному світі є важливою складовою соціокультурних процесів. Інтерес до культурної спадщини зазвичай зростає в суспільстві в ті моменти історії, коли гостро стоїть питання розвитку країни, і це є свідченням важливості ролі культури в суспільному житті.

Музейні заклади мають не лише зберігати та транслювати, а й актуалізувати культурну спадщину. Одним зі способів її актуалізації є проєктна діяльність. Тому саме проєктна діяльність стала одним з важливих напрямків роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

«Сьогодні проєкти є ефективною формою реалізації соціальної активності музеїв, яка сприяє адаптації музеїв і музейної галузі в цілому до сучасних умов соціально-економічного і культурного життя; підтримці та просуванню кращих зразків креативних музейних практик в Україні; виявленню, осмисленню та широкій репрезентації історико-культурної спадщини; розширенню партнерських зв'язків між музеями та впровадженню нових інструментів і технологій» [1].

Протягом останніх років заповідником (як грантоотримувачем і в партнерстві з іншими організаціями) було реалізовано ряд проєктів. Серед них – «Освітньо-творчий діалог «Чигиринський край очима дітей» (2014 р., за підтримки БФ «Відродження», БФ «Україна 3000», ГО «Український центр розвитку музейної справи»), «Дитячий музейний простір» (2017 р., за підтримки «Київський діалог»), «Чигиринський прорив» (2019 р., за підтримки УКФ), «Створення інтерактивного пішохідного туристичного маршруту «Чигирин. Прогулянка старим містом» (2020 р., програма міні-грантів ReHERIT), «Історія на дотик: Чигиринська фортеця» (2020 р., за підтримки УКФ). В 2021 р. БФ соціального розвитку НІКЗ «Чигирин у партнерстві із заповідником розпочато реалізацію двох проєктів (за підтримки УКФ): «Музей дітям – діти музею» та «Створення експозиції «Холодний Яр – земля вільних».

На сьогодні в Україні є багато міжнародних інституцій, діяльність яких спрямована на підтримку культури. До них належать різні фонди, фундації, меценатські організації, які підтримують розвиток громадянського суспільства в нашій країні.

Культура меценатства набуває поширення і в сучасній Україні, де діють потужні приватні та державні фонди й організації, спрямовані на збереження культурної спадщини та примноження духовних цінностей у суспільстві. Серед них – Український культурний фонд, створений у 2017 р, діяльність якого направлена

на державну підтримку та промоцію ініціатив у сфері культури та креативних індустрій. Сприяння збереженню культурної спадщини є одним з пріоритетних напрямків діяльності УКФ. Саме завдяки підтримці УКФ у 2020 р. БФ соціального розвитку НІКЗ «Чигирин» було реалізовано проєкт «Історія на дотик: Чигиринська фортеця» в рамках програми «Інклюзивне мистецтво».

Проєкт «Історія на дотик: Чигиринська фортеця» передбачав створення умов для безбар'єрного доступу до пам'яток Замкової гори (м. Чигирин) для людей з порушеннями зору.

Забезпечення рівного доступу до надбань культури для різних категорій відвідувачів є важливим питанням сьогодення. В сучасному світі до 90 % інформації людина отримує за допомогою зору. Незрячі та слабозорі отримують її через слух та дотик. Подібним чином вони можуть отримати і інформацію про пам'ятки історико-культурної спадщини. На території Чигиринщини були відсутні туристичні об'єкти, орієнтовані на пізнання культурної спадщини краю людьми з інвалідністю. Тому реалізація проєкту «Історія на дотик: Чигиринська фортеця» зумовлена необхідністю подолати дискомфорт у доступі до історико-культурної спадщини для людей із інвалідністю, зокрема незрячих та слабозорих.

Основною цільовою аудиторією проєкту є незрячі і слабозорі люди, в тому числі ветерани АТО/ООС, що втратили зір в ході участі в бойових діях. В той же час проєкт спрямований на всі категорії відвідувачів пам'ятки національного значення Замкова гора, оскільки макет Чигиринської фортеці допоможе візуалізувати для них ту її частину, яка не збереглася.

Проєкт «Історія на дотик: Чигиринська фортеця» мав кілька складових, яким і відповідали його цілі та завдання.

В рамках реалізації проєкту було адаптовано частину території пам'ятки Замкова гора для відвідування незрячими та слабозорими: встановлено макет (тактильну модель) Чигиринської фортеці з інформаційною табличкою в універсальному дизайні (кирилицею та шрифтом Брайля) для тактильного сприйняття контурів замку та фортечних споруд, що розташовувались на її території; розпочато облаштування прилеглої території для відвідування людьми з інвалідністю (укладено тактильну плитку та промарковано маршрут фарбою для слабозорих).

Тактильна модель Чигиринської фортеці виготовлена з бронзи, розміром 80 X 140 см (масштаб 1:300). Автори моделі – львівські скульптори Василь Одрехівський та Мар'ян Король, які вже мали досвід створення подібних моделей, зокрема макетів Собору Св. Юра, Львівської ратуші та ін. Макет на Замковій горі знайомитиме відвідувачів з історією Чигиринської фортеці, що розміщувалась тут у XVI-XVII ст.

Фортеця, що розташовувалась на Замковій горі, була головним оборонним ядром міста. Вона була дерев'яно-земляною. Ревізія 1622 р. описує укріплення Чигиринського замку: замок стоїть на скелястій горі, має три вежі, до нього веде Спаська брама. Довкола замку стоїть дерев'яний паркан з паль, замок обведений ровом, в котрому вода з Тясмину. В замку є чимало комор для припасів... Є глибокий колодязь [2, с. 17].

Сирійський мандрівник Павло Алепський, який відвідав Чигирин у 1656 р., був вражений могутністю Чигиринської фортеці: «...фортеця не має собі рівних у країні козаків за своєю височінню, величчю гори, на якій фортецю збудовано, обширом та надміром вод і мочариськ, оточують Чигмирин. Через те фортеця дуже міцна, нині деякі поруйновані мури поновлюють. У фортеці стоять декілька гармат, дивовижно гарних...» [3, с. 244-245].

Проте очевидно, що замок невдовзі відбудували. Турецький мандрівник Евлія Челебі, який відвідав Чигирин у другій половині 60-х рр. XVII ст., так описав укріплення міста: «Тепер це міцна фортеця, що має три ряди стін... Навколо фортеці – три ряди неподоланих ровів...» [4].

В 1678 р. фортеця була значно укріплена за проєктом інженера Патрика Гордона. Вона мала форму близьку до трикутника і складалася з двох частин: Старого та Нового замку. Старий замок сягав у довжину 187 м, мав максимальну ширину з півдня – 140 м і був оточений двома рядами стін. У 1678 р. з південної сторони добудовано Новий замок – кронверк. Це дерев'яно-земляне укріплення з кількома баціонами. Висота стін кронверка коливалась в межах 5-6,5 м, товщина – від 5 до 7,5 м. Площа кронверка була дещо більша, ніж Старого замку [5].

В 1677-1678 рр. фортецю двічі брало в облогу турецьке військо. Ці військові кампанії увійшли в історію під назвою «Чигиринські походи». Під час II Чигиринського походу, після кількатижневої облоги 120-тисячним турецьким військом влітку 1678 р., Чигирин був захоплений, а фортеця зруйнована.

Патрик Гордон, який був комендантом Чигиринської фортеці під час II Чигиринського походу, залишив «Щоденник», в якому детально описав фортецю з усіма її розмірами, конструктивними особливостями, всі штурми та її трагічну загибель. Крім того, в щоденнику є план Чигиринського замку, який і використано для створення тактильної моделі Чигиринської фортеці. Також при створенні моделі було використано матеріали «Наукової реконструкції Чигиринського замку на 1678 р.» Київського науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури та містобудування (1992 р.) [6]. Створення тактильної моделі Чигиринської фортеці, однієї з наймогутніших в період середньовіччя, дає можливість візуалізувати для відвідувачів Чигиринську фортецю, що не збереглася до наших днів.

Важливою складовою проєкту було видання буклету «Чигиринська фортеця» шрифтом Брайля та книги «Історія на дотик: Чигиринщина. Путівник» в універсальному дизайні з аудіосупроводом [7]. Путівник містить інформацію про проєкт та пам'ятки історико-культурної спадщини Чигиринщини.

Одним з партнерів проєкту став Львівський обласний осередок ВГО «Українська спілка інвалідів – УСІ», діяльність якого спрямована на захист прав та інтересів осіб з інвалідністю, зокрема важкими порушеннями зору.

Членом команди проєкту була виконавчий директор цієї організації Оксана Потимко. Вона є керівником Ресурсного Центру освітніх інформаційних технологій для осіб з особливими потребами Національного університету «Львівська політехніка», ініціатором і організатором багатьох культурно-мистецьких та освітніх подій для людей з вадами зору.

Оксаною Потимко було адаптовано тексти для буклету «Чигиринська фортеця» та книги «Історія на дотик: Чигиринщина. Путівник» шрифтом Брайля, надавались консультації з питань щодо створення безбар'єрного середовища для осіб з порушенням зору.

Більшу частину накладу книги «Історія на дотик: Чигиринщина. Путівник» було розповсюджено по спеціалізованих школах для дітей з вадами зору та бібліотеках для людей з вадами зору для поширення інформації про проєкт та з метою популяризації історико-культурної спадщини Чигиринщини.

Читачі можуть прослухати аудіоверсію і буклету, і книги за допомогою QR-кодів, що вміщені в них. Це розширює можливості сприйняття інформації для людей з вадами зору.

Два QR-коди вміщені також на інформаційній табличці макету. Вони містять інформацію, додаткові зображення та аудіофайли про проєкт, історію та укріплення

Чигиринської фортеці XVII ст. Крім того, на базі платформи izi.TRAVEL створено онлайн маршрут «Замкова гора», який знайомить не лише з історією фортеці, а й з іншими пам'ятками, які розташовані на Замковій горі [8]. Тож навіть в умовах карантинних обмежень, коли не завжди є можливості подорожувати, бажаючі можуть мандрувати цим маршрутом онлайн.

Важливою частиною комунікаційної складової проєкту стала просвітницька робота: у соціальній мережі Фейсбук було створено сторінку «Історія на дотик: Чигиринська фортеця» [9]. Протягом всього періоду реалізації проєкту читачі сторінки дізнавалися про зміст та завдання проєкту, етапи його реалізації, наших партнерів; про розуміння інклюзії в сучасному світі та про ті музейні заклади України, які роблять культурний продукт доступним для всіх. Читачі сторінки знайомилися з історією Чигиринської фортеці, дізнавалися про періоди її могутності та занепаду, про події, які відбувалися на нашій землі та людей, які її захищали, про іноземних мандрівників, які відвідували Чигирин та залишили свої враження про фортецю. Окремий блок дописів було присвячено археологічним дослідженням, що відбувалися в різний час на Замковій горі.

Протягом 4-х місяців на сторінці було опубліковано 70 дописів. Кількість підписників сторінки – 550 осіб. Загальне охоплення аудиторії – 47 000.

Для представлення результатів проєкту цільовій аудиторії, партнерам, музейникам, ЗМІ, представникам громадських організацій, які співпрацюють із людьми з інвалідністю (зокрема Черкаським осередком УТОС), було організовано презентацію проєкту на Замковій горі та дві ZOOM-конференції. Під час них були також обговорені зауваження та побажання, пов'язані із створенням безбар'єрного доступу до історико-культурної спадщини нашого краю, які висловили учасники конференцій – представники цільової аудиторії.

«Розуміння інклюзії в сучасному світі передбачає створення можливостей гармонійного співіснування та взаємодії всіх членів суспільства і нічим не обмежену участь громадян у всіх без винятку соціальних процесах» [10, с. 6]. Музейні заклади, як осередки культури, мають стати тими інституціями, які могли б забезпечити рівні можливості для пізнання культурних та духовних надбань. Багато музеїв України вже сьогодні працюють в цьому напрямку.

Проєкт «Історія на дотик: Чигиринська фортеця» – це один з кроків НІКЗ «Чигирин» по створенню інклюзивних культурних продуктів для людей з інвалідністю, умов для безперешкодного доступу до пам'яток. В той же час проєкт спрямований на всі категорії відвідувачів пам'ятки національного значення Замкова гора, оскільки макет Чигиринської фортеці допоможе візуалізувати для них ту її частину, яка не збереглася до наших днів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ключко Ю. М. Проєктна діяльність як форма соціальної активності сучасних музеїв // Питання культурології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://issues-culture-knukim.pp.ua/article/view/141595/144248>
2. Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 392 с.
3. Халебський П. Україна – земля козаків. Подорожний щоденник / Упоряд. М. О. Рябий. – К.: Ярославів Вал, 2009. – 293 с.
4. Челеби Эвлия. Книга путешествий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text5.phtml?id=1731>
5. Гордон Патрик. Дневник 1677-1678. – М.: Наука, 2005. – 235 с.
6. Кілессо С. К., Кобенко О. О. Наукова реконструкція Чигиринського замку на 1678 р. – КиївНДІТІАМ, 1992

**VI. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕСТАВРАЦІЇ, ПРИСТОСУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ»**

7. Історія на дотик: Чигиринщина. Путівник / [упоряд. О. І. Трощинська, О. І. Чепурний, Я. Л. Діденко]. – Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2020. – 32 с.
8. Чигирин. Замкова гора. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://izi.travel/fr/ff74-chigirin-zamkova-gora/uk>
9. Історія на дотик: Чигиринська фортеця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/Chyhyrynfortress>
10. Синьова Є, Макарова К. Музей, відкритий для всіх. Культура без обмежень. – К.: ArtHuss, 2019. – 58 с.

Рис. 1 Тактильна модель Чигиринської фортеці 1678 р. з бронзи. Чигирин. Замкова гора

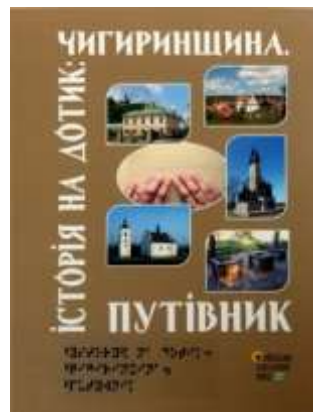

Рис. 2 Обкладинка книги «Історія на дотик: Чигиринщина. Путівник»

Рис. 3 Розгортка книги «Історія на дотик: Чигиринщина. Путівник»

**Наталія Цвях
м. Збараж**

БИТВА ПІД ЗБАРАЖЕМ – ОДНА ІЗ НАЙМАШТАБНІШИХ БИТВ 1649 РОКУ

Анотація: У статті висвітлено події однієї з найбільших битв в історії України ХІІ ст., яка багато в чому визначала успішний розвиток національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі посполитої. Показано, що облога Збаража військами Хмельницького була однією з найважливіших подій козацького періоду нашої історії.

Ключові слова: Збараж, замок, облога, Богдан Хмельницький, Ярема Вишневецький, гетьман, козаки.

Облога Збаража залишається однією з найбільш видатних подій Козацької Національної Визвольної Війни. Нові прилади та технології в дослідженні полів

битв, що поєднують археологічні, історичні та топографічні дані, сприяють кращому розумінню подій 1649 р.

Про облогу Збаража писати складно. Незважаючи про те, що про цю битву згадується в кожному шкільному підручнику з історії України, знайти розгорнуте й повноцінне її дослідження неможливо. Польські історики перебільшують власні перемоги, аналогічно применшуючи свої втрати, а українські – роздути. Доводиться визнати той факт, що події, які відбувалися під час облоги Збаража представлені надто фрагментарно через брак джерел, хоча все ж таки є можливість створити більш – менш повну картину, що творилося під час битви. [1, с.14].

У квітні 1649 р. гетьман України Богдан Хмельницький оголосив загальну мобілізацію й у своїх так званих «зазивних універсалах» закликав народ до боротьби з іноземними гнобителями. На його заклик «геть усі вийшли з України, залишивши вдома тільки жінок та дітей», а також мінімальну кількість селян для польових робіт. У полках військо формували полковники, у сотнях – сотники. Одночасно готувалися необхідні запаси куль, ядер, пороху, провіанту, фуражу тощо. Минав якраз рік від початку Національно-визвольної війни і згідно з козацькою традицією старшина мала бути переобраною. Скориставшись okazією, гетьман домігся заміни ряду полковників, мотивуючи це тим, що відставленим не щастило у торішній кампанії. Звичайно такий захід зміцнив гетьманську владу, посилив централізацію і дисципліну у Війську Запорізькому. Ці та інші заходи принесли позитивні результати: велике українське військо вступало у кампанію 1649 р. «охочим (до війни) і справним», хоч і давався взнаки брак вогнепальної зброї. Значна частина українського війська була пішою і не мала вогнепальної зброї. Саме тоді народжується поняття «дейнеки», під яким розуміли козацькі низи, озброєні тільки киями, так званими «дейнеками» [1, с.15].

Одночасно гетьман здійснив ряд дипломатичних заходів з метою створення широкої військової коаліції проти Речі Посполитої. Свої надії він покладав на Кримське ханство включно з його васалами – ногайськими ордами, Османську імперію, Московську державу й Трансильванію.

Великою перемогою дипломатів гетьмана було те, що на його бік стали кримські татари і ногайські орди, без яких розпочинати нову війну з Польщею було дуже небезпечно. Це сталося завдяки активним перемовинам з кримським ханом Іслам Гіреєм III та ногайськими мурзами. Протягом кількох місяців до них постійно їздили послы від Хмельницького, які везли щедрі подарунки, і своїми обіцянками про щедрю винагороду, надання коней та провіанту схилили на свій бік. Хан знав про рішучі наміри гетьмана до боротьби уже з того факту, що Хмельницький не вагаючись скарав на смерть посла-шпигуна Речі Посполитої Смаяровського. Саме від Кримського ханства із ногайськими ордами гетьман в отримав реальну підтримку [2, с. 11].

Гетьман йшов на Збараж швидко і таємно. Він навіть забороняв козакам ходити на розвідку малими чатами, щоб зменшити ворогу шанси дістатися «язика». Як наслідок – протягом усього маршу на Збараж та подальшої облоги польські воєначальники майже не знали про місцезнаходження українського війська і наміри його керівництва. Не допомагали й гроші, виділені шпигунам, і те, що шпигунів з числа українців посилали на схід, беручи «в заручники їхніх жінок та дітей». У багатьох листах польської шляхти, писаних під час кампанії 1649 р., частенько трапляються скарги на брак інформації про дії українського війська [2, с. 20].

В липні 1649 р. до міста підходять багатотисячні загони Богдана Хмельницького, починається багатоденна облога міста. Під Збаражем було зосереджено сімдесят тисяч козаків і велика армія татар. Польське військо

нараховувало до десяти тисяч чоловік. Польські війська, очолювані Яремою Вишневецьким, перебували у більш вигідному становищі. Збаразький замок був ідеальним фортифікаційним комплексом для ведення оборонної війни. Тому Хмельницький вирішив розпочати облогу. Оточивши польський табір і місто, зайняв всі підступи до міста, щоб поляки не могли вирватися з оточення. Було збудовано так звані «гуляй-городи» – рухомі дерев'яні фортеці, що могли рухатись. Хмельницький наказав копати рови для підходу до польських шанців. Кільце обложеного міста постійно звужувалось. 27 липня Хмельницький запланував підпалити місто. Генеральний наступ розпочався 6 серпня, однак він був невдалим. З обох сторін були великі втрати. Хмельницький, щоб не допустити до дальших втрат своїх сил і змусити оточених поляків в Збаражі до капітуляції, вирішив продовжити облогу. Всього за період відбулось 17 кінських битв, 27 штурмів та 80 вилазок. Під Збаражем в ході семи тиждневої облоги було поранено Івана Богуна, Данила Нечая, загинули полковники Бурлай і Морозенко, про якого дотепер залилась пісня «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче».

Довідавшись про катастрофічне положення польських військ під Збаражем, польський король Ян Казимир зібрав «посполите рушення» та рештки польських військ і вирушив на виручку шляхти під Збаражем. Хмельницький, щоб не допустити до з'єднання польських сил і уникнути війни на два фронти, залишає частину своїх військ під Збаражем і вирушає таємно під Зборів, забравши з собою з'єднання татар. Розпочинається Зборівська кампанія. 5 серпня король підходить під Зборів. Польські війська просувались здовж річки Стрипи. Вони розтягнулись у довгу лінію. Перед тим були зливні дощі, ріка розлилась широко і позривала мости, внаслідок чого пересування військ проходило повільно в невідповідних для поляків умовах. Хмельницький використав цей момент, щоб напасти на королівське військо. Насамперед козаки несподівано атакували тилові польські полки, що пересувались між селами Метелів і Млинівці. Серед поляків почалася паніка, втрати їх становили чотири тисячі чоловік. У той час, як розгорівся бій в тилах польських військ, основна частина королівської армії почала перед Зборовим переправлятися на лівий берег Стрипи. Але і тут на переправі на польські полки з фронту і з флангів вдарила козацька і татарська кіннота. Одночасно козацькі війська рушили на греблю і мости на Стрипі, щоб розірвати сполучення і королівським табором. Боротьба за переправу була дуже запекла. Козаки захопили, переправу, і оточивши, містечко з усіх боків, почали атакувати міські укріплення і незабаром сотні Миргородського полку під командуванням полковника Матвія Гладкого ввірвалися до міста.

Маючи в своїх руках місто Зборів, Хмельницький разом з татарами з усіх боків обступили польську армію. Облога польського війська була такою щільною, що не було куди виганяти коней на пасовище, а доступ до води був також дуже небезпечним. На другу добу облоги серед польського війська панувала паніка. За таких обставин Ян Казимир був змушений почати переговори з Хмельницьким і ханом. Успішні бойові дії відкривали перспективу добитися вигідного для України миру. Становище було таке, що Хмельницький міг диктувати свої умови королю. Але кримський хан Іслам Гірей, боячись зростання сил України зрадив гетьмана і став на бік Польщі. Під його натиском Хмельницький змушений був підписати невідповідний Зборівський мир, що врятувало польське військо від повного розгрому.

Зборівський мир був підписаний за настановами Богдана Хмельницького 7 вересня 1649 р. За цим миром реєстрових козаків повинно бути 40000. В трьох воєводствах: Київському, Брацлавському і Чернігівському заборонялось перебування польських військ. Тут всі урядові посади повинні були займати тільки

козацькі старшини та православна шляхта. Православний митрополит повинен був засідати, в польському сеймі. Хоч всім учасникам повстанню поляками була оголошена амністія, однак більшість селян мали повернутись в кріпацтво. Питання Унії передавалось на розгляд сейму. Польська шляхта повинна була покинути територію України [4].

Обложені дійсно виявили значну силу духу і мужність, але їх лишилося небагато, та й ті продовжували помирати від ран та хвороб, наслідків голоду. Як відзначав польський хроніст С. Твардовський, невдовзі померли майже всі учасники оборони Збаража.

Які ж результати битви під стінами Збаража? Польські історики відзначають мужність і силу духу обложених і мають у цьому рацію. Але не меншу мужність виявили й українські війська, які безперервно штурмували могутню фортецю. Під Збаражем обидві сторони зазнали величезних втрат, приблизно по 30 тисяч вояків, причому майже всі війська Речі Посполитої, які були у Збаражі загинули, якщо не від куль та шабель, то від голоду й хвороб, навіть невдовзі після замирення. Для польської сторони ці втрати були дошкульнішими, бо обложені у Збаражі майже нічим не допомогли королівській армії, яка поспішала їм на допомогу. Зрештою доля кампанії була остаточно вирішена не під стінами Збаража, а під Зборовом, а успішна блокада Збаража заклала необхідні передумови для перемоги у генеральній битві під Зборовом. Тому облога Збаража по праву стоїть в одному ряду з перемогами української зброї на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Батогом, Жванцем, Городком та іншими визначними битвами в ході Національно-визвольної війни українського народу [1, с. 61].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мицик Ю. Битва під Збаражем 1649 року / Ю. Мицик, О. Підгірський, В. Чайка. – м. Тернопіль: Друк ТОВ Джура, 2009. – 112 с.
2. Мицик Ю. Битва під Збаражем 1649 року/ Ю. Мицик, В. Чайка. – м. Тернопіль: Наш Світ, 2019. – 80 с.
3. Жила В. Збаражчина / Володимир Жила. – Київ, Торонто, Канада: Наукове товариство ім. Шевченка, 1980. – 740 с.
4. Obloga Zbaraża, Битва під Збаражем, Богдан Хмельницький [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: Tags:.

Володимир Чайка
м. Збараж

З ІСТОРІЇ ГРАНТОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЯ»

Анотація: В статті автор висвітлює питання грантової роботи Національного заповідника «Замки Тернопілля» за 2015-2020 рр. Наводить приклади підготовки проектів, особливостей роботи по їх реалізації, специфіки співпраці з низкою вітчизняних та міжнародних грантодавчих програм та фондів. Аналізує проекти, які одержали підтримку та були реалізовані, а також ті, які не набрали достатньої кількості балів.

Ключові слова: Національний заповідник «Замки Тернопілля», грант, проект, грантодавчі організації, концептуальна записка, конкурс, Програма

транскордонного співробітництва, Український Культурний Фонд, Посольство США в Україні.

Вирішуючи проблеми реставрації, пристосування та збереження пам'яток історії та культури, неможливо обминути питання фінансування, які є чи не найважливішими, мають свою специфіку як в Україні, так і в кожній країні світу зокрема. Недостатність фінансування є всюди. І державного в тому числі. Це відчуває на собі Паризький Лувр, кожен краєзнавчий музей районного рівня і національний заповідник.

І колектив кожної пам'яткоохоронної установи мусить самостійно шукати виходи з ситуації. Дехто вже давно активно працює в цьому напрямку і досяг певних результатів, дехто лише на початку дороги. Серед варіантів вирішення питань ревіталізації об'єктів культурної спадщини є участь у грантовій діяльності, яка набуває в Україні все більших масштабів, все більше музеїв, галерей, заповідників вирішують свої проблеми через проекти, підтримані грантодавцями.

Слід зазначити, що грантодавчих організацій, які фінансуються як за рахунок коштів Євросоюзу, коштів посольств низки країн Європи і Америки, коштів внутрішнього бюджету України, стає все більше. Тобто пропорційно зростають шанси ці кошти отримати. Але для цього треба ґрунтовно підготуватися, вивчити всі правила, визначитися з своїми пріоритетами і в тому, щоб вони співпадали з вимогами грантодавців. Лише за такої умови можна сподіватися на успіх.

Немає необхідності перелічувати організації, з якими можливо співпрацювати, та і немає необхідності працювати зі всіма. Зупинюся на тих, у конкурсах яких взяв участь Національний заповідник «Замки Тернопілля». Деякі з них виявилися успішними і були реалізовані, а деякі, а їх більшість, на жаль, залишилися лише проектами.

Отже, в 2015 р. Заповідник взяв участь у конкурсі, оголошеному Євросоюзом, що мав назву Програма транскордонного співробітництва Польща-Білорусь-Україна 2014-2020. Згідно з умовами Програми, пріоритетну участь у Програмі мали установи, розміщені на певній території держав-сусідів, в основному, приграничних. Наша участь, хоч і не була пріоритетною, бо Тернопільщина не є прикордонною областю, але все ж допускалася. Досить значних зусиль з нашої сторони вимагало ознайомлення з Програмою, вироблення власної концепції проекту, пошук партнера, що було необхідною умовою участі в конкурсі. Було нелегко створити власну концептуальну записку, бо роль польського партнера звелася до формального підпису під проектом, написати самого проекту, включно з кошторисом. В результаті ми, попередньо знайшовши партнера, а ним стало Товариство мешканьове з польського міста Любліна Люблінського воєводства Республіки Польща, створили власний проект, який дістав назву «Два замки-два народи-дві культури- одна історія»

Значних зусиль вимагало не лише створення самого проекту, а грамотний його переклад на англійську мову, що теж було і, до речі і надалі залишається необхідною умовою конкурсу, вчасна його доставка до Головного офісу Програми в місто Варшаву Республіки Польща.

31 грудня 2016 р. наш проект був зареєстрований в Головному офісі Програми. Таким чином ми вступили на стежку боротьби за голоси членів конкурсної комісії, стали претендентами на одержання фінансування від Європейського союзу. Пам'ятаю, як ми хвилювалися і надіялися. Проте фортуна на цей раз була не на нашій стороні. Через два місяці прийшла офіційна відповідь з

Варшави про те, що хоч ми і отримали досить високі бали, їх було недостатньо для перемоги.

В 2015 р. Національний заповідник прийняв участь у конкурсі, оголошеному Фондом по охороні культурної спадщини Посольства США в Україні, який вже впродовж багатьох років фінансує проекти, спрямовані на збереження світової культурної спадщини.

Приступаючи до підготовки проекту, ми тоді навіть не усвідомлювали, що шанси досить примарні, що конкурс охоплює не лише територію України, а поширюється на всі країни Європи, де є посольства Сполучених Штатів. Тобто конкуренція була серйозною. Заповідник підготував проект під назвою «Відтворення Дзеркальної зали Вишневецького палацово-паркового комплексу XVII-XVIII ст.».

Коли в першому випадку, про який було мовлено вище, ми досить серйозно надіялися, то в цей раз очікування були досить пасивними, проте, як виявилось, виправданими. Наш проект був підтриманий і ми отримали фінансування.

Тоді я собі часто задавав питання – що ж спонукало конкурсну комісію підтримати наш проект і не знаходив відповіді. Відповідь одержав через кілька років, коли представники Посольства США були гостями Вишневецького палацу, влаштувавши свого роду інспекцію використання коштів. І от під час прес-конференції пан у своєму виступі сказав, що чаша терезів на користь нашого проекту схилилася тоді, коли він, знайомлячись з нашими проектом, прочитав про те, що Вишневецький палац у XVII ст. по своєму багатству і красі не поступався знаменитому французькому Версалю, де він незадовго до цього був. Він зрозумів, що така краса має бути врятована і віддав свій голос за нас.

Кошти в сумі 150 тисяч доларів США поступили на рахунок заповідника, були освоєні і оновлена Дзеркальна зала Вишневецького палацу 2016 року була урочисто відкрита.

Треба відзначити, що впродовж наступних кількох років ми підготували ще низку проектів, які направили в Посольство США в Україні. Це проекти:

«Ревіталізація органу - музичного інструмента початку XX ст. та організація вечорів органної музики в замковому палаці міста Збаража» (спільно з Тернопільським мистецьким коледжем ім. Соломії Крушельницької);

«Унікальна колекція килимів Національного заповідника «Замки Тернопілля»;

«Розроблення проектно-кошторисної документації на реставрацію пам'ятки національного значення XVII-XVIII ст. замку в селищі Золотий Потік Бучацького району з пристосуванням його під феодалне помістя XVII-XVIII ст.»

«З любов'ю до України (виставка картин американської художниці українського походження Аркадії Оленської-Петришин у Вишневецькому палаці)»;

«Чортківський замок – український пентагон», проте вони не були підтримані і залишилися лише на папері. Але, на мою думку ці підготовлені проекти треба допрацювати і спробувати подати їх на інші конкурси. Вони мають шанси на втілення.

Певну історію мають взаємовідносини Заповідника з Українським Культурним Фондом – державною установою, створеною в 2017 р. з метою сприяння розвитку національної культури, забезпечення сприятливих умов розвитку інтелектуального та духовного потенціалу особистості, широкого доступу громадян до культурного надбання, підтримки культурного розмаїття та інтеграції української культури в світовий культурний простір. Новостворена інституція, яку

очолила Юлія Федів, дуже активно, фахово і креативно проводила свою діяльність і гріх було не спробувати і не скористатися новими можливостями.

Фонд розробив досить демократичну, прозору, правда дещо складну, як на мою думку, схему взаємодії з культурними інституціями, яка запрацювала і стала доступною для всіх бажаючих.

Серед більш ніж 10 програм, які розробив і впровадив УКФ, заповідник відібрав декілька, які передбачали б підтримку діяльності, передбаченої Положенням про Національний заповідник, найбільш відповідають його специфіці. Це Програми «Інноваційний культурний продукт», «Культура.Туризм.Регіони», «Інклюзивне мистецтво», «Культура в часи кризи. Інституційна підтримка».

В результаті заповідником на конкурси, оголошені УКФ було підготовлено і подано наступні проекти:

«Створення Арт-галереї «Солонермузеум» у Вишнівецькому палацово-парковому комплексі»,

«Організація та влаштування туристичної інфраструктури (автомобільні стоянки) на об'єктах Національного заповідника «Замки Тернопілля»

«Створення діорами «Битва під Збаражем 1649 р.» і встановлення її в замковому палаці міста Збаража»

«Створення тактильного макету замку в м. Збаражі «Доторкнись-відчуй-пізнай».

«Національний заповідник «Замки Тернопілля». Виклики пандемії»,

«Дзвіниця монастиря Бернардинів в місті Збаражі- локація трьох культур»,

«Видавничий проект - книга «Замки Тернопілля»»

Із перерахованих проектів, підготовлених і надісланих на конкурс УКФ, лише два були успішними, пройшовши всі необхідні стадії оцінки – технічний відбір, експертну оцінку, переговорну процедуру і були рекомендовані до фінансування. Але через неузгодженість дій між УКФ і Міністерством культури, нам було відмовлено у фінансуванні по проекту інституційної підтримки через втрати, спричинені пандемією. А це 1 мільйон гривень.

Саме зараз йде процес фінансування і реалізації проекту по створенню макету Збараського замку, який буде встановлений на території призамкового парку для людей з вадами зору.

В 2019 р. заповідник, спільно із Збараською міською радою виграли грант на суму близько 1 мільйона гривень в рамках конкурсу «Малі міста – великі враження», оголошеного Міністерством культури України. Проект мав назву «Битва під Збаражем 1649». За ці кошти було профінансовано проведення реконструкції знаменитої Збараської битви селянсько-козацьких військ під проводом Гетьмана України Богдана Хмельницького проти польських загонів, якими керував Ярема Вишневецький і яка стала не лише найдовшим протистоянням в ході Національної революції на Україні 1648-1657 рр., але і стала однією з причин відновлення незалежності нашої держави в середині XVII ст. Було видано книгу «Битва під Збаражем 1649» та інше.

Ще одним прикладом, на жаль до цього часу безуспішним, є співпраця заповідника з Програмою «Дім Європа»(Hause of Europe).Ми підготували 5 проектів до цієї програми, а саме:

«Чортківський замок -синергія джерел»

«Створення на базі замку в с. Підзамочок візит-центру регіону Тернопільське Придністер'я»

«Створення експозиції української культури в рамках організації та відкриття музею трьох культур в дзвіниці комплексу монастиря отців Бернардинів м. Збаража»

«Замок – територія миру» (міжнародний форум).

«Реставрація об'єктів благоустрою території Вишневецького паркового комплексу, пам'ятки архітектури національного значення в смт Вишнівець Кременецького району Тернопільської області»

Отже, як бачимо, в Національному заповіднику «Замки Тернопілля» за останні шість років сформувався відповідний досвід підготовки та реалізації проектів, були напрацьовані певні схеми і навички грантової роботи, які дали відповідний результат. І хоча значна частина проектів, підготовлених впродовж зазначеного періоду, не одержали підтримки і не були реалізовані, робота над їх створенням позитивно вплинула на творчий потенціал членів проектних команд, що дає надію на якісне виконання ними майбутніх грантових викликів.

Любов Шиян
сmt. Вишнівець

ОСОБИСТІ ПОКОЇ ВЛАСНИКІВ ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. В КОНТЕКСТІ ПРЕЗЕНТАТИВНИХ ПРАКТИК

Анотація: Метою відновлювальних робіт, які проводить Національний заповідник «Замки Тернопілля» у Вишневецькому палацовому ансамблі XVIII ст., є відтворення його документального та меморіального характеру, пов'язаного з відомими історичними постатями. У статті аналізуються особисті покої власників палацу першої половини XVIII ст. через призму їх особистості.

Ключові слова: Вишневецький палацовий ансамбль XVIII ст., Михайло Серватій Вишневецький, Ян Кароль Мнішек, особисті апартаменти, само ідентифікація.

Магнатська резиденція в очах сучасників була не лише архітектурною спорудою чи садибою, і навіть не родовим гніздом, а передовсім місцем концентрації збірок та колекцій, які виражали суть її мешканців. Предмети ці крім свого практичного призначення були атрибутами шляхетства, свідчили про матеріальні статки та були важливим елементом ідентифікації власників [14, с. 19].

Рухоме майно, яке наповнювало резиденції, з одного боку було виразником сучасної йому побутової культури, з іншого, об'єднуючи окремі індивіди або цілі групи, набувало значень соціального статусу та ставало засобом суспільної комунікації. Таким чином, студія є спробою представити модні тенденції та зміни в матеріальній культурі як спосіб самовираження власників. Джерельним матеріалом для дослідження слугували інвентарі Вишневецького палацу 1748 та 1761 р., план середини XVIII ст., а також реєстри рухомого майна, зокрема, срібла, одягу, кни, скарбнички і т.п [7 –10].

Матеріальну культуру можна розуміти не лише як результат розвитку технологій та побутової культури, а також як засіб невербальної комунікації. Соціальний статус багатії шляхти, а в нашому випадку і магнатерії, не був данністю раз і назавжди, а досягався у т.ч. і відповідним способом життя. Він був

своєрідним горизонтом, котрий наближувався чи віддалявся по мірі успіхів чи невдач його здобувачів.

Власниками Вишневецького палацу у першій половині XVIII ст. був його фундатор, останній з Вишневецьких Михайло Серватій (1680-1744), великий литовський гетьман, канцлер ВКЛ та його зять Ян Кароль Мнішек (1716-1759), підкоморій великий литовський [13, с. 427; 11, с.197]. Обидва були сенаторами, і попри те, що перший був представником великої родової магнатерії, а другий по своєму статусу, якщо користуватися термінологією епохи, відносився до панства, вони були яскравим втіленням т.зв. «сарматської» шляхетської ідеології. Сарматизм як система цінностей формувала не лише стиль життя, вірність традиціям, родинним цінностям, але й усю матеріальну культуру. Про прихильність обох власників до сарматизму свідчать, насамперед, такі документи, як реєстр особистого гардеробу та зброї (частина цих речей представлена в інвентарі 1761 р.). Їх одяг, доволі значний, має виражений національний характер [4, с. 110]. Підтвердженням цього є також їх портрети, написані з натури. Серед гардеробу-кунтуші, сардути, бурки, венгерки, ковпаки, пояси, шарфи – все ще мають ознаки національного, а не європейського стилю [7, арк.12]. Тобто мода усталена, шляхетська, а водночас багата, солідна та розрахована на тривале використання. Такою ж традиційною є в реєстрі палацової скарбнички холодна та вогнепальна зброя, лати та кінська зброя [6]. Тобто, у першій половині XVIII ст. західна мода навіть серед впливової шляхти ще не стала загальноновживаною і не була домінуючим елементом соціальної вишності.

Михайла Серватія Вишневецького називали справедливо «останнім сарматом» [3, с. 341]. Інтер'єри Вишневецького палацу часів свого фундатора носили яскраво виражений характер, притаманний епосі сарматизму. Надзвичайно розкішні, з широким використанням позолоти, кришталю, дзеркал, вони вирізнялися і своїм колоритом, яскравим, з перевагою кармазинових, червоних та пурпурових кольорів [5; 6].

Не стільки предмети самі по собі, як їхня семантика, були спробою визначення засобів виразу суспільної ваги. Одним з найважливіших ужиткових речей, які найчастіше передавалися у спадок, символізували зв'язок поколінь і гарантували довгострокове використання, було срібло.

Ян Кароль Мнішек отримав Вишневецький маєток як посаг своєї дружини Катерини, внучки Михайла Серватія і вступив у права власника лише у 1747 р. Від 1748 р. до Вишневеця за його розпорядженням частково перевозиться рухоме майно з резиденції Мнішків у Ляшках Мурованих на Львівщині [8; 9]. Часто перебуваючи закордоном (Мнішек був послом Речі Посполитої у Туреччині), Ян Кароль надовго покидав Вишневець. Тому за його часів, а це практично 10 років, інтер'єри палацу Вишневецьких не зазнали великих змін. Про це свідчить інвентар палацу та служб 1761 р., складений уже після його смерті. В примітках документу подаються відомості, яке наявне на той час рухоме майно колись належало Вишневецьким, а яке перевезено Мнішеком з інших родових резиденцій. Таким чином, новий власник поповнює і рухоме майно, яке має суто практичне застосування, і колекції, зокрема книги, картини, ікони та родові портрети. Хоча, загалом, до початку 60-х рр. палац і зовні, і всередині все ще мало відрізняється від палацу Вишневецьких.

Визначальне значення для ідентифікації власників мали їхні особисті покої. До них відносилися алькові, кабінети та допоміжні приміщення, гардеробні. Традиційно чоловіча та жіноча частина палаців розмежовувалися [1, с. 435; 2, с. 203]. Відповідно до плану середини XVIII ст. у Вишневеці чоловічі особисті покої розміщувалися у лівому крилі. Реєстр меблів, представлених у цих приміщеннях, є

яскравим вираженням значення інтер'єрів в якості соціального простору. Тип, стиль, матеріали та виконання меблів не були лише звичайним свідченням західноєвропейських впливів, а й займали певне місце в умовній шляхетській ієрархії рухомого майна. Такими предметами є різноманітні шафи, прикрашені дерев'яною інтарсією, слоновою кісткою та бронзою, столики з мозаїкою, різьблені стільці, обтягнуті шкірою, оксамитом чи шовком [2, с. 214].

Для втілення репрезентативної функції палаців важливим було здійснення т.з. «сценарію доступу». Аудієнції, як правило, відбувалися в альковах (спальнях). У цих приміщеннях були ніші для встановлення ліжка. Воно мало складну конструкцію і часто представляло собою великий намет. Ось як описується спальня в інвентарі 1748 р.: *«Покій з альковом, до якого з передсіней ведуть подвійні лаковані двері аналогічні настінним панелям, при них англійський замок з латунними гатками і залізними засувками. Над дверима натюрморт з квітами в гіпсовій рамі, в тому покої чотири вікна з чотирма [віконницями] і 28 шибками, на завісах з гатками, латунними бляшками та залізними засувками. Третину того покою [займає] ліжко з трьома аркадами. Стеля в тому покої плоска, гіпсова, під стелею карниз до самих панелей, підлога проста, з обрізних дошок, пічка перед аркадами з великих зелених кахлів в саксонському стилі, камін «szafiasty», мистецької роботи, з ламаними карнизами»* [5, арк. 16].

Інвентар 1761 р. подає опис спальні більш розлого. *«Спальний pokій, який оббитий двадцятьма чотирма бретами кармазинового адамашку в великі квіти від JM Тарла з Ополя. По периметру [покою] дерев'яна позолочена лиштва. Шість бретів нижнього оббиття з меншими квітами від JM Тарла з Ополя, внизу доточені вишневецьким оббиттям. Таким же вишневецьким, кармазиновим в квіти, адамашком оббите ціле склепіння [покою], вгорі чотири брети однотонного оббиття. В ніші [міститься] дерев'яне ліжко на одну особу, в кутках дерев'яні блейтрами, [ліжко] вгорі покрите кармазиновим адамашком, в головах і в ногах покрите вишневецьким адамашком, біля ліжка килим з тканим вовняним валом. Шість фіранок для завішування двох вікон і ніші, кожна фіранка з двох бретів тарловського кармазинового адамашка. До третього вікна від каміна чотири фіранки з вишневецького кармазинового адамашку* [6, арк. 6].

В наметах часто використовувалися дорогі східні тканини, перського та турецького походження, обшиті золотим галуном. В скарбничці палацу згадується декілька таких предметів, які Ян Кароль Мнішек привіз з Туреччини [6, арк. 12, 18]. Дорогою з золотом перською тканиною в квіти різного кольору були також оббиті канапка та десять різьблених позолочених стільців. Столик з мозаїкою на стільничці довершував інтер'єр.

Крім ліжка з наметом у спальні були і інші меблі. Зокрема, парадне китайське пурпурове ліжко. Зсередини обшите зеленою тканиною з рисунком у китайському стилі. Балдахін та занавіска з зеленої китайки (напівпрозора тканина), підшиті по периметру золотим галуном. Увінчувало ліжко корона, вишита таким же галуном [6, арк. 12 зв.].

На початку другої половини XVIII ст. європейці отримали можливість, хоча і обмежену, торгувати з Китаєм. Тому наявність у Вишневецькому палаці в цей час предметів китайського походження є ще одним свідченням статусу та майнової потужності власників. До слова, останній з князів

Вишневецьких був одним з найбагатших людей свого часу у Речі Посполитій. Його статок оцінювали в 14 млн злотих.

Не лише багатство інтер'єрів, а й композиційне планування приміщень виконували презентаційні функції. Впровадженню «сценарію доступу» сприяло

анфіладне розташування покоїв. Таким чином посилювався емоційний настрій та утверджувалась сакральність влади.

Поряд зі спальним покоєм, як правило, знаходилася гардеробна. Крім шаф для одягу та столиків для складання та прасування суконь, в гардеробній були предмети особистої гігієни. Таких приміщень у палаці було чотири [6, арк.8].

Найкраще індивідуальність власників проявлялася в їх власних захопленнях. Справжніми інтелектуальними майстернями були їхні бібліотеки та кабінети. Останні слугували не лише для ведення господарчих справ, а й містили різноманітні колекції.

Опис кабінету в інвентарі 1761 р. подається таким: *«Кабінет, в якому оббиття з шістнадцяти бретів адамашкового кармазину. По периметру [стін кабінету] позолочена лиштва. П'ять настінних дзеркальних люстр на один плафон (з Ляшок). Велике настінне дзеркало в дзеркальній рамі, в якій не вистачає чотирьох фрагментів, вгорі в дзеркальній рамі надбитий [бог] Херес. Фанерований розкладний столик, наполовину покритий оксамитом чорного кольору, у верхній частині [столик] має дві шухлядки: в одній каламар, пісочниця і латунний ящик на пера, збоку [столика] знаходяться три висувні шухлядки (з Варшави). Горіховий фанерований столик з гербами і коронами князів Вишневецьких і Радзивилів. Чотири полотняні подвійні фіранки до двох вікон, підвішені на металевих стержнях (з Ляшок). Над каміном дві позолочені гіпсові фігурки та дванадцять дерев'яних скульптурок римських цезарів [6, арк. 3 зв.] на чорних постаментах, чотири кам'яні [скульптури] на дерев'яних постаментах, в 1751 р. привезених в 1751 р. з Варшави. На тому ж каміні вісімнадцять великих і малих порцелянових ординарних ваз. Над дверима, вікнами і над саксонською пічкою п'ять пейзажів. Шість пар білих, позолочених, в червоні квіти філіжанок, до однієї з них мисочка надбита і склеєна. П'ять кубків для шоколаду такого ж гатунку. Дві білі порцелянові фігурки. Позолочений, в червоні квіти, порцеляновий чайник. Позолочений, в червоні квіти, порцеляновий глечик, з кришечкою іншого гатунку. Такого ж гатунку кришечка. Розкладний горіховий, фанерований, оббитий зеленим сукном, столик з шухлядами. Пара одинарних залізних екранних стержнів до каміна з латунними гатками. Щипці, гачок і лопатка з такими ж гатками. Скульптура основоположника лютеранської церкви д[окто]ра Мартіна Лютера, друга Кальвіна, з кості. Дві скульптури [музикантів] на постаментах. Дерев'яна скульптура Нептуна на постаменті. Дерев'яна ласка з гачком для засування фіранок»* [6, арк. 4].

Крім декількох письмових столів, які мають функціональне призначення, в описаному вище кабінеті представлені деякі колекції. Це, зокрема, наявність живописних полотен. І якщо, в більшості польських інвентарів навіть кінця XVIII ст. в покоях згадуються лише родові портрети та ікони, то у Вишневіці не лише у кабінеті, а й у інших приміщеннях – це і портрети, і жанрові полотна, і натюрморти [14, с.25]. Демонстрацією ставлення до власних культурних традицій був інтерес до історії держави, краю, роду, родинних традицій. Значну частину колекції живопису палацу складали портрети не лише представників власного роду та споріднених родів, а і відомих політиків Речі Посполитої та Європи, зокрема, портрети козацьких гетьманів.

Про західноєвропейські впливи та освіченість власників палацу свідчить також наявна в кабінеті колекція скульптур, від епохи Античності до Нового часу. Інвентарний опис приміщень, у т. ч. кабінету, демонструє, що попри свою крихкість, порцеляна починає поступово витісняти традиційне срібло. І це стосується не лише посуду, але і декоративних предметів, зокрема, ваз.

Модою на «ученість» було, насамперед, колекціонування книг. Вишневецька бібліотека вирізнялася від інших приватних книгозбірень того часу. І не лише тому, що сформувалася на майже пів століття раніше, але і тим, що включала крім статутів, правничих та релігійних книг широку наукову тематику. У часи Михайла Серватія палацова книгозбірня нараховувала близько 1, 5 тис фоліантів. Проте нещодавно віднайдений документ рухомого майна, складений у 1744 р. для вдови Михайла Серватія Теклі Ружи Радзивілл, свідчить, що на той час книжковий фонд бібліотеки нараховував 3094 примірники [12, с. 25; 10, арк. 97].

Ян Кароль теж перевіз до Вишневеця частину своїх книг, поповнивши наявний фонд. Для порівняння з іншими книгозбірнями, наприклад, у 1743 р. в бібліотеці каштеляна рогозінського Франциска Роздражевського, мешканця найбільш західного та багатого Великопольського воєводства, було 111 власних книг та 17 позичених, 73 з них на французькій мові [14, с.25].

Про освітній рівень мешканців резиденції свідчили не лише книги, але і предмети, які були науковими здобутками часу і відображали моду «на ученість». Зокрема, в інвентарі згадуються термометри та якісь «інструменти електричні» [6, арк. 26]. В кабінетах у шафах знаходилися предмети, які служили для занять точними науками, і серед них декілька математичних глобусів, привезених з Парижа, астрономічний глобус з Варшави [6, арк.18]. Реєстри та інвентарі в цьому сенсі важливі для дослідників не лише як джерела матеріальної спроможності власників, а, насамперед, як характеристика їх індивідуальності, самоідентифікації. З цієї точки зору палацові інтер'єри, наповнені різноманітними предметами, набували значення певного суспільного простору. Властиво в резиденції в рамках однієї структури з'єдналися три типи культур: політичної, релігійної та звичаєвої.

Внесок резиденції у розвиток культурного життя краю був у прямій залежності від інтелектуальних інтересів її власника чи членів його родини. Не менш важливе значення мав і характер цих інтересів. Культурні ініціативи були довготривалі та планові, якщо власники керувались суспільними інтересами, і навпаки – короткими, якщо були зумовлені винятково особистими амбіціями. Власники Вишневецької бібліотеки постійно слідкували за новими цікавими виданнями, виписували їх, передплачували періодику. При цьому книгозбірню могли користуватися не лише члени родини, але й інші зацікавлені особи.

Таким чином, резиденція поступово перетворювалася на значний культурний осередок краю. І це було найкращим свідченням нових ознак стилю життя власників Вишневецького палацу. На жаль, важко сказати, чи такі зміни способу життя були притаманні усій шляхетській еліті Речі Посполитої першої половини XVIII ст., чи були зумовлені виключним становищем Вишневецьких як представників старої родової магнатерії та першого власника з роду Мнішків Яна Кароля, відомого політика та дипломата.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архитектура Польши XVII – начала XIX в. // Всеобщая история архитектуры: в 12 т. – М.: Изд-во л-ы по строительству, 1969. – Т. 7. – 620 с.
2. Бартенев И. Очерки истории архитектурных стилей / И. Бартенев, В.Батажкова. – М.: Изобразительное искусство, 1983. – 384 с.
3. Вялікае княства літоўскае: в 3 т. – Минск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2010. – Т. 3. – 2010. – 690 с.
4. Князі Вишневецькі. / Ред. І. Тесленко. – Київ: Видавництво ТОВ «Балтія-Друк». – 2016. – 319 с.
5. Опис Вишневецького замку. [Вміщений в маєностях Крем'янецького та Летичівського повітах Волинського та Подільського воєводств]. – Інститут рукопису, Національна наукова бібліотека України імені В. Вернадського (ІР ННБУВ), Ф.1, спр. 150. – 1748 р., 45 арк.

6. Опись апартamentов двора Вишневецких и находящегося в них имущества, а также различных служб и инвентаря. – IP ННБУВ, Ф. 8. – 1761 р., 108 арк.
7. Реєстр гардеробу Яна Кароля Мнішека підкоморія Великого князівства Литовського. – Відділ рукопису, Львівська наукова бібліотека України імені В. Стефаника (ЛННБУ). – Фонд Чоловського, спр. 117/III. – 1760 р., 26 арк.
8. Реєстр рухомості та інших речей Яна Кароля Мнішека. Відділ рукопису ЛННБУ Фонд Чоловського, спр. 119/III. – 1760 р., 44 арк.
9. Реєстр рухомості і інших речей Яна Кароля графа Мнішека підкоморія Великого князівства Литовського у Вишневецькому палаці. Відділ рукопису ЛННБУ. – Фонд Чоловського, спр. 120/III. – 1760 р., 27 арк.
10. Реєстр рухомості та інших речей Теклі з Радзивилів Вишневецької. Відділ рукопису ЛННБУ. – Фонд Чоловського, спр. 310/II. – 1743 р., 170 арк.
11. Российская родословная книга: в 12 ч. – СПб.: Печатано в типографии Эдуарда Веймара, 1867. – Ч. III. – 523 с.
12. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст. / І. Ціборовська-Римарович. – К. Н. 6-ка України ім. В.І. Вернадського, 2006. – 395 с.
13. Chamańska I. Wiszniowieccy / I. Chamańska. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. – 553 s.
14. Dumanowski J. Magnacki splendor, szlacheckie dostatki. Materialne ramy życia bogatej szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku / Jarosław Dumanowski. – Dwory magnackie w XVIII wieku. – Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2005. – S. 19-28.

**Тетяна Шульженко
м. Чигирин**

ДОСЛІДЖЕННЯ В. В. ХВОЙКИ НА ЧИГИРИНЩИНІ

Анотація: У статті висвітлюється історія дослідження В. В. Хвойкою пам'яток Чигиринщини, зокрема залишків кам'яних споруд на Богдановій горі. Статтю написано на основі наукових публікацій археолога кінця XIX – початку XX ст., а також наукових звітів В. Хвойки про проведені розкопки в Чигирині, які довгий час вважалися втраченими і зберігаються в Науковому архіві інституту історії матеріальної культури РАН.

Ключові слова: В. В. Хвойка, розкопки в Чигирині, наукові звіти, Інститут історії матеріальної культури РАН.

Чигиринщина винятково багата на старожитності різних епох, що утворюють тут безперервний ланцюг розвитку людини, починаючи з неоліту до періоду ранніх слов'ян. Розташована серед мальовничих просторів Середнього Подніпров'я, у XVII ст. ця земля стала осередком духовного відродження українського народу, а Чигирин – першою столицею незалежної козацької держави.

Археологічні дослідження Чигиринського краю розпочалися в першій половині XIX ст. До цієї справи причетні відомі діячі держави, науки та культури. В числі перших дослідників регіону був Вікентій В'ячеславович Хвойка – один із найвидатніших представників дореволюційної археології в Україні. Важко знайти галузь археологічної науки, в якій з його ім'ям не пов'язані були б сенсаційні відкриття або значні наукові досягнення. В історії археології В. Хвойка зайняв почесне місце як першовідкривач трьох археологічних культур – трипільської, зарубинецької та черняхівської. Дослідник був дійсним членом 13 наукових товариств, через це значна частина наукової спадщини археолога і досі залишається недостатньо вивченою та зберігається в архівних установах Києва, Одеси, Москви,

Санкт-Петербурга та ін. Серед цих матеріалів значний інтерес становлять звіти Вікентія В'ячеславовича до Імператорської Археологічної комісії – головної державної археологічної установи Російської імперії, заснованої в 1859 р., дійсним членом якої він був. Довгий час звіти В. Хвойки про дослідження в Чигирині вважалися відсутніми [1, с. 119]. Сьогодні вони зберігаються в архіві Інституту історії матеріальної культури РАН. Останнім часом все більше з'являється робіт по оприлюдненню матеріалів із різних архівних установ, які вводять в науковий обіг звіти польових розкопок і документи про випадкові археологічні знахідки, серед них праці Длужневської Г. В. Дослідниця написала ряд робіт на основі архівних документів Інституту історії матеріальної культури РАН, серед яких зустрічаються відомості і про археологічні дослідження В. В. Хвойки на території України, зокрема, і на Чигиринщині [2, с. 104-105].

Після того, як 11 березня 1889 р. вийшов Указ імператора Олександра II про надання Імператорській Археологічній комісії виняткових повноважень в питанні регламентації польових досліджень на державних, відомчих і громадських землях і видачі для цієї мети Відкритих листів, Вікентій Хвойка одним із перших отримав дозвіл на розкопки в Україні.

У 1898 р. археолог розпочав дослідження Мотронинського городища, де виявив і дослідив один з найрізкісніших об'єктів цього періоду – глинобитний жертovníк. В «Киевской старине» за 1899 р. зустрічаємо відомості: «В Чигиринском уезде Киевской губернии вблизи Мотроненского монастыря теми же лицами (маються на увазі В. В. Хвойка і Б. І. Ханенко – прим. автора) были произведены исследования городища и раскопаны несколько курганов. Городище круглой формы, окружено несколькими валами; пробные раскопки площади городища дают возможность отнести его к типу скифских. Помимо нахождения разных предметов, раскопки имели результатом открытие очень интересного предмета; это возвышение или столб из пережженной глины диаметром приблизительно в метр, на вершукке которого проведено несколько концентрических желобков, почва вблизи этого столба состояла из массы перегнивших органических остатков...а не имеем ли мы в данном случае дело с примитивного устройства жертвенником?» [3, с. 36]. В 1898 р. до Імператорської археологічної комісії надійшов звіт В. Хвойки про розкопки в Київському і Чигиринському повітах [2, с. 104].

В 1899 р. археолог продовжив дослідження Мотронинського городища, так в архіві ІМК РАН зберігається «Отчет о раскопках в с. Мировка, у с. Зарубинцы, в с. Райгороде и в Чигиринском у. Киевской губ., Золотоношском у. Полтавской губ. И в Киеве на усадьбе Зайцева на Кириловской ул...» [2, с. 104]. Результати декілька річних досліджень вчений представив на XII Археологічному з'їзді у Харкові під назвою: «Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность» Ретельно дослідивши територію, науковець дійшов висновку: «Область Среднего Приднепровья изобилует местами, носящими название городищ и городков. Они находятся обыкновенно в малодоступных местностях, на самых высоких холмах и других возвышенностях...» [4, с. 93]. Розкопки Мотронинського городища дали змогу вченому зробити наступні висновки: «...городище, занимающее громадное пространство (около 200,000 кв. м.) и расположенное на возвышенности, окруженной множеством холмов, долин и глубоких оврагов... Могила, расположенные вне городища, и раскопаны по-видимому, уже раньше, заключали в себе, под разной величины насыпями, разбросанные кости покойников в деревянных склепах; под едва заметными возвышениями, почти на самом уровне земли или несколько ниже его, встречаются также разрушенные погребения с

сожжением...» [4, с. 97]. В культурному шарі городища археологу траплялися: зола, вугілля, шматки обпеченої глини, обпалені і необпалені кісти людей, тварин, уламки амфор і грецьких теракотових ваз, а також фрагменти посуду місцевого виробництва, глиняні гудзики, пряслиця та ін. [4, с. 98]. В одному із розкопаних місць, неподалік від монастиря: «...под поверхностью земли найден был между множеством золы и обугленных стеблей и колосьев хлеба, преимущественно пшеницы, глиняный столб, оканчивавшийся правильным кругом с мисообразным углублением посредине и 7 концентрическими бороздками вокруг последнего. Столб этот оставлен на месте и вновь засыпан землей» [4, с. 99]. Йдеться про глинобитний жертovníк, про який говорилося в «Киевской старине» 1899 р. Фрагменти жертovníка були віднайдені під час археологічних досліджень городища в 1970-х рр. і нині експонуються в музеї Археології НІКЗ «Чигирин». Знахідку В. В. Хвойка назвав ознакою давньо-арійського характеру ще неолітичної пори: «...следы ритуала в виде присутствия глиняных жертвенников с символическими семью кругами. То и другое мы находим в древних городищах. Затем следуют памятники греко-скифской эпохи, далее предметы полей погребений, и наконец памятники чисто славянские... Образ сожжения, непрерывно продолжающийся в нашей местности со времен неолита до самого введения христианства и во все времена сохраняющий одни и те же условия и обстановку, чего не могло быть при перемене народности, верований и обычаев. Таким образом очевидно, что, не взирая на временные воздействия того или иного пришлого элемента, мы повсюду встречаемся в нашей местности с одним и тем же народом, отличавшимся устойчивостью обряда и обладавшим определенной, выработанной в известные формы, культурой...» [4, с. 104]. Будучи прихильником еволюціонізму і маючи можливість самостійно досліджувати в Середньому Подніпров'ї пам'ятки різних періодів, науковець зробив висновки про безперервність розвитку населення в даному регіоні. Ще на початку дослідницької діяльності найбільше вченого цікавили «следы наших славянских предков», то ж населення Середнього Подніпров'я дослідник став трактувати як давніх слов'ян, не особливо вдаючись до аргументації того, що він і так вважав очевидним [5, с. 9-12]. Пізніше ця концепція відобразилася в монографії «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена», 1913 р. [6].

В 1902 р.: «Императорской археологической комиссией было получено из Чигирина донесение о том, что в названном городе, на горе, открыты остатки какого-то древнего каменного сооружения. Императорская археологическая комиссия командировала для осмотра открытых памятников старины хранителя Киевского музея древностей и искусств В. В. Хвойко» [7, с. 3]. Вікентію В'ячеславовичу було доручено провести огляд кам'яної кладки, виявленої на схилі гори, яка піддавалася розкраданню. Результати розвідки були надруковані в «Известиях Императорской археологической комиссии» за 1903 р.: «Ближе к крайнему выступу горы, у гребня ее, с той стороны, которая обращена к городу, В. В. Хвойко была замечена каменная кладка. С крайней ее стороны, по распоряжению г. Хвойко, была расчищена часть сооружения, аршина на 4 в глубь горы. Для чего, между прочим, пришлось снять большой пласт земли и обломков камней, прикрывавший сверху давнее сооружение; после же этого была сделана внутренняя выемка земли между двух стен. По расчистке таким способом крайней части древнего сооружения, оказалось следующее. Сооружение состоит из двух параллельных каменных стен, образующих как-бы коридор. Толщина каждой стены составляет 2 аршина, а высота 3 ½ аршина, расстояние между стенами – 8 аршин. Как далеко стены идут в глубь горы, неизвестно. У нижней части стены видны

остатки столбов, поддерживающих арки сводов. Стены сложены из больших камней, связанных особым составом, в который входили, между прочим, мелкие камешки. Сооружение имело кирпичный свод, провалившийся внутрь. Внизу г. Хвойко найдены кирпичи этого свода..., между кирпичами его найдено несколько железных ядер, весом в 1-2 фунта. Кирпичи имеют следующие размеры: длина 30 сантиметров, ширина – 15, и толщина – 6. Одна из двух больших граней кирпичей имеет бороздкообразные углубления, характерные для кирпичей литовской эпохи» [8, с. 67]. Археолог датував споруду XV-XVI ст. ст. Ці залишки були не єдиними, які відшукав дослідник. Так, «в нижней части той же горы, у подошвы ее, на правом берегу Тясмина г. Хвойко нашел остатки другого каменного сооружения, гораздо более обширного, чем первое. Над этим сооружением навалено земли аршина на 3. Сооружение – также каменное, но свод его был кирпичный; в нижней части стены заметны следы кирпичной облицовки. Это сооружение исследователь не раскрывал, ограничившись лишь пробными небольшими углублениями. Кладка относится также к литовской эпохе» [8, с. 67]. За переказами чигиринців, в давнину на цьому місці існував монастир з великими підземними підвалами, в які Дорошенко заховав свою скарбницю, безліч книг, документи та ін. При подальшому огляді гори та її схилів Вікентій В'ячеславович знайшов сліди ще декількох кам'яних споруд. Окрім того: «в верхней части горы, на плато, по соседству с остатками земляных укреплений, замечены следы каких-то деревянных сооружений, от которых в земле сохранились даже бревна» [8, с. 68]. В середині таких споруд були віднайдені великі полоси культурного шару та перепаленої глини, на думку дослідника – залишки вогнищ та розвалених печей. Вчений припускав, що колись ці залишки були казармами гарнізону Чигиринської фортеці [8, с. 68]. Відповідно, у 1902 р. в Імператорську археологічну комісію надійшли: «Отчеты, план городища, рисунок и фотография остатков каменного сооружения в г. Чигирине» [2, с. 105].

Вікентій Хвойка вважав дуже бажаними систематичні розкопки в Чигирині, адже вони могли б збагатити науку дуже цінними археологічними знахідками. Однак, з не відомих на сьогодні причин, дослідження пам'яток на Чигиринській горі науковець не продовжив.

Оглянувши також околиці міста, археолог зробив висновок, що землі де розташовувалось містечко Чигирин були заселені з глибокої давнини. Так, на північ від міста в верстах двох від р. Тясмин: «на значительном пространстве замечены В. В. Хвойко следы древнейших наслоений, относящихся к различным эпохам: здесь им при беглом осмотре местности, были найдены железные и бронзовые наконечники стрел, кремневые предметы и даже следы трипольско-площадочной культуры. Еще ближе к Днепру идут правильными рядами древние курганы, среди которых попадаются группы так называемых скифских курганов» [8, с. 68]. Цікавими є замітки науковця про пам'ятки трипільського типу, помічені ним неподалік Чигирини. В результаті археологічних досліджень Чигиринщини в 1950-1960 рр. археологи зробили висновки, що басейн Тясмину в культурно-господарському відношенні тяжів до області степової, а не трипільської. На основі власних досліджень В. М. Даниленко виділив тут існування особливого типу давньої культури – чигиринської: «именно в Тясминском районе Днепровского Правобережья, и особенно к югу от него, где наличие трипольских памятников никем до настоящего времени не отмечено, существовал один из вариантов «преддревнеямной» культуры» [9, с. 82]. Однак, фрагменти трипільської кераміки трапилися В. Даниленку під час дослідження пам'ятки неоліту-єнеоліту – Молюхів Бугор, неподалік с. Новоселиця, ці знахідки дозволили науковцю точніше датувати

пам'ятку [10, с. 19]. Фрагменти посуду пізньотрипільського часу було також знайдено неподалік від с. Велика Андрусівка, за 1, 5 км. на північному-заході від села. Вони знаходяться в скупченнях площею від 1 до 4 м² кожне, і перебували на відстані 6-10 м. одне від одного [11, с. 22].

З'ясувати, чи справді В. Хвойка відшукав пам'ятки трипільського типу неподалік Чигирини допоможуть подальші дослідження архівних матеріалів вченого. Окрім того, вивчення рукописних звітів археолога, дозволить уточнити кількість досліджуваних ним пам'яток на Чигиринщині, можливо, їх місця розташування а також подробиці відкриття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горішній П. А. Археологічні дослідження в Чигирині / П. А. Горішній // Археологічні дослідження на Черкащині. – облредвидав «Січ». – Черкаси, 1995. – Вип. 1. – С.119-123
2. Длужневская Г. В. Археологические исследования в Европейской части России и на Кавказе 1859-1919 гг. (по материалам Научного архива Института истории материальной культуры РАН) / Г. В. Длужневская – С-Петербург. – ЛЕМА, 2014. – 218 с.
3. Археологическая летопись // Киевская старина. – Т. LXVI. – Июль. – Киев, 1899. – С. 32-44
4. Хвойко В. В. Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность / В. В. Хвойко // Труды XII археологического съезда в Харькове. – Москва, 1905. – С. 93-104
5. Колесникова В. А. В. В. Хвойка: Наследие известное и неизвестное / В. А. Колесникова // История археологии: личности и школы: материалы международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки. – Киев – Спб., Нестор-История, 2011. – С. 9-12
6. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена В. В. Хвойка – К., 2008. – 160 с.
7. Открытие древних каменных сооружений в Чигирине // Киевлянин. – 1903. – Вип. 117. – Апрель. – С. 3. Електронний ресурс – режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_G&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00001624/117
8. Открытие древних каменных сооружений в Чигирине // Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к выпуску 6-му. – С-Петербург, 1903. – С. 66-68
9. Даниленко В. Н. К вопросу о месте киевотрипольской культуры в этногенетическом процессе / В. Н. Даниленко // Краткие сообщения Института Археологии. 1953. Вип. №2. С. 81-83
10. Даниленко В. Н. Археологические исследования 1956 года в Чигиринском районе / В. Н. Даниленко // Краткие сообщения Института Археологии. – Издательство Академии Наук Украинской УРСР. – Киев, 1959. – Вип. 8. – С. 13-21
11. Максимов Е. В. Петровская Е. А. Археологические памятники в окрестностях с. Большой Андрусовки на Тясмине / Е. В. Максимов, Е. А. Петровская // Краткие сообщения Института Археологии. – Издательство Академии Наук Украинской УРСР. – Киев, 1959. – Вип. 8. – С. 22-27

ВІІ. НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ **«КНЯЗІ ВИШНЕВЕЦЬКІ. СПАДЩИНА РОДУ»**

Наталія Ганусевич
м. Збараж

РОДИНА ВИШНЕВЕЦЬКИХ І БУДІВНИЦТВО ПЕРШОГО РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО ХРАМУ У ЗБАРАЖІ

Анотація: У статті висвітлене життя і діяльність власників міста Збаража, а також фундатора римо-католицького костелу Януша Вишневецького, який разом з дружиною Євгенією багато зусиль і фінансів доклали у завершення будівництва першого храму, будівництво якого розпочав попередній власник міста Юрій Збараський.

Ключові слова: пам'ятка, сакральна архітектура, монахи, священик, храм.

Однією з найяскравіших пам'яток і найдавніших храмів міста Збаража є римо-католицький костел святого Антонія. Велична і витончена споруда вражає своєю красою та довершеністю. Відчувається щедра рука фундатора та витончений смак його замовника. Це пам'ятка національного значення та один з унікальних об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля». Храм розташований на лівому березі ріки Гнізни і є пам'яткою архітектури XVII ст. [13, с. 509].

Історія його починається з 1627 р. Князь Юрій Збараський, на протязі декількох років мав у своїх військових загонах ченців бернардинів, як капеланів. І для більш довготривалого перебування в 1627 р. поселив декілька священиків у невеликому, побудованому для них, дерев'яному монастирі [14, с. 21]. Почали будувати із південної сторони Збаража, так як місцевість була дуже болотиста фундаменти храму були укріплені дубовими палями [12, с. 34]. 12 лютого 1631 р. у Кракові на бенкеті, який був організований з приводу закінчення будівництва замку в Збаражі, раптово помер князь Юрій Збараський. По смерті князів Христофора і Юрія Збараських, так як вони не були одружені і не мали дітей, замок і землі переходять до їх родичів, а саме до сина Константина Вишневецького – Януша Корибута Вишневецького [7, с. 14; 10, с. 176].

Найстарший син Константи Вишневецького і Анни Захарової. Народився у червні 1599 р. [6, с. 336]. Виховувався під дбайливою опікою батька і дядьків – князів Збараських (зокрема тоді, коли його батько знаходився у Москві). Отримав хорошу освіту. Не знаємо, де навчався у Польщі, однак відомо. Завдяки Самуелю Твардовському, про його подорожі закордон. Перша подорож вела через Відень і австрійські землі до Італії, яку Януш мав можливість пізнати детально. Певний час був на службі в війську герцога Савойського Карла Емануїла I Великого [15]. Під час своєї подорожі познайомився теж з князем Каролем де Неверс, який вважається найбільшим прихильником боротьби з Туреччиною на заході Європи. Повернувся до країни на рубежі 1619-1620 р. У той же час був обраний суддею Трибуналу Коронного у Любліні, також на посла на сейм через сеймик Луцький. У війні з Туреччиною в 1620 р. участь не брав, натомість в наступному р. виступив під прапором королевича Владислава IV, що йшло під Хотин. На жаль його роль була там подібною до ролі королевича. Подібно, як Владислав розхворівся скоро з початком компанії, однак королевич попри все залишився в обозі, а Януш вирішив повернутися. В дорозі до Маначина, хворий зазнав татарського нападу, але зміг оборонитися [8, с. 232].

Після одужання, з огляду призначення його дядька, Христофора Збараського, великим послом до Туреччини, супроводжував його деякий час у цій подорожі, відпровождаючи його до кордону. В 1623 р. знову був обраний на посла на сейм через сеймик волинський. Важливої ролі на тому сеймі не відіграв, однак його було обрано як одного з 11 представників посольської палати, що входила до складу комісії покликаної для запобігання солдатським конфедераціям.

Коли в 1631 р. помер Єжи Збараський – останній з роду Збараських, Януш разом з сестрою Геленою перейняв весь їхній спадок. За остаточним поділом спадщина до 1633 р. випала йому, разом із Збаражем, добра Ожигівці, Ямпіль, Лісковичі, Погребища, Борочоговка, Ірхачов, Чорчиця, Джуснов, Шпічиця, Зубрихо, Івахна Гробля, Конета, Босодрок, Монастирища, Немиров, Печара, Дашув, Пангородок, Ладижин, Бершади, Бадоркі, Балановка, Гордийовка, Устя Бершад, Собонівка, Сорока, Чорліца, Княжа Криниця, Білозірка, Чорне, Михалівці, Басмірці, Краснополе, Волтовці, Кіріївка, Каташин, Сокоlecь, Маньківці, Заводівка, Сомунка, Поборщинці, Чортіморк, Животів, Скала, Бережня і Антонів у воєводствах волинському, брацлавському і київському, Чепілії у воєводстві сандомирському також кам'яниця (кам'яний будинок) у Кракові і ділянка (палац) під Краковом. У той же час переніс свою головну садибу (резиденцію) з Білої Криниці до Збаража і став визначатися званням Збараського. Мацей Лубенський назвав його на той час наймогутнішим паном на Волині «в люди, гроші і в родовитість».

Януш і Євгенія як спадкоємці князів Збараських і продовжили будівництво комплексу монастиря оо. бернардинів у Збаражі [11, с. 163; 5, с. 24; 4, с. 1]. Дякуючи особистому старанню князя Януша за дев'ять років будівництво мурованого храму завершилось у 1637 р. [10, с. 210].

Коли в 1635 р. завершувалося будівництво костелу, новий фундатор підтвердив попередню фундацію і визначив нову, призначаючи додатково на потреби святині 2 тис. злотих річно терміном на 10 років. Протягом двох років було завершено будівництво костела і приступили до його внутрішнього оздоблення. Князь помер не очікувано, за декілька місяців перед урочистістю освячення костелу [10, с. 177].

На смертному орді Януш отримав булаву гетьмана польного коронного, однак не зміг зайняти цієї посади. Похований був 13 січня 1637 р. в Збаражі в фондованому ним костелі оо. Бернардинів і був першим похороненим в костельній крипті як власник міста і меценат костелу [10, с. 211]. Це був перший урочистий похорон в місті. Тіло князя Януша було поховане в спеціально приготівленій крипті в новому костелі, яку ще за життя вибрав фундатор для родинного гробівця. Промову виголосив ксьондз Бонавентура Чаринський, який також виголосив проповідь «характеристика католицького князя, тобто проповідь на похороні ясновельможного князя Януша Корибута у Збаражі Вишневецького, коронного конюшого». В ній він вихваляв хороші якості і заслуги померлого фундатора і добродійника закону бернардинів. Проповідь була надрукована окремою брошурою в Кракові (1637).

По смерті фундатора закінченням будівництва храму займалася вдова померлого фундатора Євгенія Катерина з Тушкевичів Вишневецька, яка протягом січня-квітня при співпраці з настоятелем монастиря отцем Бонавентурою Чарлінським (1634-1637 рр.) завершила основні будівельні роботи в костелі і приготувала його освячення. А також звернулася до Луцької консисторії з проханням затвердити костел у Збаражі за орденом Бернардинів і передала святиню Луцькій єпархії. З настоятелем монастиря о. Чарлінським княгиня приготувала

освячення костела і передала святиню у власність Руської провінції ордену Бернадинів. [4, с. 3] Храм був освячений 7 травня 1637 р. [Кахель, с. 210]. Монастир отримав ранг конвенту формального, був невеликим, як і костел, освячений під патронатом святого Юрія мученика, так наказував фундатор Януш Вишневецький, щоб прославити першого ініціатора будівництва римо-католицького храму – князя Юрія Збаразького [5, с. 24].

Щодо костела у Збаражі: отже, храм був мурований з каменю на дубових палях, однонавовий (розм. 17м x 10м) [10, с. 177]. Розміри подані на підставі обмірів сучасної абсиди, на місці якої знаходився попередній костел, і згідно тодішнім будівельним традиціям – обладнаний бійницями і оглядовою вежею, яка знаходилася над притвором. Покритий високим двосхилим гонтовим дахом.

Про внутрішній вигляд костелу збереглося мало відомостей. Не відомо, чи був інтер'єр тинькований, лише знаємо, що тут було три вівтарі, але не відомо, якій школі вони належали і хто був їх виконавцем. В головному вівтарі знаходилася ікона святого Юрія-мученика, покровителя костелу. Зліва від головного вівтаря знаходився вівтар Матері Божої з малим Ісусом на правій руці, який привіз з Венеції князь Юрій Збаразький (1627). На іконі зберігався напис, що це копія ікони Задумливої Матері Божої, яку особливо шанували в Карпатському регіоні України. На думку істориків оригінал ікони походить з серії «Відомі Мадонни», написаний Рафаелем Санті [10, с. 178]. В монастирському костелі ікона Матері Божої дуже шанована, про це свідчили особисті вота, які знаходилися навколо ікони. Але костел ніколи не був відпустовим місцем з огляду на звичайність в ньому ікони Богородиці, яку тут називали Збаразькою (не плутати з Ченстоховською в парафіяльному костелі). Не збереглося відомостей і про питання коронації ікони, хоча її культ на Збаражчині був дуже великий. [10, с. 178]

Другий боковий вівтар знаходився справа і був присвячений святому Антонію Падевському. В 1638 р. до Збаразького костелу отці Бернадини привезли давній образ святого Антонія, заглибленого у молитві біля стіп Дитяти Ісуса [10, с. 178].

В 40-х рр. XVIII ст. в костелі встановлено амвон, дві сповідальниці, лавки для вірних. В обладнанні костелу значну допомогу надала княгиня Є. Вишневецька, яка згідно фундаційного акту закупила для святині золоту монстранцію, чашу, престольний хрест, срібний літургійний посуд, процесійний комплект і дві лампи. [10, с. 179] Про інші офірування, як предмети літургійної атрибутики (хоругви, фелони, книги) відомостей не збереглося. Будівництво храму закінчилось в 1637 р. [3, с. 321; 9, с. 150].

Однак не дано було спочинку князю і після смерті. Коли в 1648 р. Збаражем заволоділи козаки, останки його і його жінки осквернили.

В 1675 р. монастирський комплекс було пограбовано і знищено турецькими військами Ібрагіма Шишмана [2, с. 74] і лише в 1746 р. розпочалось будівництво нового набагато більшого, ніж попередній, костелу та монастиря, які й збереглися до наших днів [10, с. 180]. А останки Януша Вишневецького перепоховані в крипті у підземеллі нового храму св. Юрія. Так в честь першого будівничого був освячений римо-католицький костел.

Військова і політична діяльність Януша у краї не була такою значною, як це подавали панегірики, безперечно однак був чоловіком здібним, як політично так і військового, про що свідчить відносно швидке підвищення на польського гетьмана. Не був, що рідко траплялось в його сім'ї, людиною конфліктною. На судовому форумі виступав рідко, а суперечливі справи намагався врегулювати правовим шляхом. Натомість мав значну схильність культурну і відіграв велику роль як

меценат культури, передусім, як протектор знатного польського поета бароко, Самуеля Твардовського. Завдяки Янушеві він видав свою «Переважну легацію Христофора Збараського від Зигмунта III до султана Мустафи», це схоже з його сприяння була написана «Дафніс деревом лавровим», це йому (Янушеві) поет присвятив твір біографічний «Князь Вишнівецький Януш». Зрештою меценат не забув про нього і у заповіті і передав йому у довічне володіння село Зарубинці. Однак цей припис довго не був реалізований і лише 1646 р. зреалізував його опікун добр. Януша, Єремія Вишнівецький.

Був як і більшість Вишневських, темноволосим, міцної тіло будови чоловік. Збереглося кілька його портретів, усі досить подібні, можливо, що мають спільне джерело. Один з портретів знаходиться в історичному музеї у Львові, другий – правдоподібно з галереї Несвіської Францішки Уршули Радивілової – в музеї Історії Мистецтва Білорусії в Мінську, третій – з колекції Міхала Сервація Вишневського – в музеї Історії України в Києві. Його портрет вміщений також в галерею родини Вишневських в Музеї у Вільянові (232-237) [8, с. 237].

Але попри те не можливо забути його старання по закінченні будівництва першого римо-католицького храму у Збаражі. В цей час був побудований кам'яний храм коло нього дзвіниця, яка була і в'їзною брамою на територію монастиря, а також невеликі дерев'яні монастирські приміщення. Тому після смерті фундатора його тіло було поховане у підвальній крипті під головним вівтарем за його великий фінансовий вклад у будівництво храму, а також подальша підтримка отців Бернардинів родиною Вишневських.

Згідно Постанови № 970 Ради Міністрів Української РСР від 24.08.1963 р. Ансамбль споруд монастиря отців Бернардинів є пам'яткою національного значення. А з 1994 р. монастирський комплекс знаходиться на балансі Національного заповідника «Замки Тернопілля». За його старанням проводяться ряд відновлювальних робіт у монастирських приміщення, а також був заново перекритий дах. У 2012 р. були проведені роботи по реставрації двох веж та верхнього фронту костелу Святого Антонія і Святого Юрія [1, с. 2]. Відреставрований внутрішній дворик монастиря, розчищені завали підвальних приміщень під келіями монастиря, а також підвальні приміщення святині, а розкидані, за радянського часу, останки поховань були зібрані і перепоховані на збараському кладовищі в могильному гробівці оо. бернардинів на збараському кладовищі. Підземелля були упорядковані, проведено світло і вивезено сміття, тому з часом є всі можливості відновити крипту князів Вишневських. Є в планах облагородити місце поховання першого фундатора храму, щоб не тільки туристи могли відвідати її, а і зацікавлені у вивченні роду князів Збараських-Вишневських мали можливість прийти на це місце спочинку. Брак державного фінансування не дає провести повний об'єм необхідних консерваційних і реставраційних робіт в середині, але деякі види робіт релігійна громада виконує своїми силами і надіється що добрі ініціативи будуть підтримані меценатами і громадою міста в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів Національного заповідника. Паспорт: Костел св. Антонія Падуанського. Охоронний номер пам'ятки № 662/1. (Облікова картка)
2. Збараж.800. / Гол. ред. Я. Буяк. - Тернопіль: ТОВ «Новий колір», 2011. – 132 с.
3. Земля Тернопільська. Туристичний путівник. / ред. В.Барановський. –Тернопіль: «Джура», 2003. – 368 с.
4. Костел оо. Бернардинів в м. Збаражі. Історико-красознавчий нарис. / переклад Е.М.Перця і Н.В.Годзілевської. – Збараж, 1992. – 14 с.
5. Сьомочкін І. Монастир бернардинів у Збаражі. // Галицька брама: Збараж. / Гол. ред. Шишка О. Львів: Вид-во «Центр Європи», 2004 р. № 1 – 3 (109 - 111). Січень – лютий – березень. – 36 с.

6. Яковенко Н. Українська шляхта з кін. XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – Київ: «Критика», 2008. – 470 с.
7. Betlej A. Kóściół oo. Bernardynów w Zbarażu. – Warszawa, 1995. – 175 s.
8. Czamańska Ikona. Wiśniowieccy. Monografia rodu. – Poznań, 2007. – 552 s.
9. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol: Wyd-wo Tarnopolia, 1926. – 386 s.
10. Kachel Józef. Dzieje kościoła i klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarażu /1628-1946/, Kalwaria Zebrzydowska, 2001. – 655 s.
11. Klasztory Bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych. / red. ks. Hieronima EUG. Wyczawskiego OFM – Kalwaria Zebrzydowska, 1985. – 234 s.
12. Ślaski Henryk. “Zbaraz w przeszłości i teraźnności”. Przewodniczący Oddziału zbaraskiego Podolskiego T-wa Turyst. -Krajoznawczego. Zbaraz. – Tarnopol, 1934. – 15 s.
13. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich: W X t. / red. Chlebowskiego B., Walewskiego W., Sulimierskiego F. – Warszawa: Slawinum, 1879. – T.IV. – 625 s.
14. Szustakowski M. Od Zbaraża do Wrocławia – na Czarnym Tatarskim Szlaku. Wspomnienia. – Wrocław, 2010. – 674 s.
15. Януш Вишневецький // [електронний ресурс]: Режим доступу https://uk.wikipedia.org/wiki/Януш_Вишневецький

**Володимир Данилейко
м. Збараж**

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКСПЕДИЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ» У 2020 Р.

Анотація: *В статті розглядаються отримані результати археологічних досліджень на території Збараського району, а також археологічних обстежень замків – об’єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля» у м. Збаражі, смт. Вишнівець, та у с. Підзамочок Буцацького району Тернопільської області.*

Ключові слова: археологічні розвідки, курганний могильник, земляний вал, поховання, замок.

Археологічна експедиція Національного заповідника «Замки Тернопілля» у 2020 р. взяла участь у дослідженнях за трьома напрямками, а це: археологічні розвідки, рятівні археологічні обстеження, а також археологічні розкопки. Роботи проводились, згідно дозвільного кваліфікаційного документа (Відкритого листа) Кваліфікаційної ради з питань дослідження археологічної спадщини України інституту археології НАН України за формою «3», від 18.06.2020 р. № 220/02235, виданого на ім’я Данилейко Володимира Миколайовича. Розвідки та рятівні археологічні обстеження було виконано у Збараському районі Тернопільської області. Окрім розвідок, експедиція заповідника взяла участь у археологічних дослідженнях, які проводились спільно із Тернопільським обласним Центром охорони та наукових досліджень пам’яток культурної спадщини, у тоді ще Буцацькому районі Тернопільської області.

Розвідки проводились з метою обстеження територій на предмет виявлення нових археологічних пам’яток. Було обстежено околиці сіл Вищі Луб’янки (хутір Ліски), Чорний Ліс, Залужжя (**Фото 1**).

Завданнями досліджень були виявлення та фіксація археологічних об’єктів, а також рятівні археологічні обстеження на території стихійних земляних робіт у смт. Вишнівець, із фіксацією стратиграфії та вивченням культурних шарів. На місці проведення стихійних земляних робіт по будівництву дороги у смт. Вишнівець, очікувалось отримати матеріал, який характеризує історичні періоди об’єкту

Національного заповідника «Замки Тернопілля» – палацово-паркового комплексу XVII-XVIII ст. (Ох. № 663).

Розвідками біля с. Вищі Луб'янки, у тоді ще Збараському районі Тернопільської області, на відрізьку в меридіональному напрямку з півдня на північ протяжністю 2100 м., виявлено курганний могильник із 6 курганів «Вищі Луб'янки І». За попередніми висновками, можна припустити приналежність виявленого курганного могильника до періоду від пізньої фази бронзової доби до раннього заліза.

Розвідки біля с. Залужжя проводились на західній околиці с. Залужжя Збараського району Тернопільської області. У східному узліссі Залужанської ділянки Збараського лісництва виявлено курганну групу з двох курганів «Залужжя V». За попередніми висновками, можна припустити приналежність виявленої курганної групи до періоду бронзової доби.

Завдяки розвідкам біля с. Чорний Ліс, в центральній частині лісового масиву Колоденської ділянки Вишнівецького лісництва, в урочищі «Чорний ліс», виявлено 3 кургани «Чорний Ліс І». За попередніми висновками, можна припустити приналежність виявленого курганного могильника до першої половини залізної доби.

Також, експедицією Національного заповідника «Замки Тернопілля», на північній околиці села Чорний Ліс, в лісовому масиві Колоденської ділянки Вишнівецького лісництва, на захід від урочища «Капустинецький ліс», виявлено земляний вал «Чорний Ліс ІІ». Опираючись на отриманий матеріал, можна зробити попередні висновки про приналежність земляного валу до періоду XVI-XVII ст.

Виявлені об'єкти, занесено в реєстр пам'яток археологічної культурної спадщини, що у подальшому сприятиме їх збереженню та охороні [3].

Пріоритетним завданням Національного заповідника «Замки Тернопілля» є вивчення та дослідження пам'яток оборонної архітектури, проведення їх археологічних досліджень, з метою виявлення нових даних їх конструктивних особливостей, а також відкриття невідомих сторінок їхньої історії. Археологічні обстеження територій замків Тернопільщини проводяться на предмет наявності, в межах їхніх охоронних зон, інших археологічних пам'яток.

Одним із об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля» є замок XVII ст. в селі Підзамочок, тепер вже Буцацької територіальної громади Чортківського району. Обстеження на території цього об'єкту проводились з 27 по 30 липня 2020 р. Роботи виконувались експедицією НЗ «Замки Тернопілля» спільно із Тернопільським обласним центром охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини, згідно «Відкритого листа» Інституту археології національної академії наук України, виданого на ім'я Марини Ягодинської.

Метою досліджень було виявлення фундаментів зруйнованих частин споруд замку, вивчення культурних археологічних шарів, стратиграфії ґрунту, тощо.

В ході археологічних обстежень було закладено 2 розкопи (**Фото 2**).

Розкоп І, площею 18 м², було закладено перпендикулярно до південно-східної оборонної стіни на території замку, у вигляді траншеї перерізу умовного «валу». У першому розкопі виявлено **5 об'єктів**, а саме: **Об'єкт 1** – рів поселення трипільської культури, **Об'єкт 2** – яма поселення трипільської культури, **Об'єкт 3** – залишки підпірної стіни (кріпиди), **Об'єкт 4** – залишки та площадка печі початку XVII ст., **Об'єкт 5** – культурний шар XVII ст. та фундаменти оборонної стіни замку.

Об'єкт 1. Як виявилось, замок у Підзамочку будувався на місці існування тут, більше шести тисяч років тому, поселення трипільської культури. Основна

локація, виявленого поселення, розміщена із східної сторони від замку, в межах площини відносно рівної, нахиленої на захід, платформи пагорба, який височіє над руслом річки Стрипа басейну Дністра. В розкопі I нам вдалось виявити західну частину трипільського поселення, в межах якого і було побудовано у XVII ст. замок. Про це нам вказали виявлені фрагменти кухонного та столового керамічного посуду, а також глиняна обмазка житла трипільської культури.

В розкопі I, зі сторони виявленого трипільського поселення, ми натрапили на рів, яким було обнесено трипільське поселення. Об'єкт 1, виявлено в квадратах А-1, Б-1. Глибина рову становить – 1, 80 м.

Об'єкт 2. В процесі дослідження, в квадраті Б-1 розкопу I було виявлено яму із скупченням обмазки житла, і кераміки трипільської культури.

Об'єкт 3. В квадратах Д-1, Е-1 розкопу I, на глибині 0,6 м. від денної поверхні, було виявлено залишки підпірної стіни (крепіді) умовного валу (**Фото 3**). Стіна викладена із плоского каменю, і являє собою площадку для виходу до оборонної стіни Підзамоцького замку. З північної сторони від виявленої площадки, у квадраті Е-1, до неї примикають фундаменти стіни крепіди, яка служила для укріплення земляного валу.

Об'єкт 4. У квадраті В-1 розкопу I, на глибині 0,7 м., виявлено залишки та площадку печі початку XVII ст. Піч розміщена на основі із плоского каменю. Долівка вимощена на товщину 12-15 см. сильно випаленою глиною. Її більша частина знаходиться за межами розкопу I, під шаром ґрунту, з північної сторони від квадрату В-1.

Об'єкт 5. В верхніх шарах заповнення рову трипільського поселення, на глибині 80 см, під стіною оборонної стіни замку виявлено Об'єкт 5 – культурний шар періоду будівництва замку XVII ст., а також фундаменти оборонної стіни Підзамоцького замку. Насичення цього культурного шару переважає залишками вапняного розчину, який використовували для будівництва оборонної стіни замку XVII ст.

Окрім цього, в розкопі I було виявлено кераміку, скло, металеві вироби періоду XVII ст., а також декілька монет, підвіску із символами Перуна.

Розкоп II було закладено на місці зруйнованої частини палацу, у північній частині замку (**Фото 2**), з метою підтвердження чи спростування наявності залишків фундаментів північної в'їздової брами. В ході обстежень розкопу II було виявлено фундаменти палацу із підвальними приміщеннями (**Фото 4**), та залишками дверних та віконних проїомів. Глибина долівки палацу від сучасної денної поверхні – становить 1,5 м.

Думку про існування в північній частині замку в'їздової брами було спростовано. Тим більше, що аналогів замків із двома в'їздовими брамами, окрім Язловецького замку, нам не відомо. Але там – зовсім інше планування, період (XIV-XVI ст.), та й і масштаби не ті.

Оборонні укріплення, на місці Підзамоцького замку, могли існувати і раніше, але вилити світло на дане питання можуть лише додаткові археологічні дослідження оборонних валів, які знаходяться із західної сторони від замку.

То ж, в цьому р. нам вдалось отримати багатий матеріал про Підзамоцький замок. В подальшому планується продовжити археологічні дослідження, з метою обстеження оборонних валів, а також виявлення і обстеження замкової криниці.

Серед пам'яток історико-культурної спадщини чи не найбільший інтерес становлять пам'ятки оборонної архітектури. Пріоритетним завданням Національного заповідника «Замки Тернопілля» – є вивчення та дослідження пам'яток, проведення їх археологічних досліджень, з метою виявлення нових даних

їх конструктивних особливостей, а також відкриття невідомих сторінок їхньої історії.

Із самого початку створення Заповідника в місті Збаражі, Постановою Кабінету Міністрів України №78 від 8 лютого 1994 р., його базою став архітектурний комплекс Збараського замку XVII ст. Завданням досліджень цього об'єкту у 2020 р., були рятівні археологічні обстеження надшанцевої частини південного протобастіону першої лінії оборони, на місці стихійних земляних робіт, із фіксацією виявлених об'єктів та їх архітектурних особливостей. Обстеження проводились за допомогою описового та фотографічного методів, при цьому був залучений метод спостережень, а також збору підйомного матеріалу.

Що до конструктивних особливостей протобастіонів збараського замку, то на це дещо прояснила ситуацію спільна археологічна експедиція НЗ «Замки Тернопілля» та ТНПУ ім. В. Гнатюка в 2019 р., на чолі із Б. С. Строценем. Ця експедиція принесла нам досить таки багато інформації, що до внутрішніх архітектурних особливостей південного та східного протобастіонів. Але надшанцева частина і надалі залишалась «білою плямою».

Вилити світло, на дану проблему, нам дозволили результати рятівних археологічних обстежень 2020 р.. В результаті обстежень, нам вдалось виявити п'ять бійниць на південно-західному фланку надшанцевої частини південного протобастіону (**Фото 5**), а також одну на чолі (фасі). Усі виявлені бійниці були вертикально закладені плоскими каменями пісковика чотирикутної форми, товщиною 15-22 см.

Бійниці фланкової частини муровані із каменю пісковика, та мають не однакові розміри. Перша, четверта та п'ята бійниці муровані із каменю пісковика, із внутрішнім «вікном» розміром 50 x 50 см. Друга та третя бійниці, в першочерговому вигляді, мали інші розміри «вікна», тобто вони мали ширину 100 см, а висоту – 50 см. Пізніше, другу та третю бійниці було частково замуровано цеглою, попередньо датованою нами періодом другої половини XVII ст. В результаті замуровки, розміри внутрішніх проїомів усіх п'яти бійниць стали приблизно однакові, а саме – 50 x 50 см.

Можна припустити, що другу та третю бійницю, у першочерговому збільшеному вигляді, використовували в першій половині XVII ст. для стрільби із артилерії малих калібрів. Але вже в другій половині XVII ст. вони були зменшені у розмірах частковою замуровкою лівих відкосів.

Найбільш прийнятним історичним періодом, до якого можна віднести час замуровки другої та третьої бійниць – це часи після захоплення Збаража і замку турками в 1675 р. під командуванням паші Ібрагіма Шишмана. Сучасна туристична перлина Збаража на Замковій горі того р. була значно пошкоджена, а тодішній власник міста, великий коронний гетьман, князь Дмитро-Юрій Вишневецький після цих подій відбудовував Збараж і замок.

В нижній частині надшанцевого фланку було виявлено три отвори у вигляді жолобів, які служили для стоку і відводу дощової води із надшанцевої частини. Розташування виявлених жолобів вказує нам на первісний рівень долівки над склепінням перекриття другого ярусу протобастіону.

Цікавою знахідкою виявився фрагмент дерев'яного бруса, який зберігся у внутрішньому куті, між фланком і чолом протобастіону. Даний брус було розміщено у отворі стіни фланку, при долівці. На нашу думку, він слугував частиною дерев'яної підлоги, розміщеної на склепінні перекриття другого ярусу. Поверхня склепіння була вкрита шаром глини, товщиною 10-20 см. На цьому шарі глини і було розміщено дерев'яний настил (підлогу).

Окрім цього, в ході обстежень було виявлено значну кількість фрагментів кераміки, кахлю, скляних віконниць, які датуються XVI-XVIII ст.

Отриманий матеріал, дає нам можливість стверджувати, що протобастіони першої лінії оборони Збараського замку мали два яруси і надшанцеву частину із бійницями. На кожному ярусі було по 12 бійниць – по три на двох чолах, і по три на двох фланках. Але от надшанцева частина, як виявилось, мала лише на обох фланках по 5 бійниць. Що до наявності, кількості та особливостей бійниць в надшанцевій частині чолів протобастіонів, то на даний час, нам це невідомо. Адже ця частина в автентичному вигляді не збереглася, вона була добудована лише в 2011 р. В процесі реставраційних робіт, ще не було вкрай необхідних даних, отриманих внаслідок археологічних обстежень, тільки у цьому році. Як наслідок, не дотримання відповідностей оборонній архітектурі першої половини XVII ст., під час реставраційних робіт.

За результатами археологічних досліджень 2020 р., а також беручи до уваги результати попередніх обстежень, можна зробити висновки, що так звані бастіони першої лінії оборони збараського замку були побудовані в стилі італійської оборонної архітектури кінця XVI ст. Тобто перший етап будівництва Збараського замку відбувся саме в кінці XVI ст. А тому, «бастіони» першої лінії оборони Збараського замку – є протобастіонами, конструктивні особливості яких більш наближені до белюардів.

Виявлені артефакти, а також архітектурні деталі, в подальшому позитивно сприятимуть автентичності реставраційних робіт при відбудові та ревалоризації Збараського замку, а це в свою чергу захистить цю унікальну пам'ятку від реноваційних впливів.

У 2020 р. експедицією Національного заповідника «Замки Тернопілля», 4 та 5 вересня було проведено ще одні рятівні обстеження на місці стихійних земляних робіт по будівництву дороги до замкової церкви Вознесіння Господнього 1530 р. в смт. Вишнівець (**Фото 6**).

Археологічні обстеження проводились науковими співробітниками Національного заповідника «Замки Тернопілля» Володимиром Данилейком та Тетяною Крохмальною.

Обстеження проводились з метою запобігання можливих втрат, фіксації, вивчення та збереження пам'яток на території проведення стихійних земляних робіт. В результаті досліджень очікувалось отримати археологічний матеріал, що підтверджує наявність нових археологічних пам'яток в межах досліджуваної території.

На місці проведення стихійних земляних робіт по будівництву дороги у смт. Вишнівець, очікувалось отримати матеріал, який характеризує історичні періоди б'єкту Національного заповідника «Замки Тернопілля» – палацово-паркового комплексу XVII-XVIII ст. (Ох. № 663).

Завданням досліджень було виконання рятівних археологічних обстежень, із фіксацією стратиграфії та вивченням культурних шарів, за допомогою описового, креслярського та фотографічного методів, при цьому були залучені методи стратиграфічних спостережень, а також збору підйомного матеріалу.

Стихійні земляні роботи по розширенню дороги проводились в районі другої надзапальної тераси лівого берега річки Горинь, правої притоки Прип'яті басейну Дніпра, на південному схилі гори «Дідова» нижче Вишнівецького замково-палацового комплексу XVII-XVIII ст. (**Фото 7**). Дорога розширялась в районі підніжжя східного бастіону першої лінії оборони Вишнівецького замку XVII ст., методом зрізу підніжжя пагорба на відрізу протяжністю 43 метри. Дані земляні

роботи вимагали негайних археологічних обстежень.

Результатом обстежень в смт. Вишнівець стало виявлення чотирьох об'єктів, а саме: об'єкт I – глинобитна піч, об'єкт II – глинобитна площадка, об'єкт III – труба каналізаційної системи Вишнівецького палацу XIX ст., та об'єкт IV – залишки земляно-стовпової конструкції південно-східного бастіону Вишнівецького замку XVII ст. В наслідок чого, було проведено роботи по фіксації стратиграфії нашарувань із пошаровим наповненням артефактами, а також збір підйомного матеріалу періоду XVII-XVIII ст. Збір підйомного матеріалу був вкрай необхідним, адже цю ділянку будівельниками планувалось заасфальтувати.

Креслення фіксації стратиграфії культурних шарів ми розбили на 6 частин, а саме 5 по 8 метрів та один на 3 метри. З відрізками перерізу куртини від А до Є (**Фото 8**). Тобто: 1 – зріз А-Б, 2 – зріз Б-В, 3 – зріз В-Г, 4 – зріз Г-Д, 5 – зріз Д-Е-Є.

У зрізі відрізу А-Б виявлено фрагмент стінки керамічної посудини XVII ст., а також Об'єкт I – долівку глинобитної печі. На момент виявлення, даний об'єкт був уже пошкоджений екскаватором.

У зрізі Б-В, у тому ж шарі, виявлено кераміку XVII ст., шлак, а також Об'єкт II – глинобитну площадку.

У зрізі відрізу В-Г виявлено Об'єкт III – трубу каналізаційної системи Вишнівецького палацу XIX ст., розміщену у культурному шарі XVIII ст.

У зрізі відрізу Г-Д, в шарі виявлено фрагмент приденцевої частини стінки керамічної посудини XVIII ст.

У зрізі відрізу Д-Е виявлено культурний шар із керамікою XVIII ст., а також Об'єкт IV – залишки земляно-стовпової конструкції південно-східного бастіону Вишнівецького замку XVII ст. (**Фото 9, 10**). У наповненні культурного шару, в межах об'єкту IV, виявлено фрагменти кахлю, керамічних посудин, а також денце скляного келиха, які датуються XVII ст.

Поруч із Об'єктом IV, було зібрано також і підйомний матеріал, а саме: фрагменти вінець керамічних посудин, денце скляного кухля, а також фрагмент керамічної люльки для паління тютюну. Увесь підйомний матеріал попередньо можна віднести до періоду XVII ст.

Цей об'єкт являє собою наповнення темно-чорного кольору (ймовірно перегнилої переперхлої деревини) у викопаних ровах з чіткими контурами. Даний об'єкт дещо прояснює ситуацію, що до типу оборонних споруд Вишнівецького замку у XVII ст. Це дозволяє нам зробити висновок, що у Вишнівецькому замку XVII ст. не було мурованих бастіонів, а лише укріплені донжони земляно-стовпової конструкції. Зріз куртини, по відношенню, що до стінок бастіону, стихійними земляними роботами здійснено не перпендикулярно. Тому про товщину стін бастіону судити важко. Для визначення товщини, необхідним є шурфування, перпендикулярно до стіни бастіону [3].

Усі матеріали досліджень передано у фонди Національного заповідника «Замки Тернопілля» (Акт передачі № 71 від 28 травня 2021 р.).

У склад Національного заповідника «Замки Тернопілля» входить ряд архітектурних пам'яток міста Збаража, які увійшли до заповідника за для їх збереження. Заповідником проводиться постійний нагляд над можливими стихійними земляними роботами на території історичної частини міста. Наслідком таких спостережень у 2020 р., стало виявлення, на місці проведення земляних робіт по прокладанню каналізаційних мереж, за адресою вул. Майдан Франка 34, групового поховання. Обстеження здійснювались 17 червня 2020 р. Національним заповідником «Замки Тернопілля», спільно із Тернопільським обласним центром охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини, на чолі із

Мариною Ягодинською.

На місці проведення земляних робіт, в результаті обстежень, було виявлено групове поховання у вигляді кістяків чотирьох осіб. Щодо самих поховань, то має місце факт хаотичного розташування скелетів в неприродних позах. Це свідчить, що дане поховання носило стихійний характер і не містило в собі будь-яких обрядово-ритуальних дій (Фото 11).

Поруч із кістяками, було виявлено фрагменти кераміки періоду XVII-XVIII ст. Робити будь-які висновки про період захоронення – досить важко, адже шари над похованням виявились перевідкладеними шарами XVIII-XIX ст.

У наслідок обстежень, було зроблено висновки про те, що це поховання належить до періоду XVII ст. Найбільш прийнятною історичною подією, до якої можна віднести це поховання – є захоплення Збаража і замку турками в 1675 р. під командуванням паші Ібрагіма Шишмана. Згідно твердження Яна Собеського. Збараж в цей період був значно пошкоджений.

Після виконання відповідних археологічних обстежень місця захоронення, зібраний матеріал передано на дослідження антропологам лабораторії інституту археології Академії Наук України. Результатом їхніх обстежень, ми очікуємо отримати відповідь на ряд важливих запитань, а саме: яка стать похованих, який вік, причини смерті, тощо. Подальша камеральна обробка матеріалів досліджень ще доповнить інформацію про це поховання, і ми будемо знати про нього більше.

Усі матеріали досліджень (кераміка та металева пластика), окрім самих кістяків, передано на зберігання у фонди Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Фото 1. Картосхема розташування виявлених пам'яток археології на території Збараського району у 2020 р.

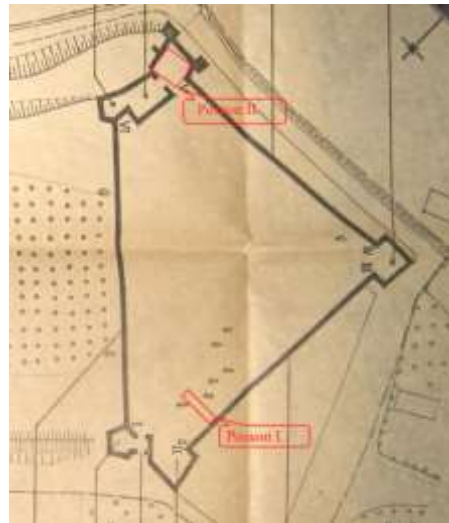

Фото 2. Місце розташування розкопів на території Підзамоцького замку у 2020 р.

**VII. НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КНЯЗІ ВИШНЕВЕЦЬКІ. СПАДЩИНА РОДУ»**

Фото 3. Об'єкт 3 Розкопу I. Залишки підпірної стіни (крепід).

Фото 4. Розкоп II. Фундаменти палацу із підвальними приміщеннями та залишками дверних і віконних проївів.

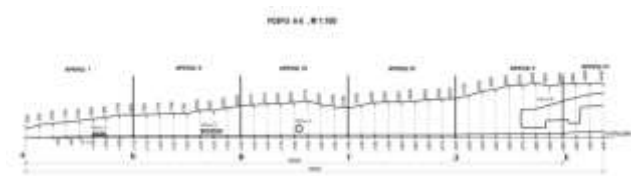
Фото 5. Бійниці надшанцевої частини південного протобастіону Збарзького замку.

Фото 6. Картосхема місця обстеження на території Вишнівецького палацово-паркового комплексу XVII-XVIII ст.

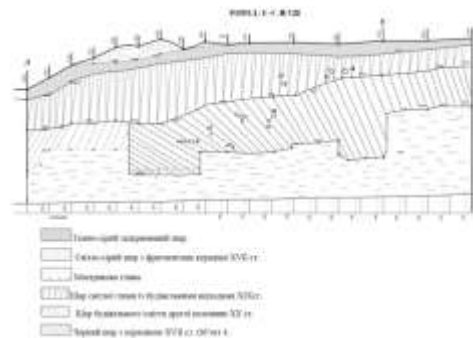
Фото 7. Місце рятівних обстежень у смт. Вишнівець.

Фото 8. Профіль перерізу А – Є куртини Вишнівецького замку.

Фото 9. Об'єкт IV – залишки земляно-стовпової конструкції південно-східного бастіону Вишнівецького замку XVII ст. (Зріз куртини).

Фото 10. Профіль перерізу Д – Е – оборонної земляно-стовпової конструкції Вишнівецького замку.

Фото 11. Стихійне поховання XVII ст. у м. Збараж (вул. Майдан Франка 34).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандрівський М. З минулого Збаражчини // Гомін. - Збараж, - 1992. - № 44.
2. Данилейко В. До питання історії археологічних досліджень оборонно-фортифікаційних споруд Тернопільщини /Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. У двох частинах. - Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім В. Гнатюка, 2012. - Ч.І. - С. 38-43.
3. Данилейко В.М. Звіт археологічних досліджень експедиції Національного заповідника «Замки Тернопілля» у 2020 р. / Архів Інституту археології НАН України. - Збараж. 2020. - 58 с.
4. Данилейко В. Історія досліджень археологічних пам'яток Збаразького району Тернопільщини. / Матеріали Третьої наукової конференції «Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині»: Зб. наук. пр.: Державний історико-культурний заповідник м. Острога. Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» князів Острозьких - Острог: СПД Свиначук Р.В., 2011. - С. 122-134.
5. Пелешишин М., Чайка Р. Нові матеріали до археологічної карти Західного Поділля // Тези VII істор.-краєзн. конф. - Кам'янець-Подільський, 1987. - 120 с.
6. Строць Б. Історія археологічних досліджень на Тернопільщині // Археологія Тернопільщини. - Тернопіль., 2003 - С. 6-16.
7. Строць Б. Список археологічних пам'яток Збаразького району, які перебувають під державною охороною. - Тернопіль, 2001. - 2 с.
8. Строць Б.С. Тернопілля в першій половині I тисячоліття н.е. // Тернопілля: сторінки історії. - Тернопіль, 1995. - С. 45-56.
9. Ягодінська М.О. Слов'яни VI-IX ст. н.е. // Тернопілля: сторінки історії. - Тернопіль, 1995. - С.57-68.
10. Ягодінська М.О. Тернопілля в часи Галицько-Волинського князівства // Тернопілля: сторінки історії. - Тернопіль, 1995. - С. 69-82.

**Микола Кибалюк
сmt. Вишнівець**

БУДІВНИЦТВО ВИШНІВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ. ЩО КАЖУТЬ ІСТОРИКИ

Анотація: *Княжий палац у Вишнівці, що на Тернопільщині сьогодні належить до кращих збережених магнатських резиденцій України. Його побудову одноставно приписують останньому представнику роду князю Михайлу Сервацію Вишневецькому. В 2-ій частині історичної розвідки спробую розібратися, як і на базі чого формувалася думка дослідників протягом майже двох століть і чи має ця «одноставність» надійне підґрунтя?*

В минулій статті я здійснив спробу аналізу відомих на сьогодні документальних джерел, які могли використати історики в своїх працях на тему побудови Вишнівецького палацу та часу, коли це будівництво могло мати місце. Як

виявилось, не зважаючи на однаковість думки сучасних дослідників, жодних підстав для якихось категоричних висновків в цих джерелах немає.

В даній публікації спробуємо в хронологічній послідовності прослідкувати позицію істориків, які в різний період часу торкалися теми побудови Вишнівецького палацу. Важливо зрозуміти: на чому базувалися їх висновки, як змінювалася тенденція та якою є думка сучасних дослідників? Зрештою, на скільки обґрунтованим може бути твердження про Михайла Сервація, як фундатора Вишнівецького палацу.

Отже, чи не першим з дослідників минулого, хто побував у Вишнівці та мав можливість не лише на власні очі бачити ще не розпорошені бібліотечні колекції, а й поспілкуватися з нащадками Вишневецьких (щоправда по жіночій лінії) став польський історик Олександр Пшездзецький. Сталося це майже через ціле ст. після смерті останнього представника роду князя Михайла Сервація. Як зазначає сам автор, під час його дослідницької роботи, завдяки гостинності деяких родичів і знайомих йому вдалося попрацювати там, де іншим доступ був закритим – в приватних бібліотеках та родинних архівах. Серед родичів історика був і граф Кароль Мнішек – тодішній власник Вишнівецького маєтку.

Судячи з тексту твору, написаного автором в його розпорядженні було не так уже й багато джерел (можливо, мав місце і брак часу на дослідження саме Вишнівецького маєтку). Очевидно, що біографічні відомості про Дмитра Корибута та його синів було взято з відомої хроніки Мацея Стрийковського. Інформація стосовно Солтана, як першого князя *«на Вишнівці»* і його братів є практично цитатою панегирику, написаного єзуїтом П. Гіжицьким з нагоди похорону останнього представника роду Михайла Сервація у середині XVIII ст. Також автор (як сам зазначає) використав ряд рукописів, зроблених свого часу тим же Михайлом Сервацієм, що зберігалися в бібліотеці Чорного Острова.

Цікаво, що усі джерела інформації О. Пшездзецький назвав. Усі, крім одного – панегирика (!), який, без сумніву, був в його розпорядженні та заховався за фразою *«згідно деяких авторів»*. Чому ж посилання на це джерело не знайшло свого місця в праці. Напевно причина банальна – автор розумів, що надійність цього «документа», м'яко кажучи, не дотягує аби фігурувати в серйозному історичному трактаті. Однак для нас важливо, що саме це джерело і стало базою для твердження про Михайла Сервація як будівничого палацу. Іншого просто не було. Щоправда тут можна говорити про якусь усну версію, почуту на місці. Проте період у 120 років здається занадто великим аби щось пам'ятати достеменно. Зрештою, навіть якщо й припустити, що якась усна розповідь мала місце, то, зважаючи на значний період часу, відрізнити будівництво від масштабної реконструкції навряд чи було можливим.

Що стосується, власне, побудови палацу, то О. Пшездзецький констатує лише, що Михайло Сервацій *«у Вишневці збудував палац на давньому замковому обійсті і гарний сад навколо нього влаштував»*. Про час будови та ступінь знищення «замкового обійстя» автор нічого не говорить, хоча з контексту можна зрозуміти, що сталося це під час подружнього життя Михайла Сервація з першою дружиною Катериною Дольською, тобто до 1725 р. Можна припустити, що саме відсутність інформації про будівництво в автобіографічних відомостях Михайла Сервація, яку О. Пшездзецький не міг не помітити, і була тією причиною, що спонукала дослідника не акцентувати уваги на хронології самої будови. Адже його версія часу будівництва не знаходила свого підтвердження в щорічнику князя.

Незадовго після О. Пшездзецького Вишнівець відвідав волинський краєзнавець Тадеуш Єжи Стецький з тією ж метою – зібрати відомості про історію

роду та маєтку. На жаль, зібрані на місці матеріали «по гарячих слідах» видати не вдалося. А згодом, після поразки січневого повстання 1863 р. Т. Стецький змушений був виїхати за кордон. Після повернення через п'ять років історик передав рукопис написаного раніше тексту редактору львівського «Літературного Тижневика». Проте повернути назад, не дивлячись на численні зусилля власника, напруження з історії Волині уже не вдалося.

Згодом Т. Стецький серед, як сам стверджує, «Starych szpargalow» знайшов закинуті колись нотатки з Волинської подорожі, що дозволили заново відтворити рукопис тексту. Однак, *«загинув один з найцікавіших розділів, опис Вишневеця, який через значну відстань і зміну стосунків, відновити згідно перших джерел не вдалося»*. Таким чином, як зізнається автор, матеріали з історії Вишнівця для своєї книги змушений був черпати з уже виданих до того праць Ю. Бартошевича, К. Стадницького та О. Пшездзецького. Та оскільки про будівництво палацу писав лише О. Пшездзецький, то, відповідно, у своїй праці «Волинь під поглядом статистичним, історичним і археологічним», що побачила світ аж у 1871 р. автор лише повторив тезу О. Пшездзецького про збудований палац на «обійсті замкового» та закладений біля нього сад.

Дещо нижче Т. Стецький вказує і період будівництва «біля 1720-го р.». Це припущення випливало виключно з історичного контексту, описаного О. Пшездзецьким. На конфлікт цього періоду із щорічником князя автор просто не звернув уваги. Очевидно, що Т. Стецький не знав джерела походження інформації стосовно будівництва палацу, яке використав його попередник (адже О. Пшездзецький його просто не вказав) і покладався виключно на авторитет самого О. Пшездзецького та разом з тим, мимоволі, підкріпив цю позицію для наступних дослідників уже і власним авторитетом.

Таким чином, доводиться констатувати, що саме сповнений легендами панегірик та, що не мало важливо, підкріплений історичним авторитетом О. Пшездзецького та Т. Стецького і став тією базою, на якій до 1939 р. будували свої версії «про будівництво Вишневецького палацу» усі наступні дослідники. Крім цього, варто відзначити ще два моменти, пов'язані з працею Т. Стецького. Перший – той, що автор повторив помилку свого попередника про побудову палацу з «тесаного каміння», яку пізніше знову ж таки підхопили і розтиражували інші дослідники. І другий – що автор, здається, вперше наголосив на здобутті замку «вогнем і мечем» турками у 1672 р. і знищенні «до щенту» Вишнівця. Проте наступні автори це «знищення дощенту» перенесли уже на мури замку...

В березні 1912 р. виходить черговий місячник «Старые годы» з об'ємною статтею братів Владислава та Георгія Лукомських «Вишневецький замок». Судячи з усього жодного першоджерела, яке б свідчило про дату чи автора будівництва Вишневецького палацу автори в своєму розпорядженні не мали. Проголошуючи Михайла Сервація фундатором Вишневецького палацу, вони повністю покладалися на авторитет О. Пшездзецького та Т. Стецького. Дату будівництва брати Лукомські «переносять» на 30-ті роки XVIII ст., щоправда мотивують це не відсутністю інформації про будову в автобіографії князя (що було б більш логічно), а наявністю на головному фронтоні палацу гербів князівської пари Вишневецьких та Радзивілів. Нагадаю, що третій шлюб князя Вишневецького з Теклею Радзивіл відбувся у лютому 1730-го р.

Тобто, за версією Лукомських попередній замок був знищений турками у 1672 р., а палац з'явився на його місці аж у 30-х роках XVIII ст. *«Зведено його було, як на це чітко вказують герби фронтона головного фасаду, під час третього шлюбу Михайла Сервація Вишневецького з княгинею Радзивіл, тобто між 1731 та*

1744 роками. Таким чином усі письмові вказівки про побудову замку у Вишневці у 1720 р. відповідають ...». Очевидно тут автор має на увазі пряме твердження Т. Стецького та непряме О. Пшездзецького. Однак виводити дату побудови споруди від появи в ній якихось нових елементів декору (в даному випадку гербів князівської пари на головному фронтоні палацу) є не логічним. Адже, очевидно, що герби могли бути вміщені в уже існуючий фронтон, чи добудували сам фронтон з гербами в мури старої споруди. Більше того, більшість наступних авторів визнають факт існування старого замку, який увійшов до нової споруди і в якому просто було вміщено згадану ліпнину.

В 30-х роках минулого століття польський дослідник Владислав Томкевич у III томі «Рочніка Волинського» під назвою «Історія колекцій Вишнівецького замку» на основі відомих уже нам джерел компілює свою версію подій: *«Вишнівецький палац був збудований останнім з князів цього роду у 1730-40-х рр. на місці старого замчиська, знищеного турками в 1672 р. Будівничий нової резиденції, Михайло Сервацій Вишнівецький, канцлер а пізніше гетьман великий литовський «пан чотирнадцятимільйонного маєтку», здійснив кілька подорожей по Європі, багато побачив, багато речей навчився, також, незалежно від вроджених ще польських вад характеру, відрізнявся освіченістю з-поміж сучасного йому суспільства саської епохи. Очевидно в закордонних мандрівках сформував собі досить значний естетичний смак, який прагнув втілити в життя через побудову численних будівель і нагромадження в них предметів мистецтва. Отже, з ініціативи гетьмана і під його особистим керівництвом побудували французькі архітектори у Вишневці величезну з більш ніж сотнею кімнат споруду, збудовану у формі прямокутної підкови».*

Фраза про «численні будівлі» а також перша позиція в списку посилань у вигляді Pawła Giżyckiego і його «Relacyi apparencyi u samego aktu pogrzebowego... Michała Serwacego Korybuta...» яскраво свідчить про першоджерело інформації – той же похоронний панегірик. Можливо, що «хвалебний твір» і не став би джерелом для історика, якби не така ж позиція усіх його попередників. За іронією долі, сформована на тому ж панегірику ...

У 1939 р. польський історик Збігнев Ревський увів до наукового обігу та ототожнив із Вишнівецьким палацом так звані «рахунки з будови». Опрацювавши отриманий матеріал З. Ревські прийшов до наступного висновку: *«з'явилася можливість точно віднести раніше невідому дату початку робіт з будови палацу до першої половини 1733 р.; відомості про одночасне закінчення штукатурних робіт в кабінеті княжної в співставленні з рахунками наступного (1733) р. за підготовчі роботи з будівництва «майбутньої фабрики» (нагромадження значної кількості будівельних матеріалів – дерева, каміння, цегли, черепиці, земляні роботи) здається підтверджує попередню традицію, що останній князь Вишнівецький Михайло Сервацій перебудував головний корпус палацу та добудував крила і павільйони».* Зазначу, що в згаданих рахунках ні про Вишнівець, ні тим більше про палац мова не йде, а висновки зроблені З. Ревським, як і наведений ним документ, будуть предметом аналізу наступних публікацій.

Інший польський історик, автор серії видань «Історія резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої» Роман Афтаназі, керуючись позицією перших дослідників зазначає, що «за дату появи нового Вишнівецького палацу приймають 1720 р.». Однак далі адаптує цю версію до опублікованих З. Ревським «рахунків», зазначивши, що 1720-ті рр. «є швидше датою початку робіт, які тривали ще кільканадцять років». Також автор стверджує, що князь Михайло не розпочинав

роботи «з фундаментів», а лише прибудував до старого замку крила та звів «кордегарди».

У 2006 р. вийшла друком праця Л. Шиян, присвячена історії роду та маєтку у Вишневі. Авторка, як і її попередники також будівничим палацу називає останнього представника роду князя Михайла Сервація. *«Звичайною датою будівництва вважається 1720 р. Деякі сучасні дослідники, не погоджуючись з цим, відносять його зведення до більш пізнього часу, періоду подружнього життя Міхала Сервація Вишневецького і Теклі Радзивілл, а саме 1730-1744 рр.»* – зазначає Л. Шиян. Своє припущення про більш пізні будівельні роботи авторка, як і брати Лукомські, обґрунтовує наявністю фронтона з гербами князівської пари та геральдичних елементів обробки віконних амбразур.

У 2007 р. виходить перша і єдина на сьогодні монографія роду князів Вишневецьких польського історика Ілони Чаманської. Що стосується побудови палацу і його автора І. Чаманська є досить лаконічною та зазначає наступне: *«Великим викликом (для Михайла Сервація – К. М.) стала відбудова родового гнізда – Вишневія. Містечко було повністю знищено під час турецьких воєн, не відомо чи що не будь залишилося з житлових приміщень, що знаходилися в межах замкових мурів. Схоже, що будову палацу на місці де він стоїть сьогодні розпочав ще в 1640 р. князь Ярема. Можливо князь Михайло використав якісь вже існуючі мури, проте цілий палацовий ансамбль був новим. В цій споруді виразно проглядаються впливи французької культури, припускають, що її архітектором був хтось з учнів Мансарта. Згідно анотації Наполеона Орди палац мав бути закінчений в 1722 р., проте до того часу могли стояти лише мури, закінчення ж робіт тривало ще в 30-х роках XVIII ст. – свідчать про це хоч би вміщені в декорі фронтона та середини палацу герби Вишневецьких і Радзивілів»*. На рахунок декору, як аргументу, що вказує на час побудови палацу уже було сказано вище. Проте тут варто відзначити, що авторка чи не першою припускає, що будову палацу (на жаль, не конкретизує, що вона мала на увазі під словом «палац») розпочав ще князь Ярема Вишневецький.

У 2016 р. виходить доволі об'ємне науково – популярне видання «Князі Вишневецькі», де теми побудови палацу торкаються відразу два автори. Зокрема кременецький дослідник Володимир Собчук притримується позиції, близької до братів Лукомських та зазначає, що *«...в 1730-х рр. на руїнах замку збудував (Михайло Сервацій – К. М.) розкішну резиденцію»*. В іншій статті присвяченій Вишнівецькому палацу історик Любов Шиян зазначає, що *«Перша спроба втілити задумане (відновити Вишнівецький маєток – К. М.) була здійснена ще в 1716 р. ... Певні роботи проводилися у Вишневці впродовж 1732-1733 рр... Павільйони, які його оточують і крила представляють собою перебудовані оборонні вежі та мури»*.

Із всього вищесказаного доволі чітко випливає, що до 1939 р. єдиним першоджерелом, або свого роду наріжним каменем, на якому й була зведена історична конструкція про Михайла Сервація, як будівничого Вишнівецького палацу був все той же панегірик, написаний з нагоди похорону князя єзуїтом П. Гіжицьким. Саме на це джерело (прямо чи посередньо) і посилаються усі без виключення дослідники, при цьому не завжди вказують саме джерело. Про специфіку цього джерела мною було сказано в попередній статті. Другим аргументом на користь того, що Михайло Сервацій здійснював якісь будівельні роботи стали «рахунки з будови», опубліковані З. Ревським у 1939 р.

Як бачимо поки що запитань більше, ніж відповідей. Якщо датувати будівництво 20-ми рр. XVIII ст., то не зрозуміло, чому це не відобразилося серед

«пам'ятних подій» князя під час їх письмової фіксації у 1731 р.? Невже будівництво родового гнізда для князя мало менше значення, ніж «мури в Кароліні», які до того ж будувалися значно давніше? Якщо ж побудова мала місце лише в 30-х рр. того ж ст., то виникає інше запитання: де жив князь, коли повернувся на батьківщину у 1716 р.? де влаштовував власне весілля у 1725 р.? Невже на згарищі після татарських погромів? Очевидно, що ні. Зрештою, якщо Михайло Сервацій здійснив лише реконструкцію палацу, то на скільки масштабною вона була і кого потрібно вважати фундатором палацу? Не менш важливою була б відповідь на запитання – що ж саме будували протягом 1732-33 рр.?

Про все це поговоримо згодом ...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Князі Вишневецькі. Науково – популярне видання. Під науковою редакцією Ігоря Тесленка. ТОВ Балтія-друк. 2016.
2. Лукомские В., Г. Вишневецкий замок / В., Г. Лукомские // Старые годы. – 1912. – № 3. – С. 1-47.
3. Шиян Л. Вишневец та князі Корибути-Вишневецькі. Тернопіль, видавництво «Горлиця», 2006.
4. Aftanazi R. Wiśniowiec // [Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Cz. 2. \[Ziemia ruskie Korony\]. T. 5, Województwo wołyńskie.](#) s. 529 – 587.
5. Czamanska I. Wisniowiec. Monografia rodu. Poznan 2007.
6. Giżycki P. Relacya Apparencyi, y samego aktu pogrzebowego: ostatniego z domu s. p. j. o. xiążęcia jmci Wisniowieckiego Michała Serwacego Korybuta. W drukarni OO. Bazylianow Poczaiowskich.
7. Przedziecki A. Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. T. 1. Wilno 1841.
8. Rewski Z. [Rachunki budowy pałacu i kościoła w Wiśniowcu. Biuletyn Historji Sztuki i Kultury: kwartalnik wydawany przez Zakład Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej.](#) 7 / 1 (1939) s. 69-75.
9. Stecki T. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Serya 2. Lwów. Drukarnia zakładu nar. im. Ossolińskich. 1871.
10. Tomkiewicz W. Dzieje zbiorów Zamku Wiśniowieckiego. Rocznik Wołyński. T. III. Równe 1934. S. 413-434.

**Ганна Кіщенко
сміт. Вишнівець**

БІБЛІОФІЛ, ІСТОРИК, МЕЦЕНАТ – ВОЛОДИМИР ДЕ БРОЕЛЬ-ПЛЯТЕР

Анотація: В статі подаються біографічні дані, історика, бібліофіла, колекціонера, засновника бібліотеки в Житомирі, Володимира Де Броеля-Плятера, розглянуто важливий внесок В. Плятера в історії культурного піднесення Вишневецького палацу, Воробіно та всього Волинського краю. Надає нове дихання бібліотеці Вишневецьких. Розкриваються важливі аспекти історії бібліотечного зібрання, вкрай цінного за мірками не лише України а й Європейської книжкової культури. Йдеться про спробу створення публічної наукової бібліотеки в Житомирі – історично сформованому центрі культурного життя України. Боротьбу інтелігенції Волинського краю за право на свою історію та культуру.

Ключові слова: Волинь, Житомир, Дубровиця, Вишнівець, Житомирська бібліотека, Де Броель-Плятер, Куратор, Бібліофіл, історик, меценат.

Музейні традиції Житомира пов'язані з іменами таких волинських аристократів як граф Володимир Станіслав де Броель-Плятер, меценат, бібліофіл, збирач та видавець історичних пам'яток, член Київської археографічної комісії [7],

які мали власні бібліотеки та музеї і мріяли про створення публічних музеїв та бібліотек. Так, Володимир Плятер мав намір утворити на основі власного зібрання «Тимчасовий музей графа Де Броеля-Плятера». Нажаль ідея Плятера не була реалізована, хоча, безперечно вплинула на подальший розвиток культурно-освітній процес який відбувався на Волині.

Ближче до середини XVIII ст. Добровицька маєтність перебувала у власності князя М. Огинського. У нього було три дочки, які вийшли заміж за Плятера, Бжостовського і Бржездецького. Після його смерті ця маєтність за розподілом 1750 р. переходить до його дочки, що була одружена з Бжостовським, який за споживчий характер використання маєтку став винним різним кредиторам великі суми грошей, а найбільшим його кредитором був Плятер. Між 1762-1768 рр. останній надав позики на 536 тис. Бажання утриматися на плаву штовхає боржника відділити хоча б фільварки і передати їх під заставу за проценти іншому кредитору, але Плятер не погодився, бо хотів стати повноправним власником. Почався судовий процес, який закінчився у 1777 р., і власниками стали Плятери. Цей рід дуже древній. Існував ще у XIII ст. у Вестфалії. Одна з гілок у XIV ст. відокремилася і переселилася у Ліфляндію. А інша започаткувалася в Дубровиці з Фрідріха фон-де-Брюель Плятера.

Зацікавив його цей маєток тим, що тоді проходила заміна натурально-товарних відносин грошовими. Плятери належали до нової генерації власників, які, щоб мати прибуток вкладають капітал а не викачують. Звичайно ж, щоб вкласти гроші, потрібно бути впевненим в прибутковості даної справи. Прибутковим тоді було виготовлення поташу і його експорт за кордон. За інвентарем 1777 р. маєток мав приблизно 40 тис. гектарів землі. Половина їх була ріллею і сіножаттями, а на 12,5 тис. гектарів росли ліси. Останнє і привабило Плятера, бо це була база для випалювання поташу. Його собівартість була низькою, бо виробництво базувалося на використанні праці кріпосних селян у фільварково-поміщицьких господарствах. Протягом ст. їх кількість у графстві зросла від 4 до 6. Міщани ділилися на плацових і ґрунтових. Перші, а це були в основному євреї (143 чол.) мали лише плаци у самому містечку, а другі, українці (44 чол.), користувалися ще й наділами. Десь 1/3 міського населення займалося ремеслом, яке було міцно пов'язане із землеробством. А виключно плацовими були лише столярі, гончарі, та мулярі. Частина ремісників уже об'єднувалася в цехи, які стали вищою формою організації праці. За постановою Плятера ремісники працювали на матеріалах замовника, а також і на графський двір. Тоді значно поживавилася і розширилася торгівля. Ходовими товарами якими торгував двір, були горілка, сіль, воли, поташ і риба. Горілку і волів возили до Варшави, сіль – до Олики, Інська, Горобина і Бродів, поташ – до Бреста для подальшої сплавки у Гданськ, рибу – у Луцьк і Пінськ. Дубровиця стала транзитним пунктом соляних перевезень. Більшість товарів доставлялись водним шляхом. Уся зовнішня торгівля була зосереджена в руках графа, а внутрішній ринок контролювали євреї. У місті діяло 18 лавок, при кількості населення 700 чол. Почав зростати його статус в економічному відношенні. На початку XIX ст. у маєтку існували Воробинська винокурня, пивоварня, поташеві буди, фабрика для виготовлення дубової клепок, а в 1802 р. запрацювала суконна фабрика. Плятерам було вигідно мати не найманих працівників, а кріпосних, бо це була дешева робоча сила. А міщанам також надавалися ґрунти і вони відбували повинності у формі відробітків, за що не було жодної плати. Із часом поняття міщани ототожнювалося з єврейським населенням, а не з місцевим. Кількість євреїв у місті поступово зросла, бо їхня община користувалася широкими правами. Їй надавалися в користування школа, лазня,

кладовище, крамниці, право будувати винокурні без всякої оплати, право на заріз худоби і продаж її з виплатою економії щорічно по 200 злотих. Община звільнялася від подачі підвід такі умови заохочували євреїв. 5 липня 1795 р. Дубровицю віднесли до категорії містечок і вона стала центром Домбровицького (Дубровицького) округу Волинського намісництва. А з 1797 р. входила до Ровенського повіту Волинської губернії.

Вплив на історію міста мала і російсько-французька війна. Хоч воно і не було втягнуте у військові баталії, але збереглася значна кількість документів, які підтверджують, що Плятери не стояли осторонь. Регулярно поставлявся в армію провіант і фураж, коні, лісові матеріали. Ця підтримка лягла перш за все на плечі місцевого населення. Самі господарі переносять свою резиденцію з міста до колишнього Воробинського фільварку, де збудували палац. Графи ні в чому собі не відмовляли. У 1857 р. у палаці було 361 найменування різних меблів, 433 – столового срібла, 231 – порцеляни паризької, 41 – порцеляни саксонської розписної, 628 – столових виробів із скла, тощо. Починаючи з середини XIX ст. в архівних документах левову частку займають реєстри самого графського майна, що дає змогу побачити ту прірву що лежала між ним та простими людьми.

А вже на кінець століття у місті діяли приватна лікарня та аптека, було відкрите однокласне училище яке згодом реорганізувалось у двоскладне. Серед культових закладів були дві церкви, синагога, костел і два молитовні будинки. У період середньовіччя Дубровиця посідає певне місце у системі феодалних міст України, хоч і незначне. А далі протягом століть місто наче бойкотується історією аж до двадцятого ст.. Під керівництвом більшовиків учинили дикий погром маєтку графів Плятерів під час цієї стихії в палаці загинули численні мистецькі шедеври.

У 1867 р. граф Володимир Де Броель-Плятер з Воробіна викупив палац у Вишнівці (Волинь) з рук грузинської княгині Абамалик. Нажаль княгиня перед продажем майна вирішила вивезти частину замкових колекцій на двадцяти возах. Нема докладного списку вивезених об'єктів, відомо лише, що від перевезення постраждали здебільшого колекції порцеляни та меблів, а також книжки. Невідомим є той факт, які саме книжки і скільки їх вивезла княгиня. Новий власник Вишнівця Володимир Де Броель-Плятер (1831-1906 рр.) – колекціонер, бібліофіл, видавець історичних праць, дійсний член Київської археологічної комісії (1860 р.) [4, с. 43], [1, с. 96]. Освіту граф Плятер, очевидно отримував у Петербурзі. У листі до Юзефа Крашевського він писав, що під час перебування в столиці імперії «наукам час і сили присвячував» [2, с. 691]. У 1860 р. Плятер займав посаду куратора Волинської гімназії в Житомирі і виступав ініціатором першої публічної бібліотеки. В продовж 1848-1849 рр. він видав чотиритомну працю «Zbiór pamiątek do dziejów Polskich», в якій були опубліковані документи XVI ст.; головно з т.з. «Тек Адама Нарушевича» головного крайового архіву. Плятер також цікавився генеалогією і геральдикой, збирав матеріали для продовження гербовника К. Несецького [2, с. 691]. Історик і колекціонер В. Плятер вважав палац за культурний осередок, оберігав цілісність замкових колекцій, збільшуючи їх «Воробінськими» колекціями і частину власної книгозбірні і архів він перевіз до Вишнівця. [5, с. 283]. За В. Плятера бібліотекарем книгозбірні у Вишнівецькому палаці став Францішек Радзішевський, який до того часу був бібліотекарем у Дубровицькому маєтку Плятерів. Францішек Радзішевський упорядкував бібліотеку і склав її інвентар.

Шанувальник мистецтва та старовини, граф Плятер прагнув відновити минулу славу Вишневецької резиденції, її колекції. У 1858 р. В. Плятер склав інвентар вцілілих Вишнівецьких колекцій, близько 13 тис. томів. Пізніше вона

збільшилася до 21 тис. томів, серед них було багато рідкісних видань, третину з яких складали твори польською мовою, історичний відділ містив 703 польськомовних праць в 1078 томах, 915 праць іншими мовами, 2151 томах, а також майже 350 описів, географічний відділ включав 700 томів, белетристика 3000 томів, теологічний відділ складався переважно з книг, що походили з ліквідованого кармелітського монастиря у Вишнівці – 300 томів. Найціннішими були кілька фоліантів закордонних архівів, матеріали з часів панування Станіслава Августа у восьми томах, 200 томів фамільних документів, 540 панегіриків, повний комплект «Kronik Polskich» та першодруки перших правничих документів.

На нещастя до палацу В. Плятер володів ним не довго. Зусиллям Плятера, що до порятунку Вишневецького палацу не судилося здійснитися. Утримувати такий великий маєток йому було важко. Політика російської влади після польського повстання 1863 р. була скерована на позбавлення польської шляхти її землеволодінь. [5, с. 350]. У 1866 р. містечко Вишневець отримало статус волосного центру [4, с. 154]. Через борги Плятера в 1873 р. Вишневецький маєток був виставлений на аукціон. Перед продажем В. Плятер вивіз до Воробіна значну частину архівів Мнішеків і Вишневецьких, а також частину старих рукописів. В маєтку Плятерів, у Дубровиці, знаходилася чудова колекція найкращих літературних творів Європи, оскільки власники Дубровиці, а саме родина Плятерів, належали до кагорти вчених особистостей. Цю рідкісну колекцію праць, один із Плятерів 1860 р. подарував Варшавській публічній бібліотеці.

Отже, Володимир Плятер є надзвичайно неоднозначною і цікавою історичною фігурою яка вплинула на історію Волині і Вишневецького краю зокрема.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. F. N. Wołyń i jego mieszkańcy w roku 1863 / F. N. – Drezno: Druk i nakład J. Kraszewskiego, 1870. – 138 s.
2. Skręt R. Plater (Broel Plater) Włodzimerz Stanisław / R. Skręt // PSB. –1982–1983. – Т. XXVI. – S. 691-692.
3. Słownik pracowników książki polskiej. – Warszawa; Łódź, 1972. – s.691;
4. Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921. – К.: Наук. думка, 1993. – с.175.
5. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст./ І. Ціборовська-Римарович. – К.: Нац. б-ка України ім. Вернадського, 2006. – 395 с.
6. Зашкільняк Л. Історія Польщі./Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львів. Нац. ун-т імені Івана Франка.
7. Матеріали Дубровицького краєзнавчого музею. – С.8

Мар'яна Мавдюк
смт. Вишневець

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ РАЇНИ МОГИЛЯНКИ КНЯГІНИ ВИШНЕВЕЦЬКОЇ

Анотація: У статті висвітлюється життя відомої благодійниці першої половини XVII ст. Раїни Могилянки княгині Вишневецької, та розкрито її внесок у розвиток освіти та культури України.

Ключові слова: Раїна Могилянка, княгиня, церква, фундації, благодійність.

Для України на кінець XVI – першу половину XVII ст. припадає бурхливий сплеск культурно-національного піднесення. На авансцену культурницького життя

України вийшла когорта опікунів та меценатів української культури, які власним інтелектом і власними коштами сприяли відродженню церкви та піднесенню рівня освіти у школах. Серед інтелектуальної еліти тих часів слід згадати не лише постаті та діяльність сильної статі українського суспільства, але й багатьох жінок – благодійниць [3, с. 22].

Меценатська діяльність жінок на користь церкви і школи була досить поширеною серед шляхти та магнатських родів. А якщо взяти до уваги той факт, що братства в зазначений період діяли не лише у містах Львові, Києві та Луцьку, а й у Городку, Острозі, Любліні, Замості, Рогатині, Галичі, Шаргороді, Стратині, Кам'янці-Подільському, Дубні, Ярославлі, Немирові, Вінниці, Могильові, Слуцьку, Пінську, Вільно та інших містах і селах, стає зрозумілою і досить прикметною роль жінок у становленні братського руху на українських землях. Ще одним напрямком меценатської діяльності жінок була підтримка ними відомих церковних і культурних діячів тієї епохи. Завдяки їхнім старанням діяльність церкви отримувала суттєву матеріальну й моральну підтримку [5, с. 4].

Серед галереї українських жінок-благодійниць першої половини XVII ст. Раїна Могиляка княгиня Вишневецька займає непересічне місце. Яскрава особистість, вона увійшла в історію української православної церкви на зламі XVI-XVII ст. як одна з її найбільших добродійниць і захисників [8, с. 85].

Раїна, дочка молдавського господаря Єремії Могили, була двоюрідною сестрою київського митрополита Петра Могили, дружиною князя Михайла Вишневецького, матір'ю князя Єремії Вишневецького, бабцею польського короля Міхала-Томаша Вишневецького. В Україні вона залишила після себе світлу пам'ять, як засновниця трьох православних монастирів: Прилуцького Густинського, Ладанського та Мгарського (Лубенського) монастирів у Лівобережній Україні. Ці віковічні пам'ятники її благочестя мали не менш важливе значення в історії нашої країни.

Український історик Левицький О. І. відносить Раїну Вишневецьку до славетних жінок свого часу, це глибока набожність, твердість вірі та непорушна відданість їй до кінця життя.

Біографічних відомостей про Раїну Могилянку збереглося відносно небагато. Вона народилася близько 1589 р. і була старшою дочкою Єремії Могили, крім неї було у нього три сина і ще три дочки. Батько Раїни був одним із кращих правителів Молдавії і відрізнявся глибокою набожністю та відданістю православної церкві. Не обмежуючись межами своєї землі, Єремія до самої смерті був найбільш щедрим благодійником і покровителем православного Львівського братства. Церква Успія Богородиці у Львові, закладена братством в 1591 р., збудована майже виключено на гроші Єремії і його брата Симеона. Матір Раїни Єлизавета, дочка сенатора з Трансильванії, була також набожна жінка і по смерті чоловіка не переставала жертвувати тому ж львівському братству. Таким чином, ця тверда відданість вірі, яку пізніше Раїна виявила в своєму житті, була передана від її батьків і відображала, як ми знаємо по інших прикладах, прекрасну рису роду Могили.

Дитинство Раїни пройшло на українських землях у маєтності Устя поблизу Снятина. Вона отримала прекрасну домашню освіту. Єремія Могила для своїх дітей влаштував домову школу. Під керівництвом найнятих ним вчителів і вихователів діти навчалися письма, читання, церковних співів, опановували іноземні мови. Домові школи були доволі поширеними в середовищі української шляхти. Виростали молоді Могили добре освіченими і вихованими в повазі до православних традицій.

У 1603 р. Раїна Могиланка виходить заміж за одного із найбільш заможних українських землевласників, овруцького старосту, православного князя Михайла-Корибута Вишневецького. Шлюб уклали в місті Сучаві. У лютому 1604 р. Михайло Вишневецький заніс до актових книг кременецького земського суду складений 10 серпня 1603 р. дарчий запис своїй дружині Раїні на сто тисяч золотих, що записані були на третій частині всіх його маєтків у рахунок її посагу. Цього ж числа, з волі князя, до актових книг був внесений запис про передачу князем Михайлом своїй дружині третьої частини усіх його маєтків. Зробивши своїй дружині такий дарунок, Михайло Вишневецький 20 вересня 1603 р. знову позичає в неї 30 тисяч золотих під заставу двох частин своїх маєтків у короні Польській, князівстві Литовському та на Волині. 22 лютого 1604 р. він підтверджує записом до актових книг факт передання маєтків. Ці записи яскраво свідчать про те, що молоде подружжя володіли численними маєтками. Тільки задніпрянські лівобережні володіння Михайла Вишневецького тягнулися широкою смугою через теперішні Сумську, Полтавську, Черкаську та частину Чернігівської областей. Від гирла Сули і майже до Конотопа. Ці безмежні володіння, які так і називалися – «Вишневещина», були здобуті головним чином ще наприкінці XVI ст. батьком Михайла Михайловича, Михайлом Олександровичем, старостою черкаським і канівським [7, с. 21].

Н. Полонська-Василенко називає шляхетне подружжя найбільш відомим серед фундаторів монастирів на території Задніпров'я. Головним напрямком меценатської діяльності князя Михайла та його дружини Раїни Могиланки була підтримка морально-етичних цінностей, православної культури та релігії.

Раїні Могиланці як одній із найбагатших жінок свого часу в Речі Посполитій судилася важка доля та коротке життя. Князь Михайло Вишневецький повернувся з молдавського походу хворим і через деякий час помер, близько 1616 р., залишивши Раїну з малолітніми дітьми, сином Єремією та дочкою Анною.

Після смерті чоловіка Раїна не виходить вдруге заміж, а присвячує своє життя вихованню сина і крихітної дочки. Крім того, отримавши у власність величезні земельні володіння – «Вишневещину» з містами, селами і людьми княгиня, розібравшись із паперами та справами чоловіка, керує маєтностями, як то було і за життя князя Михайла. На плечі жінки випало непросте завдання управління великим маєтковим господарством, а ще відбиватися від впливових сусідів і родичів, що зазіхали на землі Вишневецького князівства.

Як вороги, налетіли на Раїну брати Михайла, звинувачуючи її в Михайловій смерті. Вимагали віддати нерухомість та передати під їхню опіку дітей Єремію та Анну, погрожували судом і розправою. 16 листопада 1616 р. до актових книг Кременецького земського суду було занесено позов «Київського каштеляна князя Юрія Вишневецького дружині покійного брата князя Михайла Раїні за відмову передати під його опіку дітей покійного Єремію і Анну». А вже 17 листопада 1616 р. невгамовний родич заносить до актових книг позов малолітніх дітей князя Вишневецького Раїни за привласнення всього майна покійного. Для княгині Вишневецької настали чорні дні. Заздрісники і кредитори покійного чоловіка як круки налітають на молоду вдову. Почалася безжальна й нескінченна судова тяганина за майно, за дітей, за власну гідність [4 с. 73].

За наказом короля Сигізмунда III Вази вдову князя Михайла Вишневецького Раїну та її малих дітей було засуджено до вигнання. Княгиня переїжджає до Вишнівця, де головною її турботою, окрім підтримки православ'я, залишалися Анна та Єремія, яким вона своїм прикладом передавала традицію меценатства. Померла Раїна Могиланка наприкінці 1619 р., у віці 30-ти років і була похована у родовій крипті Вишневецької Вознесенської церкви.

Всього 14 років прожила вона на українській землі, але зв'язала себе з нею нерозривними узами. Написала своє ім'я на сторінках нашої історії, як і її двоюрідний брат Петро Могила, залишила після себе віковічні пам'ятники своєї глибокої набожності і благочестя.

Свою благодійну діяльність Раїна Могилянка княгиня Вишневецька зосередила на розширенні мережі та підтримці саме монастирів, як єдиних центрів освіти і культури України за часів її поневолення Польщею. Княгиня Раїна Могилянка є одним з найзначніших українських фундаторів того часу. Першим серед фундованих нею монастирів був Густинський. У 1614 р. на прохання Ісаї Копинського, якого княгиня підтримувала, вона разом із чоловіком надала йому земельні володіння, а також доручила йому завідувати усіма приходськими церквами в її українських володіннях з підкоренням йому священників і всього духовенства [6].

Через деякий час було створено ще два скити від Густинського монастиря – Ладинський (1616 р.) та Мгарський (Лубенський) (1619 р.). До того ж ці надання були нею суттєво розширені, що в подальшому й дозволило звести Мгарський і Ладинський монастирі замість скитів.

Особливим «фундушем» того ж таки 1619 р. княгиня Вишневецька передала в пожиттєве завідування Ісаї на правах ігумена Густинський, Мгарський і Ладинський монастирі. Таким чином, Ісає Копинський здобув найвищу церковну посаду та вплив в усіх маєтностях княгині Вишневецької, які до самої її смерті залишались під впливом православної церкви.

Згадувані монастирі відігравали визначну роль у духовному житті України, підносили культуру народу, давали йому освіту. Так при Густинському Прилуцькому монастирі свого часу діяла початкова школа, при Ладинському Покровському – школа-майстерня вишивки та гаптування, згодом жіноче училище, при Мгарському Лубенському монастирі – функціонувала школа псалмовщиків [2, с. 43].

З ім'ям Раїни Могилянки була тісно пов'язана справа книгодрукування в Україні. В 1609 р. за 10 тис. злотих княгиня викупила у приватну власність маєтність Рахманів, сьогодні приміська зона м. Шумська, й організувала там друкарню. Друкарство в історії культури кожного народу має велике значення. Таким культурним центром на початку XVII ст. була мандрівна друкарня, яка розмістилася у Рахманові, друкарем якої був ієромонах та проповідник Кирило Транквіліон-Ставровецький. Друкарня знаходилась при палаці князів Вишневецьких, який стояв над річкою Трибушівка, притокою Вілії, біля теперішнього моста з Рахманова до Шумська. На річці стояв водяний млин, колеса якого крутили не тільки жорнові каміння, а й приводили в рух друкарський верстат.

12 березня 1619 р. було віддруковано знамените “Евангелие учительное або казанія на неделяя през рок и на празники господские и нарочитих святых угодников Божих” з поясненнями Кирила Ставровецького –Транквіліона [1, с. 39]. Книга дійшла до нас з різними посвятами княгині Раїні Вишневецькій, князю Юрію Чарторийському та князю Самуїлу Якимовичу Корецькому, які матеріально підтримували видавництво.

Коротке ж яскраве життя княгині Вишневецької є прикладом усталеності моральних цінностей серед представників української родової знаті XVII ст. Раїна Могилянка княгиня Вишневецька належить до грона тих небагатьох, що зробили вагомий вклад в розвиток науки та культури України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Запаско Я. Пам'ятки книжного мистецтва. Каталог стародруків, виданий в Україні / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. – Львів: Вища школа, 1981. – Кн. 1. – С. 39.
2. Ільченко О. Ю. Благодійна діяльність жінок в освіті України. // Рідні джерела. – 2003. - № 2. – С. 41-43.
3. Кривоший О. Участь жінок у формуванні державотворчих традицій українського народу за козацької доби. - Збірник праць «Етнічна історія народів Європи». С.22
4. Кривоший О. П. К82 Традиції та повсякденне життя жінок України XVI-XVII ст. – Х.: Вид. група «Основа», 2011. – 96 с.
5. Кривоший О. Участь жінок у меценатській діяльності Української шляхти. / Електронний ресурс: <https://zound.zp.ua>
6. Левицкий О. Раина Могилянка, княгиня Вишневецкая / Киевская старина – К. 1887. – с.VI.
7. Шиян Л. М. Вишневец та князі Корибути-Вишневецькі / Л. М. Шиян. – Тернопіль, 2006.
8. Шиян Л. М. Раїна Могилянка княгиня Вишневецька та її фундації задніпровським монастирям. // Ніжинська старовина. – 2013. - № 16(19). – С. 85-89.

Володимир Магінський
м. Львів

ІКОНА «БОГОРОДИЦЯ-ВЧИТЕЛЬКА» СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ С. ЗАЛУЖЖЯ (ДОСЛІДЖЕННЯ РЕСТАВРАЦІЇ)

Анотація: В статті розглядається принципи збереження та реставрації пам'яток сакрального мистецтва. Наведено приклади реставрації, консервації та наукових досліджень творів. Становлення реставраційної майстерні у Національному заповіднику «Замки Тернопілля».

Ключові слова: реставрація, ікона, дослідження, іконографія.

Запрестольна ікона «Богородиця-Вчителька» зберігається у церкві Спасо-Преображення 1600 р. с. Залужжя, Збаразького району Тернопільської області.

Серед визначних пам'яток архітектури Збаражчини на особливу увагу заслуговує Спасо-Преображенська церква, що стоїть на вершині Чернечої гори, з усіх сторін оточена лісом. За давніми переказами, у XIII ст. тут був заснований невеликий монастир, який був спалений 1474 р. У 1480-му р. князь Збаразький відбудовує монастир з каменю. Однак і цей монастир був зруйнований унаслідок чергової татарської навали. Тож на місці монастиря у 1600 р. за князя Януса Збаразького, було побудовано кам'яну церкву Спаса – оборонного типу.

«В лето от создания міру ЗРА (7018) а іже от воплощения іс Пресвятия Девы Маріи Господа нашего Ісуса Христа АХ-го (1600) р. сем святом месці старожитнього монастиря за благоизволенієм Божіим на вечную честь і хвалу Его святую сооружена бисть сія церков Святого Великого Спаса за держави і щасливого панування його милості Яноша Збаражского воеводи Брацлавского старости Кремонецкого за старанням і працею слуги его милості многогрешного раба Божия Григорія Новицкого на той час старости Збаразького» – так оповідає напис, зроблений на великій кам'яній плиті, вмурований над входом до церкви.

Під час реставраційних робіт усередині храму було виявлено ще одну плиту – надгробну, що вмурована під вікном у стіні з південної сторони. Таблиця сповіщає про те, що Григорій Новицький преставився 20 березня 1610 р. і «ту лежить тіло його». Унаслідок ремонтно-реставраційних робіт під вікнами на

зовнішніх стінах було відкрито бійниці, а також у західній стіні – княжий герб (хрест із пересіченими кінцями на півмісяці, герб обрамлений кам'яною косою).

Під час облоги Збаража козаками 1645 р. церкву відвідав Богдан Хмельницький і подарував кілька ікон, які, очевидно, згоріли під час пожежі 1671 р.

Наприкінці XVII ст. Белзький воєвода князь Дмитро-Юрій Вишнівецький (1628-1682 рр.) відбудовує монастир та церкву. Літом 1700 р. польська влада передає монастир та церкву уніатам.

Власник Збаража Юзеф Потоцький посилає у Збараж свій універсал, у якому «за спротив унії кожному чоловіку призначає 100 зл і кару велику». Тож ігумен монастиря змушений прийняти Унію і скласти присягу на вірність «Римській церкві, від котрої, коли хто відлучиться, не може бути спасенний». Однак ще до 1708 р. монастир та церква все ще дотримувалися православного сповідання, лишень кілька ченців переходять у Почаївську лавру. У 1707 р. монастир відвідали Іван Мазепа та Пилип Орлик. За часів Унії у монастирі були відкриті школи риторики, теології та новації. Після приєднання Збаража до Австро-Угорщини монастир разом з його студіями закривають, після того як ігумен Венедикт Площанський та ченці переходять до Тереховлянського монастиря.

Першого квітня 1788 р. Спасівський монастир було продано з аукціону за 8 300 ринських злотих Йогану Веллеру. Пізніше монастир був розібраний на будівельні матеріали.

1875 р. у церкві проводилася місія на боротьбу з пияцтвом, і все село Залужжя присягнуло на вірність тверезому способу життя. На пам'ять про цю пам'ятну дату було споруджено хрест із написом «Хрест Христов в пам'ять тверезості всіх весі Залужа дня 15 м р х Р.Б. 1875 р.»

1870 р. у церкві проводили ремонт. А 1961-го її було закрито, а пізніше пограбовано.

Лише 1989 р. храм знову було повернуто православній громаді, відремонтовано, оновлено розписи.

Реставрація пам'ятки сакрального живопису

«Богородиця-Вчителька»

За візуальними дослідженнями (після демонтажу) було виявлено:

- загальний розмір 132,0х87,0х1,6 см;
- 16 наскрізних отворів по периметру від дерев'яних кілочків, якими була скріплена ікона із запрестольним вітарем;
- під зображенням виявлено конопляну паволоку, домоткану, переплетення полотняне;
- основа складається з чотирьох струганих дощок: шириною 9,0 см – дубова, 25,0 см, 26,5 см, 26,5 см – хвойних порід; дошки скріплені між собою наскрізними врізними шпугами. На звороті, над верхньою шпугою та на самій шпугі – напис сірого кольору: «Іван Ванкевич 17 XI, 183(2)9 р.»;
- наповнювач левкасу – гіпс із гострими припіднятими краями, відставання від основи 0,3 см;
- фарбовий шар неодноразово поновлювався, про що свідчать пробні розчистки, а також помічаємо по всій поверхні в місцях втрат авторського левкасу реставраційні чинники на восково-смоляній мастиці. Наявність гіпсу у левкасі не дала можливості укріпити його клеями тваринного походження;
- усунуто нашарування лаку, записів фарбового шару, видалено восково-смоляні вставки у місцях втрат авторського левкасу XIX-XXI ст. Нанесено захисний шар та восково-смоляну мастику у місцях втрат левкасу;

– проведено тонування у місцях втрат фарбового шару та нанесено у місцях тонування захисний шар.

За манерою письма запрестольну ікону «Богородиця-Вчителька» можна віднести до другої половини XVIII ст., тобто після пожежі 1771 р. та відновлення храму. Напис на звороті, ймовірно, належить художнику Івану Ванкевичу, який відновлював пам'ятку, про що свідчать записи XIX ст.

Ікона «Богородиця-Вчителька»
(до реставрації)

Ікона «Богородиця-Вчителька» (після реставрації)

Фрагмент Ікони «Богородиця-Вчителька» (під час реставрації)

Фрагмент Ікони «Богородиця-Вчителька»
(під час реставрації)

Фрагмент Ікони «Богородиця-Вчителька»
(після реставрації)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Archiwum Ks. Sanguszkow. – Т. 1.
2. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов в волынской епархии, – Почаев, 1893.

Лариса Рева
м. Київ

РІД ВИШНЕВЕЦЬКИХ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. ГЕРОЇКА ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Рід Вишневецьких пройшов крізь українсько-польські аннали упродовж понад трьохсотлітньої розбудови нашої держави. Найбільший розквіт роду припадає на XVI-XVII ст., відколи Вишневецькі стали одними із найбагатших та найсильніших родів Польської Корони. Вони перебували у родинних зв'язках із багатьма впливовими українськими, білоруськими, польськими, литовськими та молдавськими родами (Заславські, Лещинські, Тишкевичі, Ходкевичі, Сапегі, Радзивілли, Замойські, Собеські, Тарновські, Чарторийські, Могили та ін.), долучаючись до економічного та політичного зростання Речі Посполитої [1]. Уже з

кінця XVI ст., коли Михайло Вишневецький обіймав посаду овруцького старости (1603-15), і був одружений із дочкою молдавського господаря Ієремії Могили, двоюрідною сестрою київського митрополита Петра Могили, Раїною, їхня роль у суспільстві помітно зростає. Син від цього шлюбу – Ярема Вишневецький увійшов в історію як один із наймогутніших воєвод Речі Посполитої. Його нащадок Михайло був королем Речі Посполитої у 1669-73 рр., одружений 1670 із Марією-Елеонорою Габсбург, але помер бездітним. Його двоюрідний брат Дмитро-Юрій обіймав важливі посади гетьмана польного коронного (1667-76) та гетьмана великого коронного (1676-82). На жаль, спадкова хвороба (чотири сини померли дітьми) перервала зв'язок поколінь цього славетного роду. Від 1744 Вишневецькі за чоловічою лінією припинилися.

Другий син магната Костянтина Вишневецького і Анни з Ходоровських, Міхал Серватій (1680-1744), польний гетьман литовський (від 1702), великий гетьман литовський (від 1703), великий канцлер литовський (від 1720), воєвода віленський (від 1735), утративши надію мати сина, почав будувати палац на місці занедбаного замку, хотів залишити по собі добру пам'ять. Від шлюбу воєвода мав двох доньок, які й поділили маєтності. Одна із них вийшла заміж за Михайла Огінського. Саме онук Міхала Серватія написав в Італії після невдалого Польського повстання 1794-1795 рр. всесвітньо відомий полонез «Прощання з Вітчизною». Друга донька, Катерина, вийшла заміж за графа Мнішека, рід якого в історії Вишневецьких з'явився ще раніше. Маєток від 1744 р. переходить до Яна Мнішека. Чотири покоління Мнішеків прожили у Вишнівці й продовжували традицію Міхала Серватія: розбудовували палацовий маєток, набагато розширивши його колекцію.

Вишневецькі започаткували і велику бібліотеку, яка до середини XIX ст. була чисельною і налічувала близько 21 тисячі фоліантів. Її доля також трагічна: більша частина книжок загинула, розійшлася по світу, а 2500 одиниць втрапили до фондів НБУ ім. Вернадського у відділ стародруків та рідкісних книжок. Постраждав і архів Вишневецьких-Мнішеків, який був одним із найбільших у Європі: тільки приватної кореспонденції тут зберігалось до 19 тисяч одиниць. Унікальна картинна галерея, яка налічувала сотні портретів видатних діячів східноєвропейської історії – польських королів, магнатів – Вишневецьких, Мнішеків, Потоцьких, Сангушків, Чарторийських – була розпорошена. Відомо, що 18 серпня 1899 р. 28 живописних полотен (5 картин історичного змісту та 23 портрети, в тому числі і галерею Корибутів) було передано до Музею старожитностей і мистецтв у Києві (нині – НХМУ) на подарунок. Уже через кілька днів музей відкрив виставку «родових портретів князів Вишневецьких, Заславських, Мнішеків та інших осіб, пов'язаних з Вишневецькими родинними зв'язками» (газета «Киевское слово», 1899, 23 серп.). В 1902 р. галерея знову експонувалася в НХМУ на «Художественной выставке», що викликало дискусію на сторінках журналу «Мир искусства» [2]. Каталог, який був видрукований із цієї нагоди, загубився. Натомість в 1912 р. статтю про Вишневець і його художні збірки опублікували Лукомські [3, с. 5-47]. Найбільш детальну розвідку щодо мистецької збірки Вишневецького замку згодом подав Роман Афтаназі (Aftanazy R., 1988).

Маєток Вишневецьких зберігся до нашого часу у містечку Вишнівець Збаразького району на Тернопільщині. Культурна спадщина Вишневецьких майже розгублена. А от давня дума «В Царєграді на риночку та п'є Байда мед горілочку...» прикметна для багатьох. Її навіть вчили у школі. А йдеться там про мужнього козака Байду, якого турецький султан нібито підвісив на гаку за ребро. Історики стверджують, що прототипом Байди є прославлений легендами Дмитро

Вишневецький, відомий як засновник Запорізької Січі. Він і походить з цього роду. І так само не менш відома постать у нашій історії – Ярема Вишневецький. Правда, його нам подавали не лише як лютого ворога Богдана Хмельницького, а й усього українського народу. На той період оживала мова українського народу, яка знайшла себе не в писемних пам'ятках кінця XVI – початку XVII ст., а, насамперед, в усній народній творчості. Саме на цей час припадає початок історичного епосу – дум та історичних пісень, появу яких зумовила боротьба за соціальні права, проти татар і турецьких яничарів, польської шляхти.

В історичних піснях та думах цієї доби оспівується героїзм козацтва, лицарська доблесть і честь. Тематично весь епос цього періоду присвячується боротьбі українського народу з турецько-татарською агресією – «Дума про Самійла Кішку», «Самарські брати», «Козак Голота», «Пісня про Байду», «Ой, на горі вогонь горить»... А в XVII ст. тематика усної народної творчості пов'язується з боротьбою проти польсько-шляхетського натиску: «Ой, на горі та жінці жнуть», «Не дивуйтеся, добрії люди», «Славна стала та Кравчина»... Оспівується героїзм козацьких полководців – Хмельницького, Нечая, Кривоноса, Богуна, який залишився людиною-легендою багатьох пісень та дум не лише як видатний військовий діяч, благородний лицар, що не шкодував свого життя у визвольній війні, але і як неперевершений майстер військової стратегії і тактики. Прославляється мужність повсталого народу і козацьких ватажків – Морозенка, Сірка, Палія.

Усна народна творчість оспівувала ратні подвиги героїв, була літописом величних подій. Легендарна героїка визвольної війни стала основою усної народної творчості. Возвеличуються патріотичні і моральні ідеали українського народу, Запорізька Січ, побратимство, дружба бойового козацького товариства. З гнівом говориться про зрадництво. Виникнувши на основі історичної прозової традиції попередніх епох, історичні пісні та думи позначені козацькою та національною конкретикою визвольних змагань XVI-XVII ст. В них відбилися загально-народні думи і прагнення, висока духовна культура української нації та її моральні засади. Загальнолюдські ідеали любові, рівності, необхідності самопожертви заради Батьківщини постають із творів героїчного епосу як найвища і соціальна цінність. Кожна особистість цих творів – особистість соціально активна, орієнтована на оточуючий світ, упевнена в своїх діях. Вона гостро відчуває суперечності суспільства і займає позицію непримиренності щодо тогочасної існуючої дійсності. Виразний внутрішній світ її сповнений вірою в доцільність боротьби за справедливість.

Історичні пісні та думи, легенди і перекази становлять невід'ємну частину усного духовного надбання українського народу даного періоду. Чимало місця в усній словесності займають побутові сюжети, календарна, обрядова поезія, любовна лірика, гумористичні і сатиричні твори, прислів'я, приказки, казки, анекдоти...

Під впливом народної пісенності розвивалася лірична поезія – «Пісня про козака й Кулину», думи «Козак Голота», «Смерть Корецького» (у зб. Кондрацького кінця XVII ст.), історичні пісні про Сагайдачного, Саву Чалого.

Неначе дві сторінки історії України – з одного боку, занепадаючий рід Вишневецьких, а з іншого – полум'яне народне слово української пісні чи думи. Однаковою ж мірою судилося увійти їм в історію України як розбудовникам свободи, величі й нескореності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Рева Л. Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902) – видатний український історик про В.В. Тарновського // Садина : генезис в часі і просторі : Збірник наук. праць за матеріалами конф. 210-річчю від дня народж. В.В. Тарновського – старшого, 295-річчю від дня народж. П.О. Рум'янцева-Задунайського та 250-річчю заснування Качанівської садиби (1772–2022) присвячується / Відп. за вип. Буренко В.Б., Шевченко Т.М., Шевченко І.М. – Ніжин : Видавець Лисенко П.П., 2020. – Вип. 1 (7). – 256 с. – [С. 93-107].
2. Ханенко Б., 1902, с. 46; Яремич С, 1902, с 90; Яремич С, 1902 (1), с 147.
3. Лукомский В., Лукомский Г., 1912, с. 5-47.

**Наталія Цвях
м. Збараж**

**КНЯЗЬ ЯРЕМА ВИШНЕВЕЦЬКИЙ – РІЗНОПЛАНОВА ОЦІНКА
ЙОГО РОЛІ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Анотація: У даній статті подано коротку біографію Яреми Вишневецького. Висвітлено події в національно-визвольній війні і його роль в битві під Збарожем.

Ключові слова: Ярема Вишневецький, Богдан Хмельницький, козаки, війна, військо, князь, Збараж, подія, постать.

Князі Вишневецькі посідають особливе місце як в історії України, так і в історії Польщі. Цей князівський рід дав кілька яскравих фігур, котрі й донині займають не останнє місце в символічному світі українців та поляків. Можна згадати Дмитра Байду-Вишневецького, якого багато хто з українців вважає засновником Запорізької Січі, й своєрідну «альтернативу» йому – Ярему Вишневецького, трактованого як «ворога українського народу». Натомість поляки дуже шанували й шанують Ярему. Його син, Міхал-Томаш Корибут-Вишневецький, навіть став королем Речі Посполитої. Фактично це був єдиний випадок в історії Польщі, коли на її престолі опинився представник руської (української) князівської династії. Інша річ, що Міхал Вишневецький не виправдав сподівань, котрі покладалися на нього, й був лише блідою тінню свого батька [1].

Байда Вишневецький походить з відомих на Україні князів Вишневецьких, які колись були гарячими патріотами України і віри православної, а потім стали зрадниками свого народу і римокатолицькими фанатиками. Рід князів Вишневецьких був старшою лінією князів Збараських, нащадків князя Федька Несвідського, героя повстання під проводом Свидригайла. Це був багатий княжий рід, гніздом якого були два міста – Збараж і Вишнівець [2, с. 2].

Народився Ярема 17 серпня 1612 р. в м. Лубнах. Походив з русько-литовського князівського роду Великого Князівства Литовського, син київського каштеляна Михайла Вишневецького і молдованки, доньки господаря Молдови Раїни Вишневецької - Могилянки. Став сиротою в 7 років, виховував його стрийко (дядько по батькові) князь Костянтин Вишневецький.

27 лютого 1639 р. одружився з Гризельдою Замойською, донькою великого коронного канцлера Томаша Замойського та Катерини Острозької. 1640 р. в Замості у них народився єдиний син Міхал Томаш Корибут-Вишневецький (1640-1673), майбутній польський король у 1669-1673 рр.

Навчався Ярема Вишневецький в колегіумі єзуїтів у Львові, потім вивчав військову справу в Нідерландах, Італії, Іспанії.

Ярема походив з родини, де були сильні православні традиції. Існують різні припущення щодо причин рішення Вишневецького перейти з православ'я у католицтво, але скоріш за все князь Ярема виходив з того, що для отримання політичного впливу, необхідного для реалізації його планів щодо розбудови Руського князівства, слід було прийняти католицтво. Щодо православних святинь, то князь не те, що не чіпав їх, він навіть дбав за православну віру: відомі його підтвердження привілеїв для закладених батьками монастирів. У травні 1636 р. він видав документ про обдарування Мгарського монастиря. 17 лютого 1646 р. князь підтвердив свою ж дарчу грамоту цьому монастиреві на село Мгар і звільнив монастир від поборів. Князь впроваджував пільги для новоприбулих поселян, активно заохочував ремесла. Відбивши у магната Адама Казановського спадкове місто Ромни, відібране в його батька, Ієремія за чотири роки перетворив його в найкрупніший на Задніпров'ї торгівельно-економічний центр. Князь впроваджував пільги для новоприбулих поселян, активно заохочував ремесла. Нині звинувачення Яреми в «антиукраїнськості» будуються переважно на тому, що він виступив проти дій Хмельницького, який зумів підняти на повстання запорозьких козаків. Зараз Хмельницький однозначно трактується як український національний герой, символ українства.

На нашу думку, треба відмовитися від оцінки князя Яреми як героя чи антигероя, виходячи з вузького бачення нашого минулого. Вишневецький належить до нечисленних особистостей, які зуміли вплинути на перебіг історичних подій. Без нього історія як України, так і Польщі була б інакшою. Тому діяльність цієї особистості (зі всіма її плюсами й мінусами) заслуговує на серйозне вивчення.

Коли вибухнуло козацько-селянське повстання під проводом Богдана Хмельницького, яке згодом переросло у війну проти Речі Посполитої, Ієремія не став на бік гетьмана. Він захищав польську корону, вважав Хмельницького королем розбійників, жорстоко придушував та катував повсталіх селян і козаків у своїх маєтках як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні.

1649 р. очолив оборону Збаража від козацько-татарського війська. Після поразки від українських козаків на Брацлавщині та Волині польсько-шляхетські загони під командуванням Яреми Вишневецького й інших загонів кількістю до 15 тисяч вояків відступили до Збаража під захист його укріплень. Було вирішено закласти спільний табір під Збаражем. Яремі на той час було нелегко, йому доводилося вирішувати проблему дезертирства у власних військах. Князь влазив у борги, а не заплачені вояки йшли від нього. Але на звістку про скрутне становище, Вишневецький в супроводі 200 слуг вирушає з Білого Камня до свого родового замку у Вишневці на воєводу руського чекала тисяча його власних бійців. Зі своєї резиденції князь розсилає в усі боки роз'їзди, котрі в дрібних сутичках з передовими роз'їздами козаків виручають регіментарські сили, а також збирають інформацію про неприятеля. Активні дії «вишневецьчан» породжують у козаків чутки, ніби з Вишневецьким прибуло щонайменше 15 тисяч вояків, і змушені їх відійти до основних сил. Поступає інформація про те, що Б. Хмельницький з'явиться з усіма силами під Збаражем не раніше 10 липня. А 7 липня Ярема з'явився в регіментарському обозі і прийняв командування обороною міста. Регіментарських жовнірів це настільки сповнило ентузіазмом, що вони готові були служити під орудою воєводи шість місяців задарма. За наполяганнями князя, посилювалися фортифікаційні роботи, розпочалася додаткова заготівля харчів. В усі сторони були розіслані під'їзди. Доки була можливість стримувати козацькі й татарські війська, що надходили. 10 липня Вишневецький відбив атаку передового татарського підрозділу, який намагався захопити його табір, ще не встиг відійти за стіни

Збаража. Наступного дня основні сили Б. Хмельницького підійшли до міста і оточили його, встановивши навколо фортечного муру 30 гармат. Ярема в цей час давав учту воякам, палкими промовами спонукаючи їх до бою. Так почалася героїчна Збаразька епопея [4, с. 223].

Доречно буде зазначити, що видатний український історик М. Грушевський віддавав належне обом сторонам – як обложеним (чиї сили він оцінював «всього 9-10 тисяч властивого війська»), так і тим, хто вів облогу («Гетьман мав з собою 70 тисяч козацького війська і дещо більше орди»), визначаючи за ними рівною мірою «прояви високого героїзму і посвячення». Загалом обложені відбили 17 штурмів. Ярема Вишневецький у Збаражі розкрився як полководець, і як людина. Практично все залежало від Яреми, і він виклався повністю, зробивше можливе й неможливе. Дії Вишневецького в Збаражі давали привід для роздумів як його сучасникам, так і пізнішим дослідникам про те, яким би шляхом пішла далі війна, якби за князем усе ж таки залишилася булава коронного гетьмана [4, с. 225].

Зносячи нарівні з обложеними бій, спрагу й голод, князь Ярема в найскладніші хвилини неодноразово стримував захисників міста від утечі. Ночував на бойових позиціях, особисто відвідував поранених, брав участь у всіх вилазках. Під час одного з найтяжких штурмів, коли основний удар припав на позиції князя і військо запанікувало, Вишневецький вийшов навперейми утікаючим жовнірам з оголеною шаблею зі словами: «Якщо хтось посунеться назад, той сам загине, або мене положить!» – і повів військо у контратаку. «Історія русів» повідомляє, що в одному з боїв у Збаражі Ярема Вишневецький був важко поранений у ногу «і віднесений в місто на плащі жовнірському», однак продовжував керувати військовою радою захисників фортець [4, с. 227].

Отже, стереотип Яреми Вишневецького, як антигероя, ворога українського народу давно пора стерти з нашої історії. В своїх земельних володіннях він не чинив ніяких утисків своїм підданам. Його край, що називався Вишневецьчиною, активно розвивався [3].

За 16 років існування «України-Вишневецьчини» чисельність населення краю збільшилася з 4,5 тисяч до 230 тисяч чоловік.

Князь впроваджував пільги для новоприбулих поселян, активно заохочував ремесла. Відбивши у магната Адама Казановського спадкове місто Ромни, відібране в його батька, Ієремія за чотири роки перетворив його в найкрупніший на Задніпров'ї торгівельно-економічний центр. У місті почали розвиватися ковальство, ткацтво, шевство, з'явився двір для приїжджих купців, а роменські ювеліри стали відомими далеко за межами Вишневецьчини.

Жива торгівля велася як із «далеким зарубіжжям» (хліб, поташ і селітра йшли з тих країв у Західну Європу), так і з Росією. Причому торгова експансія з Вишневецьчини була такою сильною, що її купці вели свої справи в самій Москві, всупереч існуючій в ті часи заборони «литовським людям» торгувати в столиці Московщини.

Заохочуючи цехову систему, Ієремія звільняв ремісників «від повинностей менших і частих», за виключенням ремонту греблі в разі її прориву і оборони міста від неприятеля. Частина цехової продукції йшла «на замок», за яку намісник князя мав платити цеховикам за твердими розцінками.

Князь сприяв розвитку православної релігії, хоча й сам був католиком. Також, він сформував військо для захисту своїх володінь від татар та козаків. Після розгрому свого міста Лубни козаками, Ярема починає їм мститися. Помста була дуже жорстокою. Людину, яка керувала повстанцями під час розгрому Лубен, було посаджено на палю. Після битви під Берестечком, політичне становище Яреми

могло б покращитися, він міг би відновити становище своїх земель, таким, яким воно було до Національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького. Також, він міг би втілити свої плани щодо створення Руського князівства. Проте рання його смерть цьому завадила...

20 серпня 1651 р. Ярема помер у віці 39 років. За офіційною версією, князь помер від дизентерії. За своє життя Ярема ніколи не скаржився на здоров'я. Можна припустити, що Ярему отруїли. Коштів на поховання

Яреми не вистачило, а тіло його до сьогоднішнього дня не віддане землі [5].

Ярема Вишневецький зробив значний внесок в історію як України, так і Польщі. Він належить до нечисленних особистостей, які зуміли вплинути на перебіг історичних подій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Крालюк П. Князі Вишневецькі в літературі польській та українській / Петро Крालюк. // День Щоденна Українська газета Україна Incognita.
2. Малевич А. П. Дмитро Вишневецький (Байда) До 500- річчя виникнення Українського козацтва / А. П. Малевич. – Тернопіль. Куйбишева. 25: Редакційно-видавничий відділ облполіграфвидаву,, 1990.
3. Новицький А. Ярема Вишневецький: спроба переосмислення історичної постаті [Електронний ресурс] / А. Новицький – Режим доступу до ресурсу: / А. Новицький // Глобал Аналітик. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.globalanalitik.com/історія/ярема-вишневецький-спроба-переосмис/>.
4. Рудницький Ю. Ієремія Вишневецький: Спроба реабілітації / Юрій Рудницький. – Львів: Літературна агенція піраміда, 2008. – 299 с.
5. Рудницький Ю. Міфи Яреми Вишневецького. Князь – такий же «наш», як і Хмельницький. / Юрій Рудницький. – Львів.

Ірина Ціборовська-Римарович
м. Київ

КНИЖКОВІ ЗНАКИ

КН. МИХАЙЛА СЕРВАТІЯ ВИШНЕВЕЦЬКОГО (1680–1744) – ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ БІБЛІОТЕКИ ВИШНЕВЕЦЬКОГО ЗАМКУ

Провенієнції в історичному бібліотекознавстві та історичному книгознавстві є як об'єктом самостійних наукових досліджень так і фактографічним джерелом інформації про бібліотеки минулого. Комплексне дослідження провенієнцій однієї окремо взятої бібліотеки розширює відомості про історію книгозбірні, комплектацію її фондів, бібліофільські уподобання її власника. Бібліотека Вишневецького замку, відбудованого Михайлом Серватієм Вишневецьким (1680-1744; литовський польний гетьман 1702, великий литовський гетьман 1703, канцлер ВКЛ 1720, віленський воєвода 1736) у першій чверті XVIII ст., є пам'яткою доби Просвітництва і свідченням інтелектуальних зацікавлень та бібліофільських уподобань її засновника і власника [2, с. 28-94, с. 169-196]. Наявність стародруків із провенієнціями і книжковими знаками М. С. Вишневецького в різних сучасних бібліотеках ілюструють долю фонду Вишневецької бібліотеки після його розпорошення. Нові фактографічні відомості про власницькі книжкові знаки князя вносять уточнення і розширюють джерельну базу для бібліотекознавчих досліджень.

Бібліотекознавче дослідження Вишневецької бібліотеки дозволило виявити у примірниках, що походять із замкової книгозбірні, п'ять суперекслібрисів, одну екслібрис-печатку та три провенієнційні написи, пов'язані з ім'ям великого гетьмана ВКЛ. Інформація про суперекслібрис князів Вишневецьких середини XVII ст. та два суперекслібриси М. С. Вишневецького міститься у працях литовських книгознавців В. Кізараускаса [4, с. 53, № 153, № 154] і Е. Лауцявічус [5 с. 60, 107], присвячених книжковим знакам примірників видань, які нині зберігаються у бібліотеках Литви, про суперекслібрис М.С. Вишневецького – у каталозі суперекслібрисів Відділу стародруків Бібліотеки Варшавського університету, укладеного польською дослідницею М. Сіпайлло [6, с. 214, табл. 91]. У монографії І. Ціборовської-Римарович до відомих із книгознавчих публікацій суперекслібрисів кн. М. С. Вишневецького додано ще два невідомих гербових суперекслібриса князя, одну печатку та власницький напис [2, с. 64-67]. У книзі українського мистецтвознавця П. Нестеренка «Історія українського екслібриса» подається тільки одне зображення одного суперекслібриса з гербом князів Вишневецьких Корибут [1, с. 303]. У своїй праці автор тільки згадує бібліотеку Вишневецького замку та суперекслібрис Вишневецьких середини XVII ст. з посиланням на працю В. Кізараускаса і суперекслібрис М.С. Вишневецького без посилання на будь-яке джерело [1, с. 49].

Евристична робота з книжковими фондами сучасних бібліотек України: Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі НБУВ), Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка (Відділ рукописів і стародруків імені Ф. Максименка; далі ВРС НБ ЛНУ), Наукової бібліотеки імені Михайла Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Відділ рідкісної книги; далі ВРК КНУ), яка продовжувалася після виходу монографії про шляхетські бібліотеки XVIII ст. Правобережної України, дозволила доповнити зібрану раніше інформацію про провенієнції, які засвідчують приналежність стародруків останньому представнику чоловічої лінії українського князівського роду Вишневецьких – Михайлу Серватію. Найдавнішим у цій групі власницьких книжкових знаків є безіменний суперекслібрис середини XVII ст. з гербом Корибут князів Вишневецьких. Він розміщується на верхній кришці оправ. В овалі розміром 55x44 мм відтиснуто герб Корибут (князівської відміни): півмісяць, повернутий ріжками донизу, над ним «перехрещений» хрест, під ним шестипроменева зірка; над гербом князівська митра [4, с. 53; 5, с. 60]. Суперекслібрис відтиснутий золотом. Автор його невідомий. Твердити, що книжки з таким суперекслібрисом походять з Вишневецької бібліотеки і належали представникам роду Вишневецьких, дозволяє те, що, крім родового герба та в більшості випадків ще й екслібриса великого коронного маршалка Міхала Єжи Вандаліна Мнішка (1742-1806) герба Кончиць, який успадкував Вишневецький замок та його бібліотеку, книжки зафіксовані у рукописному каталозі бібліотеки, який подає відомості на час володіння нею М. С. Вишневецьким (Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАУК), ф. 250, оп. 2, спр. 30).

Підтвердити це можуть такі приклади. У сучасній колекції палеотипів у Відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ (далі ВСРВ) зберігається конволют, що складається з 7 аллігатів (НБУВ, ВСРВ, шифр: Pal. 39). До конволюту входять 4 твори визначного діяча Реформації Мартіна Лютера (1483-1546), один твір німецького гуманіста, опонента Мартіна Лютера Йогана Кохлеуса (1479-1552), булла папи Лева X (світське ім'я Джованні Медічі, 1475-1521, понтифікат з 1513 р.) і твір папи Сильвестра I, св. (285-335, понтифікат з 314 р.) «Disputatio christianorum

et iudaeorum» (Майнц, 1530). У згаданому рукописному каталозі книжка записана під назвою першого аллігату: «Cochlaeus Joh. Septiceps Lutherus ...» (Лейпціг, 1529) у розділі «Libri Latini» на літеру «С» під № 22. На оправі цієї книги міститься відтиснутий золотом суперекслібрис. А зібрання творів давньоєврейського історика Йосифа Флавія (37 – після 100), видане в Базелі у друкарні відомого друкаря і гуманіста Йоганнеса Фробена (1460-1527) (НБУВ, ВСРВ, шифр: Pal. 952), проходить у рукописному каталозі в розділі «Libri Latini» на літеру «F» під № 9 (ЦДІАУК, ф. 250, оп. 2, спр. 30, арк. 11, 20). Цей примірник теж має згаданий суперекслібрис. Перелік прикладів можна було б продовжити. Важливо відзначити, що окремі книжки з цим суперекслібрисом зберігаються у Відділі стародруків Бібліотеки Вільнюського університету (Calderinus M. Dictionarium ... – Vinetii, 1646; шифр.: III – 8480), у Відділі стародруків Бібліотеки імені Врублевських Литовської Академії наук (Deville A. De la charge des gouverneurs des places ... – Paris, 1639; шифр: V17-2-858), у Відділі стародруків Національної Бібліотеки Польщі (Варшава) (Ivigne D. Dictionarium theologicum, historieque, poetique, cosmographique et chronologique ... – A Rouen, 1662; шифр: XVII–3–18353) та у Відділі стародруків Бібліотеки Варшавського університету (Neugelaer S. Historia rerum Polonicarum ... – Hanoviae, 1618; шифр: Sd. 713-756).

Польський письменник, краєзнавець Юзеф Дунін-Карвицький (1833-1910), якого називали літописцем Волині, у своїй книжці «Wedrówka od źródeł do ujścia Nogupia» згадує бібліотеку Вишневецького замку за часів володіння ним бібліофілом, колекціонером, істориком Володимиром де Броель-Плятером (1831-1906) і свідчить про старовинні суперекслібриси з гербом Корибут на книжкових оправах: «... тутешня бібліотека ... вміщує до 30 000 дуже цінних творів, у чудових шкіряних золотистих оправах із відтиснутим гербом Корибут, за звичаями давніх часів ...» (... tutejsza biblioteka ... zawierała do 30 000 dzieł bardzo cennych, w przepysznych skórzanych pozłocistych oprawach z wycisniętym herbem Korybut, jak to było w zwyczaju w owych czasach ...) [3, с. 4].

Сьогодні з книгознавчої літератури відомі два різновиди іменних суперекслібрисів М.С. Вишневецького. У ВСРВ НБУВ з них є тільки один. Він має такий вигляд: у колі діаметром 58 мм вміщено щит, поділений на 5 полів з гербами Корибут, Корчак, Леліва, Прус III, у центральному полі – Погонь Литовська, над щитом – князівська митра. По колу напис «MI[chael]: Koributh: Prin[ceps]: IN-WI[sniovec]: ET ZB[araz]: Wisniowiecki: CO[mes]: IN- DO[lsk] ET KO[marno]: SV[premus]: M[agni] D[ucatus] L[ithuaniae] Cancelarius: P[inscensis] G[linianensis] W[olkowyscensis] C[aeterorumque] C[apitaneus]». Тиснення золотом. Суперекслібрис знаходиться завжди на верхній кришці оправи. Автор невідомий. Можна тільки стверджувати, що суперекслібрис був виготовлений після 1720 р., коли Михайло Серватій одержав посаду великого литовського канцлера. Суперекслібрис прикрашає томи «Annales ecclesiastici» – твору відомого історика Церкви, кардинала Цезаря Баронія (1538–1607) (Антверпен, 1670; НБУВ, ВСРВ, шифр: Pl. 168–171, 173–178). У фондах Бібліотеки Варшавського університету зберігається стародрук з цим суперекслібрисом князя: Kircher Ath. China. – Amstelodami, 1667 (БВУ, Відділ стародруків, шифр: 28.20.3.408). [6, с. 214].

Другий суперекслібрис М. С. Вишневецького має такий вигляд: в овалі розміром 80х92 мм відтиснуто герб Корибут, над овалом князівська митра, навколо овалу літери «M. S. K. X. W. K. W. W. X. L. P. G. W. S.», що означає «M[ichał] S[erwacy] K[orybut] X[iaże] W[isniowiecki] K[ancierz] W[ielki] W[ielkiego] X[ięstwa] L[itewskiego] P[inski] G[linianski] W[olkowyski] S[tarosta]». Автор невідомий. Суперекслібрис розміщений на оправі книжки: Kiersnicki A. L. «Klucz do skarbu

serdecznego» (Вільнюс, 1725), яка зберігається в Російській Національній Бібліотеці (Санкт-Петербург, Відділ рукописів та рідкісних видань, шифр: РЗА/К-43 Q) [4, с. 53; 5, с. 107].

У фондах НБУВ було виявлено ще два невідомі з книгознавчої літератури суперекслібри Вишневецької бібліотеки, які, найвірогідніше, належали М. С. Вишневецькому. Обидва суперекслібри апістографічні, розміщуються на шкіряних оправах видань першої чверті XVIII ст. Видання занотовані у бібліотечному каталозі 1745 р. і мають на форзацах екслібрис М.С. Мнішка, а на корінцях старі шифри Вишневецької бібліотеки. Наведені факти дають підставу стверджувати, що ці власницькі книжкові знаки належали князю. Один суперекслібрис має такий вигляд: у колі діаметром 31 мм відтиснуто герб Корибут; над колом – князівська митра. Тиснення золотом. Висота суперекслібриса разом з митрою 41 мм. Цей суперекслібрис відрізняється від суперекслібрису XVII ст. розмірами і графічним виконанням. Знаходиться на оправах 3 і 4 томів твору А. Потер'є «Histoire de l'Amerique septentrionale» (Париж, 1722; НБУВ, Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі ВІК), шифр: IV /3,4).

Другий суперекслібрис має такий вигляд: в овалі розміром 34x45 мм зображення герба Корибут під князівською митрою. Тиснення золотом. Відрізняється від попередніх суперекслібрисів розмірами, графічним вирішенням і технікою виконання. Він розміщується на оправі твору французького історика Жана Дюмона (пом. 1726) «Nouveau recueil de traites d'alliance, de treve, de paix...» (Амстердам, 1710. – Т. 1; НБУВ, ВІК, шифр: IV – 101). Наявність кількох видів суперекслібрисів у М. С. Вишневецького є одним із свідчень високого рангу князівської бібліотеки, бібліофілства князя та ілюстрацією пошуку форми власницького книжкового знаку.

Ще один книжковий знак пов'язаний, на нашу думку, з іменем великого гетьмана ВКЛ. Це екслібрис-печатка розміром 28x29 мм, де на плащі зображена монограма «MXW», яку можна розшифрувати як «Michał Xsiaże Wiśniowiecki», а над плащем – князівська митра. Джерелознавче дослідження примірників Бібліотеки Вишневецького замку виявило, що відбитки екслібриса-печатки виконувалися у темно-брунатному і червоному кольорах, із зазначенням поряд р. або без нього. Екслібрис-печатка темно-брунатного кольору стоїть на титульному аркуші книжки німецького лікаря і філософа Хеннінга Арнісея (Arnisaeus; 1580–1636) «Doctrina politica» (Лейден, 1643; НБУВ, ВСРВ, шифр: Elz. 379). Доказом того, що примірник походить із Вишневецької бібліотеки, може правити екслібрис М. С. Мнішка та паперова наліпка на корінці оправи з шифром Вишневецької бібліотеки. У книгознавчій літературі відомостей про цей книжковий знак немає. Інша книжка з фонду ВСРВ має подібну печатку на титульному аркуші, і поряд в тому ж кольорі відбито рік «1733». Датований книжковий знак має видання твору ірландського теолога Уільяма Станігурста (Stanyhurst; 1601–1663) «Dei immortalis in corpore mortali patientis historia» (Кельн, 1730; НБУВ, ВСРВ, шифр: In. 1320). У ВІК НБУВ знаходиться ще один стародрук з такою самою печаткою, тільки відбито рік 1731. Екслібрисом-печаткою позначено титульний аркуш третього тому «Histoire militaire du regne de Louis le Grand, roi de France» (Париж, 1726). Примірник має на форзаці ще екслібрис М.С. Мнішка. Точно така печатка, тільки червоного кольору, міститься на титульному аркуші книжки, автором якої є надвірний лікар польського короля Августа II (1670-1733; на польському троні у 1697-1706, 1709-1733 pp.), ботанік, історик міста Варшави Християн Генріх Ерндтель (1670–1734) «Warsavia physice illustrata» (Дрезден, 1730), і яка зберігається у Відділі стародруків Національної Бібліотеки у Варшаві (шифр:

XVIII. 2. 2947). У цьому примірнику над печаткою відтиснуті червоним кольором цифри «1730» – рік придбання чи надходження примірника до замкової бібліотеки. Зазначене видання внесене і до рукописного каталогу бібліотеки Вишневецького замку (ЦДІАУК, ф. 250, оп. 2, спр. 30, арк. 10).

Окрему невелику групу складають рукописні провенієнції, пов'язані з ім'ям М.С. Вишневецького. Виявлено запис, який засвідчує приналежність книжки князям Вишневецьким. Він знаходиться на титульному аркуші паризького видання роману французького письменника, поета, драматурга Жана Демаре де Сен-Сорлена (1595–1676) «L'Ariane» (Париж, 1639; НБУВ, ВІК, шифр: VII–20): «Ex libris Illustrissimorum Principum Visnoviecciorum» (3 книжок найясніших князів Вишневецьких). За характером почерку запис, найімовірніше, було зроблено у другій половині – наприкінці XVII ст. Крім нього примірник має на шкіряній оправі гербовий суперекслібрис Вишневецьких та екслібрис М.С. Мнішка.

На стародруках бібліотеки Вишневецького замку, які нині зберігаються у фондах Відділу рукописів та стародруків імені Ф. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка, виявлено ще два варіанти власницького запису, які найімовірніше засвідчують приналежність книжок М. С. Вишневецькому. Один запис французькою мовою знаходиться на титульних аркушах примірників видань творів Полібія «Historiarum libri...» (Parisii: Apud Hieronimum Dovardum..., 1609; шифр: РК 280338 III) і Павсанія «Graecae descriptio...» (Lipsiae: Apud Thomam Fritsch, 1696; шифр: РК 188578). Запис має таку форму: «de la Bibl. Du Prince Koributt Wisniowiecki». Князь володів французькою мовою, робив переклади з французької на польську мову [2, с. 184], тож природно, що при популярності французької мови в добу Просвітництва було зроблено цією мовою запис про приналежність примірника князю Вишневецькому.

Інший запис «Koributt Wisniowiecki», теж у французькому написанні, знаходиться на титульному аркуші примірника видання «Aeneae Sylvi Piccolominei Senensis, qui post adeptum Pontificatum Pius eius nominis Secundus appellatus est...» (Basileae: [s.n., s.a., non ante 1551]; РК 188627 III). На верхній кришці оправи цього стародрука вміщено ще суперекслібрис М.С. Вишневецького.

Викладений у публікації фактографічний матеріал про провенієнції, пов'язані з іменем кн. М.С. Вишневецького, є актуальною інформацією, яка буде важливим інструментом у подальших книгознавчих дослідженнях замкової бібліотеки і бібліофільських уподобаннях її власника.

Суперекслібрис кн. М. С. Вишневецького.

Суперекслібрис кн. М. С. Вишневецького [?].

**VII. НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КНЯЗІ ВИШНЕВЕЦЬКІ. СПАДЩИНА РОДУ»**

Суперекслібрис кн. М. С. Вишневецького [?].

*Суперекслібрис з гербом князів Вишневецьких
Корибут. 2 пол. XVII ст.*

Екслібрис-печатка кн. М. С. Вишневецького.

*Портрет кн. М. С. Вишневецького. Автор
невідомий. XVIII ст. Волинський краєзнавчий музей
(Луцьк)*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Нестеренко П. Історія українського екслібриса / Петро Нестеренко. – Вид. друге доповнене. – Київ: Темпора, 2016. – 360 с.: іл.
2. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст. (Вишневецьких – Мнішеків, Потоцьких, Микошевських): історична доля та сучасний стан / НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2006. – 394 с.: іл.
3. Dunin-Karwicki J. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia. – Kraków, 1891.
4. Kisarauskas V. Lietuvos knygos ženklai 1518-1918. – Vilnius: Moksas, 1984. – 219 p. ; il. S. 53.
5. Laucevicius E. XV-XVIII a. Knygu irisimai lietuvos bibliotekose. – Vilnius: Moksas, 1976. – 125 s.: il.
6. Sipayło M. Polskie supereklibrisy XVI-XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. – Wraszawa, 1988. – 264 s.: il.

**Любов Шиян
снт. Вишнівець**

ПОРТРЕТИ КНЯЗІВ ВИШНЕВЕЦЬКИХ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ

Резиденції магнатів Речі Посполитої XVIII ст. мали багатофункціональний характер як осередки адміністративні, господарчі, культурні і, головним чином, репрезентативні. У свідомості сучасників палаци були місцем, де містилися предмети, які ідентифікували власників. Демонстрацією поваги до історії свого роду, краю, держави була обов'язково наявність в резиденціях «зали фамілії», де в інтер'єрах були представлені родові портрети власників.

У головній резиденції князів Вишневецьких, одних з найбільших магнатів в історії України, в маленькому волинському містечку Вишневець (тепер Вишнівець

Кременецького району Тернопільської області) серед великої збірки живописних полотен, була і колекція родових портретів [1; 2].

Збірка ця в загальних рисах описана в краєзнавчій літературі XIX ст. та початку XX ст..., зокрема під час відвідин Вишневеця О. Пшездецьким, Т. Стецьким, Ф. Ейсмонт, Г. тв. В. Лукомськими. На початку XX ст.. Владислав Томкевич у своїх студіях, присвячених колекціям Вишневецького палацу, проаналізував частково і родову галерею Вишневецьких [5;8;9;10]. Однак, події XX ст., розорення Вишневецького палацу та розпорошення палацових збірок, потребують проведення подальших досліджень долі мистецького фонду і, зокрема збірки родових портретів.

Джерельним матеріалом до теми лекції слугували інвентарі Вишневецького палацу XVIII ст.[1;2]. Важливою частиною палацових збірок була галерея живопису, яка крім жанрових полотен включала родові портрети Вишневецьких та представників споріднених з ними родів. За часів замовника та фундатора палацу Михайла Серватія Вишневецького колекції ще не мали окремих приміщень та були розпорошені по різних приміщеннях. Але на другому поверсі була велика зала, яка в інвентарі 1748 р. називалася «Портретною».

В. Томкевич в 1934 р. в часописі «Rocznik Wolynski» надрукував статтю про мистецькі збірки Вишневецького палацу. Родова галерея Вишневецьких у той час нараховувала 30 портретів, розміром 174 x 114 см. Серед них були наступні: Дмитра (Байди), Андрія (воєводи волинського), Костянтина (старости житомирського), Михайла (старости овруцького), Єремії (воєводи руського) та його дружини Грізельди з Замойських, Костянтина (воєводи руського) і його дружини Урсули з Мнішків, Януша (старости кременецького), Димитрія Єжи (гетьмана великого коронного), Короля Міхала та королеви Елеонори, Костянтина Криштофа (воєводи брацлавського), Януша Антонія (каштеляна краківського) та його дружини Теофілії з Любомирських, Михайла Серватія (канцлера литовського) та його дружин, Катерини з Дольських, Магдалени з Чорторийських, Теклі з Радзивиллів, доньок Анни Огінської та Єлизавети Замойської [10, с.413].

Крім, власне, представників родових дідичів Вишневеця у портретній галереї було ще два портрети останніх князів Збараських, Єжи та Кшиштофа.

Спочатку всі згадані портрети були прямокутними. Їх техніка виконання та композиція вказують на те, що авторами були різні маляри і навіть написані вони у різний час. Портрети, які представляють Вишневецьких XVI - XVII ст.. відносяться до т.зв. «сарматського портрету». Сумнівно, щоб усі вони писалися з натури. Характер зображень дещо спрощений. Портрет короля Міхала, королеви Елеонори, Костянтина Криштофа, останніх Вишневецьких та їхніх дружин мають інший характер та техніку виконання. Це типові західноєвропейські парадні портрети. У своїх мемуарах, Михайло Серватій Вишневецький, зокрема, згадує, що перебуваючи у Львові, замовив якомусь художнику портрет своєї другої дружини Магдалени Чорторийської.

Крім зображень родових дідичів портретна галерея у палаці нараховувала 355 полотен. У краєзнавчій літературі часто називається зовсім інша кількість – близько 600, але вона не підтверджується джерельним матеріалом. Владислав Томкевич, який досліджував мистецькі збірки палацу і користувався його реєстрами портретів 1818 і 1828 рр. теж вважав, що остання цифра значно перебільшена. Він також посилався на Ф.Ейсмонта, який відвідав Вишневець у 1872 р., коли збірки ще не були розпорошені [5].

Інтер'єри Вишневецького палацу зазнали значних змін, коли перейшли у власність Мнішків. За часів першого з них, Яна Кароля, підкоморія литовського вони лише поповнилися за рахунок збірок, перевезених з колишньої резиденції роду у Ляшках Мурованих поблизу Самбора. Ян Кароль був дипломатом, часто перебував за кордоном, помер молодим і Вишневець володів недовго. Натомість його старший син Міхал Єжи Мнішек, правнук Михайла Серватія Вишневецького зробив блискучу кар'єру при дворі короля Станіслава Августа Понятовського.

Великий маршалок коронний, Мнішек двічі приймав у своїй вишневецькій резиденції короля, спочатку у 1781 р., а потім і в 1787 р. Готуючись до таких візитів, Міхал Єжи провів ряд реконструкцій головних залів Вишневецького палацу, зокрема портретної. Нові інтер'єри у стилі рококо замінили колишні барокові часів Вишневецьких. Ці зміни стосувалися і колориту приміщень. Вони стають пастельними, часто з використаннями білого кольору. Навіть деякі яскраві барокові печі замінюються новими, з білого кахлю. Прикладом може бути піч у вигляді білої колони у колишній портретній залі.

Через домінуючий колір інтер'єрів портретної зали, в подальшому її називають Білою залю Корибутів. Серед родових портретів крім власне Вишневецьких, були і відповідні збірки Мнішків, Тарлів, Любомирських, Замойських, Понятовських, Радзивіллів та ін.. Очевидно тоді, щоб вирізнити для наступних поколінь зображені особистості, портретам надається своєрідна форма. Зокрема, портрети Вишневецьких отримують овальний формат, а Мнішків – круглий. Тоді на тлі полотен з'являються і написи польською мовою, які надають коротку біографічну довідку.

Портрети князів Вишневецьких зберігалися у палаці до 1876 р. На той час власник маєтку, далекий родич Вишневецьких Володимир де Броель - Плятер з великими зусиллями намагався зберегти культурні надбання своїх попередників. Однак через великі борги, які він не зміг погасити, у 1878 р. Вишневецький маєток примусово виставили на аукціон. До Вишневця з'їхалися з Європи антиквари та інші зацікавлені люди. Серед них був і представник громадськості з Києва Володимир Горленко. Саме він домігся, щоб родові портрети князів Вишневецьких та ще декілька полотен, подарували для першого громадського музею, який на той час створювався [3, с. 363]. В інвентарних книгах Міського музею Києва вишневецькі експонати отримали номери від 2-го по 29 -й. Перша виставка, на якій широка публіка ознайомилася з родовими портретами Вишневецький, відбулася у 1902 р. і викликала інтерес серед відвідувачів.

Після реорганізації структури Міського музею впродовж 30-х рр.. XX ст.. портрети потрапили до Центрального історичного музею. Під час окупації багато його експонатів було втрачено. У повоєнний час портретна збірка Вишневецьких нараховувала лише дванадцять портретів.

Таким чином, від кінця XIX ст. портрети Вишневецьких знаходилися у фондосховищах ряду музеїв Києва, а тепер у Національному музеї історії України. У 1972 р. три портрети з цієї збірки, а саме: Андрія Вишневецького (воєводи волинського), Костянтина Вишневецького (воєводи белзьського) та королеви Елеонори передали до Польщі у Національний музей м. Вроцлава.

На сьогоднішній день з галереї князів Вишневецьких портрет Дмитра Вишневецького (Байди) знаходиться в постійній експозиції Національного музею історії України (НМІУ), два відреставрованих: Михайла Вишневецького та Януша Вишневецького - у залі преси Будинку з химерами, а всі інші – у фондосховищі НМІУ.

Крім родових портретів князів Вишневецьких,, представлених у Білій залі Корибутів, в інтер'єрах Вишневецького палацу було декілька інших портретів, зокрема фундатора Михайла Серватія Вишневецького. Один з них, у повний зріст, в червоному кунтуші міститься у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». Ще один поясний портрет князя представлений в сучасних експозиціях Художнього музею у Луцьку. На жаль, він не має атрибуції, тому важко визначити його походження.

У Львові в наві костелу св.. Антонія, будівництво якого розпочав у 1669 р. воєвода брацлавський Костянтин Криштоф Вишневецький, а продовжив у 1718 р. його син Януш Антоній є два портрети фундаторів: самого Костянтина Криштофа та його дружини Анни з Ходоровських Вишневецької.

За межами України портрети князів Вишневецьких знаходяться в музеях Білорусі, Польщі, Литви та Росії. Формування цих колекцій має суттєву відмінність.

У Національному Художньому музеї Республіки Білорусь у залі барокового живопису експонуються чотири портрети представників князів Вишневецьких невідомих художників XVIII ст.: Михайла Серватія, Януша Антонія та його дружини Теофілії з Ліщинських та доньки Урсули. До 1941 р. ці портрети знаходилися в галереї Радзивіллів у Несвіжському замку. Після Другої світової війни їх передали до фонду Державного музею БРСР, а від 1991 р. - Національного Художнього музею Республіки Білорусь[4, с. 234].

На думку деяких дослідників ініціатором створення цієї колекції була Урсула Франциска Вишневецька, єдина донька Януша Антонія і Теофілії з Ліщинських, дружина несвіжського ордината Михайла Казимира Радзивілла, воєводи віленського і гетьмана великого литовського. Однак, не виключено, що до Несвіжа вони знаходилися в колекціях палацу Вишневецьких в Кароліні під Пінськом.

Візуальне дослідження портретів та техніка виконання дозволяє зробити висновок, що це роботи різних авторів. Оскільки на двох перших портретах не було жодних написів, їх ідентифікували на основі портретів з київської та варшавської колекцій. Портрет Михайла Серватія відзначається високою художньою майстерністю виконання. Князь тут зображений у більш молодому віці, ніж на портреті з родової галереї Вишневецьких.

Поодинокі портрети Вишневецьких містяться в регіональних музеях Білорусі. Зокрема, портрети Михайла Серватія знаходиться у Музеї Білоруського Полісся у м. Пінськ Брестської області та експозиціях Несвіжського замку.

В Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі в колекції гравюр є зображення останніх з Вишневецьких – Януша –Антонія та Міхала Серватія., як учасників важливих подій в історії держави.

У Литві в Національній художній галереї експонуються поясний портрет короля Міхала Корибута Вишневецького пензля невідомого художника XVIII ст. та Януша Антонія Вишневецького.

Одна з найбільших колекцій родових портретів князів Вишневецьких за межами України представлена у Польщі. В експозиції Вавельського замку знаходиться елекційний портрет короля Міхала Корибута у повний зріст роботи придворного маляра Яна III Собеського Данієля Шульца. Це один з кращих парадних портретів короля, виконаний у західноєвропейському стилі в латах і з усіма регаліями. Декілька портретів Міхала Корибута, зокрема копії з полотна Д. Шульца, знаходяться у фондах Національного музею у Варшаві та декількох регіональних музеях..

Як окрема збірка портрети Вишневецьких містяться у відділі живопису музею у Вілануві (філія Національного музею в Варшаві). Розміщені вони на еліптичній дошці розміром 123х 90 см. Всього портретів 10, кожен з них має свою окрему рамку, 8 з них мають розміри 27х21 см, 2 – 28х 21, 8 см. Малий формат портретів, зображення в $\frac{3}{4}$ зросту, свідчить про те, це копії з колишньої родової збірки у Вишневецькому палаці. Автор копій невідомий, як невідомо і коли вони були зроблені. Мистецький рівень портретів, навіть в порівнянні з київськими, є доволі невисокий [7, с.197].

Серед портретів представлені наступні князі Вишневецькі:

у нижньому ряду - Єжи, Костянтин Криштоф, воєвода брацлавський та Ієремія, воєвода руський;

у середньому ряду – Дмитро(Байда), Януш, староста кременецький, Михайло, староста овруцький та Костянтин, староста житомирський;

у верхньому ряду – Костянтин, воєвода белзький Януш Антоній, каштелян краківський та Єжи Збаразький, каштелян краківський.

На спільному дерев'яному овальному щиті поміщені лише 10 портретів з відомих на той час 30. Очевидно, такий вибір не був випадковим. Дослідник віланувських портретів Т. Гловатська-Почеч вважала, що при цьому були враховані генеалогічні, маєткові та опікунські зв'язки. Відсутність портретів інших відомих представників роду, вона пояснювала тим, що, можливо, існував ще один щит, аналогічний першому.

Датування створення серії віланувських портретів можна віднести до часу, коли прямокутні вишневецькі оригінали отримали нову, овальну форму, тобто за часів Міхала Єжи Мнішека, приблизно у кінці XVIII ст.. Саме у цей час у Вишневці працювала група художників, яка виконувала на замовлення короля Станіслава Августа Понятовського копії полотен, що ілюстрували історію Дмитра Самозванця. До віланувської галереї копії портретів Вишневецьких, очевидно, потрапили після аукціонів у другій половині XIX ст., коли власниками палацу у Вілануві були Август та Олександр Потоцькі.

Отже, родові портрети князів Вишневецьких, представлені в музеях України та за кордоном, мають непересічне історичне та мистецьке значення. Вони презентують рід, який впродовж декількох століть від початку XV до середини XVIII ст.. відігравав важливу політичну роль в Україні та Європі. Як частина живописної галереї у Вишневці родові портрети різного періоду є живим доказом нашого європейського коріння. Як твори мистецтва вони є значним внеском у розвиток культури, зокрема портретного живопису в Європі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. 1. Національна наукова бібліотека України імені В.І. Вернадського (ННБУВ) Ф.1, Спр. 150. Опис Вишневецького замку. [Вміщений в маєтностях Крем'янецького та Летичівського повітах Волинського та Подільського воєводств]. 1748 р., 45 арк.
2. ННБУВ. Ф. 3, Спр. 90. Опись апартаментов дворца Вишневецких и находящегося в них имущества, а также различных служб и инвентаря, 1761 р., 108 арк.
3. Горленко В. Распродажа в Вишневецком замке / В. Горленко // Киевская
4. старина. – 1884. – № 10. – С. 361–366.
5. 4. Жывапіс барокка Беларусі. – Мінск : «Беларуская Энцыклапедыя», 2003. – 301 с.
6. 5. Eysymont F. Na zamku Wiszniowieckim / F. Eysymont // Kłosy. – 1877. –

7. T. 25. – № 632.– S. 92– 93 .
8. Gęmbarowicz M. Początki malarstwa historycznego w Polsce / M. Gęmbarowicz. – Wrocław, 1981. – 194 s.
9. Głowacka-Pochec T. Portrety ksiąząt Wiszniowieckich w Wilanowie i ich pierwowzory.- Warszawa. – 1967. – C. 191 – 205.
10. 8. Przędziecki A. Podole, Wołyn, Ukraina. Ograzy miejsc i czasów : 2 т. / A. Przędziecki. – Wilno, 1841. – ТІ. – 191 s.
11. 9. Stecki T. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / T. Stecki.– Lwów : W drukarni zakładu narodowego
12. im. Ossolińskich. – 1871. – 472 s.
13. 10. Tomkiewicz W. Dzieje zbiorów zamku Wiszniowieckiego / Władisław Tomkiewicz // Rocznik Wołyński.– Równe, 1934. Т. ІІІ. – S. 411–432.

ЗМІСТ		
I. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ РЕСТАВРАЦІЇ, ПРИСТОСУВАННЯ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК БУЧАЧЧИНИ»		
1.	Микола Бевз Малювальна декорація на зовнішніх стінах замків в Поморянах, Язлівці та Старому Селі	4
2.	Марія Вельгій Австрійські магнати Гневоші та їх роль в історії замку у смт. Золотий Потік	9
3.	Калина-Теодора Гаврилів Міра архітектурної інтервенції в замок в стані тривалої руїни	15
4.	Наталія Ганусевич Музеєфікація замкових комплексів Бучацького району, як один із засобів їх збереження	19
5.	Тетяна Герасимчук Дослідження об'єктів культурної спадщини Хмельниччини, на прикладі Проскурівського реального училища	24
6.	Ярослав Дзісяк Юрій Язловецький: суспільно-політичне підґрунтя релігійних реформ	29
7.	Марія Довгаль Замок в Підзамочку крізь призму століть	35
8.	Ігор Кобаса Використання сучасних інноваційних технологій у музейній галузі. Спроба 3D реконструкції замку у Язловці за допомогою редактора тривимірної графіки «Sketchup» і програми «Google Earth»	39
9.	Надія Ковальчук Під егідою княгині: Бережани за часів Ізабелли Любомирської	43
10.	Микола Козак Микола Потоцький – меценат, будівничий «сімдесяти семи храмів»	49
11.	Степан Костюк Архітектура Бучаччини у філокартії: фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею	55
12.	Лариса Легка Історіографічні дослідження пам'ятки культурної спадщини ансамблю Бучацького монастиря отців Василіян Чесного Хреста Господнього у фондах Бучацького краєзнавчого музею	57
13.	Наталія Скоропляс Князі Потоцькі – фундатори та будівничі оборонних споруд та храмів Тернопільщини (XVII-XIX ст.)	60
II. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК, ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ЕЛЕМЕНТ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ»		
1.	Любов Альтгайм Особливості формування тематичних екскурсій оборонними	66

	спорудами Тернопільщини	
2.	Наталія Ганусевич Нові туристичні локації – костел св. Антонія і св. Юрія міста Збараж	74
3.	Тетяна Гонтарук Історичні та архітектурні пам'ятки старовинного Збаража	80
4.	Світлана Добровольська Інновації в екскурсійній діяльності	88
5.	Анна Жолоб Особливості історико-культурної спадщини Галича	90
6.	Сергій Задворний Навчальна дисципліна «Культурна спадщина в туризмі» у системі освітньо-професійних програм підготовки фахівців за спеціальністю 242 туризм	96
7.	Ігор Кобаса Інноваційні музеї та 3D моделювання Скалатського замку XVII ст. за допомогою редактора тривимірної графіки «Sketchup» і вільнозавантажуваної програми «Google Earth»	99
8.	Степан Костюк Мандрівні вподобання артефактами фондової збірки Тернопільського обласного краєзнавчого музею	103
9.	Андрій Кузишин Тарас Черешнюк Підходи до оцінки історико-архітектурних ресурсів оборонного спрямування Тернопільської області	105
10.	Ірина Леськів Науково-просвітницька та екскурсійна діяльність ДІКЗ «Межибіж» в умовах карантину	112
11.	Микола Мандзюк Via Regia – культурний шлях Ради Європи, як інструмент розвитку туристичної галузі України	116
12.	Валентина Надольська Фестиваль як форма промоції замку Любарта	122
13.	Роман Шерстюк Галина Островська Тенденції розвитку індустрії туризму в мейнстрімі цифрової економіки	127
14.	Володимир Парацій Урочище «Монастирок» (на околиці Бережан): ландшафтний витвір, фольклорний символ, екскурсійний об'єкт	134
15.	Ніна Петрук Культурний туризм як один із методів збереження та популяризації культурно-історичної спадщини Галичини	142
16.	Руслан Підставка Туристичний маршрут «Давній Збараж: три культури – одна історія»: методика створення та форми впровадження	146
17.	Інна Поплавська Тренди гастрономічних послуг в регіонах України, їх роль для розвитку туристичної інфраструктури	151
18.	Ярослава Попович	156

	Культурна спадщина Розточчя в контексті екотуризму	
19.	Володимир Салук Пам'ятки української революції 1917-1921 рр. на Тернопільщині, як чинник розвитку історичного туризму	165
20.	Ольга Станкевич Виставкова робота НЗ «Замки Тернопілля»	172
21.	Петро ЦАРИК Леся ЦАРИК Перспективи розвитку екологічного та пізнавального туризму для учнівської молоді (на матеріалах Тербовлянщини)	174
ІІІ. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЧОРТКІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ»		
1.	Юрій Вербо́вецький Володимир Кріса Ринкова площа Чорткова: історико-архітектурний нарис	179
2.	Ярослав Дзісяк Олександр Удовиченко – полковник, який визволив Чортківщину від перших радянських окупантів	185
3.	Марія Довгаль Землі Чортківщини та Бучаччини: спільні власники на поч. ХVІІ ст.	192
4.	Ігор Кобаса Використання сучасних інноваційних технологій у музейній галузі. Спроба 3D реконструкції замку у Чорткові за допомогою редактора тривимірної графіки «Sketchup» і програми «Google Earth»	195
5.	Степан Костюк Чортків у філокартії: фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею	198
6.	Володимир Петегірич Історик Белза і белзької землі з Чортківщини	200
7.	Ольга Поліщук Історіографічна спадщина та джерельна база дослідження Чортківського замку	205
8.	Оксана Пришляк Станіслав Садовський та його вклад в історію Чорткова	211
9.	Олександр Степаненко До питання про місце Антона Горбачевського в історії, збереження спадщини його родини та вшанування пам'яті у місті Чорткові	215
10.	Яна Яковишина Історія дослідження трипільських пам'яток часу VI–VII на Тернопільщині	228
ІV. НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ФОНДОВІ ЗБІРКИ ТА КОЛЕКЦІЇ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ І ВИМОГИ»		
1.	Наталія Адамович Барвисті взори килимів з села Кобилля	236

2.	Микола Бармак Облік музейних пам'яток та використання безкоштовних хмарних технологій Google для створення електронних каталогів фондів	238
3.	Оксана Брегін Паперові гроші УНР та Української держави (1917-1921 рр.) в колекції НЗ «Замки Тернопілля»	241
4.	Марія Вельгій Вишиті килими з колекції НЗ «Замки Тернопілля» як зразок прикладного мистецтва	245
5.	Наталія Ганусевич Колекція стародруків у фондах НЗ «Замки Тернопілля»	248
6.	Алла Дмитренко Декорування світлоглинних виробів із збірки Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки як важлива атрибутивна ознака	254
7.	Галина Кобаса Матеріали пам'яток висоцької культури у археологічній колекції НЗ «Замки Тернопілля»	263
8.	Володимир Магінський Становлення реставраційної майстерні у НЗ «Замки Тернопілля»	271
9.	Ірина Майба Тканини у колекціях НЗ «Замки Тернопілля»: колекціонування, збереження та експонування	276
10.	Ольга Морозова Віктор Луц Створення електронної бази даних фондів колекцій: проблеми та перспективи (на прикладі Рівненського обласного краєзнавчого музею)	280
11.	Вікторія Порохняк Електронна форма обліку музейних предметів (на прикладі Бережанського краєзнавчого музею)	286
12.	Еліна Посільська Дзвони у музейній колекції Дубенського замку Князів Острозьких	291
13.	Оксана Пришляк Колекція дерев'яної сакральної скульптури XVIII-XIX ст. у фондах НЗ «Замки Тернопілля»	296
14.	Наталія Скоропляс Фондові надбання Національного заповідника «Замки Тернопілля» та шляхи оптимізації фондової роботи	299
15.	Юлія Смоляк Творчий доробок Василя Купецького у фондах НЗ «Замки Тернопілля»	303
16.	Наталія Цвях Гончарство як традиційне ремесло на основі фондової колекції глиняного посуду НЗ «Замки Тернопілля»	306
17.	Інна Швець Колекція церковних літописів XIX ст. Подільської губернії з фондів Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника.	310
18.	Мар'яна Юхимчук Образ Святої Великомучениці Варвари в іконописній колекції НІМЗ «Поле Берестецької битви»	314

V. НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «КНЯЗІ ВИШНЕВЕЦЬКІ ТА КОЗАЦТВО»		
1.	Світлана Бахтіна Матеріали до історії українського козацтва на Слобожанщині: засновники родів, монастирів, населених пунктів	321
2.	Василь Іванов Пам'ятник Петру Конашевичу-Сагайдачному в місті Харкові	327
3.	Ганна Кіщенко Володіння старости черкаського та канівського Михайла Олександровича Вишневецького на Лівобережній Україні	331
4.	Світлана Копилова Князі Вишневецькі в контексті сучасної експозиційної практики: з досвіду діяльності Національного заповідника «Хортиця»	333
5.	Дмитро Куштан Князі Вишневецькі на урядах черкаських старост: Міфи та стереотипи	340
6.	Світлана Моїсєнко Інтерпретація образів Дмитра Ввишневецького та Яреми Вишневецького у художній літературі в аспекті їх використання при подачі історичного матеріалу в експозиційних комплексах та на туристичних маршрутах Національного заповідника «Хортиця»	348
7.	Євген Осадчий Поташна Буда середини XVII ст. на Середньому Пслі	357
8.	Володимир Парацій Українська козаччина та бережанський край: фактори історичної дотичності	361
9.	Руслан Підставка Княжі династії і козацтво. «Останні Збаразькі»	371
10.	Наталія Скоропляс Козацтво в мистецьких творах українських художників та скульпторів (на основі фондів збірок НЗ «Замки Тернопілля»)	374
11.	Любов Шиян Білоруси на Січі (з історії одного роду)	378
VI. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕСТАВРАЦІЇ, ПРИСТОСУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ»		
1.	Калина-Теодора Гаврилів Замок в стані тривалої руїни: від фрагменту до цілісного образу	381
2.	Наталія Ганусевич Особливості Микулинецького замку в контексті зміни його власників	385
3.	Володимир Данилейко Археологічні розвідки, проведені експедицією НЗ «Замки Тернопілля» у 2020 р.	390
4.	Ольга Деревінська Грантовий досвід Кременецько-Почаївського державного історико- архітектурного заповідника	394

5.	Ярослав Дзісяк Доля західноукраїнських фортифікацій і палаців у час воєнних дій 1914-1920 рр.	397
6.	Володимир Кіцак Найдавніші укріплення Тербовлі (на основі археологічних досліджень)	404
7.	Ганна Кіщенко Інтер'єри Вишнівецького палацу: «Зала Корибутів»	410
8.	Ілля Литвинчук Застосування методів архітектурної фотограмметрії у дослідженні замків Західного Поділля	413
9.	Олена Лугова Система фортифікації замку Синявських у картографічних пам'ятках XVIII ст.	417
10.	Ірина Майба Облога Збаража 1649 р. за даними українських і польських джерел	423
11.	Наталія Марціяш Дир Досвід популяризації спільної міжнаціональної культурної спадщини	428
12.	Валентин Пагор Ганна Кулішова Дослідження Гончарської башти в Кам'янці-Подільському	432
13.	Володимир Парацій Друга світова війна в долі пам'ятки: Бережанський замок	437
14.	Алла Перепелиця Вершацький танк-пам'ятник Т-70М – пам'ятка історії періоду Другої світової війни (першої половини XX – початку XXI ст.)	443
15.	Марина Пономаренко Історіографічні дослідження присвячені Качанівській садибі	448
16.	Оксана Пришляк Замок у с. Кривче – пам'ятка архітектури Західного Поділля	452
17.	Юрій Пшеничний Топографія замкових укріплень і розвиток планувальної структури Дубна протягом XII – початку XVII ст.	456
18.	Тетяна Серемуля Історіографія та події Збаразької компанії під час Визвольної війни 1649 р. та місце літературної інспірації Генріка Сенкевича	465
19.	Юлія Смоляк Популяризація культурної спадщини Національного заповідника «Замки Тернопілля» на прикладі замку XVII ст. міста Скалата	470
20.	Вікторія Степасюк Специфіка фортифікації Дубенського замку	473
21.	Валентин Терещенко Основні чинники формування оборонних комплексів населених пунктів Галичини у XVI – XVII ст.	476
22.	Валентина Токарська Вивчення живописної колекції «Фундація 559ро. І. Садовського» у збірці Львівської національної галереї мистецтв 559ро. Б. Г. Возницького	480

23.	Олена Трощинська Олександр Чепурний З досвіду проектної діяльності НІКЗ «Чигирин»: «Історія на дотик: Чигиринська фортеця»	490
24.	Наталія Цвях Битва під Збаражем – одна із наймасштабніших битв 1649 р.	494
25.	Володимир Чайка З історії грантової діяльності НЗ «Замки Тернопілля»	497
26.	Любов Шиян Особисті покої власників Вишневецького палацу першої половини XVIII ст. в контексті презентативних практик	501
27.	Тетяна Шульженко Дослідження В. В. Хвойки на Чигиринщині	506
VII. НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «КНЯЗІ ВИШНЕВЕЦЬКІ. СПАДЩИНА РОДУ»		
1.	Наталія Ганусевич Родина Вишневецьких і будівництво першого римо-католицького храму у Збаражі	511
2.	Володимир Данилейко Археологічні дослідження експедиції Національного заповідника «Замки Тернопілля» у 2020 р.	515
3.	Микола Кибалюк Будівництво Вишневецького палацу. Що кажуть історики	523
4.	Ганна Кіщенко Бібліофіл, історик, меценат – Володимир де Броель-Плятер	528
5.	Мар'яна Мавдюк Культурно-освітня діяльність Раїни Могилянки княгині Вишневецької	531
6.	Володимир Магінський Ікона «Богородиця-Вчителька» Спасо-Преображенської церкви с. Залужжя (дослідження реставрації)	535
7.	Лариса Рева Рід Вишневецьких в історії України. Героїка визвольного руху	537
8.	Наталія Цвях Князь Ярема Вишневецький – різнопланова оцінка його ролі в історії України	540
9.	Ірина Ціборовська-Римарович Книжкові знаки Кн. Михайла Серватія Вишневецького (1680-1744) – джерело до історії бібліотеки Вишневецького замку	543
10.	Любов Шиян Портрети князів Вишневецьких в Україні та за кордоном	548

УДК-929
ББК-83-3(4Укр.)

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»**

Наукове видання

Збараж 2021

Національний заповідник «Замки Тернопілля»
вул. Б. Хмельницького 6, м. Збараж Тернопільська обл. 47302
тел. (03550) 2 47 02
e-mail: zapovidnil_zbarazh@ukr.net
Офіційний сайт: <https://zamky.te.ua/>

Макет та верстка:

Тетяна Думська, Зоряна Мазуранчик, Наталія Марціяш Дир

**Автори опублікованих матеріалів
несуть повну відповідальність за підбір і достовірність наведених
фактів, цитат, власних імен, назв і стилістику тексту**

ISBN 966-636-013-6
©Національний заповідник «Замки Тернопілля»
©«ВІК», 2021

НЗ

Національний заповідник «Замки Тернопілля»
тел.: (03550) 2-42-47
zapovidnik_zbarazh@ukr.net